

The Department of Public Instruction, Bombay.

AMĀRĀKOSA,

WITH

THE COMMENTARY OF MAHESVARA

ENLARGED BY

RAGHUNATH SHASTRI TALEKAR.

EDITED, WITH AN INDEX,

BY

CHINTAMANI SHASTRI THATTE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

DR. F. KIELHORN,

LATE PROFESSOR OF ORIENTAL LANGUAGES, DECCAN COLLEGE.

SECOND EDITION. 6 000 Copies.

Registered for Copyright under Act XXV of 1867.

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1882.

All rights reserved.

अथ

सटीकामरकोशस्य

प्रथमं कांडम्.

यस्य ज्ञानक्यासिंधोरगाधस्यानघा गुणाः ॥

सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥

समाहृत्यान्यतंत्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ॥

संपूर्णमुच्यते वर्गेर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ॥

स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ वंदे तं परमानंदं वामार्धेनोमया युतम् ॥ रज्जौ भुजंगवद्यत्र
विवरीषृत्यते जगत् ॥ इह खलु श्रीमर्दमरसिंहश्चिकीर्षितस्य नामलिङ्गानुशासनस्य
निर्विघ्नपरिस्मात्पर्यं कृतं मंगलं ग्रंथादौ शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति । अस्येति । भो धीराः
अर्गाधस्यातिगंभीरस्य ज्ञानकरुणयोः समुद्रस्य यस्य अनघानिर्मला गुणाः क्षायादयः
संति सो ऽक्षयः श्रिये संपत्तये अमृताय मोक्षार्थं च भवद्भिः सेव्यतामाराध्यताम् ॥ १ ॥
चिकीर्षितं प्रतिजानीते । समाहृत्येति । अन्येषां तंत्राणि शास्त्रांतराणि “नामलिङ्गानु-
शासनानि” समाहृत्य एकत्र कृत्वा संक्षिप्तैः अल्पविस्तरबद्धैः प्रतिसंस्कृतैः प्रति-
पक्षं प्रकृतिप्रत्ययविचारेण कृतसंस्कारैः वर्गैः सजातीयसमूहैः संपूर्णं सांगोपांगं नाम्नां
स्वरित्यादीनां लिङ्गानां च स्त्रीपुंनपुंसकाख्यानां अनुशासनं व्युत्पादकं शास्त्रमुच्यते
मयेति शेषः ॥ २ ॥ अथ वक्ष्यमाणशास्त्रस्य तावत्परिभाषामाह त्रिभिः श्लोकैः ।
प्रायश इति । अत्र प्रायशः बाहुल्येन रूपभेदेन आकारविशेषेण स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम् ।
यथा । लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा । पिनाको ऽजगवं धनुः । तथा कुत्रचित्साहचर्याच्छ-
ब्दांतरसाम्निध्यलिङ्गं ज्ञेयम् । यथा । अश्वयुगश्चिनी । ब्रह्मात्मभूः सुरद्वयेष्टः । विद्युद्वि-
ष्णुपदम् । अत्र संदिग्धानि अश्वयुगब्रह्मावियंति अश्विन्यात्मभूविष्णुपदसाहचर्यात्स्त्री-

भेदाख्यानाय न द्वंद्वो नैकशेषो न संकरः ॥

कृतो ऽत्र भिन्नलिंगानामनुक्तानां क्रमाद्वते ॥ ४ ॥

त्रिलिङ्गां त्रिष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ॥

निषिद्धलिंगं शेषार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥

स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः ॥

सुरलोकोद्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥ ६ ॥

पुनपुंसकलिंगानि । तथा कचित् तद्विशेषविधेः लिङ्गविशेषोक्तेः । यथा । भेरी स्त्री
दुन्दुभिः पुमान् । क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥ ३ ॥ भेदेति । अत्रास्मिन् ग्रंथे ऽनुक्तानाम-
व्युत्पादितानां भिन्नलिंगानामसमानलिंगानां नाम्नां भेदाख्यानाय लिङ्गभेदं समाख्यातुं
द्वंद्वो न कृतः । यथा । कुलिशं भिदुरं पविः । न तु कुलिशभिदुरपवय इति । तथै-
कशेषोऽपि न कृतः । श्लिष्यमाणलिंगस्यैव प्रतीतेः । यथा । नभः खं आवणो नभाः ।
न तु खआवणौ तु नभसी इति । तथा क्रमं हते क्रमं विना संकरो ऽपि भिन्नलिंगानां
मिश्रीभावो ऽपि न कृतः । साहचर्येण लिङ्गनिश्चयाभावप्रसंगान् । किं तु स्त्रीपुनपुंस-
कानि क्रमेण पठितानि । यथा । स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्भुतिः । न तु स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो
भुतिरिति । अत्र प्रायशो रूपभेदेनेत्याद्युक्तगैत्या येषां लिङ्गं व्युत्पादितं तेषां तु भिन्न-
लिंगानामपि स्थलांतरे द्वंद्वादयः कृताः । यथा । अप्सरोयक्षरक्षोगंधर्वकिन्नराः ।
मातापित्रौ पितरौ ॥ ४ ॥ त्रिलिङ्गामिति । त्रिलिङ्गां लिङ्गत्रयसमाहारे त्रिष्विति
पदमुक्तं । यथा । त्रिषु स्फुलिङ्गो ऽग्निकणः । स्फुलिङ्गशब्दो लिङ्गत्रये ऽपि वर्तते इत्यर्थः ।
तथा मिथुने स्त्रीपुंसयोर्द्वयोरिति पदम् । यथा । वन्हेर्द्वयोर्ज्वालकौ लौ । तथा निषिद्ध-
लिंगं शेषार्थं । यत्र लिङ्गं निषिद्धं तत्र तदवशिष्टं लिङ्गं ज्ञेयम् । यथा । व्योमयानं विमानो
ऽस्त्रीत्यत्र स्त्रीलिंगे निषिद्धे विमानस्य पुनपुंसकविधिः । तथा तु शब्दः अंतो यस्य
तत्त्वंतं । अथशब्दः आदिर्यस्य तदथादि । इदं द्वयं पूर्वभाक् न भवति पूर्वेण न सं-
बध्यते । यथा । पुलोमजा शर्चीन्द्राणी नगरो त्वमरावतीत्यत्र नगरीति त्वंतं पदमिन्द्राण्या
न संबध्यते किंत्वमरावत्या संबद्धं । तथा । नित्यानवरताजस्रमप्यथातिशयो भर
इत्यपि पदं न पूर्वभाक् । किं तु भरस्य पर्यायः ॥ ५ ॥ स्वरिति । स्वः स्वर्गः
नाकः । न कं सुखं अकं दुःखं तत् न विद्यते यस्मिन् । न भेति प्रकृतिभावाज्जलोभो न ।

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ॥

सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥

आदितेया दिविषदो लेखाः अदितिर्नन्दनाः ॥

आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतांधसः ॥ ८ ॥

बर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ॥

वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥ ९ ॥

आदित्यविश्ववसवस्तुषिताभास्वरानिलाः ॥

महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ १० ॥

त्रिदिवः त्रिदशालयः सुरलोकः द्यौः द्यौः त्रिविष्टपम् । इति नव नामानि स्वर्गस्य । तत्र स्वरित्यव्ययं स्वरादिनिपातमव्ययमिति सूत्रात् । लिंगसंख्याकारकाभाववदित्यर्थः । द्यौर्दिवौ द्वे स्त्रीलिङ्गे । द्यौर्गोवदाद्यः । द्यौः दिवौ दिवः द्युभ्यामित्याद्यपरः । त्रिविष्टपं क्लीबे नपुंसके एव । त्रिदशालयादयः सुरसंदनादिशब्दोपलक्षकाः । एवमुत्तरत्रापि अर्धसाम्येन पर्यायांतराणि स्वयमूह्यानि । स्त्रियौ क्लीबे इत्यपि पाठः ॥ ६ ॥ अमरीः निर्जराः देवाः त्रिदशाः विबुधाः सुराः सुपर्वाणः सुमनसः त्रिदिवेशाः दिवौकसः “दिवौकसः” ॥ ७ ॥ आदितेयाः दिविषदः लेखाः अदितिर्नन्दनाः आदित्याः ऋभवः अस्वप्नाः अमर्त्याः अमृतांधसः ॥ ८ ॥ बर्हिर्मुखाः बर्हिरग्निः मुखं येषाम् । क्रतुभुजः गीर्वाणाः “गीर्वाणाः” दानवारयः वृन्दारकाः दैवतानि देवताः । इति षड्विंशति नामानि देवानाम् । व्यक्तिबाहुल्याद्बहुवचनप्रयोगः । विकल्पेन दैवतशब्दः पुंसि । यथा दैवतं ऽमिदं दैवतोयमिति । देव एव देवता स्वार्थे तत् ॥ ९ ॥ अथ संक्षारिण आह । आदित्येति । आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वदेवैः दश स्मृताः । वसवश्चाष्ट संख्याताः षट्त्रिंशस्तुषिता मताः ॥ १॥ आभास्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः पञ्चाशदूनकाः । महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा ॥ २ ॥ साध्या द्वादश विख्याता रुद्रा एकादश स्मृताः ॥ आदित्या द्वादशे । विश्वे दशे । वसवो ऽष्टौ । तुषिताः षट्त्रिंशत् । आभास्वराः चतुर्षष्टिः । अनिला एकोनपञ्चाशत् । महाराजिकाः विंशत्यधिकशतं द्वयं । साध्या द्वादशे । रुद्रा एकादशे । एता गणदेवताः । अत्र तुषिताद्या गणा बौद्धपातंजलादौ द्रष्टव्याः ॥ १० ॥ देवैर्देवावर्तनीनाह । विद्येति । विद्याधरा जीमूतवाहनादयः । अप्सरसो देवांगनाः । यक्षा

विद्याधरोऽप्सरसोयक्षरक्षोगंधर्वकिन्नराः ॥

पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥ ५१ ॥

असुरा दैत्यदैतेयदनुजेंद्रांरिदानवाः ॥

शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः ॥ १२ ॥

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ॥

समंतभद्रो भगवान्मरुजिल्लोकजिज्जिनः ॥ १३ ॥

षडभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः ॥

मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः ॥

गौतमश्चार्कबंधुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥

वेरादयः । रक्षांसि मायाविनो लंकादिवासिनः । गंधर्वास्तंबुरुप्रभृतयो देवगार्गनाः ।
किन्नरा अश्वादिमुखा नराकृतयः । पिशाचः पिशिताशा भूतविशेषाः । गुह्यकाः मणि-
भद्रादयः । “निधिं रक्षन्ति ये रक्षास्ते न्युगुह्यकसंज्ञकाः ।” सिद्धाः विश्वावसु-
प्रभृतयः । भूतः बालप्रहादयो रुद्रानुचरः । जज्ञावैकवचनानि । एते देवयोनि-
संज्ञका इत्यर्थः । विद्याधरोऽप्सर इत्यपि षोडशः । भिन्नलिङ्गत्वादमेऽभिधानादस-
मास इति रामाश्रम्याम् ॥ ११ ॥ असुराः “आसुराः” दैत्या दैतेयाः दनुजाः इंद्राण्यः
दानवाः शुक्रशिष्याः दितिसुताः पूर्वदेवाः सुराद्विषः । इति दश नामान्यसुराणाम्
॥ १२ ॥ सर्वज्ञः सुगतः बुद्धः धर्मराजः तथागतः । तथा स्तुत्यं गतं ज्ञातं यस्य । समं-
तभद्रः भगवान् मरुजित् लोकजित् जिनः ॥ १३ ॥ षडभिज्ञः दशबलः अद्वयवादी
विनायकः मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः इत्यष्टादश बुद्धस्य । शाक्यमुनिः ॥ १४ ॥
शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिः गौतमः । गौतमस्य शिष्यः गौतमः । तस्येदमि-
त्यण् । अर्कबंधुः मायादेवीसुतः । इति सप्त नामानि बुद्धावांतरभेदस्य शाक्यमनेः ।
षडभिज्ञः । षट् अभितः ज्ञायमानानि यस्य । दिव्यं चक्षुः श्रोत्रं पागचित्तज्ञानं सूचनिवा-
सानुस्मृतिः आत्मज्ञानं विषयद्रमनं कायव्यूहपुदिसिद्धिश्चेति । इमानि षट् ज्ञायमानानि
न संबन्धितानि यस्य दशबलः । दानं शीलं क्षमा वीर्यं ध्यानप्रज्ञाबलानि च । उपायः
इत्यथेति । बुद्धज्ञानं दश बुद्धबलानि चेति ॥ १५ ॥ ब्रह्मा आत्मभूः सुरज्येष्ठः पुरमेष्ठी
नाकः । न

प्रथमं काण्डम्:

ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ॥
 हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ॥ १६ ॥
 धाता ऽब्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ॥
 स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृष्टिधिः ॥ १७ ॥
 “नाभिजन्माण्डजः पूर्वो निधनः कमलोद्भवः ॥
 सदानन्दो रजोमूर्तिः सत्यको हंसवाहनः” ॥ १८ ॥
 विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ॥
 दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥ १९ ॥
 दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ॥
 पीताम्बरो ऽच्युतः शार्ङ्गी विश्वक्सेनो जनार्दनः ॥ १९ ॥
 उपेन्द्रं इंद्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ॥
 प्रद्योताभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥
 देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ॥
 वनमालो बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ॥ २१ ॥

पितामहः हिरण्यगर्भः लोकेशः स्वयंभूः चतुराननः ॥ १६ ॥ धाता अब्जयोनिः
 द्रुहिणः “द्रुषणः” विरिञ्चिः “विरिञ्चः” कमलासनः स्रष्टा प्रजापतिः वेधाः
 विधाता विश्वसृष्टिधिः । इति विंशतिर्ब्रह्मणः ॥ १७ ॥ विष्णुः नारायणः “नरा-
 यणः” कृष्णः वैकुण्ठः विष्टरश्रवाः दामोदरः । दाम उदरे यस्य । हृषीकेशः । हृषी-
 काणामिन्द्रियाणामीशः । केशवः माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥ दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षः
 गोविन्दः गरुडध्वजः पीताम्बरः अच्युतः शार्ङ्गी । शृंगस्य विकारो धनुः यस्यास्ति सः ।
 विश्वक्सेनः “विश्वक्सेनः” जनार्दनः ॥ १९ ॥ उपेन्द्रः इंद्रावरजः चक्रपाणिः
 चतुर्भुजः प्रद्योताभः मधुरिपुः वासुदेवः त्रिविक्रमः ॥ २० ॥ देवकीनन्दनः शौरिः
 “शौरिः” श्रीपतिः पुरुषोत्तमः वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिः अधोक्षजः ॥ २१ ॥
 विश्वम्भरः कैदभजित् विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः । श्रीयुक्तो वत्सः श्रीवत्सः कैशावर्त-

विश्वंभरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ॥
 पुराणपुरुषो यज्ञपुरुषो नरकांतकः ॥ २२ ॥
 जलशायी विश्वरूपो मुकुंदो मुरमर्दनः ॥
 वसुदेवोऽस्म जनकः स एवानकदुंदुभिः ॥ २३ ॥
 बलभद्रः प्रलंबघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः ॥
 रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २४ ॥
 नीलांबरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसलीहली ॥
 संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदना बलः ॥ २५ ॥
 मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ॥
 कंदर्पो दर्पकोऽनंगः कामः पंचशरः स्मरः ॥ २६ ॥
 शंबरारिर्मनसिजः कुसुमेश्वरनन्यजः ॥
 पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २७ ॥

विशेषः लाञ्छनैचिन्हं यस्य । उक्तंच हरिवंशे श्रीवत्सेनोरसि श्रीमान् सौमजातेन राजता । शुशुभे भगवान् कृष्णः । पुराणपुरुषः यज्ञपुरुषः नरकांतकः ॥ २२ ॥ जलशायी विश्वरूपः मुकुंदः मुरमर्दनः । इति षट्चत्वारिंशद्विष्णोः । अस्य कृष्णस्य जनकः पिता वसुदेवः । वसुदेव एव आनकदुंदुभिः द्वे कृष्णपितुः ॥ २३ ॥ बलः प्रलंबघ्नः बलदेवः अच्युताग्रजः रेवतीरमणः रामः कामपालः हलायुधः ॥ २४ ॥ नीलांबरः रौहिणेयः तालाङ्कः मुसली “मुषली” हली संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनः बलः । इति सप्तदश बलरामस्य ॥ २५ ॥ मदनः मन्मथः मारः प्रद्युम्नः मीनकेतनः कंदर्पः दर्पकः अनंगः कामः पंचशरः स्मरः ॥ २६ ॥ शंबरारिः “संबरारिः” मनसिजः कुसुमेषु अनन्यजः पुष्पधन्वा रतिपतिः मकरध्वजः आत्मभूः । इत्येकोनविंशतिर्मदद्वयस्य नामानि ॥ २७ ॥ “अरविंदमशोकं च चूतं च नवमल्लिका ॥ नीलोत्पलं च पंचैते पंचबाणस्य सायकाः ॥ १ ॥ उन्मादनस्तापेनृश्च शोषणस्तंभनस्तथा ॥ संमोहनश्च कामस्य पंच बाणाः प्रकीर्तिताः ॥ २ ॥” ब्रह्मसूः ऋष्यकेतुः “ऋष्यकेतुः विश्वकेतुः क्षपकेतुरित्यपि पाठांतरम्” । अनि-

ब्रह्मसूक्तैः स्यादनिरुद्ध उषामतिः ॥
 लक्ष्मीः पद्मालयाः पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया ॥ २८ ॥
 इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा ॥
 “भार्गवी लोकजननी क्षीरसागरकन्यका” ॥
 शंखो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्चक्रं सुदर्शनम् ॥ २९ ॥
 कौमोदकी गदा खड्गो नन्दकः कौस्तुभो मणिः ॥
 चापः शार्ङ्गं मुरारेस्तु श्रीवत्सो लाञ्छनं स्मृतम् ॥ ३० ॥
 “अश्वश्च शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः ॥
 सारथिर्दारुको मंत्रीः बुद्धवश्चानुजो गदः” ॥ ३१ ॥
 गरुत्मान्गरुडस्ताक्षर्यो वैनतेयः खगेश्वरः ॥
 नागांतको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ॥ ३१ ॥
 शंभुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ॥
 ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चंद्रशेखरः ॥ ३२ ॥

रुद्धः उषामतिः इति चत्वारि प्रयुज्यसूक्तैः । लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीः
 हरिप्रिया ॥ २८ ॥ इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया । क्षीराब्धितनया इत्यपि पाठः ।
 रमा । इत्येकादश लक्ष्म्याः । लक्ष्मीपतेर्विष्णोः शंखः पाञ्चजन्यः । तस्य चक्रं सुद-
 र्शननामकं । “सुदर्शनः” ॥ २९ ॥ तस्य गदा कौमोदकी । कुमोदकं इति श्रीवि-
 ष्णोर्नाम तस्येयं कौमोदकी तस्येदमित्यण् ङीप् दुर्गसंमतोऽयमर्थः । “कौमोदकी” ।
 वस्य खड्गः नन्दकः । तस्य मणिः कौस्तुभः । तस्य चापः शार्ङ्गं । अस्म्योरस्थलाञ्छनं
 श्रीवत्सः ॥ ३० ॥ अस्य अश्वश्च शैव्य १ सुग्रीव २ मेघपुष्प ३ बलाहकाश्चत्वारः ।
 दारुकः सारथिः १ मंत्री उद्धवः । अनुजः गदः । तदुक्तं । गदो भ्रातरि विष्णोश्च
 भ्रामये ना युधे गदा । एकैकम् ॥ १ ॥ गरुत्मान् गरुडः ताक्षर्यः वैनतेयः खगेश्वरः ।
 नागांतकः विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः इति नव नामानि गरुडस्य ॥ ३१ ॥
 शंभुः ईशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः । ईश्वरः शर्वः “सर्वः” ईशानः
 शंकरः चंद्रशेखरः ॥ ३२ ॥ भूर्तेशः खड्गपशुः गिरीशः गिरेः । कैलासस्य ईशः ।

श्रुतेशः खडपरशुर्गिरीशो मिरिशो मृडः ॥
 मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३३ ॥
 उग्रः कपर्दी श्रीकंठः शितिकंठः कपालभृत् ॥ ३४ ॥
 वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३४ ॥
 कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ॥
 हरः स्मरहरो भर्गरुयंबकस्त्रिपुरांतकः ॥ ३५ ॥
 गंगाधरोऽंधकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ॥
 व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ॥ ३६ ॥
 “अहिर्बुध्न्योऽष्टमूर्तिश्च गजारिश्च महानटः ॥”
 कपर्दीऽस्य जटाजूटः पिनाकोऽजगत्वं धनुः ॥
 प्रमथाः स्युः पारिषदा ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ॥ ३७ ॥
 विश्रुतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ॥
 उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरी ॥ ३८ ॥

गिरिशः । गिरिर्यस्योस्ति अथवा गिरौ शोते । मृडः मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाकी
 प्रमथाधिपः ॥ ३३ ॥ उग्रः कपर्दी श्रीकंठः शितिकंठः कपालभृत् वामदेवः महा-
 देवः विरूपाक्षः त्रिलोचनः ॥ ३४ ॥ कृशानुरेताः सर्वज्ञः धूर्जटिः नीललोहितः
 हरः “हरः” स्मरहरः भर्गः “भर्ग्यः” रुयंबकः त्रिपुरांतकः ॥ ३५ ॥ गंगा-
 धरः अंधकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः व्योमकेशः भवः भीमः स्थाणुः रुद्रः उमा-
 पतिः । इत्यष्टचत्वारिंशन्नामानि शिवस्य । ईशितुं शीलमस्येश्वरः । ईष्टे वच्छील
 ईशानः ॥ ३६ ॥ अस्य शंभोः जटाजूटः कपर्दनामा । अस्य धनुः अजगवम् ।
 “अजकवम्” तदेव पिनाक इत्यापि । अस्य पारिषदाः परिषदि साधवः “पारिषदाः”
 प्रमथाः । ब्राह्मीत्याद्याः “ब्रह्माण्यद्याः” मातरः । यथाहुः । ब्राह्मी माहेश्वरी चैव
 कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही च तथेन्द्राणी चामुंडा सप्त मातर इति ॥ ३७ ॥
 विभूतिः भूतिः ऐश्वर्य इति त्रीणि ऐश्वर्यस्य । तत्तु अणिमा महिमेत्यादिभेदैरष्ट-
 विधं ॥ “ते चाष्टौ भेदा यथा । अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा । प्राप्तिः

शिवां भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमंगला ॥
 अपर्णी पार्वती दुर्गा मृडानी चंडिकांबिका ॥ ३९ ॥
 आर्या दाक्षायणी चैव गिरिजा मेनकात्मजा ॥
 विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ॥ ४० ॥
 अथ्येकदंतहेरंबलंबोदरगजाननाः ॥
 कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ॥ ४१ ॥
 पार्वतीनंदनः स्कंदः सेनानीरग्निभूगुहः ॥
 बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः ॥ ४२ ॥
 षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौंचदारणः ॥
 शृंगी भृंगी रिटिस्तुंडी नंदिको नंदिकेश्वरः ॥ ४३ ॥
 “कर्ममोटी तु चामुंडा चर्ममुंडा तु चर्चिका ॥”
 इंद्रो मरुत्वान्मघवा बिडौजाः पाकशासनः ॥
 वृद्धश्रवाः शुनासीरः पुरुहूतः पुरंदरः ॥ ४४ ॥

प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं ज्ञाष्ट सिद्धयः ॥ अणोर्भावः । महतो भावः येन ब्रह्मांडे
 न माति । गुरोर्भावः । लघोर्भावः । प्राप्तिरंगुल्यग्रेण चंद्रादेः । प्रकामस्य भाव इ-
 च्छानभिधातः । ईशिनो भावः प्रभुत्वं येन स्थावरा अप्याज्ञाकारिणः । वशिनो
 भावः येन भूमावापि उन्मज्जननिमज्जने ।” उमा कात्यायनी गौरी काली
 “काला” हैमवती ईश्वरी “ईश्वरा” ॥ ३८ ॥ शिवा “शिवी” भवानी रुद्राणी
 शर्वाणी सर्वमंगला अपर्णी पार्वती दुर्गा मृडानी चंडिका अंबिका ॥ ३९ ॥ आर्या
 दाक्षायणी गिरिजा मेनकात्मजा इत्येकविंशतिः पार्वत्याः । विनायकः विघ्नराजः
 द्वैमातुरः गणाधिपः ॥ ४० ॥ एकदंतः हेरंबः लंबोदरः गजाननः इत्यष्टौ गणे-
 शस्य । कार्तिकेयः महासेनः शरजन्मा षडाननः ॥ ४१ ॥ पार्वतीनंदनः स्कंदः
 सेनानीः अग्निभूः गुहः बाहुलेयः तारकजित् विशाखः शिखिवाहनः ॥ ४२ ॥
 षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौंचदारणः “क्रौंचदारणः” इति सप्तदश स्कं-
 दस्य । शृंगी भृंगी रिटिः तुंडी नंदिकः नंदिकेश्वरः इति षण्णामानि नंदिनः ।
 शृंगी भृंगीत्यर्थं क्षेपकमिति केचित् ॥ ४३ ॥ इंद्रः मरुत्वान् मघवा “मघवान्”
 बिडौजाः पाकशासनः । वृद्धश्रवाः शुनासीरः “द्वितालव्यः द्विदंत्यश्च” पुरुहूतः

जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ॥
 सुत्रामा गोत्रभिद्वज्जी वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४५ ॥
 वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ॥
 जंभभेदी हरिहयः स्वाराण्णमुचिसूदनः ॥ ४६ ॥
 संक्रंदनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः ॥
 आखंडलः सहस्राक्ष ऋभुक्षास्तस्य तु प्रिया ॥ ४७ ॥
 पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती ॥
 हय उच्चैःश्रवाः सूतो मातलिर्नंदनं वनम् ॥ ४८ ॥
 स्यात्प्रासादो वैजयंतो जयंतः पाकशासनिः ॥
 ऐरावतोऽभ्रमातंगैरावणाभ्रमुवल्लभाः ॥ ४९ ॥
 ञ्हादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः ॥
 शतकोटिः स्वरुः शंबो दंभोलिरशनिर्द्वयोः ॥ ५० ॥

पुरंदरः ॥ ४४ ॥ जिष्णुः लेखर्षभः शक्रः शतमन्युः । शतं मन्यवो यज्ञाः यस्य ।
 मन्युर्दैन्ये क्रतौ कुर्वति विश्वः । दिवस्पतिः सुत्रामा “सूत्रामा” गोत्रभित् वज्जी
 वासवः वृत्रहा वृषा ॥ ४५ ॥ वास्तोष्पतिः सुरपतिः बलारातिः शचीपतिः जंभभेदी
 हरिहयः स्वाराट् नमुचिसूदनः ॥ ४६ ॥ संक्रंदनः दुश्च्यवनः तुराषाट् मेघवाहनः
 आखंडलः सहस्राक्षः ऋभुक्षाः इति पंचविंशदिद्रस्य । तत्र स्वाराट् जंकारांतः ।
 तुराषाट् हांतः । ऋभुक्षा नांतः पथिवत् । तस्येन्द्रस्य प्रिया तु पुलोमजेत्युत्तरेण सं-
 बंधः ॥ ४७ ॥ पुलोमजा शची “दंत्यादिरपि” इंद्राणी । इति त्रयमिन्द्रप्रियायाः ।
 इंद्रस्य नगरी तु अमरावती । तस्य अश्व उच्चैःश्रवाः । तस्य सारथिर्मातलिः । त-
 स्योपवनं नंदनम् ॥ ४८ ॥ इंद्रस्य प्रासादो गृहविशेषः वैजयंतनामा । जयंतः
 पाकशासनिः द्वे इंद्रपुत्रस्य । ऐरावतः अभ्रमातंगः ऐरावणः अभ्रमुवल्लभः इति च-
 त्वारि ऐरावतस्य ॥ ४९ ॥ ञ्हादिनी वज्रं कुलिशं भिदुरं “भिदिरं” पविः शत-
 कोटिः स्वरुः “सांतोऽपि” शंबः “संबः । शंबः । तालव्या अपि दंत्याश्च संबसू-
 करपुंसव इत्युष्मविवेकः” दंभोलिः अशनिः इति दशकं वज्रस्य । तत्र ञ्हादिनी
 स्त्री । वज्रमस्त्री पुनपुंसकलिगम् । पव्यादयः पुंसि । अशनिर्द्वयोः स्त्रीपुंसयोः ॥ ५० ॥

व्योमयाने विमानो ऽस्त्री नारदाद्याः सुरर्षयः ॥
 स्यात्सुधर्मा देवसभा पीयूषममृतं सुधा ॥ ५१ ॥
 मंदाकिनी वियद्गंगा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ॥
 मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥ ५२ ॥
 पंचैते देवतस्त्रो मंदारः पारिजितकः ॥
 संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचंदनम् ॥ ५३ ॥
 सनत्कुमारो वैधात्रः स्वर्वेद्यावश्विनीसुतौ ॥
 नासत्यां वश्विनौ दस्त्रावाश्विनेयौ च तावुभौ ॥ ५४ ॥
 स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेद्या उर्वशीमुखाः ॥
 हाहा हूहूश्चैव मांघा गंधर्वास्त्रिदिवौकसाम् ॥ ५५ ॥

व्योमयानं विमानः द्वे विमानस्य । तत्र विमानः पुंसि क्लीबे च । नारददेवलाद्याः
 सुरर्षयः एकं । सुधर्मा देवसभा इति द्वे देवसभायाः । पीयूषं “पेयूषं” अमृतं सुधा
 त्रीण्यमृतस्य ॥ ५१ ॥ मंदाकिनी विद्यद्गंगा स्वर्णदी सुरदीर्घिका चत्वारि मंदा-
 किन्याः । मेरुः सुमेरुः हेममद्रिः रत्नसानुः सुरालयः पंचकं कनकाचलस्य ॥ ५२ ॥
 मंदारः पारिजातकः संतानः कल्पवृक्षः हरिचंदनं पंचैते देवतस्त्रयः । तत्र हरिचंदनं
 क्लीबपुंसोः ॥ ५३ ॥ सनत्कुमारः “सन्नात्कुमारः” वैधात्रः द्वे सनकादेः । स्वर्वेद्यौ
 अश्विनीसुतौ नासत्यौ अश्विनौ दस्त्रौ अश्विनेयौ इति षट् अश्विनीकुमारयोः । तावुभौ
 यमलौ अतएव द्विवचनं ॥ ५४ ॥ उर्वशीमुखाः उर्वशीमेनकारभेत्याद्याः अप्सरसः
 स्वर्वेद्या इति चोच्यन्ते द्वे । घृताची मेनका रंभा उर्वशी च तिलोत्तमा । सुकेशी
 मंनुघोषाद्याः कथ्यन्ते ऽप्सरसो बुधैः । अत्र अप्सरसः शब्द एकस्यामपि व्यक्तौ बहु-
 वचनांतः स्त्रीलिंगः । अप्सरा इत्यपि प्रयोगदर्शनात्प्रायशो बहुत्वं । हाहाः हूहूः एव-
 माद्यौ येषां ते तथादिवौकसां देवानां गंधर्वाः गायनाः एकैकं । आद्यशब्दात्तुंबुरुवि-
 श्वावसुचित्ररथप्रभृतयः । हाहाशब्दस्य रूपं तु हाहाः हाहौ हाहाः हाहां हाहौ हाहान्
 हाहाभ्यमित्यादि “हाहाः सांतो ऽपि गंधर्वो हाहसि प्रोक्त इति रत्नकोशात्” हूहूश-
 ब्दस्य द्वितीयैकवचनं हूहूमित्यादि द्रष्टव्यम् । “हहा इत्यादिह्रस्वः हूहू इत्युभयह्रस्व-
 श्च गीतमाधुर्यसंपन्नौ विख्यातौ च हहाहूहू इति व्यासोक्तेः” ॥ ५५ ॥ अग्निः वैधानरः

अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनंजयः ॥
 कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥ ५६ ॥
 बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उषर्बुधः ॥
 आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ॥ ५७ ॥
 रोहितश्चो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः ॥
 हिरण्यरेता हुतंभुग्दहनो हव्यवाहनः ॥ ५८ ॥
 सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ॥
 शुचिरपिप्तमौर्वस्तु वाडवो वडवानलः ॥ ५९ ॥
 वन्हेर्दयोज्ज्वालकीलार्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ॥
 त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः संतापः संज्वरः समौ ॥ ६० ॥

वह्निः वीतिहोत्रः । वीति भक्ष्यं पुरोडाशादि दूयतेऽस्मिन् । धनंजयः कृपीटयोगेनिः ।
 कृपीटस्य जलस्य योनिः कृपीटमुदरे जले इति रत्नकोशात् कृपीटं योनिरस्येति वा ।
 ज्वलनः जातवेदाः तनूनपात् ॥ ५६ ॥ बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केशः उषर्बुधः
 आश्रयाशः “आश्रयाशः” बृहद्भानुः कृशानुः पावकः अनलः ॥ ५७ ॥ रोहि-
 ताश्वः “लादिरपि” वायुसखः शिखावान् आशुशुक्षणिः । आशु शीघ्रं आशु ब्रीहिं वा
 शु क्षणेति क्षणु हिंसायाम् शु इति पूजार्थमव्ययम् । हिरण्यरेताः हुतंभुक् दहनः हव्य-
 वाहनः ॥ ५८ ॥ सप्तार्चिः “काली कराली मनोजैवा सुलोहिता सुधूम्रवर्णा स्फुलि-
 गिनी विश्वर्दासख्याः सप्त वन्हेर्जिह्वाः” । दमुनाः “दमुनाः” शुक्रः चित्रभानुः
 विभावसुः । विभा प्रभा वसुः धनं यस्य सः । शुचिः अपिप्तं इति चतुर्विंशदग्निना-
 मानि । बर्हिः शुष्मेति संघातो विगृहीतं च नाम । “शुक्रो वैश्वानरो बर्हिः बर्हिः-
 शुष्मा तनूनपादिति शुब्दार्णवात्” ॥ बर्हेते वर्द्धत इति बर्हिः । “इदंतः सांतोऽपि”
 शुष्यत्यनेन शुष्मा “नांतः अदंतोऽपि” । और्वः “ऊर्वः बहुत्वै ऊर्वाः” । वाडवः
 वडवानलः त्रयं वाडवाग्नेः ॥ ५९ ॥ ज्वालः कीलः अर्चिः “इदंतोऽपि” हेतिः
 शिखा पंचकं वन्हेर्चिषि । तत्र ज्वालकीलौ स्त्रीपुंसयोः । अर्चिः स्त्रीपुंसकयोः ।
 हेत्तिशिखे स्त्रियां स्फुलिङ्गः अग्निकणः द्वे अग्नेः कणिकायां त्रिषु लिङ्गत्रये । संतापः
 संज्वरः द्वे अग्नेः संतापे ॥ ६० ॥ धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् कृतांतः

“उल्का स्यान्निर्गतज्वाला श्रुतिर्भसितभस्मनि ॥
 क्षारो रक्षा च दक्षिंस्तु दवो वनहुताशनः ॥ १ ॥”
 धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् ॥
 कृतांतो यमुनाभ्राता शमनो यमराडचमः ॥ ६१ ॥
 कालो दंडधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽंतकः ॥
 राक्षसः कौणपः क्रव्याक्रव्यादोऽक्षप आशिरः ॥ ६२ ॥
 रात्रिचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः ॥
 यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी ॥ ६३ ॥
 प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः ॥
 श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६४ ॥
 पृषदश्वो गंधवहो गंधवाहानिलाशुगः ॥
 समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६५ ॥
 नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभंजनाः ॥
 प्रकंपनो महावातो झंझत्वातः सवृष्टिकः ॥ ६६ ॥

यमुनाभ्राता शमनः यमराट् यमः ॥ ६१ ॥ कालः दंडधरः श्राद्धदेवः । श्राद्धस्य
 देवः पितृपतित्वात् । वैवस्वतः अंतकः इति चतुर्दश नामानि यमस्य । राक्षसः कौणपः
 “कौणपः” क्रव्यात् । क्रव्यं मांसं अस्ति इति क्रव्यात् । क्रव्यादः अक्षपः । अक्षं रक्तं
 पिबति “अक्षपः” आशिरः आ शृणाति, हिंनस्तीत्याशिरः “आशिरः” ॥ ६२ ॥
 रात्रिचरः । रात्रिचरः । कर्बुरः “कर्बरः” निकषात्मजः । यातुधानः “जातुधानः”
 पुण्यजनः नैर्ऋतः यातु रक्षः पंचदश राक्षसस्य । तत्र यातुरक्षसी नपुंसके ॥ ६३ ॥
 प्रचेता वरुणः “वरुणः” पाशी यादसांपतिः पृषद्य अलुक् । अप्पतिः पंचकं वरु-
 णस्य । श्वसनः स्पर्शनः वायुः मातरिश्वा । मातरि अंतरिक्षे श्वयति संचरति श्वन्नु-
 क्षन्निति निपातनात् सप्तम्या अलुक् । सदागतिः ॥ ६४ ॥ पृषदश्वः । पृषन्मृगभेदोऽश्वो
 वाहनमस्य । गंधवहः गंधवाहः अनिलः आशुगः समीरः मारुतः मरुत् जगत्प्राणः
 “जगत् प्राणं” इति पदद्वयमपि समीरणः ॥ ६५ ॥ नभस्वान् वातः “वाक्लिः”
 पवनः पवमानः प्रभंजनः विंशतिर्नामानि वायोः । प्रकंपनः महावातः द्वयं महावायोः ।

प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यनौ च वायवः ॥
 शरीरस्था इमे रंहस्तरसी तु रयः स्यदः ॥ ६७ ॥
 जवोऽथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥
 सत्वरं चंपलं तूर्णमविलंबितमाशु च ॥ ६८ ॥
 सतते अनारताश्रांतसंतताविरतानिशम् ॥
 नित्यानवरताजस्वमप्यथातिशयो भरः ॥ ६९ ॥
 अतिवेलभृशात्यर्थीतिमात्रोद्गाढनिर्भरम् ॥
 तीव्रैकांतनितांतानि गाढबाढदृढानि च ॥ ७० ॥
 क्लीबे शीघ्राद्यसत्वे स्यान्निष्पेषां सत्त्वगामि यत् ॥
 कुबेररुयंबकसखो यक्षराजुह्यकेश्वरः ॥ ७१ ॥

स एव सवृष्टिकः झंझावात इत्युच्यते ॥ ६६ ॥ प्राणः अपानः समानः उदानः ध्यानः
 इमे पञ्च शरीरस्था वायुभेदाः । तथा चोक्तम् । हृदि प्राणो गुदेऽपानः सन्धानो नाभि-
 मंडले ॥ उदानः कंठदेशे स्याद्व्यानः सर्वशरीरग इति ॥ अन्नप्रवेशं मूत्राद्युत्सर्गोऽन्ना-
 दिपाचनम् । भक्षणदिनिमेषाश्च तद्व्यापाद्य क्रमादग्नी इत्यपि ॥ एकैकं । रंहः तरः
 रयः स्यदः ॥ ६७ ॥ जवः पञ्चकं वेगस्य । शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रं अरं द्रुतं सत्वरं
 चंपलं तूर्णं अविलंबितं आशु एकादश त्वरितस्य । “ [रंहआदयः सवेगगतिवचनाः ।
 शीघ्रादयस्तु धर्मवचना एव । अतएव शीघ्रं पचतीति प्रयोगो न तु जवं पचतीति । व-
 स्तुतस्तु वेगाख्यगुणपरा रंहः प्रभृतयः शीघ्रादयस्तु कालाल्पत्वपरा इति]” ॥ ६८ ॥
 सततं अनारतं अश्रांतं संततं अविरतं अनिशं नित्यं अनवरतं अजस्रं इति नवकं
 नित्यस्य । “ सततं क्रियांतरैरुपव्यवधानम् अतिशयस्तु पौनःपुन्यं इति भेदः ” अतिशयः
 भरः ॥ ६९ ॥ अतिवेलं भृशं अत्यर्थं अतिमात्रं उद्गाढं निर्भरं तीव्रं एकांतं नितांतं गाढं
 बाढं दृढं इति चतुर्दश अतिशयस्य ॥ ७० ॥ शीघ्रादि शीघ्रं त्वरितमित्यारभ्य दृढ-
 शब्दपर्यंतं क्लीबे नपुंसकालिङ्गे यदुक्तं तत्तु असत्वे द्रव्यवृत्तित्वाभावे एव ज्ञेयं । यथा
 शीघ्रं कृतवान् । भृशं मूर्खः । भृशं याति । एषां शीघ्रादीनां मध्ये यत्सत्त्वगामि
 द्रव्यवृत्ति तत् त्रिषु तस्य द्रव्यस्य यल्लिङ्गं तदेवास्तेत्यर्थः । यथा शीघ्रा धेनुः । शीघ्रो
 वृषः । शीघ्रं गमनम् । भरातिशयोः सत्त्वगामित्वं नास्ति । नित्यं पुंस्त्वम् । “ कचित्

मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥

किन्नरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ॥ ७२ ॥

यक्षैकपिंगैलविलश्रीदपुण्यजनेश्वराः ॥

अस्योद्यानं चैत्ररथं पुत्रस्तु नलकूबरः ॥ ७३ ॥

कैलासस्थानमलका पूर्वमानं तु पुष्पकम् ॥

स्यात्किन्नरः किंपुरुषस्तुरंगवदनो मयुः ॥ ७४ ॥

निधिर्ना शेकधिर्भेदाः पद्मशंखादयो निधेः ॥ इति स्वर्गवर्गः ॥

द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमंबरम् ॥

नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १० ॥

वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ॥

विहायसीऽपि नाकोऽपि द्युरपि स्यात्तदव्ययम् ॥ २० ॥

“तारापथोऽन्तरिक्षं च मेघाध्वाध महाबिलम्” ॥ इति व्योमवर्गः ॥

मेघगामीति पाठस्तस्य विशेष्यगामीत्यर्थः । कुबेरः त्र्यम्बकसखः यक्षराट् गुह्यके-
धरः ॥ ७१ ॥ मनुष्यधर्मा । मनुष्यस्येव धर्मो आचारः इमंश्रुलोमादिर्यस्य । धनदः
राजराजः धनाधिपः किन्नरेशः वैश्रवणः पौलस्त्यः नरवाहनः ॥ ७२ ॥ यक्षः
एकपिंगः ऐलविलः “ऐडविलः ऐडविडः” श्रीदः पुण्यजनेश्वरः सप्तदश कुबेरस्य ।
अस्येति प्रत्येकं संबध्यते । अस्य कुबेरस्योद्यानं चैत्ररथं । अस्य पुत्रो नलकूबरः ॥ ७३ ॥
अस्य स्थानं कैलासः । अस्य पूर्णगरं अलका । अस्य विमानं पुष्पकं “पुष्पकः”
इत्येकैकम् । किन्नरः किंपुरुषः बुरंगवदनः मयुः चत्वारिंशं किन्नरमात्रस्य ॥ ७४ ॥
निधिः शेवधिः द्वे सामान्यनिधेः । ना पुल्लिङ्गः क्रांकाक्षिवदुभयत्रास्य संबंधः । पद्मः
शंखः इत्यादयो निधेर्भेदाः । आदिशब्दान्मकरकच्छपादयः । “महापद्मश्च पद्मश्च
शंखो मकरकच्छपौ ॥ मुकुंदकुंदनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव ॥” एकैकं ॥ इति स्वर्ग-
वर्गः ॥ १५ ॥ द्यौः द्यौः अभ्रं व्योम पुष्करं अंबरं नभः अन्तरिक्षं “अन्तरीक्षं”
गगनं अनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १॥ वियत् विष्णुपदं आकाशं विहायः विहायसीः नाकिः
द्युः इत्येकोनविंशतिराकाशस्य । तत्र द्योदिवौ क्षीलिंबे । आकाशविहायसी क्षीबपुंसोः ।

दिशस्तु कंकुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ॥

प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥ १ ॥

उत्तरादिगुदीची स्याद्विश्यं तु त्रिषु दिग्भवे ॥

“अवाग्भवमवाचीनमुदीचीनमुदग्भवम् ॥

प्रत्यग्भवं प्रतीचीनं प्राचीनं प्राग्भवं त्रिषु” ॥ १ ॥

इंद्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् ॥ २ ॥

कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥

“रविः शुक्रो महीसूनुः स्वर्भानुर्भानुजो विधुः ॥

बुधो बृहस्पतिश्चेति दिशां चैव तथा ग्रहाः ॥ १ ॥”

ऐरावतः पुंडरीको वामनः कुमुदो ऽजनः ॥ ३ ॥

पुष्पदंतः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥

करिण्यो ऽभ्रमुकपिलापिंगलानुपमाः क्रमात् ॥ ४ ॥

ताम्रकर्णी शुभ्रदंती चांगना चांजनावती ॥

क्लीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ॥ ५ ॥

विहायसानाकौ पुंसि । दुरव्ययं अलिङ्गमित्यर्थः । शेषं क्लीबे ॥ इति व्योमवर्गः ॥ ७ ॥
दिशः कंकुभः काष्ठाः आशाः हरितः पंचकंपदिशाम् । ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः क्रमेण
प्राच्यवाचीप्रतीच्यः स्युः । यथा पूर्वादिक् प्राची । दक्षिणादिगवाची । (अपाची)
पश्चिमादिक् प्रतीची एकैकम् ॥ १ ॥ या उत्तरादेक् सोदीची एकं । दिश्यमित्येकं
दिग्भवे । दिगादिभ्य इति यत्प्रत्ययः तत्त्रिषु वाच्यलिङ्गम् । यथा दिश्यो हस्ती । दिश्या
हस्तिनीत्यादि । इंद्रादयो ऽष्टौ क्रमात्पूर्वादीनां दिशां पतयः एकैकम् ॥ २ ॥ ऐरावत
इत्यष्टौ क्रमादिग्गजाः पूर्वादिदिशां धारका गजा इत्यर्थः ॥ ३ ॥ अभ्रमुः कपिला
पिंगला अनुपमा ॥ ४ ॥ ताम्रकर्णी शुभ्रदंती “शुभ्रदंती” अंगना (अंजना) अंज-
नावती एता अष्टौ करिण्यः क्रमादिग्गजानां स्त्रिय इत्यर्थः । एकैकं । अपदिशं विदिक्
इति द्वयं दिशोर्मध्ये दिग्द्वयमध्यभागे । तत्रा ऽपदिशं क्लीबाव्ययं नपुंसकं अव्ययं चे-
त्यर्थः । विदिक् स्त्रियाम् । याज्ञयासप्रतारालानि प्रदिशो त्रिदिशश्च ता इत्युत्तरमा-

अभ्यन्तरं त्वन्तरालं चक्रवालं तु मण्डलम् ॥

अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयित्नुर्वलाहकः ॥ ६ ॥

धाराधरो जलधरस्तडित्वान्वारिदोऽबुभृत ॥

घनजीमूतमुदिरजलमुग्धमयोनयः ॥ ७ ॥

कादंबिनी मेघमाला त्रिषु मेघभवेऽभ्रियम् ॥

स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे रसितादिं च ॥ ८ ॥

शंपाशतन्हृदान्हादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ॥

तडित्सौदामिनी विद्युच्चंचला चपला अपि ॥ ९ ॥

स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषो मेघज्योतिरिरमदः ॥

इंद्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजुरोहितम् ॥ १० ॥

वृष्टिर्वर्षं तद्विधातेऽवग्राहावग्रहौ समौ ॥

धारासंपात आसारः शीकुरोऽबुकणाः स्मृताः ॥ ११ ॥

लायाम् ॥ ५ ॥ अभ्यन्तरं अंतरालं द्वे अंतरवकाशस्य । चक्रवालं मण्डलं द्वे मण्ड-
लस्य । अभ्रं मेघः वारिवाहः स्तनयित्नुर्वलाहकः ॥ ६ ॥ धाराधरः जलधरः
तडित्वान् वारिदः अबुभृत घनः जीमूतः मुदिरः । मुदिरः कामुकाभयोरिति विश्व-
मेदिन्यौ । जलमुक् धूमयोनिः इति पञ्चदश मेघस्य ॥ ७ ॥ कादंबिनी मेघमाला
द्वे मेघबृन्दस्य । अभ्रियमित्येकं मेघभवे तत्त्रिषु । यथा अभ्रिया आपः । अभ्रिय
आसारः । अभ्रियं जलं । स्तनितं गर्जितं रसितं आदिशब्दात् ध्वनित्वादि त्रयं मेघ-
निर्घोषे ॥ ८ ॥ शंपाशतन्हृदा न्हादिनी ऐरावती क्षणप्रभा तडित् सौदामिनी । सुदा-
मिनी । एकदिक् अथवा सुदाम्नि मेघे वा भवा अण्प्रत्ययः । सुदामा तु पुमान्वा-
रिधरपर्वतभेदयोरित्युक्तत्वात् । “सौदामिनी” विद्युत् चंचला चपला दशकं
विद्युल्लतायाः । चपलापिचेति पाठः ॥ ९ ॥ स्फूर्जथुः वज्रनिर्घोषः “वज्रनिष्पेषः”
द्वयमशानिर्घोषस्य । मेघज्योतिः इरमदः द्वे मेघज्योतिषः “बीज इति प्रसिद्धस्य” ।
इंद्रायुधं शक्रधनुः ऋजुरोहितं । ऋजु च तत् रोहितं च । इति त्रीणि मेघप्रतिफलता
विरश्मयो धनुंशकारेण भाति तस्य धनुषः ॥ १० ॥ वृष्टिः वर्षं द्वयं मेघवर्षणम् ।
अवग्राहः अवग्रहः । अवग्रहेति वा घञ् पक्षे अप् द्वयं तद्विधाते वर्षनिरोधे । धारासंपातः

वर्षोपलस्तु करका मेघच्छन्ने ऽद्वि दुर्दितम् ॥

अंतर्धा व्यवधा पुंसि त्वंतर्द्धिरपवारणम् ॥ १२ ॥

अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च ॥

हिमांशुश्चंद्रमाश्चंद्र इंदुः कुमुदबांधवः ॥ १३ ॥

विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः ॥

अजो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगांकः कलानिधिः ॥ १४ ॥

द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ॥

कला तु षोडशो भागो बिंबो ऽस्त्री मंडलं त्रिष्टु ॥ १५ ॥

भित्तं शकलखंडे वा पुंस्यर्द्धो ऽर्द्धं समं ऽशके ॥

चंद्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना प्रसादस्तु प्रसन्नता ॥ १६ ॥

कलंकाकौ लांछनं च चिन्हं लक्ष्म च लक्षणम् ॥

सुषमा परमाशोभा शोभा कांतियुतिश्छविः ॥ १७ ॥

आसारः द्वयं, मेघधाराणां निरंतरपतनस्य । शीकर-इत्येकं अंशुकणानां । “दंत्या-
दिरप्ययम्” ॥ ११ ॥ वर्षोपलः करका द्वे-यत्प्रथमवृष्टौ मेघोदकं कठिनं सदुपल-
वत्पतति तस्य । दुर्दिनमित्येकं मेघच्छन्ने दिने । “रात्रेरप्युपलक्षणं” अंतर्धा व्यवधा
अंतर्द्धिः अपवारणम् ॥ १२ ॥ अपिधानं तिरोधानं पिधानं आच्छादनं अष्टक-
माच्छादनस्य । तत्र अंतर्धाव्यवधे स्त्रियां । अंतर्द्धिः पुंनि । हिमांशुः चंद्रमाः चंद्रः इंदुः
कुमुदबांधवः ॥ १३ ॥ विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुः ओषधीशः निशापतिः अजः जैवा-
तृकः । जीवयतीति, अंतर्भावितण्यर्थः आतृकन्प्रत्ययः । सोमः “रौमा” ग्लौः-मृगांकः
कलानिधिः ॥ १४ ॥ द्विजराजः शशधरः नक्षत्रेशः क्षपाकरः इति विंशतिः नामानि
चंद्रस्य । चंद्रमंडलस्य षोडशो भागः कलासंज्ञः एकः । बिंबः मंडलं द्वे बि-
बस्य ॥ १५ ॥ भित्तादिचतुष्कं शकलस्य । तत्र भित्तं नपुंसकं । शकलखंडे क्लीबपुंसोः ।
अर्धः पुंस्येव । यथा कंबलस्यार्धः खंड इत्यर्थः । वाच्यलिङ्गोऽपि यथा अर्धो शाटी अर्धः
पटः अर्धं वस्त्रं । अर्धमित्येकं समे विभागे तन्नपुंसकमेव । चंद्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना अयं
चंद्रप्रभायां । प्रसादः प्रसन्नता द्वयं नैर्मल्यस्य ॥ १६ ॥ कलंकः अंकः लांछनं चिन्हं
लक्ष्म-लक्षणं षट् चिन्हस्य । सुषमेत्येकं परमायाः शोभायाः । शोभा कांतिः युतिः

अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमं ॥

प्रालेयं मिहिका चाथ हिमानी हिमसंहतिः ॥ १८ ॥

शीतं गुणे तद्वदर्थः सुषीमः शिशिरो जडः ॥

तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तन्यलिङ्गकाः ॥ १९ ॥

ध्रुव औत्तानपादिः स्यादगस्त्यैः कुंभसंभवः ॥

मैत्रावरुणिरस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ॥ २० ॥

नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडुं वा स्त्रियाम् ॥

दाक्षायण्यो अश्विनीत्यादितारा अश्वयुगश्विनी ॥ २१ ॥

राधा विशाखा पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ श्रविष्ठया ॥

समा धनिष्ठा स्युः प्रोष्ठपदा भाद्रपदाः स्त्रियः ॥ २२ ॥

छविः चत्वारि शोभामात्रस्य शोभाकांतिरित्यत्राभिख्याकांतिरित्यपि पाठः ॥ १७ ॥

अवश्यायः नीहारः तुषारः तुहिनं हिमं प्रालेयं मिहिका (महिका) सप्तकं हिमस्य ।

हिमानी हिमसंहतिः द्वे महतो हिमस्य । एवमुक्तलिङ्गा अवश्यायादयः ॥ १८ ॥

नपुंसकलिङ्गः शीतशब्दश्च गुणे स्पर्शबिज्ञेष्टे एव नतु गुणिनि । सुषीमः (सुषिमः

सुशीमः) शिशिरः जडः तुषारः शीतलः शीतः हिमः एते सप्त तद्वदर्थः तद्वान्

शीतगुणवानर्थो येषां ते तथा ते चान्यलिङ्गकाः विशेष्यनिष्ठाः । तुषारहिमशीतशब्दा

निरूढलक्षणया गुणिन्यपि वर्तत इत्युभयत्र पठिताः ॥ १९ ॥ ध्रुवः औत्तानपादिः

द्वे उत्तानपादपुत्रस्य । अगस्त्यः कुंभसंभवः मैत्रावरुणिः । “मैत्रावरुणः और्वशे-

यागस्त्यमैत्रावरुणस्त्वामिमारुताः इतिनामनिधानात्” त्रयमगस्त्यस्य । अगस्तिरि-

त्यपि । अथागस्त्यः कुंभयोनिरगस्त्यः कलशीसुत इति शब्दार्णवः । अस्यागस्त्यस्य

सधर्मिणी पत्नी लोपामुद्रा एकम् ॥ २० ॥ नक्षत्रं ऋक्षं भं तारा तारका उडु इति षट्कं

नक्षत्रमात्रस्य । उडु स्त्रीनपुंसकयोः अपिशब्दात्तारकापि तथा । नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च

तारकं तारकापि चेति शाश्वतः । अश्विनीत्यादितारा अश्विन्यादिसप्तविंशति नक्षत्राणि

दाक्षायणीसंज्ञकानि एकं । अश्वयुक् अश्विनी द्वे अश्विन्याः ॥ २१ ॥ राधा विशाखा

द्वे विशाखायाः । पुष्यः सिध्यः तिष्यः त्रयं पुष्ये । श्रविष्ठा धनिष्ठा द्वे धनिष्ठ्याः ।

श्रविष्ठया समा श्रविष्ठतुल्येत्यर्थः । प्रोष्ठपदा भाद्रपदाः द्वयं पूर्वाभाद्रपदोत्तराभा-

मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ॥

इत्थल्लास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः ॥ २३ ॥

बृहस्पतिः सुराचार्यो गीष्पतिर्धिषणो गुरुः ॥

जीव आंगिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखंडिजः ॥ २४ ॥

शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः ॥

अंगारकः कुजो भौमो लोहितांगो महीसुतः ॥ २५ ॥

रौहिणेयो बुधः सौम्यः समौ सौरिशैश्वरौ ॥

तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैहिकेयो विधुंतुदः ॥ २६ ॥

सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखंडिनः ॥

राशीनामुदयो लभ्यं ते तु मेषवृषादयः ॥ २७ ॥

द्रपदास्तु पूर्वे प्रोष्ठपदे द्वे उच्चरे च द्वे एवं चतुःसंख्याकत्वाद्बहुवचनम् । श्रियः कीर्तिगाः
स्युः ॥ २२ ॥ मृगशीर्षं “शीर्षं इत्यपि पाठः” मृगशिरः आग्रहायणी अयं मृगशी-
र्षस्य । तस्य मृगशीर्षस्य शिरोदेशे याः पञ्च तारा निवसन्ति ता इत्थलाः (इन्वकाः)
एकम् ॥ २३ ॥ बृहस्पतिः सुराचार्यः गीष्पतिः धिषणः गुरुः जीवः आंगिरसः वाच-
स्पतिः चित्रशिखंडिजः नवकं बृहस्पतेः । चित्रशिखंडी अंगिराः तज्जः ॥ २४ ॥
शुक्रः दैत्यगुरुः काव्यः उशनाः भार्गवः कविः षट् शुक्रस्य । उशनेति सातं ऋ-
शनेत्यनङ् । अंगारकः कुजः भौमः लोहितांगः महीसुतः पञ्चकं मंगलस्य ॥ २५ ॥
रौहिण्यः बुधः सौम्यः त्रयं बुधस्य । सौरिः “शौरिरपि”, “सौरः” शनैश्चरः ।
शनेः । तमः राहुः स्वर्भानुः सैहिकेयः विधुंतुदः पञ्च राहोः । तमः सातं ह्येवे पुंलि
च क्वचित् । “अदंतः । स्वर्भानुस्तु तमो राहुरिति पुंस्काण्डे रत्नकोशामरमालयोदे-
शनात्” ॥ २६ ॥ मरीच्यत्रिमुखाः सप्तर्षयश्चित्रशिखंडिसंज्ञाः एकम् । मुखशब्दा-
त्पुलहपुलस्त्यादयः सप्तर्षयः । “ते यथा । मरीचिरंगिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखंडिनः ।” राशीनामुदयोलभमित्युच्यते एकम् । मेष-
वृषादयो राशयः स्युः एकम् । आदिना मिथुनकर्काटकादयः । “मेषो वृषो इथ मिथुनं
कर्कटः सिंहकन्ये ; तुला च वृश्चिको धन्वी मकरः कुम्भमीनकौ” ॥ २७ ॥ सूरः
(शूरः) सूर्यः अर्यमा आदित्यः द्वादशशतमा दिवाकरः भास्करः अहस्करः प्रभ्रः

सूरसूर्यार्थमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ॥
 भास्कराहस्करब्रह्मप्रभाकरविभाकराः ॥ २८ ॥
 भास्वद्विवस्वत्सप्तांशहरिदंश्चोष्णरश्मयः ॥
 विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः ॥ २९ ॥
 द्युमणिस्तरणिमित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ॥
 विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्षतिः ॥ ३० ॥
 भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ॥
 “पद्माक्षस्तेजसां राशिश्छाया नाथस्तमित्वहा ॥
 कर्मसाक्षी जगच्चक्षुर्लोकबंधुस्त्रयीतनुः ॥ १ ॥
 प्रद्योतनो दिनमणिः खद्योतो लोकबांधवः ॥
 इनो भागो धामनिधिश्चांशुमाल्यजिनीपतिः” ॥ २ ॥
 माठरः पिंगलो दंडश्चंडांशोः पारिपार्श्वकाः ॥ ३१ ॥
 सूरसूतो अरुणो अनूरुः काश्यपिर्गरुडाग्रजः ॥
 परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यैकमंडले ॥ ३२ ॥

प्रभाकरः विभाकरः ॥ २८ ॥ भास्वान्न विवस्वान् सप्तांशः हरिदंश्चः उष्णरश्मिः
 विकर्तनः अर्कः मार्तण्डः (मार्ताण्डः) मिहिरः (महिरः) अरुणः पूषा ॥ २९ ॥
 द्युमणिः तरणिः मित्रः चित्रभानुः विरोचनः विभावसुः ग्रहपतिः त्विषांपतिः अह-
 र्षतिः ॥ ३० ॥ भानुः हंसः सहस्रांशुः तपनः (तापनः) सविता रविः इति सप्त-
 त्रिंशत्सूर्यस्य । “चंडांशुरपि । चंडांशोः पारिपार्श्वका इति वक्ष्यमाणत्वात्” । माठरः
 पिंगलः दंडः इति चंडांशोः पारिपार्श्वकाः परितः पार्श्वे विद्यमानाः । यत उक्तं सौर-
 तंत्रे । शक्रोऽस्य वामपार्श्वे तु दंडाख्यो दंडनायकः । वन्निहस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिंगलो
 वामभागतः । यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे भवेन्माठरसंज्ञयेति । एकैकम् ॥ ३१ ॥ सूर-
 सूतः अरुणः अनूरुः काश्यपिः गरुडाग्रजः पंचकं अरुणस्य । परिवेषः “तालव्या-
 तोऽपि । वेष्टने परिवेशः स्थाज्ञानोः सविधुमंडल इति अभसे” परिधिः उपसूर्यैकं
 मंडलं चत्वारि परिवेषस्य सूर्यमभितः कदाचित् दृश्यमानस्य कुंडलाकारतेजोविशे-

किरणोस्त्रमयूखांशुगभस्तिघृणिस्त्रयः ॥

भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥

स्युः प्रभारुचिस्त्वद्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः ॥

रोचिः शोचिरुभे ह्रीबे प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३४ ॥

कोष्णं क्वोष्णं मंदोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति ॥

तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वन्मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३५ ॥

॥ ॥ इति दिग्वर्गः ॥ ७ ॥

कालो दिष्टोऽप्यनेहाऽपि समयोऽप्यथ पक्षतिः ॥

प्रतिपदे इमे स्त्रीत्वे तदाद्यास्तिथयो द्वयोः ॥ १ ॥

षस्य । परिवेषसाहचर्यात्परिधिः पुंसि ज्ञेयः । मंडलं परिवेषश्च परिधिश्चापसूर्यकमिति भागुरिः ॥ ३२ ॥ किरणः उखः मयूखः अंशुः गभस्तिः घृणिः जिघर्ति इति घृणिः । घृ क्षरणदीप्तयोः घृ सेचने वा । रश्मिः (धृष्णिः घृष्णिः पृष्णिः) भानुः करः मरीचिः दीधितिः एकादश किरणस्य । मरीचिः स्त्रीपुंसयोः । द्वयोर्मरीचिः किरणो भानुरुखः करः पदमिति शब्दार्णवः । मरीचिर्मुनिभेदे वा गभस्तावनपुंसकमिति मेदिनी च । दीधितिः स्त्रियाम् स्त्रियामित्यस्य काकाक्षिगोलकन्यायेनोत्तरश्लोकेऽप्यन्वयः ॥ ३३ ॥ प्रभा रुक् रुचिः त्विट् भा भाः छविः द्युतिः दीप्तिः रोचिः शोचिः इत्येकादश प्रभा-मात्रस्य । तत्र दीप्त्यन्ताणि स्त्रियां स्युः । रोचिः शोचिः सांते ह्रीबे । द्विवचनं तु रोचिषी शोचिषी । भाः रांतः । प्रकाशः द्योतः आतपः इति त्रयं सूर्यप्रभायाः । प्रभामात्र-स्येत्येके ॥ ३४ ॥ कोष्णं क्वोष्णं मंदोष्णं कदुष्णं चतुष्टयमीषदुष्णे । इदं धर्ममात्रे रूपभेदात्क्रीबे । तद्वति धर्मिणि त्रिषु वाच्यलिंगमित्यर्थः । तिग्मं तीक्ष्णं खरं श्रयमं-त्युष्णस्य । तद्वत्कोष्णत्वत् । धर्मे ह्रीबं । धर्मिणि त्रिषु । मृगतृष्णा मरीचिका द्वयं मृगजलस्य । मरुदेशादौ सिकतासु प्रतिच्छुरिताः सूर्यकिरणाः जलाकारेण भांति तस्य जलाभासस्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इति दिग्वर्गः ॥ ७ ॥ कालः । कालो मृत्यौ महा-काले समये यमकृष्णयोरिति कौशांतरे अन्यार्थेऽपि कालशब्दः । दिष्टः अनेहं समयः चत्वारि कालस्य । अनेहः सांतः ऋदुशनेत्यनङ् । पक्षतिः पक्षस्य भूलं । पक्षति-स्तु भवेत्पक्षमूले च प्रतिपत्तिर्भाति । प्रतिपत् इमे द्वे प्रथमतिथेः । तदाद्याः प्रतिप-

घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीबे दिवसवासरौ ॥
 प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्पमुषः प्रत्युषसी अपि ॥ २ ॥
 “व्युष्टं विभातं द्वे क्लीबे पुंसि गोसर्ग इष्यते” ॥
 प्रभातं च दिनांते तु सायं संध्या पितृप्रसूः ॥
 प्राह्णापराह्णमध्याह्नसिन्ध्यामथ शर्वरी ॥ ३ ॥
 निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ॥
 विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥ ४ ॥
 तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्यौत्स्नी चंद्रिकयान्विता ॥
 आगामिवर्तमाना हर्युक्तायां निशि पक्षिणी ॥ ५ ॥

दाद्यास्तिथय इत्युच्यन्ते एकम् । तिथिशब्दः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः । तथा च प्रयोगः । स-
 कलो निशि पूर्णिमांति धीनुपतस्थेऽतिथिरेकिका तिथिरिति ॥ १ ॥ घस्रः दिनं अहः
 दिवसः कसरः पंचकं दिवसस्य । तत्र दिवसवासरौ क्लीबपुंसोः । प्रत्यूषः अहर्मुखं
 कल्यं (कल्यं) षः (ऊषः उषा) “अत्र प्रभातं गोसर्ग इति त्रिकाण्डशेषः” ।
 प्रत्युषः (प्रत्यूषः) “उषः प्रत्युषसि क्लीबं पितृप्रसूं च योषिति ।” प्रभातं षट् प्रभा-
 तस्य । तत्राद्यः प्रत्यूषोऽदंतः पुंसि क्लीबे च “प्रत्यूषोऽहर्मुखे वसाविति मेदिनी” । कल्यं
 तालव्यांतम् ॥ २ ॥ दिनांतः सायं “सायः” संध्या “संधा संध्या पितृप्रसूः संधेति
 शब्दार्णवः” सम्यक् ध्यायंत्यस्यामिति संध्या । पितृप्रसूः चत्वारि दिनांते । तत्र साय-
 मित्यव्ययं नपुंसकलिङ्गं वा । “सायः कृण्वे दिनांते चेति मेदिन्यादिषु साय इत्युक्त-
 त्वात्सायमिति मातृव्ययस्यव्ययवर्गे वक्ष्यमाणत्वादत्र सायोऽदंतः पुंस्येव” । प्राह्ण-
 दयः सुमाहृताः त्रिसंध्यं ज्ञेयम् । “आबंतो वेति पाक्षिकी क्लीबता । पक्षे त्रिसंधी”
 एकम् । तत्र प्राह्णः पूर्वाह्णः । शर्वरी (शार्वरी) ॥ ३ ॥ निशा निशीथिनी रात्रिः
 (रात्री) “रात्री रात्रिस्तमस्विनीति शब्दार्णवः” त्रियामा क्षणदा क्षणमुत्सवं निर्व्या-
 पारस्थितिं वा ददाति । क्षपा विभावरी तमस्विनी रजनी (रजनिरपि) यामिनी तमी
 “तमा तमिः” द्वादश निशायाः ॥ ४ ॥ या तामसी तमोयुक्ता रात्रिः सा तमिस्रा
 एकम् । या चंद्रिकया चंद्रप्रकाशेन अन्विता युक्ता रात्रिः सा ज्यौत्स्नी एकम् । ज्यौत्स्नी
 ज्यौत्स्मिनी रात्रिर्ज्यौत्स्नी चंद्रमसः प्रभेति शाश्वतः । पूर्वापरदिनाभ्यां युक्तार्या रात्रौ

गणरात्रं निशा बह्वयः प्रदोषो रजनीमुखम् ॥

अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ समौ ॥ ६ ॥

स पर्वसंधिः प्रतिपत्पंचदशयोर्यदंतरम् ॥

पक्षांतौ पंचदशयौ द्वे पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥

कलाहिनि सानुमतिः पूर्णे राका निशाकरे ॥

अमावास्या तमावस्या दर्शः सूर्येदुसंगमः ॥ ८ ॥

सा दृष्टेदुः सिनीवाली सा नष्टेदुकला कुहूः ॥

उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते खिंदौ च पूष्णि च ॥ ९ ॥

पक्षिणीति नामैकं । पक्षाविव पक्षौ पूर्वोत्तरदिवसौ यस्याः सा पक्षिणी । पक्षिणी पक्ष-
तुल्याभ्यामहोभ्यां वेष्टिता निशेति स्मरणात् ॥ ५ ॥ बह्वयो निशाः गणरात्रं स्यात्
एकं रात्रिसमुदायस्य । प्रदोषः रजनीमुखं द्वे रात्रेः पूर्वभागस्य । अर्धरात्रः निशीथ
इति द्वे रात्रिमध्यसमयस्य । यामः प्रहरः द्वे अहोरात्राष्टमांशस्य ॥ ६ ॥ प्रतिपत्प-
चदशयोर्यदंतरं स संधिः पर्वत्यन्वयः । यदाह रुद्रः । दर्शप्रतिपदोः संज्ञौ ग्रंथिप्र-
स्तावयोरपि ॥ पर्व क्लीबे विजानीयाद्विषुत्प्रभृतिष्वपीति । पर्वसंधिरिति चतुरक्षरं वा
एकम् । द्वे अमापूर्णिमे पक्षांतौ पंचदशयौ द्वयं पक्षांततिथ्योः । द्वित्वाद्बिचनं । नतु
नित्यं । पौर्णमासी पूर्णिमा । द्वे शुक्लपक्षांत्यतिथौ ॥ ७ ॥ सा पूर्णिमा कलाहिने चंद्रे
सति अनुमतिरित्युच्यते एकम् । सैव पूर्णिमा पूर्णं निशाकरे सति राका एकम् ॥ या पूर्वा
पौर्णमासी सा अनुमतियोत्तरा सा राकेति श्रुतिः । अमावास्या अमावस्या । अमावस्य-
दन्यतरस्याम् । पा. अमा सह वसतः अस्यां चंद्राकौ अमोपपदाद्वेसरधिकरणे ण्यत्
वृद्धौ सत्यां पक्षिको न्हस्वश्च निपात्यते । “अमावसी अपावासी अमामासी अमा-
मसी । अप्यमावस्यमावासी चामामास्यप्यमामसीति शब्दार्णवः । नामैकदेशे नाम-
ग्रहणादसापि ” दर्शः सूर्येदुसंगमः चत्वारि कृष्णपक्षांत्यतिथेः ॥ ८ ॥ सा अमावास्या
दृष्टेदुश्चेत् दृष्ट इंदुर्यस्यां सा सिनीवाली एकम् । सैव नष्टेदुकला । नष्टा इंदुकला यस्यां
सा कुहूः । “कुहूः” एकम् । या पूर्वामावास्या सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति
श्रुतिः । अयमर्थः । चतुर्दश्यां अंतिमप्रहरः अमावास्याया अष्टौ प्रहराश्चेति नवप्रह-
रात्मकश्चंद्रक्षयकालः शास्त्रसिद्धः । तत्राद्यप्रहरद्वये चंद्रस्य सूक्ष्मता । अंतिमप्रहरद्वये
कुत्क्षयः । अतो ऽमावास्याया अद्यप्रहरः सिनीवालीसंज्ञः । अंत्यप्रहरद्वयं कुहू-

सोपप्लवोपरक्तौ द्वावभ्युत्पात उपाहितः ॥

एकयोक्त्या पुष्पवंतौ दिवाकरनिशाकरौ ॥ १० ॥

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्ताः कलाः ॥

तास्तु त्रिंशत्क्षणस्ते तु मुहूर्तो द्वादशास्त्रियाम् ॥ ११ ॥

ते तु त्रिंशद्द्वयोरात्रः पक्षस्ते दश पञ्च च ॥

पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ ॥ १२ ॥

द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्यादृतुस्तैरयनं त्रिभिः ॥

अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य वत्सरः ॥ १३ ॥

संज्ञम् । मध्यमप्रहरपञ्चकं दर्शसंज्ञमिति । राहुणा चन्द्रे सूर्ये च ग्रस्ते सति तस्य प्रास-
स्योपरागः ग्रह इति नामद्वयम् ॥ ९ ॥ सोपप्लवः उपरक्तः इति द्वे राहुग्रस्तस्येदोः
सूर्यस्य वा । अभ्युत्पातः उपाहितः इति द्वे वन्हिकृतोपसर्गस्य । ग्रहणे सति कदा-
चिदाभ्यमंडलादुत्पन्नो भवति तस्येत्येके । भूमकेत्वाख्यस्योत्पातस्येत्यपरे । एकयो-
क्त्याऽपृथक्वचनेन पुष्पवंतावित्युक्तौ सूर्याचंद्रमसौ ज्ञेयौ एकं । एकयोक्त्येति वच-
नात्पुष्पवंतः इति पुष्पवानिति वा सूर्यः चन्द्रो वा न वक्तव्यः । यथा रादसी इत्ये-
कयोक्त्या द्यावापृथिव्यौ उच्येते । पुष्पवंतशब्दो मतुवंतोऽकारांतश्च । धरणीधरशि-
खरस्थितपुष्पवंताभ्यामित्यादि प्रयोगदर्शनात् ॥ १० ॥ निमेषोऽक्षिस्पंदकालः । अक्षि-
पक्षमपरिक्षेपो निमेषः परिकीर्तित इत्युक्तम् । अष्टादशनिमेषा मिलित्वा एका काष्ठा
भवति । त्रिंशत्काष्ठाः मिलित्वा एका कला । ताः कलास्त्रिंशन्निलित्वा एकः क्षणः ।
ते क्षणाः द्वादश मिलित्वा एको मुहूर्तः क्लीबपुंसोः ॥ ११ ॥ ते त्रिंशन्मुहूर्ता एको-
ऽहोरात्रः । अह्ना संहिता रात्रिरहोरात्रः । “अत्र अहश्च रात्रिश्च तयोः समाहार
इति विग्रहः साधुः अन्यथा अजभावप्रसंगात् । अहःपूर्वाद्रात्रिशब्दादहं एवाज्जि-
धानात् ।” ते ऽहोरात्राः पञ्चदशसंख्याका एकः पक्षः । पक्षो द्विविधः शुक्लः कृष्ण-
श्चेति । तत्र मासस्य पूर्वः शुक्लः कृष्णस्त्वपरः । यतः शुक्लादिक्रमेण प्रायशो मास-
प्रवृत्तिः । तावुभौ पक्षावेको मासः । चांद्रेण मानेनैदमुक्तं ॥ १२ ॥ मार्गादीं द्वौ द्वौ
मासौ ऋतुरेकः स च हैमंतादिसंज्ञः । माघादीत्यपि पाठः । माघाद्युपक्रमस्तु अय-
नारंभवशाज्ज्ञेयः । तैर्ऋतुभिस्त्रिभिरेकमयनम् । तद्विधा सूर्यगतिभेदात् अर्कस्योद-
गतिः उत्तरायणं अयते गच्छति अर्कः अनेन । अयंगतौ ल्यट् पर्वपदात्संज्ञायामग

समरात्रिदिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् ॥

“पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासि तु यत्र सा ॥

नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरे ॥ १ ॥”

मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥

पौषे तैषसहस्यौ द्वौ तपा माघे ऽथ फाल्गुने ॥

स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ॥ १५ ॥

वैशाखे माधवो राधो ज्येष्ठे शुक्रः शुचिस्त्वयम् ॥

आषाढे श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः ॥ १६ ॥

स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ॥

स्यादाश्विन इषोप्या ऽश्वयुजो ऽपि स्यात्तु कार्तिके ॥ १७ ॥

बाहुलोजौ कार्तिकिको हेमंतः शिशिरो ऽस्त्रियाम् ॥

इति णत्वम् । दक्षिणा गतिस्तु दक्षिणाण्वम् ॥ एवं द्वे अयने एको वत्सरः ॥ १३ ॥
विषुवत् विषुवं । “विषुपं विषुणः विषुवः विषुवाः समरात्रिवासर इति पुंस्कांडे
बोपालितः” द्वयं समं रात्रिदिवं यस्मिन्स्तस्मिन्काले तुलासंक्रांतौ मेषसंक्रांतौ च
दिनरात्रौ समे भवतः तस्य कालस्येत्यर्थः । रात्रिदिवशब्द अचतुरविचतुरेत्या-
दिना साधुः । “पुष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी पौषी ज्ञेया सा प्रौषी यस्मिन्मासे
वर्तते स नाम्ना पौषः । मघायुक्ता पौर्णमासी यत्र स माघः स आद्यो येषां ते ।
अपरे पौषादन्ये एकादश मासा एवमुत्तरीत्या ज्ञेयाः” ॥ एकैकम् । मार्गशीर्षः सहाः
मार्गः आग्रहायणिकः चत्वारि मार्गशीर्षस्य ॥ १४ ॥ पौषः तैषः सहस्यः त्रीणि
पौषस्य । तपाः माघः द्वे माघस्य । फाल्गुनः तपस्यः फाल्गुनिकः त्रयम् । चैत्रः चैत्रिकः
मधुः त्रयम् ॥ १५ ॥ वैशाखः माधवः राधः त्रीणि । ज्येष्ठः शुक्रः द्वे । शुचिः
आषाढः द्वे । श्रावणः नभाः । सीतः । श्रावणिकः त्रीणि ॥ १६ ॥ नभस्यः प्रौष्ठ-
पदः भाद्रः भाद्रपदः चत्वारि । आश्विनः इषः आश्वयुजः त्रीणि । कार्तिकः ॥ १७ ॥
बाहुलैः ऊर्जः कार्तिकिकः चत्वारि । ऋतुभेदानाह । हेमंत इत्येक ऋतुः । शिशिरः
इत्यपरः । स च पुन्रपुंसकलिङ्गः एकैकम् । वसंतः पुष्पसमयः सुरभिः त्रीणि वसंतस्य ।

वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिर्ग्रीष्म उष्मकः ॥ १८ ॥

निदाघ उष्णोपगमः उष्ण ऊष्मागमस्तपः ॥

स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षा अथ शरत्स्त्रियाम् ॥ १९ ॥

षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् ॥

संवत्सरो वत्सरो ऽब्दो हायनो ऽस्त्री शरत्समाः ॥ २० ॥

मासेन स्याद्दहोरात्रः पैत्रो वर्षेण दैवतः ॥

दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥ २१ ॥

मन्वंतरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ॥

ग्रीष्मः उष्मकः (ऊष्मकः) ॥ १८ ॥ निदाघः । नितरां दह्यन्ते ऽत्र दह भस्मीकरणे
हलश्चेति घञ् नङ्कादित्वात् कुत्वम् । उष्णोपगमः उष्णः ऊष्मागमः “उष्मागमः”
तपः इति सप्तकं ग्रीष्मस्य । तपो ऽकारांतः पुंसि । प्रावृट् वर्षणं वृट् प्रकृष्टा वृट् यत्र
वृषुसेचने न्हिवृतीति दीर्घः । वर्षाः द्वे वर्षर्त्रोः । तत्र प्रावृट्शब्दः षांतः स्त्रियाम् १ वर्षा-
शब्दस्तु स्त्रीलिंगो भूम्नि नित्यं बहुवचनान्त इत्यर्थः । शरदित्येक ऋतुः स स्त्रीलिंगो
दकारांतः ॥ १९ ॥ अमी हेमन्तादयः षडपि ऋतवः ऋतुसंज्ञकाः । ऋतुशब्दः
पुङ्क्तिगः । ते च हेमन्तादयः मार्गशीर्षादिमासानां षड्विधैः क्रमाद्भवन्ति । उक्तं च ।
आदाय मार्गशीर्षाच्च द्वौ द्वौ मासावृत्तुर्मत इति । संवत्सरः वत्सरः अब्दः हायनः
शरत् समाः षट् वर्षस्य । तत्र हायनांता अस्त्रियाम् । समाः स्त्रियां बहुत्वे च । समांसमां
विजायते इत्येकत्वे ऽपि दृश्यते ॥ २० ॥ मानुषेण मासेन एकः पैत्रो ऽहोरात्रः । तत्र
कृष्णाष्टम्या उत्तरार्धे दिनारंभः शुक्लाष्टम्या उत्तरार्धे रात्र्यारंभः । तथा मानुषेण वर्षेण
दैवतः देवानामहोरात्रः । तत्रोत्तरायणं दिनम् । दक्षिणायनं रात्रिः । मानुषाणां यत्कृ-
तादि युगचतुष्टयं तदैवं युगं ज्ञेयम् । एवं दैवे द्वे युगसहस्रे ब्राह्मो ऽहोरात्रः । अयमर्थः
उक्तानां देवताहोरात्राणां षष्ट्यधिकशतत्रयेण दिव्यं वर्षं । दिव्यैर्द्वादशभिर्वर्षसहस्रै-
र्मानुषचतुर्युगं तच्च देवानामेकं युगं तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिनं तत्तु भूतानां स्थितिकालं स्ता-
वत्येव रात्रिर्भूतानां प्रलयकाल इति । अत उक्तं तौ कल्पाविति । ये द्वे दैवे युगसहस्रे
द्वौ नृणां कल्पौ स्थितिप्रलयकालावित्यर्थः ॥ २१ ॥ दिव्यानां युगानां या एकसप्ततिरै-
काधिका सप्ततिः तन्मन्वंतरम् । मनूनां स्वायम्भुवर्चाक्षुषादीनामंतरमवकाशो ऽवधिर्वा ।

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पांत इत्यपि ॥ २२ ॥

अस्त्री पंकं पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम् ॥

कलुषं वृजिनैनोऽघमंहौ दुरितदुष्कृतम् ॥ २३ ॥

स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः ॥

मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसंमदः ॥ २४ ॥

स्यादानंदधुरानंदः शर्मशांतसुखानि च ॥

श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मंगलं शुभम् ॥ २५ ॥

भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ॥

शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥ २६ ॥

मतल्लिका मचर्चिका प्रकांडमुद्धतल्लजौ ॥

तैश्चतुर्दशभिर्ब्रह्मणो दिभं भवति एकम् । संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पांतः पंच प्रलयस्य ॥ २२ ॥ पंकं पाप्मा पापं किल्बिषं कल्मषं कलुषं वृजिनं एनः अघं अंहः “अंहः” दुरितं दुष्कृतं द्वादश पापस्य । तत्र पंकं क्लीबपुंसोः । पाप्मा नकारांतः पुंसि । शेषं क्लीबे ॥ २३ ॥ धर्मं पुण्यं श्रेयः सुकृतं वृषः पंखकं सुकृतस्य । तत्र धर्मः क्लीबपुंसोः । वृषः पुंसि । मुत् प्रीतिः प्रमदः हर्षः प्रमोदः आमोदः संमदः ॥ २४ ॥ आनंदधुः दुर्नदिसमृद्धौ द्वितो भुच् । आनंदः शर्म शांतं “दंत्यादिर्वा” सुखं द्वादश हर्षस्य । तत्र प्रीतिसाहचर्यान्मुदपि स्त्रियां दकारांतः । श्वःश्रेयसं । श्वः आगमि श्रेयो यत्र श्वसोवसीयः श्रेयस इत्यच् । शिवं शिवं च मोक्ष क्षेमे च महादेवे सुखे जले ॥ शिवो योगांतरे वेदे गुग्गुलौ बालके हरे इति विश्वः । भद्रं (भंदम्) “भंदं भद्रं शिवं तथेति त्रिकांडशेषः” कल्याणं मंगलं शुभम् ॥ २५ ॥ भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेमं शस्तं द्वादश कल्याणमात्रस्य । तत्र क्षेमं शस्तं च पुन्नपुंसकयोः । श्वःश्रेयसमिति चतुरक्षरम् । पापपुण्यशब्दौ तथा सुखादिशब्दाः श्वःश्रेयःशिवभद्रादयः शस्तांताः द्रव्ये विशेष्ये वर्तमानास्त्रिषु विशेष्यलिङ्गा इत्यर्थः । यथा पापा स्त्री । पापः पुमान् । पापं कुलमित्यादि ॥ २६ ॥ मतल्लिका मचर्चिका प्रकांडः “प्रकांडः पुंस्त्यपि । प्रकांडो न स्त्री विटपि मूलशाखांतरे तरोः । शस्त इति मेदिनी । अस्त्री प्रकांडो विटपे तरुस्कंधप्रशस्तयोरिति रभसः ।” उद्धः तल्लजः अमूर्ति पंच प्रशस्तवाचकानि । एते तु पंच नित्यं

प्रशस्तवान्कान्यसून्ययः शुभावहो विधिः ॥ २७ ॥
 दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः ॥
 हेतुर्मा कारणं बीजं निदानं त्वं दिकारणम् ॥ २८ ॥
 क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ॥
 विशेषः कालिकोऽवस्था गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ २९ ॥
 जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ॥
 प्राणी तु चेतनो जन्मी जंतुजन्युशरीरिणः ॥ ३० ॥
 जातिर्जातं च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ॥
 चित्तं तु चेतो हृदयं स्वांतं हन्मानसं मनः ॥ ३१ ॥
 ॥ इति कालवर्गः ॥ ४ ॥

द्रव्ये एवं लिङ्गांतरेण सामानाधिकरण्येऽपि स्वलिङ्गं न जहति । प्रशंसावचनैश्चेति कृष्ण-
 सर्पवाप्यश्चदिवत् नित्यसमासः । यथा प्रशस्तो ब्राह्मणो ब्राह्मणमतल्लिका । प्रशस्ता
 गौर्गोमर्चिका । गोप्रकांडं । ब्राह्मणोद्भूतः । कुमारीतल्लजः । अयः एत्यनेन सुखम्
 इण्गतौ घप्रत्ययः । शुभावहो विधिः शुभोत्पादकं दैवं सोऽय उच्यते । अयोऽकारांतः
 एकम् ॥ २७ ॥ दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं नियतिः नियम्यतेऽनया क्तिन् । नियतिर्निय-
 मे दैवे इति विश्वः । विधिः षट्कं प्राक्तनकर्मणः । नियतिः स्त्री । विधिः पुंसि । हेतुः
 कारणं बीजं त्रयं हेतुमात्रस्य । हेतुः पुंसि । यदादिकारणं तन्निदानं एकमुपादानका-
 रणस्य ॥ २८ ॥ क्षेत्रज्ञः क्षीयते इति क्षेत्रं शरीरं तज्जानाति ज्ञा अवबोधने आतो
 नुपेति कः । आत्मन् पुंसि स्वभावेऽपि प्रयत्नमनसोरपि । धृतावपि मनीषायां
 शरीरब्रह्मणोरपि ॥ १ ॥ पुरुषः अयं शरीराधिदेवतस्य । प्रधानं प्रकृतिः द्वे सत्त्वा-
 दिगुणसाम्यावस्थायाः । यः कालिको विशेषः कालकृतो देहादेर्विशेषः यौवनादि-
 रवस्थोच्यते एकम् । सत्त्वं रजः तमः एते गुणाः प्रकृतेर्धर्माः एकैकम् । रजस्तमसी
 सांते ॥ २९ ॥ जनुः जननं जन्म जनिः उत्पत्तिः उद्भवः षट्कं जन्मनः । जनुः सांतम् ।
 जनिः स्त्री । प्राणी चेतनः जन्मी जंतुः जन्युः शरीरी षट्कं प्राणिनः ॥ ३० ॥ जाति-
 रित्यादि पद्यं केचिदत्र पठन्ति “इति टीकाकारेण लिखितं परंतु मूल एवैतत्पद्यं
 दृश्यते ।” जातिः जातं सामान्यं त्रयं घटत्वादजातेः । व्यक्तिः व्यज्यतेऽनया

बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ॥
 प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपन्नज्ञप्तिचेतनाः ॥ १ ॥
 धीधारणावती मेधा संकल्पः कर्म मानसम् ॥
 “अवधानं समाधानं प्रणिधानं तथैव च” ॥
 चित्ताभोगो मनस्कारश्चर्चा संख्या विचारणा ॥ २ ॥
 “विमर्शो भावना चैव वासना च निगद्यते” ॥
 अध्याहारस्तर्क ऊहो विचिकित्सा तु संशयः ॥
 संदेहद्वापरौ चाथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥ ३ ॥
 मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता व्यापादो द्रोहचिंतनम् ॥
 समौ सिद्धांतराद्धांतौ भ्रांतिर्मिथ्यामतिभ्रमः ॥ ४ ॥

व्यक्तिः अञ्जव्यक्त्यादौ क्तिन् । पृथगात्मता द्वे घटादिव्यक्तेः । चित्तं चेतः हृदयं
 स्वातंत्र्यं मानसं मनः सर्वकंचित्तस्य । हृत् दकारांतः ॥ ३१ ॥ इति कारवर्गः ॥ ४ ॥
 बुद्धिः मनीषा मनस ईषा ईष गत्यादिषु शकंध्वादिः । धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी शेः
 मोहस्तं मुष्णाति मुषस्तेये शीङो विच् मूलनिभुजेति मुषेः कः । मतिः प्रेक्षा उपलब्धिः
 चित् संवित् प्रतिपत् ज्ञप्तिः चेतना चतुर्दश बुद्धेः । तत्र चित् तांतः । संवित् प्रतिपत्
 च दांतः ॥ १ ॥ या धारणावती धीः सा मेधा एकम् । यन्मानसं कर्म मनोव्यापारः स
 संकल्पः एकम् । “अवधानादि त्रयं समाधानस्य” । चित्ताभोगः मनस्कारः द्वे मनसः
 सुखादौ तत्परत्वात् । चर्चा संख्या विचारणा त्रयं प्रमाणैरर्थपरीक्षणस्य ॥ २ ॥
 “विमर्शादित्रयं पूर्वानुभूताविस्मरणस्य” । अध्याहारः तर्कः ऊहः त्रयं तर्कस्य
 ‘अपूर्वोत्प्रेक्षणं तर्कः’ । विचिकित्सा विपूर्वात् किते सन्नतादकारः । संशयः संदेहः
 द्वापरः द्वौ परौ प्रकारौ यस्य पृषोदरादित्वादात्वम् । चत्वारि संशयज्ञानस्य । यथा
 स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयः । निर्णयः निश्चयः द्वे निश्चयज्ञानस्य ॥ ३ ॥ मिथ्यादृष्टिः
 नास्तिकत्वा द्वे परलोकाभाववादिज्ञानस्य । नास्ति परलोक इति मतिर्यस्य तस्य भावो
 नास्तिकता । व्यापादः द्रोहचिंतनम् । द्वे परद्रोहचिंतनस्य । सिद्धांतः राद्धांतः द्वे सि-
 द्धांतस्य । सिद्धो अतो निर्णयो यस्य स सिद्धांतः । भ्रांतिः मिथ्यामतिः भ्रमः त्रयमयथा-
 र्थज्ञानस्य । स्थाणौ पुरुषोऽयमिति ज्ञानं भ्रांतिः । स्थाणुर्वा पुरुषो वायमित्यनेककोटिकं

संविदागूः प्रतिज्ञाचं नियमाश्रवसंश्रवाः ॥

अंगीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥ ५ ॥

मोक्षोः धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ॥

मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥

मोक्षोऽपवर्गोऽथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम् ॥

रूपं शब्दो गंधरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥ ७ ॥

गोचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीकं विषयीन्द्रियम् ॥

कर्मेन्द्रियं तु पायुपस्थादि मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥

ज्ञानं संशयः । स्थाणौ स्थाणुरिति ज्ञानं निश्चयः ॥ ४ ॥ संवित् आगूः प्रतिज्ञानं निय-
मः आश्रवः संश्रवः अंगीकारः अभ्युपगमः प्रतिश्रवः समाधिः दशकं अंगीकारस्य ।
तत्र संवित् आगूश्च स्त्रियाम् । “आगूर्धूवत् आग्वौ आग्व इत्यादि । पक्षे धूवत् आ-
गुरौ आगुर इत्यादि” ॥ ५ ॥ मोक्षविषये ग्रा धीर्बुद्धिः तत् ज्ञानं एकम् । मोक्षशा-
स्त्रादन्यत्र शास्त्रे शिल्पे चित्रादौ च धीर्विज्ञानमुच्यते “मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्र-
योर्धीर्ज्ञानं । अन्यनिमित्तं या तयोर्धीः सा ध्विज्ञानमिति वा” । विज्ञानं कर्मणि ज्ञाने
इति हैमः एकम् । मुक्तिः जन्ममरणाभ्यां मोचनम् मुच्यते मोक्षणे क्तिन् मुक्तिर्मोचन-
मोक्षयोरिति हैमः । कैवल्यं निर्वाणं श्रेयः । अतिशयेन प्रशस्यम् ईयसुनि प्रशस्येति
आदेशः निःश्रेयसम् । अचतुरेति निपातनादच् । अमृतम् ॥ ६ ॥ मोक्षः अपवर्गः अष्टकं
मोक्षस्य । अज्ञानं अविद्या अहंमतिः । अहं प्रधाना मतिः अहमिति विभक्तिप्रतिरूपक-
मव्ययम् अहंकारार्थकम् । त्रयमज्ञानस्य । रूपं शब्दः गंधः रसः स्पर्शः एते पंच
विषया इति गोचरा इति इन्द्रियार्था इति चोच्यन्ते त्रयम् ॥ ७ ॥ हृषीकं विषयि इन्द्रियं
इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । त्रयं चक्षुरादेरिन्द्रियस्य । विषयि नांतम् । पायूपस्थादि कर्मेन्द्रिय-
मुच्यते । आदिना वागादि । “तद्यथा । पायूपस्थं पाणिपादौ वाक्चेतीन्द्रियसंग्रहः ।
उत्सर्ग आनंदादानगत्यालापाश्च तत्क्रिया इति ” मनोनेत्रादि धीन्द्रियमुच्यते । आदि-
ना श्रोत्रादि । “मनः कर्णस्तथा नेत्रं रसना च त्वचा सह ॥ नासिका चेति षट्
तानि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते” एकम् ॥ ८ ॥ अथ रसभेदानाह । तुवरः “दीर्घाक्षिपि
कुवरोऽपि ” कंषायः द्वे तुवरस्य प्राकृतभाषया तुरक इति ख्यातस्य । मधुराद्याः

तुवरस्तु कषायो ऽस्त्री मधुरो लवणः कटुः ॥
 तिक्तो ऽम्लश्च रसाः पुंसि स्रद्धसु षडमी त्रिषु ॥ ९ ॥
 विमर्दोत्थे परिमलो गंधे जनमनोहरे ॥
 आमोदः सो ऽतिनिर्हारी वाच्यलिंगत्वमांशुणात् ॥ १० ॥
 समाकर्षी तु निर्हारी सुरभिघ्राणतर्पणः ॥
 इष्टगंधः सुगंधिः स्यादामोदी मुखवासनः ॥ ११ ॥
 पूतिगंधिस्तु दुर्गंधो विस्त्रं स्यादामगंधि यत् ॥
 शुक्लशुभ्रशुचिश्चेतविशदश्येतपांडराः ॥ १२ ॥

पृथक् पृथक् ज्ञेयाः । एवं तुवराद्याः षडपि रसा उच्यन्ते । तत्र तुवरो हंरीतक्यादौ प्रसिद्धः । मधुरो जलादौ प्रसिद्धः । लवणः सैधवादौ प्रसिद्धः । कटुर्मेरीचादौ प्रसिद्धः । एवं तिक्तो निंबादौ । अम्लस्तित्तिड्यादौ “अंवलं” । रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते इति रसाः कर्मणि घञ् । अमी तुवराद्याः षडपि रसमात्रे वर्तमानाः पुंसि । वृद्धसु दसवत्सु वर्तमानास्त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । “तुवरकृषायौ नपुंसकावपि अस्तीत्युक्तत्वात्” ॥ ९ ॥ विमर्दोत्थे संघर्षणादिनोत्पन्ने जनमनोहरे गंधे परिमल इत्येकम् । विमर्दग्रहणेन जातिपद्मादेर्निरासः । यो ऽतिनिर्हारी अत्यंतसमाकर्षी स गंध आमोद उच्यते ॥ “कस्तूरिकायाः आमोदः कर्पूरे मुखवासनः ॥ बकुले न्यात्परिमलश्चंपके सुरभिस्तथेति शब्दार्णवः” ॥ एकम् । इतः परं आगुणाद्गुणाः शुक्लादय इति वक्ष्यमाणाद्गुणशब्दात्प्राक् वाच्यलिंगत्वं अभिधेयानुसारेण त्रिलिंगत्वम् ॥ १० ॥ समाकर्षी निर्हारी द्वे दूरनिपातिनो गंधद्वयस्य । निर्हरत्यवश्यं मनो निर्हारी । सुरभिः घ्राणतर्पणः इष्टगंधः सुगंधिः चत्वारि शोभनगंधयुक्तस्य । शोभनो गंधो ऽस्य सुगंधिः । आमोदी मुखवासन इति द्वे यन्मुखं वासयति तस्य तांबूलादेः ॥ ११ ॥ पूतिगंधिः दुर्गंधः द्वे अनिष्टगंधयुक्तस्य । पूतिर्दुष्टः गंधो यस्य सः । यदामगंधि तद्विस्त्रं एकं अपक्वमांसादिगंधस्य । आमोऽपक्वमलस्तस्येव गंधो यस्य तत् । उष्मानाश्चेतीत् । शुक्लः शुभ्रः शुचिः श्वेतः विशदः श्वेतः पांडराः ॥ १२ ॥ अवदांतः सितः गौरः अवलक्षः “वलक्षोऽपि” वक्षिभाणुरित्यनेनाहोपपक्षे । धवलः अर्जुनः हरिणः पांडुरः नगपांसुमांडुभ्यश्चेति र्षः । पांडुः षोडशनाम्नानि शुक्लस्य । “तत्रार्जुनांतुर्वनि त्रयोदश नामानि शुक्लस्य ॥ हरिणादीनि त्रीणि पीत-

अवदातः सितो गौरोऽवलक्षो धवलोऽर्जुनः ॥
 हरिणः पांडुरः पांडुरीषत्पांडुस्तु धूसरः १३ ॥
 कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ॥
 पीतो गौरो हरिद्राभः पालाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥
 लोहितो रोहितो रक्तः शोणः कोकनदच्छविः ॥
 अव्यक्तरागस्वरुणः श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥
 श्यावः स्यात्कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ॥
 कडारः कपिलः पिंगपिशंगौ कद्रुपिंगलौ ॥ १६ ॥

मिश्रशुक्लस्येति विभागः साधुः शब्दार्णवे तु श्वेतस्तु समपीतोऽसौ रक्तेतरजंपारुचिः ।
 वलक्षस्तु सितः श्यावः कदलीकुसुमोपमः । अर्जुनस्तु सितः कृष्णलेशवान् कुमुदच्छ-
 विः । पांडुस्तु पीतभागार्धः केतकीधूलिसन्निभ इत्युक्तम् । हरिणौ पांडुसारंगीविति
 हैमः । ईषत्पांडुः धूसरः । “धूसरस्तु सितः पीतलेशवान् बकुलच्छविरिति श-
 ब्दार्णवः” । द्वे ईषद्वलस्य ॥ १३ ॥ कृष्णः नीलः असितः श्यामः कालः श्याम-
 लः मेचकः । “मेचकः कृष्णनीलः स्यादितसीपुष्पसन्निभ इति शब्दार्णवः” । सप्तकं
 नील्यादिगतवर्णस्य । पीतः गौरः हरिद्राभः त्रयं पीतस्य । पालाशः “पालाशोऽपि”
 हरितः हरित् त्रयं शिरीषादिपत्रगतवर्णस्य । हरित्तांतः ॥ १४ ॥ लोहितः रोहितः
 रक्तः त्रयं रक्तस्य । यः कोकनदच्छविः रक्तोत्पलाभः स शोण इत्येकम् । योऽव्यक्त-
 राग ईषद्रक्तः सोऽरुणः । “अरुणः कृष्णलोहित इत्यमरमाला” एकम् । यः श्वेत-
 मिश्रो रक्तः स पाटल इत्येकम् ॥ १५ ॥ श्यावः कपिशः द्वे धूसरारुणवर्णस्य । कपि-
 र्मेकदः तद्वद्वर्णोऽस्त्यस्य कपिशः । धूम्रः धूमलः कृष्णलोहितः त्रयं कृष्णमिश्रलोहित-
 वर्णस्य । कडारः कपिलः पिंगः पिशंगः कद्रुः पिंगलः षट् पिंगलवर्णस्य । अयमत्यंत-
 गौरबालकस्य केशेषु प्रसिद्धः । पिंगा गोरोचना पांडुरिति कात्यः । “शब्दार्णवे तु
 सितपीतहरिद्रक्तः कडारस्तृणवन्निवत् । अयं तद्रक्तपीतांगः कपिलो गोविंभूषः ।
 हरितांशोऽधिकेऽसौ तु पिशंगः पद्मधूलिवत् । पिशंगस्त्वासितावेशात्पिशो दीपशिखा-
 दिषु । पिंगलस्तु परच्छायः पिंगे शुक्लांगखंडवदित्युक्तम्” ॥ १६ ॥ चित्रं किर्मीरः
 “किर्मीरः” कल्माषः शबलः एतः कर्बुरः षट् कर्बुरस्य विचित्रवर्णस्येत्यर्थः ।

चित्रं किमोरकल्पाशबलैताश्च कर्तुरे ॥

गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिंगास्तु वर्तति ॥१७॥ इति धीवर्गः ॥

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाणाणी सरस्वती ॥

व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः ॥ १ ॥

अपभ्रंशोऽपशब्दः स्याच्छास्त्रे शब्दस्तु वाचकः ॥

तिङ्सुबंतचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ॥ २ ॥

श्रुतिः स्त्री वेद आम्रायस्त्रयी धर्मस्तु तद्विधिः ॥

शुक्लादयः गुणे गुणमात्रे वर्तमानाः पुंसि चित्रं तु रूपभेदान्नपुंसकं । यथास्य पटस्य शुक्लं रूपम् । तद्वति गुणवति वस्तुनि वर्तमाना गुणिलिंगाः अभिधेयलिंगाः । गुणवचनेभ्यो मतुपोऽलुक् इति गुणिनि वर्तमानत्वम् । तत्प्रत्याख्याने गुणगुणिनीरभेदान्निर्वोह इति महाभाष्ये । यथा शुक्ला शाटी शुक्लः पटः शुक्लं वस्त्रम् । रोहितादीनां स्त्रीत्वे तु वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न इति डीष्वा तकारस्य नकारश्च । यथा श्येनी श्येता । रोहिणी रोहिता । लोहिनी लोहितेत्यादि ॥१७॥ इति धीवर्गः ॥॥॥ ब्राह्मी ब्रह्मण इयं । ब्राह्मो ज्ञाताविति टिलोपः डीप् । भारती भाषा गीर्वाणाणी । ब्राह्मणी वचने वाचा जल्पितं गदितं गिरेति शब्दार्णवः । गीर्भणितिर्गिरेति त्रिकांडशेषः । तत्र गिरा वाणीति पाठः । वाक् वाणी सरस्वती व्याहारः उक्तिः लपितं भाषितं वचनं वचः त्रयोदश नामानि वचनस्य । तत्रापि सरस्वत्यंतानि वचनाधिष्ठात्र्या देवताया अपि । व्याहारादीनि त्वधिष्ठेयस्यैव । गीः रेफांता ॥ १ ॥ अपभ्रष्टः शब्दः गावी श्लेणीत्यर्भद अपशब्दः सोऽपभ्रंश इत्युच्यते एकम् । शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचकः स शब्द इत्युच्यते एकम् । यथा ओतप्रोततंतूनां वाचकः पट इति तिङ्सुबंतचयः तिङंतसुबंतपदसमूहो वाक्यम् । वधेर्ण्येन वचोऽशब्दसंज्ञाग्रामिति कुत्वम् । तिङंतचयो यथा । पचतिभवति पाको भवतीत्यर्थः । सुबंतचयो यथा । प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनां । कारकान्विता कारकैः संबद्धा क्रिया वाक्यमुच्यते । यथा देवदत्त गामभिरक्ष शुक्लदंडेन । अत्रान्वित आकाक्षयोग्यतासन्निधिवशाज्ज्ञेयं ॥ २ ॥ श्रुतिः वेदः आम्रायः त्रयी चत्वारि वेदस्य । अत्र लिंगसंकरो न दोषार्थं स्त्रीति विशेषविधानात् त्रय्या व्याख्यायमानत्वाच्च ।

स्त्रियामृक्सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गमङ्गकारप्रणवौ समौ ॥

इतिहासः पुरावृत्तमुदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः ॥ ४ ॥

आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ॥

आख्यायिकोपलब्धार्था पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥

प्रबन्धकल्पना कथा प्रवलिहका प्रहेलिका ॥

तद्विधिः वैदिको विधिर्यागादिः धर्म इत्युच्यते । वेदमूलत्वात्स्मृत्युक्तोऽपि विधि-
र्ब्रह्म एव । यदाह गौतमः । श्रुतिस्मृतिविहितो धर्म इति । केचित्तु लिंगसंकरो मा-
भूदिति त्रयीधर्म इति समस्तं पदमाहुः । “विधानमृग्यजुःसाम्नां त्रयीधर्मं विदुर्बु-
धाः” ॥ त्रयीशब्दे विशेषं दर्शयन्वेदभेदानभिधत्ते । ऋक् ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा
अनया । ऋच् स्तुतौ संपदादित्वात् क्रिप् । साम यजुः इति त्रयो वेदा मिलितास्त्रयी
ज्ञेया । तत्र ऋक्शब्दः स्त्रीलिंगः ॥ ३ ॥ शिक्षा कल्पे व्याकरणमित्यादि वेद-
स्याङ्गं ज्ञेयं । “शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः ॥ छन्दोविचित्रिरित्येष
षडङ्गो वेद उच्यते । प्रसंगादिदमप्युच्यते । वेदानामष्टौ विकृतयः । जटा माला शिखा
रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः ॥ अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वम् महर्षिभिः ॥
षट् शास्त्राण्याह । गौतमस्य कणादस्य कपिलस्य पतञ्जलेः ॥ व्यासस्य जैमिनेश्चापि
दर्शनानि षडेव हि । चतुर्दश विद्याः । अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायकिस्तरः ।
धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश” ॥ “कल्पः कल्पसूत्रं” । ओङ्कारः प्रणवः द्वे ।
इतिहासः इतिहेति पारम्पर्योपदेशे ऽव्ययम् तदास्तेऽस्मिन् । आस उच्चेदने अधिक-
रणे घञ् । पुरावृत्तं द्वे पूर्वचरितस्य महाभारतादेः । उदात्तः अनुदात्तः स्वरितः
इति त्रयः स्वरा उच्यन्ते एकम् ॥ “उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ॥
चतुर्थः प्रचितो नोक्तो यतो ऽसौ छान्दसः स्मृतः” ॥ ४ ॥ आन्वीक्षिकीत्येकं तर्क-
विद्यायां गौतमादिप्रणीतायां । दण्डनीतिरित्येकं अर्थशास्त्रे बृहस्पत्यादिप्रणीते । “अ-
र्थस्य भूम्यादेः शास्त्रम्” । आख्यायिका उपलब्धार्था द्वयं अनुभूतार्थप्रतिपादकस्य
वासवदत्तदेः । यत्पञ्चलक्षणं तत्पुराणमुच्यते । “सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वं-
तराणि च ॥ वैश्यानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्” ॥ ५ ॥ प्रबन्धस्य वाङ्मयवि-
स्तरस्य या कल्पना रचना सा कथा एकं नाटककाम्ययादेः । प्रवलिहका “प्रब-

स्मृतिस्तु धर्मसंहिता समाहतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥

समस्या तु समासार्था किंवदंती जनश्रुतिः ॥

वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तांत उदंतः स्यादथाह्वयः ॥ ७ ॥

आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ॥

हूतिराकारणाह्वानं संहृतिर्वहुभिः कृता ॥ ८ ॥

विवादो व्यवहारः स्यादुपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ॥

उपोद्धात उदाहारः शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥

लिहका” प्रहेलिका द्वयं यथा परैः संदिह्यते तादृशगुप्ताभिधानस्य । यथा । पानीयं पातुमिच्छामि त्वत्तः कमललोचने ॥ यदि दास्यसि नेच्छामि नो दास्यसि पिबाम्यहमिति । “यदुक्तं । व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपना । यत्र बाह्यार्थसंबद्धं कथ्यते सा प्रहेलिकेति” । या मन्वादिभिः प्रणीता धर्मसंहिता “धर्मबोधार्थं रचित्ता संहिता” सा स्मृतिः । वेदार्थस्मरणपूर्वकं रचितत्वात्स्मृतिरित्यर्थो ऽपि । स्मरतेः क्तिन् एकम् । समाहतिः संग्रहः । “विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां तूत्रभाष्ययोः । निबन्धो यः समासेन संग्रहं तं विदुर्बुधाः” इत्यं संग्रहग्रन्थस्य ॥ ६ ॥ या समासार्था पूरणीयार्था कविशक्तिपरीक्षणार्थमपूर्णतयैव गद्यमानार्था वा सा समस्या । यथा शतचंद्रं नभःस्थलं । तत्पूरणं यथा । रामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा । दृष्टं चाणूरमल्लेनेति ॥ “समस्या त्वसमासार्थेति” पाठे तु अपरिपूर्णार्थेत्यर्थः । “किंवदंती” “किंवदंतिः” जनश्रुतिः जनेभ्यः श्रूयते । कर्मणि क्तिन् । द्वे चतुरक्षरे नामनी लोकप्रवादस्य । वार्ता प्रवृत्तिः वृत्तांतः उदंतः चत्वारि ग्रन्थास्थितलोकवृत्तकथनस्य । आह्वयः ॥ ७ ॥ आख्या आह्व अभिधानं नामधेयं । आंगरूपेति नामशब्दात् धेयप्रत्ययः । नाम षट्कृन्नाम्नः । हूतिः आकारणा आह्वानं त्रयं आह्वानस्य । या बहुभिः कृता हूतिः सा संहृतिः एकम् ॥ ८ ॥ विरुद्धो वादः विवादः व्यवहारः । “विनानाऽर्थे ऽवसंदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाव्यवहारः प्रकीर्तित इति कीर्त्यायनः” । द्वे ऋणदानादिनिमित्तविविधवादस्य । उपन्यासः वाङ्मुखं वाचो मुखमिव मुखमुपक्रमः द्वे वचनारंभस्य । उपोद्धातः उदाहारः द्वे प्रकृतसिद्ध्यर्थचित्तवस्य । तदुक्तम् । चिन्ताप्रकृतसिद्ध्यर्थमुपोद्धातं प्रचक्षत इति । “उपोद्धातादि द्वे वक्ष्यमाणोपयोग्यर्थवर्णनस्येति वा” । शपनं शपथः द्वयम् ॥ ९ ॥

प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च प्रतिवाक्योत्तरं समि ॥
 मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानमथ मिथ्याभिशंसनम् ॥१०॥
 अभिशापः प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ॥
 यशः कीर्तिः समंज्ञा च स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ॥११॥
 आग्नेडितं द्विस्त्रिरुक्तमुच्चैर्घुष्टं तु घोषणा ॥
 काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वमेः ॥१२॥
 अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ॥
 उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निंदा च गर्हणे ॥ १३ ॥
 पारुष्यमतिवादः स्याद्भर्त्सनं त्वपकारगीः ॥
 यः सनिंद उपालंभस्तत्र स्यात्परिभाषणम् ॥ १४ ॥

प्रश्नः अनुयोगः पृच्छा त्रयं प्रश्नस्य । प्रतिवाक्यं उत्तरं द्वे प्रतिवचनस्य । मिथ्याभियोगः
 अभ्याख्यानं द्वे “शतं मे धारयसीत्याद्यसंज्ञापस्य” । मिथ्याभिशंसनम् ॥१०॥
 अभिशापः द्वे सुरापात्मादिमिथ्यापापोद्भाषनस्य । अनुरागजः गुणानुरागनेत्यः शब्दः
 प्रणाद इत्युच्यते एकम् । यशः कीर्तिः । कीर्तिः प्रसादयशसोर्विस्तारे कदमेऽपि चेति हैमः
 समंज्ञा “समंज्यां समाज्ञा चेति पाठांतरं” त्रयं कीर्तेः । स्तवः स्तोत्रं स्तुतिः नुतिः
 चत्वारि स्तुतेः ॥ ११ ॥ द्विवारं त्रिवारं चोक्तं आग्नेडितमुच्यते । यथा “सर्पः
 सर्प इति” एकम् । उच्चैर्घुष्टं घोषणा द्वे उच्चैर्घोषस्य । शोकंभीतिकामादिभिर्ध्वनेयो
 विकारः सा काकुः एकम् ॥ १२ ॥ अवर्णः “वर्णः प्रशंसा ताद्विरुद्धोऽवर्णः”
 आक्षेपः निर्वादः परीवादः “परीवादः” अपवादः उपक्रोशः जुगुप्सा कुत्सा निंदा
 गर्हणं दश निंदायाः । अपवादवदिति वत्प्रत्ययेन अवर्णादीनामुपक्रोशस्य चैकलि-
 गत्वं ज्ञापितम् । उपक्रोशांता अवर्णादयः पुंसीति तात्पर्यम् ॥ १३ ॥ पारुष्यं पुरुषो
 निष्ठुरभाषणं तस्य भावः पारुष्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । अतिवादः द्वे निष्ठुरभाषणस्य ।
 अपकारगीः अपकारार्थकं भाषणं “चौरोऽसि त्वां घातयिष्यामीत्यगृदि” तद्भर्त्सन-
 मुच्यते एकम् । कस्याचित् व्यक्तौ क्रोधपूर्वकं दोषप्रतिपादनमुपालंभः यः सनिंदः
 निंदायुक्त उपालंभस्तत्र परिभाषणमित्येकम् । “उपालंभो द्वेधीः । गुणाविष्करणपूर्वको
 निंदापूर्वकश्च । आद्यो यथा । महाकुलीनस्य तव किमुचितमिदम् । द्वितीयस्तु बन्ध-

तत्र त्वाक्षारणां यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ॥

स्यादाभाषणमालापः प्रलापोऽनर्थकं वचः ॥ १५ ॥

अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् ॥

विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः ॥ १६ ॥

सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निहवः ॥

“चोद्यमाक्षेपाभियोगौ शापाक्रोशौ दुरेषणा ॥

अस्त्री चाटु चटु श्लाघा प्रेम्णा मिथ्याविकथनम् ॥ १७ ॥”

संदेशवाग्वाचिकं स्याद्वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तरे ॥ १७ ॥

रुशती वागकल्याणी स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ॥

अत्यर्थमधुरं सात्वं संगतं हृदयंगमम् ॥ १८ ॥

कीसुतस्य तवोचितमेवेदमिति । तत्र यो द्वितीयः स परिभाषणम् ॥ १४ ॥
मैथुनं प्रति परस्त्रीपुरुषसंयोगेन निमित्तेन य आक्रोशस्तत्र आक्षारणेऽप्येकम् “आ-
क्षारणमिति क्लीबमपि” । आभाषणं आलापः द्वे-अन्योन्यसंबन्धनपूर्वकभाषणस्य ।
यदनर्थकं वचः स प्रलाप इत्येकम् ॥ १५ ॥ अनुलापः मुहुर्भाषा द्वे बहुशो भाष-
णस्य । विलापः परिदेवनं द्वे रोदनपूर्वकभाषणस्य । विप्रलापः विरोधोक्तिः द्वे अ-
न्योन्यविरुद्धभाषणस्य । मिथः परस्परं प्रत्युक्तियुक्तं यद्भाषणं स संलापः
“आलापस्तु एकेनापि क्रियते” ॥ १६ ॥ सुप्रलापः सुवचनं द्वे सुभाषितस्य ।
अपलापः निहवः द्वे गोपनकारिवचनस्य । यथा तन्मिथ्येति प्रतिवादिनि निहवः ।
“चोद्यादित्रयमद्भुतप्रश्नस्य । शापादित्रयं शापवचनस्य । चाट्विति त्रयं प्रेम्णा मिथ्या-
भाषणस्य ।” संदेशवाक् वाचिकं द्वे दूतादिमुखेन संदिश्यमानवचनस्य । उत्तरे
अतःपरं वक्ष्यमाणाः वाग्भेदाः “रुशत्यादयः” सम्यगंतास्त्रिषु त्रिलिङ्गाः ॥ १७ ॥
यथा रुशन् शब्दः । रुशद्वचनं । या अकल्याणी वाक् सा रुशती एकं तांतम् ।
या शुभात्मिका वाक् सा कल्या “काल्यापि” एकं तालव्यांतम् । यदतिशयेन
मधुरं तत्सात्वं एकम् । संगतं हृदयंगमं द्वे संबद्धवचनस्य ॥ १८ ॥ त्रिषुरं परुषं
द्वे कर्कशवचनस्य । ग्राम्यं अश्लीलं द्वे शिथिलवचनस्य “अश्लीकार्कभंडादिवचन-
इत्यर्थः” यत्प्रियं सत्यं वचनं तत्र सूनुतमित्येकम् । तदुक्तं रमसे । सूनुतं मंगलेऽपि

निष्ठुरं परुषं ग्राम्यमश्लीलं सूत्रतं प्रिये ॥
 सत्ये ऽथ संकुलक्लिष्टे परस्परपराहते ॥ १९ ॥
 लुप्तवर्णपदं ग्रस्तं निरस्तं त्वरिबोदितम् ॥
 अंबूकृतं सनिष्ठीवमबद्धं स्यादनर्थकम् ॥ २० ॥
 अनक्षरमवाच्यं स्वादाहतं तु मृषार्थकम् ॥
 “सोल्लुठनं तु सोत्प्रांसं भणितं रतिकूजितम् ॥
 श्राव्यं हृद्यं मनोहारि विस्पष्टं प्रकंदोदितम्” ॥ १ ॥
 अथ म्लिष्टमविस्पष्टं वितथं त्वनृतं वचः ॥ २१ ॥
 सत्यं तथ्यमृतं सम्यग्मूनि त्रिषु तद्वति ॥

स्यात्प्रियसत्ये वच इत्यपि । यत्परस्परेण पराहतं “माता मे वंध्येतिवत्” पूर्वापर-
 विरुद्धं तत्र संकुलं क्लिष्टमिति नामद्वयम् । यथा पश्यत्यचक्षुः स शृणीत्यकर्णः ॥ १९ ॥
 यत् लुप्तवर्णपदं असंपूर्णोच्चारितं वचस्तद् प्रकृतमित्येकम् । ग्रस्तं प्रासीकृते ऽपि स्या-
 लुप्तवर्णपदोदिते इत्युक्तम् । यत्त्वस्तिबोदितं तच्चिरस्तं एकम् । सनिष्ठीवं लालायुक्तं
 तदंबूकृतमुच्यते । अंबु इति चर्यं तम् । “सनिष्ठेवमपि” एकम् । यदनर्थकं अ-
 र्थशून्यं तदबद्धं स्यात् एकम् । “अवध्यमपि । अवध्यमवधार्यं स्यादनर्थकवचस्यपी-
 ति दर्शनात्” ॥ २० ॥ अनक्षरं “न प्रशस्ताक्षराणि यस्मिन् अक्षराणामप्रा-
 शस्त्यं चार्थद्वारकं तच्च वचनानहं” अवाच्यं द्वे वक्तुमनर्हस्यं वचसः । मृषार्थकं अ-
 त्यन्ताभूतार्थकं तत् आहतं क्षेयं । यथा । एष वंध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः ॥ मृग-
 तृष्णांभसि स्नातः शशंभृगधनुर्धर इति एकम् । “सोल्लुठनादि द्वे सोपहासवचनस्य ।
 भणितादि द्वे रतिसमयकूजितस्य । भणितमित्यपि पाठः । श्राव्यादिपंच स्पष्टवचनस्य”
 म्लिष्टं क्षुब्धस्वांतेति निपातनादिडभावः । अविस्पष्टं । “अत्र म्लिष्टमित्योष्ठ्यादिपाठ
 एव दृश्यते । म्लिष्टं त्रिष्वव्यक्तवाचीति मेदिनी । द्वे अव्यक्तवचनस्य” । यदनृतं वचः
 यथा । सत्यपि धने नास्ति धनमिति तद्वितथमित्युच्यते एकम् ॥ २१ ॥ सत्यं । सत्यं कृते
 च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वतीति रभसः । तथ्यं ऋतं सम्यक् चत्वारि सत्यस्य । सम्यक्
 चकारांतः । पूर्वं वार्गमैदास्तु त्रिषूत्तर इति वचनवृत्तित्वेन सत्यादीनां त्रिलिङ्गत्वमुक्तम् ।
 यथा सत्यः शब्दः सत्या वाक् सत्यं वचनमिति । इदानीं वक्तुवृत्तित्वेन एषां त्रिलि-

शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानस्वस्वनाः ॥ २२ ॥
 स्वाननिर्घोषनिर्हार्दनादनिस्वाननिस्वनाः ॥
 आस्वारावसंरावकिरावा अथ मर्मरः ॥ २३ ॥
 स्वनिते वस्त्रपण्णानां भूषणानां तु शिञ्जितम् ॥
 निक्राणो निक्रणः क्राणः कणः कणममित्यपि ॥ २४ ॥
 वीणायाः कणिते प्रादेः प्रक्राणप्रक्रणादयः ॥
 कोलाहलः कलकलस्तिरश्चां वाशिते रुतम् ॥
 स्त्री प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने गीतं गानमिमे समे ॥ २५ ॥
 ॥ इति शब्दादिवर्गः ॥ ॥ ४ ॥

निषाद्वर्षभगांधारषड्मध्यमधैवताः ॥

पंचमश्चेत्यमी सप्त तंत्रीकंठोत्थिताः स्वराः ॥ १ ॥

गत्वमाहं भ्रमूनीति । तद्वति सत्यवति त्रिगु । यथा सत्या स्त्री सत्यः पुमान् सत्यं कु-
 लमिति । शब्दः निनादः निनदः ध्वनिः ध्वानः स्त्रः स्वनः ॥ २२ ॥ स्वानः निर्घोषः
 निर्हार्दः नादः निस्वानः निस्वनः आस्वः आरावः संरावः विंशवः सप्तदश
 शब्दमात्रस्य । वस्त्रपण्णानां स्वनिते शब्दे मर्मर इत्येकम् । “मर्मरो वस्त्रभेदे च
 शुष्कपणीध्वनौ तथा । पुंसि स्त्रियां पुनः प्रोक्ता मर्मरी पीतदारुणीति मेदिनी ।” ॥ २३ ॥
 भूषणानां नूषुरादीनां स्वनिते शिञ्जितमित्येकम् । “तालव्यादि” । निक्राणः निक्रणः
 क्राणः कणः कणनं च वीणादिस्वनितस्य ॥ २४ ॥ प्रादेरुपसर्गात् ये प्रक्राणः
 प्रक्रण इत्यादयस्ते वीणाया एव कणिते नान्यत्र । “आदिशब्दादुपक्रणादयः” ।
 कोलाहलः कलकलः द्वे बहुभिः कृतस्य स्पष्टशब्दस्य । तिरश्चां पक्षिणां रुतं
 शब्दः वाशितं एकम् । तालव्यमध्ये ऽयम् । प्रतिश्रुत् प्रतिध्वानः द्वे प्रतिशब्दस्य । गीतं
 गानं द्वे गायनस्य ॥ २५ ॥ इति शब्दादिवर्गः ॥ ४ ॥ स्वरभेदानाह । निषादः ।
 निषादः स्वरभेदे ऽपि चंडाले धीवरांतरे इति विश्वः । ऋषभः गांधारः षड्जः नासां कंठ-
 मूर्धस्तालु जिह्वां दंतांश्च संस्पृशन् । षड्जः स जायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः ।
 मध्यमः धैवतः पंचमः इत्यमी तंत्रीभ्यः कंठेभ्यश्चोत्थिताः सप्त स्वरा ज्ञेयाः एकैकम् ।

काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ॥
 कलो मंद्रस्तु गंभीरे तारोत्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु ॥ २ ॥
 “नृणामुरसि मध्यस्थो द्वाविंशतिविधो ध्वनिः ॥
 स मंद्रः कंठमध्यस्थस्तारः शिरसि गीयते ॥ १ ॥”
 समन्वितलयस्त्वेकताली वीणा तु वल्लकी ॥
 विपंची सा तु तंत्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ ३ ॥
 ततः वीणादिकं वाद्यमानदं मुरजादिकम् ॥
 वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥ ४ ॥

तत्र निषादं नर्दति गजाः । कृष्णं गावः । गांधारं अजादयः । षड्धं मयूराः । मध्यमं
 क्रौंचाः । धैवतमश्वः । पंचमं कोकिलाः । तदुक्तं नारदेन । षड्धं रौति मयूरस्तु गावो
 नर्दति चर्षभम् ॥ अजां विकौ तु गांधारं क्रौंचो नर्दति मध्यमम् ॥ १ ॥ पुष्पसाधारणे काले
 कोकिलो रौति पंचमम् ॥ अश्वस्तु धैवतं रौति निषादं रौतिकुंजर इति ॥ २ ॥ सूक्ष्मे
 कले काकलीत्येकं खलिलगम् । ईषत् कलः काकली । ईषदर्थे चेति कोः कादेशः । गौरादिः ।
 “काकलिरपि” कलेरिन् । साबूदितं काकलिभिः कुलीनैरिति प्रयोगः । मधुरः
 श्रुतिसुखः । स चीसौ अस्फुटो ऽव्यक्ताक्षरः एतादृशे ध्वनौ कल इत्येकम् । गंभीरे ध्वनौ
 मंद्र इत्येकम् । अत्युच्चैर्ध्वनौ तार इत्येकम् । त्रयः कलमंद्रतारास्त्रिषु ॥ २ ॥ यः
 समन्वितलयः सम्यगन्वितो ऽनुगतो लयो गीतादिसाम्यं यत्र स एकताल उच्यते ।
 “एकः समस्तालो मानमस्येत्येकतालः” एकम् । वीणा वल्लकी विपंची त्रयं वी-
 णायाः । सा वीणा तु सप्तभिस्त्रिभिः पलक्षिता परिवादिनी । सुष्यजाताविति णिनिः ।
 परिवदत्यवश्यम् ॥ ३ ॥ यद्वीणादिकं वाद्यं तत्तत्तमुच्यते । आदिना सौरंध्रीराव-
 णहस्तकिन्नर्यादि । हेमचन्द्रकोशे ऽपि । शिवस्य स्त्रीणां नालंबी सरस्वत्यास्तु कच्छपी ।
 नारदस्याथ महती गणानां तु प्रभावती ॥ विश्वावसोस्तु बृहती तुंबरोस्तु कलावती-
 त्यादि । यन्मुरजादिकं मृदंगादिकं आदिना पटंहादि । आनह्यते मुखे चर्मणा बध्नीयते
 तदानद्धमुच्यते । वंशादिकं “वंशी • वेणुस्तेन वंशादिकमित्येव ।” आदिना
 शंखादि तत्सुषिरं ज्ञेयम् । “सुषिरशब्दो दंत्यादिः । प्राचीनास्तु तालव्याद्विषी-
 स्याहुः ।” यत्कांस्यमयतालादिकं आदिना घंटाहलर्यादि तद्धनं ज्ञेयं एकैकम् ॥ ४ ॥

चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् ॥

मृदंगा मुरजा भेदास्त्वंक्यालिंग्योर्ध्वकास्त्रयः ॥ ५ ॥

स्याद्यशःपटहो ढक्का भेरी स्त्री दुंदुभिः पुमान् ॥

आनकः पटहो स्त्री स्यात्कोणो वीणादिवादनम् ॥ ६ ॥

वीणादंडः प्रवालः स्यात्ककुभस्तु प्रसेवकः ॥

कोलंबकस्तु कायो ऽस्या उपनाहो निबन्धनम् ॥ ७ ॥

वाद्यप्रभेदा डमरुमड्डिडिमझझराः ॥

इदं ततादिकं चतुर्विधं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् । वादित्रं आतोद्यं च नाम यस्य तत् । यदाह भरतः । ततं चैवावनदं च घनं सुषिरमेव च । चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोद्यं लक्षणान्वितमिति । मृदंगाः मुरजाः “मुरात् वेष्टनाज्जाताः” द्वे मृदंगस्य । बहुविधत्वाद्बहुवचनम् । अंक्यः आलिंग्यः ऊर्ध्वकः । “निर्वेकारमपि ।” एते त्रयः मृदंगस्य भेदाः । अंक एव निधाय त्वादनादंक्यः । आलिंग्य वादनादालिंग्यः । ऊर्ध्वीकृतेन मुखेन वादनादूर्ध्वकः । विं च । हरीतक्याकृतिस्त्वंक्यो र्यवमध्यस्तथोर्ध्वकः । आलिंग्यश्चैव गोपुच्छसमानः पारंकीर्तित इति ॥ ५ ॥ यशसे य आदौ पटहो वाद्यते स यशःपटहः । स एव ढक्केत्युच्यते । द्वे ढक्कायाः । भेरी “भेरिः” दुंदुभिः । दुंदु इति शब्देन भाति । द्वे दुंदुभेः । “भेर्यामानकदुंदुभीत्यपि पाठः ।” आनकः पटहः द्वे पटहस्य । “अस्त्रीति पूर्वान्वयि । पटहो ना समारंभे आनके पुन्नपुंसकमिति भेदिनी ।” वीणादि वाद्यते येन तद्वनुराकृति काष्ठं कोण उच्यते । कोणो वाद्यप्रभेदे स्याद्वीणादीनां च वादने ॥ एकदेशे शृङ्गादीनामस्त्रे च लगुडेऽपि चेति भेदिनी ॥ ६ ॥ वीणाया दंडः प्रवालः एकम् । ककुभः प्रसेवकः द्वे वीणादंडादधो दारुमयं भांडं शब्दगांभीर्यार्थं यच्चर्मणाच्छाद्यते तस्य । “वीणाप्रांतस्थवक्रकाष्ठविशेषस्येत्यन्ये ।” अस्या वीणायाः कायः तंत्रीरहितो दंडादिसमुदायः कोलंबक इत्युच्यते एकम् । यत्र वीणाप्रांते तंत्र्यो निबध्यते तत् निबन्धनं उपनाह इत्युच्यते एकम् ॥ ७ ॥ डमरुप्रभृतयो वाद्यविशेषा ज्ञेयाः । तत्र डमरुः कापालिकादीनां वाद्यं । स एव विपुलो मडुः । डिडिमः देवडी इति प्रसिद्धः । झझरः झांगड इति प्रसिद्धः । मर्दलो मृदंगसदृशो वाद्यभेदः । पणवोऽप्येकः । अन्ये च

मर्दलः पणवो ऽन्ये च नर्तकीलासिके समे ॥ ८ ॥

विलंबितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ॥

तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमथास्त्रियाम् ॥ ९ ॥

ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने ॥

तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥

भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्चेति नर्तकः ॥

स्त्रीवेषधारी पुरुषो नाट्योक्तौ गणिकाञ्जुका ॥ ११ ॥

भगिनीपतिरावुक्तौ भावो विद्वानथावुकः ॥

जंनको युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

हुङ्कुगोमुखादयः संति । नर्तकी लासिका । “वाच्यलिङ्गत्वात् नर्तको लासकः समाविति पुंस्त्वनिर्देशो कर्तव्ये स्त्रीलिङ्गनिर्देशो ङीष्ठापोर्विवेकार्थः” द्वे नर्तक्याः ॥ ८ ॥ करचरणादिभिर्यद्विलंबितं नृत्यादिकं तच्च त्वमित्युच्यते एकम् । यत् द्रुतं शीघ्रं नृत्यादिकं तत् ओघ इत्युच्यते एकम् । यन्मध्यं न विलंबितं नापि द्रुतं तद्धनमित्युच्यते एकम् । कालक्रियार्थमानं नियमहेतुस्ताल इत्युच्यते एकम् । गीतवाद्यपादादिन्यासानां क्रियाकालयोः साम्यं लय इत्युच्यते एकम् ॥ ९ ॥ ताण्डवं तण्डुना प्रोक्तम् । अण् ओर्गुणः । नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं “नृत्तं” नर्तनं षट्कं नृत्यस्य । तत्र ताण्डवं स्त्रीवेषधारी नर्तकः पुरुषः तत्र भ्रुकुंसः भ्रुकुंसः भ्रुकुंसः भ्रुवोर्भ्रुवा वा कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य इति त्रयमित्यर्थः । नाट्योक्तौ नाट्यप्रकरणे अधिकारो ऽयम् । “प्रागंगहासात्” अञ्जुकादिसंज्ञायाः । नम्र्यादन्यत्र प्रयोगो नास्तीत्यर्थः । या गणिका सा अञ्जुका एकम् ॥ ११ ॥ भगिन्याः पतिः आवुक्त इत्युच्यते “आवुक्तो ऽपि” एकम् । यो विद्वान्स भवति इत्युच्यते । भावयतीति भाव इति योगव्युत्पत्त्या नाट्यादन्यत्राप्येतादृशानां प्रयोगे न दोषः । एकम् । जन्मकस्तु आवुक इत्युच्यते एकम् । युवराजस्तु कुमारः भर्तृदारकः द्वयम् ॥ १२ ॥

राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका ॥

देवी कृताभिषेकायामितरासुतु भट्टिनी ॥ १३ ॥

अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ राजशालस्तु राष्ट्रियः ॥

अंबा माता ऽथ बाला स्याद्वासुरार्यस्तु मारिषः ॥ १४ ॥

अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा निष्ठानिर्वहणे-समे ॥

हंडे हंजे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति ॥ १५ ॥

राजा । भट्टारकः देवः द्वयं-राज्ञः । तस्य राज्ञः सुता भर्तृदारिका एकम् । कृतो-
ऽभिषेको यस्यास्तस्यां राज्यां देवीत्येकम् । इतरासु राज्ञीषु भट्टिनीत्येकम् । भट्टिनी
द्विजभार्यायां नाट्योक्त्यां राजयोषितीति रभसः । “अत्र विशेषः शब्दार्णवे । गणि-
कानुचरैरज्जुकेति नाम्ना नृपेण सा । युवराजस्तु सर्वेण कुमारो भर्तृदारकः । भ-
ट्टारको वा देवो वा वाच्यो भृत्यजनेन सः । ब्राह्मणेन तु नाम्नैव राजन्नित्युषिभिः
स च । वयस्य राजन्निति वा विदूषक इमं वदेत् । अभिषिक्ता तु राज्ञां ऽसौ दे-
वीत्यन्या तु भोगिनी । भट्टिनीत्यपरैरन्य नृचैर्गोस्वामिनीति सेति ॥ १३ ॥
अवध्यस्य वधानर्हस्य ब्राह्मणादेरुक्तौ शेषोक्तिकरणे अब्रह्मण्यमित्येकम् । राज्ञः शा-
लः राष्ट्रिय उच्यते एकम् । अंबा माता द्वे नाट्योक्तावित्यधिकारस्य प्रायिकत्वाद्-
बादीनामन्यत्रापि प्रयोगो ज्ञेयः । बाला वासुरिति द्वे कुमार्याः । आर्यः । “क-
र्तव्यमाचरन् काममकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्राकृताचारो यः स आर्य इति स्मृत
इति त्रसिष्ठः ।” मारिषः मर्षणात्सहनान्मारिषः । हिंसानिर्भरकत्वाद्वा । “मा-
र्षकः । आर्ये मारिषमर्षकाविति शब्दार्णवः ” द्वे आर्यस्थ ॥ १४ ॥ या ज्येष्ठा
भगिनी सा अत्तिका । अत्ता माता सैव “अत्तिका । अत्तिका चात्तिका तथेति
द्विरूपकोशः” एकम् । निष्ठा निर्वहणं द्वे “मुखं प्रतिमुखं गर्भोवर्गं निर्वहणाख्याः
पंच नाटके संधयः तत्र पंचमस्य संधेः” । प्रस्तुतकथासमाप्तेरित्यन्ये । “निर्वहणं
तु स्त्री संहारश्च समापन इति शब्दार्णवः । समे इति समानार्थे । न तु समानलिने
शब्दार्णवे लिंगभेददर्शनात् ।” नीचां प्रत्याह्वाने हंडे इत्येकम् । चेटीं प्रति आह्वाने
हंजे इत्येकम् । सखीं प्रत्याह्वाने हला । “हलधातोर्बाहुलकादाप्रत्ययः । हलाश-
ब्दौष्ठवंतो ऽपि सखीपर्यायः । तत्र पचाद्यच् । बाला चासुः सखीं हलेति त्रिकांशे
बोर्पालितात् ।” अमूनि त्रीण्यव्ययानि ॥ १५ ॥ “अंगस्य स्थानात्स्थानांतरे

अंगहारो ऽंगविक्षेपो व्यञ्जकाभिनयौ समौ ॥

निर्वृत्ते त्वंगसत्वाभ्यां द्वे त्रिष्वङ्गिकसात्विके ॥ १६ ॥

शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ॥

बीभत्सरौद्रौ च रसाः शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ॥ १७ ॥

उत्साहवर्द्धनो वीरः कारुण्यं करुणा घृणा ।

कृपा दया ऽनुकंपां स्यादनुक्रोशोऽप्यथो हसः ॥ १८ ॥

हासो हास्यं च बीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ॥

विस्मयोद्भुतमाश्चर्यं चित्रमप्यथ भैरवम् ॥ १९ ॥

दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम् ॥

नयनं” अंगहारः, “अङ्गुल्यादिविन्यासः” अंगविक्षेपः द्वे नृत्यविशेषस्य । व्यञ्जकः अभिनयः द्वे हस्तादिभिर्मनोगतार्थप्रकाशनस्य । अङ्गेन निर्वृत्ते निष्पन्ने कर्मणि आङ्गिकम् । “भ्रूविक्षेपादि” सत्वेन अतः कञ्जनेन निर्वृत्ते सात्विकम् । निर्वृत्ते ऽक्षयूतादिभ्य इत्यनेन अङ्गिकसात्विकशब्दैः ठञ्जतौ । “तद्यथा । स्तम्भः, स्वेदो ऽथ रोमांचः स्वरभङ्गो ऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्विका गुणाः । ” इमे द्वे अपि त्रिषु ॥ १६ ॥ नाटके हि रसाः अष्टावेवोक्तास्तानाह । शृङ्गारः । शृङ्गारो गंजमंडने । सुरते रसभेदे च शृङ्गारं नागसंभवे इति हैमः । वीरः करुणः अद्भुतः हास्यः भयानकः बीभत्सः रौद्रः एते ऽष्टौ रसा ज्ञेयाः । रस्यन्ते इति रसाः । रस आस्वादने । “चशब्दच्छांतां ऽपि नवम् । वात्सल्यं दशमः” शृङ्गारः शुचिः उज्ज्वलः त्रयं शृङ्गारस्य ॥ १७ ॥ उत्साहवर्द्धनः । उत्साहेन वर्धते उत्साहं वर्धयति वा नद्यादिः । वीरः द्वे वीरस्य । कारुण्यं करुणा घृणा । घृणा तु स्याज्जुगुप्सायां करुणाद्यामस्ति हैमः ॥ कृपा दया अनुकंपा अनुक्रोशः सप्तकं करुणस्य । हसः ॥ १८ ॥ हासः हास्यं त्रयं हासस्य । बीभत्सं विकृतं । “वैकृतो ऽपि । विकृतो वैकृतो ऽप्याग्रहायण्यामग्रहायणमिति शब्दार्णवः । ” द्वे बीभत्सस्य । इदं द्वयं रसे पुंसि तद्वति त्रिषु । विस्मयः अद्भुतं । इदं नवययम् । आश्चर्यं चित्रं कृत्वारि अद्भुतस्य । भैरवं ॥ १९ ॥ दारुणं भीषणं भीष्मं । भीष्मो रुद्रे च गाङ्गेये राक्षसे च भयंकर इति हैमः । घोरं भीमं भयानकं भयंकरं प्रतिभयं नवकं भयानकस्य । रौद्रं उग्रं द्वे रौद्रस्य । अमी अद्भु-

भयंकरं प्रतिभयं रौद्रं तृग्रममी त्रिषु ॥ २० ॥

चतुर्दश दस्त्रासो भीतिर्भीः साध्वसं भयम् ॥

विकारो मानसो भावोऽनुभावो भावबोधकः ॥ २१ ॥

गर्वोऽभिमानोऽहंकारो मानश्चित्तसमुन्नतिः ॥

“दर्पोऽवलेपोऽवष्टंभश्चित्तोद्रेकः स्मयो मदः ॥”

अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥

रीढावमाननावज्ञावहेलनमसूक्षणम् ॥

मंदाक्षं ङ्हीस्त्रपा व्रीडा लज्जा साऽपत्रपाऽन्यतः ॥ २३ ॥

क्षांतिस्तितिक्षाऽभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा ॥

तादय उग्रांलाश्चतुर्दश शब्दाः रसे पुंसि । शृंगारवीरेत्यादिश्लोके पुंस्त्वदर्शनात् । अभि-
मिन्नलिङ्गानामेव द्वंद्वप्रतिज्ञानात् । तद्वति तु त्रिषु वाच्यलिङ्गाः ॥ २० ॥ रसानुक्त्वा
तदनुगुणत्वेनोच्चावचान् भावानभिधत्ते । दः । दः स्याद्भयगर्तयोरिति । चासः भीतिः
भीः साध्वसं भयं । “भिया । स्यादर्त्तनमृतीया च गर्हाचाथ भयं भियेति शब्दार्णवः ।”
षट्कं भयस्य । मानसः मनःसंबन्धिविकारः भान उच्यते एकम् । “भावयति करोति रसा-
निति भावः ।” यो भावबोधकः चित्तविकारस्य प्रकाशकः कटाक्षादिः सोऽनुभावः
इत्युच्यते एकम् ॥ २१ ॥ गर्वः अभिमानः अहंकारः त्रयं गर्वस्य । “अहमिति कर-
णमहंकारः ।” चित्तस्य समुन्नतिः परस्मादुत्कर्षचित्तनेनौन्नत्यं मान उच्यते एकम् ।
“गर्वादयः पंचस्त्रिपर्याया इति तु युक्तम् । दर्पोदि षट्कं मदस्य ।” अनादरः परिभवः परी-
भावः । उपसर्गेति घञि बहुलं दीर्घः । तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥ रीढा अवमानना अवज्ञा
अवहेलनं असूक्षणं (असूक्षणमित्यपि) नवकमत्तादरस्य । मंदाक्षं ङ्हीः त्रया व्रीडा
लज्जा पंच लज्जायाः । घञि व्रीडोऽपि । गंडूषगर्जभुजजागरहारकीलज्जलाल्लटार-
भसवर्तकगर्द्धशृंगाः । व्रीडादयश्च वरटश्च वराटकश्च उत्कंठबाणकरकाश्च समामया-
श्चेति स्त्रीपुलिङ्गकथने रभसः । सा लज्जाऽन्यतः परस्मात् चेदपत्रपा एकम् ॥ २३ ॥
क्षांतिः तितिक्षा । तिजेः क्षमायां सन् अप्रत्ययः टाप् । द्वे पराभ्युदयसहनस्य । परस्य
विषये मरकीयधने स्पृहाऽभिध्या । “परस्य विषयस्पृहेत्यपि पाठः । तत्र परस्य
विषयविषयिणीच्छेत्यर्थः” एकम् । अभिचारेण ध्यानं अभिध्या । अक्षांतिः ईर्ष्या

अक्षातिरीष्याऽसूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥ २४ ॥
 वैरं विरोधो विद्वेषो मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम् ॥
 पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥ २५ ॥
 कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघात रुद्रक्रुधौ स्त्रियौ ॥
 शुचौ तु चरति शीलमुन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ २६ ॥
 प्रेमाना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहोऽथ दोहदम् ॥
 इच्छा कांक्षा स्पृहेहा तृड्वांछा लिप्सा मनोरथः ॥ २७ ॥
 कामोऽभिलाषस्तर्षश्च सोऽत्यर्थं लालसा द्वयोः ॥
 उपाधिर्ना धर्मचिन्ता पुंस्याधिर्मानसीव्यथा ॥ २८ ॥
 स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानमुत्कंठोत्कलिके समे ॥

द्वे पराभ्युदयासहनस्य । गुणेष्वपि दोषारोपः असूया । कंठ्वादियगतादकारः । एक-
 कम ॥ २४ ॥ वैरं विरोधः विद्वेषः । त्रयं वैरस्य । मन्युः शोकः शुक् त्रयं शोकस्य ।
 शुक् चांता । पश्चात्तापः अनुतापः विप्रतीसारः त्रयं पश्चात्तापस्य ॥ २५ ॥
 कोपः क्रोधः अमर्षः रोषः प्रतिघातः रुद्रं क्रुधं सप्तकं क्रोधस्य । तत्र रुद्रं चांता ।
 स्त्रियौ स्त्रीलिङ्गे । “रुद्रक्रुधौ टावन्तावपि । क्रोधो भामः क्रुधा रूपेति शब्दार्णवः ॥”
 शुचौ शुद्धे चरति आचरणे शीलं एकम् । उन्मादः चित्तविभ्रमः द्वे चेतसोऽनव-
 स्थितेः ॥ २६ ॥ प्रेमा प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः पञ्च प्रेम्णः । तत्र प्रेमा ना पुमान्
 स्नेहश्च । लिङ्गस्योक्तत्वात् संकरो न दोषाय । प्रेम क्लीबे । दोहदं इच्छा कांक्षा
 स्पृहा ईहा तृट् वांछा लिप्सा मनोरथः ॥ २७ ॥ कामः अभिलाषः तर्षः द्वादश
 स्पृहायाः । तत्र दोहदं गर्भिणीच्छायामिच्छामात्रेऽपि दोहदं । तृट् चांता । स तर्षो
 महान्नेलालसा । द्वयोः स्त्रीपुंसयोः उपाधिः धर्मचिन्ता द्वे धर्मचिन्तनस्य । तत्रोपाधिः
 पुंसि । आधिः मानसीव्यथा द्वे मनःपीडायाः । आधिरुच्यते पुंसि ॥ २८ ॥ चिन्ता
 स्मृतिः आध्यानं त्रयं स्मरणस्य । उत्कंठा उत्कलिका द्वे उत्कंठाभ्याः । “चिन्ता
 तु स्मृतिराध्यानं स्मरणं सस्पृहे पुनः । उत्कंठोत्कलिके तस्मिन्नभिध्या तूभयोर-
 पीति शब्दार्णवः ।” उत्साहः अध्यवसायः द्वे उत्साहस्य । येन कृत्वा असाध्यसा-

उत्साहो ऽध्यवसायः स्यात्स वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥ २९ ॥

कपटो ऽस्त्री व्याजदंभोपधयदृच्छकैतवे ॥

कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यं प्रमादो ऽनवधानताः ॥ ३० ॥

कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ॥

स्त्रीणां विलासं विव्वोकविभ्रमं ललितं तथा ॥ ३१ ॥

हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृंगारभावजाः ॥

धनेऽप्युद्यतो भवति । स उत्साहोऽतिशक्तिभाक् सातिशक्तिश्चेद्वीर्यमुच्यते । “अ-
तिशयशक्तिर्वीर्यो इति त्वमरमालायां स्त्रीत्वं” एकम् ॥ २९ ॥ कपटः व्याजः दंभः
उपधिः छद्मं कैतवं । कितवस्य कर्म । युवादित्वादण् । कैतवं द्यूतदंभयोरिति हैमः ।
कुसृतिः निकृतिः शाठ्यं नव शाठ्यस्य । “शठ कैतवे । कपटः पुनपुंसकयोः ॥”
प्रमादः अनवधानता द्वे कर्तव्यानवधानस्य ॥ ३० ॥ कौतूहलं कौतुकं कुतुकं
कुतूहलं चत्वारि कौतुकस्य । विलासः विव्वोकः विभ्रमः ललितं ॥ ३१ ॥
हेला लीलाऽमी स्त्रीणां शृंगारभावजाः शृंगाररससमुद्भूताः क्रियाचेष्टाः षडमी
हावा उच्यन्ते एकैकम् । तत्र रामानयनवदनभ्रूप्रभृतीनां यः कश्चिदुत्पद्यते विशेषः
स विलासः । गर्वामिमानसंभूतो विकारो ऽनादरात्मको विव्वोकः । वाग्वस्त्रभूष-
णादीनां स्थानविपर्यासो विभ्रमः । सकलाग्रेसमीचीनविन्यासो ललितं । अवगणना-
पूर्वक्रममिनयप्रदर्शनं हेला । प्रियभूषणवचनाद्यनुकृतिर्लीला । “तत्र रामादिलीलां
तस्य मूलं त्वैव । विलासो ऽग्रे विशेषो नृः प्रियाप्तावासनादिषु । विव्वोको ऽभिमत-
प्राप्तावपि गर्वादनादरः । चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृंगारादिभ्रमो भ्रमः । अनाचार्योपदिष्टं
स्याल्ललितं रतिचेष्टितं ॥ स्याद्भावसूचको हावो हेलास्यैवानुभावनं ॥ प्रौढेच्छा
सुरते हेलेति वा ॥ प्रियस्यानुकृतिर्लीला श्लिष्टावाग्वेषचेष्टितैः ॥ इति शब्दात्प्रका-
राद्यदित्येऽपि ज्ञेयाः । लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलैकिकितम् ॥ मोट्टा-
यितं कुट्टमितं विव्वोको ललितं तथा ॥ विहृतं चेति मंतव्या दश स्त्रीणां स्वभा-
वजा इति नाटकरत्नकोशः । विच्छित्तिः । मंडनानादरन्यासो विच्छित्ती रूपद-
र्पितः ॥ किलकिंचितं । हर्षादुदितगीतादिव्यामिश्रं किलकिंचितं ॥ मोट्टायितं ।
मोट्टायितं प्रियं स्मृत्वा सांगमंगं विजृम्भणं ॥ कुट्टमितं । दुःखोपचारः सौख्येऽपि

द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा लीला च नर्म च ॥ ३२ ॥
 व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च क्रीडा खेला च कूर्दनम् ॥
 घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥
 अवहित्थाकारगुप्तिः समौ संवेगसंभ्रमौ ॥
 स्यादाच्छुरितं हासः सोत्प्रासः संमनाक् स्मितम् ॥ ३४ ॥
 मध्यमः स्याद्विहसितं रोमांचो रोमहर्षणम् ॥
 क्रंदितं रुदितं कुष्टं जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ॥ ३५ ॥

हर्षात्कुट्टमितं मतं । विहृतं । त्रक्तव्याभाषणं व्याजाद्विहृतं दर्शिते गितं । ” द्रवः केलिः
 परीहासः । ” परिहासः । उपसर्गस्य घञीति बहुलं दीर्घः । ” क्रीडा लीला “लीलेत्यत्र
 खेलेति केचित् ” नर्म षट् क्रीडामात्रस्य । केलिः पुंसि । भिन्नलिङ्गानां द्वंद्वभा-
 वात् ॥ ३२ ॥ अभीप्सितार्थसिद्धयर्थमर्थांतरानुष्ठानं व्याजः । घञ् । अजेर्वीभावो न ।
 तत्र व्याजः अपदेशः लक्ष्यमिति त्रयं स्वरूपाच्छादनस्य । “लक्षमपि । लक्ष्यं स्याद-
 पदेशेऽपि शूरं व्येऽपि न पुंसकम्पित्युक्तम् । ” व्याख्यायां च न ना लक्ष् क्रीडव्या-
 जशरव्ययोरिति मूर्द्धन्यान्ते रभसः । ” क्रीडा खेला कूर्दनं त्रयं बाललीलायाः ।
 घर्मः निदाघः नितरां दह्यते ऽनेनेति । स्वेदः घ्रयं स्वेदस्य । प्रलयः नष्टचेष्टता द्वे
 परिस्पंदनाशस्य ॥ ३३ ॥ अवहित्था आकारगुप्तिः द्वे “शोकादिजनितमुखग्लान-
 न्यादेः” आकारगोषनस्य । संवेगः संभ्रमः द्वे हर्षादिना कर्मसु त्वरणस्य । सोत्प्रासः ।
 साभिप्रायो हासः । “उत्प्रासेनाधिक्येन क्षपणेन वा सहित इति वा” । आच्छुरित-
 कमुच्यते एकं “परमस्यामर्षजनकसशब्दहासस्य । ” स हासो मनाक् ईषत्
 चेत्स्मितमुच्यते । “ईषद्विकसितैर्दतैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितं । अवेक्षितद्विजद्वार-
 मुत्तमानां स्मितं भवेत्” ॥ ३४ ॥ स हासो मध्यमश्चेदनल्पाधिकस्तर्हि विह-
 सितं स्यात् । “आकुंचितकपोलाक्षं सस्वनं निःस्वनं तथा ॥ प्रस्तावोत्थं सानु-
 रागमाहुर्विहसितं बुधाः । ” एकम् । रोमांचः रोमहर्षणं । “पुल्लङ्ककं टकरोमवि-
 क्रिया रोमोद्गमाश्चात्रैव” द्वे रोमोद्गमस्य । क्रंदितं रुदितं कुष्टं त्रीणि रुदितस्य ।
 जृम्भः जृम्भणं द्वे, जृम्भिकायाः “जांभई इति ख्यातायाः । ” तत्र जृम्भिषु ॥ ३५ ॥
 विप्रलम्भः विसंवादः द्वे वृंचनायुक्तभाषणस्य । “अंगीकृतासंपादनस्येति वा । ”

विप्रलम्भो विसंवादो रिंगणं स्वलनं समे ॥

स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ॥ ३६ ॥

तंद्री प्रमीला भ्रुकुटिभ्रुकुटिभ्रुकुटिः स्त्रियाम् ॥

अदृष्टिः स्यादसौम्ये ऽक्षिण संसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥ ३७ ॥

स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चाथ वेपथुः ॥

कंपो ऽथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥ ३८ ॥

॥ इति नाट्यवर्गः ॥

अधोभ्रुवनपातालं बलिसद्म रसातलम् ॥

नागलोको ऽथ कुहरं सुषिरं विवरं विलम् ॥ १ ॥

छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रंध्रं श्वभ्रं वपा सुषिः ॥

रिंगणं “रिखणं” स्वलनं द्वे स्वधर्मादेश्वलनस्य । “बालानां हस्तपादगमनस्येत्यन्ये” । रिंगणं इति लौकिकभाषायां प्रसिद्धम् । निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेशः पंचकं निद्रायाः ॥ ३६ ॥ तंद्री “तंद्रीः तंद्री” प्रमीला द्वे निद्राया आदौ अंते च यदालस्यं तस्य । “अत्यंतश्रमादिना सर्वेन्द्रियासामर्थ्यस्येति वा ।” भ्रुकुटिः भ्रुकुटिः भ्रुकुटिः । भ्रुवोः कुटिः कौटिल्यम् । “पृषोदरादित्वादृकारे भ्रुकुटीत्यपि ।” त्रयं क्रोधादिजनितभ्रूवक्रतायाः । भ्रुकुंसवत् त्रैरूप्यम् । असौम्ये ऽक्षिण सरोषे चक्षुषि अदृष्टिरित्येकम् । “असौम्ये असुंदरे वा किरुद्धा दृष्टिरदृष्टिः क्रूरदृष्टिरित्यर्थः ।” संसिद्धिः प्रकृतिः ॥ ३७ ॥ स्वरूपं स्वभावः निसर्गः पंच स्वभावस्य । “इमे इति द्वयोः स्त्रीत्वबोधनार्थमुक्तम् । वेपथुः कंपः द्वे कंपस्य । क्षणः । क्षणः कालविशेषे स्यात्पर्वण्यवसरे मदे । व्यापारविकलत्वं च परतंत्रत्वमध्ययोरिति हैमः ॥ उद्धर्षः महः उद्धवः उत्सवः पंच उत्सवस्य । महो ऽदंतः ॥ ३८ ॥ इति नाट्यवर्गः ॥ १ ॥ अधोभ्रुवनं अधश्चतुर्भुवनं च । पातालं बलिसद्म रसातलं नागलोकः पंच पातालस्य । कुहरं सुषिरं “गालव्यादिरपि विवरं विलम् ॥ १ ॥ छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रंध्रं श्वभ्रं “तालव्यादि” । वपा उप्यते यत्र । भिदादित्वादङ् । स्त्रियाम् । सुषिः “शुषिः” एकादश छिद्रमात्रस्य । सुषिः स्त्री । भुवि यत् श्वभ्रं तत्र गतो ऽवट इति द्वयम् ।

गर्तवटौ शुवि श्वभ्रे सरंध्रे सुषिरं त्रिषु ॥ २ ॥
 अंधकारो ऽस्त्रियां ध्वतं तमिस्रं तिमिरं तमः ॥
 ध्वांतेः गाढं ऽधतमसं क्षीणे ऽवतमसं तमः ॥ ३ ॥
 विष्वक् संतमसं नागाः काद्रवेयास्तदीश्वरः ॥
 शेषो ऽनंतो वासुकिस्तुं सर्पराजो ऽथ गोनसः ॥ ४ ॥
 तिलित्सः स्यादजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ॥
 अलगर्दो जलव्यालः समौ राजिलडुंडुभौ ॥ ५ ॥
 मालुधानो मातुलाहिर्निर्मुक्तो मुक्तकंचुकः ॥
 सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजंगो ऽहिर्भुजंगमः ॥ ६ ॥

“गर्तो ऽवटे कुकुंदौ इति हैमः । गर्तेत्यपि । शठकसरगर्तशुंगा इति स्त्रीपुंसप्रकरणे
 रभसात् । अवटिरितीदंतो ऽपि” सुषिरमित्येकं सरंध्रे रंध्रयुक्ते वस्तुनि । “शु-
 षिरमपि” ततै त्रिषु वाच्यलिंगम् ॥ २ ॥ अंधकारः ध्वांतं तमिस्रं तिमिरं तमः पंच-
 कमंधकारस्य । तत्रांधकारः क्लीबपुंसाः । गाढं ध्वांते सातिशये तमस्ति अंधतम-
 समित्येकम् । क्षीणे ध्वांते ऽवतमसमित्येकम् ॥ ३ ॥ विष्वक् तमः सर्वव्यापि ध्वांतं
 संतमसमुच्यते । अंधतमसावतमससंतमसशब्दाः अकारांताः । अवसमंधेभ्यश्चेत्य-
 नेन समासांतो ऽच् । एकम् । नागाः काद्रवेया द्वे नागानां । तदीश्वरः नागानामीशः शे-
 षो ऽनंत इति चोच्यते द्वयम् । वासुकिः सर्पराजः द्वे नागराजस्य । गोनसः “गोनासगो-
 नसाविति त्रिकाण्डशेषः” ॥ ४ ॥ तिलित्सः द्वे पाणस इति प्रसिद्धस्य । अजगरः शयुः
 वाहसः इति त्रयं अजगरस्य और इति ख्यातस्य । अलगर्दः “अलगर्दः” जलव्यालः
 द्वे जलसर्पस्य “पाणसर्प, विरोळं इत्यादि प्रसिद्धस्य ।” राजिलः “राजीलः” डुंडुभः
 “तवर्गतृतीयविषयि” द्वे निर्विषस्य द्विमुखसर्पस्य “मालुंड, महांडुळ, दुतोंडें” इति
 ख्यातस्य । निर्मुक्तो निर्विषः सर्पो राजिलः परिकीर्तित इत्यभिधानात् ॥ ५ ॥
 मालुधानः मातुलाहिः द्वे खट्वाकारचित्रसर्पस्य “आधोलें, दिवड इति ख्यातस्य” ।
 निर्मुक्तः । निर्मुक्तस्त्यक्तसंगं स्थानमुक्तकंचुकभोगिनीति कोशांतरेऽपि । मुक्तकं-
 चुकः द्वे त्यक्तकंचुकस्य । “अत्र कंचुकस्त्वक्” । सर्पः पृदाकुः भुजगः । भुजं
 कौटिल्येन गच्छति । भुजंगः अहिः भुजंगमः ॥ ६ ॥ आशीविषः “आशीर्विषो-

आशीविषो विषधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः ॥
 कुंडली गूढपाचक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥
 दुर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दंदशूको बिलेशयः ॥ ८ ॥
 उरगः पन्नगो भोगी जिह्वगः पवनाशनः ॥ ८ ॥
 “लेलिहानो द्विरसनो गोकर्णः कंचुकी तथा ॥
 कुंभीनसः फणधरो हरिर्भोगधरस्तथा ॥ ९ ॥
 अहेः शरीरं भोगः स्यादाशीरप्यहिर्दष्टिका ॥”
 त्रिष्वाहेयं विषास्थ्यादि स्फटयां तु फणा द्वयोः ॥
 समौ कंचुकनिर्मोकौ क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ॥ ९ ॥
 पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः ॥
 सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥
 दारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव ॥

ऽपि । आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तथा विद्धौ न जीवति । तत्र विषमस्येति” । विषधरः
 चक्री व्यालः । व्यालो दुष्टगजे सर्पे खले श्वापदसिंहयोरिति विश्वमेदिन्यौ । “व्यालो-
 ऽपि” सरीसृपः कुंडली गूढपात् चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥ दुर्वीकरः
 दीर्घपृष्ठः दंदशूकः बिलेशयः उरगः पन्नगः भोगी जिह्वगः पवनाशनः पंचविंशतिः
 सर्पस्य ॥ ८ ॥ “लेलिहानाद्यष्टौ सर्पमात्रस्य । भोग इति सर्पशरीरस्यैकम् । आ-
 शीरित्यादि द्वे सर्पदंष्ट्राभ्याः” यद्विषास्थ्यादि अहिभवं तत् आहेयमुच्यते एकम् ।
 स्त्रियां आहेयी । स्फटा “फटा” फणा द्वे फणायाः । द्वे अपि क्लीपुंसयोः ।
 कंचुकः निर्मोकः । “निश्चयेन मुच्यत इति” द्वे सर्पत्वचः । क्ष्वेडः गरलं विषं
 “पुल्लिगमपि । पुंसि क्लीबे चेति विषेणापि संबध्यत इत्युक्तत्वात् ।” त्रयं विषमा-
 त्रस्य ॥ ९ ॥ काकोलः कालकूटः हलाहलः सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयः ब्रह्मपुत्रः
 प्रदीपनः ॥ १० ॥ दारदः वत्सनाभः अमी काकोलाद्यां नव स्थावरविषभेदाः ।
 तत्र “काकोलादि त्रयं क्लीबपुंसोः काकोलः काकमेचकः । कालकूटः पृथुमालिदै-
 त्यरक्तोद्भवः । हलाहलस्तालपत्राकृतिः । हलाहलं हालहलं हलाहलमित्यपि तत्प-

विषवैद्यो जांगुलिको व्यालग्राह्याह्निहृत्तुण्डिकः ॥ ११ ॥

इति पातालभोगिवर्गः ॥ ॥ ७ ॥

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ॥

तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ १ ॥

संघातः कालसूत्रं चेत्याद्याः सत्वास्तु नारकाः ॥

प्रेता वैतरणीः सिंधुः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्गतिः ॥ २ ॥

योयाः । “हलाहलं हलहलं वक्ष्येऽपि हलाहलमिति द्विरूपकोशः । गोत्रासगो-
नसौ । हलाहलं हलहलं विषमिति त्रिकाण्डशेषः ।” सुराष्ट्रदेशे भवः सौराष्ट्रिकः ।
“सौराष्ट्रिक इत्यपि” शुक्लिकायां भवः शौक्लिकेयः “सोमल इति प्रसिद्धः” ।
ब्रह्मणः पुत्रः ब्रह्मपुत्रः । यद्याज्ञवल्क्यः । त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यव-
स्थित इति । प्रदीपयति जठरमिति प्रदीपनः । दरदि देशे भवो दारदः कत्स-
नाभः “बन्धनाग इति प्रसिद्धः” । विषवैद्यः जांगुलिकः द्वे विषहारवैद्यस्य ।
“जांगुलीं विषविद्यामधीते वेद वा । उत्तम्व । प्रीक्षितं समश्रीयाज्जांगुलीभिर्भिषग्वृत
इति ।” व्यालग्राही । अह्निहृत्तुण्डः अह्निहृत्तुण्डं मुखं तेन दीव्यतीति ठक् । इति द्वे
सर्पग्राहिणः “गारुडीति प्रसिद्धस्य” । “व्यालग्राह्याह्निहृत्तुण्डिक इति पाठः । तत्र
आह्निहृत्तुण्डिक इति” ॥ ११ ॥ इति पातालभोगिवर्गः ॥ ७ ॥ नारकः नरकः निरयः दुर्गतिः
चत्वारि नरकस्य । नरकभेदानाह । तपनः अवीचिः न विद्यते वीचिः सुखं यत्र ।
वीचिः स्वल्पतरंगे स्यादन्नकाशे सुखेऽपि चेति विश्वः । महारौरवः शौरवः ॥ १ ॥
संघातः (संहार इत्यपि पाठः) कालसूत्रं इत्याद्यास्तपनादिनरकभेदाः । आद्यश-
ब्दास्तामिस्रकुंभीपाकादयः । तप्यते अनेन तपनः । जलवत् भासमानोप्यश्मपृष्ठ-
रूपत्वान्नवीच्यो यत्र सोऽवीचिः । रुरवो नाम क्रव्यादा अतिक्रूरास्तत्संबन्धी म-
हानरको महारौरवः । रुरवः सर्पेभ्योऽतिहिंसा जंतुविशेषास्तत्संबन्धी रौरवः ।
सम्यक् हन्यते यत्र संघातः । कालरूपाणि सूत्राणि यत्र तत्कालसूत्रं एकैकम् ।
नारकाः नरके भवाः सत्वाः प्राणिनः प्रेता उच्यन्ते एकम् । नारकी सिंधुर्नदी वैतरणी
ज्ञेया । विगतस्तारणिर्यत्र तत्र भवा । विगता तरणिर्यत्र वा एकम् । नारक्यलक्ष्मी-
रशोभा निर्गतिः उच्यते । निर्गता कतिर्घृणा यस्याः । कतिर्गता घृणायां च श्रद्धायां च

विष्टिराजूः कारणा तु यातना तीव्रवेदना ॥
 पीडा बाधा व्यथा दुःखमाभनस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥
 स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलं त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत ॥
 इति नरकवर्गः ॥ ॥ ७ ॥

समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः ॥
 उदन्वानुदधिः सिंधुः सरस्वान्सागरो ऽर्णवः ॥ १ ॥
 रत्नाकरो जलनिधिर्यादः पतिरपांपतिः ॥
 तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथाऽपरे ॥ २ ॥

शुभे ऽपि चेति रभसः । एकम् ॥ २ ॥ विष्टिः आजूः द्वे नरके हठात्प्रक्षेपस्य ।
 “निर्मूल्यकर्मकरणे इति मुकुटः । भद्राख्यकरणस्येत्यन्ये । विष्टिः कर्मकरे ऽमू-
 ल्ये भद्राजूप्रेरणेषु चेति हैमः ।” आजूवेतनयोर्विष्टिरिति शाश्वतः । कारणा यातना
 तीव्रवेदना त्रयं नरकपीडायाः । पीडा बाधा । “आबाधेति जा छेदः । आबाधा
 वेदना दुःखमिति हलायुधः ।” व्यथा दुःखं आमनस्यं “अगानस्यं । प्रसूतिजम-
 मानस्यं कृच्छ्रकष्टं कलाकुलमिति वाचस्पतिः । अत्र अमनसो भाव इति । मा-
 नस्याद्भिन्नमिति वा विग्रहः ।” प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥ कष्टं कृच्छ्रं आभीलं नव दुःख-
 स्य । अत्र नवापि दुःखस्येत्येके । “पीडादिचतुष्कं मनःपीडायाः । आमन-
 स्यादि द्वयं वैमनस्यस्य । कष्टादि त्रयं शरीरपीडाया इति भेदः ।” एषां मध्ये
 यद्दुःखादिकं भेद्यगामि विशोष्यवृत्ति तत् त्रिषु । यथा । सेयं सेवा दुःखा च बहुरूपा ।
 सोऽयं दुःखसुतो ऽगुणः । सर्वं दुःखं विवेकिन इति । भेद्यगामित्वाभावे तदुक्तलिङ्ग-
 मेव ॥ इति नरकवर्गः ॥ ॥ ७ ॥ समुद्रः । समीचीना उद्गा जलचरेविशेषा
 यस्मिन् । सह मुद्रया मर्यादया वर्तते इति वा । वोपसर्जनेति सहस्यः । अब्धिः
 अकूपारः पारावारः “पारापारः” सरित्पतिः उदन्वान् उदधिः सिंधुः । सिंधुर्व-
 मथुदेशाब्धिनदे ना सरिति स्त्रियामिति विश्वमेदिन्यौ ।” सरस्वान् सागरः अर्णवः ।
 अर्णासि उदकाग्नि यत्र संति । अर्णसो लोपश्चेति ॥ १ ॥ रत्नाकरः जलनिधिः यादः-
 पतिः अपांपतिः पंचदश समुद्रमात्रस्य । तस्य समुद्रस्य प्रभेदाः । क्षीरोदः लवणोदः ।
 तथा अपरे दध्युदधृतोदसुरोदेक्षूदस्वादूदाः । “लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिक्षीरजलाः समा

आपः स्त्री भूमि नार्वारि सलिलं कमलं जलम् ॥
 पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥
 कबंधंमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ॥
 अंभोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीरांबुशंबरम् ॥ ४ ॥
 मेघपुष्पं घनरसस्त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम् ॥
 भंगस्तरंग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिरथोर्मिषु ॥ ५ ॥
 महत्सल्लोलकल्लोलौ स्यादावर्तोऽभसां भ्रमः ॥
 पृषंति बिंदुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियाम् ॥ ६ ॥

इत्याद्युक्तेः” एकैकम् ॥ २ ॥ आपः वाः वारि “वारं” सलिलं “सरिलं सलिलं जलमिति वाचस्पतिः । ” कमलं जलं पयः कीलालं । कीलालं रुधिरं तोय इति-
 कोशांतरम् । “अमृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥ कबंधं “कमंधमिति वा” उदकं
 “दकमित्यपि । प्रोक्ते प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकं वेति हलायुधः । कं दकं
 जलमिति त्रिकाण्डशेषः । अस्मिन्पक्षे कबंधं च दकं पाथ इति पाठः । ” पाथः पु-
 ष्करं सर्वतोमुखं । सर्वतो मुखानि यत्र सैवदिग्गमनत्वात् । अंभः अर्गैः तोयं पा-
 नीयं नीरं “नारं” क्षीरं अंबु शंबरं “संबरमिति दंत्यादि” ॥ ४ ॥ मेघपुष्पं
 घनरसः सप्तविंशतिर्जलस्य । तत्र आपः स्त्रियां बहुत्वे च नित्यं । वाः रेफांता ।
 पूर्वोत्तरसाहचर्यास्त्रियां क्लीबे च । घनरसः पुंसि । शेषं क्लीबे । “असुनि आपः
 सांतं क्लीबे च । वारं नारमित्युभयमक्लीबं । अत्र सर्वत्र संसारावर्तः प्रमाणं । नारं
 घनरसः पुमानिति शब्दार्णवः । घनरसमिति क्लीबमपि । घनरसबंधु क्षीरमिति र-
 ल्लकोशात् । ” कृपीटं काण्डमस्त्री स्याज्जीवनीयं कुशं विषमित्यपि । आप्यं अम्मयं
 द्वे जलविकारिषु त्रिषु । “आप्या अम्मयी इत्यादि । ” भंगः तरंगः ऊर्मिः वीचिः
 चत्वारि लहरीः । वा स्त्रियामिति ऊर्मिणा वीचिना च संबध्यते काकाक्षिवत् ।
 ऊर्मिरेव स्त्रीपुंसयोः । वीचिस्तु नित्यं स्त्रीत्येके ॥ ५ ॥ महत्सु ऊर्मिषु उल्लोलः
 कल्लोल इति द्वयम् । अंभसां भ्रमः मंडलाकारेण भ्रमेण आवर्तः स्थात् एकम् ।
 भ्रिवरा इति लौकिकभाषायाम् । पृषंति बिंदवः पृषतः विप्रुषः चत्वारि जलबिंदूनीम् ।
 तत्र पृषत् क्लीबे बिंदुपृषतौ पुंसि । विप्रुट् स्त्री ॥ ६ ॥ चक्राणि । “वक्राण्य-

चक्राणि पुटभेदाः स्युर्भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ॥
 कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥ ७ ॥
 पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं तदंतरम् ॥
 द्वीपोऽस्त्रियामंतरीपं यदंतर्वारिणस्तटम् ॥ ८ ॥
 तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम् ॥
 निषद्वरस्तु जंबालः पंकोऽस्त्री शादकर्मौ ॥ ९ ॥
 जलोच्छ्वासाः परीवाहाः कूपकास्तु विदारकाः ॥

पि । तत्रः शुनैश्चरे पुंसि पुटभेदे नपुंसकम् । "पुटभेदाः भ्रमाः जलनिर्गमाः चत्वारि यानि चक्राकारेण जलान्यधा गतिं तेषाम् । "चक्रादिद्वयं चक्राकारेण जलानामधो यानस्य । भ्रमादि द्वयं जलनिःसरणजालकस्य । नद्यादौ अधःस्थजलस्योर्ध्वनिःसरणस्येति वा मतम् । "कूलं रोधः तीरं प्रतीरं तटं पंच तीरस्य । रोधः सांतम् । "अदंतोऽपि । रोधः प्रोक्तश्च रोधसीति संसारवर्तः ।" तटं त्रिलिंगम् ॥७॥ पट्टं च अर्षाक् च परार्वाची तीरे क्रमैण पारावारे उच्येते । नद्याः परतीरं पारं अवाक्तीरं आवारमित्यर्थः । एकैकम् । तीयोः पारावारयोः अंतरं मध्यं पात्रमुच्यते । पात्रं तु कूलयोर्मध्ये पर्णे नृपतिमंत्रिणि । योग्यभाजनयोर्यज्ञभांडे नाट्यानुकर्तरीति हैमः । एकम् । वारिणोऽतर्भ्ये यत्तटं तत् द्वीप इति अंतरीपमिति चोच्यते । अस्त्रियामित्युभाभ्यां संबध्यते । द्वे । "द्विर्गता आपोऽत्र स द्वीपः । अपां अंतर्गतं अंतरीपं । द्वीपांतरीपशब्दयोः समासांतोऽत्र उभयत्रापि व्यंतरूपेतीकारः । (बेट इति प्रसिद्धम्) ॥८॥ तोयोत्थितं तोयक्रमेणोत्थं तत्पुलिनमुच्यते एकम् । सैकतं सिकतामयं द्वे वालुकाप्रचुरस्थानस्य । निषद्वरः जंबालः पंकोः शादः कर्मः पंच कर्मस्य । तत्र पंकोः पुन्रपुंसकयोः ॥ ९ ॥ जलोच्छ्वासाः परीवाहाः "परीवाहाः ।" द्वयं निर्गममार्गैः प्रवृद्धं जलं परिवहति तेषाम् । तथा च प्रयोगः । उपाक्षितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम् ॥ तडागोदरसंस्थानां परीवाहा इवांमसामिति । जलप्रवृद्धिरेव परीवाह इत्येके । कूपकाः विदारकाः द्वे शुष्कनद्यादौ हि जलार्थं गताः क्रियन्ते तेषाम् । स्रोतोद्विधाकारिणः शिलादयः कूपका इत्येके नौतार्ये नावा तारितुमर्हे जलादौ नाव्यं एकं । तत् त्रिषु । नौः तरणिः, तरिः

नाव्यं त्रिलिंगं नौतार्ये स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः ॥ १० ॥
 : उडुपं तु प्लवः कोलः स्रोतोऽबुसरणं स्वतः ॥
 आस्तरस्तरपण्यं स्याद्द्रोणी काष्ठांबुवाहिनी ॥ ११ ॥
 सांयात्रिकः पोतवणिकर्णधारस्तु नाविकः ॥
 नियामकाः पोतवाहाः कूपका गुणवृक्षकः ॥ १२ ॥
 नौकादंडः क्षेपणी स्यादरित्रं केनिपातकः ॥
 अभ्रिः स्त्री काष्ठकुडालः सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३ ॥

त्रयं नौकायाः । तरीरित्यपि लक्ष्मीवत् । “कृदिकारादिति ङीषि तरणी तरी इत्यपि । तरणी तरीति हैमः” ॥ १० ॥ उडुपं प्लवः कोलः त्रयमल्पनौकायाः “होडी पडांव इति ख्यातायाः ।” स्वतो यदंबुसरणं जलगमनं तत्स्रोत उच्यते सांतमेकम् । “तालव्यदिपि ।” अस्तरः तरपण्यं द्वे नद्यादितरणे देयमूल्यस्य । काष्ठांबुवाहिनी काष्ठमयी जलवाहिनी सा द्रोणी उच्यते । “द्रुणिः द्रोणिः” काष्ठमुपलक्षणं पाषाणादेः एकं डोणी इति ख्यातस्य ॥ ११ ॥ सांयात्रिकः । “समुदितानां गमनं द्वापांतरगमनं वा संयात्रा सा प्रयोजनमस्यास्तीति । प्रयोजने ठक् इकादेशः ।” पोतवणिक् पोतेनोपलक्षितो वणिक् । मध्यमपदलोपी समासः । द्वे नौकया वाणिज्यकारिणः । कर्णधारः नाविकः द्वे अरित्रं धृत्वा यस्त्वारयति तस्य । नियामकाः पोतवाहाः द्वे पोतमध्यस्थितकाष्ठाग्रे दुष्टजंत्वादिज्ञानाय स्थित्वा ये नियंतुं शक्तास्तेषाम् । कूपकः गुणवृक्षकः गुणानां रज्जूनां वृक्षः द्वे रज्ज्वाद्याधारमध्यस्तंभस्य “कुवा, डोल-काठी” इति ख्यातस्य ॥ १२ ॥ नौकादंडः क्षेपणी “क्षेपणिः क्षिपणीरिति च” द्वे नौकावाहकदंडस्य “वलहें” इति ख्यातस्य । अरित्रं केनिपातकः । के जले निपातो यस्य । इत्यनेनैव समस्याः अलुक् । द्वे कर्णस्य “सुकाणुं इति ख्यातस्य” । अभ्रिः “अभीत्यपि” काष्ठकुडालः “काष्ठकुडालः” द्वे पोतादेर्मलापनयनार्थं काष्ठकुडालस्य “कुडती इति ख्यातस्य” । सेकपात्रं सेचनं द्वे चर्मादिरचितस्य जलोत्सर्जनपात्रस्य “बालदी डोल” इति ख्यातस्य । “यानेपात्रं तु पोतोऽब्धिभवे त्रिषु समुद्रियं ॥ सामुद्रिको मनुष्योऽब्धिजाता सामुद्रिका च नौरिति कचित् ॥ १३ ॥ नावोऽर्धे अर्धनावमित्येकम् । तत्क्षीबे । नावो द्विग्वेर्धाच्चिति टच् । अतीतनौके नौकाम-

क्लीबे ऽर्धनावं नावो ऽर्धे ऽतीतनौके ऽतिन्तु त्रिषु ॥
 त्रिष्वागाधात्प्रसन्नोऽच्छः कलुषोऽनच्छ आविलः ॥ १४ ॥
 निम्नं गभीरं गंभीरमुत्तानं तद्विपर्यये ॥
 अगाधमृतलस्पर्शं कैवर्तं दाशधीवरौ ॥ १५ ॥
 आनायः पुंसि जालं स्याच्छणसूत्रं पवित्रकम् ॥
 मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्वडिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥
 पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणो ऽडजः ॥
 विसारः शकुली चाथ गडकः शकुलार्भकः ॥ १७ ॥
 सहस्रदंष्ट्रः पाठीन उलूपी शिशुकः समौ ॥
 नलमीनश्चिलिचिमः प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोः ॥ १८ ॥

तीत्य वर्तमाने मनुष्यादौ अतिन्तु । अतीता नौर्येन । नपुंसकः ह्रस्वः । एकम् । त्रिलि-
 गम् । अतः परं अगाधात् अगाधशब्दमभिधाय त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । प्रसन्नः
 अच्छः द्वे निर्मलस्य । कलुषः अनच्छः आविलः त्रयं मलमिश्रस्य ॥ १४ ॥ निम्नं
 गभीरं गंभीरं त्रीणि गंभीरस्य “खोल इति ख्यातस्य” । तद्विपर्यये गंभीरादितर-
 स्मिन् उत्तानमित्येकम् । उद्गतस्तानो विस्तारो यस्मात् । अगाधं अतलस्पर्शं द्वे अत्यं-
 तगंभीरस्य । कैवर्तः दाशः “दासः” धीवरः त्रयं कैवर्तस्य ॥ १५ ॥ आनायः ।
 आनयति मत्स्याननेन जालमानायेति निपातनान् घञ् । जालं द्वे जालस्य । शणसूत्रं
 पवित्रकं द्वे शणसूत्रजालस्य । मत्स्याधानी कुवेणी द्वे मत्स्यबन्धनकरं डिकायाः । वडिशं
 “वडिशा वडिशी । त्रयोऽपि लमध्या वा” । मत्स्यवेधनं द्वे मत्स्यवेधनस्य गळ इति
 ख्यातस्य ॥ १६ ॥ पृथुरोमा झषः मत्स्यः मीनः वैसारिणः अडजः विसारः
 शकुली अष्टौ मत्स्यस्य । गडकः “गडकः” शकुलार्भकः द्वे मत्स्यविशेषस्य गर
 इति प्रसिद्धस्य ॥ १७ ॥ सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः द्वे बहुदंष्ट्रस्य मत्स्यविशेषस्य ।
 उलूपी शिशुकः द्वे शिशुमाराकारमत्स्यस्य । नलमीनः “डलयोरभेदाद् नलमीनो-
 ऽपि” । चिलिचिमः “चिलिचिमिः । नलमीनश्चिलिचिमिरिति बोधोपाहितः” द्वे
 जलतृणचारिमत्स्यविशेषस्य वेगसा इति प्रसिद्धस्य । प्रोष्ठी शफरी द्वे सहरी इति
 ख्यातस्य “शुभ्र” मत्स्यविशेषस्य । पुंसि तु प्रोष्ठः शफरः ॥ १८ ॥ शुद्धाश्च

क्षुद्रांडमत्स्यसंघातः पोताधानमथो ज्ञपाः ॥

रोहितो मंदुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः ॥ १९ ॥

तिमिगिलादयश्चाथ यादांसि जलजंतवः ॥

तद्देदाः शिशुमारोद्रशंकवो मकरादयः ॥ २० ॥

स्यात्कुलीरः कर्कटकैः कूर्मे कमठकच्छपौ ॥

ग्राहोऽवहारो नक्रस्तु कुंभीरोऽथ महीलता ॥ २१ ॥

गंडूपदः किंचुलको निहाका गोधिका समे ॥

ते अंडमत्स्याश्च तेषां संघातः पोताधानमुच्यते एकम् । अथो ज्ञपा मत्स्यविशेषाः
वक्ष्यन्ते न तु पर्यायाः । रोहितः रोही इति प्रसिद्धस्य । मंदुरः मंगरा इति प्रसिद्धः ।
शालः “सालोऽपि” चक्रांकितो मत्स्यः । राजीवः राया इति प्रसिद्धः । शकुलः
“अतिवेगवान् सौरा” इति प्रसिद्धः । तिमिः ॥ १९ ॥ तिमिगिलः । आदिश-
ब्दाभ्यावर्तद्वयोऽन्ये एकैकम् । यादांसि जलजंतवः द्वे जलचरमात्रस्य । तद्देदाः
जलजंतूनां विशेषाः । शिशुमारः शिरस इति ख्यातः । “शिशुमारो, ऽबुसंभूत-
जंतौ तारात्मके च्युत इति विश्वमेदिन्यौ ॥” उद्रः दूद इति प्रसिद्धः । शंकुः ।
संकू इति प्रसिद्धः । मकरो मगर इति प्रसिद्धः । आदिशब्दाज्जलहस्त्यादयः ॥ २० ॥
कुलीरैः “कुलिरः” कर्कटकः “करकठः कर्कटः कर्कडः । कर्कडः कुलिरे इति
हैमः” द्वे कुरल्ले “खुंकडा” इति ख्यातस्य । कूर्मेः कमठः कच्छपः “अन्यत्र
कच्छपीत्यपि पाठः । कच्छपी वलकीभेदे दुलौ क्षुद्रगदांतरे । पुंसि निध्यंतरे कूर्मे
मल्लबंधांतरे ऽपि चेति विश्वमेदिन्यौ ।” त्रीणि कांसव इति प्रसिद्धस्य । ग्राहः
अवहारः द्वे गोह “नाडेसावज” इति ख्यातस्य । अवह्रियते ऽनेनेति । अवहारा-
धारावायानां पुंस्यनमिति घञ् । कर्तरि णो वा । “अत्र अवराह इति पर्या-
यांतरं दृश्यते तत् अवपूर्वकाद्रहत्याग इत्यस्मात् घञि बोध्यम् । अवहारस्तु युद्धा-
दिविश्रांतौ ग्राहचोरयोरिति हैमः ।” नक्रः कुंभीरः द्वे नक्रस्य ग्राहविशेषस्य
“सुसर इति ख्यातस्य ।” कुंभी हस्ती तमीरयति कुंभीरः । महीलता ॥ २१ ॥
गंडूपदः किंचुलकः “किंचिलिकः किंचुलुकः” त्रीणि जलचरभेदस्य कंचू
“काडु, दानवारं, गांडोळ” इति ख्यातस्य । गंडो ग्रंथयः पदान्यस्य गंड-

रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूमि जलौकसः ॥ २२ ॥

मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः शंखः स्यात्कंबुरस्त्रियौ ॥

क्षुद्रशंखाः शंखनखाः शंबूका जलशुक्तयः ॥ २३ ॥

भेके मंडूकवर्षाभूशालूरखददुराः ॥

शिली गंडूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी डुलिः ॥ २४ ॥

महुरस्य प्रिया शृंगी दुर्नामा दीर्घकोशिका ॥

जलाशया जलाधारास्तत्रागाधजलो वहदः ॥ २५ ॥

आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ॥

पदः । निहाका गोधिका द्वे जलगोधिकायाः “पाण्यांतील घोरपड इति ख्यातायाः ।”
रक्तपा जलौका जलौकसः त्रीणि जलू इति ख्यातस्य । तत्र जलौकसः स्त्रीत्वे बहुत्वे
च नित्यम् । “उचः क इति निपातितोऽदंत ओकशब्दः । जलौका तु जलौका
स्याज्जलूका च जलौकसीति संसारावर्तद्विबुवचनं प्रायिकम् । जलौकापि जलौका
स्याज्जलूका जलजंतुकेति तारपालोऽपि ” ॥ २२ ॥ मुक्तास्फोटः मुक्ताः मौक्तिकानि
स्फुटं यत्र स्फुट विकसने । शुक्तिः द्वे शुक्तिकायाः । शंखः कंबुः द्वे
शंखस्य । “पुनपुंसकौ ।” क्षुद्रशंखाः शंखनखाः “शंखनकाः” द्वे सूक्ष्मशं-
खानाम् । जलशुक्तयः जलमात्रजाः शुक्तयः शंबूका उच्यन्ते । “शंबुकः शंबुकः
शंबुः” एकं क्षुद्रशुक्तिकानाम् । शंबुकः स्त्रीपुंसयोः । “शंबूका न नपुंसके इति
मेदिनी । शंबूकैः शंबुकः शंबुपूर्वः कान्तस्तु सर्वदा । ककारेण विना शेषो दृश्यते
ग्रंथविस्तर इत्युत्पलिनी ” ॥ २३ ॥ भेकः मंडूकः वर्षाभूः शालूरः । “परि-
सरककलासस्वेदशालूर इत्युष्मविवेकाहंत्यादिरपि ।” प्लवः ददुरः षट् भेकस्य ।
शिली गंडूपदी द्वे स्वल्पगंडूपदजातिः । भेकी वर्षाभ्वी “वर्षाभूः” द्वे क्षुद्रभेक-
जातेः । कमठी डुलिः द्वे कूर्म्याः ॥ २४ ॥ महुराख्यस्य मत्स्यविशेषस्य प्रिया
स्त्री शृंगीत्युच्यते एकम् । दुर्नामा “दुर्नामी” दीर्घकोशिका द्वे जलूकाकारस्य
जलचरविशेषस्य । जलाशया जलाधाराः द्वे तडागादीनाम् । तत्र जलाशयेष्वेव वक्ष्य-
माणा विशेषाः । अगाधमतलस्पर्शं जलं यस्य स जलाशयो वहद उच्यते एकम् ॥ २५ ॥
उपकूपजलाशये कूपसमीपे यो जलाशयः कूपोद्धृतांबुस्थापनीयशिलादिरचितो गर्तः

पुंस्येवांधुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥ २६ ॥

नेमिस्रिकास्य वीनाहो मुखबंधनमस्य यत् ॥

पुष्करिण्यां तु खातं स्यादेखातं देवखातकम् ॥ २७ ॥

पद्माकरस्तडांगो ऽस्त्री कासारः सरसी सरः ॥

वेशंतः पल्वलं चाल्पसरो वापी तु दीर्घिकां ॥ २८ ॥

खेयं तु परिखाधारस्त्वंभसां यत्र धारणम् ॥

स्यादालवालमावालमावाप्रोऽथ नदी सरित् ॥ २९ ॥

यत्रत्यं जलं सुखेन गावः पिबन्ति तत्र आहावः निपानं इति द्वे । अंधुः प्रहिः कूपः उदपानं चत्वारि विहीर इति ख्यातस्य । तत्रोदपानं पुंसि वा ॥ २६ ॥ अस्य कूपस्य नेमिः अंतरे रज्ज्वादिधारणार्थं दारुयंत्रं सा त्रिका । त्रिका कूपस्य नेमौ स्यात्त्रिकं पृष्ठधरे ऽस्त्रियामिति विश्वमेदिन्यौ । एकं “हातराहाट इति ख्यातस्य ।” अस्य कूपस्य पाषाणादिभिर्यन्मुखमिबंधनं नदीपट इति ख्यातं स वीनाह उच्यते । “विनाहः” एकम् । पुष्करिणी खातं द्वे पुष्करिण्याः । अखातं देवखातकं “अखातो देवखातक इति पुंस्कांडे ऽमरं दत्तात्पुंस्यपि” द्वे अकृत्रिमखातस्य । “देवद्वारस्थजलाशयस्येत्यन्ये” ॥ २७ ॥ पद्माकरः तडागः कासारः सरसी सरः पंच तडागैस्त्य । तत्र तडागे तटाक इति पाठः स पुंनपुंसकयोः । “तटाकतडागावपि । अत्र पद्मादि द्वे सपद्मागाधजलाशयस्य । कासारादित्रयं कृत्रिमपद्माकरस्येत्यपि मतम्” सरसी स्त्री । सरः सांतम् । वेशंतः पल्वलं “पल्वलः” । वेशंतः पल्वलोऽस्त्रीति वाचस्पतिः । अल्पसरः त्रीणि स्वल्पसरसः । वापी, वापिः । वाण्यां वापिरपि स्मृतेति द्विरूपकोशः । दीर्घिका द्वे दीर्घीति ख्यातायाः “अवरोहणवापिकायाः” ॥ २८ ॥ खेयं परिखा द्वे दुर्गाद्वहिर्वत्परितः खातं क्रियते तस्य चर इति प्रसिद्धस्य (खंदक इत्यपि प्रसिद्धिः) । यत्र अंभसां धारणं क्षेत्रादिसेकार्थं जलानां संग्रहणं स आधार उच्यते एकम् “धारणं, बांद इति ख्यातस्य ।” यदुक्तम् । अपाधारणमाधारस्तदल्पं चालवालकमिति । आलवालं “अलवालं” आवालं आ-क्षपः त्रीणि वृक्षादिमूले समंततोऽभ्यस्रो धारणार्थं यद्वृष्टनं तस्य “अळं इति ख्यातस्य ।” नदी सरित् ॥ २९ ॥ तरंगिणी शैवल्लिनी तटिनी न्हादिनी “न्हादिनी”

तरंगिणी शैवलिनी तटिनी न्हादिनी धुनी ॥

स्रोतस्विनी द्वीपवती स्रवंती निम्नगापगा ॥ ३० ॥

“कूलंकषा निर्झरिणी रोधोवक्रा सरस्वती” ॥

गंगा त्रिष्णुपदी जन्हुतनया सुरनिम्नगा ॥

भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ॥ ३१ ॥

कालिंदी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ॥

रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥ ३२ ॥

करतोया सदानीरा बाहुदा सैतवाहिनी ॥

शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्याद्विपाशा तु विपाट् स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥

भुम्भी स्रोतस्विनी “स्रोतस्वती” द्वीपवती स्रवंती निम्नगा आपगा । अपां समूहो आपं तेन गच्छति । समूहे अण् । गमेर्ङे : “अपगेति न्हस्वादिरपि । विद्याद्वगारमागारमपगामापगामपीति द्विरूपकोशः ।” द्वादशनद्याः ॥ ३० ॥ “कूलंकषादिसरस्वत्यन्तानि चत्वार्यपि नद्याः” । गंगा त्रिष्णुपदी जन्हुतनया सुरनिम्नगा भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोताः भीष्मसूः अष्टौ भागीरथ्याः । त्रिस्रोताः सांता ॥ ३१ ॥ कालिंदी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा चत्वारि यमुनायाः । शमनस्वसा ऋदता । रेवा नर्मदा सोमोद्भवा । सोमात् सोमवंशजात्पुरूरवस उद्भवति । अच् । तेनावतारितत्वात् । अथर्धः सोमाद्बुद्धाद्भवति । मेकलकन्यका “मेखलकन्यका” चत्वारि नर्मदायाः । “मेकलो ऋषिरद्विर्वा तस्य कन्यका” ॥ ३२ ॥ करतोया सदानीरा द्वे गौरीविवाहे कन्यादानोदकाज्जातायाः । “यदुक्तम् । प्रथमं कर्कटे देवी त्र्यह गंगा रजस्वला । सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयांबुवाहिनीति ।” बाहुदा सैतवाहिनी द्वे कार्तवीर्यार्जुनेन याऽवतारिता तस्याः । “बाहुदस्य कार्तवीर्यस्येयं बाहुदा ।” शतद्रुः शुतुद्रिः । द्वे शतरुद्रेति देशभाषया प्रसिद्धायाः । शुतुद्रिरित्यपि पाठः । शुतुद्रिस्तोममिति श्रुतेः पाठोक्तः । वसिष्ठशम्भयाच्छतधा द्रुता शतद्रुः । विपाशा विपाट् द्वे पाशमोचिनीति ख्यातायाः । वसिष्ठं विपाशयतीति विपाट् शकारांता ॥ ३३ ॥ शोणः हिरण्यवाहः द्वे नदविशेषस्य “शोणानदीति प्रसिद्धस्य ।”

शोणो हिरण्यवाहः स्यात्कुल्याऽल्पा कृत्रिमां सरित् ॥

शरावती वेत्रवती चंद्रभागा सरस्वती ॥ ३४ ॥

कावेरी सरितोऽन्याश्च संभेदः सिंधुसंगमः ॥

द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्यां त्रिषु उत्तरौ ॥ ३५ ॥

देविकायां सरस्वां च भवे दाविकसारवौ ॥

सौगंधिकं तु कल्हारं हल्लकं रक्तसंध्यकम् ॥ ३६ ॥

स्यादुत्पलं कुवलयमथ नीलांबुजन्म च ॥

इंदीवरं च नीलेऽस्मिन्सिते कुमुदकैरवे ॥ ३७ ॥

शाल्लकमेषां कंदः स्याद्धारिपर्णी तु कुंभिका ॥

जलनीली तु शेवालं शैवलोऽथ कुमुदती ॥ ३८ ॥

याऽल्पा कृत्रिमां सरित्सां कुल्या । तालव्यांतम् । एकम् । “कुल्यां नदी कुल्यमंस्थि कुल्या वारिप्रणालिकेति धरणेर्नदीमात्रेऽपि । शरावती वेत्रवती चंद्रभागा “चांद्रभागा चांद्रभागी चंद्रभागी । चंद्रभागा चांद्रभागा चंद्रभागी च सा मता ॥ चंद्रभागी च सैवोक्तेति द्विरूपकोशः ।” सरस्वती ॥ ३४ ॥ कावेरी एते पंच सरिद्विशेषाः । एकैकम् । अन्याश्च सरितः कौशिकीगंडकीचर्मण्वतीगोदावेण्याद्याः संतीति शेषः । संभेदः सिंधुसंगमः द्वे नदीमेलकस्य नदीसंगमस्य । “संभिद्यते मिलंत्यत्र संभेदः ।” पयसो जलस्य पदव्यां निर्गमनमार्गे मकरमुखादिरूपा प्रणालीत्येकम् तत् द्वयोः पुंसि तु प्रणालः ॥ ३५ ॥ उत्तरौ दाविकसारवौ त्रिषु । देविकायां नद्यां भवं दाविकम् । सरस्वां नद्यां भवं सारवम् । दांडिनायनेति निपातनात्सारवशब्दः सांधुः एकैकम् । स्त्रियां तु दाविकी सारवी । सौगंधिकं कल्हारं “कल्हारं” संध्याविकसिनः शुक्लसरोजस्य । हल्लकं रक्तसंध्यकं द्वे रक्तकल्हारस्य । रक्तान्संधीन् अकति रक्तसंध्यकम् ॥ ३६ ॥ उत्पलं कुवलयं द्वे कुमुदस्य । “कमलसाधारणस्येत्यन्ये । कुवलं तूत्पलं कुवमिति त्रिकाण्डशेषः ।” नीलेऽस्मिन्नुत्पले नीलांबुजन्म इंदीवरं इति द्वे । “इंदिवरं इंदीवारं इत्यपि ।” सिते शुभ्रेऽस्मिन्नुत्पले कुमुदं कैरवं द्वे । “कैरवस्य हंसस्येदं प्रियं कैरवम्” ॥ ३७ ॥ एषां उत्पलविशेषाणां कंदः शाल्लकं स्यात् एकम् । वारिपर्णी कुंभिका द्वे जलकुंभीति ख्यातायाः । जल-

कुमुदिन्यां नलिन्यां तु बिसिनी पद्मिनीमुखाः ॥

वा पुंसि पद्मं नलिनमरविंदं महोत्पलम् ॥ ३९ ॥

सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ॥

पंकेरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥ ४० ॥

बिसप्रसूनराजीवपुष्करांभोरुहप्रणि-च ॥

पुंडरीकं सितांभोजमथ रक्तसरोरुहे ॥ ४१ ॥

रक्तोत्पलं कोकनदं नालो नालमथास्त्रियाम् ॥

मृणालं बिसमब्जादिकदंबे खंडमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

करहाटः शिफाकंदः किंजल्कः केसरोऽस्त्रियाम् ॥

नीली शेवालं शैवलः “शैवालः । शेवालश्चापि शैवालः, शेवलो जलनीलिका ।”
त्रयं शेवाळ इति ख्यातस्य । कुमुद्वती ॥ ३८ ॥ कुमुदिनी द्वे कुमुदिन्याः “कुमु-
दयुक्तदेशस्य च ।” नलिनी “नडिन्यपि । नडाः संत्यत्रेति नडिनी ।” बिसिनी
पद्मिनी त्रयं कमलिन्याः । मुखशब्दात्सरेत्रेजिनीप्रभृतयः । पद्मं नलिनं अरविंदं म-
होत्पलम् ॥ ३९ ॥ सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयं पंकेरुहं तामरसं सारसं
सरसीरुहम् ॥ ४० ॥ बिसप्रसूनं राजीवं पुष्करं अंभोरुहं षोडश कमलस्य । वा
पुंसीति षोडशभिरपि संबध्यते । नत्र पुंडरीकं सितांभोजं द्वे सितकमलस्य । रक्त-
सरोरुहम् ॥ ४१ ॥ रक्तोत्पलं कोकनदं त्रयं रक्तकमलस्य । कोकनदमिति रक्त-
कुंदे ऽपि वर्तते । यदाहुः रक्ताब्जे रक्तकुंदे च बुधैः कोकनदं स्मृतमिति । नालः
नालम् “नाला नाली च” द्वे पद्मादिदंडस्य । मृणालं बिसम् “मृणाली मृणालः
बिषम । मृणालं नलदे क्लीबं पुत्रपुंसकयोर्बिषम इति विश्वः ॥ मृणाले तु बिषं बि-
समिति द्विरूपकोशः ” द्वे मृणालस्य भिसं इति ख्यातस्य । अस्त्रियां क्लीबपुंसोः ।
अब्जादिकदंबे कमलादीनां समूहे खंडमित्येकमस्त्रियाम् । “शंडः षंडः ।” ता-
लव्यो मूर्धन्योऽब्जादिकदंबे षंडशब्दो ऽयं । मूर्धन्य एव वृषभे पूर्वाचार्यैर्विनिर्दिष्ट
इत्युष्मविवेकः ॥ ४२ ॥ करहाटः शिफाकंदः द्वे पद्ममूलस्य । “शिफा मूल-
तर्करोहस्तत्सहितः कंदः । कंदो मूलमित्यर्थः । शिफेति च कंदमिति च पृथक्
नामनी इत्येके । किंजल्कः केशरः “केशरः” द्वे केसरस्य । संबर्तिका नवदलं द्वे

संवर्तिका नवदलं बीजकोशो वराटकः ॥ ४३ ॥

इति वारिवर्गः ॥ ४ ॥

उक्तं स्वर्व्योमदिक्कालधीशब्दादि सनाट्यक्रमम् ॥

पातालभोगि नरकं वारि चैषां च संगतम् ॥ १ ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ॥

स्वरदिकाण्डः प्रथमः सांग एव समर्थितः ॥ २ ॥

पद्मादीनां नवपत्रस्य । बीजकोशः वराटकः । वराटकः पद्मबीजकोशे रज्जौ कप-
र्दके इति कोशांतरम् । द्वे बीजकोशस्य । बीजानां कमलाक्षाणां कोशः पात्रं अथवा
आधारः बीजकोशः ॥ ४३ ॥ इति वारिवर्गः ॥ ४ ॥ उक्तान् वर्गान्संग्रहेणो-
पसंहरति उक्तमिति । मया स्वर्व्योमादिकमुक्तम् । शब्दादीति रसगंधदिग्रहणार्थ-
मादिशब्दः । एषां स्वर्गादीनां संगतं संबंधवशात्प्राप्तं देवासुरमैवादिकं तच्चोक्तम् ॥ १ ॥
इतीति । एकममरसिंहस्य कृतौ नाम्नां लिङ्गानां चानुशासने स्वरादिशब्दानां काण्डः
समूहः सांगः अंगोपांगसहितः प्रथमः समर्थितः कथितः ॥ १ ॥ श्रीमत्यमरवि-
वेके महेश्वरेण विरचिते एवं प्रथमः स्वरदिकाण्डः समाप्तः ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥

इति सटीकामरकोशस्य

प्रथमं काण्डं समाप्तम् ॥

अमरकोशप्रथमकांडस्य वर्गानुक्रमेण श्लोकसंख्या.

वर्गिकाः	वर्गनामानि.	मूलश्लोकाः	क्षेपकश्लोकाः	
	आदौ परिभाषायां श्लोकाः...	५	०	
१	स्वर्गवर्गस्य	६९॥	३॥	
२	व्योमवर्गस्य	२	॥	मूलश्लोका २८० क्षेपकश्लोका १८ एवं ३००
३	दिग्वर्गस्य	३५	४॥	
४	कालवर्गस्य	३१	१॥	
५	दीवर्गस्य	१७	२॥	
६	गन्धर्वदेववर्गस्य	२५	२	
७	नाट्यवर्गस्य	३८	१॥	
८	पातालभोगिवर्गस्य	११	१॥	
९	नरकवर्गस्य	३॥	०	
१०	वारिवर्गस्य	४३	॥	
	अनुक्रमश्लोकौ	२	०	

अथ सटीकांमंस्कोशस्य

द्वितीयं कांडम्.

वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभिः ॥
 नृब्रह्मक्षत्रविद्विशूद्रैः सांगेपांगैरिहोदिताः ॥ १ ॥
 भूर्भूमिरचलाऽनंता रसा विश्वंभरा स्थिरा ॥
 धरा धरित्री धरणिः क्षोणिर्ज्या काश्यपी क्षितिः ॥ २ ॥
 सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुंधरा ॥
 गोत्रा कुंः पृथिवी पृथ्वी क्ष्माऽवनिर्मेदिनी मही ॥ ३ ॥
 विपुला गवहरी धात्री गौरिला कुंभिनी क्षमा ॥
 भूतधात्री रत्नगर्भा जगती सागरांवरा ॥ १. ॥”

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ वर्गा इति । इह उच्यमानेऽस्मिन्कांडे अंगैर्मृच्छालान-
 गरादिभिरुपांगैर्मृत्संवेशादिभिः सहितैः पृथ्वीपुरादिशब्दैर्वर्गा उदिताः । वृक्षमा-
 रब्धा इत्यर्थः । तत्र । क्ष्माभृच्छैलः । मृगादिभिरित्यादिशब्देन भक्षिणां ग्रहः ।
 “यद्वा मृगानन्ति मुचः पुनः स मृगादी सिंहः । अस्मिन्नर्थे ताच्छीत्ये णिनिः” ॥ १ ॥
 भूः भूमिः अचला न चलतीत्यचला । अथवा अचलाः पर्वताः संति अस्याम् । अर्श
 आद्यच् । अनन्तरं रसा विश्वंभरा स्थिरा धरा धरित्री धरणिः क्षोणिः “क्षोणी
 क्षौणिः क्षौणी” ज्या काश्यपी क्षितिः ॥ २ ॥ सर्वसहा वसुमती वसुधा उर्वी
 वसुंधरा गोत्रा कुंः पृथिवी । “पृथ्वी । पृथ्वी । पृथिवी पृथ्वीति शब्दार्णवः ।”
 पृथ्वी क्ष्मा अवनिः “अवनी” मेदिनी मही “मही” इति सप्तविंशतिर्नामानि
 भूमेः । अत्र भूमी धरणीत्यादयोऽङ्गीकृता अपि । कृदिकतरादस्तिन इति भाणसू-
 त्रात् ॥ ३ ॥ “विपुलेत्येकादश भूमेश्च ।” मृत मृत्तिका । मृदस्तिकन् द्वे भूदः ।

मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिका ॥

उर्वरा सर्वसस्याढ्या स्यादूषः क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥

ऊषवानूषरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ स्थलं स्थली ॥

समानौ मरुधन्वानौ द्वे खिलाप्रहते समे ॥ ५ ॥

त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ॥

लोको ऽयं भारतं वर्षं शरावत्यास्तु यो ऽवधेः ॥ ६ ॥

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ॥

मृत्सा मृत्स्ना सन्नौ प्रशंसायाम् । द्वे प्रशस्तमृदा । प्रशस्ता मृत्तिका त्वित्यन्वयः ।
 कृष्णभूमः कृष्णमृत्स्यादुदग्भूम उदङ्मृदि । पांडुभूमः पांडुमृत्त्वत्यपि पठ्यते ॥
 सर्वैः सस्यैराढ्या मृत्तिका उर्वरेत्युच्यते एकम् । ऊषः क्षारमृत्तिका द्वे क्षारमृत्ति-
 कायाः । ऊषो ऽदंतः ॥ ४ ॥ ऊषवान ऊषरः द्वयं क्षारमृद्विनिष्ठस्य । द्वावप्यन्य-
 लिङ्गौ । यथा ऊषवती ऊषरा वा स्थली । ऊषरं स्थलमित्यादि । स्थली अकृ-
 त्रिमस्थानस्य । “कृत्रिमा तु स्थला । स्थलमुभयसाधारणम् ।” मरुः धन्वा द्वे
 मरुदेशस्य । निर्जलो ऽयम् । म्रियते पिपासया यस्मिन्मरुः । खिलं अप्रहतं द्वे अ-
 कृष्टस्य क्षेत्रादेः । न प्रहन्यते हलादिभिर्प्रहतम् । “समे समानार्थे” त्रिषु लिङ्गेषु
 इत्यर्थः ॥ ५ ॥ जगती लोकः विष्टपं “पिष्टपं” । जगत्स्यात्पिष्टपे क्लीबं क्यौ
 ना जंगमे त्रिषु ॥ जगती भुवने “दयायां छंदोभेदे जने ऽपि च । लोकास्तु भुवने
 जने” इति मेदिनी । “विष्टपः पुमानिति बीपालितः ।” भुवनं जगत् पंच भूतलस्य ।
 “एकं महाभूतं पृथिवी । पंचमहाभूतविषयेन्द्रियात्मकं जगदिति पृथ्वीजगतोर्भेदः ।”
 अयं जंबुद्वीपवर्तः दृश्यमानो लोकः भारतनामकं वर्षं ज्ञेयम् । “उक्तं च । उत्तरं
 यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ॥ वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र संततिरिति ।”
 भरतस्य राज्ञ इदं भारतम् । “वर्षशब्दः पुलिङ्गो ऽपि । पुत्रपुंसैकशोर्वर्षं जंबुद्वीपा-
 द्ददृष्टिष्विति रुद्रः । वर्षो ऽस्त्री भारतादौ च जंबुद्वीपाद्ददृष्टिष्विति मेदिनी ।”
 एकम् । एवमिलोवृतादीन्यपि वर्षाण्यन्यान्यपि । शरावत्या अवधेः ॥ ६ ॥ यः
 प्राग्दक्षिणः प्राक्सहितो दक्षिणो देशः स प्राच्य इत्येकम् । शरावत्या अवधेयः
 पश्चिमोत्तरः पश्चिमसहित उत्तरो देशः स उदीच्य इत्येकम् ॥ प्रत्यंतः अंतं प्रति गू-
 तः म्लेच्छदेशः द्वे शिष्टाचाररहितस्य कामरूपादेः । “यदुक्तम् । चातुर्वर्ण्यव्यव-

प्रत्यंतो म्लेच्छदेशः स्यान्मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥ ७ ॥

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विंध्यहिमालयोः ॥

नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूषवर्तनम् ॥ ८ ॥

त्रिष्वागोष्ठान्नडप्राये नडान्नडल इत्यपि ॥

कुमुदान्कुमुदप्राये वेतस्वान्बहुवेतसे ॥ ९ ॥

शाद्वलः शादहरिते सजंबाले तु पंकिलः ॥

जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छं स्तेथाविधः ॥ १० ॥

स्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते । तं म्लेच्छविषयं प्राहुरार्यावर्तमतः परमिति ।” म-
ध्यदेशः मध्यमः द्वे । एतत्परिमाणं तु । हिमवद्विंध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि ॥
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितं इति ॥ विनशनं तीर्थभेदः । “कुरुक्षेत्रम्”
॥ ७ ॥ आर्यावर्तः पुण्यभूमिः द्वे विंध्यहिमाचलयोरंतरस्य । उक्तं च । आसमुद्राच्च
वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमान् ॥ तयोरेवांतरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधा इति ॥
“हिमप्रधानोऽगः हिमागः । हिमेनाल्यते हिमालः । अल भूषणादौ घञ् । हिमाग-
योरित्यपि पाठः ।” नीवृज्जनपदः द्वे जनैर्व्याप्तमानराष्ट्रस्य मगधादेः । नीवृत्पुंसि
साहचर्यात् । नियतं वर्तते ऽस्मिन्नीवृत् । न्हिवृतीति दीर्घः । “जनः पदं वस्तु यत्र
जानपदो ऽपि । भवेज्जनपदो जानपदो ऽपि जनदेशयोरिति विश्वमेदिन्यौ ।”
देशः विषयः उपवर्तनं त्रीणि ग्रामस्तमुदागुलक्षणस्य देशमात्रस्य ॥ ८ ॥
अथ गोष्ठशब्दमभिधेयाप्य वक्ष्यमाणाः त्रिषु । त्रिषु लिङ्गेषु इत्यर्थः । नडान्
नडलः द्वे नडप्राये नडबहुले देशे । कुमुदानित्येकं कुमुदप्राये वेतस्वानित्येकं
बहुवेतसे । बहवो वेतसा वान्नीरा यत्र तस्मिन् देशे । तदस्मिन्नस्तीत्यर्थे कुमुदनड-
वेतसेभ्यो ङितुप् ॥ ९ ॥ शाद्वलकृणैर्हरिते देशे शाद्वल इत्येकम् । शादाः संत्य-
स्मिन् शाद्वलः । एतौ मध्यवर्ग्यौ । वैडूर्यमणिशाद्वलाविति द्विरुभयोश्चात् । शाद्वल
इत्यपि पाठः । सजंबाले कर्दमयुक्ते देशे पंकिल इत्येकम् । जलप्रायं अनूपं द्वे जलबहु-
लदेशस्य । अनुगता आपो ऽत्र अनूपं । अनूपदेशलक्षणम् । नानाद्रुमलतावीरजिह्वर-
प्रांतशीतलैः ॥ वनैर्व्याप्तमनूपं तत् सस्यैर्त्रीहियवादिभिः ॥ तथाविधः अनूपसदृशः
कश्चिन्नद्यादेरुपान्तदेशः कच्छ इत्युच्यते । एकम् । कच्छशब्दस्य पुंसीति विशेष-
बिभ्रिति पूर्वोक्तस्य बाधनार्थः । कच्छ इत्यनूपस्यैव पर्याय इति केचित् ।

स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति ॥

देश एवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥

देशो नद्यंबुवृष्ट्यंबुसंपन्नव्रीहिपालितः ॥

स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात्ततो अन्यत्र राजवान् ॥

गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥

पर्यंतभूः परिसरः सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् ॥

वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुनपुंसकम् ॥ १४ ॥

“कच्छं । कच्छमनूप इति वोपालितः” ॥ १० ॥ शर्करा शर्करिलः द्वे. वालु-
कायुक्तदेशे । तत्र शर्करा स्त्री । शार्करः शर्करावान् द्वे. वालुकायुक्तस्य देशादेः ।
आदिमौ शर्कराशर्करिलौ देशे एव । देशे लुबिलचौ चेति नियमात् । एवं सिक-
तावत्युन्नेया ऊहनीयाः । तथा हि । सिकताः सिकतिल इति द्वे सिकतायुक्तस्य देशस्य ।
सैकतः सिकतावान् द्वे. वालुकायुक्तस्य देशादेः । तत्र सिकताः नित्यं स्त्रियां बहुत्वे
च । “अत्र शर्करासिकताशब्दौ द्वावपि बहुवचनताविति केचित् । ” ॥ ११ ॥
देश इति । नद्यंबुभिर्वृष्ट्यंबुभिश्च संपन्नैर्व्रीहिभिः पालितो देशः क्रमेण नदी-
मातृको देवमातृकश्च स्यात् । नद्यंबुजातस्यर्द्धितो नदीमातृकः । वृष्ट्यंबुजातस-
स्यर्द्धितो देवमातृक इत्यर्थः । देवो मेघे सुरे राज्ञीति विश्वः । एकैकम् ॥ १२ ॥
धर्मशीलः शोभनो राजा यत्र स सुराज्ञा । तस्मिन्देशे राजन्वान् एकम् । राजन्वा-
न्सौराज्ये इति निपातितो राजन्वान् शब्दः । ततो अन्यत्र राजमात्रयुक्ते देशे राजवान्
एकम् । गोष्ठं गोस्थानकं द्वे गवां स्थानस्य । तत् गोष्ठं भूतपूर्वकं चेत् गौष्ठीनमित्यु-
च्यते । पूर्वं यत्र गाव आसन् तत्स्थानं गौष्ठीनमित्यर्थः । गौष्ठस्त्वब् भूतपूर्वं इति
खब् । एकम् ॥ १३ ॥ पर्यंतभूः परिसरः द्वे नदीपर्वतादीनामुपांतभुवः । सेतुः
आलिः “आली” द्वे सेतोः । “पूल इति ख्यातस्य । ” स्त्रीलिङ्गायामालौ सेतुः
पुमानित्यन्वयः । वामलूरः नाकुः वल्मीकं त्रीणि वल्मीकस्य ॥ १४ ॥ अयनम् ।
अधत्ते ऽनेन । अय गतौ ॥ अयनं पथि गेहे ऽर्कस्योदग्दक्षिणतो गताविति हैमः । वल्म-
मार्गः अध्वा पंथाः “पथः । वाटः पथश्च मार्गश्चेति त्रिकाण्डशेषः” पदवी ।

अयनं वर्त्म मार्गाध्वपंथानः पदवी सृतिः ॥

सरणिः पद्धतिः पद्या वर्त्तन्येकपदीति च ॥ १५ ॥

अविपंथाः सुपंथाश्च सत्पथश्चाचिंते ऽध्वनि ॥

व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ॥ १६ ॥

अपंथास्त्वपथं तुल्ये शृंगाटकचतुष्पथे ॥

प्रांतरं दूरशून्यो ऽध्वा कांतारं वर्त्म दुर्गमम् ॥ १७ ॥

गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगं नल्वः किष्कुचतुःशतम् ॥

घंटापथः संसरणं तत्पुरस्योपनिष्करम् ॥ १८ ॥

“पदविः” । सृतिः सरणिः । “सरणिः पथि चावलाविति तालव्यादिविजया-
त्तालव्यादिरपि । डीमंतो ऽपि” पद्धतिः “पद्धती” पद्या पादाय हिता पद्या ।
तस्मै हितमिति यत् । वर्त्तनी “वर्त्तनिः वर्त्मनिः । वर्त्मनिर्वर्त्मनी पथीति
हैमः ।” एकपदी द्वादश मार्गस्य ॥ १५ ॥ अविपंथाः सुपंथाः सत्पथः त्रयं अ-
चिंते ऽध्वनि शौभने भौगे । व्यध्वः दुरध्वः विपथः कदध्वा कापथः “कुपथो-
ऽपि” पंच दुर्मागस्य । तत्र कदध्वा नांतः ॥ १६ ॥ अपंथाः अपथं द्वे अमार्गस्य ।
शृंगाटकं चतुष्पथं द्वे चव्हाटा इति ख्यातस्य । दूरध्वासौ शून्यश्च दूरशून्यः ।
छायाजलादिवाजितो दूरस्थो ऽध्वा मार्गः प्रांतरामित्युच्यते । एकम् । यदुर्गमं चो-
रकं ट्कात्पदत्रयुक्तं वर्त्म मार्गः कांतारमित्युच्यते । पुंसि कांतारः । कांतारो-
ऽस्त्री महारण्ये बिले दुर्गमवर्त्मनीति मेदिनी । एकम् ॥ १७ ॥ क्रोशयुगं गव्यूति-
रित्युच्यते । क्रोशो धनुःसहस्रं द्वे धनुर्हस्तचतुष्टयम् ॥ “द्वाभ्यां धनुःसहस्राभ्यां
गव्यूतिः पुंसि भाषितमिति शब्दार्णवात्पुंस्यपि । क्लीबे तु गव्यूतम् । धन्वंतरसहस्रं
तु क्रोशः क्रोशद्वयं पुनः । गव्यूतं स्त्री तु गव्यूतिर्गोरुतं गोमतं च तदिति बाच-
स्पतिः ।” किष्कुणां हस्तानां चतुःशतं “चतुःशती वा” नल्व इत्युच्यते ।
चतुःशतहस्तामितं स्थानं नल्वसंज्ञकमित्यर्थः । एकम् ॥ घंटापथः संसरणं द्वे
राजपथमात्रस्य । घंटोपलक्षितगजादीनां पंथाः घंटापथः । “दशधन्वतरो राज-
मृगो घंटापथः स्मृत इति चाणक्यः” । तत्संसरणं पुरस्य नगरस्य चेदुपनिष्कर-
मित्येकम् । बुधैः संसरणं वर्त्म गजादीनामसंकुलम् । पुरस्योपस्करं चोक्तमिति

“द्यावाष्टथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमौ च रोदसी ॥
 दिवस्पृथिव्यौ गंजा तु रुमां स्थालवणाकरः ॥ १ ॥”
 इति भूमिवर्गः ॥

पूः स्त्री पुरी नगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनम् ॥
 स्थानीयं निगमोऽन्यत्तु यन्मूलनगरात्पुरम् ॥ १ ॥
 तच्छाखानगरं वेशो वेश्याजनसमाश्रयः ॥
 आपणस्तु निषद्यायां विपणिः पण्यवीथिका ॥ २ ॥

भुमः ॥ १८ ॥ “द्यावेत्यादीनि पंच द्विवचननामानि द्यावाभूम्योः । गंजेत्यादि
 त्रयं क्षारसमुद्रस्य । गंजा खनौ सुरागृहे । रुमा सुग्रीवदारोषु विशिष्टलवणाकर इति
 मेदिनी । गंजारुमे स्त्रियाम् । ” ॥ १ ॥ अंगोपांगापक्षया भूमिरेवात्र प्रधानमिति
 भूमिवर्ग इति व्यपदेशः । एवमन्यत्रापि ण्यन्तव्यम् ॥ इति भूमिवर्गः ॥ ४ ॥ पूः पुरी
 “पुरिः” नगरी पत्तनं “पट्टनं” पुटभेदनं स्थानीयं निगमः सप्तकं
 नगरस्य । पूः पुरौ । पुरीनगर्यौ वा स्त्रियौ । पक्षे पुरं नगरम् । केचिदत्र भेदं
 चकुर्यथा । यत्रानेकशिल्पिनोऽलंकारवणिग्मादिव्यवहारस्तत्पुरादिसंज्ञम् । यत्र राजा
 तदनुचराश्च संति तत्पुरं पत्तनादिसंज्ञम् । यत्प्राकारादिवेष्टितं विस्तीर्णं पुरं
 तत्स्थानीयादिर्नामकमिति । यन्मूलनगरादन्यत्पुरं तच्छाखानगरमित्यन्वयः एक-
 म् । मूलनगरं राजधानी ॥ १ ॥ वेश्याजनस्य समाश्रयो निवेशस्थानं
 वेश इत्युच्यते । द्वे वेश्यानिवासस्य । “तालव्यांतम् । नेपथ्ये गृहमात्रे च
 वेशो वेश्यागृहेऽपि चेति तालव्यांतं रभसः । गृहमात्रे गणिकायाः सद्यनि वेशो
 भवेत्तु तालव्यः ॥ तालव्यो मूर्द्धन्योऽलंकरणे कथित आचार्यैरित्यूष्मविवेकः । ”
 आपणः निषद्या द्वे क्रयवस्तुशालायाः । हट्टवणिक्पथपण्याजिरादिकमपि ।
 विपणिः “विपणी” पण्यवीथिका द्वे क्रयवस्तुशालापन्तेः । चत्वार्षपि हट्टस्ये-
 त्यन्ये । विपणिः स्त्री “आर्पणादि द्वयं हट्टस्य बाजार इति प्रसिद्धस्य । विप-
 णीति द्वयं हट्टशून्यविक्रयस्थानस्येत्यपि मतम् ॥ २ ॥ रथ्या । रथं वहतीति तद्व-

रथ्या प्रतोली विशिखा स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् ॥
 प्राकारो वरणः सालः प्राचीनं प्रांततो वृत्तिः ॥ ३ ॥
 भित्तिः स्त्री कुड्यमेडूकं यदंतर्न्यस्तकीकसम् ॥
 गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्य निकेतनम् ॥ ४ ॥
 निशांतपस्त्यसदनं भवनं गारमंदिरम् ॥
 गृहोः पुंसि च भूमेव निकाय्यनिलयालयाः ॥ ५ ॥
 वासः कुटी द्वयोः शाला सभा संजवनं त्विदम् ॥
 चतुःशालं मुनीनां तु पर्णशालोटजो ऽस्त्रियाम् ॥ ६ ॥

हति यथयुगेति यत् । प्रतोली विशिखा त्रीणि ग्रामाभ्यन्तरमार्गस्य । चयः वप्रं द्वे प-
 रिखोद्धतमृत्तिकाकुस्य । “प्राकाराधारस्य वा ।” प्राकारः वरणः सालः
 “शालः । तालव्यो नृपक्षपयोः शालो वृक्षे वृत्तौ दुभेदे च । तालव्यदंत्य उक्त-
 स्तथा स्त्रियां वृक्षशाखायामित्यूष्मविवेकः । सालो वरणसर्जयोरिति रभसः ।”
 त्रयं यष्टिकाकंटादिश्चितवेष्टनस्य । नगरादेः प्रांतभागे या वृत्तिः वेष्टनं वेणुकं-
 टकादीनां तत्प्राचीनमित्युच्यते । “प्राचीरमित्यपि ।” एकम् ॥ ३ ॥ भित्तिः कुड्यं
 द्वे भित्तेः । तत्कुड्यं अंतर्न्यस्तकीकसं चेदेडूकसंज्ञम् । “एडूकं एडोकम् । भवेदेडो-
 कमेडुकमिति द्विरूपकोशः ।” एकम् । अंतर्न्यस्तानि कीकसानि अस्थीनि दाढ्यार्थं
 यत्र तत् । कीकसं कठिनद्रव्यस्योपलक्षणम् । गृहं गेहं उदवसितं वेश्म सद्यं नि-
 केतनम् ॥ ४ ॥ निशांतं पस्त्यं “वस्त्यं वस्तेस्तिः तत्र साधुरिति यत् ।” सदनं
 “सादनम् ।” सदनं साधनं समीमिति द्विरूपकोशः । भवनं अगारम् “आगारम् । विद्या-
 दगारमागारमपगामापगामपीति द्विरूपकोशः ।” मंदिरं गृहाः निकाय्यः निलयः
 आलयः षोडश गृहस्य । तत्र गृहशब्दः बहुत्वे नित्यं पुंसि च । “ह्रीवे ऽपि ।”
 ॥ ५ ॥ वासः कुटी शाला सभा चत्वारि सभागृहस्य । “तत्र कुटी द्वयोः । स्त्रियां
 तु कुटी कुटिश्च । कुटः कोटे पुमानस्त्री धटे स्त्रीपुंयोर्द्वे इति मेदिनी । गृहा-
 दिसभांतानि विंशतिर्नामानि गृहस्येत्यन्ये ।” संजवनं चतुःशालं । चतसृणां
 शालानां समाहारः द्वे अन्योन्यांभिर्मुखशालाचतुष्कस्य “चौसोपी, चौपट, चौक
 इति प्रसिद्धस्य” । पर्णशाला उटजः द्वे मुनिगृहस्य । “उटजस्तृणपर्णादिरिति

चैत्यमायतनं तुल्ये वाजिशाला तु मंडुरा ॥

आवेशनं शिल्पिशाला प्रपा पानीयशालिका ॥ ७ ॥

मठश्छात्रादिनिलये गंजा तु मदिरागृहम् ॥

गर्भागारं दासगृहमरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥

“कुट्टिमो ऽस्त्री निबद्धाभ्रूंश्चंद्रशाला शिरोगृहम् ” ॥

वातायनं गवाक्षो ऽथ मंडपो ऽस्त्री जनाश्रयः ॥

हर्म्यादि धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजाम् ॥ ९ ॥

सौधो ऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका ॥

स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नद्यावर्तादयो ऽपि च ॥ १० ॥

देशिकोशः ॥ ६ ॥ चैत्यं आयतनं द्वे यज्ञायतनभेदस्य ॥ वाजिशाला मंडुरा द्वे
अश्वशालायाः “पांग। इति ख्यातायाः ।” आवेशनं शिल्पिशाला “शिल्पशा-
लेत्यपि पाठः । तत्र शिल्पस्य शालेति ।” द्वे स्वर्णकारादीनां शालायाः । प्रपा पानी-
यशालिकां द्वे जलशालायाः “पाणपेही इति प्रसिद्धायाः” ॥ ७ ॥ छात्रादिनि-
लयः शिष्यादीनां गृहं मठ इत्युच्यते । “छात्रां देवास्यादिर्येषां परिव्राजकक्षपण-
कादीनां तेषां निलय इति वा ।” आदिना कापालिकादिसंग्रहः । गंजादिद्वयं मय-
स्थानस्य । गर्भागारं वासगृहं द्वे मध्यभागस्य माजघर इति प्रसिद्धस्य । अरिष्टं
सूतिकागृहम् । “सूतकादीनामत्वविकल्पात्सूतकागृहम् ” द्वे प्रसवस्थानस्य ।
“चत्वारोऽपि मर्यादा इत्यन्ये । पाषाणादिनिबद्धा भूः स कुट्टिम इत्येकम् फरसबंदी,
भूमिगृह, तळघर, इति प्रसिद्धस्य । चंद्रादिद्वयं गृहोपरितनगृहस्थ उपरमाडी, अटा-
ळी, गल्ली, इत्यादि प्रसिद्धस्य ॥ ८ ॥ वातायनं गवाक्षः द्वे गवाक्षस्य “झरोका
इति प्रसिद्धस्य” । मंडपः जनाश्रयः द्वे मंडपस्य । तत्र मंडपः क्लीबपुंसोः । धनिनां
धनवतां वासः गृहं तत् हर्म्यादि । आदिना स्वस्तिकाट्टालिकादेर्ग्रहः । देवानां राज्ञां
च गृहं प्रासाद इत्येकम् ॥ ९ ॥ सौधः । सुधया लिप्तः । सुधा तु भित्त्यादिरंजनार्थं
यत् श्वेतद्रव्यम् । राजसदनं उपकार्या उपकारिका चत्वारि राजगृहस्य । स्वस्ति-
कार्दय ईश्वरसन्धानं राजगृहाणां प्रभेदाः स्युः । तत्र चतुर्द्वारतोरणः स्वस्तिकः ।
उपर्युपरिगृहं सर्वतोभद्रः । वर्तुलाकृतिर्नद्यावर्तः ॥ १० ॥ विस्तीर्णं सुंदरो विच्छं-

विच्छेदकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसन्ननाम् ॥
 ख्यगारं भूभुजामंतःपुरं स्यादवरोधनम् ॥ ११ ॥
 शुद्धतिश्चावरोधश्च स्याददृष्टः क्षौममस्त्रियाम् ॥
 प्रघाणप्रघणांलिंदा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥
 गृहावग्रहणी देहल्यगणं चत्वरजिरे ॥
 अधस्तादारुणि शिला नासा दारूपरि स्थितम् ॥ १३ ॥
 प्रच्छन्नमंतर्द्वारं स्यात्पक्षद्वारं तु पक्षकम् ॥
 वलीकनीध्रे पटलप्रांते ऽथ पटलं छदिः ॥ १४ ॥

दकुः । “विच्छेदकः” आदिना रुचकवर्द्धमानादिग्रहः । भूभुजां राज्ञां ख्यगारं
 स्त्रीगृहं तत् अंतःपुरं अवरोधनम् ॥ ११ ॥ शुद्धांतः अवरोधः चत्वारि । अदृष्टः
 क्षौमं “क्षौमं” द्वे हर्म्यादिषु षष्ठस्य “उपरिगृहस्य माडी इत्यादि ख्यातस्य ।”
 गृहविशेषस्येत्येके । प्रघाणः प्रघणः । प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते स. प्रघणः ।
 प्राघाणश्च हन्धांतुः । अलिंदः “आलिंदः । गृहैकदेशे आलिंदः प्रघाणः प्रघण-
 स्तथेत्यमरमाला ।” त्रीणि द्वाराद्वारिह्यः प्रकोष्ठकस्तत्र ओटा इति प्रसिद्धस्य ।
 “द्वारप्रकोष्ठाद्वहिर्द्वाराग्रवर्त्तिचतुष्कस्येति वा पाहिरी इति ख्यातस्य” ॥ १२ ॥
 गृहावग्रहणी देहली द्वे गृहद्वाराधोभागस्य उंबर इति प्रसिद्धस्य । “देहं गोम-
 याद्युपलेपं लातीति विगृहीतत्वादृहद्वाराधोभागस्य उंबरवोठा उंबरठा इति ख्यात-
 स्य ।” अंगणं “अंगनम् । अंगनं प्रांगणे यानेकामिन्यामंगना मतेति नांतवर्गे विश्वः”
 चत्वरं अजिरं त्रीणि प्रांगणस्य । शिलेत्येकं द्वारस्तंभाधःस्थितकाष्ठस्य । “शि-
 ली । तलदारु शिल्यधो ऽपि नासा दारुध्वमस्य यदिति बोधालितात् ।” नासेत्येकं
 “दंत्यांतं” द्वारस्तंभोपरि स्थितस्य दारुणः “मस्तकपट्टी गणेशपट्टी इति प्रसिद्ध-
 स्य” ॥ १३ ॥ प्रच्छन्नं अंतर्द्वारं द्वे गुप्तद्वारस्य खिडकी संज्ञस्य । पक्षद्वारं प-
 क्षकं द्वे पार्श्वद्वारस्य । मागिलदार इति लोकप्रसिद्धिः । प्रच्छन्नमंतर्द्वारं अग्रात्पक्षद्वारं
 तदुच्यत इति कात्यात् पक्षद्वारं पूर्वान्वयीत्यन्ये । वलीकम् । वलीकः पटलं प्रांतं इति
 बोधालितात्पुंस्त्वमपि । नीध्रे द्वे पटलप्रांते गृहच्छादनस्य “भित्तिबहिर्भागीयस्य
 वल्लचण पडवी इति ख्यातस्य” । पटलं छदिः द्वे छादनस्य “शाकार इति ख्यात-

गोपानसी तु वलभी छादने वक्रदारुणि ॥

कपोतपालिकायां तु विटंकं पुनपुंसकम् ॥ १५ ॥

स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका ॥

तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारं पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥

कूटं पूर्द्धारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्नथ त्रिषु ॥

कपाटभरं तुल्ये तद्विष्कंभोऽर्गलं न ना ॥ १७ ॥

आरोहणं स्यात्सोपानं निश्रेणिस्त्वाधिरोहिणी ॥

संमार्जनी शोधनी स्यात्संकरोऽवकरस्तथा ॥ १८ ॥

स्थ । ”छदिः सांतं स्त्रियाम् । छदिषौ ॥ १४ ॥ गोपानसी वलभी “वलभिः” । वडभीति मूर्द्धन्यमध्येऽपि । शुद्धांते वडभीचंद्रशालं सौधोर्ध्ववेशमनीति रभसः । ओको गृहं पिटं चालो वडभी चंद्रशालिकेति त्रिकांडशेषः ” द्वे छादनार्थं यद्वक्र-
दारु तत्र । पटलाधारभूतवक्रकाष्ठे इत्यर्थः । “पटलाधारवंशपञ्जरस्य ओमण क-
डणी वांसा इति प्रसिद्धस्य । सज्जा इत्यपि मतम् । ” कपोतपालिका विटंकं द्वे
सौधादौ काष्ठादिरचितपक्षिगृहस्य ॥ १५ ॥ द्वारः द्वारं प्रतीहारः, “प्रतिहारः”
त्रयं द्वारस्य । तत्र द्वाः स्त्रियां रेफांतश्च वितर्दिः “वितर्दी” वेदिका द्वे वेद्याः ।
“अंगणादिषु कृतस्योपवेशस्थानम्येति वा । ” वितर्दिः स्त्री । तोरणः बहिर्द्वारं द्वे
तोरणस्य “द्वारबाह्यभागस्य । ” पुरद्वारं गोपुरं द्वे नगरद्वारस्य ॥ १६ ॥ पू-
र्द्धारि नगरद्वारे सुक्लेनावतारणार्थं “क्रमनिम्नं” यन्मृत्कूटं क्रियते तत्र हस्तिनख
इत्येकम् । कपाटं “कवाटम्” । ककटश्च कपाटश्च त्रिषु स्मादररं न नेति वाचस्पतिः ।
कवाटश्चाररमिति त्रिकांडशेषः । ” अररं द्वे कवाड, इति ख्यातस्य । ते त्रिषु ।
तत्र स्त्रियां कपाटी अररी । तद्विष्कंभः तस्य कपाटस्यावष्टंभकं यन्मुसलं तदर्गलमि-
त्युच्यते । अडसर इति लौकिकप्रसिद्धिः । तत्स्त्रीनपुंसकयोः । स्त्रियां त्वर्गला । “त-
द्विष्कंभ्यर्गलमिति पाठः ” ॥ १७ ॥ आरोहणं सोपानं द्वे सोपानस्य । “पा-
यरी इति ख्यातस्य । ” निश्रेणिः । “निश्रेणी इत्यपि । नियता श्रेणिः पंक्तिरत्रेति
निश्रेणिः । ” अधिरोहिणी द्वयं निसृणी “शिडी” इति ख्यातस्य । संमा-
र्जनी शोधनी द्वे सारणी “क्लिरसुणी” इति ख्यातस्य । तथा संमार्जन्या निक्षिप्ते
निर्ऋते केर इति ख्याते संकरः । “संकार इति पाठे कर्मणि घञ् । ” अवकरः

क्षिप्ते मुखं निःसरणं सन्निवेशो निकर्षणम् ॥
 समौ संवसथग्रामौ वेदमभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ १९ ॥
 ग्रामांते उपशल्यं स्यात्सीमसीमे स्त्रियामुभे ॥
 घोषं आभीरपल्ली स्यात्पक्कणः शबरालयः ॥ २० ॥
 इति पुरवर्गः ॥

महीध्रे शिखरिश्चमाभृदहार्यधरपर्वताः ॥
 अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥
 लोकालोकश्चक्रवालस्त्रिकूटस्त्रिककुत्समौ ॥
 अस्तस्तु चरमक्ष्माभृदुदयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥

इति द्वयम् ॥ १८ ॥ मुखं निःसरणं द्वे गृहादेर्मुखभूतस्य द्वारप्रदेशस्य “उसदारः पुर्दालदार इति ख्यातस्य । निःसरत्यनेन निःसरणम् ।” सन्निवेशः निकर्षणं द्वे समीचीनवासस्थानस्य । “पुरादौ गृहादिरचनापरिच्छिन्नदेशस्येत्यर्थः ।” संवसथः ग्रामः द्वे ग्रामस्य । वेदमभूर्गृहभूमिः वास्तुरित्युच्यते द्वे “गृहरचनावच्छिन्नभूमेः” ॥ १९ ॥ ग्रामांते ग्रामस्य समीपप्रदेशे उपशल्यमित्येकम् । ग्रामांतमुपशल्यमित्यपि पाठः । “तत्र ग्रामस्यांतं समीपम्” । सीमा सीमा द्वे ग्रामादेर्मर्यादायाम् । नामन् सीमन्नित्यादि निपातनात् पूर्वो नकारांतः । “उभे द्वे स्त्रियाम्” । घोषः आभीरपल्ली “आभीरपल्लिः” द्वे गोपालग्रामस्य तद्गृहस्य वा । कुटीकुग्रामयोः पल्लिरिति शाश्वतः । शबरस्यालयः पक्कण इत्युच्यते द्वे “भिल्लग्रामस्य ।” शबरो वनचाण्डालः ॥ २० ॥ इति पुरवर्गः ॥ १ ॥ महीध्रः शिखरी क्ष्माभृत् अहार्यः धरः पर्वतः अद्रिः गोत्रः गिरिः ग्रावा अचलः शैलः शिलोच्चयः त्रयोदश पर्वतसामान्यस्य ॥ १ ॥ लोकालोकः । लोकालोकौ प्रकाशांधकारावत्र स्तः । लोकं दर्शने । चक्रवालः “चक्रवाडः” द्वे समुद्रीपवत्या भूमेः प्राकारभूते गिरौ । त्रिकूटः त्रिककुत् द्वे त्रिकूटाचलस्य । त्रिकूटं सिंधुस्रवणे त्रिकूटः पर्वतांतर इति हैमः । दांतः त्रिककुत् । अस्तः चरमक्ष्माभृत् द्वे अस्ताचलस्य । * अस्तं क्षिप्तेऽप्यवसिते त्रिषु ना पश्चिमाचले इति विश्वमेदिन्यौ । उदयः पूर्व-

हिमवान्निबधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रिकः ॥
 गंधमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३ ॥
 पाषाणप्रस्तरग्रावोपलशिमानः शिला दृषत् ॥
 कूटो ऽस्त्री शिखरं शृंगं प्रपातस्त्वैतदो भृगुः ॥ ४ ॥
 कटको ऽस्त्री नितंबो ऽद्रेः स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम् ॥
 उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ॥ ५ ॥
 दरी तु कंदरो वा स्त्री देवखातबिले गुहा ॥

पर्वतः द्वे उदयाचलस्य ॥ २ ॥ हिमवानित्यादयः सप्त पर्वतविशेषाः । आदिना मलयचित्रकूटमंदरादयः । रजताद्रिस्तु कैलास इन्द्रकिलस्तु मंदरः ॥ अपि किष्कि-
 धकिष्किध्यौ वानराणां गिरौ द्वयमित्यपि ज्ञेयाः ॥ १ ॥ एकैकम् । पारियात्रिकः
 ठेक् । “पारियात्रके इत्यपि पाठः । गंधमादन इति पुल्लिङ्गो ऽप्यन्तर्त्र” । स्याद्रंध-
 मादनो भृङ्गे गंधके वानरांतरे ॥ स्त्री सुरायां नगे न स्त्रीति मेदिनी” ॥ ३ ॥
 पाषाणः प्रस्तरः ग्रावा उपलः अश्मा शिला दृषत् सप्त पाषाणस्य । शिलादृषदौ
 स्त्रियाम् । कूटः शिखरं शृंगं त्रयमपि पुन्नपुंसकलिङ्गं पर्वताप्रस्य । “अस्त्रीति पूर्वो-
 त्तराभ्यां संबध्यते । शिखरवाची शृंगशब्दः क्लीब एव दृश्यते ।” प्रपातः अतटः
 भृगुः त्रयं पर्वतात्पतनस्थानस्य । प्रपातत्यस्मिन्प्रपातः । न विद्यते तदो ऽत्रेत्यतटः ।
 “प्रपातस्तु तदो भृगुरित्यपि पाठः । तत्र प्रपत्यते यतस्तटान् स तदो भृगुरिति” ॥ ४ ॥
 अद्रेर्नितंबो मध्यभागे कटक इत्युच्यते एकम् । स्नुः प्रस्थः सानुः त्रीणि पुन्नपुंसक-
 लिङ्गानि समभूभागे पर्वतैकदेशे । तत्र स्नुः पुमानेवेति सर्वधरः । स्त्रौति प्रस्रवत्यंभः
 स्नुः । प्रतिष्ठंते ऽस्मिन्प्रस्थः । सनोति ददाति सुखं सानुः । “सानुरस्त्रियौ इत्यपि
 पाठांतरम् ।” उत्सः प्रस्रवणं द्वे यत्र पानीयं निपत्य बहुलीभवति तस्य स्नानस्य ।
 प्रस्रवत्यस्मिन्प्रस्रवणम् । वारिप्रवाहः निर्झरः झरः “झृषो दैवादिकात् पित्वादङि-
 झरा । अचङ् झरिः । झीषि झरीच” त्रीणि झरा इति ख्यातस्य । पंचापि प-
 र्याया इत्यन्ये ॥ ५ ॥ दरी कंदरः द्वे पर्वतस्य गृहाकारकृत्रिमविवरस्य । पक्षे
 कंदरा । गुहा गव्हरं द्वे देवर्षीते अकृत्रिमे बिले बिलविषये । केचिद्देवखातादि
 पर्यायचतुष्टयमाहुः । यत्कात्यः । देवखांते बिलं गुहेति । गव्हरं बिलदंभयोरिति

गव्हरं गंडशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः ॥ ६ ॥

“दंतकास्तु बहिस्तिर्यक्प्रदेशान्निर्गता गिरेः ॥”

खनिः खियामाकरः स्यात्पादाः प्रत्यंतपर्वताः ॥

उपत्यकाद्वेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका ॥ ७ ॥

धातुर्मनःशिलाद्यद्वेगैरिकं तु विशेषतः ॥

निकुंजकुंजौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ॥ ८ ॥

इति शैलवर्गः ॥ ॥ ९ ॥

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ॥

मह्यारण्यमरण्यान्नी गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ ३ ॥

च । केचित्तु सूक्ष्मस्थूलभेदेन द्वाभ्यां द्वाभ्यां भेदमाहुः । गिरेः सकाशाच्च्युताः पतिता ये स्थूलपाषाणास्ते गंडशैला इत्युच्यन्ते । “गिरेस्तिर्यक्प्रदेशान्निर्गताः शूलाकारपाषाणास्ते दंतका इत्येकम्” ॥ ६ ॥ खनिः “खानी खानिः । खनिरेव मता खानिरिति द्विरूपकोशः” आकरः द्वे रत्नाद्युत्पत्तिस्थानस्य खाण इति ख्यातस्य । पादाः प्रत्यंतपर्वताः द्वे पर्वतसमीपस्थालपर्वतानाम् । अद्वे रधः सन्निहिताभूमिरुपत्यकेत्युच्यते एकम् । अद्वेरूर्ध्वं या भूमिः सा अधित्यका एकम् । उपधिम्यां त्यक्त्रासन्नारूढयोरिति पाणिनिसूत्रेण सिद्धावेतौ शब्दौ ॥ ७ ॥ अद्वेर्यन्मनःशिलादि स धातुर्नित्युच्यते । आदिना हरितालस्वर्णताम्रादिग्रहः । “तदुक्तम् । सुवर्णरौप्यताम्राणि हरितालं मनःशिला । गैरिकांजनकासीससीसलोहाः सहिगुल्लः ॥ गंधकौ ऽभ्रक इत्याद्या धातवो गिरिसंभवा इति ।” गैरिकं विशेषतो धातुः विशेषेण धातुरित्येव प्रसिद्धमित्यर्थः एकम् । गेरू “काव” इति ख्यातस्य । निकुंजः कुंजः द्वे लतादिपिहितोदरे लताद्याच्छादितगर्भे स्थाने । “विकल्पेन द्वे क्लीबे अपि” । आदिना तृणादिग्रहः ॥ ८ ॥ इति शैलवर्गः ॥ ॥ ९ ॥ अटवी अरण्यं विपिनं गहनं काननं वनं षट्प्रकरणस्य । तत्राटवी खियाम् । “कृदिकारादिति क्लीप्वा तेनान्यत्राटविरित्यपि” । मह्यारण्यं अरण्याणी । हिम्यारण्ययोर्महत्त्वे एव आनुगागमः क्लीप्वा । द्वे महतो वनस्य । अरण्यान्नी खिया । गृहारामाः निष्कुटाः द्वे

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ॥
 अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥
 पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ॥
 स्यादेतदेव प्रमदवनमंतःपुरोचितम् ॥ ३ ॥
 वीथ्यालिरावलिः पंक्तिः श्रेणी लेखस्तु राजयः ॥
 वन्या वनसमूहे स्यादंकुरो अभिनवोद्भिदि ॥ ४ ॥
 वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपंस्तरुः ॥
 अनोकहः कुटः शालः पलाशी द्रुमागमाः ॥ ५ ॥
 वानस्पत्यः फलैः पुष्पांतैरपुष्पादनस्पतिः ॥ ..

गृहसमीपकृत्रिमवनेषु । “कुटादृहान्निष्क्रान्ता निष्कुटाः ।” ॥ १ ॥ यत्कृत्रिमं कृत्या
 निर्वृत्तं वनं तत्र आरामः उपवनं इति द्वे । वृक्षवाटिकेत्येकम् अमात्यानां वेश्यानां च
 यदृहोपवनं तत्र ॥ २ ॥ यद्राज्ञः साधारणं प्रमदाभिरन्यैर्वा सह क्रीडाद्यर्थं वनं
 तत्र आक्रीडः उद्यानमिति द्वे । “ज्ञेयमाक्रीडमुद्यानमित्यमरमालायामाक्रीडस्यापि
 क्लीबत्वमुक्तम् ।” अत उद्यानं अंतःपुरोचितं राज्ञानामेव क्रीडायामुचितं चेत्प्रमदवनं
 स्यात् । ऊषापोः संज्ञाछंदसोरिति न्हस्वः । एकम् ॥ ३ ॥ वीथी “डीषो विकल्पादन्यत्र
 वीथिरित्यपि ।” आलिः आवलिः पंक्तिः श्रेणी पंचकं पंक्तेः “आल्यादित्रीणि डीषि
 दीर्घान्थपि । श्रेणी न्हस्वांतो ऽपि ।” लेखाः “रेखाः” राजयः द्वे लेखानाम् । “सांतरा
 पंक्तिः । निरंतरा लेखाः । यथा विप्रपंक्तिः भस्मलेखा ।” वनानां समूहे वन्येत्येकम् ।
 अभिनवोद्भिदि नूतनप्ररोहे अंकुर इत्येकम् । “अंकुरः । अंकुरश्चांकुरः प्रोक्त इति
 हलायुधः” ॥ ४ ॥ वृक्षः महीरुहः शाखी विटपी पादपः तरुः अनोकहः कुटः शालः
 “शालः । शालः संर्जतरौ वृक्षमात्रं प्राकारयोरपीति । शालः मादपमात्रे स्थात्प्राकार
 इति मेदिनीविश्वकोशौ” । पलाशी द्रुः द्रुमः अगमः त्रयोदश वृक्षस्य ॥ ५ ॥
 पुष्पाज्जातैः फलैरुपलक्षितो वृक्षो वानस्पत्यः एकं आम्रादेः । अपुष्पात्पुष्पं विना
 जातैः फलैरुपलक्षितो वृक्षो वनस्पतिः एकं पनसोदुंबरादेः । द्रुममात्रे ऽपि वनस्पतिः ।
 “वनस्पतिर्ना द्रुमात्रे विना पुष्पं फलिद्रुम इति मेदिनीकोशात् ।” फलप्राक् पु-
 ष्पांतो यासां ताः ओषधयः स्युः एकं ब्रीहियवादेः । “ओषधिः फलपाकांता स्या-

ओषध्यः फलपाकनताः स्युरवंध्यः फलेग्रहिः ॥ ६ ॥
 वंध्यो ऽफलो ऽवकेशी च फलवान्फलिनः फली ॥
 प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशैविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥
 फुल्लश्चैते विकसिते स्युरवंध्यादयस्त्रिषु ॥
 स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शंकुर्ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः ॥ ८ ॥
 अंप्रकाण्डे स्तंबगुल्मौ वल्ली तु व्रततिलता ॥
 लता प्रतानिनी वीरुदुल्मिन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥
 नगाद्यारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः ॥

दिति वा पाठः । ङीषि ओषधी । " अवंध्यः " अवंध्यः " फलेग्रहिः फलानि गृ-
 ण्हातीति फलेग्रहिः । फलेग्रहिरात्मभरिश्चेति सूत्रेणोपपदस्यैत्वं ग्रहेरिन्प्रत्ययश्च
 निपात्यते । द्वे तथाकालं फलधरस्य ॥ ६ ॥ वंध्यः । " बंध्यः । बंधे साधुः यत् "
 अफलः अवकेशी त्रयं कृतावपि फलरहितस्य । फलवान् फलिनः फली त्रीणि
 सफलस्य । फलिनो ऽदंतः । प्रफुल्लः उत्फुल्लः संफुल्लः व्याकोशः " मूर्द्धन्यांतो
 वा " विकचः स्फुटः ॥ ७ ॥ फुल्लः एते ऽष्टौ विकसिते पुष्पिते स्युः । अवंध्या-
 दयः अवंध्यो ऽफल इत्यादयो विकसितांताः त्रिषु त्रिलिङ्यां स्युः । स्थाणुः ध्रुवः
 शंकुः त्रीणि छिन्नविटपस्य प्रकाण्डे वा ना स्थाणुशब्दो विकल्पेन पुंसीत्यर्थः ।
 " रूपभेदात्क्लीबत्वम् न स्थाणुरस्तीति वा पाठः । स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री
 ध्रुव इति मेदिनी ॥ " शाखा प्रसिद्धा । शिफा वृक्षमूलम् । ह्रस्वे शाखाशिफे यस्य
 स क्षुप इत्युच्यते एकम् ॥ ८ ॥ न विद्यते प्रकाण्डो यस्य, तस्मिन् स्तंबः गुल्मः
 इति द्वयम् । वल्ली " सर्वधातुभ्य ईन् । वल्लिः वेल्लिः । वल्ली तु वेल्लिः सरण इति
 बाचस्पतिः " । व्रततिः " प्रततिः व्रततीः । प्रततिर्व्रततीस्तथेति हलायुधः । " लता
 त्रयं लतायाः । वीरुत् गुल्मिनी उलपः इति त्रयं या प्रतानिनी शाखादिभिर्विस्तृता लता
 तत्रेत्यर्थः । तत्र वीरुच्छब्दो धातुस्त्रियाम् ॥ ९ ॥ नगाद्यारोहो वृक्षादीनामुच्यते तत्र
 उच्छ्रायः उत्सेधः उच्छ्रयः इति त्रयम् । " आरोहो दैर्घ्ये ऽपि । आरोहो दैर्घ्य
 उच्छ्राये स्त्रीकट्यां मानमिद्यपि । आरोहणे गजारोह इति हैर्मः । नगाद्यारोह इत्या-
 दिना गिरिदेवालाद्यादिग्रहः । उत्सेधमित्यपि । उत्सेधस्तूच्छ्रये न स्त्री क्लीबं संहनने ऽपि

अंघ्री प्रकांडः स्कंधः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः ॥ १० ॥

समे शाखालते स्कंधशाखाशाले शिफाजटे ॥

शाखाशिफा अवरोहः स्यान्मूलाच्चाग्रंगता लता ॥ ११ ॥

शिरोऽग्रं शिखरं वा ना मूलं बुध्नोऽघ्निनामकः ॥

सारो मज्जा नरि त्वक् स्त्री वल्कं वल्कलमस्त्रियाम् ॥ १२ ॥

काष्ठं दार्विधनं त्वेध इधममेधः समित्स्त्रियाम् ॥

निष्कुहः कोटरं वा ना वह्निरिर्मंजरिः स्त्रियौ ॥ १३ ॥

चेति मेदिनी । ” प्रकांडः स्कंधः इति द्वे तरोर्मूलमारभ्य शाखापर्यंतो यो भाग-
स्तत्र । मूलाच्छाखावधेस्तरोरित्यपि पाठः । “ तरोर्मूलस्कंधयोरंतरं प्रकांडः ”
॥ १० ॥ शाखा लता द्वे शाखायाः । स्कंधं शाखा शाला द्वे प्रधानशाखायाः ।
स्कंधात्प्रथमोत्पन्नशाखाया इत्यर्थः । शिफा जटा द्वे तन्मूलस्य “ पाठ इति
प्रसिद्धस्य । ” शाखायाः शिफा मूलं अवरोह इत्युच्यते एकं “ पारोगा पारंबी
इति प्रसिद्धस्य । ” मूलाद्वृक्षमूलमारभ्याग्रपर्यंतं गता लता गुडूच्यादिरप्यवरोह इत्यु-
च्यते एकम् । “ मूलादूर्ध्वं गता शिफा लता स्यादित्यपि ” ॥ ११ ॥ शिरसोऽग्रं
शिरोऽग्रं तन् शिखरमित्युच्यते । शिरादत्यस्त्रयोऽपि पर्याया इति केचित् । शिखरं
वा ना पक्षे पुंसीत्यर्थः । मूलं बुध्नः (बुध्न इत्यपि) अघ्निनामकः पादमूलपर्याय-
संज्ञकः त्रीणि वृक्षादेर्मूलस्य । सारः मज्जा द्वयं वृक्षादेः स्थिरांशे “ गाभा,
नारु इति, ख्याते । ” तत्र मज्जा नांतः । नरि पुंसि । कचिद्वाबंतोऽपि दृश्यते ।
“ सारो मज्जा समौ त्वक् स्त्रीति पाठः । समौ समानलिंगौ । ” त्वक् वल्कं वल्कलं
त्रयं त्वचः । तत्र वल्कादिद्वयं क्लीबपुंसोः ॥ १२ ॥ काष्ठं दारु । “ दारुरित्यन्यत्र ।
पुत्रपुंसकयोर्दारुरित्युक्तेः ” द्वे काष्ठमात्रस्य । इधनं एधः इध्मं एधः समित्
पंचकं शुष्कस्य तृणकाष्ठादेः । “ आद्यत्रयं अग्निसंदीपनतृणकाष्ठादेः जलूण इति
प्रसिद्धस्य । अंत्यद्वयं यागादौ हूयमानसमिदादेरिति मतम् । ” तत्र आद्य एधःशब्दः
सांतः क्लीबे । अन्यस्त्वदंतः पुंसि । समिदांतः । निष्कुहः कोटरं द्वे वृक्षगतवि-
वरस्य । कोटरं वा ना पक्षे पुमान् । वह्निरिः मंजरिः कृदिकारादत्तिन् इति गण-
सूत्रात् वह्नरी मंजरी इत्यपि । द्वे तुलस्यादेरभिनवोद्भिदि “ केसर इति ख्यातस्य ”
॥ १३ ॥ पत्रं पलाशं छदतं दलं पूर्णं छदः षट् पत्रस्य । तत्र छदोऽदंतः पुंसि

पत्रं पलार्थं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ॥

पल्लवो ऽस्त्री किसलयं विस्तारो विटपो ऽस्त्रियाम् ॥ १४ ॥

वृक्षादीनां फलं सस्यं वृतं प्रसवबंधनम् ॥

आमे फले शलाटुः स्याच्छुष्के वानमुंभे त्रिंशु ॥ १५ ॥

क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कोरकः पुमान् ॥

स्यादुच्छकस्तु स्तंबकः कुङ्कुलो मुकुलो ऽस्त्रियाम् ॥ १६ ॥

स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् ॥

“पर्णस्त्रिपत्रे पर्णं तु पत्रे इति हैमः । पल्लवः किसलयं “किसलयमपि” द्वे पत्रादियुक्ते शाखायाः पर्वणि । तत्र किसलयं पुंसि क्लीबे च । “पुंसि क्लीबे च पल्लव इति तु व्यङ्गिः ॥” विस्तारः शाखापल्लवसमुदायलक्षण-आभोगः विटप उच्यते एकम् । “विटपो न स्त्रियां स्तंबशाखाविस्तारपल्लवं इति मेदिनीकोशात् । शाखायां पल्लवे स्तंबे विस्तारे विटपो ऽस्त्रियामिति रभसाच्च । पल्लवादिचतुष्टयमेकार्थकं वा । अत्र यदुक्तं कात्येन । भ्रंथादूर्ध्वं तपोः शाखा कटको विटपो म्रत इति” ॥ १४ ॥ वृक्षादीनामिति पूर्वेणापि संबध्यते । वृक्षादीनां फलं सस्यमित्युच्यते । “तालव्याद्यपि” एकम् । प्रसवः पुष्पादिः बध्यते येन तत् वृतमुच्यते एकं दैठ, “द्वेख” इति ख्यातस्य । बंधनं पुष्पयोर्धृतमाह कात्यः । आमे अपके फले शलाटुरित्येकम् । शुष्के फले वानमित्येकम् । उंभे शलाटुर्वानं च त्रिंशु त्रिलिङ्ग्याम् ॥ १५ ॥ क्षारकः जालकं द्वे नूतनकलिकायाः । नूतनस्येत्येके । तत्र जालकं क्लीबे एव । कलिका कोरकः द्वे अस्फुटितपुष्पस्य कली इति ख्यातस्य । गुच्छकः स्तंबकः द्वे कलिकादिभिराकीर्णस्य पल्लवग्रंथे । “विकासोन्मुखकलिकाया इति केचित् ।” स्तंबके द्वारभेदे च गुह्यः स्तंबे ऽपि कीर्तित इति दंत्यांते रुद्रः । पुष्पादिस्तंबके गुच्छ इति तालव्यांते रंतिदेवः । कुङ्कुलः मुकुलः द्वे ईषद्विकसितकलिकाग्राम् ॥ १६ ॥ सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् । “सर्वेषु पुष्पमानेषु समं स्यादाभिधेय-वदिति मेदिनी ।” चत्वारि पुष्पस्य । “कुसुमं सममित्यपि पाठः । तत्र पुष्पस्य पुंच नामानि ।” भूञ्जि स्त्रियां सुमन्तस इति रत्नकोशः । सुमनाः पुष्पमालङ्कृत्योः स्त्रियामिति मेदिनीकोशः । मकरंदः पुष्परसः द्वे पुष्पमधुनि । परागः सुमनोरजः

मकरंदः पुष्परसः परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥

द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियाम् ॥

आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैर्गुदं फले ॥ १८ ॥

बार्हतं च फले जंब्वा जंबूः स्त्री जंबु जांबवम् ॥

पुष्पे जातीप्रभृतयः स्वलिंगा व्रीहयः फले ॥ १९ ॥

विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि पुष्पे क्लीबेऽपि पाटला ॥

बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुंजराशनः ॥ २० ॥

अश्वत्थेऽथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः ॥

द्वे पुष्परेणोः । परागः कौमुमे रेणोर्धूलिः स्त्री नीपयोरपि ॥ गिरिप्रभेदे विख्यातावुप-
रागे च चंदने इति कोशांतरम् ॥ १७ ॥ सर्वं वक्ष्यमाणं प्लक्षलतौषधिजातीयं
स्त्रीपुल्लिगमपि । अश्वत्थकपित्थादीनामभिधानं प्रसवे पुष्पे फले मूले च वर्तमानं तद्विहीनं
ज्ञेयम् । द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनं नपुंसकल्लिगमित्यर्थः । यथा चंपकं आम्रं सूरणमि-
त्यादि । तत्र विशेषमाह । हरीतक्याः फलं हरीतकी । आदिना कोशातकी कर्कटी
द्राक्षेत्यादि । अश्वत्थस्य फलं आश्वत्थम् । वैणोः फलं वैणवम् । प्लक्षस्य फलं प्लाक्षम् ।
न्यग्रोधस्य फलं नैयग्रोधम् । इंगुद्याः फलं ऐंगुदम् । बृहत्याः फलं बार्हतम् । एकैकान् ।
प्लक्षादिभ्योऽणिति पुनरण्विधानात् अश्वत्थादिशब्देभ्यः फले लुङ् नास्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥
जंबूः जंबु जांबवं त्रीणि जंब्वाः फले । जातीयूथिकामल्लिकेत्यदयः पुष्पे वर्तमानाः
स्वलिंगा एव स्युः न तु क्लीबे । यथा जात्याः पुष्पं जाती स्त्री । व्रीहयः फले
स्वलिंगाः । यथा व्रीहीणां फलानि व्रीहयः पुंसि । एवं माषमुद्गयवादयोऽपि
ज्ञेयाः । यथा माषाणां फलं माषाः ॥ १९ ॥ विदारी बृहत्पञ्चमतीत्याद्या मूले-
ऽपि स्वलिंगाः । यथा विदार्या मूलं विदारी । अपिशब्दात्पुष्पेऽपि स्वलिंगाः
पाटला पुष्पे वर्तमाना क्लीबे । यथा पाटलायाः पुष्पं पाटलम् । अपिशब्दात्स्वलिंगाः ।
“ पाटलः कुसुमे वर्णेऽप्याद्वाव्रीहिश्च पाटल इति शाश्वतात्पुल्लिङ्गोऽपि । ” बोधि-
द्रुमः चलदलः पिप्पलः कुंजराशनः । कुंजरेण अश्यते । अश भोजने कर्मणि ल्युट्
॥ २० ॥ अश्वत्थः पंच पिप्पलप्लक्षस्य । कपित्थः । “ अमरमालायां पवर्गुतृतीय-
मध्योऽपि । ” दधित्थः ग्राही मन्मथः दधिफलः पुष्पफलः दंतशठः सप्तकं

तस्मिन्दधिफलः पुष्पफलदंतशठावपि ॥ २१ ॥

उदुंबरो जंतुफलो यज्ञांगो हेमदुग्धकः ॥

कोविदारो चमरिकः कुंडालो युगपत्रकः ॥ २२ ॥

सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ॥

आरग्वधे राजवृक्षश्चाम्याकचतुरंगुलाः ॥ २३ ॥

आरेव्तव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ॥

स्युर्जंबोरे दंतशंठजंभजंभीरजंभलाः ॥ २४ ॥

वरुणो वरणः सेतुस्त्रिक्तशाखः कुमारकः ॥

पुन्नागे पुरुषस्तुंगः केसरो देववल्लभः ॥ २५ ॥

कपित्थस्य “कवठ इति प्रसिद्धस्य” ॥ २१ ॥ उदुंबरः “मेदिन्यां स्वर्गतृतीय-
मध्यः । त्रिकौडशेषेऽप्येवमेव” । जंतुफलः यज्ञांगः हेमदुग्धकः चत्वारि उदुंबरस्य
उंबर इति ख्यातस्य । उदुंबरे जंतुफल इति सप्तम्यंतपाटोऽपि । कोविदारः चमरिकः
कुंडालः युगपत्रकः चत्वारि कांचन इति ख्यातस्य ॥ २२ ॥ सप्तपर्णः कांडे कांडे
सप्त पर्णानि अस्य । विशालत्वक् शारदः “ड्यंतोऽपि । शारदो तोयपिप्पल्यां
सप्तपर्णे चेति दत्वांतेषु रुद्रः । शारदो ऽवदे स्त्रियां तोयपिप्पलीसप्तपर्णयोरिति
मेदिनी ।” विषमच्छदः चत्वारि सांबवण इति ख्यातस्य । दुरधिगमवस्तुनः
प्राकृतसंज्ञयापि व्याख्याने न दोषः । यदुक्तम् । प्रयोजनार्थं चचनप्रवृत्तिर्यतस्ततः
प्राकृतमित्यदोष इति । किंच । रसवीर्यविपाकेभ्यो मूलात्पुष्पात्कलाहलात् ।
आकाराद्देशकालादेर्वनौषध्यर्धमुन्नयेदिति । आरग्वधः “अरग्वधः अर्ग्वधः ।
अरग्वधो ऽथ शंपाकः कृतमालस्तथाऽर्ग्वध इति रत्नकोशः ।” राजवृक्षः वृक्षाणां
राजा राजवृक्षः राजदंतादिवत् परनिपातः । शम्याकः “शंपाकः शंपाकश्च ।
शंपाकस्तर्कके धृष्टे त्रिषु ना चतुरंगुल इति मेदिनी ।” चतुरंगुलः ॥ २३ ॥
आरेवतः व्याधिघातः कृतमालः सुवर्णकः “सुपर्णकः” अष्टौ बाहवा इति
ख्यातस्य । जंबोरः “जंबोरः” दंतशंठः जंभः जंभीरः जंभलः “जंभरः”
पंचकं जांबेर “लघु इडनिंबू” इति ख्यातस्य ॥ २४ ॥ वरुणः वरणः सेतुः
त्रिक्तशाखः कुमारकः पंच वायवर्णा इति ख्यातस्य । पुन्नागः पुरुषः तुंगः केसरः

पारिभद्रे निंबतरुर्मंदारः पारिजातकः ॥

तिनिशे स्यंदनो नेमी रथदुरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥

वञ्जुलश्चित्रकृच्चार्थद्वौ पीतनकपीतनौ ॥

आम्रातके मधूके तु गुडपुष्पमधुदुमौ ॥ २७ ॥

वानप्रस्थमधुष्टीलौ जलजे ऽत्र मधूलकः ॥

पीलौ गुडफलः संसी तस्मिंस्तु गिरिसंभवे ॥ २८ ॥

अक्षोटकंदरालौ द्वावंकोटे तु निकोचकः ॥

पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथो ऽथ वेतसे ॥ २९ ॥

रथाभ्रपुष्पविदुरशीतवानीखञ्जुलाः ॥

“केशरः” देववल्लभः पंचकं उंडी “उंडणी, उंडली” इति ख्यातस्य ॥ २५ ॥

पारिभद्रः निंबतरुः मंदारः पारिजातकः चत्वारि निषतरोः “कडुनिंब इति ख्यातस्य” । तिनिशः स्यंदनः नेमी “नेमिः । पुष्टिगमितिनिशे नेमिश्चक्रप्राप्ते स्त्रिया-
मपीति रुदः ।” रथदुः अतिमुक्तकः ॥ २६ ॥ वञ्जुलः चित्रकृतः सप्त तिवस इति ख्या-
तस्य । अयं भवदिरसदृशः कंटकरहितः । पीतनः कपीतनः आम्रातकः “अम्रा-
तकः । कपितृतोऽम्रातको ऽस्य फले पशुहरीतकीति त्रिकांडशेषः ।” अयं अंबाडा
इति ख्यातस्य । मधूकः “मधुकः मधूलः मधुलः” गुडपुष्पः मधुदुमः ॥ २७ ॥
वानप्रस्थः मधुष्टीलः पंचकं मोहा इति ख्याते । जलजे ऽत्र मधूके मधूलक इत्येकम् ।
अयं पूर्वस्मादीर्घपत्रः । “गिरिजे ऽत्र मधूलक इत्यपि पाठः । गौरशाको मधूकोऽन्यो
गिरिजः सोऽल्पपत्रक इति माधवः । मधूकोऽन्यो मूलस्तु जलजो दीर्घपत्रक इति
स्वामी ।” पीलुः गुडफलः संसी त्रीणि पीलुवृक्षस्य “अक्रोड इति प्रसिद्धस्य ।”
अयं गुर्जरदेशे प्रसिद्धः । गिरिसंभवे तस्मिन्पीलौ ॥ २८ ॥ अक्षोटः
“अक्षोटः आक्षोटः आक्षोटः आखोटः” कंदरालः “कर्परालः” इति द्वयं प-
र्वतपीलोः डोंगरी अक्रोड इति ख्यातस्य । अंकोटः “अंखोटः अंकोलः” निको-
चकः “निकोटकः” द्वे अंकोटस्य “पिस्ते इति ख्यातस्य ।” पलाशः किंशुकः ।
किंचित् शुक इव शुकतुंडार्धपुष्पत्वात् । पर्णः वातपोथः चत्वारि पलाशस्य । वेत-
सः ॥ २९ ॥ रथः आभ्रपुष्पः विदुरः शीतः “शीतं । शीतं वृषारवानीरबहु-

१ द्वौ परिव्याधेविदुलौ नादेयी चांबुवेतसे ॥ ३० ॥
 सोभांजने शिशुतीक्ष्णगंधकाक्षीवमोचकाः ॥
 रक्तोऽसौ मधुशिशुः स्यादरिष्टः फेनिलः समौ ॥ ३१ ॥
 बिल्वे शांडिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि ॥
 प्लक्षो जटी पर्कटी स्यान्न्यग्रोधौ बहुपादटः ॥ ३२ ॥
 गालवः शाबरो लोध्रस्तिरीटस्तिल्वमार्जनौ ॥
 आम्रश्रूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः ॥ ३३ ॥
 कुंभोलूखलकं क्लीबे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ॥

धारद्वुमेषु चेत्यंजयात्” । वानीरः वंजुलः सप्तकं वेतसस्य “वेत इति ख्यातस्य” ।
 परिव्याधः विदुलः नादेयी अंबुवेतसः चत्वारि जलवेतसस्य । नादेयी स्त्री ॥ ३० ॥
 सोभांजनः “सौभांजनः शोभांजनः शौभांजनः” शिशुः तीक्ष्णगंधकः अक्षीवः
 “आक्षीवः” मोचकः पंचकं शेगूल “शेवगा, शेगट” इति ख्यातस्य । असौ सौ-
 भांजनो रक्तो रक्तपुष्पश्चेन्मधुशिशुरित्युच्यते एकम् । अरिष्टः फेनिलः द्वे रिंटा इति
 ख्यातस्य । “अन्यत्र रिष्टमित्यपि । रिष्टं क्षेम शुभाभावे पुंसि खड्गे च फेनिल इति
 मेदिनी” ॥ ३१ ॥ बिल्वः शांडिल्यः शैलूषः मालूरः श्रीफलः पंचकं बिल्वस्य ।
 प्लक्षः जटी “जटिः” पर्कटी “पर्कटिः” अयं पिंपरी इति ख्यातस्य । अयं गोमां-
 तकभाषया केळा इति ख्यातः । तत्र जटीपर्कटिनाविव्रंतौ । पर्कटी जीषतेति कश्चित् ।
 न्यग्रोधः बहुपात् वटः त्रयं वटस्य ॥ ३२ ॥ गालवः शाबरः “साबरः” लोध्रः
 तिरीटः तिल्वः मार्जनः षट् लोध्रस्य । “तत्राद्यौ श्वेतलोध्रे शेषा रक्तलोध्रे इत्येके” ।
 आम्रः चूर्तः रसालः त्रयं आम्रस्य । असौ आम्रोऽतिसौरभश्चेत्सहकार इत्येकम् ॥ ३३ ॥
 कुंभः उलूखलकं । कुंभेति संघातविगृहीतम् । कुंभसिति क्लीबमपि । कार्मुके द्वार-
 नार्या च कुंभं क्लीबं तु गुग्गुलाविति रमसः । कुंभं त्रिवृत्तिगुग्गुलाविति विश्वप्रका-
 शः । उलूखलमित्यपि । उलूखलं गुग्गुलौ स्यादुलूखलेऽपि न द्वयोरिति मेदिनी ।
 उलूखले गुग्गुलौ च क्लीबमुक्तमुलूखलमिति रुद्रः । अत्र पक्षे कुंभं उलूखलमिति
 पाठः कर्त्तव्यः । कुंभोलूः खलकं । कुंभोलूखलकं । कुंभोलूखलकारादृक्षकोशाङ्गि-
 र्यातम् । कुंभोलूखलकं कुंभं कुंभोलूखलकं वरमिति वाचस्पतिः । कौशिकः गुग्गुलुः

शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥ ३४ ॥

राजादर्न प्रियालः स्यात्सन्नकद्रुर्धनुःपटः ॥

गंभारी सर्वतोभद्रा काश्मैरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥

श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चाप्यथ द्वयोः ॥

कर्कधूर्बदरी कोलिः कोलं कुवलफेनिले ॥ ३६ ॥

सौवीरं बदरं घोंटाऽप्यथ स्यात्स्वादुकंटकः ॥

विकंकतः सुवावृक्षो ग्रंथिलो व्याघ्रपादपि ॥ ३७ ॥

ऐरावतो नागरंगो नादेयी भूमिजंबुका ॥

तिंदुकः स्फूर्जकः कालस्कंधश्च शितिसारके ॥ ३८ ॥

“गुग्गुलः” पुरः पंच गुग्गुलवृक्षस्य । पुरो ऽदंतः । शेलुः “सेलुः” श्लेष्मातकः शीतः उद्दालः बहुवारकः पंच शेलट “भोंकरी” इति ख्यातस्य ॥ ३४ ॥ राजादनं “राजातनः राजादनः । राजादनं प्रसरको राजातन इति वाचस्पतिः ।” प्रियालः “प्रियालश्च प्रियालक इति माधुवः ।” सन्नकद्रुः धनुःपटः चत्वारि चार इति ख्यातस्य । धनुः पट इति व्यस्तमपि । धनुः प्रियाले नां न स्त्री राशिभेदे शरासन इति मेदिनी । पटः प्रियालवृक्षे ना सुचेले पुत्रपुंसकमिति रभसः । गंभारी “कंभारी” सर्वतोभद्रा काश्मरी “काश्मरी” मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥ श्रीपर्णी भद्रपर्णी काश्मर्यः सप्त शिवणी इति ख्यातस्य । काश्मर्ये ऽदंतः पुंसि । कर्कधूः “कर्कधूः” बदरी कोलिः “कोली कोला” त्रीणि बोर इति ख्यातस्य । तत्र कर्कधूर्द्वयोः स्त्रीपुंसयोः । कोलं कुवलं फेनिलम् ॥ ३६ ॥ सौवीरं । “यच्च सौवीर्यं ।” बदरं घोंटा षट्कं बदरीफलस्य । घोंटाशब्दो बदरीसदृशे वृक्षभेदे ऽपि वर्तते । बदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् । अटव्यामेव सा घोंटा गोपवर्तते । बदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् । अटव्यामेव सा घोंटा गोपवर्तते । घोंटेति चोच्यत इति सुभूत्युक्तः ।” स्वादुकंटकः विकंकतः “वैकंकतः” सुवावृक्षः सुवायाः वृक्षः सुवानाम् होमपात्रभेदः । ग्रंथिलः व्याघ्रपात् पंच विकंकतस्य “वेह्लो इति ख्यातस्य ।” अयं यज्ञियवृक्षभेदः करेनाटकभाषया हलुमाङ्गिका इति ख्यातः ॥ ३७ ॥ ऐरावतः नागरंगः नादेयी भूमिजंबुका चत्वारि नागरंगस्य नागरंग इति ख्यातस्य । “अत्र पूर्वद्वयं नागरंग्याः अपरद्वयं भूमिजंबुका चत्वारि इत्यपि मतम् ।” तिंदुकः “तिंदुकी” स्फूर्जकः कालस्कंधः शितिसारकः चत्वारि

काकेंदुः कुलकः काकतिन्दुकः काकपीलुके ॥
 गोलीढो झाटलो घंटापाटलिर्मोक्षमुष्ककौ ॥ ३९ ॥
 तिलकः क्षुरकः श्रीमान्समौ पिचुलझावुकौ ॥
 श्रीपर्णिका कुमुदिका कुंभी कैडर्यकट्फलौ ॥ ४० ॥
 क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ॥
 तूदस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ॥ ४१ ॥
 तूलं च नीपप्रियककदंबास्तु हरिप्रियः ॥
 वीरवृक्षो ऽरुष्करो ऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिष ॥ ४२ ॥
 गर्दभांडे कंदरालकपीतनसुपार्श्वकाः ॥

तेंडू टेंभुरणी इति ख्यातस्य ॥ ३८ ॥ काकेंदुः कुलकः काकतिन्दुकः काकपी-
 लुकः चत्वारि काकतेंडू “काकटेंभुरणी, कडूटेंभुरणी इति, कुचला, काजरा”
 इति ख्यातस्य । गोलीढः झाटलः घंटापाटलिः मोक्षः मुष्ककः पंच घंटापाटलेः
 “मोरवा इति प्रसिद्धस्य ।” घंटा पाटलिरिति नामद्वयं वा ॥ ३९ ॥ तिलकः
 क्षुरकः श्रीमान् । श्रीमान् तिलकवृक्षे स्यान्मनोज्ञे धनिके त्रिषु इति कोशांतरम् ।
 त्रयं तिळवा “तिलकपुष्प” इति ख्यातस्य । पिचुलः झावुकः द्वे झावुकस्य । तिल-
 कभेदो ऽयम् । “कोबी इति ख्यातेयमिति केचित् ।” श्रीपर्णिका कुमुदिका कुंभी कैड-
 र्यः कट्फलः पंच कुंभल “कुंभ्या इति, कायफल” इति ख्यातस्य कुंभी स्त्री ॥ ४० ॥
 क्रमुकः पट्टिकाख्यः पट्टी लाक्षाप्रसादनः । लाक्षा प्रसीदति अनेन । करणे ल्युट् । लोघ्र-
 चूर्णेन लाक्षारंगोऽतितरां रज्यत इत्यनुभवसिद्धम् । चत्वारि लीहितलोघ्रस्य । पट्टिका
 आख्या यस्य सः । पट्टो ऽस्यास्तीति पट्टी । इन्नंतः । “डीषंतो वा ।” तूदः “नूदः”
 यूपः क्रमुकः ब्रह्मण्यः ब्रह्मदारु ॥ ४१ ॥ तूलं “तूलो ऽपि” षट् अश्वत्था-
 कारे वृक्षभेदे “पारसा पिपळ इति ख्यातस्य । “नीपः प्रियकः कदंबः हरि-
 प्रियः । हलिप्रिय इत्यपि पाठः । हलिनः प्रियः । सुराया अधिवासस्तु । चत्वारि
 कळंब इति ख्यातस्य । वीरवृक्षः अरुष्करः अग्निमुखी भल्लातकी चत्वारि “वित्रका
 बिलावा इति ख्यातस्य ” ॥ ४२ ॥ गर्दभांडः कंदरालः कपीतनः सुपार्श्वकः
 प्लक्षः पंच गजहंड “लाखी पिंपरी” इति ख्यातस्य । तित्तिडी “तितिली । अ-

वृक्षश्च तितिडी चिंचा ऽम्लिका ऽर्था पीतसारके ॥४३॥

सर्जकासनबंधूकपुष्पप्रियकजीवकाः ॥

साले तु सर्जकार्श्याश्वकर्णकाः सस्यसंबरः ॥४४॥

नदीसर्जो वीरतरुर्द्रुः ककुभो ऽर्जुनः ॥

राजादनैः फलाध्यक्षः क्षीरिकायामथ द्वयोः ॥४५॥

इंगुदी तापसतरुर्भूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ ॥

पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिद्वयोः ॥४६॥

पिछा तु शाल्मलीवेष्टे रोचनः कूटशाल्मलिः ॥

म्लिका चाम्लिका चिंचा तितिडीका च तितिलीति चंद्रः । ” चिंचा अम्लिका
 “ आम्लीका आम्लिका । तितिडी त्वाम्लिका चिंचा तितिडीका कपिप्रियेति वाच-
 स्पतिः । ” त्रयं चिंचायाः । पीतमारकः ॥ ४३ ॥ सर्जकः असनः “ आसनः ।
 पीठेभस्केधयोः क्लीबमासनं ना तु जीवक इति रुद्रभसौ । ” बंधूकपुष्पः प्रियकः
 जीवकः षट्क असणा इति ख्यातस्य । “ तत्र कांटेअसण, पालेअसण इति द्वौ भेदौ
 ख्यातौ । ” सालः “ श्यालः ” सर्जः कार्श्याः “ कार्प्यः ” अश्वकर्णकः अश्वस्य
 कर्ण इव पत्रमस्य । सस्यसंबरः “ शस्यसंबरः ” पंच शालवृक्षस्य सालई इति
 प्रसिद्धस्य ॥ ४४ ॥ नदीसर्जः वीरतरुः इंद्रद्रुः ककुभः अर्जुनः पंचकं अर्जुनवृ-
 क्षस्य । “ अर्जुनसोदंडा इत्यपि वदन्ति । ” राजादनः “ राजादनं । राजादनं
 क्षीरिकायां प्रियाले किंशुकं ऽपि चेति मेदिनी । ” फलाध्यक्षः क्षीरिका त्रयं खिरणी
 इति ख्यातस्य ॥ ४५ ॥ इंगुदी तापसतरुः । तापसस्तु तरुः । तपस्विन उपयुक्ततरु-
 त्वात् । द्वे इंगुद्याः “ हिंमणवेष्ट इति ख्यातायाः । ” द्वयोरित्युक्तत्वात्पुंसि तु
 इंगुदः । भूर्जः चर्मि मृदुत्वकं त्रीणि भूर्जवृक्षस्य । पिच्छिला पूरणी मोचा स्थि-
 रायुः शाल्मलिः “ शाल्मलिः शाल्मलः ” पंच सांवरी इति ख्यातस्य । द्वयोः
 क्षीपुंसयोः । “ स्थिरमायुर्यस्यैः स्थिरायुः । षष्टिवर्षसहस्राणि वने जीवति शाल्म-
 निरिति वचनात् ॥ ४६ ॥ शाल्मल्या वेष्टे निर्यासे पिच्छेत्येकं “ सांवरीचा डीक
 इति ख्यातस्य । कायः कषायो निर्यूपो निर्यासो वेष्टकस्तथेति रभसः । ” रोचनः
 कूटशाल्मलिः द्वे काळी सांवरी इति ख्यातस्य । चिरबिल्वः “ चिरबिल्वः ” नक्त-

चिरिबिल्वो नक्तमालः करजश्च करंजके ॥ ४७ ॥

प्रकीर्यः पूतिकरजः पूतिकः कलिमारकः ॥

करंजभेदाः षड्भ्यो मर्कटचंगारवल्ली ॥ ४८ ॥

रोही रोहितकः शीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ॥

गायत्री बालतनयः खदिरो दंतधावनः ॥ ४९ ॥

अरिमेदो विट्खदिरे कदरः खदिरे सिते ॥

सोमवल्कोऽप्यथ व्याघ्रपुच्छगंधर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥

एरंड उरुवूकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः ॥

चंचुः पंचांगुलो मंडवर्धमानव्यडंबकाः ॥ ५१ ॥

मालः “रक्तमालः” करजः करंजकः चत्वारि करंजवृक्षस्य ॥ ४७ ॥ प्रकीर्यः
पूतिकरजः “पूतिकरजः पूतिकरंजः । पूतिकरंजः सुमनास्तथाक्लहनाशन इति
रुद्रः ।” पूतिकः “पूतिकः कलिमारकः “कलिकारक इत्यपि पाठः ।”
चत्वारि कांटेकरंज “घाणेर करंज” इति ख्यातस्य । षड्भ्यः मर्कटी अंगार-
वल्ली एते त्रयः करंजभेदाः । “अंगारवर्ष्मणी वल्ली अंगारवल्ली” ॥ ४८ ॥
रोही रोहितकः शीहशत्रुः दाडिमपुष्पकः चत्वारि रक्तरुहिडा इति ख्यातस्य ।
गायत्री “वन्निगायत्रिणा तथेति वैद्यकादिजंतोऽपि” । बालतनयः खदिरः दंतधा-
वनः चत्वारि खदिरस्य । “गायत्री स्त्रियाम् । गायत्री खदिरे स्त्री स्यादिति रभसः ।
बालपत्रश्चेति प्राचां पाठः । यदाह । खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दंतधावनः ।
कंटकी बालपत्रश्च जिह्मशल्यः क्षतिः क्षय इति त्रिकाण्डशेषेऽप्येवमेव पाठः”
॥ ४९ ॥ अरिमेदः विट्खदिरः द्वे दुग्धिखदिरस्य । विटगंधिः खदिरो विट्ख-
दिरः । सिते शुक्लसारः खदिरे कदरः सोमवल्कः इति द्वयम् । व्याघ्रपुच्छः गंधर्व-
हस्तकः ॥ ५० ॥ एरंडः उरुवूकः “उरुवूकः रूवूकः रूवुकः” रुचकः चित्रकः
चंचुः पंचांगुलः मंडः वर्धमानः व्यडंबकः “व्यडंबकोऽपि” एकदश एरंडस्य
मंडयतीति मंडः “कश्चिदमंड इति पदमाह । “आमंड इत्यपि । गंधर्वहस्तको
मंड आमंडो व्याघ्रपुच्छक इति तारपालः” ॥ ५१ ॥ याऽल्पा स्वल्पाकारा शमी
सं शमीर इत्येकम् । कुटीशमीशुंडाभ्यो र इति सूत्रेण अल्पार्थे शमीशब्दान् रप्र-

अल्पा शमी शमीरः स्याच्छमी सक्तुफलां शिवा ॥ ।
 पिंडीतको मरुबकः श्वसनः कस्थाटकः ॥ ५२ ॥ :
 शल्यश्च मदने शक्रपादपः पारिभद्रकः ॥ :
 भद्रदारु द्रुक्किलिमं पीतदारु च दारु च ॥ ५३ ॥
 पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुण्यथ द्वयोः ॥
 पाटलिः पाटला ऽमोघा काचस्थाली फलेरुहा ॥ ५४ ॥
 कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी श्यामा तु महिलाव्हया ॥
 लता गोवंदिनी गुंढ्रा प्रियंगुः फलिनी फली ॥ ५५ ॥
 विष्वक्सेना गंधफली कारंभा प्रियकश्च सा ॥
 मंडूकपर्णपत्रोर्णनटकट्वंगटुटुकाः ॥ ५६ ॥
 स्योनांकशुकनासर्क्षदीर्घवृंतकुटंनटाः ॥

त्रयः । शमी सक्तुफला “सक्तुफली” शिवा न्नयं शम्याः । पिंडीतकः मरुबकः श्वसनः
 करहाटकः ॥ ५२ ॥ शल्यः मदनः पट्टं गोम्ला इति ख्यातस्य । शक्रपादपः पारिभद्रकः ।
 पारिभद्रस्तु निंबद्रौ मंदारे देवदारुणि । भद्रदारु द्रुक्किलिमं पीतदारु दारु ॥ ५३ ॥
 पूतिकाष्ठं एतानि सप्त देवदारुणि । पाटलिः “पाटली” पाटला मोघा “अ-
 मोघा । अलिप्रिया पिशालाया ऽप्यमोघा पाटलिर्द्वयोः इति वाचस्पतिः ।” काच-
 स्थाली । “काला स्थाली फलेरुहेत्यपि पाठस्तत्र काला स्थाली इति पदद्वयम् ।
 काला तु कृष्णवृन्ताख्या मंजिष्ठा नीलिकासु चेति मेदिनी । स्थाली स्यात्पाटलो-
 योरिति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ।” फलेरुहा ॥ ५४ ॥ कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी सप्त
 पाटलायाः “पाटली इति ख्यातायाः ।” तत्र पाटलिर्द्वयोः । श्यामा महिला-
 वह्या लता गोवंदिनी गुंढ्रा प्रियंगुः फलिनी फली ॥ ५५ ॥ विष्वक्सेना गंधफली
 कारंभा प्रियकः द्वादश प्रियंगुवृक्षे “वाघांटी इति ख्याते ।” महिलायाः स्त्रियाः
 आव्हय इव आव्हयो यस्याः सा । महिलायाः समग्रनामभिरभिधीयत इत्यर्थः ।
 तत्र प्रियकः पुंसि । शेषं स्त्रियाम् । मंडूकपर्णः पत्रोर्णः नटः कट्वंगः टुटुकाः ॥ ५६ ॥
 स्योनांकः “श्यानांकः शोणांकः” शुकनासः ऋक्षः दीर्घवृंतः कुटंनटः शोणकः

शोणैकश्चारलौ तिष्यफला त्वामलकी त्रिषु ॥ ५७ ॥
 अमृता च वयस्था च त्रिलिंगस्तु विभीतकः ॥
 नाक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ॥ ५८ ॥
 अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतना अमृता ॥
 हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ॥ ५९ ॥
 पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं चाथ द्रुमोत्पलः ॥
 कर्णिकारः परिव्याधो लकुचो लिङ्कुचो डहुः ॥ ६० ॥
 पनसः कंटकफलो निचुलो हिज्जलोऽबुजः ॥
 काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलयूर्जघनेफला ॥ ६१ ॥

“शोनकः” अरलः “अरटुः” द्वादश दंडिका “दिंडा” इति ख्यातस्य ।
 कचिदयं टेंटू इति ख्यातः । तिष्यफला आमलकी ॥ ५७ ॥ अमृता वयस्था
 चत्वारि आमलक्याः । त्रिष्वित्युक्तेः आमलकः आमलकम् । विभीतकः अक्षः
 तुषः कर्षफलः भूतावासः कलिद्रुमः पट्टं धाटिंग इति ख्यातस्य । कचिदयं
 बेइडा इति ख्यातः । त्रिलिंगत्वात्त्रिभीतकी विभीतकमिति च ॥ ५८ ॥ अभया
 अव्यथा पथ्या कायस्था “अत्र वयस्थेत्यपि पाठः ।” पूतना । यस्याः
 सेवनेनाभ्यंतरस्थमलनाशे मनुष्यः पूतो भवति । अमृता हरीतकी हैमवती चेतकी
 श्रेयसी शिवा एकादश हिरडा इति ख्यातायां हरीतक्याम् ॥ ५९ ॥ पीतद्रुः
 सरलः पूतिकाष्ठं त्रयं सरलस्य “देवदारु इति ख्यातस्य ।” द्रुमोत्पलः कर्णि-
 कारः परिव्याधः त्रये कर्णिकारस्य “पांगारा इति च ख्यातस्य ।” लकुचः
 लिङ्कुचः डहुः “डहु” त्रयम् ओट इति ख्यातस्य । “क्षुद्रपनसस्येत्यपि मतम्”
 ॥ ६० ॥ पनसः “फलसः” कंटकफलः “कंटकफलः” द्वे पनस इति
 प्रसिद्धस्य । निचुलः हिज्जलः “इज्जलः । निचुलेज्जलहिज्जला इति रभसः ।”
 अबुजः त्रीणि इजर इति ख्यातस्य जलवेतसभेदस्य । “स्थलवेतसस्येत्यपि
 कचित्” । निचूलः स्थलवेतस इति शब्दार्णवात् । “समुद्रफलस्येत्यपि मतम्” ।
 काकोदुम्बरिका फल्गुः मलयूः “मलपूः मलात्पापात्पुनाति । मलीपूरित्यपि । मलं भा-
 रणे बाहुलकादापूः” जघनेफला चत्वारि काण्डा उंबर “बोखाडा, खर्वत” इति

अरिष्टः सर्वतोभद्रहिगुनिर्वासमालर्कः ॥

पिचुमंदश्च निंबे ऽथ पिच्छिला ऽगुरुशिशपा ॥ ६२ ॥

कपिला भस्मगर्भा सा शिरीषस्तु कपीतनः ॥

भंडिलो ऽप्यथ चांपेयश्चंपको हेमपुष्पकः ॥ ६३ ॥

एतस्य कलिका गंधफली स्यादथ केसरे ॥

बकुलो वंजुलो ऽशोके समौ करकदाडिमौ ॥ ६४ ॥

चांपेयः केसरो नागकेसरः कांचनावहयः ॥

जया जयंती तर्कारी नादेयी वैजयंतिका ॥ ६५ ॥

ख्यातस्य । जघने बुध्रे फलान्यस्या जघनेफला । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्फलगुरपि स्त्री ।
मलयूरिति तालव्यांतम ॥ ६१ ॥ अरिष्टः सर्वतोभद्रः हिगुनिर्गुसः मालकः पिचु-
मंदः “ पिचुमंदः ” निंबः षट् निंबस्य । हिगुगंधिनिर्गुसो ऽयम् । “ हिगुनिर्गुस
इत्येष निंबे हिगुरमे ऽपि चेति मेदिनी । ” पिच्छिला अगुरुशिशपा ॥ ६२ ॥ क-
पिला भस्मगर्भा चत्वारि मिसवा इति ख्यातस्य । अगुरु इति पृथक्पदं वा ।
“ तत्पुत्रपुंसकम् । अगुरु क्लीबे शिशपायामिति रुद्रः । अगुरुः स्याच्छिशपायामिति
विश्वप्रकाशः । शिशपांतं त्रयं शिसवा इति ख्यातस्य । या कपिला कृष्णकण-
पुष्पा सा भस्मगर्भेत्येकमित्यन्ये । काळा शिसवा इति प्रसिद्धस्य । ” शिरीषः
कपीतनः भंडिलः “ भंडिरः भंडीलः । भंडीलो भंडिरो नेति वाचस्पतिः ” अयं
शिरस इति ख्यातस्य । चांपेयः चंपकः हेमपुष्पकः त्रयं कुडचापा “ सोनचापा ”
इति ख्यातस्य ॥ ६३ ॥ एतस्य चंपकस्य कलिका गंधफलीत्येकम् । तथा च प्रयोगः ।
न षट्पदो गंधफलीमजिघ्रदिति । केसरः “ तालव्यमध्ये ऽपि ” बकुलः द्वे ओवळ
“ बकुळ ” इति ख्यातस्य । वंजुलः अशोकः द्वे अशोकस्य । करकः दाडिमः
“ दाडिबः दालिमः दालिभः । दाडिमसारपिंडीरस्वाद्वम्लशुकवल्लभा इति
रभसः । त्रिकांडशेषो ऽप्येवम् । ” द्वे दाडिमस्य दाडिब इति ख्यातस्य ॥ ६४ ॥
चांपेयः केसरः नागकेसरः । “ स्वर्णेभसर्भाख्यो नागकेसरः षट्पदप्रिय इति र-
भसः । ” कांचनावहयः चत्वारि नागचापा इति ख्यातस्य । कांचनावहयः स्वर्ण-
पर्यायनामक इत्यर्थः । जया जयंती तर्कारी नादेयी वैजयंतिका पंच टाहाकळ

श्रीपर्णममिमंथः स्यात्कणिका गणिकारिका ॥.

जयो ऽथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ॥ ६६ ॥

एतस्यैव कलिगेंद्रयवभद्रयव फले ॥

कृष्णपाकफलाविमसुषेणाः करमर्दके ॥ ६७ ॥

कालस्कंधस्तमालः स्यात्तापिच्छो ऽप्यथ सिंदुके ॥

सिंदुवारेंद्रसुरमौ निर्गुण्डीद्राणिकेत्यपि ॥ ६८ ॥

वेणी गरी गरी देवताडो जीमूत इत्यपि ॥

श्रीहस्तिनी तु भूरुंडी तृणशून्यं तु मल्लिका ॥ ६९ ॥

“थोर ऐराण” इति ख्यातायाः ॥ ६५ ॥ श्रीपर्ण अमिमंथः कणिका गणिकारिका
जयः पंच नरवेण इति ख्यातस्य । दशाप्येकस्य पर्याया इत्येकं । कुटजः शक्रः
वत्सकः गिरिमल्लिका चत्वारि कुड ॥ इति प्रसिद्धस्य ॥ ६६ ॥ एतस्यैव कुट-
जस्य फले कलिगं इंद्रयवं भद्रयवमिति त्रीणि । “कलिगः इंद्रयवः । कलिगेंद्र-
यवः पुमानित्यमरमाला । कलिगाः । तत्रैव स्त्रीकाण्डे पाठात् ।” कृष्णपाकफलः
अविमः “आविमः” सुषेणः करमर्दकः चत्वारि करमर्दकस्य “करवंद ” इति
ख्यातस्य । कृष्णपाकफलमस्य कृष्णपाकफलः ॥ ६७ ॥ कालस्कंधः तमालः
तापिच्छः “तापिजः” त्रयं तमालस्य । सिंदुकः “सिंधुकः” सिंदुवारः इंद्रसुरसः
“इंद्रसुरिसः” निर्गुंडी “निर्गुण्डी” इंद्राणिका पंच सिंदुवारस्य सिंधुआरी, नि-
गुंडी, निर्गुंडी इति ख्यातस्य ॥ ६८ ॥ वेणी गरी गरी “खरेत्यपि अगरीत्य-
पि । देवताडो खरा तीक्ष्णे त्रिषु स्याद्द्विभे पुमानिति रभसः । खरागरीति समस्त-
मपि । मूषिकाविषम्रत्युद्गरमागिरतीति गरागरीत्येकं पदमपि । तदुक्तम् । जीमूतको
देवताडो वृत्रकेशो गरागरीति । “देवताडः जीमूतः पंच देवतालस्य देवताली
“देवडंगरी” इति ख्यातस्य । श्रीहस्तिनी भूरुंडी द्वे हस्तिकर्णाभपत्रस्य शकभे-
दस्य सिरिहस्तिनी “थोर कुरंडू ” इति ख्यातस्य । तृणशून्यं “तृणशूत्रे गुल्मे साधु ।
तत्र साधुरिति यत् । मल्लिको हंसभेदे स्यात्तृणशून्ये ऽपि मल्लिकेति रुद्रः । “म-
ल्लिका ॥ ६९ ॥ भूपदी शीतभीरुः “शतभीरुः । मल्लिका शतभीरुश्च गवाक्षी

भूपदी शीतभीरुश्च सैवास्फोटौ वनोद्भवा ॥
 शेफालिका तु सुवहा निर्गुडी नीलिका च सा ॥ ७० ॥
 सिताऽसौ श्वेतसुरसा भूतवेशीयथ मागधी ॥
 गणिका यूथिकां ऽवष्टा सा पीता हेमपुष्पिका ॥ ७१ ॥
 अतिमुक्तः पुंड्रकः स्याद्वासंती माधवी लता ॥
 सुमना मालती जातिः सप्तला नवमालिका ॥ ७२ ॥
 माध्यं कुंदं रक्तकस्तु बंधूको बंधुजीवकः ॥

भद्रमल्लिका । शीतभीरुर्मदायंती भूपदी तृणशून्यकमिति वाचस्पतिः । ” चत्वारि
 मल्लिकायाः “मोगरी इति ख्यातायाः । ” सैव मल्लिका वनोद्भवा आस्फोटेत्युच्यते
 एकं रानमोगरी इति ख्यातस्य । आस्फोतेत्यपि । “आस्फोता रिकर्ण्यो च वनम-
 ल्ल्यां च योषितीति मेदिनी । ” शेफालिका “शीफालिका” सुवहा निर्गुडी नीलि-
 का चत्वारि कृष्णपुष्पायाः निर्गुड्याः “राननिर्गुडी इति ख्यातायाः । इयं श्वेतपुष्पा”
 ॥ ७० ॥ असौ निर्गुडी सिता श्वेतसुरसा भूतवेशी इति चोच्यते । “इयं कातरी निर्गुडी
 इति ख्याता । ” मागधी गणिका यूथिका अंबष्टा चत्वारि यूथिकायाः जुई इति
 ख्यातायाः । सा यूथिका पीता पीतपुष्पा चेत हेमपुष्पिका स्यान् एकम् ॥ ७१ ॥
 अतिमुक्तः पुंड्रकः । वासंती वसंते पुष्पाति । कालादित्यण् । एवं माधवीन्यपि ज्ञेयम् ।
 माधवी लता पंच कुंदभेदस्य कुसुरी इति “कस्तुरमोगरा, मधुमाधवी इति च
 ख्यातस्य ” । अतिमुक्तादिद्वयं मल्लिकाभेदस्येत्येके । “माधवीलतेत्येकं पदमपि ” ।
 सुमनाः मालती जातिः “जाती । जाती फले च मालत्यामिति मेदिनी । त्रीणि
 जातेः जाई “चमेली, मोठी श्वेतजाई, पीतवर्ण जाई” इति ख्यातायाः । तत्र सुमनाः
 सांता । “टाबंतो ऽपि । सुमनायाश्च पत्रेणेति सुश्रुते दर्शनात् । ” सप्तला नवमालिका
 “नवमल्लिका” द्वे नेवाळी “गोरमोगरा, बटमोगरा वेलमोमरा” इति ख्यातायाः
 चांपेयः केसरः । माध्यं कुंदं “कुंदः कुंदो माध्ये ऽस्त्री मुकुंदभ्रौमिन्ध्यंतरेषु चेति मे-
 भसः । ” कांचनाठे कुंदस्य । रक्तकः बंधूकः “बंधुकः” बंधुजीवकः त्रीणि बंधुकस्य
 पर्यायनामक इत्यर्थः ख्यातस्य । ” सहा कुमारी तरणिः । सुमनौ तरणिः पुंसि कुमारी-
 ने रत्नः । त्रीणिकुमारी इति “कांटेशेंवती, लघुरानशेंवती, शेंव-

सहा कुमारं तरणिरम्लानस्तु महासहा ॥ ७३. ॥

तत्र शोणे कुरवकस्तत्र पीते कुरंटकः ॥

नीली झिटी द्वयोर्बाणा दासी चार्तगलश्च सा ॥ ७४ ॥

सैरेयकस्तु झिटी स्यात्तस्मिन्कुरवको ऽरुणे ॥

पीता कुरंटको झिटी तस्मिन्सहचरी द्वयोः ॥ ७५ ॥

ओंडूपुष्पं जपापुष्पं वज्रपुष्पं त्रिलस्य यत् ॥

प्रतिहासशतप्रांसचंडातहयमारकाः ॥ ७६ ॥

करवीरे करीरे तु क्रकरग्रंथिलाबुभौ ॥

तीगुलाव ” इति ख्यातायाः कुमाराः । अम्लानः महासहा द्वे आबोली इति ख्या-
तायाः । “तत्राम्लान इत्येकं कुरंटकमात्रस्य । काण्डेशवती, थोर, रानेशवती, इत्या-
ख्याताया इति कश्चित् ” ॥ ७३ ॥ तत्राम्लाने शोणे रक्ते कुरवक इत्येकम् । “कुर-
वक इत्यपि ।” तत्राम्लाने पीतपर्णे कुरंटक इत्येकम् । “कुरंटक इत्यपि ।” नीली
नीलवर्णा या झिटी तच्च बाणा दासी आर्तगलः “अंतर्गलः” इति त्रयम् । द्वयोरित्यु-
क्तेर्बाण इत्यपि । “नीला झिटी नीलझिटी चेत्यपि पाठः ” ॥ ७४ ॥ सैरेयकः
“सैरीयकः । सैरीयकः सहचरः सैरेयश्च महाचरः ॥ पीतो रक्तो ऽथ नीलश्च
कुसुमैस्तं विभावयेत् ॥ पीतः कुरंटको ज्ञेयो रक्तः कुरवकः स्मृतः ॥ नील आर्त-
गलो दासी बाण औदनपाक्यपीत्युक्तम् ” । झिटी द्वयं झिटीमात्रस्य कोराटी इति
ख्यातस्य । तस्मिन्सैरेयके ऽरुणे रक्तवर्णे कुरवक इत्येकम् । या पीतपुष्पा झिटी
सा कुरंटक इत्युच्यते । तस्मिन्कुरंटके सहचरीत्यपि । द्वयोरित्युक्तेः सहचर इ-
त्यपि ॥ ७५ ॥ ओंडूपुष्पं जपापुष्पं द्वे जास्वंद इति ख्याते । जवेत्यपि । जवायां
तु जपा स्त्रियामिति धर्मदासः । ओंडूपुष्पे ऽपि वृक्षे ऽपि जवाशब्दः प्रकीर्तित इति
त्रिकाण्डशेषान् । ओंडूपुष्पस्य वृक्षस्यापि च जवेत्यभिधानम् । ओंडूपुष्पं जवा वज्र-
पुष्पमिति पाठांतरम् । यत्तिलस्य पुष्पं तद्वज्रपुष्पसंज्ञक एकम् । प्रतिहासः “प्रती-
हासः” शतप्रांसः चंडातः हयमारकः ॥ ७६ ॥ करवीरः पंचकं करवीरस्य
कण्हेर इति ख्यातस्य । करीरः क्रकरः ग्रंथिलः त्रीणि करीरस्य कारवी
“नेवती ” इति च ख्यातस्य । उन्मत्तः कितवः धूर्तः यत्तूरः “धुस्तूरः धुस्तूरः

उन्मत्तः कितवो धूर्तो धैतूरः कनकावहयः ॥ ७७ ॥

मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः ॥

फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलुंगके ॥ ७८ ॥

समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ॥

जंबीरोऽप्यथ पर्णासे कठिजरकुठेरकौ ॥ ७९ ॥

सिते अर्जको अत्र पाठी तु चित्रको वन्हिसंज्ञकः ॥

अर्कावहवसुकाऽऽस्फोटगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥

मंदारश्चार्कपर्णो अत्र शुक्ले अलर्के प्रतापसौ ॥

शिवमल्ली पाशुपत एकाष्टीलो बुको वसुः ॥ ८१ ॥

धूर्तूरः धुतूरः । धुस्तूरस्तु पुंडरीशो धुस्तूरः कनकावहय इति शब्दार्णवः ।
उन्मत्त उन्मादवति धुतूरमुचुकुंदयोगिनि विश्वप्रकाशः । मदनः स्मरवसंतदुमि-
धुस्तूरसिक्त्रथक इति मेदिनी । ” कनकावहयः ॥ ७७ ॥ मातुलः मदनः सप्तकं
धतूरस्य धौतग इति ख्यातस्य । कनकावहयः स्वर्णपर्यायनामकः । अस्य
धतूरस्य फले मातुलपुत्रक इत्येकम् । फलपूरः बीजपूरः रुचकः मातुलुंगकः
खत्वारि मातुलुंगस्य महालुंग इति ख्यातस्य ॥ ७८ ॥ समीरणः मरुवकः
प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः जंबीरः “जंभीरः” पंच देशांतरे जंबीर इति ख्यातस्य ।
स्वर्णपर्णस्य पर्णासभेदस्य । “श्वेतमग्वा इति च ख्यातस्य । ” पर्णासः कठि-
जरः कुठेरकः त्राणि पर्णासस्य “आजवलेति वावरी इति च ख्यातस्य । ”
॥ ७९ ॥ अत्र पर्णासे मिते कांडपुष्पाभ्यां श्वेते अर्जक इत्येकम् । पाठी चित्रकः
वन्हिसंज्ञकः त्रयं चित्रकस्य चित्ता इति ख्यातस्य । तत्र पाठी इन्नतः । वन्हिसं-
ज्ञको वन्हिपर्यायनामकः । अर्कावहः वसुकः “वसूकः” आस्फोटः “आस्फोटः
आस्फोटस्तु पुमानर्के पर्णे स्फोटोविदारक इति मेदिनी । ” गणरूपः । गणाः
बहूनि रूपाणि यस्य । नानात्वाम् । विकीरणः “विकीरणः” ॥ ८० ॥
मंदारः अर्कपर्णः सप्तकं अर्कस्य रुई इति ख्यातस्य । अर्कावहयः सूर्यपर्यायना-
मकः । अत्रार्के शुक्ले अलर्के प्रतापसः इति द्वे । शिवमल्ली पाशुपतः एकाष्टीलः
बुकः “बकः । बकरतु बकपुष्पे स्मात्कट्टे श्रीदे च रक्षसीति विश्वप्रकाशः । ”

वंदा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवंतिकेत्यपि ॥
 वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तंत्रिका ऽमृता ॥ ८२ ॥
 जीवंतिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ॥
 मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ॥ ८३ ॥
 मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ॥
 पाठांश्च विद्वकर्णी स्थापनी श्रेयंसी रसा ॥ ८४ ॥
 एकाष्टीला पापंचेली प्राचीना वनतिक्तिका ॥
 कटुः कटंभरा ऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥
 मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्रांगी शकुलादनी ॥
 आत्मगुप्ता जहा ऽव्यंडा कंडूरा प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥

वसुः पंच बुक्कस्य “रुईमंदार इति ख्यातस्य । थोर बुकुळी इति ख्यातस्येत्यपि
 मतम्” ॥ ८१ ॥ वंदा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवंतिका चत्वारि वृक्षोपरि जात-
 लताविशेषस्य वेदले “त्रेतागुळी, बांधे” इति ख्यातस्य । बाण्डगुळ इत्यग्निं लौकि-
 कभाषायाम् । वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची “गुडूची” तंत्रिका अमृता ॥ ८२ ॥
 जीवंतिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्णी नव गुडूच्याः “गुळवेल” इति ख्यातायाः ।
 मूर्वा “मूर्वी” देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा “स्रवा” ॥ ८३ ॥ मधू-
 लिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्णी दश सर्वायाः मूर इति ख्यातायाः । इषं धनुर्गु-
 णोपयोगिनी । इयं मोरवेल इति प्रसिद्धेत्येके । पाठा अंघ्र्या विद्वकर्णी “अविद्वक-
 र्ण्यपि” स्थापनी श्रेयंसी रसा ॥ ८४ ॥ एकाष्टीला पापंचेली प्राचीना वनतिक्ति-
 का दश पाठायाः पाडळी “पाहाडमूळ” इति ख्यातायाः । कटुः कटंभरा
 “कटंभरा” अशोकरोहिणी “व्यस्तमपीदं नाम” अशोका कटुरोहिण्यामशोको
 वंजुलदुम इति रभसः । रोहिणी कटुरोहिण्यामिति वृद्धः । “कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥
 मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी “कृष्णभेदा” कृष्णभेदा चंद्ररुहेति निघट्टः । चक्रांगी
 शकुलादनी अष्टौ केदारकुटंकी इति ख्यातायाः । आत्मगुप्ता अजहा “जहा”
 अव्यंडा कंडूरा “कंडूरा । कपिकच्छूश्चकंडुरेतीदुः । ” प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥
 ऋष्यप्रोक्ता शकशिबिः । “शश्वच्छशांशिशिबिराणि च शकशिबिरित्यूष्मविवे-

ऋष्यप्रोक्ता शूकशिबिः कपिकच्छुश्च मकटा ॥
 चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवंती शंबरी वृषा ॥ ८७ ॥
 प्रत्यक्ष्रेणी सुतश्रेणी रंडा मूषिकपण्यपि ॥
 अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरकौ ॥ ८८ ॥
 प्रत्यक्ष्पर्णी केशपर्णी किण्णिही खरमंजरी ॥
 हंजिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥
 अंगारवल्ली बालेयशाकवर्धकः ॥
 मंजिष्ठा विकसा जिगी समंगा कालमेषिका ॥ ९० ॥
 मंडूकपर्णी मंडीरी भंडी योजनवह्यपि ॥
 यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ॥ ९१ ॥
 रोदनी कच्छुराऽनंता समुद्रांता दुरालभी ॥

काहितालव्या । शूकशिबिः । मर्कटी शूकशिबिः चेति वाचस्पतिः । ८७ कपिकच्छुः
 “कपिकच्छुः” मर्कटी नव कुवली “कुहिरी” इति ख्यातायाम् । मर्कटतुल्य-
 लोमयुक्तत्वान्मर्कटी । यन्मृशेन कंदूरुत्पद्यतेऽतः कंदूरा । चित्रा उपचित्रा
 न्यग्रोधी द्रवंती शंबरी वृषा ॥ ८७ ॥ प्रत्यक्ष्रेणी सुतश्रेणी रंडा “चंडा ।
 प्रत्यक्ष्रेणी वृषा चंडा पुत्रश्रेण्याखुपर्णिकेति निबन्धुः । ” मूषिकपर्णी दश मूषिक-
 पर्ण्याः उंदीरकानी इति ख्यातायाः । अपामार्गः शैखरिकः धामार्गवः “अधा-
 मार्गवः । अधर्मार्गवो ऽपामार्गः कोशातकी चेति ऋधे । ” मयूरकः ॥ ८८ ॥
 प्रत्यक्ष्पर्णी केशपर्णी “कीशपर्णी । कपिलोऽस्तुल्यानि लोमशानि पर्णान्य-
 स्याः । ” किण्णिही खरमंजरी अष्टकं अपामार्गस्य आघाडा इति ख्यात-
 स्य । हंजिका “फंजिका” ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥
 अंगारवल्ली बालेयशाकः वर्धकः नवकं भार्गीः “भारंग इति ख्यातायाः”
 मंजिष्ठा विकसा “विकसा” जिगी समंगा कालमेषिका “कालमेशिका” ॥ ९० ॥
 मंडूकपर्णी मंडीरी “मंडिरी । रक्ता मंडिरिका चेतीदुः” भंडी योजनवल्ली नवकं
 मंजिष्ठायाः । “योजनपर्णपीति पाठः । ” यासः यवासः दुःस्पर्शः धन्वयासः
 “धनुयासः” कुनाशकः ॥ ९१ ॥ रोदनी “चोदनी” कच्छुरा अनंता समुद्रांता

पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यंघ्रिवह्लिका ॥ ९२ ॥

क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशी धावनी गुहा ॥

निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कंटकारिका ॥ ९३ ॥

प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ॥

नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥ ९४ ॥

रंजनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी ॥

अवल्गुजः सोमराजी सुवह्लिः सोमवह्लिका ॥ ९५ ॥

कालमेषी कृष्णफला बाकुची पूतिफल्यपि ॥

कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥ ९६ ॥

उषणा पिप्पली शौंडी कोला ऽथ करिपिप्पली ॥

दुर्गलभा दशकं धन्वशासस्य भमासा इति ख्यातस्य । पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्र-
पर्णी अंघ्रिवह्लिका “अंघ्रिपर्णिकेति पाठः” ॥ ९२ ॥ क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी
कलशी “कलशिः” धावनी “धावनिः” गुहा नवकं सिंहपुच्छ्याः डबला “पि-
ठवण” इति ख्यातायाः । निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कंटकारिका ॥ ९३ ॥
प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिका दशकं कंटकारिकायाः रिंगणी इति ख्या-
तायाः । नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥ ९४ ॥ रंजनी श्री-
फली तुत्था द्रोणी “तूणी । तूणी नील्यां निषंगे नेति मैदिनी । तूणी तु नील्यां
तूणा निषंगक इति विश्वप्रकाशः ।” दोला “मेला । तुत्था श्रीफलिका मेला
सारवाही च रंजनीति निघंटुः” नीलिनी एकादश नील्याः । इमं वस्त्रादिरंजन-
कारिणी कृष्णवर्णा । अवल्गुजः सोमराजी सुवह्लिः सोमवह्लिका ॥ ९५ ॥ कालमेषी
“कालमेशी” कृष्णफला बाकुची “बागुर्जी” पूतिफली अष्टकं बाकुंची, बावंची
इति ख्यातायाः । “सोमराजिशब्दः क्षीपंत इन्नंतश्च ।” कृष्णा उपकुल्या वैदेही
मागधी चपला कणा ॥ ९६ ॥ उषणा “ऊषणा” पिप्पली, “पिप्पलिः” शौंडी
कोला दशकं पिप्पल्याः । करिपिप्पली कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः ।
“दंत्यमध्यो ऽपि” पंच गजपिप्पल्याः ॥ ९७ ॥ चव्यं “चव्या । चव्या कोला
च चविकेति हेमचंद्रः ।” चविका “चविकं इति पुल्लिंगो ऽपि ।” द्वे चव्यस्य

कर्पिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः पुमान् ॥ ९७ ॥
 चव्यं तु चविका काकचिंचीगुंजे तु कृष्णला ॥
 पलंकषा त्विधुगंधा श्वदंष्ट्रां स्वादुकंटकः ॥ ९८ ॥
 गोकंटको गोक्षुरको वनशृंगाट इत्यपि ॥
 विश्वा विषा प्रतिविषा अतिविषोपविषारुणा ॥ ९९ ॥
 शृंगी महौषधं चाथ क्षीरावी दुग्धिका समे ॥
 शतमूली बहुसुता अभीरुरिंदीवरी वरी ॥ १०० ॥
 ऋष्यप्रोक्ता अभीरुपत्रीनारायण्यः शतावरी ॥
 अहेरुरथ पीतद्रुकालीयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥
 दार्वी पचंपंचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ॥
 वचोऽग्रगंधा पञ्चथा गोलोमी शतपर्विका ॥ १०२ ॥
 शुक्ला हैमवती वैद्यमातृसिंहौ तु वाशिका ॥

चवक इति ख्यातस्य । “केचित् चवकादिद्वयं पूर्वोन्वयीत्याहुः । अत्र पक्षे तुस्थाने
 चः पाठ्यः ।” काकचिंची “काकचिचिः ५ काकचिचा । गुंजा तु काकचिंचायां पटहे
 च कलध्वनाविति मेदिनी ।” गुंजं कृष्णलम् त्रीणि गुंजायाः । पलंकषा इक्षुगंधा श्वदंष्ट्रा
 स्वादुकंटकः ॥ ९८ ॥ गोकंटकः गोक्षुरकः वनशृंगाटः संप्रकं गोक्षुरस्य सरां-
 टा इति ख्यस्तस्य । विश्वा विषा प्रतिविषा अतिविषा उपविषा अरुणा ॥ ९९ ॥
 शृंगी महौषधं अष्टकं अतिविषायाः “अतिविष इति ख्यातायाः ।” क्षीरावी दु-
 ग्धिका द्वे दुग्धा इति ख्यातायाः । शतमूली बहुसुता अभीरुः इंदीवरी वरी ॥ १०० ॥
 ऋष्यप्रोक्ता अभीरुपत्री नारायणी शतावरी अहेरुः दशकमपि स्त्रीलिंगं सहस्रमूल्याः
 “शतावरीति ख्यातायाः ।” पीतद्रुः कालीयकः “कालेयकः” हरिद्रुः ॥ १०१ ॥
 दार्वी पचंपंचा “पचंपंचेत्यपि” दारुहरिद्रा पर्जनी सप्तकं दारुहृच्छ इति ख्यात-
 स्य । वचोऽग्रगंधा पञ्चथा गोलोमी शतपर्विका पंचकं वचोयाः वेखंड इति
 ख्यातायाः ॥ १०२ ॥ या शुक्ला वचा सा हैमवतीत्येकम् । वैद्यमाता सिंहौ वा-
 शिका “दंत्यमध्यापि” वृषः अटरूपः “अटरुषः” सिंहास्यः वासकः वाजिदंतकः

वृषो ऽटरूपः सिंहास्यो वासको वाजिदंबकः ॥ १०३ ॥
 आस्फोटा गिरिकर्णी. स्याद्विष्णुक्रांताऽपराजिता ॥
 इक्षुगंधां तु कांडेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः ॥ १०४ ॥
 शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः ॥
 मिश्रेयाप्यथ स्त्रीहृंदो वज्रः स्नुक् स्नुही गुडा ॥ १०५ ॥
 समंतदुग्धा ऽथो वेल्लममोघा चित्रतंडुला ॥
 तंडुलश्च कृमिघ्नश्च विडंगं पुन्नपुंसकम् ॥ १०६ ॥
 बला वाट्यालका घंटाखातु शणपुष्पिका ॥
 मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च ॥ १०७ ॥

अष्टकं अटरूपस्य अडुळसा इति ख्यातस्य ॥ १०३ ॥ आस्फोटा “आस्फोता । आ-
 स्फोता गिरिकर्ण्या च वनमल्लयां च योषितीति मेदिनी” । गिरिकर्णी विष्णुक्रांता अ-
 पराजिता चत्वारि विष्णुक्रांतायाः । इक्षुगंधा कांडेक्षुः कोकिलाक्षः इक्षुरः क्षुरः पंच
 कोकिलाक्षस्य कोळसुंदा “तालिमंन्याचं श्रीं कोलिस्ता” इति ख्यातस्य ॥ १०४ ॥
 शालेयः शीतशिवः छत्रा मधुरिका मिसिः । “मिसी मिशिः मिशी । मिशी
 मिशिरिति तालव्यांत आह सोमनंदी । ” मिश्रेयां षट् मधुरिकायाः “वडिशेष ”
 इति ख्यातायाः । स्त्रीहृंदः । “वज्रदुमः सिहृंदो ऽथेति रभंसात् नृहस्वादिरपि । ”
 शीहृंद इति तालव्यादिरपि । वज्रः स्नुक् स्नुही “स्नुहिः स्नुहा । स्नुही स्नुहा स्नुगि-
 त्यमरदत्तः । ” गुडा “गुंडी । गुडो गोलेक्षुविकृती स्नुहीगुडिकयोर्गुडेति रुद्रः ”
 ॥ १०५ ॥ समंतदुग्धा षट् वज्रदुमस्य “शेरनिवडुंग ” इति ख्यातस्य । तत्र
 स्नुक् हकारांतः स्त्री । “वज्रदुः स्नुक् स्नुही गुडेति पाठः । ” वेल्लं अमोघा
 “मोघापि । कृमिघ्नं तंडुलं मोघेति वाचस्पतिः । ” चित्रतंडुला तंडुलः “तंतुलः ।
 तंतुं कृमिसूत्रं लाति । ” कृमिघ्नः विडंगं षट् विडंगस्य वावडिंग इति ख्यातस्य
 ॥ १०६ ॥ बला वाट्यालका द्वे तुपकडी “चिकणा ” इति ख्यातस्य । घंटाखा
 शणपुष्पिका द्वे शणपुष्पिकायाः । “लघुताग इति घागरी इति चेत्येके ” मृद्वीका
 गोस्तनी “गोस्तना ” द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसां पंच द्राक्षायाः ॥ १०७ ॥ सर्वा-

सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ॥

त्रिभंडी रोचनी श्यामापालिंधी तु सुषेणिका ॥ १०८ ॥

काला मसूरविदलाऽर्धचंद्रा कालमेषिका ॥

मधुकं क्लीतकं यष्टिमधुकं मधुयष्टिका ॥ १०९ ॥

विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगंधा क्रोष्टी तु या सिता ॥

अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतक्षगंधिका ॥ ११० ॥

लांगली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ॥

खराश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः ॥ १११ ॥

नुभूतिः सरला “ सरणा ” त्रिपुटा “ त्रिपुटी । सर्वानुभूतिः सरणा त्रिपुटा रोचनी सरा । त्रिपुटी महती श्यामेति वाचस्पतिः । ” त्रिवृता त्रिवृत् त्रिभंडी रोचनी “ रोचनी त्रिवृता दंत्योरिति मेदिनी । ” सप्त त्रिवृतायाः “ तैह्र, श्वेतनिशोत्तर इति च ख्यातायाः । ” श्यामा पालिन्दी “ पालिन्दी ” सुषेणिका ॥ १०८ ॥ काला मसूरविदला अर्धचंद्रा कालमेषिका सप्त कृष्णवर्णायास्त्रिवृतायाः “ काळा तैह्र, निशोत्तर, निगडी, तिधारे इति ख्यातायाः । ” मधुकं क्लीतकं यष्टिमधुकं “ यष्टी-मधुकं ” मधुयष्टिका चत्वारि यष्टिमधुकस्य गोडेंकोष्ट “ ज्येष्ठमध ” इति ख्यातस्य ॥ १०९ ॥ विदारी क्षीरशुक्ला इक्षुगंधा क्रोष्टी चत्वारि शुक्लभूमिकोहोळें इति ख्यातस्य । या सिता शुक्ला विदारीत्यन्वयः । क्षीरविदारी महाश्वेता ऋक्ष-गंधिका । ऋक्षान् गंधयति । गंध अर्देन । यद्वा ऋक्षस्येव गंधो यस्याः । त्रीणि कृष्णभूमिकूष्माण्डस्य । अन्येति सितायाः अन्या कृष्णेत्यर्थः ॥ “ क्रोष्टी शृगालिका कृष्ण-विदारी लांगलीषु चेति मेदिन्यां कृष्णविदारीत्युक्तत्वात् । या सितेत्यत्रासितैति पद-च्छेदे मेदिन्यविरोधेन पूर्वं नामचतुष्टकं कृष्णभूकूष्माण्डस्य । क्षीरेति त्रयं शुक्लभूकूष्माण्डस्येति वा । असिताया अन्या शुक्लेत्यर्थः ॥ ११० ॥ लांगली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी चत्वारि शाकभेदस्य मोगुड “ जळपिपळी ” इति ख्यातस्य । खराश्वा कारवी दीप्यः मयूरः लोचमस्तकः “ लोचमस्तकः ” पंच मयूरशिखायुः मोरशेंडा इति ख्यातायाः । “ अजमोदा इत्यपि मतम् ” ॥ १११ ॥ गोपी “ अजादित्वाट्टाप । गोपा । गोपी श्यामा गोपवल्ली गोपा गोपालिका च सेति वाचस्पतिः ” । श्यामा शारिवा

गोपी श्यामां शारिवा स्यादनंतोत्पलशारिवां ॥
 योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्यावहया इमे ॥ ११२ ॥
 कदली वारणबुसा रंभा मोचांशुमत्फला ॥ :
 काष्ठीला मुद्गपर्णी तु काकमुद्रा सहेत्यपि ॥ ११३ ॥
 वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भंटाकी दुष्प्रधर्षिणी ॥
 नाकुली सुरसा रास्ना सुगंधा गंधनाकुली ॥ ११४ ॥
 नकुलेष्टा भुजंगाक्षी छत्राकी सुवहा च स ॥
 विदारिगंधांशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ॥ ११५ ॥
 तुंडिकेरी समुद्रांता कार्पासी बदरेति च ॥

“सारिवा” अनन्ता उत्पलशारिवा पंच उत्पलशारिवायाः उपरसां “उपलसरी”
 इति ख्यातायाः । योग्यं ऋद्धिः सिद्धिः लक्ष्मीः चत्वारि ऋद्धिनामकस्य औषधिविशे-
 षस्य “केवणी, मुरुडशेग इति च ख्यातस्य ।” इमे योग्यादयश्चत्वारो वृद्धेर्वृद्धि-
 नामकौषधेरप्यावहयाः स्युः ॥ ११२ ॥ कदली “अजादित्वाद्यापि कदला । कदलो-
 ऽपि । कदलश्च कदल्यसाविति व्याडिः ।” वारणबुसा “वारणबुषा” रंभा मोचा
 अंशुमत्फला काष्ठीला षट् कदल्याः । मुद्गपर्णी काकमुद्रा सहा त्रयं काकमूग
 “रानमूग” इति ख्यातायाः काकमुद्रायाः ॥ ११३ ॥ वार्ताकी । “पुंस्यपि
 वार्ताक इति । वार्ता वार्ताकुः । वार्तिगणस्तु वार्तांगो वार्ताकः शाकचित्त्वक इति
 रभसः । वार्ता वार्तिगणे वृत्तत्विति विश्वः । वार्ताकुरेषा गुणसप्तयुक्तेति वैद्य-
 की ।” हिङ्गुली सिंही भंटाकी दुष्प्रधर्षिणी पंच वार्ताक्याः रानवांगी “डोरली”
 इति ख्यातायाः । नाकुली सुरसा रास्ना सुगंधा गंधनाकुली ॥ ११४ ॥ नकुलेष्टा
 भुजंगाक्षी छत्राकी सुवहा नव रास्नायाः मुंगसी “गुगसवेर” इति ख्यातायाः ।
 “रास्नासुगंधयोः स्थाने नागसुगंधेति पाठः ।” विदारिगंधा “विदारिगंधा” अंशु-
 मती सालपर्णी “शालपर्णी” स्थिरा ध्रुवा पंच सालपर्ण्याः डाव “डवला, साल-
 वृण” इति ख्यातायाः ॥ ११५ ॥ तुंडिकेरी समुद्रांता कार्पासी “कर्पासी” बदरा
 चत्वारि कार्पास्याः । सा कार्पासी वन्या वने भवा चेज्जारद्वाजीत्युच्यते एकम् । शृंगी

भारद्वाजी तु सा वन्या शृंगी तु ऋषभो वृषः ॥ ११६ ॥
 गांगेरुकी नागबला झषा न्हस्वगवेधुका ॥
 धामार्गवो घोषकः स्यान्महाजाली स पीतकः ॥ ११७ ॥
 जोत्स्नी पटोलिका जाली नादेयी भूमिजंबुका ॥
 स्याल्लंगलिक्यमिशिखा काकांगी काकनासिका ॥ ११८ ॥
 गोधापदी तु सुवहा मुसली तालमूलिका ॥
 अजशृंगी विषाणी स्याद्गोजिव्हादार्विके समे ॥ ११९ ॥
 तांबूलवल्ली तांबूली नागवल्लयप्रथ द्विजा ॥
 हरेणू रेणुका कौंती कपिला भस्मगंधिनी ॥ १२० ॥

ऋषभः वृषः त्रयं ऋषभाख्यौषधिविशेषस्य “वैलघाटी इति ख्यातस्य” । शृंगीशब्द
 इत्थंतः ॥ ११६ ॥ गांगेरुकी नागबला झषा न्हस्वगवेधुका चत्वारि बलाविशे-
 षस्य “न्हस्वचिकणा इति च ख्यातस्य ।” धामार्गवः घोषकः द्वे घोषवल्लयाः
 “घोंसाळी, दोडकी इति च ख्यातायाः ।” सः घोषकः, पीतकः पीतपुष्पश्चैन-
 महाजालीत्युच्यते-एकम् । स्त्रीलिंगम् ॥ ११७ ॥ जोत्स्नी “ज्योत्स्ना ।” जोत्स्नी
 पटोली ज्योत्स्नेति हैमः । पटोलिका जाली त्रयं पटोलिकायाः “पडवळी इति
 ख्यातायाः ।” नादेयी भूमिजंबुका द्वे भृजंवाः “भृजंभाळी इति ख्यातायाः ।
 नह्देयी नागरंगे स्याज्जयायां जलवेतसे ॥ भूमिजंवां जवांशां च व्यंगुष्ठे ऽपि च
 योषितीति मैदिनी ।” लंगलिकी अग्निशिखा द्वे लंगल्याः वागचवका “कळ-
 लावी” इति च ख्यातायाः । काकांगी काकनासिका द्वे काकजंवाख्यौषधिविशे-
 षस्य “कावळी इति ख्यातस्य” ॥ ११८ ॥ गोधापदी सुवहा द्वे हंसपादिकायाः
 “रक्तलाजाळं इति ख्यातायाः ।” मुसली तालमूलिका द्वे मुसल्याकंद, मुसल-
 कंद इति ख्यातायाः । अजशृंगी विषाणी द्वे मेढशिगी इति ख्यातायाः ओषधेः ।
 इयं त्वजशृंगाकारफला बहुक्षीरा सकंटका नेत्रौषधिरिति सुभूतिराह । गोजिव्हा
 दार्विका “दर्विका” द्वे दवली “पाथरी” इति ख्यातस्य क्षेत्रजन्मशाकभेदस्य
 ॥ ११९ ॥ तांबूलवल्ली तांबूली नागवल्ली त्रीणि नागवल्लयाः “पानबेल इति
 ख्यातायाः” । द्विजा हरेणुः रेणुका कौंती कपिला भस्मगंधिनी षट् रेणुकाख्य-

एलावालुकमैलेयं सुगंधि हरिवालुकम् ॥

वालुकं चाथ पालंक्ष्यां मुकुंदः कुंदकुंदुरू ॥ १२१ ॥

बालं नहीबेरं बहिष्ठोदीच्यं केशांबुनाम च ॥ :

कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥ १२२ ॥

शैलेयं तालपर्णी तु दैत्या गंधकुटी मुरा ॥

गंधिनी गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ॥ १२३ ॥

महेरुणा कुंदुरुकी सलकी लहादिनीति च ॥

अग्निज्वालासुभिक्षे तु धांतकी धातुपुष्पिका ॥ १२४ ॥

गंधद्रव्यस्य “रेणूकलीज” इति प्रसिद्धस्य ॥ १२० ॥ एलावालुकं ऐलेयं सुगंधि हरिवालुकं वालुकं पंच बालिकाख्यगंधद्रव्यस्य । “वालुक, काकडी” इति ख्यातस्येत्यपि मतम् । पालंक्ष्यां मुकुंदः कुंदः कुंदुरुः “मुकुंदः कुंदुः कुंदरः” चत्वारि पालकी “पोईशक वस्तुकाकारां पालयै” इति च ख्यातस्य ॥ १२१ ॥ बालं नहीबेरं बहिष्ठं उदीच्यं केशांबुनाम पंच बाला इति ख्यातस्य । “बालः । बालो ना कुंतले ऽथस्य गजस्यापि च बालयौ ॥ वाच्यलिङ्गो ऽर्भके मूर्खे नहीबेरे पुत्रपुंसकमिति मेदिनी ।” केशांबुनां च तयोर्नाम यस्य तत्केशांबुनाम । यावत्केशस्यांबुनां नामानि तानि सर्वाणि बालस्यापीत्यर्थः । कालानुसार्यं वृद्धं अश्मपुष्पं शीतशिवम् ॥ १२२ ॥ शैलेयं पंच शैलेयस्य फूल “शिलाजित” इति ख्यातस्य । तालपर्णी दैत्यां गंधकुटी मुरा गंधिनी पंच मुरायाः तालिप्तपत्र “मोरमांशी” इति ख्यातायाः । गजभक्ष्या “गजभक्षा” सुवहा सुरभी “सुरभिः । सुरभिः सलकीमातृभिन्नमुरागेषु योषितीति मेदिनी । सुरभीरसेत्येकमपि पदम् ।” रसा ॥ १२३ ॥ महेरुणा “महेरुणा” कुंदुरुकी सलकी “सलकी सिलकी । श्राविदुभेदौ सलक्यविति तालव्यादौ रभसः । सलकी सिलकी लहादेति रुद्रः ।” लहादिनी “लहादिनी” अष्ट मालई इति ख्यातायाः । अग्निज्वाला “अग्नेर्ज्वालेव । रक्तपुष्पत्वात् ।” सुभिक्षा धांतकी धातुपुष्पिका “धातुपुष्पिका” चत्वारि धातक्याः धायफूल “धायटी” इति ख्यातायाः ॥ १२४ ॥ पृथ्वीका चंद्रवाला

पृथ्वीका चंद्रवालैला निष्कुटिर्बहुला ऽथ सा ॥
 सूक्ष्मोपकुंचिका तुत्था कोरंगी त्रिपुटा त्रुटिः ॥ १२५ ॥
 व्याधिः कुष्टं पारिभाव्यं वाप्यं पाकलमुत्पलम् ॥
 शंखिनी चोरपुष्पी स्यात्केशिन्यथ वितुन्नकः ॥ १२६ ॥
 झटामला ऽझटता ताली शिवा तागलकीति च ॥
 प्रपौंडरीकं पौंडर्यमथ तुन्नः कुबेरकः ॥ १२७ ॥
 कुणिः कच्छः कांतलको नंदिवृक्षो ऽथ राक्षसी ॥
 चंडा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः ॥ १२८ ॥
 व्याडायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम् ॥
 सुषिरा विटुमलता कपोतांग्रिर्नटी नली ॥ १२९ ॥

एला निष्कुटिः “निष्कुटी” बहुला पंचकं एलायाः । सा एला मूर्ध्ना सूक्ष्मपरि-
 माणा चेत् उपकुंचिका तुत्था कोरंगी त्रिपुटा त्रुटिः “त्रुटी” इति पंच नामानि
 ॥ १२५ ॥ व्याधिः कुष्टं पारिभाव्यं वाप्यं “व्याप्यं आप्यं” पाकलं उत्पलं
 पटुं कडू कोष्ठ “गोष्ठं कोष्ठ” इति ख्यातस्य । शंखिनी चोरपुष्पी केशिनी त्रयं
 चोरवह्न्याः “चोर शंखाट्टली, सांखवेल्” इति ख्यातायाः । वितुन्नकः
 ॥ १२६ ॥ झटामला अझटता ताली शिवा तामलकी पटुं भूम्यामलक्याः ।
 झटामलेत्यत्र झटति पृथक् पदं वा । अमलेति छेदः । आह च । तामलक्यामला
 तालीति । झटता तामलकीति चेति । प्रपौंडरीकं पौंडर्यं “पुंडर्यं” द्वे पौंडर्यस्य ।
 इदं शालपर्णीतुल्यपत्रं ज्ञेयम् । स्थलपद्ममिति गौडाः । तुन्नः कुबेरकः ॥ १२७ ॥
 कुणिः “तुणिः” कच्छः कांतलकः नंदिवृक्षः “नंदीवृक्षः” पटुं नंदिवृक्षस्य
 “नंदरुखी” इति ख्यातस्य । “अयमश्वत्थाकारपत्रः । राक्षसी चंडा धनहरी
 क्षेमः दुष्पत्रः गणहासकः पटुं चोराख्यगंधद्रव्यस्य “चोरओवा किरमानी
 ओवा, गटोना, गाट्रिवनमूळ” इति ख्यातस्य । गण इत्यप्यस्य नाम ॥ १२८ ॥
 व्याडायुधं “व्यालायुधं” व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकं चत्वारि व्याघ्रनखनामकगं-
 धद्रव्यस्य “लघुनखेला, वाघनख इति ख्यातस्य ।” सुषिरा विटुमलता कपोतां-
 ग्रिः नटी नली ॥ १२९ ॥ धमनी अंजनकेशी सप्त नलीनामकगंधद्रव्यस्य

धमन्यंजनकेशी च हनुर्हृदविलासिनी ॥

शुक्तिः शंखः खुरः कोलदलं नखंमथाढकी ॥ १३० ॥

काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृत्तोलकंसुराष्ट्रजे ॥

कुटन्नटं दशपुरं वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥

छवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च ॥

ग्रंथिपर्णं शुक्रं बर्हिपुष्पं स्थौणेयकुङ्कुरं ॥ १३२ ॥

मरुन्माला तु पिशुना स्पृक्का देवी लता लघुः ॥

समुद्रांता वधूः कोटिवर्षा लंकोपिकेत्यपि ॥ १३३ ॥

“पवारीति लोके प्रसिद्धस्य । इयं उत्तरपथे प्रसिद्धा ।” हनुः हृदविलासिनी शु-
क्तिः शंखः खुरः कोलदलं नखं “नखी” सप्त नखाख्यगंधद्रव्यस्य “नखला इति”
ख्यातस्य । अत्र हनुरुदन्तैः स्वीसाहचर्यात् । बदरीतुल्यपत्रत्वात्कोलदलम् । आ-
ढकी ॥ १३० ॥ काक्षी मृत्स्ना तुवरिका । “वार्षिका मूलिका त्वर्याढकी कुचक्षुरा-
शटीति बोपालितान् बृगिका ।” मृत्तोलकं “मृतालकं” सुराष्ट्रजं षट् तुवरि-
कायाः तूर इति ख्यातायाः । कुटन्नटं दशपुरं । दशपुरमिति दशपूरमिति दशपू-
रमिति च । दशपूरं दशपुरं प्लवर्न जीवितावहयमिति वाचस्पतिः ।
वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥ प्लवं गोपुरं गोनर्दकैवर्तीमुस्तकं “कैवर्तीमुस्तकं
कैवर्तमुस्तकं” अष्टकं कैवर्तीमुस्तकस्य केवडी, “जलमुस्ता, क्षुद्रमोक्षा,
मोथा” इति ख्यातस्य । ग्रंथिपर्णं शुक्रं । शुक्रो व्याससुते कीरे रावणस्य च
मंत्रिणि ॥ शिरीषपादं पंक्तिं ग्रंथिपर्णे नपुंसकम् । बर्हिपुष्पम् “शुक्रबर्हिमित्येक-
मपि नाम । बर्हिपुष्पं बर्हिः पुष्पं बर्हं पुष्पं चेति पृथगपि ।” स्थौणेयं कुङ्कुरं पंच
गंडीवन . “भटोरा” इति ख्यातस्य ॥ १३२ ॥ मरुन्माला पिशुना स्पृक्का
“पृषोदरादित्वात्सलोपे प्रक्कापि” देवी लता लघुः समुद्रांता वधूः कोटिवर्षा लं-
कोपिका दशकं पिंडकेति ख्यातायाः स्पृक्कायाः । अत्र मरुन्मालेति संघातविगृही-
तम् । यदाह वाचस्पतिः । स्पृक्का तु ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः । समुद्रांता
वधूः कोटिवर्षा लंकोपिका मरुत् । मुनिर्माल्यवती माला मोहना कुटिला लतेति
॥ १३३ ॥ तपस्विनी जटामांसी जटिला लोमशा मिशी “मिसिः मिषिः मिषी

तपस्विनी जटामांसी जटिला लोमशा मिशी ॥

त्वक्पत्रमुत्कटं भृगं त्वचं चोचं वरांगकम् ॥ १३४ ॥

कर्चूरको द्राविडकः काल्पको वेधमुख्यकः ॥

ओषध्यो जातिमात्रे स्युरजातौ सर्वमौषधम् ॥ १३५ ॥

शाकार्ख्यं पत्रपुष्पादि तंडुलीयो अल्पमारिषः ॥

विशल्यामिश्रिखानंती फलिनी शक्रपुष्पिका ॥ १३६ ॥

सादृक्षगंधा छगलांत्र्यावेगी वृद्धदारकः ॥

मसिः मषिः मषी मसी ” पंच जटामांस्याः । जटिति पृथक्पदं वा । यदाह । मां-
सी कृष्णजटा हिंसा नलदा जटिला मसिः । जटा च पिशिनी पेशी क्रव्यादी च
तपस्विनीति । त्वक्पत्रं उत्कटं भृगं त्वचं चोचं वरांगकं यद् त्वक्पत्रस्य “दा-
लक्षिनी” तज इति ख्यातस्य । त्वक्त्वचचोचशब्दाः स्युर्वस्के चर्षणि पत्रक इति
धरणिः ॥ १३४ ॥ कर्चूरकः “कर्चूरकः” द्राविडकः द्राविडदेशे जातः । तत्र
जात इत्यण् । भ्वार्थे कः । काल्पकः वेधमुख्यकः चत्वारि कचर इति ख्यातस्य
हरिद्राभस्य । कल्पे भवः काल्पकः ओष्ठचमध्यः । “तालव्यमध्यो ऽपि ।” ओष-
ध्य इति फलपाकांतानां ब्रीह्यादीनां जातौ च ओषध्यः स्युः । ओषधिशब्दप्रयोगः
स्यादित्यर्थः । बहुत्वविवक्षायां बहुवचनं न तु नित्यम् । यदा तु ओषधेः रोगहा-
रित्वमात्रं प्रतीयते न त्वन्यत तदा औषधशब्दप्रयोगः । ओषधेरजातावित्यण् । न
केवलमौषधेस्त्रैषधशब्दवाच्या किंतु रोगहरत्वेन घृतक्षौद्रात्रिफलाकल्कादिचौष-
धमिति सर्वमिति विशेषणान्ज्जेयम् ॥ १३५ ॥ यत्पत्रपुष्पादि तच्छक्रसंज्ञकं एकम्
भोजनसाधनस्य पुष्पादेः । आदिना मूलादिग्रहः । उक्तं च । मूलपत्रकरीरांमफल-
कांडाधिरूढकम् ॥ त्वक् पुष्पं क्वचं चैव शाकं दशविधं स्मृतमिति । तत्र करीरं
वंशंकुरः । कांडमिक्षुदंडादि । अधिरूढकं धीजांकुरः । कत्रचं छत्राकम् । शेषं
स्पष्टम् । तंडुलीयः अल्पमारिषः द्वे तांदुळी “तांदुळजा” इति ख्यातस्य । विश-
ल्या अमिश्रिखा अनंता फलिनी शक्रपुष्पिका पंचकर्ममिश्रिखायाः “कळलावी
इति ख्यातायाः” शक्रो ऽर्जुनतरुः तत्पुष्पमिव पुष्पं अस्याः शक्रपुष्पी ॥ १३६ ॥
क्षगंधा “क्षप्यगंधा” छगलांत्री “छगलांघ्री छगलांडी छगलेति पृथक्पदं वा ।

जुंगो ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्ली ॥ १३७ ॥

पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ॥

हयपुच्छी तु कांबोजी माषपर्णी महासहा ॥ १३८ ॥

तुंडिकेरी रक्तफला बिंबिका पीलुपर्ण्यपि ॥

बर्बरा कवरी तुंगी खरपुष्पा अजगंधिका ॥ १३९ ॥

एलापर्णी तु सुवहा रास्ना युक्तरसा च सां ॥

चांगेरी चुक्रिका दंतशर्ठा अंबष्टा अमल्लोणिका ॥ १४० ॥

सहस्रवेधी चुक्रो अमल्लवेतसः शतवेध्यपि ॥

नमस्कारी गंडकारी समंगा खदिरेत्यपि ॥ १४१ ॥

- छागे तु छगलश्छागु वृद्धदारकयोः स्त्रियामित्यनेकार्थकोशः । ” आवेगी वृद्धदार-
कः । वृद्धो दारक्योऽस्मान् । वृद्धत्वं दारयति वा वृद्धदारकः । वृद्धेति भावप्रधानम् ।
जुंगः पञ्च वृद्धदारकस्य ” वग्भारा, जीर्णफंजी इति ख्यातस्य । ” ब्राह्मी मत्स्या-
क्षी वयस्था सोमवल्ली, ” सोमवल्लीरिति चत्वारि सोमलतायाः । ” यस्याः शु-
क्लपक्षे पर्णान्युद्भवन्ति कृष्णे च पतन्ति सा सोमवल्ली । सैव सोमवल्ली ॥ १३७ ॥
पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती चत्वारि स्वर्णक्षीर्याः ” पिसोळा इति ख्या-
तायाः । ” हयपुच्छी कांबोजी माषपर्णी महासहा चत्वारि माषपर्ण्याः रानउंडीद
इति ख्यातायाः ॥ १३८ ॥ तुंडिकेरी ” तुंडिकेशी ” रक्तफला बिंबिका पीलुपर्णी
चत्वारि तोंडली इति ख्यातायाः तुंडिकेश्याः । बर्बरा ” बर्बरा कवरी । ब-
र्बरः पामरे केशे चकले नौवृद्धस्य । फंजिकायां पुमान् शाकभेदपुष्पभिदोः स्त्रिया-
मिति मेदिनी । ” कवरी ” कवरी तुंगी खरपुष्पा अजगंधिका ” अजगंधेत्यन्यत्र । ”
पञ्च बर्बरी, ” तिलवणी कानफोडी ” इति ख्यातस्य शाकभेदस्य ॥ १३९ ॥
एलापर्णी सुवहा रास्ना युक्तरसा चत्वारि एलापर्ण्याः कोलिंदण इति ख्यातायाः ।
चांगेरी चुक्रिका दंतशर्ठा अंबष्टा अमल्लोणिका ” अमल्लोल्लिका ” पञ्च अमल्लो-
णिकायाः चुक्रा इति ख्यातायाः ॥ १४० ॥ सहस्रवेधी चुक्रः अमल्लवेतसः शत-
वेधी चतुष्क्रमल्लवेतसस्य ” चांगेन्यादि जव पर्याया इत्यपि मतम् । ” नमस्कारी
गंडकारी ” गंडकाली ” समंगा खदिरा चत्वारि लज्जालु ” लाजाळू ” इति

जीवंती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ॥

कूर्चशीर्षो मधुरकः शृंगह्रस्वांगजीवकाः ॥ १४२ ॥

किराततिक्तो भूनिंबोऽनार्यतिक्तोऽथ सप्तला ॥

विमला शातला भूरिफेना चर्मकषेत्यपि ॥ १४३ ॥

वायसोली स्वादुरसा वयस्थाऽथ मकूलकः ॥

निकुंभो दंतिका प्रत्यक्श्रेण्युदुंबरपर्ण्यपि ॥ १४४ ॥

अजमोदा तृग्रगंधा ब्रह्मदर्भा यवानिका ॥

मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥ १४५ ॥

अव्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ॥

प्रसिद्धायाः औषधेः ॥ १४१ ॥ जीवंती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा “मधुः स्रवति पदद्वयमपि । मधु पुष्परमे औद्रे मद्ये ना तु मधुदुमे । वसंतदैत्यभिचैत्रे स्याज्जीवंत्यां तु योषितीति मेदिनी । विश्वप्रकाशोऽप्येवमपि पंच जीवंत्याः “हर-
ण्वेल, हरणदोडी इति ख्यातायाः ।” कूर्चशीर्षः मधुरकः शृंगः ह्रस्वांगः जीवकाः पंच जीवकस्य ॥ १४२ ॥ किराततिक्तः “चिरतिक्तश्चिरानिक्तश्च । किरातश्चिर-
रतिक्तश्च भूनिंबहिमकावपीति रभसः ।” भूनिंबः अनार्यतिक्तः त्रयं किराईत इति ख्यातस्य । सप्तला विमला शातला “शातला । विमला सातलायां स्यादिति विश्वप्रकाशः ।” भूरिफेना चर्मकषा पंच सप्तलायाः “शिकेकाई इति प्रसिद्धायाः” ॥ १४३ ॥ वायसोली स्वादुरसा वयस्था त्रयं लहानं कावळी, काकोली इति च ख्यातस्य । मकूलकः “पृषोदरादित्वादुत्वे मुकूलकोऽपि” । निकुंभः दंतिका “दंतिजा” प्रत्यक्श्रेणी उदुंबरपर्णी “ऊदुंबरपर्णी ऊदुंबरपर्णी” पंच दंत्याः “दांती इति ख्यातायाः ।” यस्याः बीजं जेपाळ इति ख्यातम् ॥ १४४ ॥ अजमोदा तृग्रगंधा ब्रह्मदर्भा यवानिका “यमानिका” द्वे यवान्याः औवा इति ख्यातायाः । “यवानीद्वयस्य द्वे द्वे नामनी इत्यपि मतम् ।” पुष्करं काश्मीरं पद्म-
पत्रं “पद्मवर्णमिति पाठः ।” त्रीणि पौष्करमूले पुष्करमौषधिविशेषस्तस्य मूले इत्यर्थः ॥ १४५ ॥ अव्यथा अतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी पंच उत्तरदेशे प्रसिद्धायाः पद्मचारिण्याः “स्थलकमलिनी इति ख्यातायाः ।” कांपिल्यः “कां-

विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिवाराही बदरेत्यपि ॥

मार्कवो भृंगराजः स्यात्काकमाची तु वायसी ॥१५१॥

शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्रा मधुरा मिसिः ॥

अवाक्पुष्पी कारवी च सरणा तु प्रसारिणी ॥ १५२ ॥

तस्यां कटभरा राजबला भद्रबलेत्यपि ॥

जनी जतूका रजनी जतुकृच्चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥

संस्पर्शाऽथ शटी गंधमूली षड्भुजिकेत्यपि ॥

कर्चुरोऽपि पलाशो ऽथ कारवेलः कठिलकः ॥ १५४ ॥

सुषवी चाथ कुलकं पटोलस्तित्तकः पटुः ॥

विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिः “गृष्टिः” वाराही बदरा चतुष्का वागह्याः “वारा-
हीकंद डुकरकंद इति ख्यातायाः” । मार्कवः भृंगराजः “भृंगराजाः । भृंग
इव रजो ऽस्य । सांतो ऽदंतो ऽपि । स्यान्मार्कवो भृंगराजो भृंगराजः सुजागर
इति रभसात् ।” द्वे माका इति ख्यातस्य । काकमाची वायसी द्वे कावळी
“काकजंघा” इति ख्यातायाः ॥ १५१ ॥ शतपुष्पा सितच्छत्रा अतिच्छत्रा
मधुरा मिसिः “मिसी” अवाक्पुष्पी कारवी समकं शोष इति ख्यातायां शत-
पुष्पायाम् । सरणा “सरणी सारणी” । सरणा सरणी चार्वी कटभरा महाब-
लेति रुद्रः । रुद्रेदे ना प्रसागण्यां स्वल्पनद्यां च सारणीति मेदिनी । “प्रसा-
रिणी ॥ २६२ ॥ कटभरा “कटभरा” राजबला भद्रबला पंच प्रसारण्याः (चांद-
वेल) “कुञ्जप्रसारिणी” इति ख्यातायाः । जनी “जनिः” जतूका “जतुका”
रजनी “रजनिः” जतुकृत् चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥ संस्पर्शा पटु चक्रवर्तिन्याः
चाकवत इति ख्यातायाः । शटी गंधमूली “गंधमूला” षड्भुजिका कर्चुरः
“कर्चुरः कर्चुरः” पलाशः पंच शम्याः “कापूरकाचरी, आंबेहळद इति
ख्यातायाः ।” कारवेलः कठिलकः “कठिलकः” ॥ १५४ ॥ सुषवी “सुसवी
सुषवी” त्रीणि कारवेलस्य कारली इति ख्यातस्य । कुलकं पटोलः तित्तकः
पटुः चत्वारि पटोल “पडवळ” इति ख्यातस्य । कूष्मांडकः कर्कारुः द्वे
कूष्मांडस्य “कोहळा इति ख्यातस्य ।” उर्वारुः “ईवारुः ईवारुः ईवारुः

कूष्माडकस्तु कर्कारुर्वारुः कर्कटी स्त्रियौ ॥ १५५ ॥

इक्ष्वाकुः कटुतुंबी स्त्र्यातुंब्यलाबूरुमे समे ॥

चित्रां गवाक्षी गोडुंबा विशंला त्विद्रवारुणी ॥ १५६ ॥

अंशोन्नः सूरणः कंदो गंडीरस्तु समष्टिला ॥

कलंव्युपोदिका स्त्री तु मूलकं हिलमोचिका ॥ १५७ ॥

वास्तुकं शाकभेदाः स्युर्दूर्वा तु शतपर्विका ॥

एवारुः । उन्मत्तो धुस्तुरिवारुः कर्कटिः स्यादिति पुंस्काण्डे रत्नकोशात् । ”
कर्कटी “कर्कटिः” द्वे कर्कट्याः कांकडी इति ख्यातायाः ॥ १५५ ॥ इक्ष्वाकुः
कटुतुंबी द्वे कटुतुंब्याः “दुध्या. कडुभोपळा इति ख्यातायाः । अत्र इक्ष्वाकुशब्दः
कटुकटुतुंब्युभयसाधारणः । इक्ष्वाकुः कटुतुंब्यां स्त्री सूर्यवंशे नृपे पुमानिति कोशा-
तरेऽप्युक्तम् । ” तुंबी “तुंबिः तुंबा” अलाबूः । “अलाबूः अलाबूः आलाबूः
लाबूः लाबूः । अलाबूः स्त्री पिंडफला तुंबिस्तुंबी महाफला । तुंबा तु वर्तुला स्ला-
बूर्निवे तुंबी तु लाबुकेति वाचस्पतिः । अलाबूस्तुंबकः प्रोक्त इति चंद्रः । लाबुकेत्य-
न्यकोशे । द्वे काळा भोपळा इति ख्यातस्य । ” अलाबुर्हस्वांतोऽपि कचित् । चित्रा
गवाक्षी गोडुंबा त्रीणि गोडुंबायाः “कंवडळ इति ख्यातायाः । चित्रा ऽऽखुपर्णी
गोडुंबा सुभद्रा दंतिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रे नदीभेदेषु च स्त्रियामिति
मेदिनी । गवाक्षी त्विद्रवारुण्यां गवाक्षो जालके कपाविति हैमः । गोदुरधेति पाठो
न दृश्यते कोशेषु । गोदुरधेति चिंभूड इति प्रसिद्धिवैद्यके । विशंला इन्द्रवारुणी
द्वे इन्द्रवारुण्याः “मोठी कंधळ इति ख्यातायाः ॥ १५६ ॥ अंशोन्नः सूरणः
“तालव्यादिरपि । ” कंदः त्रीणि सूरणस्य । गंडीरः समष्टिला द्वे . गंडीराख्य-
शाकभेदस्य “कडू सूरण इति ख्यातस्य । ” कलंव्यादयः पंच शाकभेदाः स्युः
एकैकम् । तत्र कलंबी वेण्वाकृतिः । “कलंबी तु शतपर्वा कलंबूर्वा सुवीरुध. इति
वाचस्पतिः । कलंबी शाकभेदे ऽपि स्यादंडशरयोः पुमानिति मेदिनी । ” उपो-
दिका “उपोदीकापि” (वाळी) “थोरमयाळ, पोईमांडवीवेल” इति प्रसिद्धा ।
मूलकं मुळा इति ख्यातम् । हिलमोचिका देशांतरे हलहंची “चाक्कवत” इति
प्रसिद्धा ॥ १५७ ॥ वास्तुकं “बथुवा” “चंदनबटुवा” इति प्रसिद्धम् ।
“वास्तुकमपि” । दूर्वा शतपर्विका “शतपर्णिका” सहस्रवीर्या भार्गवी रुहा

सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहाऽनन्ताऽथ सा सिता ॥ १५८ ॥

गोलोमी शतवीर्या च गंडाली शकुलाक्षका ॥

कुरुविंदो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् ॥ १५९ ॥

स्याद्भद्रमुस्तको गुंदा चूडाला चक्रलोच्चटा ॥

वंशे त्वक्सारकर्मारित्वचिसारतृणध्वजाः ॥ १६० ॥

शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ॥

वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनंत्यनिलोद्धताः ॥ १६१ ॥

ग्रंथिर्ना पर्वपरुषी गुंद्रस्तेजनकः शरः ॥

नडस्तु धमनः पोटगलोऽथो काशमस्त्रियाम् ॥ १६२ ॥

अनन्ता षट्-दूर्वायाः ॥ १५८ ॥ सा दूर्वा सिता शुक्ला चेत् तदा गोलोमी शतवीर्या गंडाली शकुलाक्षका इति चत्वारि । कुरुविंदः मेघनामा मुस्ता मुस्तकं चत्वारि मुस्तायाः “मोथ इति ख्यातायाः” । मेघनामा मेघपर्यायनामकः । “मुस्तकं पुंसि क्लीबे च” ॥ १५९ ॥ भद्रमुस्तकः भद्रमिति पृथगपि नाम । “भद्रं स्यान्मंगले हेन्नि मुस्तके करणान्तरे इति रुद्रः ।” गुंदा द्वे मुस्ताविशेषस्य भद्रमुस्तकस्य “नागरमोथा इति ख्यातस्य ।” अस्त्रियामिति मुस्तकभद्रमुस्तकाभ्यां संबध्यते । धन्वंतरिरिमं भेदमाह । मुस्तकोऽबुधरो मेघो घनो राजीवशेरुकः । भद्रमुस्तो क्रांहीऽब्दो गांगेयः कुरुविंदक इति । चूडाला चक्रला उच्चटा त्रीणि उच्चटामूलस्य “फुल्ली इति कोंकणे ख्यातस्य मुस्ताविशेषस्य ।” वंशः त्वक्सारः कर्मारः त्वचिसारः । तृणध्वजः ॥ १६० ॥ शतपर्वा यवफलः वेणुः मस्करः तेजनः दशकं वेणोः । ये वेणवः अनिलोद्धताः अनिलेन क्लीटादिकृतरं ध्रगतवायु-नोद्धताः स्वनन्ति शब्दं कुर्वन्ति ते कीचकाः स्युरित्येकम् ॥ १६१ ॥ ग्रंथिः पर्व परुः “परुरुदंतोऽपि । मृज्जासारो ग्रंथिपरुः परागः कुसुमे रेणुरिति पुंस्काण्डे रत्न-कोशात् ।” त्रीणि वंशादिग्रंथैः परैरिति ख्यातस्य । तत्र ग्रंथिर्ना पुमान् । गुंद्रः तेज-नकः शरः “सरः । सरस्तु मुंजो बाणाख्यो गुंद्रस्तेजनकः शर इति वाचस्पतेर्दत्त्यादि-
श्च ।” त्रीणि शरस्य । नडः “नलः । अथ पोटगलः पुंसि नले च काशमत्स्ययोरिति मेदिनी ।” धमनः पोटगलः त्रीणि देवनळ इति ख्यातस्य । काशं “कासम्” ॥ १६२ ॥

इक्षुगंधा पोटगलः पुंसि भूमि तु बल्वजा ॥
 रसाल इक्षुस्तभेदाः पुंड्रकांतरकादयः ॥ १६३ ॥
 स्याद्वीरणं वीरतरं मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ॥
 अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥
 लामज्जकं लघुलयभवदाहेष्टकापथे ॥
 नडादयस्तृणं गर्मुच्छ्यामाकप्रमुखा अपि ॥ १६५ ॥
 अस्त्रीं कुशं कुथो दर्भः पवित्रमथकंतृणम् ॥
 पौरसौगंधिकध्यामदेवजग्धं करौहिषम् ॥ १६६ ॥

इक्षुगंधा पोटगलः कृषि काशस्य “काशं पुत्रपुंसकम् ।” बल्वजा इत्येकं पु-
 ल्लिंगं बहुवचनात् “मोळ, लव्हाळे, लवा इति ख्यातस्य । एको बल्वज इति
 भाष्यकारवचनादेकत्वेऽपि ।” रसालः इक्षुः द्वे इक्षोः । पुंड्रः कांतरकः इत्या-
 दयस्तस्येक्षोभेदाः । अत्रिना कोशंकारादिग्रहः “स च । इक्षुः कर्कटको बंशः कां-
 तारो वेणुनिस्तृतिः । इक्षुरस्यः पोट्रकश्च रसालः कुसुमारकः इति” एकैकम् ॥ १६३ ॥
 वीरणं वीरतरं द्वे तृणभेदस्य “काळावाळा इति ख्यातस्य” । अस्य वीरणस्य मूले
 उशीरं अभयं नलदं सेव्यं अमृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥ लामज्जकं लघुलयं
 अवदाहं इष्टकापथं इति दश नामानि स्युः । लघु लयं इति पृथगपि । लामज्जकं
 सुवासं स्यादमृणालं लयं लघ्विति सुश्रुतः । अवदाहेष्टमिति अवदाहेष्टकापथमिति
 चैकैकं पदमिति । नडादयः नडकाशादयः तृणं तृणजातीया इत्यर्थः । “नलादय
 इत्यपि पाठः । ये च गर्मुच्छ्यामाकप्रमुखाः । गर्मुच्छ्यामाकौ तृणधान्यविशेषौ ।
 प्रमुखशब्दाद्वक्ष्यमाणाः कुशादयः कंगुकोद्रवाद्याश्च । तेऽपि तृणजातीयाः । “अत्र
 प्रमुखशब्दान्नीवाराद्या गृहीतव्याः । अन्यथा कोद्रवादीनां हविष्यत्वापातात् ।
 श्यामाकः । श्यामकोऽपि चेति हलायुधाच्छ्यामकोऽपि ।” एकम् ॥ १६५ ॥
 कुशं कुथः दर्भः पवित्रं चत्वारि कुशस्य । तत्र कुशं क्षीरपुंसोः । कंतृणं पौरं
 सौगंधिकं ध्यामं देवजग्धं करौहिषं षट् गंजाण “रोहिसगवतं” इति ख्यातस्य
 तृणभेदस्य ॥ १६६ ॥ छत्रा अतिछत्रः पालघ्नः । पालं क्षेत्रं व्रंतीति पालघ्नः ।

छत्राऽसिच्छत्रपालघ्नौ मालातृणकभूस्तृणे ॥

शष्पं बालतृणं घासो यवसं तृणमर्जुनम् ॥ १६७ ॥

तृणानां संहतिस्तृण्या नड्या तु नडसंहतिः ॥

तृणराजाव्हयस्तालो बालिकेरस्तु लांगली ॥ १६८ ॥

घोंटां तु पूगः क्रमुको गुवाकः खिपुरो ऽस्य तु ॥

फलमुद्वेगमेते च हिंतालसहितास्त्रयः ॥ १६९ ॥

खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ॥

॥ इति वनौषधिवर्गः ॥ ॥ ६७ ॥

सिंहो मृगेंद्रः पंचास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ॥

मालातृणकं “मालाकुराणि तृणान्यस्य ।” भूस्तृणं पंच ‘वचाकृतजलतृणभेदस्य ।
“अत्र आद्यत्रयं श्वेतगवत इति ख्यातस्य । अंत्यद्वयं मालाकारतृणस्येत्यपि मतम् ।”
शष्पं “क्षस्यं” बालतृणं द्वे कोमलतृणस्य । घासः यवसं द्वे गवादीनां भक्ष्यतृण-
स्य । तृणं अर्जुनं द्वे तृणमात्रस्य ॥ १६७ ॥ तृणानां संहतिः समूहस्तृण्येत्युच्यते
एकम् । नडानां संहतिर्नड्येत्युच्यते एकम् । तृणराजः तालः द्वे तालस्य । तृणरा-
जाव्हयस्तृणराजनामकः । नालिकेरः “नारिकेरः नारिकेलः नाडिकेरः नारीकेलः
नारिकेलिः नारीकेली” लांगली द्वे नारिकेलस्य “नारळ इति ख्यातस्य । लांगली
खी क्षीपंतः । इन्नंतः पुंसीत्येके ॥ १६८ ॥ घोंटां पूगः क्रमुकः गुवाकः
“गूवाकः” । गुवाकोऽपि च गूवाक इति तारपालः । खिपुरः पंच पूगवृक्षस्य “सुपारी,
पोफळी इति ख्यातस्य ।” अस्य फलं उद्वेगमित्युच्यते एकम् । एते तालनालिके-
रपूगस्त्रयः । हिंतालस्तालभेदः स तु अल्पपरिमाणः तस्सहिताः एवं चत्वारः
खर्जूरादयश्चत्वारश्च एवमष्टौ एते तृणद्रुमा इत्युच्यन्ते ॥ १६९ ॥ तत्र खर्जूरः
खजूर इति ख्यातः । केतकी क्षीपंता केगत “केतक” इति ख्याता । एवं ताली
तालीभेदः । खर्जूरी खर्जूरभेदः ॥ ॥ इति वनौषधिवर्गः ॥ ॥ ६७ ॥ सिंहः ।
हिंनस्ति इति सिंहः । हिंसि हिंसायाम् । मयूरव्यंसकादिः । भवेद्वर्णागमादंसः सिंहो
वर्णविपर्ययादित्युक्तम् । मृगेंद्रः पंचास्यः हर्यक्षः केसरी । केसरी तुरगे सिंहे पुत्रागे

“कंठीरवो मृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशनः ॥

पुंडरीकः पंचनखचित्रकयमृगद्विषः ॥ १ ॥”

शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे तरक्षुस्तु मृगादनः ॥ १ ॥

वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री. किरिः किष्टिः ॥

दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ॥ २ ॥

कपिः क्लृप्तवंगशाखामृगवलीमुखाः ॥

मर्कटो वानरः कीशो वनौका अथं भल्लुकः ॥ ३ ॥

ऋक्षाऽच्छभल्लभल्लूका गंडके खड्गखड्गिनौ ॥

लुलायो महिषो ब्राह्मिषत्कांसरसैरिभाः ॥ ४ ॥

नागकेसर इत्युक्तम् । हरिः पट् सिंहस्य । केसरौ इन्नतः । तालव्यमध्यो ऽपि । पंचं विस्तृतमास्यमस्य पंचास्यः । “पचि विस्तारे । मुखं पात्रंश्च पंचास्यानीवे यस्येति वा” । कंठीरवो मृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशन इत्यादयो ऽप्यस्य पर्यायाः ॥ १ ॥ शार्दूलः द्वीपी व्याघ्रः त्रीणि व्याघ्रस्य । तरक्षुः “तरक्षः” मृगादनः द्वे कुक्कुराकृतेः कृष्णरेखाचित्रितस्य मृगविशेषस्य “तरस” इति ख्यातस्य । “वराहः सूकरः घृष्टिः “घृष्टिः” कोलः पोत्री । पोत्रं मुखाग्रं भस्ति यस्य । पोत्रं वस्त्रे मुखाग्रे च सूकरस्य हलस्य चेति । किरिः “किरः” किष्टिः दंष्ट्रीः घोणी स्तब्धरोमा क्रोडः भूदारः द्वादश सूकरस्य । तालव्यादिरपि सूकरः । साहचर्यादृष्टिः पुंसि । पोत्रिणौ । दंष्ट्रिणौ । घोणिनौ । स्तब्धरोमाणौ ॥ २ ॥ कपिः क्लृप्तवंगः क्लृप्तवंगशाखामृगः वलीमुखः “बलिमुखः वलीमुखः” मर्कटः वानरः कीशः वनौकः नृवकं वानरस्य । वनौकसौ । “शाखाचारी मृगः शाखामृगः” भल्लुकः ॥ ३ ॥ ऋक्षाः अच्छभल्लः भल्लुकः “भल्लुकः भालुकः” चतुष्कर्मच्छभल्लस्य आस्वल, रीस इति ख्यातस्य । “केचन भालु इति ख्यातायाः नामचतुष्कमिति वदन्ति” “ह्रस्वमर्थो ऽपि । भल्लक इति अच्छभल्लपरिषद्विरहतीति प्रयोगः । अच्छ इति च । अच्छः स्फटिकमल्लकनिर्मलेष्विति मेदिनी । गंडकः खड्गः खड्गः । खड्गं शृंगं यस्यास्ति । त्रीणि गंडशृंगं “गंडा” इति ख्यातस्य । लुलायः “लुलाप इति ओष्ठशृंगो ऽपि” महिषः ब्राह्मिषः । बाह्यानां ह्यानां द्विषन् । कासरः सैरिभः पंच महिषस्य “गवा इति ख्यातस्य” ॥ ४ ॥

स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ॥

शृगालवंचुकक्रोष्टुफेरुफेरवजंबुकाः ॥ ५ ॥

ओतुर्विडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् ॥

त्रयो गौधेरगौधारगौधेया गोधिकात्मजे ॥ ६ ॥

श्रावित्तु शल्यस्तल्लोम्नि शलली शललं शलम् ॥

वातप्रमीर्वातमृगः कोकस्त्वीहामृगो वृकः ॥ ७ ॥

मृगे कुरंगवातायुहरिणाजिनयोनयः ॥

ऐणेयमेण्याश्चर्माद्यमेणस्येणमुभे त्रिषु ॥ ८ ॥

शिवा भूरिमायः गोमायुः मृगधूर्तकः शृगालः “शृगालः” वंचुकः “वंचकः । वंचकस्तु खले धूर्ते गृहवध्नौ च जंबुक इति कोशांतरात् ।” क्रोष्टा फेरुः फेरवः जंबुकः दश जंबुकस्य कोल्हा इति ख्यातस्य । स्त्रियामिति पुंन्यत्तावपि शिवा-
शब्दो नित्यं स्त्रीलिंग इत्यर्थः । चतुष्पदां द्विलिंगता वक्ष्यते ब्रह्मपदान्तेऽयम् ।” शृगालो
दंत्यादिरपि । क्रोष्टुशब्दस्य रूपाणि तु क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टरः । क्रोष्टारं क्रोष्टारौ
क्रोष्टून् । क्रोष्टा क्रोष्टुनेत्यादि । दीर्घमध्येऽपि जंबूक इति ॥ ५ ॥ ओतुः विडालः
“विडालः” मार्जारः वृषदंशकः आखुभुक् पंच मार्जारस्य । गौधेरः गौधारः
गौधेयः एते त्रयः शब्दा गोधिकात्मजे स्थलगोधिकाया अपत्येऽगार इति ख्याते ।
“अयं कृष्णसर्पाद्गोधायां घोरपट इति ख्यातायां चतुष्पाज्जायते । अस्य सर्पस्य
दंशेन मानवोऽवश्यं म्रियते ॥ ६ ॥ श्रावित् शल्यः द्वे शल्यस्य साळई
“साळी” इति ख्यातस्य । श्रानं विध्नति लोम्ना श्रावित् श्राविधौ । तस्य शल्य-
स्य लोम्नि शलली शललं शलं इति त्रीणि । शलली स्त्रियाम् । इदं सीमंतोन्नयना-
दावुपयुज्यते । वातप्रमीः वातमृगः द्वे वातमृगस्य वायुळ इति ख्यातस्य । वात-
प्रमीरीदंतः पुंसि । रूपाणि तु । वातप्रमीः वातप्रम्यौ वातप्रम्यः । वातप्रमीं वातम्यौ
वातप्रमीन् । सप्तम्येकवचने तु सवर्णदीर्घः । वातप्रमी स्त्रियां तु लक्ष्मीवत् । कोकः
ईहामृगः वृकः त्रीणि वृकस्य “लांडगा इति ख्यातस्य ।” कोक ईहामृगो इत्याप-
पाठः ॥ ७ ॥ मृगः कुरंगः वातायुः “वानायुः वनायुः ।” हरिणः अजिनयोनिः
पंच हरिणस्य । एण्या हरिण्याश्चर्माद्यं आद्यशब्दात् मांसादि ऐणेयमित्युच्यते एकम् ।
प्राणिरजतादिभ्योऽञ् इत्यञ् । एणस्य तु चर्माद्यं ऐणमित्युच्यते एकम् । उभे ऐणेयं

कदली कंदली चीनश्चमूरुप्रियकावपि ॥

समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥

कृष्णसाररुन्यंकुरंकुशंबररौहिषाः ॥

गोकर्णपृषतैर्गर्ग्यरौहिताश्चमरोःमृगाः ॥ १० ॥

गंधर्वः शरभो रामः सृमरो गवयः शशः ॥

इत्यादयो मृगेंद्राद्या गवाद्याः पशुजातयः ॥ ११ ॥

ऐणं च त्रिषु स्पष्टम् ॥ ८ ॥ कदली कंदली चीनः चमूरुः प्रियकः समूरुः एते षट् हरिणभेदाः एकैकम् । कदलीकंदलीयौ डीपंते स्त्रियाम् । स्वामिमते तु इन्नंतौ पुंसि । अमी षट् हरिणाः वक्ष्यमाणाः कृष्णसारादयश्च अजिनयोनय उच्यंते । यत्र एते चर्म-
प्युपयुक्ताः ॥ ९ ॥ कृष्णसारः “कृष्णसारः । कृष्णश्चासौ सारश्च । वर्णो वर्णे-
नेति समासः । शाकः शबलवातयोरिति तालव्यादौ रभसः । ” रुरुः न्यंकुः रंकुः
शंबरः “शंबरः संवरः” । शं वृणोति । वृञ् वरणे । रौहिषः “रौहिषः । रौहिषं
कत्तृणे ज्ञेयं रौहिषो हरिणांतर इति विश्वप्रकाशः । ” गोकर्णः । गोकर्णोऽश्वतरे सर्वे
मृगभेदे गणांतर इति हेमचंद्रः । पृषतः ऐणः ऋश्यः “ऋष्यः । ऐणः कुरंश्चमो रिष्यः
स्यादृश्यश्चारुलोचन इति त्रिकांडशेषान् । तत्र रिष्योऽपि । ” रोहितः “लोहितः”
चमरः एते द्वादश मृगाः मृगभेदाः एकैकम् । तत्र कृष्णसारः कृष्णवर्णेन मिश्रः
कृष्णमृग इति ख्यातः । रुरुदेशांतरभाषायी भुवार “रोहं” इति ख्यातः । न्यंकु-
र्नागुण इति ख्यातः “शंबरभेदः” । रंकुः चित्ता “चित्तञ्जडियार मृगविशेषः”
इति ख्यातः । शंबरः सांबर “सांबर” इति ख्यातः । रौहिषः रोही इति ख्यातः ।
गोकर्णः गोंव इति ख्यातः । पृषतः विंदुविशिष्टः पुषिव इति ख्यातः । ऐणश्चारुनेत्रः ।
ऋष्यः शीघ्रगामी । रोहितो रक्तवर्णः चमरश्चामरोपयोगिपुच्छः ॥ १० ॥ गंधर्वः
शरभः रामः सृमरः गवयः शशः एते षट् मृगभेदाः । “शरभस्तालव्यादिः” ।
तत्र गंधर्वो गंधविशिष्टः । शरभो लङ्घिसरा इति प्रसिद्धः । रामो रमणीयरूपो मृग-
भेदः । सृमरः सरणशीलः । गवयः गवा इति ख्यातः । शशः ससा इति ख्यातः
एकैकम् । इत्यादयः गंधर्वादयः आदिशब्दादत्रानुक्ता वनपोतादयो ये च पूर्वोक्ता
मृगेंद्राद्याः सिंहाद्याश्चमरांताः ये च वर्गांतरे वक्ष्यमाणा गवाद्याः गोहस्त्यश्वादयः ते
सर्वे पशुजातयः पशुशब्दवाच्या इत्यर्थः एकम् ॥ ११ ॥ “अधोगांता खनकः

“अधोगंता तु खनको वृकः पुं ध्वज उंदुरः” ॥

उंदुरुर्मूषकोऽप्याखुर्गिरिका बालमूषिका ॥

सरटः कृकलासः स्यान्मुसली गृहगोधिका ॥ १२ ॥

लूता स्त्री तंतुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः ॥

नीलंगुस्तु कृमिः कर्णजलौकाः शतपद्युभे ॥ १३ ॥

वृश्चिकः शूककीटः स्यादलिटुणौ तु वृश्चिके ॥

वृकः पुं ध्वजः उंदुरः पंच क्षेपकश्लोकगतनामानि मूषकस्थ । ” उंदुरुः मूषकः “ह्रस्वोपधदीर्घोपधमुषमूषधातुभ्यां कनि मुषकः मूषक इति द्वयम् ” आखुः त्रयं मूषकस्य, उंदुरुंदुरुंदुर इति शब्दार्णवे । गिरिका बालमूषिका द्वे स्वल्पमूषकजातेः । “खर्बोखुर्बालमूषिकेति दुर्गः । ” छुछुंदरी गंधमुखी दीर्घतुंडी दिवांधिकेति श्लोकार्धं केचिदत्र पठेति । एतन्नामचतुष्टयं मूषकसदृशजातिविशिष्टस्य त्रिचुंद्रीति ख्यातस्य । सरटः कृकलासः “कृकलाशः कृकुलासः कृकं शिरो ग्रीवा कंठं च लासयति ” द्वे सरडा इति ख्यातस्य । मुसली गृहगोधिका “गृहगोलिकेत्यपि पाठः ” द्वे गृहगोध्याः “पाल इति ख्यातायाः । ” “मुसति संशयं खंडयति शुभाशुभसूचकत्वात् मुसली खीपता । मुशलीति तालव्यमध्यापि । ज्येष्ठा स्त्री कुड्यमत्स्या च गृहगोधा गृहलिकेति कोशांतरम् ॥ १२ ॥ लूता तंतुवायः “तंत्रवायः ” ऊर्णनाभः ऊर्णव तंतुर्नाभौ यस्य । मर्कटकाः चत्वारि ऊर्णनाभस्य “कोष्ठी कोळी इति ख्यातस्य । तत्र लूता नित्यं स्त्री नीलंगुः कृमिः “कृमिः । कृमिर्ना कृमिवत्कीटे लाक्ष्मीं कृमिले खर इति मेदिनी । दुमामये भवेत्पुंसि कीटे च कृमिवत्किमिरिति रभसः । ” द्वे अपि पुंसि क्षुद्रकीटमात्रस्य “कुसुरडा घुले इति ख्यातस्य ” । नीलंगुरिति दीर्घमध्येऽपि । “नीलंगुरपि नीलंगुरिति द्विरूपकोशः । ” कर्णजलौकाः शतपदी द्वे स्त्रीलिंगे । कर्णजलूका “वोण, गोम वळोजी” इति ख्यातायाः । शतं पादा यस्याः सा । “कर्णजलौकाः सांता । कर्णजलूका कर्णजलौकेति च दाबंतापि ” ॥ १३ ॥ वृश्चिकः शूककीटः द्वे शूककीटस्य “ऊर्णादिभक्षकस्य कंसर इति ख्यातस्य । ” शूकं शूकाकारं लोमं तद्युक्तसर्वांगः कीटः शूककीटः । अलिः “आलिः । ” वृश्चिको दुण आलिः स्यादिति बोपालितः । आली । अथाली स्याद्वृश्चिके भ्रमरे पुमानिति कोशांतरम् । ” दुणः “द्रोणः ” वृश्चिकः त्रीणि

पारावतः कलरवः कपोतो ऽथ शशादनः ॥ १४ ॥

पत्री श्येन उलूकस्तु वायसारातिपेचकौ ॥

“दिवांधः कौशिको धूको दिवाभीतो निशाटनः ॥”

व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः खंजरीटस्तु खंजनः ॥ १५ ॥

लोहपृष्ठस्तु कंकः स्यादथ चाषः किकीदिविः ॥

कलिङ्गशृङ्गधूम्याटः अथ स्याच्छतपत्रकः ॥ १६ ॥

दार्वाघाटो ऽथ सारङ्गस्तोककश्चातकः समाः ॥

कुकवाकुस्ताम्रचूडः कुकुटश्चरणायुधः ॥ १७ ॥

विचू इति ख्यातस्य विपकीटस्य । तत्रालिरिदंत. इन्नंतश्च । पारावतः “पारापतः । पारापतः कलरवः पत्री श्येनः शशादन इति रभसः ।” कलरवः कपोतः त्रीणि पारावतस्य पारिवा “खधूतर” इति ख्यातस्य । पारावतः कपोतः स्यात्कपोतो विहगांतर इति विश्वः । शशादनः ॥ १४ ॥ पत्री श्येनः त्रयं संसाणा इति ख्यातस्य । उलूकः वायसारातिः पेन्नकः त्रयमुलूकस्य धूक “धुवड पंचापक्षी” इति ख्यातस्य । “दिवांधः कौशिकः धूकः दिवाभीतः निशाटनः पंचकमप्युलूकस्य ।” व्याघ्राटः भरद्वाजः द्वे भरद्वाजस्य पक्षिणः “कुकुडकोंवा कुंभारकोंवा इति ख्यातस्य ।” खंजरीटः खंजनः द्वे चलत्पक्षस्य पक्षिविशेषस्य “ताजवा तय्यर इति ख्यातस्य” ॥ १५ ॥ लोहपृष्ठः कंकः । कंकश्छद्मद्विजे ख्यातो लोहपृष्ठकृतांतमोरित्युक्तत्वात् । द्वे बाणोपयोगिपत्रस्य पक्षिभेदस्य । चाषः “चासः । इक्षुपक्षिभिदो-श्वास इति दंत्यातेषु रुद्रः ।” किकीदिविः “किकीदीविः किकिदिविः किकिदिवः किकीदिवीः किकीदिवः किकिः किकी दिवः । चाषो दिविः किकिः स्मृत इति व्याडिः ।” द्वे चाग्रगा “चाष, चास, तास,” इति ख्यातस्य । कलिङ्गः भृङ्गः धूम्याटः त्रीणि फेंचुहार “मस्तकचूड पक्षी” इति ख्यातस्य । “धूमसमूह इवाटतीति धूम्याटः ।” शतपत्रकः ॥ १६ ॥ दार्वाघाटः द्वे वटफोरा “सुतार पक्षी, काष्ठकुट्ट, टांकारी” इति ख्यातस्य । सारङ्गः “शारङ्गः । शारङ्गश्चातके ख्यातः शबले हरिणेऽपि चेति तालव्यादावजयः” । तोककः चातकः त्रीणि चातकस्य । कुकवाकुः ताम्रचूडः कुकुटः चरणायुधः चत्वारि कुकुटस्य “कोंबडे इति ख्यातस्य” ॥ १७ ॥

चटकः कलविकः स्यात्तस्य स्त्री चटका तयोः ॥

पुमपत्ये चाटकैरुपत्ये चटकैव सा ॥ १८ ॥

कर्करेटुः करेटुः स्यात्कृकणककरौ समौ ॥

वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥ १९ ॥

काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ॥

ध्वांक्षात्मघोषपरभृद्बलिभुग्वायसा अपि नो

“स एव च चिरंजीवी चैकदृष्टिश्च मौकुलिः ॥” २० ॥

द्रोणकाकस्तु काकोलो दात्यूहः कालकंठकः ॥

चटकः कलविकः द्वे चटकस्य “चिमणी इति ख्यातस्य ।” तस्य चटकस्य स्त्री चटकेत्येकम् । तयोश्चटकस्य चटकायाश्च पुमपत्ये चाटकैरुपत्ये चटकैव सा । तयोर्बुधपत्ये स्त्रीरूपे उपत्ये चटकेत्येकम् ॥ १८ ॥ कर्करेटुः “कर्करेटुः” करेटुः “करटुः” द्वे अशुभवादिनि पक्षिभेदे कंकरेट “करटोंक पक्षी” इति ख्याते । “करेटुः कर्करेटुः स्यात्करेटुः कर्करेटुक इति रभसः ।” कृकणः ककरस्य द्वे करक इति ख्यातस्य करेटुभेदस्य । कृ इति कणति शब्दं करोति । कृकेण कंठेन अणति शब्दं करोति वा । “वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिकः चत्वारि कोकिलस्य ॥ १९ ॥ काकः करटः अरिष्टः बलिपुष्टः सकृत्प्रजाः ध्वांक्षः आत्मघोषः परभृन् बलिभुक् वायसः दश काकस्य । “चिरंजीवी एकदृष्टिः मौकुलिः मौकलिरपि एतदपि त्रयं काकस्य ।” परभृतौ । बलिभुजौ ॥ २० ॥ द्रोणकाकः काकोलः द्वे काकभेदस्य “डोंबकान्नळा कृष्णकावळा” इति ख्यातस्य । “द्रोणां स्त्रियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके स्त्री नीवृदंतुर इति मेदिनी । द्रोणः कृपीपतौ कृष्णकाक इति विश्वप्रकाशः । द्रोणकाको दग्धकाको वृद्धकाको वनाश्रय इति त्रिकांडशेषः ।” दात्यूहः “दात्यूहः” कालकंठकः द्वे डाहद “अंधकाक जलकाक” इति ख्यातस्य । काले वर्षाकाले कंठो ऽस्य कालकंठकः । आतापी “आतापी इन्नंतः । आतापिन् भवेच्चिल इति विश्वप्रकाशः ।” चिलः द्वे भिलस्य वार इति प्रसिद्धस्य । दाक्षाय्यः गुंघ्रः द्वे गुंघ्रस्य गीध इति ख्यातस्य । दाक्षाय्य इति द्वितालव्यसंयुक्तांत्यपाठः सर्वत्र दृश्यते । दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च ।

आतापिचिलौ दाक्षाय्यगृध्रौ कीरशुकौ समौ ॥ २१ ॥
 कुङ्कु क्रौञ्चौ ऽथ बकः कव्हः पुष्करावहस्तु सारसः ॥
 कौकश्चक्रश्चक्रवाको रथांगाव्हयनामकः ॥ २२ ॥
 कादंबः कलहंसः स्यादुत्क्रोशकुररौ समौ ॥
 हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्रांगा मानसौकसः ॥ २३ ॥
 राजहंसास्तु ते चंचुचरणैर्लोहितैः सिताः ॥
 मलिनैर्मल्लिकाक्षास्ते धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥ २४ ॥
 शरारिराटिराडिश्च बलाका बिसकंठिका ॥

श्रुदक्षिस्पृहिगृहीत्याय्यः । दाक्षाय्यः । दाक्षाय्यस्यायं अण् दाक्षाय्यः । कीरः शुकः
 द्वे कीरस्य “रावा, रण, पोपट इति ख्यातस्य” ॥ २१ ॥ कुङ्कु क्रौञ्चः “कुञ्चः” द्वे
 ठेक. “कुरकुञ्चा” इति ख्यातस्य । तत्र कुङ्कु चांतः । कुञ्चौ । बक/कव्हः द्वे बकस्य
 “बगळा इति ख्यातस्य” । के जले वह्यते शब्दं कुरुते कव्हः । कंक इति पाठः
 “अयं पाठः कुत्रास्तीति ब दृश्यते । किंतु सर्वत्र कव्ह इत्येव ।” पुष्करावहः सारसः द्वे
 सारसस्य । पुष्करावहः पद्मपर्यायनामकः । कौकः “कुकः” चक्रः चक्रवाकः रथांगः
 चत्वारि चक्रवाकस्य । रथांगस्य चक्रस्य ये आवहयाः नामानि तन्नामकः ॥ २२ ॥
 कादंबः कलहंसः द्वे कलो मधुरवाक् स चांसौ हंसश्च तस्य बदक इति प्रसिद्धस्य ।
 उत्क्रोशः कुररः द्वे कुररस्य “कुररी इति प्रसिद्धस्य ।” हंसः भवेद्वर्णांगमादंसः ।
 पृषोदरादिः । श्वेतगरुत् चक्रांगः मानसौकसः चत्वारि हंसस्य । बहुत्वविवक्षायां
 बहुवचनम् ॥ २३ ॥ ये सिताः देहेन शुक्लाः चंचुचरणैर्लोहितैरुपलक्षिता हंसास्ते
 राजहंसाः स्युरित्येकम् । चंचुसहिताश्चरणास्तैरिति विग्रहः । अन्यथा प्राण्यंगत्वादे-
 कवचनं दुर्धारम् । लक्षणे तृतीया । “हंसानां राजा राजहंसः । राजदंतादिषु पा-
 ठात् परनिपातः ।” मलिनैरीषदूषैश्चंचुचरणैस्ते सिता हंसा मल्लिकाक्षा इत्युच्यन्ते ।
 एकम् । मल्लिकाकाराणि अक्षीणि येषां ते । “मल्लिकारूपा इत्यपि” । सितेतरैः ।
 कृष्णवर्णैः चंचुचरणैरुपलक्षितास्ते धार्तराष्ट्राः स्युः धृतराष्ट्रे भवाः । धृतराष्ट्रः सुराज्ञि
 स्यात्पक्षिक्षत्रियभेदयोरिति रभसः । एकम् ॥ २४ ॥ शरारिः “शरातिः श-
 रालिः शराली शराटिः शराडिः । आडिः शरालिर्वरटी गंधोली वानरी कपीति

हंसस्य योषिद्वरटा सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २५ ॥

जतुकाऽजिनपत्रा स्यात्परोष्णी तैलपायिका ॥

वर्वणा मक्षिका नीला सरघा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥

पतंगिका पुत्तिका स्यादंशस्तु वनमक्षिका ॥

दंशी तज्जातिरल्पा स्याद्गंधोली वरटा द्वयोः ॥ २७ ॥

भृंगारी झीरुका चीरी झिल्लिका च समा इमाः ॥

स्त्रीलिंगकांडे रत्नकोशः । ” आटिः “आटी” आडिः “आडी” त्रयं स्त्रीलिंगम् ।
आडीति ख्यातस्य पक्षिणः । “आटिः पुल्लिंगोऽपि क्वचित् । ” बलाका बिसकं-
ठिका द्वे बालढोक “बगळा ” इति ख्यातस्य बकभेदस्य । बिसमिव दीर्घः कंठो-
ऽस्याः बिसकंठिका हंसस्य योषित् स्त्री वरटा स्यादित्येकम् । सारसस्य स्त्री तु ल-
क्ष्मणेत्युच्यते । “निर्मकारोऽपि । लक्ष्मणश्चैव सारस” इत्यमरमाला । लक्षणं
नास्ति चिन्हे च सारसस्य तु लक्षणेति विश्वः । ” एकम् ॥ २५ ॥ जतुका
“जतूका” अजिनपत्रा द्वे बटुरी “चामचिराई” इति ख्यते पक्षिभेदे । अजिनं
चर्म तद्रूपे पत्रे पक्षौ यस्याः सा । परोष्णी “परोष्ठी । ” तैलपायिका द्वे पक्षयुक्ते
कीटकविशेषे तैलडुवा “वाघूळ ” इति ख्याते । तैलं पिबतीव तैलपायिका ।
चत्वार्यपि जतुकाया इत्येके । “वर्वणा “वर्वणा” मक्षिका “मक्षीका” नीला
त्रयं मक्षिकायाः । सरघा मधुमक्षिका द्वे मक्षिकाभेदस्य “मधमाशी इति ख्या-
तस्य ” ॥ २६ ॥ पतंगिका पुत्तिका द्वे मधुमक्षिकानेदस्य । इयं तु सरघातः
क्षुद्रा यन्निमित्तो मधुभेदः । माक्षिकं तैलवर्णं स्याद्वृतवर्णं तु पौत्तिकमिति । दंशः
वनमक्षिका द्वे “मोटी डांस रातमाशी” इति ख्यातस्य । रेपां दंशानां जातियो-
ऽल्पा सा दंशीत्युच्यते । “एकं डांस इति ख्यातस्य । ” गंधोली वरटा
“धरटी । वरटा वरटी हंस्योस्तत्पतौ वरटः स्मृत इति तारपालः । ” द्वे वरटी
“गांधीनमार्शी” इति ख्यातस्य । तत्र गंधोली जीषता । वरटा स्त्रीपुंसयोः
॥ २७ ॥ भृंगारी झीरुका “झीरिका झिरुका झिरिका झीरीका” चीरी झिल्लि-
का “झिल्लिका झिल्लंका चीलिका चिल्लका” चत्वारि झिल्ली “मुरकूट” चिल्ल
इत्यादि ख्यातस्य । ” झी इति रौति झीरुका । ची इति रौति चीरी । या हि

समौ पतंगशलभौ खद्योतो ज्योतिरिंगणः ॥ २८ ॥
 मधुव्रतो मधुकरो मधुलिप्मधुपालिनः ॥
 द्विरेफंपुष्पलिङ्गषट्पदभ्रमरालयः ॥ २९ ॥
 मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकंठो भुजंगभुक् ॥
 शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥ ३० ॥
 केका वाणी मयूरस्य समौ चंद्रकमेचकौ ॥
 शिखा चूडा शिखंडस्तु पिच्छबर्हो मपुंसके ॥ ३१ ॥
 खगे विहंगविहगविहंगमविहायसः ॥
 शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुंतशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥
 पतत्रिपत्रिप्रतगपतत्पत्ररथांडजाः ॥

रात्रौ अदृश्या सती स्थनति । तथा च प्रयोगः । अदृश्यझिल्लीस्वनकर्णशूलैरिति ।
 समा इत्यनेन चतुष्टयमेककार्यकमित्युक्तम् । इमा इति स्त्रीत्वनिश्चयः । पतंगः
 शलभः द्वे टोळ “ दीपपतंग ” इति ख्यातस्य । खद्योतः ज्योतिरिंगणः द्वे खद्यो-
 तस्य “ काजवा इति ख्यातस्य ” ॥ २८ ॥ मधुव्रतः मधुकरः मधुलिप् मधुपः
 अली द्विरेफः द्वौ रेफो नास्ति यस्य । भ्रमरशब्दे प्रसिद्धिः । पुष्पलिट् भृंगः षट्-
 पदः भ्रमरः अलिः एकादश भ्रमरस्य । अमधुकरे मधुकरशब्दो रूढः । मधु
 किरति विक्षिपतीति वा । मधुलिहौ । पुष्पलिहौ ॥ २९ ॥ मयूरः बर्हिणः बर्ही
 नीलकंठः भुजंगभुक् शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलासी नव मयूरस्य ।
 बर्हिणो ऽदंतः । बर्ही इजंतः । भुजंगभुजौ । शिखादित्रयमिन्नंतम् । मेघनादमनुल-
 सत्यवश्यं मेघनादानुलासी ॥ ३० ॥ मयूरवाणी केकेत्युच्यते एकम् । चंद्रकः
 मेचकः द्वे पिच्छस्य नेत्राकारश्चिन्हस्य । “ बर्हिकंठसमं वर्णं मेचकं ब्रुवते बुधा इति
 भाष्यः । ” शिखा चूडा द्वे मयूरशिखायाम् । शिखंडः पिच्छं बर्हं त्रीणि मयूरपि-
 च्छस्य ॥ ३१ ॥ खगः । खगः सूर्यग्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे इति कोशांतरम् । विहंगः
 विहगः विहंगमः विहायाः शकुन्तिः पक्षी शकुनिः शकुंतः शकुनः द्विजः ॥ ३२ ॥
 पतत्री पत्री पतगः । पतेन पक्षेण गच्छति । पतन् पत्ररथः अंडजः नगौकाः वाजी ।

नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्रयः ॥ ३३ ॥

नीडोद्भवा गरुत्मंतः पित्संतो नभसंगमाः ॥

तेषां विशेषा हारीतो महुः कारंडवः प्लवः ॥ ३४ ॥

तित्तिरिः कुकुभो लावो जीवजीवश्चकोरकः ॥

कोयष्टिकट्टिभको वर्तको वंत्तिकोदयः ॥ ३५ ॥

गरुपक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहम् ॥

स्त्री पक्षतिः पक्षमूलं चंचुस्रोटिरुभे स्त्रियौ ॥ ३६ ॥

वाजाः पक्षाः संति अस्य । विकिरः विः विष्किरः पतत्रिः ॥ ३३ ॥ नीडोद्भवाः गरुत्मान् पित्सन् नभसंगमः सप्तविंशतिः पक्षिगात्रस्य । शकुंतिसिदंतः । शकुंतो ऽदंतः । विरित्येकाक्षरं नाम । नभसंगम इति पंचाक्षरम् । अथ तेषां विशेषा वक्ष्यंत इति शेषः । हारीतो देशांतरभाषया हरिल “तिलगिरूपक्षी” इति ख्यातः । “हारित इतीकारन्डस्वो ऽपि ।” महुः जलकाकः “पाणकावळा इति ख्यातः ।” कारंडवः करडुवा इति ख्यातः । “अयं काकतुंडो दीर्घपादः कृष्णधर्णः ।” प्लवः पुडरी “पाणकोवडा” इति ख्यातः । “प्लवः प्लक्षे लुतौ कपौ । शब्दे कारंडवे म्लेच्छजातौ भेलकभेकयोः । कमनिभ्रमहीभागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्लवं गंधतृणे मुस्तकभिद्यपीति हेमचंद्रः” ॥ ३४ ॥ तित्तिरिः “तित्तिरः” । कपोतलावतित्तिरा इति वाचस्पतिः । तित्तिर पक्षी इति प्रसिद्धः । कुकुभो वनकुकुटः लावो लता “लावा पक्षी” इति प्रसिद्धः । जीवजीवो मयूरतुल्यपत्रकः “जीवं जीवयतीति जीवजीवः । तद्दर्शनेन विषनाशनान् । जीवजीवो जीवजीवश्चेत्यपि ।” चकोरकश्चकोरः । यो ऽयं चंद्रिकया तृप्यति । कोयष्टिकः कौडा इति ख्यातः । टिट्टिभकः “टिट्टिभकः टिट्टिभ इत्यपि ।” टिट्टी इति ख्यातः । वर्तकश्चित्रपक्षः पक्षिभेदः “गांजीण पक्षी इति ख्यातः ।” वंत्तिका वटई “वनचटक” इति प्रसिद्धा । स्त्रियां वर्तकेत्यपि । आदिशब्दान् सारिका कर्पिजलादयः । एकैकम् ॥ ३५ ॥ गरुन् पक्षः छदः पत्रं पतत्रं तनूरुहं पक्षस्य । गरुतौ पक्षौ छदौ । पक्षसी च स्मृतौ पक्षाविति शुभांकः । “गरुत्पक्षेतरो छदमिति क्लीबकांडे बोपालितः ।” पक्षस्य मूलं पक्षतिरित्युच्यते । “पक्षतीति जीवतो ऽपि” एकम् । चंचुः त्रोटिः द्वे पक्षितुंडस्य । चंचूश्चंचुस्तथा त्रोटिरिति हला-

प्रडीनोऽङ्गीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः ॥

पेशी कोशो द्विहीनेऽङ्गुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥ ३७ ॥

पोतः पाकोऽर्भको डिभः पृथुकः शावकः शिशुः ॥

स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वंद्वं युग्मं तु युगुलं युगम् ॥ ३८ ॥

समूहो निवहः व्यूहसंदोहविसरव्रजाः ॥

स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः ॥ ३९ ॥

समुदायः समुदयः समवायश्च यो गणः ॥

स्त्रियां तु संहतिर्वृंदं निकुरंबं कदंबकम् ॥ ४० ॥

युधः ॥ ३६ ॥ प्रडीनं उङ्गीनं संडीनं एतास्तिस्रः खगानां गतिक्रियाः गमनव्यापाराः गतिविशेषा इत्यर्थः । तत्र प्रडीनं तिर्यग्गमनम् । उङ्गीनं ऊर्ध्वगमनम् । संडीनं संगतगमनम् । पेशी “पेशिः” कोशः “कोषः” अङ्गं त्रयमङ्गस्य । तत्र पेशी स्त्री । कोशोऽस्त्रियम् । अङ्गं द्विहीनेऽङ्गुले इत्यर्थः । रूपभेदेनैव ऋग्वेदे सिद्धे द्विहीन इत्युक्तिः साहचर्येण प्राप्तमस्त्रीत्वं वारयति । “पेशीनां मांसखंडानां कोशो भ्रूडागारमिति नामैक्यमिति स्वामी ।” कुल्लयः कुलं पक्षिसंतानं अयते यत्र । नीडं द्वे पक्षिगृहस्य “घरटा, खोंपा, कोठे” इति प्रसिद्धस्य ॥ ३७ ॥ पोतः पाकः अर्भकः डिभः पृथुकः शावकः शिशुः सप्तकं शिशुमात्रस्य । “स्त्रियां तु पोती ङीवता । पाका अर्भका डिभा पृथुका एते च टावताः ।” स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वंद्वं त्रीणि स्त्रीपुरुषरूपयुग्मस्य । स्त्री च पुंसांश्च स्त्रीपुंसौ । अचतुर्ग्विचतुरेति साधुः । द्वंद्वशब्दस्य स्त्रीपुंसपरत्वे कालिदासप्रयोगः । द्वंद्वानि भावं क्रियया विवक्षुरिति । युग्मं युगुलं युगं त्रयं युग्मस्य । केचित्तु द्वंद्वयुग्मे इति समस्तं पठित्वा द्वंद्वादिचतुष्टयं समानम्बुहुः ॥ ३८ ॥ समूहः निवहः व्यूहः संदोहः विसरः व्रजः स्तोमः ओघः निकरः व्रातः वारः संघातः संचयः ॥ ३९ ॥ समुदायः समुदयः समवायः चर्यः गणः संहतिः वृंदं निकुरंबं कदंबकं द्वाविंशतिः समूहस्य । तत्र संहतिः स्त्रियाम् । “वारः सूर्यादिदिवसे द्वारेऽवसरवृंदयोः । कुब्जवृक्षे हरे वारो वारं मद्यस्य भुजनमिति विश्वप्रकाशः” ॥ ४० ॥ वृंदभेदाः समुदायविशेषा वक्ष्यन्ते इति शेषः । समैः सजातीयैः प्राणिभिरप्राणिभिर्वा समूहो वर्ग इत्युच्यते एकम् । यथा मनुष्यवर्गः

वृंदभेदाः समैर्वर्गः संघसार्थौ तु जंतुभिः ॥
 सजातीयैः कुलं यूथं तिश्चां पुन्नपुंसकम् ॥ ४१ ॥
 पशूनां समजोऽन्येषां समाजोऽथ सधर्मिणाम् ॥
 स्यान्निकायः पुंजराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥
 कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्गणे ॥
 गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्तं गृह्यकाश्च ते ॥ ४३ ॥
 ॥ इति सिंहादिवर्गः ॥ ॥ ४४ ॥

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ॥

स्युः पुमांसः पंचजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥ १ ॥

शैलवर्गः । सजातीयैर्विजातीयैरपि जंतुभिः प्राणिभिरेव समूहः संघः सार्थ इति चो-
 च्यते द्वे । यथा पशुसंघः वणिकसार्थः । सजातीयैर्जंतुभिरेव कुलम् । यथा विप्रकुलम् ।
 कुलं जन्पदे गोत्रे सजातीये गणेऽपि चोक्त एकम् । तिरश्चरमेव सजातीयानां समूहे
 यूथम् । यथा मृगयूथम् । एकम् ॥ ४१ ॥ पशूनामेव वृंदं समज इत्युच्यते एकम् ।
 अन्येषां पश्वतिरिक्तानां वृंदं समाजः । यथा श्रोत्रियसमाजः एकम् । सध-
 र्मिणां एकधर्मवतां समूहो निकायः । यथा श्रोत्रियनिकायः । पुंजः “पिंजः”
 राशिः उत्करः कूटं चत्वारि धान्यादिराशेः । “कूटं पुन्नपुंसकम्” ॥ ४२ ॥
 तद्गणे तेषां कपोतादीनां समूहे कापोतस्तीनि स्युः । यथा कपोतानां समूहः कापो-
 तम् । शुकानां समूहः शौकम् । एवं मायूराणां समूहः मायूरम् । तित्तिराणां समूहः
 तैत्तिरम् । कपोतादिभ्यः अनुवृत्तादेरच् । आदिशब्दान् आकमित्यादि । ये गृहा-
 सक्ताः क्रीडार्थं पंजरादौ स्थापिता इति यावन् । ते पक्षिमृगाः छेका गृह्यका इति
 च स्युः द्वे । गृह्या एव गृह्यकाः । स्वार्थे कन् ॥ ४३ ॥ इति सिंहादिवर्गः ॥ ४४ ॥
 मनुष्याः मनोरपत्यानि पुमांसः मनोजाताविति पाणिनिसूत्रेण यत् प्रत्ययः पुगा-
 गमश्च । मानुषाः मर्त्याः मनुजाः मानवाः नराः पुमांसः पंचजनाः पंचभिः पृ-
 थिव्यादिमहाभूतैर्जन्यते प्रादुर्भवतीति । पुरुषाः पूरुषाः नरः एकादश मनुष्याणाम् ।
 नृशब्दस्यैकवचनं तु ना । पुमांस इत्यादि पंचकं तु पुंव्यक्तावपि प्रायेण प्रयुज्यते ।

स्त्री योषिद्वंला योषा नारी सीमंतिनी बधूः ॥
 प्रतीपदर्शिनी वामा वृनिता महिला तथा ॥ २ ॥
 विशेषस्त्वंगना भीरुः कामिनी वामलोचना ॥ :
 प्रमदा मानिनी कांता ललना च नितंबिनी ॥ ३ ॥
 सुंदरी रमणी.रामा कोपना सैव भामिनी ॥
 वरारोही मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥
 कृताभिषेका महिषी भोगिन्यो ऽन्या नृपस्त्रियः ॥

यथा पुंस्कोकिलः ॥ १ ॥ स्त्री स्त्यायतः शुक्रशोणिते यस्याम् । स्त्वै संघाते ।
 योषित् “जोषित् जोषिता योषितेत्यपि । स्त्री वधूयोषितांगनेति त्रिकाण्डशेषः । ”
 अबला अल्पं बलं यस्याः । अल्पार्थे नञ् । अनुदरा कन्यैतिवत् । योषा “जोषेति
 चवर्गवृत्तीयादिः ” । नारी सीमंतिनी वधूः प्रतीपदर्शिनी । प्रतीपं द्रष्टुं शीलमस्याः
 अपाङ्गनिरीक्षणत्वात् । वामा वनिता महिला “महस्योत्सवंस्य” इला भूमिरिति
 विग्रहे महिला । महं वत्सवं लातीति महलापि । एकादश स्त्रियाः । स्त्रियौ ।
 योषितौ । वध्वौ ॥ २ ॥ विशेषाः स्त्रीणां भेदा वक्ष्यन्ते इति शेषः । अङ्गनेत्येकं
 प्रशस्ताङ्ग्याः । एवं रामापर्यन्तमेकैकम् । तत्र भीरुर्भयशीला । “भीरुरिति दीर्घोका-
 रांता । भीलुर्भीलूश्च ” कामिनी कामयमानी । वामलोचना चारुनेत्रा । प्रमदा प्र-
 कृष्टकामवेगा । मानिनी प्रणयकोपवती । स्त्रीणामीष्यीकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि
 प्रिये इति । कांता मनोहरा । ललना ललनयुक्ता । नितंबिनी ॥ ३ ॥ सुंदरी
 शोभनावयवा । “सुंदरापि” । रमणी रमयन्ती । “रमणापि” रामा रममाणा ।
 कोपना “कोपनी कोपिनी” भामिनी द्वे कोपशीलायाः । वरारोही “वरः आ-
 रोही नितंबो ऽस्याः ” । मत्तकाशिनी मत्ता क्षीक्त्वा काशते भाति । उपपदार्थः
 कर्त्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तुरुपमानं कर्तर्युपमाने इति णिनिः । “मत्तकाशिनी” ।
 उत्तमा वरवर्णिनी “वरः वर्णो ऽस्त्यस्याः ” । चत्वारि गुणैरुत्कृष्टायाः स्त्रियाः ।
 महा उत्तमेति न पर्यायः । किंतु उत्तमा स्त्री सैतत्पर्याया ज्ञेयेति तदर्थः । शीते
 सुखोष्णसर्वाङ्गी ग्रीष्मे या सुखशीतला । भर्तृभक्ता च या नारी विज्ञेया वरवर्णि-
 नीति रुद्रः ॥ ४ ॥ या कृताभिषेका नृपस्त्री सा महिषीत्येकम् । अन्या अङ्क-
 ताभिषेका नृपस्त्रियो भोगिन्य इत्युच्यन्ते एकम् । पत्नी पाणिगृहीती द्वितीया “द्वयोः

पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥
 भार्या जायाऽथ पुंभूम्नि दाराः स्यात्तु कुटुंबिनी ॥
 पुरंध्री सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥
 कृतसापत्निकाऽध्युदाऽधिविन्नाथ स्वयंवरा ॥
 पतिवरा च कुर्याथ कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥
 कन्या कुमारी गौरी तु नमिका अनागतार्त्तदा ॥

पूरणी द्वितीया । द्वितीया तिथिगेहिन्योर्द्वितीयः पूरणे द्वयोरिति हेमचंद्रः ।” सह-
 धर्मिणी सह धर्मोऽस्ति यस्याः । पत्या सह कर्मस्वधिकारान् । सहधर्मिणीत्यपि ॥ ५ ॥
 भार्या जाया “जायते ऽस्याम् । जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पतिरिति
 मनुः ।” दाराः “दारयन्ति भ्रातृन् दृ विदारणो णिजंतः ।” सप्त परिणीतायाः स्त्रि-
 याः । तत्र दारशब्दो नित्यं पुंसि बहुवचनांश्च । “दारशब्दप्राप्तो ऽपि । क्रोडा
 हारा तथा दारा ऋय एते यथाक्रमम् । क्रोडे हारे च दारपु शब्दाः प्रोक्ता मनी-
 षिभिरिति हेमचंद्रान् । पाणिगृहीतोऽस्याः पाणिगृहीती डीषता । कुटुंबिनी कुटुंब-
 मुस्ति यस्याः सा । कुटुंबं पाण्यवगै चैन्यमरमाला । पुरंध्री “पुरंध्रि.” द्वे पतिपु-
 त्रादिमत्याः । सुचरित्रा सती साध्वी पतिव्रता चत्वारि पतिसेवातत्परायाः ॥ ६ ॥
 कृतसापत्निका अध्युदा अधिविन्ना त्रीणि कृतानेकविवाहस्य पुंसो या प्रथमोदा स्त्री
 तस्याः । कृतं सापत्निकं सपत्नीभावं ऽस्याः सा । “कृतसापत्निकेति पाठः ।”
 स्वयंवरा पतिवरा कुर्या त्रीणि म्वेच्छया पतिवरणोद्युक्तायाः । स्वयं वृणुते स्वयंवरा ।
 कुलस्त्री कुलपालिका द्वे कुलवत्याः ॥ ७ ॥ कन्या कुमारी द्वे प्रथमवयसि व-
 र्तमानायाः । गौरी नमिका अनागतार्त्तदा त्रीणि अष्टरजस्कायाः । अनागतं अ-
 प्राप्तं आर्तवं रजो यस्याः सा । अष्टवर्षा भवेद्गौरी दशमे नमिका भवेदिति तस्या अर्वांतर-
 भेदः । अष्टवर्षा भवेत्कन्या नववर्षा च राहिणी ॥ दशवर्षा भवेत् गौरी चात
 ऊर्ध्वं रजस्वलेति स्मृतिवचनम् । यावन् पोडशमंख्यमदमुदिता बाला ततस्त्रिंशतं
 तावत्स्यात्तरुणीति वाणव्यतिर्लैः संख्या तु यावद्भवेत् ॥ सा प्रौढेत्यभिधीयते
 कविवरैर्बृद्धा सदूर्ध्वं स्मृता निद्या कामकलाकलापविधिषु त्याज्या सदा कामिभिः ॥
 बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि पोडश ॥ श्यामा पोडशवर्षिकीति । गौरी
 त्वसंजातरजा इत्यप्युक्तं भवति । मध्यमा दष्टरजाः द्वे प्रथमप्रातरजोयोगायाः ।

स्यान्मध्यमा दृष्टरजास्तरुणी युवतिः समे ॥ ८ ॥
 समाः स्नुषाजनीवध्वश्चिरिटी तु सुवासिनी ॥
 इच्छावती कामुका स्मदृषस्येती तु कामुकी ॥ ९ ॥
 कांतार्थिनी तु यां याति संकेतं सा ऽभिसारिका ॥
 पुंश्चली धर्षिणी बंधक्यसती कुलटेवरी ॥ १० ॥
 स्वैरिणी पांशुला च स्यादशिश्वी शिशुना विना ॥
 अवीरा निष्पतिसुता विश्वस्ताविधवे समे ॥ ११ ॥

तरुणी तृप्लवनव्रणयोः ओ रश्च ङो वेत्यनन् । “तलुनी । तरुणतलुनद्वाब्दौ यौवन-
 वाचिनौ । वयसि प्रथमे इति ङीप् । तलूनः पवने यूषि युवत्यां तलुनी स्मृतेति मेदिनी ।”
 युवतिः “युवतीति ङीप्तेति केचित् । यूनीति ङीप्तो ऽन्यत्र” । द्वे मध्यमवयसि
 वर्तमानायाः ॥ ८ ॥ स्नुषा जनी “जनिः” वधूः त्रयं पुत्रादिभार्यायाः । “वधूः
 पत्न्यां स्नुषानीयोः स्पृक्षासारिवयोरपि । नवंपरिणीतायां चेति हैमात् वधूरित्ये-
 कं नवोढायाः स्त्रिया अपि ।” चिरिटी “चिरंटी” । चिरंटी तु सुवासिन्यं स्याद्दि-
 तीयवयःस्त्रियामिति विश्वप्रकाशः । सुवासिनी द्वे किञ्चिद्व्यथौवनायां परिणी-
 तायाम् । सुष्ठु वसति सुवासिनी । “स्ववासिनीत्यपि पाठः । तत्र स्वेपु पित्रादिषु वस्तुं
 शीलमस्या इति विग्रहः । स्ववासिन्यां चिरिटी स्याद्द्वितीये वयसि स्त्रियामिति रुद्रः”
 इच्छावती कामुका द्वे यमनादीच्छावत्याः । वृषस्येती वृषं नरं आत्मनः इच्छति । कयञ्चि
 सुगागमः शतृप्रत्ययः उगितश्चेति ङीप् । कामुकी द्वे “अश्ववृषवत्” मेषुनैच्छावत्याम्
 ॥ ९ ॥ या कांतार्थिनी भर्तुः संकेतस्थानं गच्छति सा ऽभिसारिका । यदुक्तम् । हित्वा
 लज्जाभये श्लिष्टा मदेन मदनेन या । अभिसारयते कांतं सा भवेदभिसारिकेति ।
 एकम् । पुंश्चली पुंसो भर्तुः सकाशाच्चलति पुरुषांतरं गच्छति । धर्षिणी “धर्षणी-कृ-
 षधातो रनिः कर्षणिः ।” बंधकी असती कुलटा इत्वरी ॥ १० ॥ स्वैरिणी
 पांशुला अष्ट स्वैरिण्याः । या शिशुना रहिता सा अशिश्वी एकम् । निष्पतिसुता
 पतिपुत्ररहित्य सा अवीरा एकम् । “पतिपुत्रवती वीरेति नाममाला ।” विश्वस्ता
 विफलं श्वसिति स्म श्वस प्राणने । विश्वस्तो जातविश्वासो विश्वस्ता विधवा स्त्रिया-
 मिति विश्वः । विधवा द्वे रंडायाः । पांशुला ऽथ स्यादित्यपि पाठः ॥ ११ ॥ आलिः

आलिः सखी वयस्या ऽथ पतिवत्नी सभर्तृका ॥

वृद्धा पलिकी प्राज्ञी तु प्रज्ञा प्राज्ञा तु धीमती ॥ १२ ॥

शूद्री शूद्रस्य भार्या स्याच्छूद्रा तज्जातिरेव च ॥

आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ॥ १३ ॥

अर्याणी स्वयमर्या स्यात्क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ॥

उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि न स्वतः ॥ १४ ॥

आचार्यानी तु पुंयोगे स्यादर्या क्षत्रियी तथा ॥

उपाध्यायान्युपाध्यायी पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

सखी वयस्या त्रयं सख्याः । “आलिः सखी संतुरालिरालिरावलिरिष्यत इति शाश्वतः ।” पतिवत्नी सभर्तृका द्वे जीवद्भर्तृकायाः । वृद्धा पलिकी । पलितं केशशौक्यं अस्ति यस्याः । द्वे पक्ककेश्याम् । प्राज्ञी प्रज्ञा द्वे या यत्किमपि स्वयं प्रकर्षेण जानाति तस्याः । प्राज्ञा धीमती द्वे बुद्धिमत्याः ॥ १२ ॥ या शूद्रस्य भार्या सा विजातीयाऽपि शूद्रीत्युच्यते एकम् । तज्जातिः शूद्रजातिः “अन्यभार्यापि” शूद्रेत्युच्यते । आभीरी महाशूद्री द्वे गोपालिकायाः । जातिपुंयोगयोः महाशूद्रस्य जातौ महाशूद्रस्य स्त्रीत्येवंरूपं पुंयोगे च समा । उभयत्रापि नामद्वयं जीष्प्रत्ययांतमेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अर्याणो अर्या द्वे वैश्यजात्युत्पन्नायाः स्त्रियाः । स्वयं वैश्यजातिः भार्या तु यस्य कस्य चिदस्तु इत्यर्थो बोध्यः । एवं क्षत्रिया क्षत्रियाणी द्वे स्वयं क्षत्रियजातिः भार्या तु यस्य कस्य चिन् । उपाध्याया उपाध्यायी द्वे स्वयं या अध्यापिका तस्याम् । उपेत्याधीयते यस्याः सकाशादित्युपाध्याया । पुराकल्पे तु नारीणां व्रतबंधनमिष्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथेति पाराशरमाधवीये यमः । तथा स्वतः स्वयं मंत्रव्याख्याकृदाचार्यं स्यात् एकम् । त्रयमपि समानार्थमित्येके ॥ १४ ॥ पुंयोगे आचार्यस्य स्त्रीत्येवंरूपे ऽर्थे आचार्यानीत्येकम् । आचार्यादणत्वं चेति णत्वाभावः । तथा अर्यस्य स्त्रीत्यर्थे अर्यानीत्येकम् । एवं क्षत्रियस्य स्त्रीत्यर्थे क्षत्रियी एकम् । उपाध्यायानी उपाध्यायस्य स्त्री उपाध्यायी द्वे उपाध्यायस्य भार्यायाम् । स्त्रीपुंसलक्षणा स्तनश्मश्रुरूपेण स्त्रीपुंसचिन्हेन यक्ता पोटेत्युच्यते ॥ १५ ॥ वीरपत्नी वीरः पतिर्यस्याः सा । वीरभार्या द्वे

वीरपत्नी वीरभार्या वीरमाता तु वीरसूः॥

जातापत्न्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥ १६ ॥

स्त्री नम्रिका कोटवी स्याद्वृत्तिसंचारिके समे ॥

कात्यायन्यर्धवृद्धा या काषायवसना ऽर्धवा ॥ १७ ॥

सैरंध्री परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिकां ॥

असिक्ती स्याद्वृद्धा या प्रेष्यांस्तःपुरचारिणी ॥ १८ ॥

वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवा ऽथ सां जनैः ॥

सत्कृता वारमुख्या स्यात्कुट्टनी शंभली समे ॥ १९ ॥

विप्रश्रिका त्वीक्षणिका दैवज्ञा ऽथ रजस्वला ॥

वीरस्य भार्यायाः । वीरमाता वीरसूः द्वे वीरस्य मातरि । जातापत्न्या प्रजातां प्रसूता प्रसूतिका चत्वारि प्रसूतायाः ॥ १६ ॥ या नम्रिका नम्रा स्त्री कोटवीत्येकम् । “कोटवीत्यपि” । दूरी बाहुलकात् क्तिन् । दूतिः संचारिका द्वे दूतिकायाः । संचारयति प्रापयति स्वामिसंदेशमिति संचारिका । अर्धवृद्धा काषायवस्त्रा ऽर्धवेति विशेषणत्रयविशिष्टा या सा कात्यायनीत्युच्यते एकम् । अर्धवृद्धेति धर्मप्रधानत्वाद्वृद्धत्वेन युक्तेत्यर्थः ॥ १७ ॥ या परवेश्मस्था स्वतंत्रा केशप्रसाधनादि-शिल्पकारिणी चेति विशेषणत्रयोपेता तस्यां सैरंध्रीति नामैकम् । “सैरंध्रीतीकारमध्यपाठ इति रभसः । उक्तं तु कात्येन । चतुःषष्टिकलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा सैरंध्री परिक्लीर्तितेति ।” अवृद्धा प्रेष्यांस्तःपुरचारिणीति च विशेषणत्रयोपेता या सा ऽसिक्ती स्यादित्येकम् । प्रेष्यते राज्ञीभिरिति प्रेष्या ॥ १८ ॥ वारस्त्री गणिका वेश्या “मूर्धन्यमध्यपाठो ऽपि” । रूपाजीवा चत्वारि वेश्यायाः । “वारस्य वृंदस्य स्त्री वारस्त्री ।” रूपमाजीवो जीविका यस्याः सा रूपाजीवा । सा वेश्या गुणवत्त्वाज्जनैः सत्कृता सती वारमुख्या स्यात् एकम् । “वारे वेश्या-वृंदे मुख्या वारमुख्या” । कुट्टनी शंभली । शंभलीति दंत्यादिरपि । द्वे परनारीं पुंसां योजयिष्याम् । “शं सुखं भलते वदतीति शंभली” ॥ १९ ॥ विप्रश्रिका दैवज्ञा त्रयं शुभाशुभनिरूपिण्याः । रजस्वला स्त्रीधर्मिणी अविः आत्रेयी

स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥

ऋतुमत्यप्युदक्यापि स्याद्रजः पुष्पमार्तधम् ॥

श्रद्धालुर्दोहदवती निष्कला विगतातवा ॥ २१ ॥

आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यंतर्वती च गर्भिणी ॥

गणिकादेस्तु गाणिक्यं गार्भिणं यौवतं गणे ॥ २२ ॥

पुनर्भूदिधिषू रूढा द्विस्तस्या दिधिषुः पतिः ॥

मलिनी पुष्पवती ॥ २० ॥ ऋतुमती उदक्या अष्ट रजस्वलायाः । द्वादशाद्रत्सरा-
दूर्ध्वमापंचाशत्समाः स्त्रियाः । मासि मासि भगद्गारात्प्रकृत्यैवार्तवं स्रवेत् इति
वैद्यशास्त्रे । द्वादशाब्दे व्यतीते तु यदि पुष्पं बहिर्न हि । अंतःपुष्पं भवत्येव पनसो-
दुषरादिवत् इति वात्स्यायनः । स्त्रीधर्मो रजः सोऽस्ति अस्याः सा स्त्रीधर्मिणी ।
अंविं स्त्रीधर्मिणीं विद्यादिति कात्यायनः । “अवीति दीर्घानापि । आत्रेयीवदगम्यत्वा-
दात्रेयी । आत्रेयिकेत्यन्यत्र । रजः पुष्पं आर्तवं त्रीणि स्त्रीरजसः । ऋतुरेवार्तवं
प्रज्ञायणं । ऋतुर्नाम शोणितदर्शनोपलक्षितो गर्भधारणयोग्यः स्त्रीणामवस्थावि-
शेष उच्यते” । श्रद्धालुः दोहदवती द्वे गर्भवशादन्नादिविशेषाभिलाषिण्याः ।
“दोहदं गर्भिण्यभिलाषोऽस्त्यस्याः” । निष्कला “निष्कली” विगतातवा द्वे
हीनरजस्कायाः । “निर्गतं कलं शुक्रमस्याः निष्कला” ॥ २१ ॥ आपन्नसत्त्वा
आपन्नं सत्त्वं जंतुरनयाऽस्यां वा । गुर्विणी अंतर्वती गर्भिणी चत्वारि गर्भिण्याः ।
“अंतरस्तस्यां गर्भोऽनर्तवती ।” गणिकादेर्गणे समूहे गाणिक्यादि । यथा गणि-
कानां समूहो गाणिक्यम । गर्भिणीनां समूहो गार्भिणम । युवतीनां समूहो यौव-
तम् । एकैकम् ॥ २२ ॥ या द्विरूढा द्विवारं वृता तत्र पुनर्भूः दिधिषूः “दिधिषूः
दिधिषुरपि ।” द्वे । पूर्वमेकस्य भूत्वा पुनरन्यस्य भवतीति पुनर्भूः “अक्षता च
क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनरित्युक्तम् । मनुस्तु । ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्या-
यामूढ्यतेऽनुजा । सा ज्ञाग्नेदिधिषुर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषुर्मेतयाह ।” दिधिष्वो ।
तस्या द्विरूढायाः पतिर्दिधिषुरित्युच्यते एकम् । “पुनर्भूः पतिरुक्तश्च पुनर्भूर्दिधिषु-
स्तथेत्येषोऽप्युदंत इति स्वामी ।” सा पुनर्भूर्यस्य द्विजस्य कुटुंबिनी कुटुंबं पुत्रा-
दिपोष्यवर्गस्तद्वती सोऽग्नेर्दिधिषूरित्येकम् । “अग्नेर्दिधिषुरिति ऋत्वांतोऽपि ।

स तु द्विजो ऽग्रेदिधिषूः सैव यस्य कुटुंबिनी ॥ २३ ॥
 कानीनः कन्यकाजातः सुतो ऽथ सुभगासुतः ॥
 सौभागिनेयः स्यात्पारस्त्रैणेयस्त्वं परस्त्रियाः ॥ २४ ॥
 पैतृष्वसेयः स्यात्पैतृष्वस्त्रीयश्च पितृष्वंसुः ॥
 सुतो मातृष्वसुश्चैवं वैमात्रेयो विमातृजः ॥ २५ ॥
 अथ बांधकिनेयः स्याद्बांधुलश्चासतीसुतः ॥
 कौलटेरः कौलटेयो भिक्षुकी तु संती यदि ॥ २६ ॥
 तदा कौलटिनेयो ऽस्याः कौलटेयो ऽपि चात्मजः ॥
 आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥
 आहुर्दुहितरं सर्वे ऽपत्यं तोकं तयोः समे ॥

दिधिषूः परपूर्वाग्रे दिधिषुस्तत्पुरंध्रिक इति नाममाला । ” द्विजशब्देन वर्णत्रयस्यापि
 ग्रहणम् ॥ २३ ॥ कन्यकाया अनृढाया जातः सुतः कानीन इत्युच्यते । कर्णः व्या-
 सश्च । एकम् । सुभगासुतः सौभागिनेयः द्वे सुभगापुत्रस्य । यः परस्त्रियाः सुतः
 पारस्त्रैणेयः एकम् ॥ २४ ॥ पितृष्वसुः पितृभगिन्याः सुतः पैतृष्वसेयः पैतृष्वस्त्रीयः
 द्वे । मातृष्वसुः सुतोऽप्येवम् । यथा मातृष्वसेयः मातृष्वस्त्रीयः द्वे । विमाता मातुः
 सपत्नी तस्याः पुत्रो वैमात्रेय इत्युच्यते एकम् । “ वैमात्रोऽप्यन्यत्र ” ॥ २५ ॥
 बांधकिनेयः बांधुलः असतीसुतः कौलटेरः कौलटेयः पंच कुलटापुत्रस्य ॥ २६ ॥
 यदि तु सती भिक्षुकी भिक्षार्थिनी तर्हि तस्या आत्मजः कौलटिनेयः कौलटेयः द्वे ।
 कुलानि भिक्षार्थं अटति अ तु जारार्थं तस्याः कुलट्याः पुत्रः कौलटिनेयः । इत-
 रस्याः कौलटेर इति भेदः ॥ कुलं जनपदे गृह इति विश्वः । आत्मजः तनयः सूनुः
 सुतः पुत्रः पंचकं पुत्रस्य । “ बुभ्रात्रो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायन्ते सुतः ॥ तस्मात्पुत्र
 इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवेति । ” अमी आत्मजादयः सर्वे स्त्रियां वर्तमानाः
 ॥ २७ ॥ दुहितरं आहुः । यथा आत्मजा तनया सूनुः सुता पुत्री दुहितेत्यपि
 ऋकृतं । अपत्यं तोकं द्वे तयोः समे पुत्रे दुहितरि च क्लीबलिङ्गे एवेत्यर्थः । औ-
 रसः डरस्यः “ औरस्य इत्यपि ” द्वे स्वजाते सवर्णाधामूढायां स्वस्माज्जाते

स्वजाते त्वौरसोरस्यौ तातस्तु जनकः पिता ॥ २८ ॥

जनयित्री प्रसूमाता जननी भगिनी स्वसा ॥

ननान्दा तु स्वसां पत्युर्नन्दा पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥

भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ॥

प्रजावती भ्रातृजाया मातुलानी तु मातुली ॥ ३० ॥

पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः ॥

पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यान्मातुर्भ्राता तु मातुलः ॥ ३१ ॥

श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवदेवरौ ॥

स्वस्त्रीयो भगिनेयः स्याज्जामाता दुहितुः पतिः ॥ ३२ ॥

पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपितामहः ॥

पुत्रे न तु दत्त्रिमादौ । तातः जनकः पिता त्रीणि पितुः ॥ २८ ॥ जनयित्री ।
 “अंतर्भावितण्यर्थाज्जनित्री ।” प्रसूः माता जननी “जननिः” चत्वारि जन-
 न्याः । भगिनी स्वसा द्वे स्वसुः । या पत्युः स्वसा सा ननान्देत्येकम् । ऋदंतमिदम् ।
 “ननान्देत्यपि । ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सेति रभसः” । नन्दी पौत्री
 द्वे सुतस्य सुतायाश्चात्मजा तत्र ॥ २९ ॥ भ्रातृवर्गस्य भार्याः परस्परं यातरः स्युः
 एकम् । प्रजावती भ्रातृजाया द्वे भ्रातृजायायाम् । मातुलानी मातुली “मातुलेत्यपि”
 द्वे मातुलिभार्यायाः ॥ ३० ॥ पत्युः पत्न्याश्च प्रसूमाता श्वश्रूश्चित्युच्यन्ते एकम् । तयोः
 पतिपत्न्योः “पिता श्वशुर इत्युच्यते ।” “श्वश्रूश्शिशुश्श्वशुरा इति शभेदाद्विताल-
 व्याः ।” एकम् । पितुः भ्राता पितृव्यः एकम् । मातुः भ्राता मातुल इत्युच्यते एकम्
 ॥ ३१ ॥ पत्न्याः भ्रातरः श्याला इत्येकम् । श्यालशब्दस्तालव्यादिर्दत्त्यादिर्वी ।
 “उच्छिष्टमधुपर्कवाची श्यालशब्दः । श्यां लातीति श्यालः ।” स्वामिनः पत्यु-
 र्भ्रातरि कनिष्ठे देवा देवरः । देवृशब्दस्य देवा देवरौ इत्यादि । “देवृदेवरदे-
 वान इति शब्दार्णवादन्यत्र नान्तो ऽपि देवेति ।” स्वस्त्रीयः । “वे कृते स्वस्त्रियः ।
 हकि स्वस्त्रेयः” भगिनेयः द्वे भगिन्याः पुत्रे । दुहितुः पतिः जामाता स्यात् । एकम्
 ॥ ३२ ॥ पितामहः पितृपिता द्वे पितुः पितरि । तस्य पितामहस्य पिता प्रपितामह
 इत्येकम् । एवं मातुः पित्रादौ मातामहादिः । यथा मातुः पिता मातामहः एकम् । तत्पिता

मातुर्मातामहाद्येवं सपिंडास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥

समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ॥

सगोत्रवांधवज्ञातिबंधुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४ ॥

ज्ञातेयं बंधुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः ॥

धवः प्रियः पतिर्भर्ता जारस्त्रूपपतिः समौ ॥ ३५ ॥

अमृते अजरजः कुंडो मृते भर्तरि गोलकः ॥

भ्रात्रीयो भ्रातृजो भ्रातृभगिन्यौ भ्रातराबुभौ ॥ ३६ ॥

मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ॥

प्रमातामहः एकम् । सपिंडाः सनाभयः द्वे सप्तपुरुषावधिज्ञातिषु । सपिंडता तु पुरुषे सप्तमे विनियतंते इति स्मृतेः । “समान एकः पिंडो देहो मूलपुरुषो निर्वाप्यो वा ऽह्य । सपिंडेन वर्तते इति वा सपिंडः । समानो नाभिर्मूलपुरुषो ऽस्य सनाभिः ।” ॥ ३३ ॥ समानोदर्यः सोदर्यः सगर्भ्यः सहजः चत्वारि एकोदरस्य भ्रातुः । सगोत्रः वांधवः ज्ञातिः बंधुः स्वः स्वजनः षट् सगोत्रस्य । समानमेकं गोत्रमस्य सगोत्रः । अत्र स्वशब्दस्य स्वरूपं स्वः स्वौ स्वाः इत्यादि ॥ ३४ ॥ तेषां भाव-समूहयोः क्रमात् ज्ञातेयं बंधुता स्यात् । यथै ज्ञातीनां भावो ज्ञातेयं एकम् । बंधूनां समूहो बंधुता एकम् । धवः प्रियः पतिः भर्ता चत्वारि पत्युः । जारः उपपतिः । द्वे मुख्यादन्यस्य भर्तुः । “उपमितः पत्या । उपसृष्टः पतिरनेन वा उपपतिः प्रा-दिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वाञ्छोत्तरपदलोपश्चेति समासः” ॥ ३५ ॥ अमृते भर्तरि जाराज्जातः कुंड इत्युच्यते एकम् । “कुंड्यते कुलमनेन कुंडः । कुडिं दाहे । स्त्रियां तु कुंडी । कुंडमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुंडी कमंडलौ जारात्पतिवत्नी-सुखे पुमान् ।” मृते भर्तरि जाराज्जातो गोलक इत्येकम् । भ्रात्रीयः “भ्रातृव्यः” भ्रातृजः द्वे भ्रातृपुत्रस्य । भ्रातृभगिन्यौ भ्रातराविति स्यातां एकम् । उभाविति स-होक्तौ सत्यामिति सूचनार्थः । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । भ्रातृपुत्रौ स्वसृद्बुहितृभ्या-मित्येकशेषः ॥ ३६ ॥ मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ चत्वारि द्विषुचनानि मात्रा सहोक्ते पितरि । माता च पिता च पितरौ । पिता मात्रेत्येक-शेषः । मातरपितरावित्यत्र ऋकारयोररङ्भावो निपात्यते । तेन मातरपितराभ्यामिति

श्वश्रूश्चशुरौ श्वशुरौ पुत्रौ पुत्रश्च दुहित्वा च ॥ ३७ ॥

दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ ॥

गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्बं च कललो ऽस्त्रियम् ॥ ३८ ॥

सूतिमासो वैजननो गर्भो भ्रूण इमौ समौ ॥

तृतीयप्रकृतिः षट् क्लीबः पंडो नपुंसके ॥ ३९ ॥

शिशुत्वं शैशवं बाल्यं तारुण्यं यौवनं समे ॥

स्यात्स्थाविरं तु वृद्धत्वं वृद्धसंघे ऽपि वार्धकम् ॥ ४० ॥

प्रयोग इति न्यासः । श्वश्रूश्चशुरौ श्वशुरौ द्वे सहोक्तयोः श्वश्रूश्चशुरयोः । पुत्रश्च दु-
हिता च एकशेषे पुत्रौ स्यातामित्यर्थः एकम् ॥ ३७ ॥ दंपती जंपती जायापती भा-
र्यापती चत्वारि दंपत्योः जायाशब्दस्य जंभावो दंभावश्च वा निष्ठात्यते । तावित्यनेनैते
शब्दा द्विवचनांताः पुंसीति सूचितम् । “शाल्मली मैथिली मैत्री दंपती जंपती च सेति
वाचस्पतौ स्त्रीत्वमप्युक्तम् ।” गर्भाशयः जरायुः उल्बं त्रीणि येन वेष्टितो गर्भः कुक्षौ ति-
ष्ठति तस्य चर्मणः । गर्भ आशेते ऽत्र गर्भाशयः जरायुरुदंतः । कलल इत्येकम् शुक्र-
शोणितसन्निपातस्य प्रसिद्धत्वादस्य पर्यायो नोक्तः । किंतु अस्त्रीत्वमात्रं विधीयते ।
उल्बपर्यायः कलल इत्येके । यदाहुः ‘तदुल्बं कललं च तदिति ॥ ३८ ॥ सू-
तिमासः वैजननः द्वे प्रसवमासस्य । यत्र नवमे वा दशमे मासि प्रसूयते तस्ये-
त्यर्थः । “विजायते ऽस्मिन्विजननः” । विजनन एव वैजननः । स्वार्थे ऽण् । गर्भः
भ्रूणः द्वे कुक्षिस्थस्य प्राणिनः । तृतीयप्रकृतिः षट् क्लीबः पंडः नपुंसकः पंच
नपुंसकस्य । तृतीयाप्रकृतिरिति षडक्षरं नाम । संज्ञापूर्ण्योश्चेति निषेधान्न पुंवद्भावः ।
तृतीयप्रकृतिरित्यपि नञ्घटितमनित्यमिति न्यायेन उक्तनिषेधान्नित्यत्वात्पुंवद्भावः ।
षट् स्यात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टांडे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावधीति कोशांतरात् । तत्र
प्रथमा प्रकृतिः स्त्री । द्वितीया पुमान् । तृतीया क्लीब इति । पंडो मूर्द्धन्यादिस्ताल-
व्यादिर्वा ॥ ३९ ॥ शिशुत्वं शैशवं बाल्यं त्रयं बालत्वे । तारुण्यं यौवनं द्वे ।
स्थाविरं वृद्धत्वं वार्धकम् “वार्धक्यमित्यपि । वार्धक्यं वार्द्धके वृद्धसंघाते वृद्धक-
र्मणीति विश्वः ।” त्रीणि वृद्धत्वे । तत्र वार्द्धकमित्येकं वृद्धसंघे ऽपि वृद्धानां
समूहेऽपि ॥ ४० ॥ केशादौ जरसा यत् शौक्ल्यं धवलिमा तत्पलितमुच्यते ।

पलितं जस्सा शौक्ल्यं केशादौ विस्रसा जरा ॥.

स्यादुत्तानशया डिंभा स्तनपा च स्तनंधयी ॥ ४१ ॥.

बालस्तु स्यान्माणवको वयस्यस्तरुणो युवा ॥

प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ॥ ४२ ॥.

वर्षीयान्दशमी ज्यायान्पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः ॥

जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः ॥ ४३ ॥.

अमांसो दुर्बलश्छातो बलवान्मांसलोऽसलः ॥

तुंदिलस्तुंदिभस्तुंदी बृहत्कुक्षिः पिचंडिलः ॥ ४४ ॥.

आदिना लोम्नां ग्रहणम् । विस्रसा जरा द्वे जरायाः । विस्रस्यते ऽनया विस्रसा ।
जीर्यत्यंगमनया जरः । उत्तानशया डिंभा स्तनपा स्तनंधयी चत्वारि स्तनंधयस्य ।
त्रिषु वक्ष्यंते । स्त्रीत्वेन निर्देशः स्त्रीत्वे रूपभेदप्रदर्शनार्थः । डिंभशब्दः सिंहादिर्वर्गे
उक्तो ऽपि स्त्रियां टांबंतत्वप्रदर्शनाय पुनर्ग्रहोक्तः ॥ ४१ ॥ बालः माणवकः द्वे
बालस्य । आपोडशाद्वालः । वयस्यः । वयसि तिष्ठतीति “वयस्य इत्यपि” । वयः
पक्षिणि बाल्यादौ वयो यौवनमात्रक इति विश्वः । तरुणः युवा त्रयं यूनः । प्रवयाः
स्थविरः वृद्धः जीनः जीर्णः । जरन् षट् वृद्धस्य । प्रवयसौ । जरंतौ ॥ ४२ ॥
वर्षीयान् दशमी ज्यायान् त्रीण्यनिवृद्धस्य । अतिशयं वृद्धो वर्षीयान् वर्षीयांसौ ।
“दशमो ऽवस्थाविशेषो ऽस्यास्तीति दशमी । वयसि पूरणादिनिः ।” दशमिनौ ।
ज्यायांसौ । पूर्वजः अग्रियः “अग्रायः” अग्रजः त्रीणि ज्येष्ठभ्रातुः । “पूर्व-
स्मिन्काले जातः पूर्वजः ।” जघन्यजः कनिष्ठः “कनीयामित्यपि” । यवीयान्
“यविष्ठः अतिशायन इतीष्टन् ।” अवरजः अनुजः पंचकं कनिष्ठभ्रातुः । “ज-
घन्ये ऽवरकाले जातः जघन्यजः । अवरस्मिन्काले जातः अवरजः ।” ॥ ४३ ॥
अमांसः दुर्बलः छातः त्रीणि अबलस्य । छातश्चवर्गादिः । छो छेदने । शात इति
पाठः । बलवान् मांसलः अंसलः त्रीणि बलवतः । “अंसो बलमस्यास्तीत्यं-
सलः ।” तुंदिलः “तुंडिलः । तुंदिकः तुंदितः ।” तुंदिभः “तुंडिभः” तुंदी
“तुंडी” बृहत्कुक्षिः पिचंडिलः “पिचिंडिलः” पंच बृहदुदरस्य । तुंदमस्या-
स्तीति तुंदिलः । तुंदादिभ्य इलच् मत्वर्थे तुंदिबलि इति भप्रत्ययश्च । तुंडिभौ ॥ ४४ ॥

अवटीक्षे ऽवनाटश्चाऽवभ्रटो नतनासिके ॥

केशवः केशिकः केशी बलिनो बलिभः समौ ॥ ४५ ॥

विकलांगस्त्वपोगंडः खर्वो न्हस्वश्च वामनः ॥

खरणाः स्यात्खरणसो विग्रस्तु गतनासिकः ॥ ४६ ॥

खुरणाः स्यात्खुरणसः प्रजुः प्रगतजानुकः ॥

ऊर्ध्वजुः ऊर्ध्वजानुः स्यात्संजुः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥

स्यादेडे बधिरः कुब्जे गडुलः कुकरे कुणिः ॥

अवटीटः अवनाटः अवभ्रटः नतनासिकः चत्वारि चिपिटनासिकस्य । विग्रहस्तु नासिकायाः नतं अवनाटमित्यादि । तद्युक्त्यान् पुरुषोऽवटीटः । अर्शआद्यच्च । केशवः केशिकः “केशवान्” केशी ज्ञयं प्रशस्तकेशस्य । प्रशस्ताः केशाः संत्यस्य केशवः । बलिनः बलिभः द्वे जरया श्लथचर्मणः । बलिस्त्वक्संकोचोऽस्ति यस्य स बलिनः ॥ ४५ ॥ विकलांगः अपोगंडः द्वे निसर्गतो न्यूनत्वयवस्य । अपकृष्टं गच्छतीत्यपोगंडः । पृपोदरादिः । पौगंड एकदेशो ऽस्य प्रोगंडः पौगंडश्चेत्यपि । पोगंडो विकलांगिक इति रत्नकोशः । पौगंडो विकलांगः स्यादिति हलायुधश्च । ” खर्वः न्हस्वः वामनः त्रयं न्हस्वस्य “खुजा इति ख्यातस्य । ” खरणाः खरणसः द्वे तीक्ष्णनासिकस्य “सरलनासील इति ख्यातस्य । ” खरणाः सांतः । विग्रः “विग्रः विग्रुः विग्र्यः । विग्रन् नासिका यस्येति विग्रहः । नासिकाशब्दस्य प्रादेशः ग्यश्चेति । विग्रो विग्रुर्विनासिक इति रभसः । ” गतनासिकः द्वे गतनासिकस्य “नकुटा” इति ख्यातस्य ॥ ४६ ॥ खुरणाः सांतः । खुरणसः अदंतः द्वे विकटनासिकस्य । खुरः शफं तद्वज्रासिकस्य । खुरणसौ । प्रजुः “प्रजुः” प्रगतजानुकः प्रगते विश्ले जानुनी यस्येति विग्रहः । शेषे कप् । द्वे यस्य जान्वोर्महदंतरालं वर्तते तस्य “फेंगडा इति ख्यातस्याः । ” ऊर्ध्वजुः “ऊर्ध्वजुः” ऊर्ध्वजानुः द्वे तिष्ठतो यस्य जानुनी ऊर्ध्वे भवतस्तस्य । संजुः “संजुः” संहतजानुकः द्वे संलग्नजानुकस्य । “प्रजुः प्रगतजानुः स्यात्प्रज्ञो ऽप्यत्रैव दृश्यते । संजुः संहतजानौ च भवेत्संज्ञो ऽपि तत्र हि । ऊर्ध्वजुः ऊर्ध्वजानुः स्यादूर्ध्वज्ञोऽप्यूर्ध्वजानुक इति साहसंकः” ॥ ४७ ॥ एडः बधिरः द्वे श्रवणैर्क्रियहीनस्य “बहिरा इति ख्यातस्य । ” कुब्जः “न्युब्जः । कुब्जो वृक्षप्रभेदे ना

प्रश्निरल्पन्ननौ श्रोणः फंगौ मुंडस्तु मुंडिते ॥ ४८ ॥

बलिरः केकरे खोडै खंजस्त्रिषु जरावराः ॥

जडुलः कालकः पिप्पुस्तिलकंस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥

अनामयं स्यादारोग्यं चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ॥

भेषजौषधभैषज्याभ्यगदो जायुंरित्यपि ॥ ५० ॥

स्त्री रुमुना चोपतांपरोगव्याधिगुदामयाः ॥

क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च प्रतिद्रव्यांस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

न्युब्जः स्याद्वाच्यलिंगक इति मेदिनी । ” गडुलः “ गडुरः । गडुः पृष्ठगडे कुब्जे इति मेदिन्याम् । ” द्वे कुब्जस्य “ कुबडा इति ख्यातस्य । ” कुकरः कुत्सितौ करौ यस्य सः । कुणिः “ कूणिः । निसर्गतः कूणिपंगुपौगंडा इति नाममाला । ” द्वे रोगोद्भिन्ना दूषितकरस्य । प्रश्निः “ प्रश्णिः ” अल्पतनुः द्वे अल्पा तनुर्यस्य तस्य अमानुषप्रायस्य । श्रोणः पंगुः द्वे जंघाविकलस्य । मुंडः मुंडितः द्वे कृतवपनस्य ॥ ४८ ॥ बलिरः केकरः द्वे नेत्रवियुक्तस्य “ काणा, कैरां, तिरवा इति ख्यातस्य । ” के मूर्ध्नि कर्तुं शीलमस्येति केकरः खोडः “ खोरः खोलः । अथ खंजके खोडखोराविति रभसः । ” खंजः द्वे गतिविकलस्य “ लंगडा इति ख्यातस्य । त्रिष्विति । जरावराः जराशब्दादवराः अर्वाक्पठिताः उत्तानशंयाद्याः खंजांतास्त्रिषु वाच्यलिंगा इत्यर्थः । जडुलः “ जडुलः ” कालकः पिप्पुः अयं कृष्णवर्णस्य देहगतचिन्हविशिष्टस्य “ लासें इति ख्यातस्य । ” तिलकः तिलकालकः द्वे आकृतितो वर्णतश्च कृष्णतिलतुल्यस्य देहगतचिन्हस्य । तिलक इव कालकः ॥ ४९ ॥ अनामयं आरोग्यं द्वे रोगाभावस्य । “ आमयस्याभावः अनामयम् । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । ” चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया द्वे रोगप्रतीकारस्य । “ रुजः प्रति प्रतिक्रिया निरसनं रुक्प्रतिक्रिया । ” भेषजं औषधं भैषज्यं “ भेषजं भेषं रोगं जयति भेषजम् । अगदः जायुः पंचौषधस्य । अगदसाहचर्यजिजायुरुदंतः पुंसि ॥ ५० ॥ रुक् रुजा उप्रतापः रोगः व्याधिः गदः आमयः सप्त रोगमात्रस्य । तत्र रुक् रुजा रंता । रुजा टावता । उभे स्त्रियौ । क्षयः शोषः यक्ष्मा त्रीणि क्षयरोगस्य । प्रतिश्यायः पीनसः द्वे पीनसरोगस्य पडसें इति ख्यातस्य । अयं मुहुर्नासाजलसावी ।

स्त्री क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि कासस्तु क्ष्वथुः पुमान् ॥

शोफस्तु श्वयथुः शोथः पादस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥

किलाससिध्मे कञ्छूां तु पामपामे विचर्चिका ॥

कंडूः खर्जुश्च कंडूया विस्फोटः पिटकः स्त्रियाम् ॥ ५३ ॥

व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे नाडीव्रणः पुमान् ॥

कोठो मंडलकं कुष्ठश्चित्रे दुर्नामकार्शसी ॥ ५४ ॥

आनाहस्तु निबन्धः स्याद्ग्रहणीरुक् प्रवाहिका ॥

“आपीनसः प्रतिश्या स्यादिति रभसान् । प्रतिश्येत्यपि नाम ।” ॥ ५१ ॥ क्षुत् क्षुतं क्षवः त्रीणि क्षुतः शिकेति ख्यातायाः । कासः क्ष्वथुः द्वे कासरोगस्य “खोकला” इति ख्यातस्य । शोफः श्वयथुः शोथः त्रीणि शोथस्य “सूज इति ख्यातस्य” । पादस्फोटः विपादिका द्वे पादस्फोटस्य “खोटा” फुटण्याच्चा रोग इति ख्यातस्य ॥ ५२ ॥ किलासं सिध्मं द्वे सिध्मस्य श्लेष्मे “श्वेतकुष्ठ” इति ख्यातस्य । कञ्छूः पामा पामा विचर्चिका चतुष्कं क्लीबं खर्जुविशेषस्य । “ओली खरूज” इति ख्यातस्य । अत्र पामेत्येकं नांतम् । पामानौ । अपरं टाबंतम् । पामे । कंडूः “कंडुः । खर्जूः खर्जूगी कीटकं दुध्विति हैमः ।” खर्जूः कंडूया त्रयं क्लीपं खर्ज्वाः “सुकी खरूज इति ख्यातायाः ।” विस्फोटः पिटकः । “विस्फोटा विटिका स्त्रियामित्यमरमालायाम् । वकारादिरपि विटिकेति ।” द्वे फोड इति ख्यातस्य । स्त्रियां तु पिटिका क्षिपकावन् ॥ ५३ ॥ व्रणः ईर्मे अरुः त्रीणि व्रणस्य । ईर्मे । अरुषी । यो व्रणः सदा गलति तत्र नाडीव्रण इत्येकम् । पुमानिति पुंस्त्वावधारणार्थं निर्देशः । कोठः मंडलकं कुष्ठं श्वित्रं चत्वारि कुष्ठस्य । कोठदिद्वयं मंडलकृतिकुष्ठस्य “गजकर्ण इति प्रसिद्धस्य ।” कुष्ठादिद्वयं श्वेतकुष्ठस्येत्येके । दुर्नामकं अर्शः द्वे अर्शोरोगस्य “मूळव्याध, अर्श,” इति ख्यातस्य । “अर्शमिति क्लीबमप्यन्यत्र ।” ॥ ५४ ॥ आनाहः निबन्धः द्वे मलमूत्रनिरोधस्य “मलबद्धरोग इति ख्यातस्य ।” ग्रहणीरुक् प्रवाहिका द्वे संप्रहणीरोगस्य । प्रकर्षेण वहति बहु स्रवति गुदमस्यां सा प्रवाहिका । मलप्रवहणं प्रवाहिकेति स्वामी । “प्रवाहिका रुक् रोगः ग्रहणी स्यादित्यन्वयो वा । ग्रहणिरिति-

प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ॥ ५५ ॥

व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः ॥

“श्लीपदं पादवल्मीकं केशघ्नस्तिवद्रलुप्तकः”,

अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्पूर्वं शुक्रावधेस्त्रिषु ॥ ५६ ॥

रोगहार्यगदंकारी भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ॥

वार्तौ निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ॥ ५७ ॥

ग्लानग्लास्तू आमयावी विकृतो व्याधितो ऽपटुः ॥

आतुरो ऽभ्यमितो ऽभ्यांतः समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥

कारणह्रस्वो ऽपि । ” प्रच्छर्दिका वमिः “वमी वमे इति पुल्लिङ्गोऽपि” वमथुः त्रीणि वमनरोगस्य । तत्राह द्वयं स्त्रियाम् । वमथुः पुंसीत्यर्थः । समाः समानार्थाः ॥ ५५ ॥ अथ व्याधिभेदा वक्ष्यन्ते । विद्रधिरुदरादौ गंडभेदः । विद्रं दधातीति विद्रधिः स्त्रियाम् । “आदिशब्देन कपालकर्णप्रमेहानां पिटका ज्ञेयाः । ” ज्वरः प्रसिद्धः । मेहति मूत्रयते ऽनेन मेहः । स च रक्तमेहः शुभ्रमेह इत्यादिभेदेन बहुविधः । भगंदरो गुह्यसमीपे विस्फोटविशेषः । “श्लीपदं पादवल्मीकं । पादयोः वल्मीकमिव रोग उत्पद्यते । द्वयं श्लीपदरोगस्य वारुञ्च इति ख्यातस्य । केशघ्नः इंद्रलुप्तकः द्वयं मस्तककेशरोगस्य चाई इति प्रसिद्धस्य । ” अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं द्वे अश्मर्याः । अश्माकारं शुक्रं राति ददातीत्यश्मरी । स्यादित्यनेन मूत्रकृच्छ्रमित्यश्मर्याः पर्याय इति सूचितम् । मूत्रविघ्नमात्रे मूत्रकृच्छ्रमिति नायमश्मर्याः पर्याय इति कचित् । इतः परं शुक्रावधेः वक्ष्यमाणात् शुक्रशब्दात्पूर्वं मूर्च्छितांतास्त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ रोगहारी अगदंकारः भिषक् वैद्यः चिकित्सकः पंच वैद्यस्य । रोगहारिणौ । भिषजौ । वार्तः निरामयः कल्यः त्रीणि रोगरहितस्य । कल्यस्तालुव्याप्तः । “कल्यं प्रभाते मधुनि सज्जे दत्ते निरामये । कल्या कल्याणवाचि स्यादिति हैमः । ” उल्लाघ इत्येकं रोगान्मुक्तस्य । अयमपि पूर्वस्यैव पर्याय इत्येके ॥ ५७ ॥ ग्लानः ग्लास्तुः द्वे रोगादिवशात् हर्षरहितस्य । आमयावी विकृतः व्याधितः अपटुः आतुरः अभ्यमितः अभ्यांतः संप्रक्तं रोगिणः । पामनः कच्छुरः द्वे पामायुक्तस्य ॥ ५८ ॥ दद्रुणः “दद्रुणः दद्रुणः दद्रुणः” दद्रुरोगी द्वे दद्रुयुक्तस्य :

ददृणो ददुरोगी स्यादशोरोगयुतो ऽर्शसः ॥

वातकी वातरोगी स्यात्सातिसारो ऽतिसारकी ॥ ५९ ॥

स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः क्लिन्ने ऽक्षिण चाप्यमी ॥

उन्मत्त उन्मादयति श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥ ६० ॥

न्युब्जो भुमे रुजा वृद्धनाभौ तुंदिलतुंदिभौ ॥

किलासी सिध्मलो ऽधो ऽदृक् मूर्छाले मूर्तमूर्छितौ ॥ ६१ ॥

शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ॥

मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा ॥ ६२ ॥

ददुः खर्जुभेदः “दाद इति प्रसिद्धा” अशोरोगेण युतः अर्शस इत्युच्यते एकम् । वातकी वाता ऽतिशयितोऽस्य । वातानीति कुगागमः इतिप्रत्ययश्च रोगे चायमिष्यते । नेह वातवती गुहा । वातरोगी द्वे वातरोगयुक्तस्य । सातिसारः अतिचारकी द्वे अति-सारयुक्तस्य ॥ ५९ ॥ क्लिन्नाक्षः चुल्लः चिल्लः पिल्लः चत्वारि क्लेदयुक्ते अक्षिणी यस्य तस्य पुंसः “चिपडा इति ख्यातस्य ।” अमी चुल्लचिल्लपिल्लाश्चयः क्लिन्ने ऽक्षिण च क्लेदयुक्ते नेत्रे ऽपि वर्तते “चिपडे ढोळे इति ख्यातेषु” । उन्मत्तः उन्मादवान् द्वे उन्मादयुक्तस्य । उन्मादो वातपित्तादिकृताश्चतविधमः । श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी त्रीणि कफयुक्तस्य ॥ ६० ॥ रुजा रोगेण भुम्रो वक्रपृष्ठोऽधोमुखस्तत्र न्युब्ज इत्येकम् । वृद्धनाभिः तुंदिलः “तुंदिलः” तुंदिभः “तुंदिभः” त्रीणि वातादि-नोन्नतनाभेः । किलासी सिध्मलः द्वे सिध्मयुक्तस्य “शिष्या इति ख्यातस्य ।” अंधः अदृक् द्वे दृष्टिहीनस्य “अंधळा इति ख्यातस्य ।” अदृशौ । मूर्छालः मूर्तः मूर्छितः त्रीणि मूर्छायुक्तस्य ॥ ६१ ॥ शुक्रं तेजः रेतः बीजं वीर्यं इंद्रियं षट् रेतसः । मायुः पित्तं द्वे पित्तस्य । मायुरुदंतः पुंसि । कफः श्लेष्मा द्वे कफस्य । श्लेष्माणौ । त्वक् अमृग्धरा “अमृग्धारेत्येके” द्वे चर्मणः । त्वचौ “त्वच इत्यदंतः । त्वचेति टाबनश्चमन्यत्र ।” ॥ ६२ ॥ पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यं आमिषं षट् मांसस्य । उत्तप्तं शुष्कमांसं वल्लूरं “वल्लुरमिति ऋहस्वोकारमपि” त्रीणि शुष्कमांसस्य । तत्र वल्लूरं त्रिषु । वल्लूरा ॥ ६३ ॥ रुधिरं असृक् लोहिबं अस्त्रं रक्तं क्षतजं शोणितं सप्त रक्तस्य । असृजी । वृक्का “वृक्का अप्रमांसं द्वे हृद-

पिशितं त्रसं मांसं पल्लं क्रव्यमामिषम् ॥

उत्तमं शुष्कमांसं स्यात्तद्वह्नूरं त्रिलिंगकम् ॥ ६३ ॥

रुधिरं ऽसृक्लोहितासंस्कृतजशोणितम् ॥ :

बुक्काग्रमांसं हृदयं हृन्मेदस्तु वपा वसा ॥ ६४ ॥

पश्चाद्ग्रीवाशिरा मन्था नाडी तु धमनिः शिरा ॥

तिलकं क्लोम मस्तिष्कं गोदं किट्टं मलो ऽस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥

अंत्रं पुरीतत् गुल्मस्तु स्त्रीहा प्रस्यंथ वस्त्रसा ॥

स्नायुः स्त्रियां कालखण्डयंकृती तु समे इमे ॥ ६६ ॥

यातर्गतपद्माकारमांसमेदस्य काळीज इति ख्यातस्य । ” तदेव हृदयम् । उक्तं च । पद्मकोशप्रतीकशं रुधिरं चाप्यधोमुखम् । हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महदिति । बुक्काग्री । “ बुक्काग्रमांसमिति समस्तमपि । ” हृदयं हृत् द्वे हृदयाख्यनिम्नदेशस्य । बुक्कादिचतुष्कं समानार्थमित्येके । हृदी हृदि । मेदः वपा वसा त्रीणि मांसजन्यस्त्रेहस्य । “ चरधी मादं ईत ख्यातस्य । ” मेदसी ॥ ६४ ॥ ग्रीवायाः शिरो ग्रीवाशिरा । या पश्चात्स्थिता ग्रीवाशिरा सा मन्येत्युच्यते एकम् । नाडी धमनिः शिरा त्रयं शिरायाः “ नाडी इति ख्यातायाः । ” सिरिति दंत्यादिरपि । कृदिकारादन्तिन इति डीषि धमनीत्यपि । तिलकं क्लोम द्वे मांसपिण्डविशेषस्य पुष्कुस इति ख्यातस्य । क्लोममित्यदंतमपि । मस्तिष्कं “ मस्तिष्कं । अथ मस्तिष्को मस्तुलिङ्गो ऽपीति त्रिकाण्डशेषः । ” गोदं “ गोदः ” द्वे मस्तकभूतघृताकारस्त्रेहस्य “ गोदं मेदू ” इति ख्यातस्य । किट्टं मलः द्वे कर्णादिगतमलस्य । “ वसा शुक्लमसृक् मज्जा कर्णबिण्मूत्रविण्मलाः । श्लेष्माश्रुदूषिकाः स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ” ॥ ६५ ॥ अंत्रं “ आंत्रमित्यपि मनोरभैयामुक्तम् । ” पुरीतत् पुरीं शरीरं तनोतीति । द्वे अंत्रस्य “ आंतडं इति ख्यातस्य । ” पुरीतती पुरीतंति । “ पुरीतदस्त्रियामिति वाचस्पतिकोशात्पुंस्यपि । ” गुल्मः स्त्रीहा द्वे धामकुक्षिस्थमांसपिण्डविशेषस्य । स्त्रीहानौ । “ स्त्रीहाशब्दष्टाबन्तोऽपि । ” वस्त्रसा स्नायुः द्वे अङ्गप्रत्यङ्गसंधिबंधनरूपायाः स्नायोः “ शिरा इति ख्यातायाः । ” कालखण्डं यकृतं द्वे दक्षिणकुक्षिगतमांसपिण्डस्य ॥ ६६ ॥ सृणिका “ सृणीका ” स्यंदिनी लाला

सृणिका स्यंदिनी लाला दूषिका नेत्रयोर्मलम् ॥
 “नासामलं तु सिंघाणं पिंज्रुषं कर्णयोर्मलम् ॥”
 मूत्रं प्रस्राव उच्चासवस्करौ शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥
 पूरीषं गूथवर्चस्कमस्त्री विष्ठाविंशौ स्त्रियौ ॥
 स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री कीकसं कुल्यमस्थि च ॥ ६८ ॥
 स्याच्छरीरास्थि कंकालः पृष्ठास्थि तु कशेरुका ॥
 शिरोस्थनि करोटिः स्त्री पार्श्वास्थनि तु पशुका ॥ ६९ ॥
 अंगं प्रतीकोऽवयवोऽपघनोऽथ कलेवरम् ॥
 गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥ ७० ॥
 कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ॥

त्रीणि लालायाः “लाळ इति ख्यातायाः ।” स्यंदिनी दंत्यादिः । दूषिकेत्येकं
 नेत्रयोर्मलस्य “उकीरं पू इति ख्यातस्य । दूषिका दीर्घमध्यापि । दूषिर्दूषी चेत्य-
 प्यन्यत्र । सिंघाणमित्येकं नासामलस्य । सिंहाणं सिंहानं चेत्यपि । पिंज्रुष इत्ये-
 कं कर्णमलस्य ” । मूत्रं प्रस्रावः द्वे मूत्रस्य । उच्चारः अवस्करः शमलं शकृत्
 ॥ ६७ ॥ पूरीषं गूथं वर्चस्कं विष्ठा विट् नव विष्ठायाः । “उच्चार्यते त्यज्यते
 इत्युच्चारः । अवकीर्यते अधः क्षिप्यते इत्यवस्करः । ” गूथं वर्चस्कं पुंसि क्लीबे
 च । शकृती । “विट् तालव्यमूर्धन्यान्त्यः । विंशौ । विषौ । गूथं पूरीषं वर्चस्क-
 मित्यपि षष्ठः । ” कर्परः कपालः द्वे शिरोस्थिखंडस्य । कपालमस्त्रियाम् । कीकसं
 कुल्यं अस्थि त्रीणि अस्थिमात्रस्य ॥ ६८ ॥ कंकाल इत्येकं शरीरगतास्थिपंजरस्य
 “सांगाडा, पिंजरा इति ख्यातस्य । ” कशेरुकेत्येकं पृष्ठमध्यगतास्थिखंडस्य “कणा
 इति ख्यातस्य ” । करोटिरित्येकं शिरोगतास्थिसंघस्य । “करोटीति क्लीबं तापि ।
 यदाह पुष्पदंतः । नृकरोटीपरिकर इति ” । पशुकेत्येकं पार्श्वगतास्थिनि “बर्गडी
 इति ख्याते । ” ॥ ६९ ॥ अंगं प्रतीकः अवयवः अपघनः चतुष्कं देहावयवस्य ।
 कलेवरं गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः । विविधं सुखादि गूणहाति । वि-
 विधैर्व्याधिभिर्गृह्यते वा ॥ ७० ॥ कायः देहः मूर्तिः तनुः तनूः द्वादश देहस्य ।
 वपुषी । वर्ष्मणी । तन्त्रौ । पादाम्रं प्रपदं द्वे पादाम्रस्य चवडा इति ख्यातस्य ।

पादाग्रं प्रषदं पादः पदंघ्रिश्चरणो ऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥
 तद्वन्थी घुटिके गुल्फौ पुमान्पार्ष्णिस्तयोरधः ॥
 जंघा तु प्रसृता जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम् ॥ ७२ ॥
 सक्थि क्लीबे पुमान्रुरुस्तःसंधिः पुंसि वंक्षणः ॥
 गुदं त्वपानं पायुनी वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ॥ ७३ ॥
 कटो नाश्रोणिफलकं कटिः श्रोणिः ककुब्धती ॥
 पश्चान्नितंबः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥
 कूपकौ तु नितंबस्थौ द्वयंहीने कुकुंदरे ॥

पादः । पादो बुद्धे तुरीयांशे शैलप्रत्यंतपर्वते । चरणे च मयूखे चेति क्रोशांतरे । पत्
 अंघ्रिः चरणः चत्वाङ्गि चरणस्य । दांतः पत् । “पदोऽघ्रिरिति पाठे अदंतः पद-
 शब्दः ” ॥ ७१ ॥ तद्वन्थी पादस्य पार्श्वस्थौ ग्रंथिविशेषौ घुटिके गुल्फाविति
 चोच्येते द्वयं “पायांच घोट्टा इति ख्यातस्य ।” घुटिके स्त्रियाम् । द्वित्वाद्भिवचनम् ।
 न तु नित्यम् । तयोः गुल्फयोरधःप्रदेशः पार्ष्णिरित्येकं खोट्ट इति ख्यातस्य ।
 “पार्ष्णिः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्यात्पृथ्विजिनीकटाविति तु रंतिदेवः । जंघा प्रसृता द्वे
 जंघायाः पोटरि इति प्रसिद्धायाः । जानु ऊरुपर्व अष्टीवन् त्रयं जानूरुसंधेः द्वोपर
 “गुडघा इति ख्यातस्य ” । तत्राष्टीवदस्त्रियाम् । जानुनी । ऊरुपर्वणी । अष्टीवंतौ
 ॥ ७२ ॥ सक्थि ऊरुः द्वे जानूपरिभागस्य “मांडी इति ख्यातस्य ।” ऊरुपर्व-
 रिभागः सक्थीति कचिद्भेदो नृश्यते । तस्योरोः संधिः वंक्षण इत्येकम् । गुदं अपानं
 पायुः त्रीणि विष्टानिर्गमद्वारस्य । पायुरुदंतः ना पुमान् । वस्तिरित्येकं स्त्रीपुंसलिंगं
 नाभेरधो मूत्राशयस्य ॥ ७३ ॥ श्रोणिः कटिस्तस्याः फलकं कट इत्युच्यते स पु-
 मान् । एकम् । कटिः “कटीति लीङांतापि ।” श्रोणिः “श्रोणी” ककुब्धती त्रयं
 स्त्रीलिंगं कट्याः । “ककुद्दृषांस इव मांसविण्डः सो ऽतिशयितो ऽस्यां ककुब्धती”
 स्त्रियाः कटिः स्त्रीकटिः तस्याः पश्चाद्भागो नितंब इत्येकम् । “निभृतं तम्यते कामुकैः
 नितंबः । तमु कांक्षायाम् ।” जघनमित्येकं स्त्रीकट्याः पुरोभागे । जघनं स्यात्
 स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कटावपीति । “वांदम ओटी इति ख्याते ” ॥ ७४ ॥ नितं-
 वस्थौ पृष्ठवंशादधोभागे विद्यमानौ कूपकौ गतौ कुकुंदरे स्याताम् । “ककारादि-

स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथावुपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥७५॥

भगं योनिर्दयोः शिश्रो मेढ्रौ मेहनशेफसी ॥

मुष्कौ ऽडकोशो वृषणः पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ॥७६॥

पिचंडकुक्षी जठरोदरं तुदं स्तनौ कुचौ ॥

चूचुकं तु कुचाग्रं स्थान्न नाक्रोडं भुजांतरम् ॥७७॥

उरो वत्सं च वक्षश्च पृष्ठं तु चरमं तनोः ॥

स्कंधौ भुजशिरो ऽसौ ऽस्त्री संधी तस्यैव जत्रुणी ॥७८॥

बाहुमूले उभे कक्षौ पार्श्वमस्त्री तयोरंधः ॥

रपि" एकम् । द्वयहीने क्लीबे । द्वित्वमनित्यम् । स्फिचौ कटिप्रोथौ द्वे कटिस्थमांसपिंडयोः "कुले इति ख्यातयोः । कटिः तस्याः प्रोथौ मंसपिंडौ कटिप्रोथौ । स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ कटिप्रोथौ च पुलकाविति रभसः । कर्णौ प्रोथाविति नामद्वयं वा । प्रोथो ऽश्वघोणाध्वगयोः कट्यामिति हैमः ।" वक्ष्यमाणकोर्भगे शिश्रे च उपस्थ इत्येकम् ॥ ७५ ॥ भगं योनिः द्वे स्त्रीणामुपस्थस्य । द्वोऽोरित्यस्य योनिनान्वयः । शिश्रः मेढ्रः मेहनं शेफः "शेपः" चत्वारिंशिश्रस्य । मेढ्रमित्यपि पाठः । मुष्कः अंडकोशः "मूर्धन्यातो ऽपि ।" वृषणः त्रीण्यंडकोशस्य "आंडकुली इति ख्यातस्य ।" पृष्ठवंशाधरे त्रिभिस्त्रिभिर्घटितं स्थानं त्रिकं इत्येकं "माकडहाड इति ख्यातस्य" ॥ ७६ ॥ पिचंडः "पिचिंडः" कुक्षिः । जठरं उदरं तुदं पंच जठरस्य । तत्र पिचंडकुक्षी पुंसि । "जठरं विकल्पेन पुंसि । जठरो न स्त्रियां कुक्षौ वृद्धकर्कटप्रोक्षिण्विति मेदिनी ।" स्तनः कुचः द्वे "वक्षौ" जस्य । चूचुकं कुचाग्रं द्वयं स्तनाग्रस्य । चूचुको ना कुचान्नमिति रत्नकोशः । "चूष्यते पीयत इति चूचुकम् ।" क्रोडं भुजांतरम् ॥ ७७ ॥ उरः वत्सं । पुत्रादौ तर्णके वरं वत्सो वत्सं तु वक्षसीति रुद्रः । वक्षः पंच वक्षसि । तत्र क्रोडं न ना किंतु स्त्रीनपुंसकयोः । स्त्रियां तु क्रोडा । तनोः शरीरस्य चरमं पश्चाज्जागः पृष्ठमित्येकम् । स्कंधः । स्कंधः प्रक्रोडे कार्ये ऽसे विज्ञानादिषु पंचसु । नृपे समूहे व्यूहे चेति हैमः । भुजशिरः अंसः त्रीणि भुजशिरसः "खांदा इति ख्यातस्य ।" तस्य स्कंधस्य संधी जत्रुशब्दवाच्यौ एकं "नपुंसकम्" ॥ ७८ ॥ बाहुमूलं कक्षः द्वे कक्षस्य । तयोरधोभागः पार्श्वमित्येकम् । मध्यमं अवलमं मध्यः

मध्यमं चाबलमं च मध्ये ऽस्त्री द्वौ परौ द्वयोः ॥ ७९ ॥
 भुजबाहु प्रवेशो दोः स्यात्कफोणिस्तु कूर्परः ॥
 अस्योपरि प्रगंडः स्यात्प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः ॥ ८० ॥
 मणिबंधादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ॥
 पंचशाखः शयः पाणिस्तर्जनी स्यात्प्रदेशिनी ॥ ८१ ॥
 अंगुल्यः करशाखाः स्युः पुंस्यंगुष्ठः प्रदेशिनी ॥
 मध्यमां ऽनामिका चापि कनिष्ठ्य चैति ताः क्रमात् ॥ ८२ ॥
 पुनर्भवः कररुहो नखो ऽस्त्री नखरो ऽस्त्रियाम् ॥

त्रीणि तनुमध्यस्य माज, “कमर” इति ख्यातस्य । अस्त्रीति मध्यमादिशब्दत्रये-
 ऽप्यन्वेति । ” परौ द्वौ भुजबाहुशब्दौ स्त्रीपुंसयोः ॥ ७९ ॥ भुजः बाहुः “बाहुः ।
 बाहोऽश्वभुजयोः पुमानिति दामोदरः । बाहो बाहुरिति स्मृत इति देशिकोशः । ” प्रवेशः
 दोः चत्वारि भुजस्य । “स्त्रियां तु भुजा बाहा । ” दोषौ । शसादौ दोषः
 दोष्णेत्यादि । “दोर्दोषा च भुजो बाहुः पर्णिहस्तः करस्तथेति धनंजयात् । दोषेति
 दाबंतोऽपि वर्तते । ” कफोणिः “कफणिः । कफोणिः कफणिर्द्वयोरिति शब्दार्णवः । ”
 कूर्परः “कूर्परः” द्वे कूर्परः इति ख्यातस्य । अस्य कूर्परस्योपरिभागे प्रगंड
 इत्येकम् । तस्य कूर्परस्याधोभागे प्रकोष्ठ इत्येकम् ॥ ८० ॥ पाणिप्रकोष्ठसंधिर्मणि-
 बंधः तमारभ्य कनिष्ठापर्यंतं करस्य मांसलो बहिर्भागः करभ इत्युच्यते एकम् ।
 पंचशाखः पंच शाखा इवांगुल्यो ऽस्य । शयः “शमः । पाणिः शमः शयो
 हस्त इत्यमरमाला । ” पाणिः त्रीणि करस्य । तर्जनी प्रदेशिनी, “प्रदेशिनीत्यपि ”
 द्वे अंगुष्ठसमीपांगुल्याः ॥ ८१ ॥ अंगुली करशाखा द्वे अंगुलीमात्रस्य । ता अं-
 गुल्यः क्रमेषु अंगुष्ठः प्रदेशिनी मध्यमा अनामिका । न नामग्रहणं योग्यमस्याः ।
 ब्रह्मणो ऽनया शिरच्छेदनात् अतएवास्यां पवित्रीक्रियते । कनिष्ठिका इति संज्ञा-
 भिरुच्यते एकैकम् । तत्रांगुष्ठः पुंसि । प्रागुक्तापि प्रदेशिनी, तत्स्वरूपदर्शनार्थमि-
 ह पुनरुक्तेति न दोषः ॥ ८२ ॥ पुनर्भवः “पुनर्भवः” कररुहः बलः नखरः
 चत्वारि नखस्य । “नखरः पुंसि स्त्रीष्वे च । नखरं त्रिविविति अमरमाला । ”
 तर्जन्यादिभिस्त्रिभिरंगुलिभिर्युतं ऽगुष्ठे विस्तृते प्रादेशादयः क्रमात्स्युः । “प्रादेश

प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥
 अंगुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशांगुलः ॥
 पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृतांगुलौ ॥ ८४ ॥
 द्वौ संहतौ संहतलः प्रतलौ वामदक्षिणौ ॥
 पाणिर्निष्कुब्जः प्रसृतिस्तौ युतावंजलिः पुमान् ॥ ८५ ॥
 प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया ॥
 स रत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥
 व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगेतरम् ॥

इति षहस्वादिरपि ” एकैकम् । तथा हि । तर्जनीसहितांगुष्ठे विस्तृते प्रादेशः ।
 एवं मध्यभासहितांगुष्ठविस्तारे तालः । अनामिकायुतेऽंगुष्ठे गोकर्णः ॥ ८३ ॥
 कनिष्ठासहितं ऽंगुष्ठे विस्तृते वितस्तिः द्वादशांगुलः । द्वादश अंगुल्यः प्रमाणमस्य ।
 प्रमाणे मात्रच् । द्विगोर्नेत्यमिति तस्य लुक् । तत्पुरुषस्यांगुलेरित्यच् प्रत्ययः । द्वे ।
 साहचर्यद्वितस्तिः पुंसि । स्त्रियामिति सुभूतिः । चपेटः चर्पटः । चर्पटः स्फार-
 विपुले चपेटे चर्पटे ऽपि चेति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । ” प्रतलः प्रहस्तः त्रीणि वि-
 स्तृतांगुलिके पाणौ ॥ ८४ ॥ वामदक्षिणौ द्वौ प्रतलौ संहतौ चेत्संहतलः स्यात् ।
 “संहतल इत्यपि पाठः । संहतलः प्रतलश्चेति नामद्वयं वा । तत्र संहतलप्रतलावि-
 द्यविस्र्गपाठः । प्रतले प्रक्षिप्ते वा तले ऽत्र प्रतलः । ” निष्कुब्जो निःशेषेण कुब्जी-
 कृतः पाणिः प्रसृतिः स्यात् । “प्रसृत इति पाठः । तत्र प्रकृष्टं सृतमस्येति विग्रहः ।
 प्रसृतः सप्रसारः स्याद्विनीते वंगिते त्रिषु । अर्द्धाङ्गलौ तु पुंलिङ्गो जंघायां प्रसृता
 मतेति मेदिनी ” । एकम् । द्वौ द्वौ प्रसृती संहतौ चेदङ्गलिरित्येकं पुंसि ॥ ८५ ॥
 विस्तृतः करो यत्र तादृशे प्रकोष्ठे कूर्पराधोभागे हस्त इत्येकम् । अयं चतुर्विंशत्यं-
 गुलमिती ज्ञेयः । स तु बद्धया मुष्ट्योपलक्षितः रत्निरित्येकं “मुंढा हात इति ख्या-
 तस्य । सरत्निरित्यपि स्त्रियामपि । ” निष्कनिष्ठेन विस्तृतकनिष्ठेन मुष्टिनोपलक्षितो
 हस्तः अरत्निरित्येकं स्त्रियाम् । “अरत्निः पुमानपि । नारत्निः कफणौ हस्ते प्रकोष्ठे
 विर्ततांगुलाविति रुद्रविश्वप्रकाशौ । ” मुष्ट्या मुष्टिनेति निर्देशेन मुष्टिर्द्वयोरिति
 ज्ञापितम् ॥ ८६ ॥ तिर्यक्ततयोर्विस्तृतयोः करसहितयोर्बाह्वोरंतरं व्यामः । ऊर्ध्व-

ऊर्ध्वविस्तृतदोष्पाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥
 कंठी गलो ऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि ॥
 कंबुग्रीवा त्रिरेखा साऽवदुर्घाट्य कृकाटिका ॥ ८८ ॥
 वक्रास्ये वदनं तुंडमाननं लपनं मुखम् ॥
 क्लीबे घ्राणं गंधवहा घोणा नासा च नासिका ॥ ८९ ॥
 ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवासुसी ॥
 अधस्ताच्चिबुकं गंडौ कपोलौ तत्परौ हनुः ॥ ९० ॥
 रदना दशनां दंता रदास्तालु तु काकुदम् ॥

विस्तृतदोषौ भुजौ पाणी च येन तस्य तुः पुंसो यन्मानं तत्र पौरुषमित्येकं त्रिषु ।
 स्त्रियां तु पौरुषी । दोः पाणिरिति सविसर्गपाठोऽपि ॥ ८७ ॥ कंठः गलः द्वे “ग्री-
 वाग्रभागस्य गोकुनञ्चै गोकटी नरडी इति ख्यातस्य ।” ग्रीवा शिरोधिः । शिरः
 धीयते ऽस्याम् । कर्मण्यधिकरणे चेति अधिकरणे किप्रत्ययः । कंधरा त्रीणि “मान इति
 ख्यातस्य ।” शिरोधिरपि स्त्री । सा ग्रीवा तिसृष्वी रेखाभिर्विशिष्टा कंबुग्रीवा स्या-
 दित्येकम् । अवदुः घाट्य कृकाटिका त्रीणि ग्रीवाशिरःसंधेः पश्चाद्भागस्य । “ग्रीवाया-
 मुन्नतभागस्य घाटी इति ख्यातस्येति केचित् ।” तत्रावदुः पुंसि ॥ ८८ ॥ वक्रं
 आस्यं वदनं तुंडं आननं लपनं मुखं सप्त मुखस्य । “आस्यंते वर्णा येन । अस्यते
 प्रासो वा ऽस्मिन् तदास्यम् । ण्यत् । मुखं मुखांतरालं च द्वयमुस्यमितीरितमिति
 शाश्वतः ।” घ्राणं गंधवहा घोणा नासा । नासा तु नासिकायां च द्वारोर्ध्वं दारुणि
 स्त्रियाम् । “नसा नस्या । घ्राणं गंधवहा नासा नसा नस्या च नासिकेति साह-
 सांकः ।” नासिका । पंच नासिकायाः ॥ ८९ ॥ ओष्ठः अधरः रदनच्छदः
 दशनवासः चत्वारि ओष्ठस्य । ओष्ठाभ्यां सहिष्णुवधरौ । केचिदुपरिवर्त्योष्ठः
 अधोवर्त्यधर इति मन्यन्ते तदयुक्तम् । अधरोष्ठः विबोष्ठीत्यादिप्रयोगदर्शनात् ।
 चिबुकमित्येकं अधस्तात् अधराधोभागे । गंडः कपोलः द्वे कपोलस्य “गाल
 इति ख्यातस्य ।” तत्रापि नेत्रकपोलमध्यदेशो गंड इति ग्रंथांतरम् । ताभ्यां
 कपोलाभ्यां परा चिबुकस्याधो हनुरित्येकम् । हनुः पुंस्यपि । प्रायेण स्त्रियाम् । तत्परौ ह-
 नुरिति ओकारघटितपाठोऽपि ॥ ९० ॥ रदनं दशनः दंतः रदः चत्वारि दंतस्य ।
 तालु काकुदं द्वे तालुनः । रसज्ञा रसना । “तालव्या अपि दंत्याश्चेत्यादौ जिह्वायां

रसज्ञा रसना जिह्वा प्रांतावोष्ठस्य सृक्किणी ॥ ९१ ॥
 ललाटमलिकं गोधिरुर्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ ॥
 कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यं तारकाक्षः कनीनिका ॥ ९२ ॥
 लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ॥
 दृग्दंष्ट्री चास्रु नेत्रांबु रोदनं चास्रमश्रु च ॥ ९३ ॥
 अपांगौ नेत्रयोरंतौ कटाक्षोऽपांगदर्शने ॥
 कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ॥ ९४ ॥
 उत्तमांगं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ॥

रसना तथेत्युक्तेः रसनाशब्दो दंत्यतालव्यमध्यः । रसनमिति क्लीबमपि । रसनं
 स्वेदने ध्वनौ । जिह्वायां तु न पुंसि स्यादिति मेदिनी । जिह्वा त्रीणि जिह्वायाः ।
 प्रांताविति ओष्ठद्वयस्य वामदक्षिणौ प्रांतौ सृक्किणी स्याताम् । इवन्तस्य स्त्रियामेकवच-
 नम् । नांतस्य क्लीबे वा द्विवचनमेतत् । सृक्कि इति इदंतस्य क्लीबे द्विवचनं वा । सृक्किण्यां
 सृक्किसृक्क चेति शब्दभेदात् । “सृक्केति नांतस्य क्लीबे सृक्कणीति पाठः । कवयुक्त-
 मिति मते तु । यथा सृक्किणी स्त्रियाम् । सृक्कि नांतमिदंतं च । सृक्केति नांतम् । सृ-
 क्सृक्कमदंतं चेत्यन्यत्र ” एकम् ॥ ९१ ॥ ललाटं अलिकं गोधिः त्रीणि भालस्य ।
 “अलिकं न्हस्वदीर्घमध्यमिति राजदेवः ।” गोधिः पुंसि । दृग्भ्यामूर्ध्वभागौ भ्रुवौ
 एकम् । भ्रूनिासोपरि भ्रुवोर्मध्ये कूर्च इत्येकम् । कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्ये कत्थनश्मश्रुकै-
 तवे इति कोशांतरम् । अक्षः कनीनिकामध्यगतकृष्णमंडलं तारकेत्युच्यते एकम् ॥
 ॥ ९२ ॥ लोचनं नयनं नेत्रं ईक्षणं चक्षु अक्षि दृक् दृष्टिः अष्टौ नेत्रस्य । चक्षुषी । दृष्टौ ।
 अस्रु नेत्रांबु रोदनं अस्त्रं पंचनित्रोदकस्य । अस्रु दंत्यमध्यम् । अंत्यं तालव्यमध्यम् ।
 अस्त्रमदंतं दंत्यमध्यम् । “तालव्यमध्यमपि ” ॥ ९३ ॥ नेत्रयोरंतौ अपांगौ
 एकम् । अपांगेन दर्शने चेष्टायां कटाक्ष इत्युच्यते । अपांगस्त्वंगहीने स्यान्नेत्रांते
 तिलकेऽपि चेति विश्वः । कर्णः शब्दग्रहः श्रोत्रं श्रुतिः श्रवणं श्रवः षट् कर्णस्य ।
 स्त्रीति विशेषविधानात् संकरो निर्दोषाय । श्रवसी ॥ ९४ ॥ उत्तमांगं शिरः
 शीर्षं मूर्धा मस्तकः पंच शिरसः । ना पुमान् । चिकुरः “चिकूरः । कुंतला

चिकुरः कुंतलो वालः कचः केशः शिरोरुहः ॥ ९५ ॥
 तद्वंदे कैशिकं कैश्यमलकाश्चूर्णकुंतलाः ॥
 ते ललाटे भ्रमरकाः कोकपक्षः शिखंडकः ॥ ९६ ॥
 कबरी केशवेशोऽथ धम्मिल्लः संयताः कचाः ॥
 शिखा चूडा केशपाशी व्रतिनस्तु सटा जटा ॥ ९७ ॥
 वेणिः प्रवेणी शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ॥
 पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कंचात्परे ॥ ९८ ॥
 तनूरुहं रोमं लोम तद्बद्धौ श्मश्रु पुंमुखे ॥

मूर्द्धजास्त्वस्त्राश्चिकुराश्चिकुराः कचा इति दुर्गः । ” कुंतलः वालः कचः केशः शिरोरुहः षट् केशस्य ॥ ९५ ॥ कैशिकं कैश्यं द्वे तद्वंदे केशानां समूहे । अलकाः चूर्णकुंतलाः द्वे कुटिलकेशानाम् । ते अलकाः ललाटे लंबमानाः भ्रमरकाः स्युः । काकपक्षः शिखंडकः “ शिखंडिकः शिखांडकः । शिखांडकशिखंडिकाविति वाचस्पतिसुभूती । शिखंडो कर्हचूडयोरिति मेदिन्याम् ” । द्वे कुमारचूडायाः ॥ ९६ ॥ कबरी केशवेशः द्वे केशबंधरचनायाः । कबरी स्त्री । संयताः मौक्तिकदामादिबद्धाः कचाः केशसमूहो धम्मिल्ल इत्येकं “ बुचडा इति ख्यातस्य । ” शिखा चूडा केशपाशी त्रीणि शिखायाः । केशपाशयौ । सटा जटा द्वे व्रतिनः शिखायाम् ॥ ९७ ॥ वेणिः प्रवेणी द्वे सर्पाकाररचितकेशवेशस्य । वेणीत्यपि । “ प्रवेणिरित्यपि । प्रवेणिः स्त्री कुंथावेण्योरिति मेदिनी । ” शीर्षण्यः शिरस्यः द्वे विशदे निर्मले केशे । कक्षादित्यर्थप्रधानो निर्देशः । तेन कचपर्यायात् परे पाशादयस्त्रयः कलापार्थाः केशसमूहवाचिन इत्यर्थः । यथा कचपाशः । केशपाशः । केशपक्षः । कुंतलहस्तः ॥ ९८ ॥ तनूरुहं रोमं लोमं त्रयं रोमणः । पुंमुखे पुंसो वक्ते तस्य रोम्णो बृद्धौ सत्यां तद्रोमं श्मश्रु स्यात् एकं “ दाढी इति ख्यातस्य । श्मश्रुणी । आकल्पः वेषः । “ वेश इति तल्लव्यांतो ऽपि । वेशो वेशबागृहं गृहं । नेपथ्ये चेति मेदिनी । ” नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनं पंच अलंकृतस्य शोभायाम् । निपथ्यं तु प्रसाधने । रंगभूमौ वेषभेद इति हैमः । नेपथ्यशब्दः पुंस्यपि । नेपथ्यः

आकल्पवेधौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ९९ ॥

दशैते त्रिष्वलंकर्ताऽलंकरिष्णुश्च मंडितः ॥

प्रसाधितोऽलंकृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥ १०० ॥

विभ्राट् भ्राजिष्णुरोचिष्णू भूषणं स्यादलंक्रिया ॥

अलंकारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥

मंडनं चाथ मुकुटं किरीटं पुन्रपुंसकम् ॥

चूडामणिः शिरोरत्नं तरलो हारमध्यगः ॥ १०२ ॥

वालपाश्या पारितथ्या पत्रपाश्या ललाटिका ॥

कर्णिका तालपत्रं स्यात्कुंडलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥

ग्रैवेयकं कंठभूषा लंबनं स्याल्ललंतिका ॥

स्यादलंकारे रंगज्यायां नपुंसकमिति मेदिनीकोशात् । प्रतिकर्मादिद्वयमलंकरणस्य वा ॥ ९९ ॥ एते अलंकारादयः वक्ष्यमाणा दश शब्दास्त्रेषु वाच्यलिङ्गाः । अलं-
कर्ता अलंकरिष्णुः द्वे अलंकर्तरि । अलंकर्तुं शीलमस्यालंकरिष्णुः । मंडितः प्र-
साधितः अलंकृतः भूषितः परिष्कृतः “परिष्कृतः” पञ्च अलंकृतस्य ॥ १०० ॥
विभ्राट् भ्राजिष्णुः रोचिष्णुः त्रयमतिशयेन शोभमानस्य । विभ्राजौ । भूषणं
अलंक्रिया द्वे भूषणक्रियायाः । “भूषा तु स्यादलंक्रियेत्यपि पाठः ।”
अलंकारः आभरणं परिष्कारः “परिष्कारः” विभूषणम् ॥ १०१ ॥
मंडनं पञ्चालंकारस्य । मुकुटं “मकुटं” किरीटं द्वे “किरीटस्य । तत्र किरीटं
पुंसि क्लीबे च ।” चूडामणिः शिरोरत्नं द्वे शिरोरत्ने । हारमध्यगः हारमध्यगतो
नायकमणिः तरलः स्यात् पदक इत्यादिख्यातस्य एकम् ॥ १०२ ॥ वालपाश्या
पारितथ्या द्वे सीमंतभूषणस्य । “स्वामी तु प्रथमं वालं बंधनं मुक्तावलीनामि-
त्याह । पारितस्तथाभूतैव पारितथ्या ।” पत्रपाश्या ललाटिका द्वे ललाटभूषणस्य ।
कर्णिका कर्णस्यालंकारेऽर्थे । कर्णललाटात्कनलंकारे इति कन् । कर्णिका कर्णभूषणमिति
तालपत्रं “तण्डपत्रं” द्वे तालपत्रस्य तालवड इति ख्यातस्य । कुंडलं कर्णवेष्टनं द्वे
कुण्डलस्य । तत्र कर्णिका क्लीभिरेव धार्यते । इदं पुरुषैरपि ॥ १०३ ॥ ग्रैवेयकं
कंठभूषा द्वे ग्रीवाभरणस्य । “ग्रैवेयं ग्रैवं चेत्यन्यत्र” । लंबनं ललंतिका द्वे आ-

स्वर्णैः प्रालंबिकाऽथोरःसूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥१०४॥
 हारो मुक्तावली देवच्छंदो ऽसौ शतयष्टिका ॥
 हारभेदा यष्टिभेदाद्गुच्छैर्गुच्छार्धगीस्तनाः ॥ १०५ ॥
 अर्धहारो माणवकं एकावल्येकयष्टिका ॥
 सैव नक्षत्रमाला सप्तविंशतिमौक्तिकैः ॥ १०६ ॥
 आवापकः पारिहार्यः कटको वलयो ऽस्त्रियाम् ॥
 केयूरमगदं तुल्ये अंगुलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥
 साक्षरांऽगुलिमुद्रा स्यात्कंकणं करभूषणम् ॥
 स्त्रीकट्यां मेखला कांची सप्तकी रशना तथा ॥ १०८ ॥
 क्लीबे सारसनं चाथ पुंस्कट्यां शृंगखलं त्रिषु ॥

नाभिलंबितकंठिकंप्रियाम् । सैव ललंतिका स्वर्णैः कृता प्रालंबिका स्यात् एकम् । सैव
 ललंतिका मौक्तिकै रचिता चेदुरःसूत्रिकेत्येकम् ॥१०४॥ हारः । निहयते मनो ऽने-
 नेति । अथवा हारयति मनः । मुक्तावली “ द्वे मुक्ताहारस्य । ” असौ मुक्तावली
 शतयष्टिका शतलतिका चेत् देवच्छंदः एकम् । देवच्छंदौ । यष्टिभेदाद्वतानां भेदात्
 गुच्छादयो हारभेदाः स्युः । “ गुत्सगुत्सार्धगीस्तना इत्यपि पाठः । ” ते यथा ।
 द्वात्रिंशद्यष्टिको गुच्छः । चतुर्विंशतियष्टिकी गुच्छार्द्धः । चतुर्यष्टिको गोस्तनः
 ॥ १०५ ॥ द्वादशयष्टिको ऽर्धहारः । विंशतियष्टिको माणवकः । एकयष्टिका
 एकावली । सैवैकावली सप्तविंशतिमौक्तिकैः कृता नक्षत्रमाला स्यात् एकैकम् ।
 ॥ १०६ ॥ आवापकः पारिहार्यः कटकः वलयः चत्वारि प्रकोष्ठाभरणस्य
 “ पौष्ठी इत्यादिख्यातस्य । ” केयूरं अंगदं द्वे प्रगंडभूषणस्य “ बाहुवटे, बाजुबंद
 इति ख्यातस्य । ” के बाहुशिरसि यौति केयूरम् । यु मिश्रणे । अंगुलीयकं ऊ-
 र्मिका द्वे अंगुल्याभरणस्य आंगुठी इति ख्यातस्य ॥ १०७ ॥ ऊर्मिकैव रामना-
 माद्यक्षरयुता चेदंगुलिमुद्रेत्येकम् । कंकणं करभूषणं द्वे मणिबंधभूषणस्य “ कांकणं
 इति ख्यातस्य । ” कंकणो ना प्रतिसर इति रत्नकोशः । मेखला कांची “ कांचिः ”
 सप्तकी रशना “ दंत्यमध्यापि ” ॥ १०८ ॥ सारसनं पंच स्त्रीणां कटिभूषणस्य
 “ दाब, कंबरपट्टा इति ख्यातस्य । एकयष्टिर्भवेत्कांची मेखला त्वष्टयष्टिका । रसना

पादांगुदं तुलाकोटिर्मंजीरो नूपुरो ऽस्त्रियाम् ॥ १०९ ॥

हंसकः पादकटकः किंकिणी क्षुद्रघंटिका ॥

त्वक्फलकमिरोमाणि वस्त्रयोनिर्दश त्रिषु ॥ ११० ॥

वाल्कं क्षौमादि फालं तु कार्पासं बादरं च तत् ॥

कौशेयं कृमिकोशोत्थं रांकवं मृगरोमजम् ॥ १११ ॥

अनाहतं निष्प्रवाणि तंत्रकं च नतांबरम् ॥

तत्स्यादुद्रमनीयं यद्घौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥ ११२ ॥

पत्रोर्णं धौतकौशेयं बहुमूल्यं महाधनम् ॥

षोडश ज्ञेया कलापः पंचविंशक इति भेदास्त्वह नोक्ताः । ” शृंखलमित्येकं पुंसः कटिभूषणस्य “ कडदोरा इति ख्यातस्य । ” शृंखला शृंखिलः पादांगुदं तुलाकोटिः “तुलाकोटी” मंजीरः “ मंजीलः ” नूपुरः ॥ १०९ ॥ हंसकः पादकटकः षट् नूपुरस्य “तोरड्या पैजण इति ख्यातस्य । हंसकादिद्वयं पादकटकस्य वाळे इति ख्यातस्येति मतम् । ” तुलाकोटिः स्त्री । मंजीरो न स्त्रियाम् । किंकिणी “किंकिणिः कंकणी । कंकणः स्यात्प्रतिसरः कंकणी क्षुद्रघंटिकेति भागुरिः । ” क्षुद्रघंटिका द्वे घागरी “धुंगुर” इति ख्यातायाः । त्वगादिचतुष्कं वस्त्राणां योनिः कारणम् । कारणचातुर्विध्यत्वं वस्त्राणां चातुर्विध्यमिति भावः । क्षौमादित्येतद्विना वाल्कफालादयो निष्प्रवाण्यन्ता दश त्रिषु । तंत्रकं चेति चकारादेकादशं तंत्रकं च त्रिषु । वर्द्धमानदुकूलसाहचर्यात्क्षौमं क्लीबमेव । त्रिष्वित्येके ॥ ११० ॥ त्वगादिजन्यादिक्रमेणाभिहितानि । क्षौमादिवस्त्रं वाल्कं ज्ञेयम् । क्षुमा अतसी तद्विकारः क्षौमम् । आदिना शाणमित्यादि एकं त्वङ्मयस्थ । फालं कार्पासं बादरं त्रीणि फलविकारस्य कार्पासंवस्त्रस्य । कृमीणामपानमिर्गतसूत्रकृतः कुड्मलाकारः कोशः कृमिकोशस्तस्मादुत्थं कौशेयं स्यात् । मृगरोमजं वस्त्रं रांकवमित्येकम् । “अत्र मृगंशब्देन पशुमीत्रं ग्राह्यं तेन कंबलाद्यपि ” ॥ १११ ॥ अनाहतं निष्प्रवाणि तंत्रकं । तंत्रादचिरापहतम् । नवांबरं चत्वारि नूतनवस्त्रस्य कोरं वस्त्र इति प्रसिद्धस्य । निर्गतां प्रवाणी तंतुवायशलाका ऽस्मात् निष्प्रवाणि । धौतयोर्वस्त्रयोर्युगं यत्तदुद्रमनीयमित्येकम् । “ युगमित्यविवक्षितम् ” ॥ ११२ ॥ यद्घौतं कौशेयं

क्षौमं दुकूलं स्याद्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥

स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयोर्द्वयोः ॥

दैर्घ्यमांयाम् आरौहः परिणाही विशालता ॥ ११४ ॥

पटञ्चरं जीर्णवस्त्रं समौ नक्तककर्पटौ ॥

वस्त्रमाच्छादनं वासश्चैलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥

सुचेलकः पटोऽस्त्री स्याद्वराशिः स्थूलशाटकः ॥

निचोलः प्रच्छदपटः समौ रत्नककंबलौ ॥ ११६ ॥

अंतरीयोपसंख्यानपरिधानान्यधोऽंशुके ॥

तत्पत्रोर्ण एकम् । बहुमूल्यं यद्वस्त्रादिकं तन्महाधनमित्येकम् । त्रिलिंगम् । क्षौमं दुकूलं द्वे पटवस्त्रस्य “पाटात्र इति ख्यातस्य ।” निवीतं प्रावृतं द्वे प्रावृतवस्त्रस्य ॥ ११३ ॥ वस्त्रस्य द्वयोर्वस्तुभ्योः प्रांतयोः दशाः स्युः । एकं स्त्रीलिंगं बहुव्रंचनांतं च नित्यम् । “वस्तयो द्वयोरिति पाठे तु । दशाः वस्तयः । द्वे वस्त्रप्रांतयोः । तत्र स्त्रियां बहुत्वे दशाः । स्त्रीपुंसयोर्बहुत्वे च वस्तयः । दशावस्थादीपवर्त्योर्विस्त्रांते भूम्नि योषिति । वस्तिर्द्वयोर्निरुहे नाभ्यर्धो भूम्नि दशासु चेति मेदिनी ।” दैर्घ्यं अंयामः आरौहः “आनाह इति रामाश्रमीकारः ।” त्रयं वस्त्रादैर्दैर्घ्यस्य “लांबी इति ख्यातस्य ।” परिणाहः विशालता द्वे विस्तारस्य रुंदी इति ख्यातस्य ॥ ११४ ॥ पटञ्चरं जीर्णवस्त्रं द्वे जीर्णवस्त्रस्य । नक्तकः “लक्तक इत्यपि” कर्पटः द्वे जीर्णवस्त्रखंडस्य “फडके, छाटी इति ख्यातस्य ।” वस्त्रं आच्छादनं वासः चैलं “चेलं । चेलोऽधमे त्रिषु । नपुंसकं तु वसनं इति विश्वः ।” वसनं अंशुकं षट् वस्त्रस्य । “अंशुकं शुक्लवस्त्रे स्याद्वस्त्रमात्रोत्तरीययोरिति रभसः ॥ ११५ ॥ सुचेलकः पटः द्वे शोभनवस्त्रस्य तत्र पटोऽस्त्री । वराशिः “वरासिः । वरासिः स्यात्खड्गवरे वरासिः स्थूलशाटक इति दंत्यांतेषु रभसः ।” स्थूलशाटकः द्वे स्थूलवीससः । निचोलः “निचुलोऽपि । निचुलस्तु निचोले स्यादिति मेदिनी ।” प्रच्छदपटः द्वे येन वीणाडोलिकादिकं किमुपि पिधीयते तस्य । रत्नकः कंबलः द्वे कंबलस्य ॥ ११६ ॥ अंतरीयं उपसंख्यानं परिधानं अधोऽंशुकं चत्वारि परिहितं वासंसि । “अधो देहभागस्यांशुकं अधोऽंशुकम् ।” प्रावारः “प्रावरः” उत्तरा-

द्वौ प्रावारोत्तरासंगौ समौ बृहतिका तथा ॥ ११७ ॥

संव्यानमुत्तरीयं च चोलः कूर्पासको ऽस्त्रियाम् ॥

नीशारः स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥

अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चंडातकमस्त्रियाम् ॥

स्यात्त्रिष्वाप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ॥ ११९ ॥

अस्त्री वितानमुल्लोचो दूष्याद्यं वस्त्रवेशमनि ॥

प्रतिसीरा जवनिंका स्यात्तिरस्कैरिणी च सा ॥ १२० ॥

परिकर्मगसंस्कारः स्यान्मार्ष्टिमार्जना मृजा ॥

उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे आल्लाव आल्लवः ॥ १२१ ॥

संगः बृहतिका ॥ ११७ ॥ संव्यानं उत्तरीयं पञ्च वामस्कंधे यद्वार्यते तस्य उत्तरीयस्य । “उत्तरस्मिन् देहभागे आसज्जत इत्युत्तरासंगः” वं चोलः कूर्पासकः द्वे स्त्रीणां स्तनादिपिधायकस्य कंचुकीति प्रसिद्धस्य । गौरादित्वात् ङीषि चोली त्यपि । कूर्परे आस्ते कूर्पासकः । पुंसि ङीषे च । “कूर्पासस्त्वर्धचोलक इति हारावलिः । हिमानिलयोर्निवारणं यस्मोत्तादृशे प्रावरणे नीशार इत्येकं “रजई दुलई लेप इत्यादिख्यातस्य । नितरां शीर्यते हिमानिलावत्रानेन वा ।” गौरिवाकृत-नीशार इति प्रयोगः ॥ ११८ ॥ यद्वरस्त्रीणां अर्धोरुकं अर्धोरुपिधायिकं वस्त्रं चंडातकं स्यात् । एकं “परकर, लहंगा इति ख्यातस्य” । ऊर्वोर्ध्वमर्धोरु तत्र स्थितत्वाल्लक्षणया वस्त्रमप्यर्धोरु । स्वार्थे कन् । यत् अप्रपदं पादाप्रपर्यंतं प्राप्नोति वस्त्रादि तत् अप्रपदीनं । त्रिषु एकम् ॥ ११९ ॥ वितानं उल्लोचः द्वे आतपाद्यपन-यार्थमुपरिबद्धस्य चंद्रकाण्यस्य वाससः “चांदवा इति ख्यातस्य” । पुंसि वितानः । दूष्यमित्यादिकं वस्त्रवेशमनि वस्त्ररचितगृहे एकम् । “दूष्यमिति तालव्यमध्यमपि” । आद्यशब्दात्पटकुटी । “डैरा राहुटी तंबु” इत्यादि । प्रतिसीरा जवनिंका “यमनिंका” तिरस्कैरिणी । “तिरस्कारिणी । तिरस्क्रियते ऽनया ।” त्रयं जव-निंकायाः पठ्ठा “कनाथ” इति ख्यातायाः ॥ १२० ॥ परिकर्म अंगसंस्कारः द्वे कुंकुमादिना शरीरे संस्कारमात्रस्य । “परिमलवर्जनार्था क्रिया परिकर्म” । प्रतिकर्मेति क्वचित्पाठः । मार्ष्टिः मार्जना मृजा प्रोक्षणादिना देहनिर्मलीकरणस्य ।

स्नानं चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासको ऽथ प्रबोधनम् ॥

अनुबोधः पत्रलेखा पत्रांगुलिरिमे समे ॥ १२२ ॥

तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ॥

द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियामथं कुंकुमम् ॥ १२३ ॥

काश्मीरजन्माग्निशिखं वरं बाल्हीकपीतने ॥

रक्तसंकोचपिशुनं धीरं लोहितचंदनम् ॥ १२४ ॥

लाक्षा राक्षा जतु क्लीबे यावो ऽलंक्तो द्रुमामयः ॥

लवंगं देवकुसुमं श्रीसंज्ञमथ जायकम् ॥ १२५ ॥

उद्धर्तनं उत्सादनं द्वे पिष्टादिना शरीरमलपकरणस्य । जाट्मावः आहुवः ॥ १२१ ॥
स्नानं त्रीणि स्नानस्य । चर्चा चार्चिक्यं स्थासकः त्रीणि चंदनादिना देहविलेपवि-
शेषस्य उटी इति ख्यातम्यः । “चर्चिकैव चार्चिक्यम् । स्वार्थे षम्वत् ।” प्रबोधनं अनु-
बोधः द्वयं गतगंधस्य पुनर्गंधव्यक्तीकरणे । यथा कस्तूरिकादेर्मद्यादिना । पत्रलेखा
पत्रांगुलिः द्वे कस्तूरिकाकिशरादिना कपोलादौ रचितपत्रवल्ल्याः । पद्माकृतिर्लेखा
पत्रलेखा । कलिंगादिदेशेषु प्रसिद्धेयम् ॥ १२२ ॥ तमालपत्रं । तमालस्य पत्रमिव तमा-
लपत्रम् । तमालपत्रं तापिच्छे तिलके पत्रके ऽपि चेति विश्वः । तिलकं चित्रकं विशेषकं
चत्वारि ललाटे कस्तूर्यादिना कृततिलकस्य । “तमालस्तिलके खड्ग इति विश्वा-
त्तमाल इत्यप्यन्यत्र । अत्र द्वितीयं तिलकमिति तुरीयं विशेषकमिति च द्वे न
स्त्रियां किंतु पुन्नपुंसकयोः । कुंकुमम् ॥ १२३ ॥ काश्मीरजन्म अग्निशिखं
वरं बाल्हीकं “बाल्हीकं, बाह्वीकं बाह्विकं धीरहिङ्गुनोर्नाश्वदेश्योरिति त्रिकाण्ड-
शेषः ।” पीतनं रक्तं संकोचं पिशुनं धीरं लोहितचंदनं एकादश कुंकुमस्य । रक्तं नी-
ल्यादिरंजिते । कुंकुम इति हैमः । संकोचो मीनभेदे च बंधे क्लीबं तु कुंकुम इति
विश्वमेदिन्यौ । पिशुनं कुंकुमे ऽपि चेति मेदिनी ॥ १२४ ॥ लाक्षा राक्षा जतु यावः
अलक्तः द्रुमामयः षट् लाक्षायाः । “न लक्तो ऽस्मादलक्तः । द्रुमाणामामयो
द्रुमामयः ।” लवंगं देवकुसुमं श्रीसंज्ञं त्रीणि लवंगस्य । देवानां कुसुमं । कुसुमेषु
देव इव । देवयोग्यं कुसुमं वा । श्रीसंज्ञं लक्ष्मीपर्यायनामकम् । जायकम् ॥ १२५ ॥

कालीयकं च कालानुसार्य चाथ समर्थकम् ॥
 वंशिकागुरुराजालोहं कृमिजजोंगकम् ॥ १२६ ॥
 कालागुर्वगुरु स्यात्तु मंगल्या मल्लिगंधि यत् ॥
 यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥
 बहुरूपोऽप्यथ वृक्षधूपकृत्रिमधूपकौ ॥
 तुरुष्कः पिंडकः सिल्हो यावनोऽप्यथ पायसः ॥ १२८ ॥
 श्रीवासो वृक्षधूपोऽपि श्रीवेष्टसरलद्रवौ ॥

कालीयकं कालानुसार्य त्रयं जायकाख्यगंधद्रव्यस्य पीतचंदन इति ख्यातस्य । ज-
 यति भ्रंशान्तरं जायकम् । कालीयकं च कालेयं वर्णकं कांतिदायकमिति व्याडिः ।
 वंशिकं “वंशकं” अगुरु राजालोहं कृमिजं जोंगकम् ॥ १२६ ॥ कालागुरु
 समुक्तं समर्थकम् । कृष्णागुरुणः पर्याया इत्यर्थः । “न गुरुर्न त्मात्तदगुरु । अगुरु-
 जोंगके लघाविति हैसादगुरुः पुंस्यपि । अगुरुरिति कचित् । लोहोऽस्त्री शस्त्रके
 लोहे जोंगके सर्वतैजस इति मेदिनीकोशालोहं पुंस्यपि । ” अगुरु इत्यस्य यच्छ-
 यदेन संबंधः । स्यादित्यस्य त्वंतत्वादुत्तरेण संबंधः । यदगुरु मल्लिगंधि सा मंगल्या
 स्यादित्येकम् । “अत्र जोंगकांतानि अगुरुणः । कालागुर्वादि द्वयं कृष्णागुरुणः ।
 त्वित्यत्र तदिति पाठस्तत्र यदगुरु मल्लिगंधि तन्मंगल्येत्यर्थः । यक्षधूपः सर्जरसः
 रालः सर्वरसः ॥ १२७ ॥ बहुरूपः पंच धूपस्य “राल इति ख्यातस्य । अ-
 राल इति वा । रालः सर्जरसो गालो धूपको वह्निवल्गु इति रभसः । वृक्षधूपः
 कृत्रिमधूपकः द्वे अनेकपदार्थकृतधूपस्य । तुरुष्कः पिंडकः सिल्हः यावनः चत्वारि
 सिल्हाख्यगंधद्रव्यस्य “ऊद, लोबान इति ख्यातस्य ” । तुरुष्कः सिल्हके
 म्लेच्छजातौ देशान्तरेऽपि चेत्तु विश्वमेदिन्यौ । पायसः ॥ १२८ ॥ श्रीवासः वृक्ष-
 धूपः श्रीवेष्टः “श्रीपिष्टः । सरलद्रवश्रीपिष्टदधिक्षीरघृताव्हय इति रभसः । ” स-
 रलद्रवः पंच सरलद्रवस्य “विशेषनामकधूप इति ख्यातस्य । पयसो तुमस्य
 क्षीरस्य त्रा विकारः पायसः । सरलस्य देवदारोर्द्रवः सरलद्रवः । पायसस्तु
 क्लीबपुंसोः श्रीवासपरमाज्ञयोरिति मेदिनी । मृगनाभिः मृगमदः कस्तूरी त्रयं क-
 स्तूरी । मृगनाभिः पुंसि । मृगनाभिर्मृगमदो मृगः कस्तूरिकापि चेति माधवः ।

मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी चाथ कोलकम् ॥ १२९ ॥
 कंकोलकं कोशफलमथ कर्पूरमस्त्रियाम् ॥
 घनसारश्चंद्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका ॥ १३० ॥
 गंधसारो मलयजो भद्रश्रीश्चंदनोऽस्त्रियाम् ॥
 तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचंदनमस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥
 तिलपर्णी तु पत्रांगं रंजनं रक्तचंदनम् ॥
 कुचंदनं चाथ जातीकोशजातीफलं समे ॥ १३२ ॥
 कर्पूरागरुकस्तूरीकंकोलैर्यक्षकर्मः ॥

मदो रेतसि कस्तूर्योमिति मेदिनी । मुख्यराट्क्षत्रयोर्नाभिः पुंसि प्राण्यंगके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामद इति रभसः । ” कोलकं “ कोरकं ” । कोरकोऽस्त्री कुङ्कुले स्यात्कंकोलकमृणालयोरिति मेदिनी ॥ १२९ ॥ कंकोलकं कोशफलं त्रीणि कंकोळ, गवला इति ख्यातस्य । कर्पूरं घनसारः चंद्रः सिताभ्रः सिताभ इत्यपि । हिमवालुका पंच कर्पूरस्य । चंद्रसंज्ञश्चंद्रपर्ययञामकः । पुंसि कर्पूरः ॥ १३० ॥ गंधसारः मलयजः भद्रश्रीः चंदनः चत्वारि चंदनस्य “ मलयागुरु मैलागिरि इति ख्यातस्य । ” भद्रश्रियौ । तैलपर्णिकमित्येकं धवलशीतलचंदनविशेषस्य । गोशीर्षमित्येकं उत्पलगंधिचंदनस्य । हरिचंदनमित्येकं कपिलवर्णचंदनस्य । एवं त्रयो भेदाः । तिलपर्णे वृक्षभेदे जाता तैलपर्णी । स्वार्थे कन् । तैलपर्णगोशीर्षी गिरी आकरावस्येति स्वामी ॥ १३१ ॥ तिलपर्णी पत्रांगं रंजनं रक्तचंदनं कुचंदनं पंच रक्तचंदनस्य । “ तिलपर्णी नदी आकरो ऽस्यास्ति । अच् ङीष् च । ” जातीकोशं जातिफलम् । जातिकोशं जातिफलमित्यपि पाठः । जातिः जाती वा । कोशं फलं इति पृथगपि जातिर्जातिफले ऽपि चेति रभसः । कोशोऽस्त्री कुङ्कुले पत्रे दिव्ये खड्गपिधानके । जातिकोशे इति मेदिनी विश्वप्रकाशौ । फलं लाभे जातिकोशे बाणाग्रे फलके ऽपि चेति रुद्रः । द्वे जायफळ इति ख्यातस्य ॥ १३२ ॥ कर्पूरादिभिः समभागैः पिंडीकृतो लेपविशेषो यक्षकर्म इत्येकम् । “ कर्पूरागरुकस्तूरीकंकोलघुसृणानि च । एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकर्म इष्यत इति व्याडिः । घुसृणं केशरम् । अन्यत्स्पष्टम् । कुंकुमागरु-

गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् ॥ १३३ ॥

चूर्णानि वासयोगाः स्युर्भाषितं वासितं त्रिषु ॥

संस्कारो गंधमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम् ॥ १३४ ॥

माल्यं मालां स्रजौ मूर्ध्नि केशमध्ये तु गर्भकः ॥

प्रभ्रष्टकं-शिखालंबि पुरोन्यस्तं ललामकम् ॥ १३५ ॥

प्रालंबमृजुलंबि स्यात्कंठाद्वैकक्षिकं तु तत् ॥

यत्तिर्यक्क्षिप्तमुरसि शिखास्वापीडशेखरौ ॥ १३६ ॥

रचना स्यात्परिस्पंद आभोगः परिपूर्णता ॥

उपधानं तूपबर्हः शय्यायां शयनीयवत् ॥ १३७ ॥

कस्तूरी कर्पूरं चंदनं तथा । महासुगंधिरित्युक्तं नामतो यक्षकर्दम इति धन्वंतरिः ।”
गात्रानुलेपनी वर्तिः वर्णकं विलेपनं चत्वारि “ गात्रानुलेपयोग्यं पिष्टघृष्टसुगं-
धिद्रव्यस्य उटणं इति ख्यातस्य । गात्रानुलेपनी वर्तिर्विगंध्यथ विलेपनम् । वर्णकं चाथ
विच्छिन्तिः स्त्री कषायोऽगरागक इति रभसान् । आद्यद्वयमुक्तार्थमेव । वर्णकादि-
द्वयं घृष्टचंदनादिलेपमात्रस्य । कर्पूरगुरुरित्यपि पाठः ।” ॥ १३३ ॥ चूर्णं वास-
योगः द्वे पटवासादिचूर्णमात्रस्य । “ वासे सुगंधिकरणे योग उपायो वासयोगः ।”
भाषितं वासितं द्वे गंधद्रव्येण वासितस्य वस्तुनः । त्रिषु । गंधमाल्यधूपादिभिर्यः
संस्कारः “ वस्त्रतांबूलादीनां ” सौरभाधानं तदधिवासनमित्युच्यते । एकम्
॥ १३४ ॥ माल्यं माला स्रज् त्रयं मूर्ध्नि धृतायाः कुसुमावलेः । उपचारादन्यत्रापि
प्रयोगः केशमध्ये धृता माला गर्भक इत्युच्यते एकम् । यन्माल्यं शिखायां लंब-
मानं तत्प्रभ्रष्टकमित्येकम् । पुरो न्यस्तं ललाटपर्यंतं क्षिप्तं ललामकमित्येकम् ॥ १३५ ॥
यन्माल्यं कंठादृजुलंबि सरलं लंबमानं तत्प्रालंबमित्येकम् । यन्माल्यं तिर्यगुपवीत-
मनृजु उरसि क्षिप्तं तत् वैकक्षिकमित्येकम् चतुरक्षरम् । “ विकक्षमुरस्तत्र भवं वैक-
क्षकमित्यपि ।” आपीडः, शेखरः द्वे शिखासु न्यस्तमाल्यमात्रस्य ॥ १३६ ॥
रचना परिस्पंदः द्वे माल्यादिरचनायाः । “ परिस्पंद इत्यपि पाठः ।” आभोगः
‘परिपूर्णता द्वे सर्वोपचारिपरिपूर्णतायाः । उपधानं उपबर्हः द्वे उच्छीर्षस्य “ उशी
इति ख्यातस्य ” । उपधीयते आरोप्यते शिरो ऽत्र उपधानम् । शय्या शयनीयं

शयनं मंचपर्यंकपल्यंकाः खट्वा समाः ॥

गेंडुकः कंडुको दीपः प्रदीपः पीठमासनम् ॥ १३८ ॥

समुद्रकः संपुटकः प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः ॥

प्रसाधनी कंकतिका पिष्टातः पट्वासकः ॥ १३९ ॥

दर्पणे मुकुरादर्शौ व्यजनं तालवृंतकम् ॥

इति मनुष्यवर्गः ॥ ॥ ४ ॥

संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ॥

वंशोऽन्ववायः संतानो वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः ॥ १ ॥

॥ १३७ ॥ शयनं त्रीणि शय्यायाः । वदिति उत्तरेण समत्वद्योतनाय । मंचः पर्यंकः पल्यंकः खट्वा चत्वारि खट्वायाः “पलंग बाज इति ख्यातायाः” । गेंडुकः “गेंडुकः गंडुकः” केंडुकः द्वे चेंडू इति ख्यातस्य क्रीडाकारणस्य । “गिरदी, गालउशी इति ख्यातस्येति केचित् ।” दीपः प्रदीपः द्वे दीपस्य । पीठं आसनं द्वे “विष्टरः पीठमस्त्रिंशमिति त्रिकांडशेषः” ॥ १३८ ॥ समुद्रकः संपुटकः द्वे संपुटस्य “डबा चौफुला इत्यादिख्यातस्य ।” प्रतिग्राहः “प्रतिग्रहः । प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे । विप्रेभ्यो विधिवद्देये तद्ग्रहे च गृहांतर इति मेदिनी ।” पतद्ग्रहः द्वे “पिकदाणी इति ख्यातस्य ।” प्रसाधनी कंकतिका द्वे गजदंतादिरचितायाः केशमार्जन्याः फणी इति ख्यातायाः । कंकतं तु प्रसाधनमिति क्लीबकाण्डेऽमरमाला । पिष्टातः पट्वासकः द्वे बुका इति ख्यातस्य चूर्णविशेषस्य ॥ १३९ ॥ दर्पणः मुकुरः “मुकुरः । मुकुरः स्यान्मुकुरवदर्पणे बकुलद्रुमे” । कुलालदंडे इति मेदिनी । मुकुर इत्यपि केचित् । आदर्शः कृष्णि दर्पणस्य “आरसा इति ख्यातस्य” साहचर्यादर्पणः पुंस्येव । आदर्शो दर्पणः प्रोक्त इत्यमरमाला । व्यजनं तालवृंतकं द्वे तालपत्रादिनिर्मितव्यजनस्य । व्यजति वायुरनेन व्यजनम् ॥ इति मनुष्यवर्गः ॥ ॥ ४ ॥ संततिः गोत्रं जननं कुलम् । कुलं जनुपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च । भवने च तनौ क्लीबमिति कोशांतरे । अभिजनः अन्वयः वंशः अन्ववायः संतानः नव वंशस्य । तत्र संततिः स्त्री । ब्राह्मणादयो वर्णाः

विप्रक्षत्रियविट्शूद्राश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् ॥

राजबीजी राजवंश्यो बीज्यस्तु कुलसंभवः ॥ २ ॥

महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः ॥

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥ ३ ॥

आश्रमो ऽस्त्री द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः ॥

विप्रश्च ब्राह्मणो ऽसौ षट्कर्मा यागादिभिर्वृतः ॥ ४ ॥

विद्वान् विपश्चिदोपज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः ॥

धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान् पंडितः कविः ॥ ५ ॥

धीमान्सूरिः कृती कृष्टिलब्धवर्णो विचक्षणः ॥

दूरदर्शी दीर्घदर्शी श्रोत्रियश्छांदसौ समौ ॥ ६ ॥

स्युः एकम् ॥ १ ॥ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः वर्णाश्चातुर्वर्ण्यमित्येकम् । राजबीजी राजवंश्यः द्वे राजवंशात्पन्नस्य । राजबीजिनौ । बीज्यः कुलसंभवः द्वे कुलमात्रोत्पन्नस्य ॥ २ ॥ महाकुलः “महाकुलः” कुलीनः । महत्कुलमस्य महाकुलः महत्कुले भवो महाकुलः । कुले भवः कुलीनः । आर्यः सभ्यः सज्जनः साधुः षट् सज्जनस्य । ब्रह्मचार्यादयश्चत्वारो ऽपि आश्रमशब्दवाच्या इत्यर्थः । कर्मणा मनसा वाचा सर्वोवस्थासु सर्वदा ॥ सर्वत्र मैथुनत्यागो ब्रह्मचर्यं तदुच्यते इति । एकम् । “वनमेव प्रस्थः प्रदेशस्तत्र भवः वानप्रस्थः । अत्र भिक्षुर्यतिः ॥ ३ ॥ द्विजातिः अग्रजन्मा भूदेवः वाडवः विप्रः ब्राह्मणः षट् ब्राह्मणस्य । “वडवायां जातो वाडवः । वडवा द्विजयोषितीति येदिनी ।” असौ ब्राह्मणो यागादिभिर्यजनादिभिर्युक्तः षट्कर्मा स्यात् । तदुक्तम् । इज्याध्ययनदानानि याजनाध्यापने तथा । प्रतिग्रहश्च तैर्युक्तः षट्कर्मा विप्र उच्यते इति । एकम् ॥ ४ ॥ विद्वान् विपश्चित् दोषज्ञः सन् सुधीः कोविदः बुधः धीरः मनीषी ज्ञः प्राज्ञः “प्रज्ञः । प्रज्ञस्तु पंडिते वाच्यलिंगो बुद्धौ तु योषितीति मेदिनी ।” संख्यावान् पंडितः कविः ॥ ५ ॥ धीमान् सूरिः कृती कृष्टिः लब्धवर्णः विचक्षणः दूरदर्शी दीर्घदर्शी द्वाविंशतिः पंडितस्य । विद्वांसौ । विपश्चितौ । सैतौ । ज्ञौ । संख्यावंतौ । कृतिनौ । “संख्या विचारणास्त्यस्य संख्यावान् । लब्धो वर्णः स्तुतिर्येन लब्धवर्णः । दूरान्दूराद्वा पश्यतीति दूरदर्शी ।” श्रोत्रियः छांदसः

“मीमांसको जैमिनीये वेदांती ब्रह्मवादिनि ॥
 वैशेषिके स्यादौलूक्यः सौगतः शून्यवादिनि” ॥ १ ॥ .
 “नैयायिकस्त्वैक्षपादः स्यात्स्याद्वादिक आर्हकः ॥
 चार्वाकलौकायतिकौ सत्कार्ये सांख्यंकापिलौ” ॥ २ ॥
 उपाध्यायोऽध्यापको ऽथ स्यान्निषेकादिकृद्गुरुः ॥
 मंत्रव्याख्याकृद्वाचार्य आदेष्टा त्वध्वरे व्रती ॥ ७ ॥
 यथा च यजमानश्च स सोमवति दीक्षितः ॥

द्वे वेदाध्यायिनः ॥ ६ ॥ मीमांसकमित्यादिपद्यद्वयमत्र केचित्पठन्ति । तदत्रत्यं नेत्यु-
 पेक्षितम् । तस्येयं बालबोधार्थं व्याख्या । मीमांसकः जैमिनीयः द्वे मीमांसाशास्त्र-
 वेत्तुः । वेदांती ब्रह्मवादी द्वे वेदांताशास्त्रज्ञस्य । वैशेषिकः, औलूक्यः द्वे सप्तप-
 दार्थवादिनः । नेत्र पदार्थाः । द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसम्बन्धाऽभावाः सप्तेति
 कणादमतम् । सौगतः शून्यवादी द्वे जगत्कारणं शून्यमिति मतावलम्बिनो नास्ति-
 कस्य ॥ १ ॥ नैयायिकः अक्षपादः भाक्षपादो वा द्वे न्यायशास्त्रज्ञस्य । प्रमाण-
 प्रमेयसंशयविपर्ययतर्कत्यादिषोडशमदार्थवादिनः गोतमस्य । स्याद्वादिकः आ-
 र्हकः द्वे मोक्षो ऽस्ति स्यान्नास्ति स्यादिति वादिनः । चार्वाकः लौकायतिकः
 लौकायतिको वा द्वे देहात्मवादिनो बौद्धस्य । सांख्यः कापिलः द्वे तदेवेदं कार्यं
 जगदिति मानिनः सांख्यशास्त्रज्ञस्य ॥ २ ॥ उपाध्यायः अध्यापकः द्वे
 “ उपेत्याधीयतेऽस्मादुपाध्यायः । अध्यापयतीत्यध्यापकः । ” निष्केको गर्भाधानं
 आदिना पुंसवनादि । तस्य कर्मणः कर्ता पित्रादिगुरुः स्यात् एकम् । मंत्रो
 वेदस्तस्य व्याख्याकृत् । आचार्यः स्यात् । उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्याप-
 येद्भिजः । सांगं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते इति । एकम् । व्याख्याल-
 क्षणं तु । पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना । आक्षेपोऽथ समाधानं व्या-
 ख्यानं षड्विधं मतमित्युक्तम् । अध्वरे यागविषये य ऋविजामादेष्टा स व्रती ॥ ७ ॥
 यथा यजमानः इति त्रयेणोच्यते । “आदिष्टीत्यपि पाठः” । व्रतिनौ । यष्टारौ । स
 यजमानः सौमवति यागे आदेष्टा दीक्षित इत्युच्यते एकम् । इज्याशीलः यायजूकः द्वे
 यजनशीलस्य । “पुनःपुनः भृशं वा यजते यायजूकः ।” विधिना सोमेन यजेते-

इज्याशीलो यायजूको यज्वा तु विधिनेष्टवान् ॥ ८ ॥

स गीष्पतीष्ट्या स्थपतिः सोमपीथी तु सोमपाः ॥

सर्ववेदाः स येनेष्टोऽयागः सर्वस्वदक्षिणः ॥ ९ ॥

अनूचानः प्रवचने सांगेऽधीती गुरोस्तु यः ॥

लब्धानुज्ञः समावृत्तः सुत्वा त्वभिषवे कृते ॥ १० ॥

छात्रांतेवासिनौ शिष्ये शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः ॥

एकब्रह्मव्रताचारा मिथः स ब्रह्मचारिणः ॥ ११ ॥

सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवश्चितवानग्निमग्निचित् ॥

त्यादिशागविधीयकविधिभात्रेणेष्टवान् यागं कृतवान् स यज्वा स्यात् एकम् । य-
ज्वानौ ॥ ८ ॥ यः गीष्पतीष्ट्या बृहस्पतिसवविधिना इष्टवान् स स्थपतिरित्यु-
च्यते । वाजपेयेनेष्ट्या बृहस्पतिसवेन यजेतेति तद्विधिः एकम् । सोमपीथी “सो-
मपीथी सोमपीवी” सोमपाः सोमपः द्वे सोमयाजिभः । सोमपीथिनौ । “स-
र्ववेदाऽयं दीक्षितस्तु तत्कालम् ।” येन सर्वस्वदक्षिणो विश्वजिह्वाया याग इष्टः स
सर्ववेदाः स्यात् एकम् । “सर्वस्वं दक्षिणा यत्र । सर्वं वेदयति सर्ववेदाः । वि-
दुः लाभे” । सर्ववेदसौ ॥ ९ ॥ सांगे शिक्षाद्यंगोपेते प्रवचने वेदे अधीती कृताध्यय-
नोऽनूचान इत्येकम् । योऽनूचानो गुरोः सकाशात् गृहस्थाद्याश्रमांतरप्राप्तये ल-
ब्धानुज्ञः स समावृत्तः स्यात् एकम् । अभिषवे क्लाने कृते सति सुत्वा स्यात्
सुपजोर्द्धनिर्ब्रूति सुनोतेर्भूते ऋनिप् । सुत्वन् । सुत्वा-सुत्वानौ । अभिषवः क्ल-
पने पीडने क्लाने सुरासंधाने च ॥ १० ॥ छात्रः अंतवासी “अंतवासीत्यपि”
शिष्यः त्रीणि । गुरोर्दोषाच्छादनं छत्रं तच्छीलमस्य छात्रः । शीलमित्यनुवर्तमाने
छत्रादिभ्यो ण इति णप्रत्ययः । अंतं समीपे वस्तुं शीलमृस्यांतेवासी । शैक्षाः प्राथ-
मकल्पिकाः द्वे आरब्धाध्ययनानां बटूनाम् । शिक्षा लभते ते शैक्षाः । प्रथमकल्पः
आचारंभः प्रयोजनं येषां ते प्राथमकल्पिकाः । एकः समानो ब्रह्मव्रताचा-
रो वेदब्रह्मचरणं येषां ते । एकशाखास्त्राध्यायिनो ब्रह्मचारिणस्ते मिथः परस्परं
सब्रह्मचारिण इत्युच्यन्ते । चरणे ब्रह्मचारिणीति समानस्य सभावः एकम् ॥ ११ ॥
एकः समानो गुरुर्येषां ते परस्परं सतीर्थ्याः स्युः । समानतीर्थे वासीति यत्प्रत्ययः ।

पारंपर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम् ॥ १२ ॥

उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्याज्ज्ञात्वारंभं उपक्रमः ॥

यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततंतुर्मखः क्रतुः ॥ १३ ॥

पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः ॥

एते पंचमहायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनांमकाः ॥ १४ ॥

संमज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः ॥

आस्थानी क्लीवमास्थानं स्त्रीनपुंसैकयोः सदः ॥ १५ ॥

प्राग्वंशः प्राक् हविर्गेहात्सदस्या विधिदर्शिनः ॥

तीर्थे ये इति समानस्य सः एकम् । योऽग्निं चितवान् सोऽग्निचित् एकं कृताग्नि-
चयनस्य । ऐतिह्यं इतिह्यं द्वयं पारंपर्येण लोकपरंपरया य उपदेशस्तस्मिन् । इति-
हेत्यव्ययं इतिहेति निपातसमुदायस्तत्र भवमैतिह्यम् ॥ १२ ॥ यत्प्रथमं ज्ञानं
सा उपज्ञा स्यात् । यथा ग्रंथस्य पाणिनेरुपज्ञा एकम् । ज्ञात्वा य आरंभः स उप-
क्रमः । यथा ग्रंथस्योपक्रमः ज्ञानपूर्वक आरंभ इत्यर्थः एकम् । यज्ञः सवः अध्वरः
यागः सप्ततंतुः मखः क्रतुः सप्त यज्ञस्य ॥ १३ ॥ पाठादयः पंच ब्रह्मयज्ञादिना-
मकां महायज्ञाः स्युः एकम् । तत्र पाठो विधिना वेदादेः पठनं स ब्रह्मयज्ञः । होमो
वैश्वदेवहोमः स देवयज्ञः । अतिथीनां गृहागतानां सपर्या अन्नादिना तोषणं स
मनुष्ययज्ञः । तर्पणं पितृणामन्नोदकादिना तृप्तिसंपादनं स पितृयज्ञः । बलिः व-
लिहरणं स भूतयज्ञः । “पठनं पाठः । भावे घञ् । मनुः । अध्यामनं ब्रह्मयज्ञः
पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनमिति ” ॥ १४ ॥
संमज्या परिषद् गोष्ठी सभा समितिः संसत् आस्थानी आस्थानं सदः नवं सभायाः ।
परिषदौ । गोष्ठ्यौ । संसुदौ । आस्थान्यौ । सदः सैतां क्लीबे । स्त्रीत्वे तु सदाः ।
“समजंति गच्छंत्यस्यां समज्या । गावोऽनेका वाचस्तिष्ठंत्यस्यां गोष्ठी । सह
समाना वा भांत्यस्यां सभा । सभालक्षणं मनुः । यस्मिन्देसे निधीदंति विप्रा वेदवि-
दस्यः । राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान् ब्रह्मणस्तं सभां विंदुरिति । संयंति गच्छंत्यस्यां
समितिः । संसीदंत्यस्यां संसत् । आतिष्ठंत्यस्यामास्थानी । सीदंत्यस्यां सदः ” ॥ १५ ॥
हविर्गेहात्प्राक् पूर्वदेशे सदस्यादीनां यद्वहं स प्राग्वंश इत्येकम् । यज्ञशालायाः

यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाम्निः प्रणीयते ॥
 तस्मिन्नानाय्यो ऽथामायी स्वाहा च हुतभुक्तिप्रया ॥ २१ ॥
 ऋक्. सामिधेनी धाय्या च या स्यादग्निसमिधने ॥
 गायत्रीप्रमुखं छंदो हव्यपाके चरुः पुमान् ॥ २२ ॥
 आमिक्षा सा श्रुतोष्णे या क्षीरे स्यादधियोगतः ॥
 धुवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा ॥ २३ ॥
 पृषदाज्यं सदध्याज्ये परमान्नं तु पायसम् ॥
 हव्यकव्ये दैवपित्र्ये अन्ने पात्रं सुवादिकम् ॥ २४ ॥

अग्नौ प्रयोगो ऽस्ति येषां ते । अग्निधारणार्थे स्थलविशेषे प्रयुक्ताः ॥ २० ॥ गार्ह-
 पत्यादानीयोद्धृत्य यो दक्षिणाम्निः प्रणीयते प्रवेक्ष्यते तत्र आनाय्य इत्येकम् । अमायी
 स्वाहा हुतभुक्तिप्रया त्रयमग्नेः प्रियायाम् । अस्य स्वाहाशब्दस्य नवव्ययत्वं द्रव्य-
 वाचित्वात् । अतएव स्वाहां तु दक्षिणे पार्श्वे इति प्रयोगः संगच्छते ॥ २१ ॥
 अग्निसमिधने समिधप्रक्षेपेण वनिहज्ज्वलनेन ऋक् प्रयुज्यते सा सामिधेनी धाय्या च
 स्यात् द्वे । गायत्र्युष्णिगित्यादि छंदः स्यात् एकम् । सांतं क्लीबम् । हव्यपाके ऽग्निमुखे
 हूयमाने ऽग्ने चरुरित्येकम् । “हव्यस्य पाकः हव्यपाकः । अनवस्त्रावितांतरूढम-
 पाक ओदनश्चरुरिति याज्ञिकाः । चर्यते भक्ष्यते इति चरुः । मीमांसकैरपि
 त्रिवृच्चर्वधिकरणे ऽन्नपरित्वं चरुशब्दस्याभ्युपगतम् । विश्वप्रकाशे तु । चरुर्भाडे च
 हव्यान्न इत्यनेकार्थतोक्ता । अथ पुमान् चरुर्हव्यान्नभाण्डयोरिति मेदिनी च ।”
 ॥ २२ ॥ श्रुतं पक्वं च तदुष्णं च तस्मिन् क्षीरे दधियोगतो या विकृतिः सा
 आमिक्षा स्यात् एकम् । मृगचर्मणा रचितं यज्यजनं तद्विवित्रमित्येकम् । “धुवित्रमि-
 त्यपि ” ॥ २३ ॥ दधियुक्ते घृते पृषदाज्यमित्येकम् । “पृषातकम् । पृषातकं
 सदध्याज्ये पृषदाज्यं तदुच्यते इति हेमचंद्रः ।” परमान्नं पायसं द्वे क्षीरान्नस्य ।
 दैवपित्र्ये देवपितृसंबन्धिनि अन्ने क्रमेण हव्यकव्ये स्थिताम् । हूयन्ते प्रीण्यन्ते देवा
 येन हव्यम् । कूयते पितृभ्यः कव्यम् । कुशब्दे । “देवभ्यो दीयमानमन्नं हव्यम् ।
 पितृभ्यो दीयमानमन्नं कव्यमित्यर्थः । अग्निमुखेन देवभ्यो ऽन्नं दीयते । विप्रमुखेन पितृ-
 भ्यो ऽन्नमिति । “पैत्रमित्यपि । तस्येदमित्यण्” एकैकम् । सुवचमसादिकं पात्रं

ध्रुवोपभृज्जुहूर्ना तु सुवो भेदाः सुचः स्त्रियः ॥
 उपाकृतः पशुरसौ यो ऽभिमंज्य क्रतौ हतः ॥ २५ ॥
 परंपराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकम् ॥
 वाच्यलिङ्गाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते ॥ २६ ॥
 सान्नाय्यं हविरमौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृतम् ॥
 दीक्षांतो ऽवभृथो यज्ञे तत्कर्माहं तु यज्ञियम् ॥ २७ ॥
 त्रिंश्वथ क्रतुकर्मैष्टं पूर्तं स्वातादि कर्म यत् ॥
 अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ॥ २८ ॥

स्यात् एकम् ॥ २४ ॥ ध्रुवा उपभृत् जुहूः एते त्रयः सुवो भेदाः । स्त्रियः ।
 सुवः एकं पुंसि । “अत्र यथा सुवशब्दस्य रूपभेदात्पुंस्त्वे सिद्धे नेति पुंस्त्व-
 विधिस्तथा पूर्वत्र स्त्रिय इति स्त्रीत्वविधिरपि बोध्यः । सुवा द्वयोर्होमपात्रे शङ्ख-
 कीमूर्खयोः स्त्रियामिति मेदिनीकोशे स्त्रीलिङ्गो ऽपि दृश्यते ।” क्रतौ यः पशुरभि-
 मंज्य हतः असौ उपाकृतः स्यात् एकम् । “उपाक्रियते हिंस्यत इत्युपाकृतः ।”
 ॥ २५ ॥ परंपराकं शमनं “शसनं ससनं चेत्यपि” प्रोक्षणं त्रयं वधार्थकं
 यज्ञियपशुहवनवाचीत्यर्थः । प्रमीतः उपसंपन्नः प्रोक्षितः त्राणि यागार्थं हते पशुमात्रे
 वाच्यलिङ्गानि ॥ २६ ॥ हविर्विशेषः सान्नाय्यं स्यात् एकम् । अमौ हुतं याज्यादि
 वषट्कृतं स्यात् तत्रिषु वाच्यलिङ्गं एकम् । “वषडिति मंत्रोपलक्षणम् । वषण्मंत्रेण
 कृतं प्रक्षिप्तम् ।” यज्ञे दीक्षांतः दीक्षायाः समापकः इष्टिपूर्वकस्नानविशेषः अव-
 भृथः एकम् । तत्कर्माहं यज्ञकर्मयोग्यं वस्तु “द्विजदव्यादि” यज्ञियं एकं त्रिषु ॥
 ॥ २७ ॥ यत्क्रतुकर्म तदिष्टं स्यात् । “क्रतुर्यज्ञः कर्म दानं । एकाम्निकर्महवनं
 त्रेतायां यच्च हूयते । अंतर्वेद्यां च यद्दानमिष्टं तदभिधीयत इति मनुः ।” एकम् ।
 स्वातं वापीकूपादि । आदिना देवाल्यादि यत्कर्म तत्पूर्तं स्यात् । एकम् । “पुष्क-
 रिण्यः सभा त्वापी देवतायतनानि च । आरामश्च विशेषेण पूर्तं कर्म विनिर्दिशे-
 दिति स्मृतिः ।” यज्ञशेषे पुरोडाशादौ अमृतमित्येकम् । भोजनशेषे देवपित्रादि-
 भुक्तशेषे विघस इत्येकम् । यन्मनुः । विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं चामृतभोजनः ।
 त्रिघसो भुक्तशेषं स्यादभिशेषमयामृतमिति ॥ २८ ॥ त्यागः विहापितं दानं

त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने ॥.

विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥

प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः ॥

मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम् ॥ ३० ॥ .

पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः ॥

अन्वाहार्यमासिकेऽशोऽष्टमोऽहः कुतपोऽस्त्रियाम् ॥ ३१ ॥

पर्येषणा परीष्टिश्राद्धन्वेषणा च गर्वेषणा ॥ .

सनिस्त्वध्येषणा याच्ना अभिशस्तिर्याचना अर्थना ॥ ३२ ॥

षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि ॥ .

उत्सर्जनं विसर्जनं विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥ प्रादेशनं निर्वपणं अपवर्जनं अंहतिः त्रयोदश दानस्य । तन्त्र अंहतिः स्त्री । मृतार्थं मृताय तदहे दानं मरणदिनमारभ्य तद्वाहपर्यंतं पिंडादिदानं और्ध्वदैहिकं स्यात् । “ और्ध्वदैहिकमित्युभयपदवृद्धिरपि । ” तन्निषु । स्त्रियां तु और्ध्वदैहिकी क्रिया । “ तदहे दानमित्यपि पाठः ” ॥ ३० ॥ पितृदानं निवापः द्वे पितृबुद्धिदय यद्दानं क्रियते तत्र । शास्त्रतस्तत्कर्म पितृसंबधिकर्म श्राद्धं स्यात् । श्रद्धास्ति यत्र तच्छ्राद्धम् । प्रज्ञाश्रद्धेति णः । मासिकेऽमावास्याश्राद्धे अन्वाहार्यमित्येकम् । पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकमिति मनुः । अहोऽष्टमोऽशः कुतपः स्यात् । अंशशब्दोऽत्र मुहूर्तपरः । मुहूर्तात्सप्तमादूर्ध्वं मुहूर्तान्नवमादधः । स कालः कुतपो ज्ञेय इत्युक्तेः । दिवसस्याष्टमे भागे मंदीभवति भास्करे । स कालः कुतपो ज्ञेय इति शातातपः । “ क्लीबे तु कुतपम् । शुब्दरत्नावल्यां तु कुतप इति व्युत्पादोऽपि ” ॥ ३१ ॥ पर्येषणा परीष्टिः द्वे श्राद्धे द्विजभक्तिशुश्रूषायाः । अन्वेषणा गवेषणा द्वे धर्मादिमार्गणस्य । “ चतुष्कमपि धर्मान्वेषणस्येत्यपि यतम् । ” सनिः अध्येषणा द्वे यत् गर्वादेः कचिदर्थे प्रार्थनया नियोजनं तत्र । याच्ना अभिशस्तिः “ अभिशस्तिः ” र्याचना अर्थना चत्वारि ग्राहनायाः । याच्वेत्यत्र चकारवकारसंयोगः ॥ ३२ ॥ षडिति अर्घ्यपाद्यातिथ्यातिथेयावेशिकोर्गंतव इति षट् शब्दा

क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थे ऽत्र साधुनि ॥ ३३ ॥
 स्युरावेशिक आगंतुरतिथिर्ना गृहागते ॥
 प्राघूर्णिकः प्राघुणकश्चाभ्युत्थानं तु गौरवम् ॥ ३४ ॥
 पूजा नमस्या ऽपचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः ॥
 वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्यप्युपासना ॥ ३५ ॥
 ब्रज्या ऽटा ऽट्या पर्यटनं चर्या त्वीर्यापथे स्थितिः ॥
 उपस्पर्शस्त्वाचमनमथ मौनमभाषणम् ॥ ३६ ॥
 “प्राचेतसश्चादिकविः स्यान्मैत्रावरुणिश्च सः ॥

वाच्यलिंगा इत्यर्थः । अर्धः पूजोपचारस्तदर्थे वारिणि जले अर्घ्यमित्येकम् । पादाय
 पादार्थे वारिणि पादं एकम् । अतिथ्यर्थे आतिथ्यमित्येकम् । अत्रातिथौ यत्साधु
 तत्र आतिथेयमित्येकम् ॥ ३३ ॥ आवेशिकः आगंतुः अतिथिः गृहागतः चत्वारि
 गृहागतस्य । ना पुमान् । “त्रिकाण्डशेषे तु प्राघुणस्त्विति द्विद्वयोरित्युक्तम् । स्त्रियां
 तु अतिथी ।” दूराच्चोपगतं श्रांतं वैश्वदेव उपस्थितम् । अतिथिं तं विजानीयान्ना-
 तिथिः पूर्वमागत इति व्यासः । प्राघूर्णिकः प्राघुणकः द्वे अभ्यागतस्य । तिथिप-
 र्योत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना । सो ऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान्वि-
 दुरिति यमः । अभ्युत्थानं गौरवं द्वे उत्थानपूर्वकसत्कारस्य ॥ ३४ ॥ पूजा
 नमस्या अपचितिः सपर्या अर्चा अर्हणा षट् पूजायाः । वरिवस्या शुश्रूषा परि-
 चर्या उपासना “उपासनमित्यपि । उपासनं शराभ्यासे ऽप्युपास्तावासने ऽपि चेति
 विश्वमेदिन्यौ ।” चतुष्कमुपासनस्य । तत्र शुश्रूषाशब्दे गुरुसेवायां लाक्षणिकः ।
 “परिचर्या तूपचर्येति भागुरिः” ॥ ३५ ॥ ब्रज्या अटा अट्या पर्यटनं चत्वारि
 पर्यटनस्य । अटा पर्यटनं भ्रम इति रत्नकोशः । अट्येत्यत्र मूर्धन्यतालव्यसंयोगः ।
 वृथाट्या खलु सा तस्येति प्रयोगः । ईर्यापथे ध्यानमौनादिके योगमार्गे स्थितिः
 चर्या स्यात् एकम् । चर्या त्वीर्या विदुर्बुधा इति ग्रंथांतरे । उपस्पर्शः आचमनं द्वे ।
 “उपस्पर्शः स्पर्शमात्रे स्नानार्चनयोरपीति मेदिनी” मौनं अभाषणं द्वे ॥ ३६ ॥
 प्राचेतस इत्यादिसार्थश्लोकः कचिदस्ति तत्र प्राचेतसादिचतुष्कं वाल्मीकेस्य । मैत्रा-
 वरुण इत्यपि । वाल्मीकिः “वल्मिकिरिति द्विरूपकोशे । वल्मीकः । अपि

वाल्मीकैश्चाथ गाधेयो विश्वामित्रश्च कौशिकः” ॥ १ ॥

“व्यासो द्वैपायनः पाराशर्यः सत्यवतीसुतः” ॥

आनुपूर्वी स्त्रियां वा ऽऽवृत्परिपाटी अनुक्रमः ॥ :

पर्यायश्चातिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः ॥ ३७ ॥

नियमो व्रतमस्त्री तच्चोपवासादि पुण्यकम् ॥

औपवस्तं तूपवासो विवेकः पृथगात्मता ॥ ३८ ॥

स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनर्द्धिरभ्रांजलिः ॥ .

पाठे ब्रह्मांजलिः पाठे विप्रुषो ब्रह्मविंदवः ॥ ३९ ॥

वाल्मीकवल्मीकाविति त्रिकाण्डशेषः । वल्मीक इति शब्दरत्नावल्याम् । ”गाधेयादि-
त्रयं विश्वामित्रस्य । ”तत्र कौषिक इत्यपि” ॥ १ ॥ व्यासदिचतुष्कं व्यासस्य ।
आनुपूर्वी आवृत् परिपाटीः “परिपाटीति” छीषताति” अनुक्रमः पर्यायः पंचकम-
नुक्रमस्य । आनुपूर्व्यमिति पाठ्ये वा । “आनुपूर्वमिति च । स्त्रियां वेति पक्षे
छीषता ।” आवृत्तः परिपाटीश्च स्त्रीत्वम् । “परिपाटी अनुक्रम इत्यत्र न द्विवचनत्वा-
त्प्रगृह्यसंज्ञायां न यण् ।” अतिपातः पर्ययः उपात्ययः त्रीण्यतिक्रमस्य ॥ ३७ ॥
नियमः व्रतं द्वे व्रतमात्रस्य । तच्च व्रतं उपवासचंद्रायणादि यत्पुण्यकं तज्ज्ञेयम् ।
“अथवा उपवास आर्द्धिर्यस्य कृच्छ्रांद्रायणप्राजापत्यनक्तभोजनादेस्तदुपवासादि
व्रतं पुण्यकमित्येकमिति ।” औपवस्तं “उपवस्तमित्यपि । कचिदौपवस्त्वमिति
पाठः । तत्र तृच्प्रत्ययांतादुपवस्तुरिदं कर्मेत्यर्थे तस्येदमित्यण् । उपोषणं उपोषित-
मित्यपि । भावेक्तः ।” उपवासः द्वे उपवासस्य । माषान्मधुमसूरांश्च वर्जयेदौपव-
स्तक इति प्रयोगः । पृथगात्मता पृथक्स्वरूपत्वं, विवेकः स्यात् एकम् । यथा
चिज्जडयोर्विवेक इति ॥ ३८ ॥ वृत्तं सदाचारपालनं अध्ययनं वेदाभ्यासः तयो-
र्ऋद्धिः संपत्तिः ब्रह्मवर्चसं एकम् । ब्रह्मणः तपःस्वाध्यायादेर्वर्चस्तेजो, ब्रह्मवर्चस-
मिति स्वामी । पाठे वेदपठने यो ऽजलिः, स ब्रह्मांजलिः । अध्ययनस्यादौ हस्त-
योर्हि प्रणवोच्चारपूर्वकमंजलिः क्रियते एकम् । वेदपाठे विप्रुषो मुख्यात् निर्गतज्ञः
कणा ब्रह्मविंदवः स्युः । “विप्रुष इत्यपि पाठः” एकम् ॥ ३९ ॥ ध्यानयो-

ध्यानयोगासने ब्रह्मासनं कल्पे विधिक्रमौ ॥

मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पो ऽनुकल्पस्तु ततो ऽधमः ॥४०॥

संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥ ४१ ॥

समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ॥ ४२ ॥

भिक्षुः परिव्राट् कर्मदी पाराशर्यपि मस्करी ॥

तपस्वी तापसः पारिकांक्षी वाचंयमो मुनिः ॥ ४३ ॥

तपःकेशसहो दांतो वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥

ऋषयः सत्यवचसः स्नातकस्त्वाहुतो व्रती ॥ ४४ ॥

ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥

गयोरासने ब्रह्मासनमित्येकम् । एकतानेन मनसा स्मरणं ध्यानमुच्यते । चित्तवृत्ति-
निरोधस्तु सद्भिर्ज्ञेयं इति स्मृतः । कल्पः विधिः क्रमः त्रयं नियोगशास्त्रस्य । यः
प्रथमः कल्पः आद्यो विधिः स मुख्यः स्यात् । यथा ब्रीहिभिर्यजेत । ततो
मुख्यादधमो गौणः अनुकल्पः स्यात् । यथा ब्रीह्यभावे नीवारैर्यजेत ॥ ४० ॥ संस्का-
रपूर्वकं श्रुतेर्ग्रहणं उपाकरणं स्यात् एकम् । उपाकर्मणि “संस्कार उपनयनम् ।”
पादग्रहणं अभिवादनं द्वे नामगोत्रोक्तिपूर्वकस्य नमस्कारविशेषस्य ॥ ४१ ॥
भिक्षुः परिव्राट् कर्मदी पाराशरी मस्करी पञ्च संन्यासिनः । परिव्राजौ, “कर्मदेन
प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते कर्मदी । पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते पाराशरी । म-
स्करो ज्ञानं वेणुर्वास्यास्ति मस्करी । मस्करमस्करिणौ केणुपरिव्राजकयोरिति निपा-
तनात्सुडागमः ।” तपस्वी तापसः पारिकांक्षी त्रयं तपोयुक्तस्य । “पारि ब्रह्मज्ञानं
कांक्षति पारिकांक्षी ।” वाचंयमः मुनिः द्वे वाग्यतस्त ॥ ४२ ॥ तपसः केशे-
ऽनुद्धिमो दांतः स्यात् एकम् । वर्णि ब्रह्मचारी द्वे ब्रह्मचारिणः । ब्रह्म वेदः तदध्ययना-
र्थं व्रतस्य ब्रह्म तच्चरतीति णिनिः । ऋषिः सत्यवचाः द्वे ऋषिसामान्यस्य । तज्जे-
दास्तु महर्षिदेवर्षिब्रह्मर्षिप्रभृतयः । यो व्रती वेदव्रतवान् आहुतः स्नातः कृतसमा-
वर्तन इति यावत् सः स्नातक इत्युच्यते । “आहुवव्रतीति पाठो वा ।” यदाहुः ।
शुक्ले तु वरं दत्त्वा स्नात्वा तदनुज्ञया । वेदव्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव
वेति ॥ ४३ ॥ निर्जितः स्ववशस्थ इन्द्रियसमूहो यैस्ते यतिनः यतयः द्वे । ये

यः स्थंडिले व्रतवशाच्छेते स्थंडिलशाप्यसौ ॥ ४४ ॥
 स्थंडिलश्चाथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगाः ॥
 पवित्रः प्रयतः पूतः पांखंडाः सर्वलिङ्गिनः ॥ ४५ ॥
 पालांशो दंड आषाढो व्रते रांभस्तु वैषवः ॥
 अस्त्री कर्मंडलुः कुंडी व्रतिनां सासनं वृषी ॥ ४६ ॥
 अंजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री भैक्षं भिक्षाकदंबकम् ॥
 स्वाध्यायः स्याज्जपः सुत्याऽभिषवः सवनं च सा ॥ ४७ ॥
 सर्वेनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वधमर्षणम् ॥
 दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षांतयोः पृथक् ॥ ४८ ॥

नियमवशात् भूमिविशेषे शेते असौ स्थंडिलशार्थी ॥ ४४ ॥ स्थंडिलः द्वे ।
 विरजस्तमाः द्वयातिगः द्वे सत्त्वैकनिष्ठेषु न्यासादिषु । “रजस्तमोभ्यां विगतः
 विरजस्तमाः ।” एवित्रः प्रयतः पूतः त्रयं पवित्रस्य । पाखंडः सर्वलिङ्गी द्वे
 बौद्धक्षपणकादिषु दुःशास्त्रवर्तिषु । “तत्र पाखंडः कवर्गद्वितीयमध्यः । पालनाच्च
 त्रयीधर्मः पाशब्देन निगद्यते । तं खंडयति ते तस्मात्पाखंडास्तेन हेतुनेति” ॥ ४५ ॥
 व्रते ब्रह्मचारिणः पालाशसंबन्धी दंड आषाढ इत्युच्यते एकम् । वेणुसंबन्धी दंडो रां-
 भ इत्येकम् । रंभशब्दो वेणुवाचकः तस्य विकारः । रंभा कदस्यप्सरस्त्रेर्ना वेणौ
 वानरांतरे इति विश्वः । कर्मंडलुः कुंडी द्वे व्रतिनां जलपात्रस्य । “कूबे कर्म-
 डलु । कुंडी स्त्रियाम् । जामपदेति ङीष् ।” कुंड्यौ । व्रतिनां यदासनं सा वृषी
 एकम् । वृसीति पाठांतरम् । ब्रुवंतो ऽस्यां सीदंतीति ॥ ४६ ॥ अंजिनं चर्म कृत्तिः
 त्रीणि मृगादेश्चर्मणि । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । स्वाध्यायः जपः द्वे वेदाभ्यासस्य ।
 “सु अतीवावृत्त्या स्वार्थं वाध्ययनं स्वाध्यायः ।” सुत्या अभिषवः सवनं
 त्रीणि सोमाभिषवस्य । तत्र सुत्या टाबंता । सुवंति ज्ञोममस्यां सुत्या । संज्ञायां
 समजेति क्यप् ॥ ४७ ॥ सर्वेनसां सर्वपाप्मानां नाशकं जप्यं ऋगादि अघमर्षणं
 स्यात् एकम् । स्त्रियां त्वधमर्षणी । पक्षांतयोरमावास्यायां पौर्णमास्यां च विहितौ
 यागौ क्रमेण दर्शः पौर्णमासश्च स्यातां एकैकम् ॥ ४८ ॥ शरीरसाधनापेक्षं शरी-

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ॥

नियमस्तु स यत्कर्म नित्यमागंतुसाधनम् ॥ ४९ ॥

“क्षौरं तु भद्राकरणं मुंडनं वपनं त्रिष्टु ॥”

उपवीतं ब्रह्मसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे ॥

प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कंठलंबितम् ॥ ५० ॥

अंगुल्यग्रे तीर्थं दैवं स्वल्पांगुल्योर्मूले कथम् ॥

मध्येऽंगुष्ठांगुल्योः पित्र्यं मूले त्वंगुष्ठस्य ब्राह्मम् ॥ ५१ ॥

स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥

देवभूयादिकं तद्वत्कृच्छ्रं सांतपनादिकम् ॥ ५२ ॥

रमात्रेण साध्यं नित्यं यत्कर्म तद्यमः । आह च । अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य-
परिग्रहौ । यमा इति एकम् । यत्कर्म आगंतु साधनं आगंतुवाह्यं साधनं यत्र तत् ।
मृज्जलादिना साध्यमित्यर्थः । नित्यं कृत्रिमं यत्कर्म स नियमः । यदाह । शौ-
चसंतोषतपस्वाध्यायेश्वरप्रणिधाना नियमा इति । एकम् । “क्वचित्पुस्तके क्षौरं तु
इत्यादि दृश्यते तदत्रत्यं नेत्युपेक्षितम् । क्षौरादिचतुष्कं मुंडनम्येत्युपेक्षितसंग्रहः ।”
॥ ४९ ॥ दक्षिणे करे प्रोद्धृते सति यद्ब्रह्मसूत्रं तदुपवीतं स्यात् एकम् । अन्यस्मिन्वा-
मे करे प्रोद्धृते प्राचीनावीतं स्यात् एकम् । कंठे लंबितं ऋजुभावेन विन्यस्तं तत् ब्रह्म-
सूत्रं निवीतमित्येकम् ॥ ५० ॥ अंगुलीनामग्रे दैवं तीर्थं ज्ञेयम् । अतो दैवतीर्थेन तर्पये-
दित्यत्रांगुल्यग्रेणेति बोध्यम् । स्वल्पांगुल्योरनामिकायाः कनिष्ठिकायाश्च मूले कायम् ।
कः प्रजापतिर्देवताऽस्य कायं प्राजापत्यमित्यर्थः । अंगुष्ठतर्जन्योर्मध्यभागे पित्र्यम् ।
“पैत्र्यमित्यपि पैत्रमिति च ॥” अंगुष्ठस्य मूले तु ब्राह्मं तीर्थम् । यद्याज्ञवल्क्यः ।
कनिष्ठातर्जन्यंगुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् । ए-
कैकम् ॥ ५१ ॥ ब्रह्मभूयादि त्रयं ब्रह्मभावस्य । ब्रह्मणो भावः ब्रह्मभूयम् ” । तद्वत्
देवभूयं त्वत्वं देवसायुज्यमिति त्रयं देवभावस्य । सांतपनादिकं कृच्छ्रं स्यात् एकम् ।
सदुक्तम् । गोमूत्रं गोमयं क्षौरं दधि स्पर्षः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सां-
तपनं स्मृतमिति । आदिना प्राजापत्यादिग्रहः ॥ ५२ ॥ संन्यासपूर्वके भोजन-

संन्यासवत्यनशने पुमान्प्रायोऽथ वीरहा ॥
 नष्टाग्निः कुहना लोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना ॥ ५३ ॥
 ब्राह्मः संस्कारहीनः स्यादस्वाध्यायो निराकृतिः ॥
 धर्मध्वजी लिंगवृत्तिरवकीर्णी क्षतव्रतः ॥ ५४ ॥
 सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ॥
 अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमम् ॥ ५५ ॥
 परिवेत्ता ऽनुजो ऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ॥
 परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान् विवाहोपयमौ समौ ॥ ५६ ॥
 तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ॥
 व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ॥ ५७ ॥

त्यागे प्राय इत्येकम् । अदंतः पुंसि । वीरहा नष्टाग्निः द्वे नष्टो ऽग्निर्यस्य तस्य । वीरो-
 ऽग्निस्तं हंतीति वीरहा । ” वीरहणौ । लोभात्परधनाद्यभिलाषात् या मिथ्येर्यापथ-
 कल्पना दंभेन ध्यानमौनौदिसंपादनं सा कुहनेत्येकम् ॥ ५३ ॥ संस्कारेणोपनयनेन
 गौणकालोत्तरं हीनो ब्राह्म इत्यर्थः एकम् । अस्वाध्यायः स्वशाखाध्ययनशून्यो निरा-
 कृतिः एकम् । “आकृतेरध्ययनचेष्टाया निर्गतो निराकृतिः ।” धर्मध्वजी लिंगवृत्तिः द्वे
 जीविकार्थं जटादिभ्रमणवतः । लिंगं धर्मचिह्नं वृत्तिर्जीविका यस्य सः । अवकीर्णी
 क्षतव्रतः द्वे नष्टव्रतचर्यस्य । “अवकीर्णं विक्षिप्तं व्रतमनेनावकीर्णी ।” अवकीर्णिजो
 ॥ ५४ ॥ अंशुमान् रविर्यस्मिन् सुप्ते ऽस्तमेति सोऽभिनिर्मुक्तः एकम् । अभि सर्व-
 तः सायंतनं कर्म निश्चयेन मुक्तं येन । ” यस्मिन्सुप्ते ऽशुमानुदेति सो ऽभ्युदितः । “अ-
 भि सर्वतः उदतिश्च येन इतं गतं प्रातस्तनं कर्मास्य ” ॥ ५५ ॥ ज्येष्ठे भ्रातर्यकृतदारप-
 रिग्रहे सति कृतदारपरिग्रहः कनिष्ठः परिवेत्ता स्यात् एकम् । परिविंदति ज्येष्ठं परित्य-
 ज्य भार्यां लभते । विदुलाभे । तस्य परिवेत्तुर्ज्यायान् ज्येष्ठः परिवित्तिः स्यात् एकम् ।
 विवाहः उपयमः ॥ ५६ ॥ परिणयः उद्वाहः उपयामः पाणिपीडनं षट् विवाहस्य ।
 व्यवायः ग्राम्यधर्मः मैथुनं निधुवनं रतं पंच मैथुनस्य । “नितरां धुवनं हस्तपादादि-
 च्छालनमंत्रं निधुवनम् । व्यवायो ग्राम्यधर्मश्च रतं निधुवनं च सेति उत्तरार्धं अन्यथा

त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः ॥

सबलैश्चतुर्भद्रं जन्याः स्निग्धा वरस्य ये ॥ ५८ ॥

इति ब्रह्मवर्गः ॥ ॥ ५९ ॥

मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् ॥

राजौ राट् पार्थिवश्चाभृत् नृपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥

राजा तु प्रणताशेषसामंतः स्यादधीश्वरः ॥

चक्रवर्ती सार्वभौमो नृपो ऽन्यो मंडलेश्वरः ॥ २ ॥

येनेष्टं राजसूयेन मंडलस्येश्वरश्च यः ॥

शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडथ राजकम् ॥ ३ ॥

राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ॥

केचित् पठन्ति ॥ ५७ ॥ धर्मो वेदविहितो यागादिः । कामो यथावेधि स्त्रीसेवनम् ।
अर्थो धनम् । एभिस्त्रिभिः समुदितस्त्रिवर्गः एकम् । समोक्षकैः धर्मार्थकाममोक्षैरि-
त्यर्थः । एतैः समुदितश्चतुर्वर्ग इत्येकम् । तैर्धर्मादिभिः सबलैश्चतुर्भद्रमित्येकम् । “च-
त्वारि भद्राणि श्रेष्ठानि अत्र ।” वरस्य जामातुर्ये स्निग्धा वयस्याः जन्याः स्युरित्ये-
कम् । जनीं वधूं वहन्ति प्रापयन्ति, ते ॥ ५८ ॥ इति ब्रह्मवर्गः ॥ ५९ ॥ मूर्धाभिषिक्तः रा-
ज्यदानसमये मूर्धन्यभिषिच्यते इति प्रसिद्धमेतत् । राजन्यः बाहुजः क्षत्रियः । क्षतात्
दुःखात् त्रायते । विराट् पञ्च क्षत्रियस्य । विराजौ । राजा राट् पार्थिवः क्षमाभृत्
“क्षमाभृक्” नृपः भूपः महीक्षित् सप्त राज्ञः । राजानौ । राजौ । क्षमाभृतौ ।
महीक्षितौ । राज्ञि शब्दि सप्तम्यन्तपाठः कचिन् दृश्यते ॥ १ ॥ प्रणता अशेषसामन्ता
अखिलदेशान्तरनृपा यस्य स राजा अधीश्वर इत्येकम् । चक्रवर्ती सार्वभौमः द्वे
आप्तमुद्रक्षितीशस्य । तदन्यो नृपो मंडलेश्वर इत्येकम् ॥ २ ॥ राजसूयाख्य-
क्रतुविशेषेण येनेष्टं द्वादशमंडलस्येश्वरश्च यः यश्च स्वाज्ञया सर्वभूपान् शास्ति
ईदृशविशेषणत्रयेण विशिष्टो राजा सम्राट् स्यात् । “एकैकविशेषणविशिष्टो ऽपि
सम्राट् इति केचित् । एकम् ” ॥ ३ ॥ नृपतिनां गणे राजकमित्येकम् । क्षत्रि-
याणां गणे राजन्यकमित्येकम् । मंत्री धीसचिवः अमात्यः त्रयं बुद्धिसहायस्य ।

मंत्री धीसचिवो ऽमात्यो ऽन्ये कर्मसचिवास्ततः ॥ ४ ॥

महामात्राः प्रधानानि पुरोधास्तु पुरोहितः ॥

द्रष्टरिव्यवहाराणां प्राड्विवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५ ॥

प्रतीहारो द्वारपालद्वास्थद्वास्थितदर्शकाः ॥

रक्षिवर्गस्त्वनीकस्थो ऽथाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥ ६ ॥

स्थायुको ऽधिकृतो ग्रामे गोपो ग्रामेषु भूरिषु ॥

भौरिकः कनकाध्यक्षो रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किकः ॥ ७ ॥

“धीप्रधानः सचिवो धीसचिवः । अमा सह समीपे वा भवः अमात्यः । अमांतिक सहाय्ययोरिति कौशांतरम् । अव्ययान्त्यप् ।” ततो धीसचिवादन्ये कर्मोपयुक्ताः सचिवाः कर्मसचिवाः स्युरित्येकम् ॥ ४ ॥ महामात्राः प्रधानानि द्वे मुख्यानां राजसहायानाम् । “प्रधान इत्यपि” । महामात्रः प्रधानः स्यादिति पुंस्कांडे बोधालितात् । महती मात्रा येषां ते महामात्राः । मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे इति मेदिनी । पुरोधाः पुरोहितः द्वे व्यवहाराणां ऋणादिविषये वादिप्रतिवादिनिमित्तविवादानां द्रष्टरि निर्णेतारि । प्राड्विवाकः अक्षदर्शकः इति द्वे “न्यायाधीश इति ख्यातस्य । प्राट् च विवाकश्च प्राड्विवाकौ प्रश्नविवेकावस्य स्तः प्राड्विवाकः । यदुक्तम् । विवादानुगतं पृष्ठा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृत इति । अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः । अक्षः कर्षे तुषे चक्रे शकटव्यवहारयोरिति विश्वः ॥ ५ ॥ प्रतीहारः “प्रतिहारः” “द्वारपालः” द्वास्थः द्वास्थितः दर्शकः पुंश्च द्वारपालस्य । “द्वास्थः द्वास्थित इति सविसर्गोऽपि पाठः । द्वास्थितदर्शक इति समस्तमपि ।” प्रतीहारे ऽपि दर्शक इति रुद्रः । द्वारपो द्वास्थितादर्शी इति रभसः । रक्षिवर्गः अनीकस्थः द्वे राजरक्षकगणस्य । अध्यक्षः अधिकृतः द्वे अधिकारी इति ख्यातस्य । “अधि अधिकं उपरि वा क्रियते ऽस्मात् अधिकृतः” ॥ ६ ॥ एकस्मिन् ग्रामे अधिकृतः स्थायुकः स्यात् “शेखदार इति ख्यातस्य ।” भूरिषु बहुषु ग्रामेष्वधिकृतो गोप इत्येकम् । “गोपो गोपालके । गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । ग्रामस्याधिकृते पुंसि शारिवाख्योषधौ स्त्रियामिति मेदिनी ।” भौरिकः कनकाध्यक्षः द्वे स्वर्णा-

अंतःपुरे त्वधिकृतः स्यादंतर्वेशिको जज्ञः ॥

सौविदल्लाः कंचुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥ ८ ॥

षंडौ वर्षवरस्तुल्यौ सेवकार्येणुजीविनः ॥

विषयानंतरो राजा शत्रुर्मित्रमतः परम् ॥ ९ ॥

उदासीनः परतरः पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः ॥

रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हदः ॥ १० ॥

द्विद्विपक्षाहितमित्रदस्युशात्रवशत्रवः ॥

अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपुंथिनः ॥ ११ ॥

ध्यक्षस्य । रूप्याध्यक्षः नैष्किकः द्वे रूप्याधिकृतस्य ॥ ७ ॥ अंतःपुरेऽधि-
कृतो जनः अंतर्वेशिकः स्यात् एकम् । “अंतर्वेशे नियुक्तः अंतर्वेशिकः ।”
सौविदल्लाः कंचुकिनः स्थापत्याः सौविदाः चत्वारि, राजसन्निधौ “राज्ञां
रूप्यगारे वा” वेचधराः कंचुकिनः पुरुषास्तिष्ठन्ति तेषाम् । “सुपु विदं विद्वां-
समपि लांति वशं कुर्वन्ति सुविदल्लासांसामिमे रक्षकाः सौविदल्लाः । तिष्ठन्त्येषु
पुरुषाः तेषां स्थानां दाराणां पतयः पालकाः स्थापत्याः । सुविदश्चतुर्गच्छियस्तासां
रक्षकाः सौविदाः । तस्येदमित्यण्” ॥ ८ ॥ षंडः “शंडः शंडः षंडः ।”
वर्षवरः द्वे अंतःपुराग्निः क्लीबमात्रस्य “ग्वोजा इति ख्यातस्य । यदुक्तम् । ये
त्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः क्लीबाश्च क्लीबव्याविनः । जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै
वर्षवराः स्मृता इति ।” सेवकः अर्थी अनुजीवी त्रीणि सेवकस्य । विषयात्स्व-
देशादनंतरो ऽव्यवहितो राजा शत्रुः स्यात् एकम् । अतः शत्रोः परं मित्रम् । राजा-
तरेण व्यवहितो राजा मित्रं स्यादित्यर्थः एकम् ॥ ९ ॥ परतरः शत्रुमित्राभ्यां
परो राजा उदासीनः स्यात् । अतिव्यवहित उदासीन इत्यर्थः एकम् । पृष्ठतः पश्चा-
द्देशे वर्तमानो राजा पार्ष्णिग्राहः । राज्ञि शत्रुजयार्थं पुगतो गते यस्तद्राष्ट्रं जिघृ-
क्षति स पृष्ठवर्ती पार्ष्णिग्राह इत्यर्थः एकम् । रिपुः वैरी सपत्नः अरिः द्विषन्
द्वेषणः दुर्हदः ॥ १० ॥ द्विद्विपक्षः अहितः अमित्रः दस्युः शात्रवः शत्रुः
अभिघाती “अभिघाती अभियतिश्चापि । द्वेभ्यो ऽभिघातिरमित्र इति रत्नकोशः ।”
पहः अरातिः प्रत्यर्थी परिपुंथी एकोनविंशतिर्नापानि शत्रोः । “सपत्नारिरिति
समस्तमपि ।” द्विपुंथौ । दुर्हदौ । द्विषौ । अभिघातिनौ ॥ ११ ॥ वयस्यः स्निग्धः

वयस्यः स्निग्धः सवया अथ मित्रं सखा सुहृत् ॥
 सख्यं साप्तपदीनं स्मादनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥ १२ ॥
 यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः ॥
 चारश्च गूढपुरुषश्चाप्तप्रत्ययितौ संमौ ॥ १३ ॥
 सांवत्सरो ज्योतिषिको दैवज्ञगणकावपि ॥
 स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तांतिका अपि ॥ १४ ॥
 तांत्रिको ज्ञातसिद्धांतः सत्री गृहपतिः समौ ॥
 लिपिकरोऽक्षरचणोऽक्षरचंचुश्च लेखके ॥ १५ ॥
 लिखिताक्षरसंस्थाने लिपिलिबिरुभे स्त्रियौ ॥

सवयाः सांत. वयं तुल्यवयसः प्रियम्य । मित्रं सखा सुहृत् । अत्यागसहनो
 बंधुः सदैवानुगतः सुहृत् । एकक्रियं भवेन्मित्रं सप्रमाणः सखा मृत इति ॥ त्रीणि
 मित्रम्य । मत्वेदंतः । सखायौ । सुहृदौ । सख्यं साप्तपदीनम् । सप्तभिः पदैरवाप्य-
 ते यत् द्वे मैत्र्योः । अनुरोधः अनुवर्तनं । द्वे आनुकूल्यस्य ॥ १२ ॥ यथार्हवर्णः
 प्रणिधिः अपसर्पः चरः स्पशः न्वारः, गूढपुरुषः सप्त चारपुरुषस्य गुप्तं वातमीदारं,
 हेर इति ख्यातस्य । यथार्हवर्ण आकारो यस्य यथार्हवर्णः । स्पशते बाधते परा-
 न्स्पशः । अप्तः प्रत्ययितः द्वे विसंवादरहितस्य । प्रत्ययो विश्रामः संजातोऽस्य
 प्रत्ययितः विश्वासुक इति लोकप्रसिद्धस्य ॥ १३ ॥ सांवत्सरः ज्योतिषिकः
 दैवज्ञः गणकः मौहूर्तिकः मौहूर्तः ज्ञानी कार्तानिकः अष्टौ ज्योतिषिकस्य “जोशी
 इति ख्यातस्य ” ॥ १४ ॥ तांत्रिकः ज्ञातसिद्धांतः द्वे शास्त्रवेत्तुः । “ज्ञातः
 सिद्धांतो येन ज्ञातसिद्धांतः ।” सत्री गृहपतिः द्वे गृहपतिनः “सदांन्नादिदान-
 कर्तुः ।” लिपिकरः “लिबिकरः लिपिकार इत्यपि लिपिकर इति च लिबिकर
 इति भानुदीक्षितटीकायाम् ।” अक्षरचणः अक्षरचंचुः लेखकः चत्वारि लेखकस्य ।
 अक्षरैर्वित्तोऽक्षरचणः । तेन वित्तश्चंचुपचणपौ ॥ १५ ॥ लिखितं अक्षरसंस्थानं
 लिपिः “लिपी” लिबिः चत्वारि लिखिताक्षरस्य । लिखिताक्षरविन्यास इति
 पाठे लिखिताक्षराक्षराणां यो विन्यासस्तत्रेत्यर्थः । संदेशहरः दूनः द्वे संदिश्यत
 इति संदेशो निरूपणं तद्वरति इति संदेशहरः । तस्य दतस्य भावे कर्मणि च

स्यात्सदेशहरो दूतो दूत्यं तद्भावंकर्मणी ॥ १६ ॥
 अध्वनीनो ऽध्वगो ऽध्वन्यः पांथः पथिक इत्यपि ॥
 स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च ॥ १७ ॥
 राज्यांगानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥
 संधिर्ना विग्रहो र्यानमासनं द्वैधमाश्रयः ॥ १८ ॥
 षड्गुणाः शक्तयस्तिष्ठः प्रभावोत्साहमंत्रजाः ॥

॥

दूत्यमित्येकम् । “दौत्यमपि । तद्भागकर्मणी इति त्वपपाठः ।” दूतस्य भागकर्मणी इति यच्छांदसत्वात् ॥ १६ ॥ अध्वनीनः अध्वगः अध्वन्यः पांथः पथिकः पंच पांथस्थः । “स्त्रियां तु पांथा पथिकी । पथक्कन् वित्वात् डीप् ।” स्वामी राजा । अमात्यो मंत्री । सुहृन्मित्रम् । कोशो धनागारम् । राष्ट्रं जनपदवर्तिभूमिः । दुर्गं दुर्गमस्थानम् “मर्वतादि ।” बलं सेना ॥ १७ ॥ एतानि सप्त राज्यांगानि स्युः । राज्ञः कर्म राज्यं तस्यांगानि आरंभकाणि । स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् । परस्परपेकारीदं सप्तांगं राज्यमुच्यत इति कामंदकीये । एतान्येव प्रकृतिशब्दनाच्यानि स्युः द्वे । प्रकृष्टं कुर्वन्ति राज्यं प्रकृतयः । पौराणां श्रेणयोऽपि प्रकृतयः स्युः । “पौरश्रेणिभिः सहाष्टांगमपि राज्यमित्यर्थः ।” यत्कात्यः । अमात्यश्च तथा पौराः सद्भिः प्रकृतयः स्मृता इति । एकम् । शिल्पोपजीविनां पंक्तिरत्र श्रेणिः । मुख्यः सजातीयसमूहः श्रेणिरित्यन्ये । संधिः संधानं स्वर्णादेना शत्रूणां प्रीत्युत्पादनमिति । संधिशब्दः पुमान् । प्ररमंडले दाहलुंठनादिग्रहणं विग्रहः । शत्रुं प्रति विजिगीषोर्गमनं र्यानम् । शक्तिप्रतिबंधे सति कालं प्रतीयादिति दुर्गादिकं निर्माय तत्रावस्थानमासनम् । बलिना सह संधिः अबलेन सह विग्रहः इति प्रकारद्वयं द्वैधम् । अरिणा पीड्यमानस्य बलवद्भूपालाद्याश्रयणं आश्रयः । एतेषां भेदास्तु कामंदकीयादौ द्रष्टव्याः ॥ १८ ॥ एते संध्यादयः षट् गुणाः स्युः एकम् । प्रभावोत्साहमंत्रजास्तिष्ठः शक्तयः स्युः एकम् । तत्र कोशदंडजं तेजः प्रभावशक्तिः । विक्रमादिनीजतिरुत्साहशक्तिः । संधिविग्रहादीनां मंत्रेण यथावत्स्थापनं मंत्रशक्तिः । पंचांगमंत्रो मंत्रशक्तिरित्यन्ये । क्षयः स्थानं वृद्धिरिति त्रयं नीतिवेदिनां त्रिवर्गः स्यात् । नीतिशास्त्रोक्तस्त्रिवर्गः इत्यर्थः एकम् । अष्टवर्गस्याप-

क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिर्वेदानाम् ॥ १९ ॥

स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदंडजम् ॥

सामदाने भेददंडावित्युपायचतुष्टयम् ॥ २० ॥

साहसं तु दमो दंडः सामसांत्वमथौ समौ ॥

भेदोपजापावुपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम् ॥ २१ ॥

पंच त्रिष्वषडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः ॥

विविक्तं विजनच्छन्ननिःशलाक्यस्तथा रहः ॥ २२ ॥

चयः क्षयः । तस्यैवोपचयो वृद्धिः । उपचयापचयराहित्येनावस्थानं स्थानम् । अष्ट-
वर्गस्तु । कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुंजरबंधनम् । खनिर्वलं करादाज्ञमित्युक्तः
॥ १९ ॥ कोशः अर्थैषः । दंडः दमः । सेना तज्जन्यतेजः प्रतापः प्रभावश्च स्यात्
द्वे । “अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणात्ययेऽप्यतहनं तत्तेजः समुदा-
हृतमिति भरतः ।” साम प्रियवचनादि । “तदुक्तम् । परस्परोपकाराणां दर्शनं
गुणकीर्तनम् । संबंधस्य समाख्यानमापत्त्याः संप्रकाशनम् ॥ वाचा पेशलया साधु
तवाहमिति चापणम् । इति सामविधानज्ञैः साम पंचविधं स्मृतमिति । *दानं ध-
नादेः समर्पणम् । भेदः संहतानां शत्रूणां भेदेनेनात्मसात्करणम् । *दंडो दंडः ।
एतच्चतुष्कं उपायचतुष्टयं स्यात् । “अन्यत्र सप्तोपायाः अप्युक्ताः । साम दानं च
भेदश्च दंडश्चेति चतुष्टयम् । मायोपेक्षेद्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्तिता इति ।” भेदो
दंडः सामदानमिति पाठांतरम् ॥ २० ॥ साहसं दमः दंडः त्रीणि दंडस्य । साम
सांत्वं “द्वे सलूख इति ख्यातस्य ।” भेदः उपजापः द्वे संहतबोद्धिभिर्यस्य
फितूर इति लौकिकप्रसिद्धस्य । धर्मार्थकामैर्भयेन च परीक्षणम् । अमात्यादीना-
माश्रयबेषणं उपधा स्यात् । तद्यथा । भावज्ञानाय राज्ञा प्रेरितेनाप्तेन दुष्टोऽयं राजा
तप्तेनमुत्सृज्यान्यमभिषेचचामोऽन्यं वा साधुं नृपं ब्रजाम इत्युक्तोऽमात्यादिर्यदि
तज्ज्ञाषणं न मन्येत तर्हि सत्यं धार्मिकोऽयमिति निश्चयो धर्मपरीक्षणम् । एवमर्थपरी-
क्षणादि बुद्धयोदाहृतव्यम् । एकम् ॥ २१ ॥ अथाऽषडक्षिणादिनिःशलाकांताः
पंच शब्दास्त्रिषु वाच्यलिङ्गाः । यस्तृतीयाद्यगोचरः तृतीयादिना न ज्ञायते किंतु
द्वाभ्यामेव क्रियते स मंत्रादिरपडक्षीण इत्येकम् । अविद्यमानानि षडक्षिण्यत्र स अ-
षडक्षीणः । विविक्तः विजनः चन्नः निःशलाकः रहः ॥ २२ ॥ रहः उपांश सप्त

रहश्रोपांशु चालिंगे रहस्यं तद्भवे त्रिष्टु ॥

समौ विस्त्रंभविश्वांसौ भ्रेषो भ्रंशो यथोचितात् ॥ २३ ॥

अभ्रेषन्यायकल्पास्तु देशरूपं समंजसम् ॥ २४ ॥

युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २४ ॥

न्याय्यं च त्रिष्टु षट् संप्रधारणा तु समर्थनम् ॥

अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः ॥ २५ ॥

शिष्टिश्चाज्ञा च संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ॥

आगो पराधो मंतुश्च संमे तूद्धानबंधने ॥ २६ ॥

द्विपाद्यो द्विगुणो दंडो भागधेयः करो बलिः ॥

विजनेस्य । उपगताः अश्वः किरणाः यत्र । उपांशुर्जपदेशे स्यादुपांशुविजनेऽव्यय-
मिति । तत्रैकं रहः सातं क्लीबम् । द्वितीयं रह उपांशु इति च, द्वे अलिंगे अव्यये इत्य-
र्थः । तद्भवे रहोभवे रहस्यमित्येकम् । विस्त्रंभः “तालव्यपध्योऽपि । विस्त्रंभः के-
लिकलहेऽपि से प्रणयेऽपि चेति मेदिनी ।” दिश्वासः द्वे । यथोचितात्स्वरूपाङ्गं शः
पतनं भ्रेष इत्येकम् ॥ २३ ॥ अभ्रेषः न्यायः कल्पः देशरूपं समंजसं पंचकं नीतेः ।
“प्रशस्तं देशनं देशरूपम् । प्रशंसायां रूपम् ।” युक्तं औपयिकं लभ्यं भजमानं अ-
भिनीतम् ॥ २४ ॥ न्याय्यं षट् न्यायादनपेतस्य द्रव्यादेः । अभिनीतवदिनि वच्छब्दो युक्ता-
दीनां पर्णायुक्त्वोतनार्थः । एते षडपि त्रिष्टु । संप्रधारणा समर्थनं द्वे युक्तायुक्तपरी-
क्षायाः । अववादः निर्देशः निदेशः शासनम् ॥ २५ ॥ शिष्टिः आज्ञा षट् कर्मा-
ज्ञापनस्य । “कार्यमबलं व्यवदानमत्राववादः ।” संस्था मर्यादा । मर्येति सीमार्थे-
ऽव्ययम् तत्रादीयते सा । धारणा स्थितिः चत्वारि न्याय्यमार्गस्थितेः । आगः अप-
राधः मंतुः त्रीण्यपराधस्य । आगः सातं क्लीबम् । मंतुः । पुंसि उद्धानं बंधनं द्वे बंधन-
स्य ॥ २६ ॥ द्विगुणो दंडो द्विपाद्यः स्यात् एकम् । द्वौ पादौ परिमाणमस्य द्विपाद्यः ।
भागधेयः करो बलिः त्रीणि कर्षकादिभ्यो राजप्राह्यभागस्य “धारा, पट्टी, वसूल
इति” ख्यातस्य । भाग एव भागधेयः रूपनामभागे यो धेय इत्यनेन स्वार्थे आगश-
ब्दाद्धेयप्रत्ययः ।” वटो नदीतीरादिस्थानं कट्टा इति ख्यातम् । आदिना गुल्मप्रतोल्या-

घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २७ ॥

उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदां ॥

यौतकौदि तु यदेयं सुंदायो हरणं च तत् ॥ २८ ॥

तत्कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तरः काल आयतिः ॥

सां दृष्टिकं फलं सद्य उदकः फलमुत्तरम् ॥ २९ ॥

अदृष्टं वन्हितोयादि दृष्टं स्वपरचक्रजम् ॥

महीभुंजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् ॥ ३० ॥

प्रक्रिया त्वधिकारः स्याच्चामरं तु प्रकीर्णकम् ॥

नृपासनं यत्तद्भद्रासनं सिंहासनं तु तत् ॥ ३१ ॥

दि । तत्र यदेयं नेतव्यानेतव्यवस्तुसंबन्धी राजग्राह्यो भागः स शुल्कः स्यात् । लम-

ध्योऽयम् । एकं “जकाब इति ख्यातस्य । क्लीबं शुल्कम् ।” प्राभृतं प्रदेशनम् ॥ २७ ॥

उपायनं उपग्राह्यं उपहारः उपदा पट्टं नृपगुणैर्दिदर्शनादौ समर्थ्यमाणस्य वस्तुनः

भेट नजराणा इति ख्यातस्य । तत्रोपदा स्त्रियाम् । युतकयोर्वधूवरयोरिदं यौतकम् ।

आदिना बन्धुदेयादि । यदेयं तत्सुदयः हरणं च स्यात् द्वे “कन्यादानकाले व्रतभि-

क्षादौ च दीयमानद्रव्यस्य । यौतकमपि । यौतकं यौतकं च तदिति वाचस्पतिः ।” सुदायः

पुंसि ॥ २८ ॥ तत्कालः तदात्वं द्वे “वर्तमानकालस्य ।” स चासौ कालश्च त-

त्कालः । उत्तर आगामी काल आयतिः स्यात् एकम् । स्त्री । यत्तद्यः फलं तत्सां दृ-

ष्टिकं एकम् । उत्तरं भाविफलं उदकः स्यात् एकम् ॥ २९ ॥ वह्निरुन्युत्पत्तः तौ-

यमतिवृष्ट्यादिः तत्कृबं यद्भयं तत् अदृष्टमित्येकम् । “आदिना हुताशनो जलं

व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा । अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभादयो गृह्यन्ते ।” स्वपर-

राष्ट्रजन्यं चोरादि यद्भयं तत् दृष्टं एकम् । राज्ञां स्वपक्षप्रभवं स्वसहायजन्यं भयं अ-

हिभयं स्यात् एकम् ॥ ३० ॥ प्रक्रिया अधिकारः द्वे व्यवस्थास्थापनस्य । चामरं

“चमरमपि चामरेत्यपि । चमरं चामरे स्त्री तु मंजरीमृगभेदयोरिति मेदिनी ।

चामराचमरे वालव्यजने रोमगुच्छक इति रभसः ।” प्रकीर्णकं द्वे “चैन्नरी इति

ख्यातस्य ।” नृपासनं भद्रासनं द्वे मण्यादिकृतराजासनस्य । तन्नृपासनं स्वर्णै-

र्निर्मितं चैत्सिंहासनं स्यात् सिंहाकारमासनमित्यर्थः । एकम् ॥ ३१ ॥ छत्रं

हैमं छत्रं त्वातपत्रं राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत् ॥
 भद्रकुंभः पूर्णकुंभो भृंगारः कनकालुका ॥ ३२ ॥
 निवेशः शिविरं षण्डे सज्जनं तूपरक्षणम् ॥
 हस्त्यश्वरथपादातं सेनांगं स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३३ ॥
 दंती दंतावलौ हस्ती द्विरदो अनेकपो द्विपः ॥
 मतंगजो गजो नागः कुंजरो वारणः करी ॥ ३४ ॥
 इभः स्तंबेरमः पद्मी यूथनाथस्तु यूथपः ॥
 मदोत्कटो मदकलः कलभः कर्णशावकः ॥ ३५ ॥
 प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः समो उद्धांतनिर्मदौ ॥
 हास्तिकं गजता वृंदे करिणी धेनुका वशा ॥ ३६ ॥

आतपत्रं द्वे “छत्रस्य” । राज्ञश्चेच्छत्रं तर्हि नृपलक्ष्म स्यात् एकम् । भद्रकुंभः
 पूर्णकुंभः द्वे पूर्णघटस्य । भृंगारः विभर्ति जन्मिति । कनकालुका द्वे स्वर्णरचित-
 पात्रविशेषस्य “झारी इति ख्यातस्य” ॥ ३२ ॥ निवेशः शिविरं द्वे सैन्य-
 वासस्थानस्य “सेनेचा तळ इति ख्यातस्य । षण्डे इति ख्यातस्येति केचित् ।”
 शवंति गच्छन्ति सैनिका अस्मिन् शिविरम् । सज्जनं उपरक्षणं द्वे सैन्यरक्षणाय नि-
 युक्तप्रहरिकादिविन्यासस्य “पाहरा, गस्त इति ख्यातस्य” । हस्त्योदितचतुष्टयं
 सेनांगं स्यात् एकम् । अत्र पादानं पदातिसमूहः । “नाविकाटविकादीनां पदा-
 तादंतर्भावः । नौकानां रथेष्वंतर्भावः । राहोषादीनां गजेष्वंतर्भाव इति मुकुटः”
 ॥ ३३ ॥ दंती दंतादलः हस्ती द्विरदः अनेकपः द्विपः मतंगजः गजः नागः । नागो
 मतंगजे सर्पे पुन्नागे नागकेसरे इति कोशांतरे । कुंजरः वारणः करी ॥ ३४ ॥
 इभः स्तंबेरमः पद्मी पंचदश हस्तिनः । “अतिशयितः कुंजो हनुरस्य कुंजरः ।”
 यूथनाथः यूथपः द्वे यूथमुख्यस्य गजस्य । मदोत्कटः मदकलः द्वे मदोन्मत्तस्य ।
 कलभः “करभ इत्यपि” कर्णशावकः द्वे करिपोतस्य “छावा इति ख्यातस्य
 ॥ ३५ ॥ प्रभिन्नः गर्जितः मत्तः त्रीणि क्षरन्मदस्य । उद्धांतः निर्मदः द्वे गतम-
 दस्य । उद्धमति स्म मंदं उद्धांतः । हास्तिकं गजता द्वे हस्तिनां वृंदे । करिणी
 धेनुका वशा त्रीणि हस्तिन्याः । “वशा तालव्यान्ता” । वशा नार्या वंध्यगव्यां

गण्डः कटो मंदो दानं वमथुः करशीकरः ॥
 कुंभौ तु पिंडौ शिरसंस्त्रयोर्मध्ये विदुः पुमान् ॥ ३७ ॥
 अवग्रहो ललाटं स्याद्विषिका त्वक्षिकूटकम् ॥
 अपांगदेशो निर्याणं कर्णमूलं तु चूलिकां ॥ ३८ ॥
 अधः कुंभस्य चाहित्थं प्रतिमानमधो ऽस्य यत् ॥
 आसनं स्कंधदेशः स्यात्पद्मकं बिंदुजालकम् ॥ ३९ ॥
 पार्श्वभागः पक्षभागो दंतभागस्तु यो ऽग्रतः ॥
 द्वौ पूर्वपश्चाज्जंघादिदेशौ गात्रावरे क्रमात् ॥ ४० ॥
 तोत्रं वेणुकमालानं बंधस्तंभे ऽथ शृङ्खले ॥

हस्तिन्यां दुहितर्यपीलि कौशांतरम् ॥ ३६ ॥ हस्तिनो गण्डः कपोलः कटः स्यात् । एकम् । मंदः दानं द्वे “मंदोदकस्य” वमथुः करशीकरः द्वे करिकराभिर्गत-
 जलकणस्य । शिरसः पिंडौ कुंभौ स्यातां एकम् । तयोः कुंभयोर्मध्ये आकाश-
 स्थानं विदुः स्यात् एकम् ॥ ३७ ॥ गजस्य ललाटं अवग्रहः “अवग्रह इत्यपि”
 एकम् । ईषिका “ईषिका ईषिका ईषिका” अक्षिकूटकं द्वे नेत्रगोलकस्य । हस्तिनः
 अपांगदेशो निर्याणं एकम् । कर्णस्य मूलं चूलिका स्यात् एकम् । चूलिका नाटकस्यांगे
 कर्णमूले तु हस्तिनाम् ॥ ३८ ॥ कुंभस्याधोभागे चाहित्थम् । इदं ललाटस्याप्यधो
 ज्ञेयं एकम् । अस्य चाहित्थस्याधो भागे दंतयोर्मध्यं प्रतिमानं स्यात् एकम् ।
 गजस्य स्कंधदेश आसनं एकम् । आसनं द्विरेक्ष्मस्कंधे पीठे यात्रानिवेशने इति विश्वः ।
 बिंदुजालकं बिंदुसमूहः पद्मकं स्यात् एकम् । पद्ममिव रक्तत्वात्पद्मकम् । हस्तिनो
 देहे हि प्रायश आरक्तबिंदवः संति ॥ ३९ ॥ गजस्य पार्श्वभागः पक्षभागः स्यात्
 एकम् । अग्रतो यो भागः स दंतभागः स्यात् एकम् । हस्तिनः पूर्वजंघादिदेशो गात्रं
 स्यात् । पश्चाज्जंघादिदेशो ऽवरं स्यात् । “पवर्गदिमध्यमपि । अपरं तुत्तरार्धं स्या-
 त्पश्चाज्जंघादिदेशो च दंतिनामिति विश्वविश्वप्रकाशौ ।” एकैकम् ॥ ४० ॥ तोत्रं वेणुकं
 “वेणुकं” । वेणुना निर्वृत्तम् । निर्वृत्ते ध्यूतादिभ्य इति ठक् । तोत्रं तु प्राज्ञेन वेणुके ऽपि
 चेति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । द्वे तोददंडस्य चाबूक पराणा इत्यादिलौकिकप्रसिद्धस्य ।
 बंधनाधारस्तंभे आलानमित्येकम् । शृङ्खलं अंडुकः अद्यते ऽनेन । अदि बंधने । निगण्डः

अंडुको निगडो ऽस्त्री स्यादंकुशो ऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम् ॥ ४१ ॥

दूष्या कक्ष्या वरत्रा स्यात्कल्पना सज्जना समे ॥

प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः ॥ ४२ ॥

वीतं त्वसारं हस्त्यश्वं वारी तु गजबंधनी ॥

घोटके वीतितुरंगतुरंगाश्वतुरंगमोः ॥ ४३ ॥

वाजिवाहार्वगंधर्वहयसैंधवसप्तयः ॥

आजानेयाः कुलीनाः स्युर्विनीताः साधुवाहिनः ॥ ४४ ॥

श्रीणि शृंखलस्य । शृंखला पुंस्कटीवस्त्रबंधे च निगडे त्रिष्विति मेदिनी । “अंडू-
रित्यप्यन्यत्र । अंडूः स्त्रियां ऽपन्निगडे प्रभेदे भूषणस्य चेति मेदिनी । ” अंकुशः
सृणिः “तालव्यादोरपि । शृणिरंकुशवाची च काशश्च तृणवाचक इति शभेदः ।
द्वे अंकुशस्य । सृणिः स्त्रियाम् । आरक्षमममवमत्य सृणिं शिक्ताप्रमिति तु माघस्य
प्रमादः ॥ ४१ ॥ दूष्या “चूष्येति मुकुटः” कक्ष्या वरत्रा त्रयं मध्यबंधनोप-
योगिन्याश्चर्मरज्ज्वाः कक्षायां मध्यदेशे भवा कक्ष्या । कल्पना सज्जना द्वे नाय-
कारोहणार्थं गजसज्जीकरणे । प्रवेणी आस्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथः पंच गज-
पृष्ठवर्तिन आस्तरणस्य । हत्तीची झूल इति लौकिकभाषायां प्रसिद्धम् । स्त्रियां तु
कुथा । “स्त्री प्रवेणी कुथं त्रिष्विति बोधालितः । ” प्रवेणी स्त्रियाम् । “प्रवेणी
स्त्री कुथावेण्योरिति मेदिनी ॥ ४२ ॥ असारं युद्धाद्यक्षमं हस्त्यश्वं हस्ती चाश्वश्च
तस्मिन्मुन्यते । सेनांगत्वात्समाहारः । गजबंधनी गजालानभूः वारी स्यात् ।
वार्यते ऽनया तारी एकं गजबंधनस्थानस्य गजशाला इति ख्यातस्य । घोटकः
“घोट इत्यपि । घोटसैंधवगंधर्वा हयवाजितुरंगमा इति रभसः । ” वीतिः “पीति-
रित्यपि । पीतिर्नाश्वे स्त्रियां पान इति मेदिनी । पीतिः पाने तुरंगे चेति विश्वप्र-
काशः । तुरगः तुरंगः अश्वः तुरंगमः ॥ ४३ ॥ वाजी वाहः अर्वा गंधर्वः
हयः सैंधवः सप्तिः त्रयोदश घोटकस्य । वीतिरिदंतः । अर्वा नकारांतः । अर्वतौ ।
वाजिनौ । ये कुलीनाः प्रशस्तजातिभवा अश्वहस्ते आजानेयाः एकम् । “आजेन
क्षेपेणानेयाः प्रापणीया आजानेयाः । अश्वशास्त्रं तु । शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्खलंतश्च
पदे पदे । आजानंति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः मृता इति ” । ये साधुवाहिनः शो-

वनायुजाः पारसीकाः कांबोजा बाल्हिका हयाः ॥

ययुरश्वो ऽश्वमेधीयो जवनस्तु जवाधिकः ॥ ४४ ॥

पृष्ठयः स्थैरी सितः कर्को रथ्यो वोढा रथस्य यः ॥

बालः किशोरी वाम्यश्वा वडवा वाडवं गणे ॥ ४६ ॥

त्रिष्वाश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ॥

कश्यं तु मध्यमश्वानां हेषा हेषा च निस्वनः ॥ ४७ ॥

निगालस्तु गलोद्देशो वृंदे त्वश्वीयमाश्ववत् ।

भनं वहति ते त्विनीताः स्युः एकम् ॥ ४४ ॥ वनायुदेशे जानाः वनायुजाः । एवं पारसीकाः । विदेशजाताः पारसीकादयो हथभेदाः स्युः एकैकम् । “वनायुजः पारसीक उक्त इति रत्नकोशात् । श्वेताश्वं कर्कष्यं वनायुजमपि पारसीकमिति नाममा-
लायाश्च वनायुजपारसीकौ पर्यायशब्दावपि । बाल्हीकं बाल्हिकं थोरहिंनुनोर्नाश्वदेश-
योरिति । त्रकाण्डशेषं दीर्घमध्यो ऽपि बाल्हीक इति ।” यो ऽश्वमेधीयः अश्वमेधांय हितो-
ऽश्वः स ययुरित्येकम् । यो जवेन वेगेनाधिकः स जवनः एकम् ॥ ४५ ॥ पृष्ठयः
प्रशस्तमतिशयितं पृष्ठमस्य । गुण्यं वन । स्थैरी स्थूलस्येदं, स्थौरम् । रथ्यो साव-
र्ण्यम् । स्थौरं बलमस्यास्ति । स्थौरीत्यपि द्वे जलादिभारवाहिनो ऽश्वस्य । सितः शुक्लो-
ऽश्वः कर्क इत्येकम् । यो रथस्य वोढा स रथ्य इत्येकम् । अस्य बालः किशोरः एकं
“ शिंगरुं इति ख्यातस्य । ” उपचारादन्यत्रापि प्रयोगः । वामी अश्वा वडवा ।
वडवा द्विजयोषिति । अश्वायां कुंभदास्यां च नागीजात्यंतरेऽपि चेति । त्रीण्यश्वायाः
“ घोडी इति ख्यातायाः । ” गणे वडवनां समूहे वाडवं एकम् ॥ ४६ ॥
अश्वेन एकेन दिनेन गम्यते यद्वर्तमानं तदाश्वीनं त्रिषु । अश्वस्यैकाहगम इति खञ्प्र-
त्ययः । एकम् । अश्वानां मध्यं कश्यं एकम् । कशामर्हन्ति कश्यम् । अश्वस्य निस्वनः
शब्दः हेषा हेषा च स्यात् द्वे ॥ ४७ ॥ गलोद्देशः गलजन्तुसंधिः निगालः स्यात्
एकम् । “ घंटाबंधसमीपस्थो निगालः कीर्तितो बुधैः । तस्मिन्नेव मणिर्नाम रोमजः
शुभकृन्मत इत्यश्वशास्त्रम् । ” अश्वीयं आश्वं द्वे अश्वावां वृंदे । यता निर्देशो द्वयो-
स्तुल्यत्वद्योतनाय । अमूः आस्कंदितश्चाः अश्वानां पंच गतयः धाराख्याः एकम् ।
यत्र वेगतो ऽश्वो न शृणोति न पश्यति तादृशी गतिरास्कंदितम् । “ भरपला,
भरधांव चाल इति प्रसिद्धम् । केऽलगत्यर्थे गृहीते चवडचाल इति प्रसिद्धे आस्कं-

आर्स्कंदितं धौरितिकं रेचितं वल्गितं ह्रुतम् ॥ ४८ ॥
 अतश्चोऽमूः पंच धारा घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् ॥
 कविका तु खलीनोऽस्त्री शफं क्लीबे खुरः पुमान् ॥ ४९ ॥
 पुच्छोऽस्त्री लूमलांगूले वालहस्तश्च वालधिः ॥
 त्रिभूपावृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि ॥ ५० ॥
 याने चक्रिणि युद्धार्थे शतांगः स्यंदनो रथः ॥
 असौ पुष्यरथश्चक्रयानं न समराय यत् ॥ ५१ ॥

दितमित्यपि मतम् । चातुर्येण युक्ता सरलागेति धौरितिकम् । “ धोरितिकमिति
 हेमचंद्रः । तुरकी गामचाल इति प्रसिद्धम् । ” मध्यमवेगेन चक्रवद्धमणं रेचितं
 “ दुडकी चाल इति प्रसिद्धम् । ” अग्रकायं समुद्रस्य कुत्तिसतस्थलादौ कुंचितास्यं
 विचलनं वल्गितं “ बाजी चाल इति प्रसिद्धम् । ” पूर्वपरां न्ननतः क्रमादारोपणं
 ह्रुतं “ चौक चाल इति प्रसिद्धम् ॥ ४८ ॥ अश्वस्य घोणा नासिका प्रोथमित्येकम् ।
 “ पुंसि-क्लीबे च । ” कविका खलीनः “ खलीनमित्यपि ” द्वे लोहादिनिर्मितस्य
 मुखमध्ये निहितस्य कडियोलि “ लगाम ” इति-ख्यातस्य । “ कवीत्यप्यन्यत्र ।
 क्लीबे खलीनम् । ” कवते दंतेन शब्दायने कविका । खे मुखे लीनः खलीनः । शफं
 खुरः “ क्षुर इति भरतमालायां ” द्वे “ सुंभ इति ख्यातस्य ” । खुरति विलि-
 खति । क्ष्मां खुरः ॥ ४९ ॥ पुच्छः लूमं लांगूलं “ लांगूलमित्यपि ” त्रीणि
 “ दंडी इति ख्यातस्य । पुच्छः अस्त्री पुञ्जपुंसकम् ” । लूममदंतम् । वालहस्त
 वालाः हस्त इव दंशादिनिवारकत्वात् । वालधिः द्वे केशसमूहयुक्तस्य पुच्छाग्र-
 भागस्य । वालधिः पुमान् । उपावृत्तः लुठितः द्वे भ्रमशांत्यर्थं मुहुर्भुवि पार्श्वीभ्यां
 परावृत्तस्य लुठितस्याश्वस्य ॥ ५० ॥ युद्धमर्थः प्रयोजनं यस्य तस्मिन् चक्रयुक्ते
 याने शतांगः स्यंदनः रथः इति त्रयम् । यच्चक्रयुतं यानं समराय युद्धार्थं न भवति
 असौ पुष्यरथः स्यात् एकं संग्रामं विना यत्रोत्सवादौ सुखेन भ्रमणार्थं क्रीडार-
 थस्य । यथा पुष्यनक्षत्रं सुखकरं तद्वद्रथोपीति पुष्यरथः । अंतस्थमध्यः । “ पक्वा-
 रमिध्यपाठोऽपि । तत्र कुसुमाकारत्वात्पुष्पमिव रथ इति विग्रहः ” ॥ ५१ ॥
 कर्णीरथः प्रवहणं डयनं “ हयनमित्यपि । हयतातौ ” त्रयं स्त्रीणां वाहनार्थं कृत-

कर्णीरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् ॥

कृन्निः ऽनः शकटो ऽस्त्री स्यादंघ्री कंबलिवाह्यकम् ॥ ५२ ॥

शिबिका याप्ययानं सादोला प्रेक्षादिका स्त्रियाम् ॥

उभौ तु द्वैपैयाघ्रौ द्वीपिचर्मावृते रथे ॥ ५३ ॥

पांडुकंबलसंवीतः स्यंदनः पांडुकंबली ॥

रथे कांबलवास्राद्याः कंबलादिभिरावृते ॥ ५४ ॥

त्रिषु द्वैपादयो रथ्या रथकट्या रथत्रजे ॥

धूः स्त्री कृन्नि यानमुखं स्याद्रथांगमपस्करः ॥ ५५ ॥

स्योपरिवस्त्रादिना पिहितस्य रथविशेषस्य “बुरख्खाची गाडी इति प्रसिद्धस्य” । यल्लक्ष्यम् । कर्णीरथस्थां रघुनाथपत्नीम् । अनः शकटः द्वे “गण्डा इति ख्यातस्य । शकटः पुंसि कृन्नि च । शक्नोति भारं वोढुं शकटः” । अनः सांतम् । अनः कृन्निं जले शोके मातृस्यंदनयोरपीति रभसक्रोशः । कंबलिभिर्वृषैर्वाह्यं वोढव्यं यच्छकटं सा अंघ्री “गांघ्रीति मुकुटः” एकं “गाडी इति ख्यातस्य” । स्त्रियाम् ॥ ५२ ॥ शिबिका याप्ययानं याप्यैरधर्मैर्वाह्यं यानं द्वे पुरुषवाह्यस्य यानविशेषस्य “पालखी इति ख्यातस्य” । दोला “झीषि दोली” प्रेक्षा द्वे दोलायाः ह्मिन्दोळा इति ख्यातायाः । “दोली इति ख्याताया वा” । आदि-शब्दात् शयनखट्वावीह्यादि दोला । द्वीपी व्याघ्रस्तबर्मणा प्रावृते रथे द्वैपः वैयाघ्रः इति द्वयम् ॥ ५३ ॥ पांडुकंबलेन प्रावृतो रथः पांडुकंबलीत्येकम् । पांडुकंबलादिभिः । वास्त्रः दौकूल इत्यादौ सर्वत्र परिवृतो रथ इत्यनेन सामान्यो ऽण् प्रत्ययः । कंबलादिभिरादिशब्दाद्वस्त्रदौकूलादिभिरावृते रथे कांबलः वास्त्रः दौकूलः “चार्मः क्षौमः” इत्यादयः । एकैकम् ॥ ५४ ॥ द्वैपवैयाघ्रादयस्त्रिषु । वाच्यलिङ्गत्वात् । यद्वैपी रथ्या । द्वैपो रथः । रथ्या रथकट्या द्वयं रथसमूहे । धूः यानमुखं द्वे रथादेरग्रभागस्य “धूर इति ख्यातस्य” । धूः स्त्री धूरौ । रथांगं अपस्करः द्वे रथावयवमात्रस्य ॥ ५५ ॥ चक्रं रथांगं द्वे चक्रस्य “चाक इति ख्यातस्य” । नेमिः “नेमीत्यपि” प्रधिः द्वे तस्य चक्रस्यांते भूस्पर्शिभागे चाकाची धांव इति लौकिकप्रसिद्धस्य । पिंडिका “पिंडीत्यपि” नाभिः “नाभीत्यपि” द्वे चक्र-

चक्रं रथांगं तस्यांते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् ॥

पिंडिका नाभिरक्षाग्रकीलके तु द्वयोरणिः ॥ ५६ ॥

रथगुप्तिर्वरूथो ना कूबरस्तु युगंधरः ॥

अनुकर्षो दार्वधःस्थं प्रासंगो ना युगोद्युगः ॥ ५७ ॥

सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्रं च धोरणम् ॥

परंपरावाहनं यत्तद्वैनीतकमस्त्रियाम् ॥ ५८ ॥

आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः ॥

नियंता प्राजिता यंता सूतः क्षत्ता च सारथिः ॥ ५९ ॥

काष्ठाधारभूतस्य मंडलाकरस्य चक्रमध्यस्य । नभ्यते हिंस्यते ऽक्षो ऽनया नाभिः स्त्री । अक्षस्य नाभिक्षेपस्य काष्ठस्थाग्रे चक्रधारणार्थं यत्कीलकमारोप्यते तत्र अणिरित्येकम् । स्त्रीमुंसयोः “अणिराणिवदक्षाग्रकीलाश्रीसीमसु द्वयोरिति मेदिनी” ॥ ५६ ॥ रथगुप्तिः वरूथः द्वे शस्त्रादिभ्यः परिरक्षणार्थं रथस्य लोहादिमयं ददावरणं क्रियते तस्य । ना पुमान् । “त्रियते रथो ऽनेन वरूथः” । कूबरः युगंधरः द्वे यत्र रथस्याश्वा बध्यंते तस्य काष्ठस्य “दांडी इति ख्यातस्य । युगकाष्ठबंधनस्थानस्यापि च । युगं वेदुर्बंधनकाष्ठं धारयतीति युगंधरः” । रथाधःस्थं काष्ठं अनुकर्षः । “अनुकर्षेति नांतो ऽप्ययम् । अनुकर्षानः ऽक्षतलदार्विनि बोपालितात् । एकं रथस्याधःस्थलभागदारुणः” युगेन अतनि युगाद्रथाश्वादिः तस्य युगो युगोद्युगः प्रासंग इति स्यात् । ना पुमान् । काकाक्षिवत् युगादिति विशेषणम् । अयमेव युगशब्दः पुंसि । न तु युगादिष्वेति प्रदर्शनार्थं । अतो युग्य इति पाठे शकटसंधियुगादन्यो युगः वृषादीनां स्कंधे आसज्जमानः स प्रासंग इत्यर्थः । एकं “जूं जोकड इति ख्यातस्य । युगं द्वितीयं प्रासंग इति कात्यः ॥ ५७ ॥ सर्वं हस्त्यश्वादिवाहनं यानादिशब्दवाच्यम् । यानं युग्यं पत्रं धोरणं चत्वारि यत्परंपरावाहनं नरादिवोदृपरंपरया धाह्यते शिबिकादि तद्वैनीतकं स्यात् । विनीतानां शिक्षितानामिदम् । “पुंसि वैनीतकः । विनीतकमिदम्” ॥ ५८ ॥ आधोरणाः अधोरणाः इत्यपि हस्तिपकाः हस्त्यारोहाः निषादिनः चत्वारि हस्तिपकेषु माहात इति ख्यातेषु । द्वे द्वे मिश्रार्थे इत्येके । तदा आद्ये महामात्रस्य । परे गजारोहस्य । नियंता प्राजिता यंता सूतः क्षत्ता सारथिः ॥ ५९ ॥ सव्येष्ठः दक्षिणस्थः एता अष्टौ संज्ञा

सव्येष्टदक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुटुंबिनः ॥
 रथिनः स्यंदनारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः ॥ ६० ॥
 भटा योधाश्च योद्धास्तु सेनारक्षास्तु सैनिकाः ॥
 सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥ ६१ ॥
 बलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः ॥
 परिधिस्थः परिचरः सेनानीर्वाहिनीपतिः ॥ ६२ ॥
 कंचुको वारबाणो ऽस्त्री यत्तु मध्ये सकंचुकाः ॥
 बध्नन्ति तत्सारसनमधिकंगो ऽथ शीर्षकम् ॥ ६३ ॥

आख्या रथकुटुंबिनः रथं कुटुंबयितुं शीलमस्य यद्वा रथं पव कुटुंबयस्य सारथेरि-
 त्यर्थः । प्राजितारौ । “सव्ये वामे तिष्ठति सव्येष्टः ।” सव्येष्टेति ऋदत इति केचित् ।
 रथिनः स्यंदनारोहाः द्वे रथानारुह्य युध्यताम् । अश्वारोहाः सादिनः द्वे अश्ववार
 “स्वार” इति प्रसिद्धानाम् ॥ ६० ॥ भटः बोधः योद्धा त्रयं श्रेष्ठः । सेनारक्षाः सै-
 निकाः द्वे सेनारक्षकाणां प्रहरिकादीनां “पाहरेकरी गस्तकरी इत्यादिख्यातानाम् ।”
 सेनां रक्षन्ति सैनिकाः । ये सेनायां समवेताः संगतास्ते सैन्याः सैनिका इति च
 स्युः द्वे ॥ ६१ ॥ ये सहस्रेण बलिनः सैन्यवन्तः ते साहस्राः सहस्रिणश्च स्युः
 द्वे । बलं सैन्यं तदस्ति येषां ते । सहस्रं योद्धारः संत्येषां नायकानां ते । परिधि-
 स्थः परिचरः द्वे सेनाभियंतुर्यः समंताच्चरति तस्य दंडनायकस्य “तलावेदार इति
 ख्यातस्य ।” परिधौ सेनांते तिष्ठति परिधिस्थः । सेनानीः वाहिनीपतिः द्वे सेना-
 पतेः । सेनान्यौ ॥ ६२ ॥ कंचुकः वारबाणः बाणं वारयति ण्यंतादणं वृणोति वा ।
 राजदंतादित्वात्परनिपातः । “बाणवार इत्यपि” द्वे सन्नाहस्यं चोलकादेः ।
 “कूबे तु वारबाणम् ।” सकंचुकाः पुरुषा मध्ये मध्यभागे दाढ्यार्थं कंचुकोपरि
 यद्बध्नन्ति तत्सारसनं अधिकंगः द्वे “पचंग पार्चंगी वा इति ख्यातस्य । कचि-
 त्सारसनाधिपांग इति पाठः । तच्च सारसनं ज्ञेयमधिपांगं निबन्धनमिति दुर्गः । अ-
 धिपांगं सारसनमिति कात्यश्च ।” शीर्षकम् ॥ ६३ ॥ शीर्षणं शिरस्त्रं त्रीणि टोप
 इति ख्यातस्य । “शीर्षे कं मुखमस्माच्छीर्षकम् ।” तनुत्रं वर्धं दंशनं उरुच्छदः
 कंकटकः जगरः “जार्जर इत्यपि” कवचः सप्तकं कवचस्य चिलखत इति लोक-

शीर्षण्यं च शिरस्त्रे ऽथ तनुत्रं वर्म दंशनम् ॥
 उग्रच्छदः कंकटको जङ्गरः कवचो ऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥
 आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ॥
 सन्नद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकंकटः ॥ ६५ ॥
 त्रिष्वामुक्तादयो वर्मभृतां कावचिकं गणे ॥
 पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥
 पद्मश्च पदिकश्चाऽथ पादातं पत्तिसंहतिः ॥
 शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठं युधीया गुधिकाः समाः ॥ ६७ ॥
 कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुंखवत् ॥
 अपराद्धपृषत्को ऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः ॥ ६८ ॥

प्रसिद्धस्य । “क्षीवे तु कवचम्” ॥ ६४ ॥ आमुक्तः प्रतिमुक्तः पिनद्धः अपि-
 नद्धः । वष्टिभागुरीत्यल्लोपविकल्पः चत्वारि परिहितकंचुकादेः । आमुच्यते बध्यते
 स्म आमुक्तः । सन्नद्धः वर्मितः सज्जः दंशितः व्यूढकंकटः पंचकवचभृतः । स-
 न्नह्यति स्म सन्नद्धः ॥ ६५ ॥ आमुक्तादयस्त्रिषु । यथा आमुक्ता शाटी । आमुक्तः
 कंचुकः । आमुक्तं वस्त्रम् । एवं सन्नद्धा सज्येत्यादि । वर्मभृतां कवचिनां गणे का-
 वचिकमित्येकम् । पदातिः पदातः पादातिः पादातः । पदातिपत्तिपादातपादावि-
 कपदाजयमित्येकमाला । पत्तिः पदगः पादातिकः “पादातिगः । स्वार्थे कन् ।
 पादाविकृत्युपि पाठः पादाभ्यां अवति । अव रक्षणादौ ।” पदाजिः ॥ ६६ ॥ पद्मः
 पदिकः सप्त पदातेः । पादाभ्यां अतति गच्छति न तु ब्राह्मणेन स पदातिः पादस्य
 पदाज्यातीति पदादेशः । पत्तिसंहतिः पदातिसमूहः पादातामित्येकम् । शस्त्राजीवः कां-
 ङपृष्ठः “काण्डस्पृष्ट इति राजमुकुटः । तत्र स्पृष्टं गृहीतं काण्डं शस्त्रं येन । बाहिताग्न्या-
 दिष्विति परनिपातः ।” आयुधीयः आयुधिकः चत्वारि आयुधजीविनः ॥ ६७ ॥
 कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुंखः त्रीणि शरनिक्षेपनिष्णातस्य । “कृतो ऽभ्यस्तो
 हस्तो यस्य कृतहस्तः ।” लक्ष्याद्वेधात् च्युतः सायको यस्य सो ऽपराद्धपृषत्कः
 स्याद् एकम् ॥ ६८ ॥ धन्वी धनुष्मान् धानुष्कः निषङ्गी अस्त्री धनुर्धरः षट्
 धनुर्धरस्य । धनुष्मन्तौ । काण्डवान् काण्डीरः द्वे शरधारिणः । अयं केवलकाण्डव-

धन्वी धनुष्मान्धानुष्को निषंग्यस्त्री धनुर्धरः ॥

स्यात्कांडवांस्तु कांडीरः शाक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥ ६९ ॥

याष्टीकं पारश्वधिकौ यष्टिपार्श्वधेतिकौ ॥

नैस्त्रिंशिकोऽसिहेतिः स्यात्समौ प्रासिककौ तिकौ ॥ ७० ॥

चर्मौ फलकपाणिः स्यात्पताकी वैजयंतिकः ॥

अनुल्लवः सहायश्चाऽनुचरोऽभिचरः समाः ॥ ७१ ॥

पुरोगाग्रसरप्रष्ठाग्रतः सरपुरः सराः ॥

पुरोगमः पुरोगामी मंदगांमी तु मंथरः ॥ ७२ ॥

जंघालोऽतिजवस्तुल्यौ जंघाकरिकजंघिकौ ॥

त्वादुपाधिभेदाद्वा धनुर्धरतो भिन्नः । शाक्तीकः शक्तिहेतिकः “द्वे शक्त्यायुधधारकस्य ।” शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः । शक्तियष्टचोरीकम् ॥ ६९ ॥ यष्टिहेतिको याष्टीकः एकं “दांडेवाला इति ख्यातस्य ।” परश्वधः परशुः स हेतिर्यस्य सः पारश्वधिकः स्यात् एकं “फरशीकरी गडासेकरी इति ख्यातस्य ।” यष्टिस्वधितिहेतिकाक्वपि पाठः । असिः खड्गः हेतिः रस्त्रमस्य स नैस्त्रिंशिकः एकं “निमचेकरी इति ख्यातस्य ।” प्रासिकः “एकं प्रासायुधहेतिकस्य बल्लमकरी विटेकरी सांगकरी इति ख्यातस्य ।” कौतिकः कुंतहेतिकस्य “भालेकरी इति ख्यातस्यैकम् ।” कुंतो भल्लः ॥ ७० ॥ चर्मौ फलकपाणिः द्वे चर्मधारिणः “ढालाईत इति ख्यातस्य ।” फलति विशीर्यते फलकश्चर्म पाणौ यस्य । पताकी वैजयंतिकः द्वे पताकां बिभ्रतः “निशाणकरी, जरीपटकेकरी इति ख्यातस्य ।” वैजयंत्या चरति वैजयंतिकः । अनुल्लवः सहायः अनुचरः अभिचरः चत्वारि अनुचरस्य ॥ ७१ ॥ पुरोगः अग्रसरः “अग्रसरोऽपि” प्रष्ठः अग्रतः सरः पुरः सरः पुरोगमः पुरोगामी सप्त पुरोगामिनः । प्रतिष्ठते प्रष्ठः । मंदगामी मंथरः द्वे “शनैर्गामिनः” ॥ ७२ ॥ जंघालः “जंघिलः । प्रज्ञालप्रज्ञिलौ तुल्यौ जंघालजंघिलादय इति वाचस्पतिः ।” अतिजवः “अतिबल इत्यपि” द्वयमतिवेगवतः । जंघाकरिकः जंघिकः “जंघांसाध्यत्वादुपचाराद्भक्तिर्जघा ।” यो जंघाबलेन जीवति तत्र द्वयम् । तरस्वी त्वरितः वेगी प्रजवी जवनः

तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जबः ॥ ७३ ॥

जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो जेतव्यमात्रके ॥

जैत्रस्तु जेता यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति ॥ ७४ ॥

सोऽभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रिणोऽप्यभ्यमित्रिण इत्यपि ॥

ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः ॥ ७५ ॥

स्यादुरस्वानुरसिलो रथिनो रथिको रथी ॥

कामंगाम्यनुकामिनी ह्यस्यंतीनस्तथा भृशम् ॥ ७६ ॥

शूरो वीरश्च विक्रांतो जेता जिष्णुश्च जित्वरः ॥

सांयुगीनो रणे साधुः शस्त्राजीवादयस्त्रिषु ॥ ७७ ॥

ध्वजिनी वाहिनी सेना षट्पतनाऽनीकिनी चमूः ॥

वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् ॥ ७८ ॥

जवः षट् त्वरितमात्रस्य ॥ ७३ ॥ यो जेतुं शक्यते स जय्यः । यथा रामेण रावणो जय्यः । रावणं जेतुं रामः शक्तोऽत्येवेत्यर्थः एकम् । जेय इत्येकं जेतव्यमात्रे । यथा जेयं मनः । न तु जय्यम् । जैत्रः जेता द्वे जेतुः ॥ ७४ ॥ यो विद्विषतः शत्रून् प्रति अलं सामर्थ्येन योद्धुं संमुखं गच्छति स अभ्यमित्र्यः अभ्यमित्रिणः अभ्यमित्रिण इति च स्यात् त्रीणि । य ऊर्जस्य पराक्रमस्यातिशयेन युक्तः स ऊर्जस्वलः ऊर्जस्वी इति च स्यात् द्वे । “ऊर्जशब्दोऽदंतः सांतश्च । ऊर्जोऽतिशयान्वित इत्यपि कः” ॥ ७५ ॥ उरस्वान् उरसिलः द्वे “विशालवक्षसः ।” उरस्वंतौ । रथिनः “रथिर् इत्यपि” रथिकः रथी त्रीणि रथस्वामिनः । रथोऽस्यास्तीति रथिनोऽदंतः । यः कामंगामी यथेच्छं गच्छति तच्छीलः सोऽनुकामिनीः स्यात् । “कामंगामीत्यपि” एकम् । तथेति गामिसमुच्चये । यो भृशं गामी अत्यर्थं गमनशीलः सोऽस्यंतीनः एकम् ॥ ७६ ॥ शूरः वीरः विक्रांतः त्रीणि शूरस्य । जेता जिष्णुः जित्वरः त्रीणि जयन्शीलस्य । रणे संयुगे साधुः सांयुगीनः एकं “युद्धकुशलस्य ।” शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठेति यत्प्रागुक्तं तदादयः “सांयुगीनांताः” त्रिषु । ध्वज्यलिंगत्वात् ॥ ७७ ॥ ध्वजिनी वाहिनी सेना षट्पतनाऽनीकिनी चमूः वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं अनीकं एकादश सेनायाः । “पुंसि अनीकः” ॥ ७८ ॥

व्यूहस्तु बलविन्यासो भेदा दंडादयो युधि ॥
 प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः सैन्यपृष्ठं प्रतिग्रहः ॥ ७५ ॥
 एकेभैकरथा त्रयश्वा पत्तिः पंचपदातिका ॥
 पत्त्यंगैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥ ८० ॥

बलस्य सैन्यस्य विन्यासो युद्धार्थे रचनाविशेषेण स्थापनं व्यूह इत्येकं “विहू
 इति ख्यातस्य ।” व्यूहलक्षणम् । मुखे रथा हयाः पृष्ठे तत्पृष्ठे च पदातयः ॥ पा-
 र्श्वयोश्च गजाः कार्या व्यूहोऽयं परिकीर्तित इति । युधि दंडादयो भेदाः विशेषाः
 व्यूहस्येति शेषः । सैन्यस्य दंडवन्निर्यगवस्थानं दंडः । आदिना भोगमंडलादयः ।
 यदाह कामंदकः । तिर्यग्वृत्तिस्तु दंडः स्याद्भोगोऽन्ववृत्तिरेव च । मंडलः सर्व-
 तो वृत्तिः पृथग्वृत्तिसंहत इति । “तत्र अन्येभ्यो गतावृत्तिर्भोगः सर्वशरीरवद-
 वस्थानं मंडलः । गजास्तेनां विजातीयैरमिश्रितानां स्थानसंहतः । एतेषां च
 शकटमकरपताकाः सर्वतोभद्रदुर्जयादयो भेदाः प्रत्येकं संति ।” प्रत्यासारः व्यू-
 हपार्ष्णिः द्वे व्यूहपश्चाद्भाष्यस्य । प्रत्यासारयस्त्रि भग्नान्प्रत्यासारः । “प्रत्यासर इ-
 त्यपि ।” सैन्यपृष्ठः प्रतिग्रहः “परिग्रहः पतद्ग्रह इत्यपि” द्वे सेनायाः
 पश्चाद्भागस्य । प्रतिगृह्यते उवष्टभ्यते सैन्यमनेन प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥ एक
 इभो यस्यां सा एकेभा । एको रथो यस्यां सा । त्रयोऽश्वा यस्यां सा ।
 पंच पदातयो यत्र सा । एतद्विशेषणचतुष्टयविशिष्टां सेना पत्तिः स्यात् । यदुक्तम् ।
 एको रथो गजश्चैको नराः पंच पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तंजज्ञैः पत्तिरित्यभिधी-
 यत् इति एकम् । पत्त्यंगैः पत्त्यंगवैर्गजादिभिस्त्रिगुणैर्यथोत्तरं क्रमात्सेनामु-
 खादय आख्याः स्युः ॥ ८० ॥ तथा । त्रिभुभिः पत्तिभिः सेनामुखम् । त्रिभिः
 सेनामुखैर्गुल्मः । गुल्मत्रयेण गणः । त्रिभिर्गणैर्वाहिनी । तिसृभिः वाहिनीभिः पृतना ।
 पृतनात्रयेण चमूः । एतत्रयेणाऽनीकिनी । तत्रयेण दशानीकिनी । तत्रयेण अक्षौ-
 हिणी । तथा च । अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या ह्यष्टभिः शतैः । संयुक्तानि सह-
 स्राणि गजानामेकविंशतिः २१८७० । एवमेव स्थानं तु संख्यानां कीर्तितं बुधैः
 २१८७० । पंचषष्टिसहस्राणि षट्शतानि दशैव तु । संख्यातास्तुरणास्तैर्गणैर्विना
 रथतुरंगैः ६५६१० । नृणां शतसहस्राणि सहस्राणि तथा नष्ट । शतानि त्रीणि
 चान्यानि पंचाशच्च पदातयः १०९३५० । इत्येकैकम् । भारते अक्षौहिणीप्रमाणम् ।

सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पतना चमूः ॥

अनीकिनी दशानीकिन्यक्षौहिण्यथ संपदि ॥ ८१ ॥

संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मोश्च विपत्त्यां विपदापदौ ॥

आयधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रमथास्त्रियौ ॥ ८२ ॥

धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदंडकार्मुकम् ॥

इष्वासोऽप्यथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥ ८३ ॥

कपिध्वजस्य गांडीवगांडिवौ पुन्नपुंसकौ ॥

कोटिरस्याटनी गोधे तले ज्याघातवारणे ॥ ८४ ॥

अक्षौहिण्याः प्रमाणं तु खगांष्टैर्द्विर्कैर्गजैः । रथैरेतैर्हयैस्त्रिणैः पंचत्रैश्च पदातिभिः ।
गजाः २१८७०, रथाः २१८७०, अश्वाः ६५६१०, नराः १०९३५०
सर्वमेकीकृत्य २१८७०० अक्षौहिणी भवति । महाक्षौहिणीप्रमाणं तु । ख०
द्वयं २ निधि ९ वेदा ४ क्षि २ चंद्रा १ क्षय २ मि, ३ हिमांशुभिः १ । महा-
क्षौहिणिना प्रोक्ता संख्यागणितकोविदैः । सर्वमेकीकृत्य १,३२१,२४९०० ।
एतन्महाक्षौहिणीप्रमाणम् । संपन ॥ ८१ ॥ संपत्तिः श्रीः लक्ष्मीः चत्वारि सं-
पदः । “संपदेत्यन्यत्र ।” विपत्तिः विपत् आपत् त्रीणि आपदः । “आपत्तिः
आपदा इत्यन्यत्र ।” आयुधं प्रहरणं शस्त्रं अस्त्रं चत्वारि शस्त्रनाजस्य ॥ ८२ ॥
धनुः चापः धन्वं शरासनं कोदंडं कार्मुकं इष्वासः सप्त धनुषः । तत्र धनुश्चापे
क्षीत्रे पुंस्त्रि । धन्वं नांतं धन्वनी । “धुन्वमिति अदंतमपि ।” धनुरुदंतोऽपि ।
“शरावापो धनुः स्त्री स्यादिति त्रिकांडशेषान् ।” कर्णस्य धनुः कालपृष्ठं स्यात्
“एकम् । कालो यम इव पृष्ठमस्य ” ॥ ८३ ॥ गांडीवः गांडिवः द्वे अर्जु-
नस्य धनुषि । “गांडिर्ग्रथिरस्यास्ति । क्षीत्रे गांडीवं गांडिवं च । गांड्यजगात्संज्ञा-
यामिति मत्वर्थागो वप्रत्ययः । गांड्येत्यत्र यणा तत्रेण ऋहस्वदीर्घयोर्निर्देशः ।”
कोटिः “कोटी” अटनी “अटनिः” द्वे अस्य धनुषः प्रांते गोधा तले द्वे
ज्या मौर्वी तस्यां आघातस्ताडनं तद्वारणे चर्मादिकृतबाहुबंधविशेषे । “गोधे
तले इति व्यक्तिद्वयार्हित्वम् ” ॥ ८४ ॥ धनुषो मध्यं लस्तक इत्येकम् । मौर्वी
ज्या शिजिनी गुणः चत्वारि धनुर्गुणस्य “चिह्ना इति ख्यातस्य । शिजिनीशब्द-

लस्तकस्तु धनुर्मध्यं मौर्वी ज्या शिंजिनी गुणः ॥ ८५ ॥

सात्यत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपंचकम् ॥ ८६ ॥

लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च शूराभ्यास उपासनम् ॥

पृषत्कबाणविशिखा अजिह्वगखगाशुगाः ॥ ८६ ॥

कलंबमार्गणशराः पत्री रोप इष्टुर्द्वयोः ॥

प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः पक्षो वाजस्त्रिपुंतरे ॥ ८७ ॥

निरस्तः प्रहिते बाणे विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ ॥

तूणोपासंगतूणीरनिषंग इष्टुर्द्वयोः ॥ ८८ ॥

तूण्यां खड्गे तु निखिंशचंद्रहासासिरिष्ट्यः ॥

स्तालव्यादिः ” मूर्वाख्यस्य तूणस्य विकारो मौर्वी । प्रत्यालीढं आलीढं इत्यादयः पंच धनुर्धराणां स्थितिभिदा इत्यर्थः एकैकम् । आदिना समपदं वैशाखं मंडलं च । तत्र वामजंघाप्रसारपूर्वकदक्षिणजंघासंकोचे प्रत्यालीढम् । दक्षिणजंघाप्रसारपूर्वक-वामजंघासंकोचे आलीढम् । पादयोः संमृत्वेन स्थितिः समपदम् । वितस्त्यंतरेण स्थिते पादद्वये वैशाखम् । मंडलकारेण पादद्वयधारणं मंडलकम् ॥ ८५ ॥ लक्षं लक्ष्यं शरव्यं त्रीणि वेधस्य “ निशाण इति ख्यातस्य । ” शराभ्यासः उपासनं द्वे शर-क्षेपाभ्यासस्य । “ शरस्य शरमोक्षस्याभ्यासः शराभ्यासः । ” पृषत्कः बाणः विशिखः अजिह्वगः खगः आशुगः ॥ ८६ ॥ कलंबः मार्गणः शरः “ सरः चित्रपुंसुः सरः शर इति त्रिकांडशेषात् । ” पत्री रोपः इषुः द्वादश बाणस्य । तत्रेषु स्त्रीपुंसयोः । प्रक्ष्वेडनः “ प्रक्ष्वेदन इत्यप्रि ” नाराचः द्वे लोहमयस्य बाणस्य । “ नरानाचामं-ति नाराचः । अन्येभ्यो ऽपीति ङः । प्रज्ञाद्यण् । ” पक्षः वाजः द्वे कंकादिपक्षस्य । उच्चरे निरस्तादिलिप्तकांतास्त्रिषु ॥ ८७ ॥ प्रहिते क्षिप्ते बाणे निरस्त इत्येकम् । विषाक्ते दिग्धः लिप्तकः त्रीणि विषाक्ते बाणे । तूणः उपासंगः तूणीरः निषंगैः इष्टुभिः ॥ ८८ ॥ तूणी पट्टमिषुधेः बाण उवंप्याचा भाता इति ख्यातस्य । इषवो धीयंते यस्यां भस्त्रायां सा इष्टुभिः स्त्रीपुंसयोः । तूणी, स्त्री । “ तूणेषुधौ उपासंग इति रत्नकोशे ” । खड्गः निखिंशः चंद्रहासः असिः रिष्टिः “ कृष्टिरित्यमि । कृष्टिः खड्गस्तरवारीति त्रिकांडशेषः । ” कौक्षेयकः मंडलाग्रः करवालः “ कर-

कौक्षेयको मंडलाग्रः कर्वालः कृपाणवत् ॥ ८९ ॥

त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यान्मेखला तन्निबंधनम् ॥

फलको ऽस्त्री फलं चर्म संग्राहो मुष्टिरस्यत्यः ॥ ९० ॥

दुग्धणो मुद्गरघनौ स्यादीली कर्वालिका ॥

भिदिपालः सृगस्तुल्यो परिधः परिधातिनः ॥ ९१ ॥

द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ॥

स्याच्छस्त्री चांसिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ॥ ९२ ॥

पालः इत्यपि ” कृपाणः नव खड्गस्य । “ त्रवारो इति ख्यातस्य । खंडयति परं खड्गः ” ॥ ८९ ॥ खड्गस्य मुष्टौ त्सरुरित्येकं “ धरुं, मूठ इति ख्यातस्य ” । तकारादिकं पुंसि । आदिना “ कटार खंजीर इत्यादि नामक ” छुरिकादिग्रहः । तस्य खड्गस्य मुष्टेः चर्मवधिकया निबंधनं मेखला स्यात् “ एकं डाली इति ख्यातस्य ” । यथा प्रहरतो हस्तान् न निर्याति खड्गः । फलकः फलं चर्म त्रीणि ढाल इति, ख्यातस्य चर्मणः । “ क्लीबे फलकम् ” । अस्य फलकस्य यो मुष्टिर्ग्रहणस्थानं स संग्राहः एकं “ मूठ इति ख्यातस्य ” ॥ ९० ॥ दुग्धणः “ दुधन इत्यपि ” मुद्गरघनः त्रयं मुद्गरस्य “ मुद्गल इति ख्यातस्य ” । दुग्धणे इति सप्तम्यंतपाठोऽपि ईली “ ईली ईलिः ” कर्वालिका “ कर्वालिकेत्यपि ” द्वे ऋष्वखड्गाद्वितरेकधारस्य शस्त्रस्य “ खांडा इति ख्यातस्य । गुप्ती इति केचित् ” । भिदिपालः सृगः द्वे अश्मप्रक्षेपसाधनस्य रज्जुमयस्य यंत्रविशेषस्य गोफण इति ख्यातस्य । भिदिर्द्वादशतालं तु दशगुणोऽभिधीयत इति । तदवच्छिन्नः कालोऽपि भिदिः तं पालयतीति भिदिपालः ” परिधः परिधातिनः द्वे लोहबद्धहस्तप्रमाणलगुडस्य ॥ ९१ ॥ कुठारः स्वधितिः परशुः परश्वधः परश्वधं दर्शयति । “ परस्वध इत्यपि ” चत्वारि कुठारस्य “ कुन्हाड इति ख्यातस्य ” । तत्र कुठारः स्त्रीपुंसयोः । “ तत्र स्त्रियां कुठारी । कुठारकः परशुरथ छुरिका कोशशस्त्रिकेति रुमसः ” । स्वधितिः पुंसि । शस्त्री असिपुत्री छुरिका असिधेनुका चत्वारि छुरिकायाः “ सुरी इति ख्यातायाः ” ॥ ९२ ॥ शल्यं शंकुः द्वे षाणाग्रस्य आयुधविशेषस्य “ फल इति ख्यातस्य । शलति शल्यम् ।

वा पुंसि शल्यं शंकुर्ना सर्वला तोमरो ऽस्त्रिग्रामम् ॥ ९३ ॥
 प्रासस्तु कुंतः कोणस्तु स्त्रियः पाल्यैश्चिकोटयः ॥ ९४ ॥
 सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसन्नहनार्थकः ॥
 लोहाभिसारो ऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनमविधिः ॥ ९५ ॥
 यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम् ॥
 यात्रा व्रज्या ऽभिनिर्घाणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥ ९६ ॥
 स्यादासारः प्रसरणं प्रचक्रं चलित्रार्थकम् ॥
 अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः ॥ ९७ ॥

शल गतौ ” । यच्छाश्वतः । संख्याकीलंकयोः शंकुः शंकुः प्रहरणांतर इति । ना
 पुमान् । सर्वला “ शर्वला । शार्दूलशर्वलाशलादुरिति शभेदात् । ” तोमरः
 “ द्वे गुरगूंज इति ऋसिद्वयस्य मयदंडाकारशस्त्रभेदस्य । त्रौर्गन्त्रां त्रियते ऽनेन
 तोमरः । शल्यादिचतुष्कमपि तोमरस्येत्येके । तत्र सर्वला स्त्री । प्रासः कुंतः “ द्वे
 भाला इति ख्यातस्य । ” कोणः पालिः “ पाली ” अश्विः “ अश्वीः ” कोटिः
 “ कोटी ” चत्वारि खड्गादिप्रांतभागस्य “ टोक् इति ख्यातस्य । तत्र पाल्यैर्दयः
 स्त्रियाम् ” ॥ ९३ ॥ सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसन्नहनं त्रीणि चतुरंगसैन्यसन्नह-
 नस्य “ जमाव ” इति ख्यातस्य । सर्वसन्नहनमर्थोऽयस्य ” । सर्वेषामभिसरणं
 सर्वाभिसारः । अस्त्रभृतां राज्ञां महानवम्यां दशम्यां वा नीराजनसमये शस्त्रादि-
 समर्पणलक्षणः यो विधिः स लोहाभिसार इत्युच्यते एकम् । लोहं शस्त्रं अभि-
 सार्यते प्रस्थाप्यते ऽत्र लोहाभिसारः । “ लोहाभिहारो ऽपि । लोहस्य शस्त्रस्या-
 भितो हरणम् । लोहाभिहार इत्युक्तो विधिर्नीराजनोत्तर इत्यमरमाला । नीराजनो
 विधिरिति पाठे निःशेषेण गुजनमत्रेति बहुव्रीहिर्बोध्यः ” ॥ ९४ ॥ अरौ शत्रुस-
 मीपे यत्सेनया सहाभिगमनं तदभिषेणनं स्यात् एकम् । यात्रा व्रज्या अभिनिर्घाणं
 प्रस्थानं गमनं गमः षट्कं प्रयाणस्य ॥ ९५ ॥ आसारः प्रसरणं “ प्रसरणीत्यपि
 पाठः । प्रसरणिरित्यपि ” द्वे सैन्यस्य सर्वतो व्याप्तेः । प्रचक्रं चलितं द्वे अस्थित-
 सैन्यस्य । प्रचक्रं चलितं त्रिष्वित्यमरमाला । रणे अहितान्प्रति भयरहितस्य
 शूरस्य यद्गमनं सोऽभिक्रम इत्येकम् । “ अतिक्रम इत्यपि ” ॥ ९६ ॥ वैतालिकाः

वैतालिका बोधकराश्चाक्रिका घांटिकाऽर्थकाः ॥

स्युर्मागधास्तु मगधा नंदिनः स्तुतिपाठकाः ॥ ९७ ॥

संशप्तकास्तु समयत्संग्रामादनिवर्तिनः ॥

रेणुर्दयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न द्वयो रजः ॥ ९८ ॥

चूर्णे क्षोदः समुत्पिजपिंजलौ भृशमाकुले ॥

पताका वैजयंती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम् ॥ ९९ ॥

सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्थाऽतिभयप्रदा ॥

बोधकराः द्वे ये नृपान्स्तुतिपाठेन प्रातर्बोधयन्ति तेषु । “विविधेन तालेन शब्देन चरन्ति ते वैतालिकाः ।” चाक्रिकाः घांटिकाः द्वे बन्दिविशेषेण । घंटाघातेन ये शङ्कन्ति ते घांटिकाः । यदाहुः । प्रबोधसमये । घंटाशिल्पास्तु घांटिका इति । “चाक्रिका घटिकाथंका इति कचिन्पाठः । तत्र चक्रमस्ति वाङ्मतेन यस्य । ठन् । घटी कार्यन्ति कै शब्दे द्वे घटिकावादकस्य ।” मागधाः मगधाः “मधुका इति मुकुटः । मधु मधुरं कार्यन्ति इति विग्रहः ।” द्वे गजाग्रतो वंशक्रमस्य स्तावकानाम् । यदाहुः । मागधाः भूतवंशज इति । वंदिनः स्तुतिपाठकाः द्वे राजादिस्तुतिपाठकेषु “भाट इति ख्यातेषु ।” वन्दन्ते स्तुवंते तच्छीला वंदिनः । “यदुक्तम् । वंदिनंस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तय इति ।” चत्वार एकार्थी इत्येके ॥ ९७ ॥ समयाल्लपथाद्यैः संग्रामादनिवर्तिनोऽपगङ्गमुखाग्ने संशप्तकाः स्युरेकम् । रेणुः धूलिः “धूलौ” पांसुः “पांशुः” रजः स्त्रियां धूत्याः “धूळ इति ख्यातायाः । रेणुः स्त्रीपुंसयोः ।” पांसुः पुंसि । रजः द्वे ॥ ९८ ॥ चूर्णं क्षोदः द्वे पिष्टस्य रजसः । “पडपि रजस इत्येके । चूर्णः पुष्टिगोऽपि । चूर्णो धूलौ क्षारभेदे चूर्णानि वासयुक्तिर्ध्वैति मेदिनी । चूर्णानि दामयोगाः स्युश्चूर्णो धूलिः स-शर्कर इति शाश्वतश्च ।” समुत्पिजः पिंजलः द्वे अत्यन्तमाकुले सैन्यादौ । पताका वैजयंती केतनं ध्वजं चत्वरि पताकायाः । केतनादि द्वयं पताकादंडस्येत्येके । “पुंसि ध्वजः” ॥ ९९ ॥ या युद्धभूमिः खंडितैर्गजादिभिरतिभयदा सा वीरा-शंसनं स्यात् “एकम् । वीरा आशंसन्ते ऽत्र वीराशंसनम् । आङः शसि इच्छा-याम् ।” अहंपूर्वमहंपूर्वं अहमग्रे भवामीत्याग्रहपुरःसरं पूर्वं युद्धं अहंपूर्विका

अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ॥ १०० ॥

आहोपुरुषिका दर्पाद्याः स्यात्संभावनात्मनि ॥

अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः ॥ १०१ ॥

द्रविणं तरः सहोबलशौर्याणि स्थाम शुष्मं च ॥

शक्तिः पराक्रमः प्राणो विक्रमस्त्वतिशक्तिता ॥ १०२ ॥

वीरपाने तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ॥

युद्धमायोधनं जन्यं प्रधने प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥

मृधमास्कंदने संख्यं समीकं सांपरायिकम् ॥

अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ॥ १०४ ॥

संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः ॥

स्यात् । सुपसुपेति समाप्ते स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् । एकम् । स्त्रियाम् ॥ १०० ॥
दर्पादात्मविषये या संभावना सामर्थ्याविकरणं सा आहोपुरुषिकेत्युच्यते । अहं-
पुरुष इत्यहंकारवानहोपुरुषस्तद्भाष आहोपुरुषिका एकम् । यः परस्परमहं शक्तो-
ऽहं शक्त इत्यहंकारः सा अहमहमिका स्यात् । अहमहंशब्दोऽस्त्यत्र वीष्मायां द्विवच-
नम् । एकं षडक्षरम् ॥ १०१ ॥ द्रविणं तरः सहः बलं शौर्यं स्थाम शुष्मं शक्तिः
पराक्रमः प्राणः देश पराक्रमस्य । तरसी । महसी । स्थामनी । शुष्ममदंतम् ।
“सह इत्यदंतो ऽपि । सहो ऽस्त्रियां बले न स्त्रीति रभसः । सहो बले न स्त्रियां स्यादिति
मेदिनी च” । विक्रमः अतिशक्तिता, अतिपराक्रमस्य ॥ १०२ ॥ रणे वृत्ते सति
तच्छ्रमशांत्यर्थं अथवा भाविनि विविष्यति रणे तदुत्साहवृद्ध्यर्थं यद्दीराणां मद्यपानं
तद्दीरपानं स्यात् । “वीरपानमित्यपि । वा भावकरणयोरिति णत्वम्” । युद्धं आ-
योधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥ मृधं अस्कंदनं संख्यं समीकं सांप-
रायिकं “संपरायिकं” कन् । समरः अनीकः रणः कलहः विग्रहः ॥ १०४ ॥
संप्रहारः अभिसंपातः कलिः संस्फोटः । “संस्फोटः” संयुगः अभ्यामर्दः
“अभिमर्द इत्यपि” । “अभिमर्दस्तु पुंसि स्यादवमर्दे संपराये चेति मेदिनी ।”
समाधातः संग्रामः अभ्यागमः आहवः ॥ १०५ ॥ समुदायः संघर्षः
समितिः आजिः समित् युत् एकत्रिंशद्युद्धस्य । संख्यं व्यनुस्वारम् । सम-

अभ्यामर्दसमाधौ तसंग्रामाभ्यागमाहवाः ॥ १०५ ॥
 समुदायः स्त्रियः संयत्समित्यजिसमिद्युधः ॥
 नियुद्धं बाहुयुद्धे ऽथ तुमुलं रणसंकुले ॥ १०६ ॥
 क्ष्वेडां तु सिंहनादः सात्करिणां घटन्त घटा ॥
 क्रंदनं योधसंसर्गो बृंहितं करिगर्जितम् ॥ १०७ ॥
 विस्फारो धनुषः खानः पटहाडंबरौ समौ ॥
 प्रसभं तु बलात्कारो हठो ऽथ स्खलितं छलम् ॥ १०८ ॥
 अजन्यं क्लीबमुत्पात उपसर्गः समं त्रयम् ॥
 मूर्च्छा तु कश्मलं मोहो ऽप्यवमर्दस्तु पीडनम् ॥ १०९ ॥
 अभ्यवस्कंदनं त्वभ्यासादनं विजयो जयः ॥
 वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा ॥ ११० ॥

रादित्रयं अस्त्रियाम् । संयत्ता । समितौ । युधौ । नियुद्धं बाहुयुद्धं द्वे बाहुयुद्धस्य ।
 तुमुलं इत्येकं रणस्य संकुले परस्परसंबाधे वर्तते ॥ १०६ ॥ क्ष्वेडा सिंहनादः
 द्वे वीराणां सिंहनादतुल्यनादविशेषस्य । क्ष्वेडा टाबंता । करिणां घटना युद्धे संघ-
 टनं घटा स्यात् । योधानां संरावः आक्रोशपूर्वकः शब्दः क्रंदनं स्यात् अन्यो-
 न्यस्पर्धया योधानामावहानस्य एकम् । करिणां गर्जितं बृंहितं स्यात् एकम् ॥ १०७ ॥
 धनुषः शब्दो विस्फारः एकम् । पटहः आडंबरः द्वे संग्रामध्वनेः प्रसभं बला-
 त्कारः हठः त्रीणि बलात्कारस्य । “प्रगता सभा विस्वारो ऽस्मात्प्रसभम् । बला-
 त्करणं बलात्कारः” । स्खलितं छलं द्वे युद्धमर्यादायाश्चलनस्य ॥ १०८ ॥
 अजन्यं उत्पातः उपसर्गः त्रयमुत्पातस्य “शुभाशुभसूचकस्य । न जने स्नाधु
 अजन्यम्” । मूर्च्छा कश्मलं मोहः त्रीणि मूर्च्छायाः अवमर्दः पीडनं द्वे सस्यादि-
 संपन्नस्य देशस्य यत्पञ्चक्रेण पीडनं तत्र ॥ १०९ ॥ अभ्यवस्कंदनं अभ्यासादनं
 द्वे छलदीक्षप्रणस्व धाड इति ख्यातम् । छापा इत्यपि । विजयः जयः द्वे शत्रुप-
 राद्धिमुखीकरणेन लब्धस्योत्कर्षस्य । वैरशुद्धिः प्रतीकारः वैरनिर्यातनं त्रीणि वैर-
 प्रतीकारस्य ॥ ११० ॥ प्रद्रावः उद्रावः संद्रावः संदावः विद्रवः द्रवः अपर्कमः

प्रद्रावोद्रावसंद्रावसंद्रावा विद्रवो द्रवः ॥

अपक्रमोऽपयानं च रणे भंगः पराजयः ॥ १११ ॥

पराजितेपराभूतौ त्रिष्टु नष्टतिरोहितौ ॥

प्रमापणं निर्वहणं निकारणं विशारणम् ॥ ११२ ॥

प्रवासनं परासनं निर्वहणं निर्वहणम् ॥

निर्वासनं संज्ञपनं निर्ग्रथनमपासनम् ॥ ११३ ॥

निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् ॥

निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ॥ ११४ ॥

उद्वासनप्रमथनकथनोज्जासनानि च ॥

आलंभपिञ्जविशरघातोन्माथवर्धा अपि ॥ ११५ ॥

स्यात्पंचतौ कालधर्मो द्विष्टांतः प्रलयोऽत्ययः ॥

अंतो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियाम् ॥ ११६ ॥

परासुप्राप्तपंचत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः ॥

अपयानं अष्टौ पलायनस्य । यः रणे भंगः स पराजय इत्येकम् ॥ १११ ॥

पराजितः पराभूतः द्वे निर्जितस्य । नष्टः तिरोहितः द्वे निलीनस्य । त्रिष्विति का-
काक्षिवदुभयत्र युज्यते । प्रमापणादिवधांतानि त्रिंशन्नामानि बधस्य । “ज्ञानि ।

प्रमापणं प्रमापनं वा । निर्वहणं निर्वहणं वा । निकारणं विशारणं निश्चारणं वा ॥ ११२ ॥

प्रवासनं परासनं निर्वहणं निर्वहणमिति वा । निर्वहणं निर्वासनं सं-
ज्ञपनं मारणतोषणनिशामनेषुज्ञा ज्ञपमिञ्चेति वा । निर्ग्रथनं निर्ग्रथनं वा । अपा-
सनम् ॥ ११३ ॥

निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनं निर्वापणं विशसनं मारणं
प्रतिघातनम् ॥ ११४ ॥ उद्वासनं प्रमथनं कथनं उज्जासनं । प्रमापणमित्या-
रभ्योज्जासनपर्यंतं भावत्युडंताः । आलंभः पिञ्जः विशरः घातः उन्माथः “उ-

न्मथो वा” बधः इति ॥ ११५ ॥ पंचतौ “पंचत्वं” कालधर्मः द्विष्टांतः
प्रलयः अत्ययः अंतः नाशः मृत्युः मरणं निधनः दश मरणस्य । तत्र मृत्युर्द्वयोः ।

निधनमस्त्रियाम् ॥ ११६ ॥ परासुः प्राप्तपंचत्वः परेतः प्रेतः संस्थितः मृतः

मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते चिता चित्या चितिः स्त्रियाम् ॥ ११७ ॥
 कबंधो ऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् ॥
 श्मशानं स्यात्पितृवनं कुणपः शवमस्त्रियाम् ॥ ११८ ॥
 प्रग्रहोपग्रहौ बंधां कारा स्याद्वंधनालये ॥
 पुंसि भूमन्यसवः प्राणाश्चैवं जीवो ऽसुधारणम् ॥ ११९ ॥
 आयुर्जीवितकालो ना जीवतुर्जीवनौषधम् ॥
 ॥ इति क्षत्रियवर्गः ॥

ऊरव्या ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः ॥

प्रमीतः सप्त मृतस्य । एते वाच्यलिङ्गाः । चिता चित्या चितिः त्रयं प्रेतदाहाधार-
 चुद्धेः सर्ण इति ख्यातस्य ॥ ११७ ॥ अपमूर्धं मस्तकहीनं नर्तकक्रियायुक्तं
 यत्कलेवरं “धद इति ख्यातं” स कबंधः स्यात् । कबंधं सलिले तुण्डे कबंधो
 राहुरक्षसोरित्युक्तम् । एकम् । युद्धे सहस्रपूरणः कबंधो नृत्यते । उपचारान्नर्तन-
 रहिते ऽपि प्रयोगः । श्मशानं पितृवनं द्वे प्रेतभूमेः “मसणवटी इति ख्यातायाः ।”
 शवः शेते ऽस्मिन् श्मशानं “द्वितालव्यं ।” कुणपः शवं द्वे निर्जीवशरीरस्य ।
 “पुंसि तु शवः” ॥ ११८ ॥ प्रग्रहः उपग्रहः बन्दी “बंदिरित्यपि” त्रीणि
 “चोरादेराकर्षणस्य बन्दी अटकाव इति कैद इत्यपि ख्यातस्य ।” बंधनगेहे
 कारेत्येकं स्त्रियाम् । असवः प्राणाः द्वे प्राणानां भूम्नि बहुत्वे । एवंशब्दात्प्राणा
 अपि नित्यं पुंसि भूम्नि च । प्राणो नाम वायुः तत्तु वायुमात्रविवक्षया ।
 जीवः असुधारणं द्वे प्राणधारणस्य ॥ ११९ ॥ जीवितवच्छिन्नः काल आयुः
 स्यात् एकम् । असंतं ह्येवे जीवितस्यौषधं रक्षणोपायो जीवातुः स्यात् । ना
 पुमान् एकम् ॥ इति क्षत्रियवर्गः ॥ ४ ॥ ऊरव्यः ब्रह्मण ऊरोर्जातः । शरीरावयवाद्यन्
 भोगुणः अवादेशः । ऊरुजः अर्यः वैश्यः भूमिस्पृक् विट् । षट् वैश्यस्य । आ-
 जीवः जीविका वार्ता वृत्तिः वर्तनं जीवनं षट् जीविकामात्रस्य ॥ १ ॥ कृषिः
 कर्षणम् । पशुपालस्य कर्म पशुपालार्थं गोरक्षणादि । वणिजां कर्म नाणिज्यं क्रय-
 विक्रयादि । “वणिज्यं । वणिजेत्यपि ।” एवं त्रयो वृत्तयो वैश्यानां जीविका-

आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने ॥ १ ॥

स्त्रियां कृपिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः ॥

मेवा श्वष्टिरनृतं कृषिं छशिलं त्वृतम् ॥ २ ॥

द्वे याचितायाचितयोर्थथासंख्यं मृतामृते ॥

सत्यानृतं वणिग्भावः स्याद्वणं पर्युदंचनम् ॥ ३ ॥

उद्धारोऽर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ॥

याञ्जयाप्तं याचितकं निमयादापमित्यकम् ॥ ४ ॥

भेदा इत्यर्थः । कृपिगोश्ववाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजमिति महाभारते भगवद्गी-
तायाम् । अथ मृतामृताभ्यां जीवते मृतेन प्रमृतेन वा । सत्यानृताभ्यामपि वा न
श्ववृत्त्या कथंचनेत्यादिस्मृत्युक्तान्वृत्तिभेदान्वयुत्पादयति । सेयं परचित्तानुवर्तने-
सा श्ववृत्तिः । “शुभो वृत्तिरिव शुन इव वृत्तिर्वा । शुनो वृत्तिः स्मृता सेवां
गर्हितं तद्विजन्मभाम् । हिंसादोषप्रधानत्वादनृतं कृषिरुच्यते इत्युक्तम् ।” श्ववृत्तिर्नी-
चसेवनमिति श्रीभागवते १ एकम् । कृपिः कर्षणं तदनृतं स्यात् । अनृतं कर्षणं
स्मृतमिति स्मृतेः । “प्रनृतमिति क्वचित्पाठः । प्रनृतं कर्षणं स्मृतमिति मनूक्तैः ।”
एकम् । उच्छश्च शिलं च उच्छशिलं समाहारद्वन्द्वः । आपणादौ पतितकणानामेकशो
ग्रहणमुच्छः । क्षेत्रादौ स्त्रामित्युक्तकणिशानां ग्रहणं शिलम् । एतद्वयं कृतमित्युच्यते ।
“उच्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलमिति यदवः । पुमानुच्छः शिलं स्मृत-
मिति बोधालितः ।” एकम् ॥ २ ॥ याचिते प्रत्यहं तंदुलादियाचन्यायां मृतमि-
त्येकम् । मृतं तु निन्ययाच्चा मृदित्युक्तेः । अयाचिते अजगरवर्तनवद्याचन्यां विनैव लब्धे
अमृतमित्येकम् । वणिग्भावां वाणिज्यं क्रयविक्रयादि तत्सत्यानृतं स्यात् एकम् ।
किंचित्सत्यं किंचिदसत्यं सत्यानृतम् । कृणं पर्युदंचनम् ॥ ३ ॥ उद्धारः त्रयमृणः ।
“उद्धारश्चोद्धृतावृण इति विश्वः ।” अर्थप्रयोगः कुसीदं “कुशीदं कुषीदं चैतयपि ।”
वृद्धिजीविका त्रीणि ऋणसंबंधिकालांतरद्रव्येण लोके “व्याजं इति ख्यातेन” जीवि-
कायाम् । यद्वा यदाप्तं तद्याचितकं “एकं जायां आपणलेला जायजाणा जिन्नस्
इति ख्यातस्य । निमयात्परिवर्तोदाप्तं आपमित्यकम् । अपमित्य आप्तं “अपमि-
त्ययाचिताभ्यां ककनौ । परिवर्तो विनिमय इति मेदिनी ।” निमयः परिवर्तः

उत्तमर्णाधमर्णो द्वौ प्रबोक्तृग्राहकौ क्रमात् ॥

कुसीदिको वार्धुषिको वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषिः ॥ ५ ॥

क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषिकश्च कृषीवलः ॥

क्षेत्रं त्रैहेयशालेयं त्रीहिशाल्युद्भवोचितम् ॥ ६ ॥

यव्यं यवक्यं षष्टिक्यं यवादिभवनं हि यत् ॥

तिल्यं तैलीनवन्माषोमाणुभंगा द्विरूपता ॥ ७ ॥

मौद्गीनकौद्रवीणादिशेषधान्योद्भवक्षेमम् ॥

स्यादिति मनुः ॥ ४ ॥ प्रयोक्ता ऋणस्य दाता उत्तमर्ण इत्येकं सावकार इति प्रसिद्धस्य । “उत्तमर्णं ऋणमस्य” ऋणस्य ग्राहको ऽधमर्ण इत्येकं कर्जदार इति प्रसिद्धस्य । कुसीदिकः वार्धुषिकः वृद्ध्याजीवः वार्धुषिः चत्वारि ऋणं दत्वा तद्वृद्ध्याजीविनः पुरुषस्य । “कुसीदार्थं प्रयच्छति कुसीदिकः । वृद्धिं गृह्णां प्रयच्छति वार्धुषिकः” ॥ ५ ॥ क्षेत्राजीवः कर्षकः “कार्षको वा” कृषिकः कृषीवलः चत्वारि कृषीवलस्य शेतकरीति लौकिकभाषायाम् । कृषिरस्यास्तीति कृषीवलः । वले इति दीर्घः । त्रीह्युद्भवोचितं त्रीहिणामुद्भवे योग्यं क्षेत्रं त्रैहेयं एकम् । शाल्युद्भवोचितं क्षेत्रं शालेयं एकम् ॥ ६ ॥ यवदीनां भवनं उद्भवोचितं यन्क्षेत्रं तत् यव्यादि । यथा यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवका अल्पयवास्तेषां भवनं क्षेत्रं यवक्यम् । “यवकः शकधान्यो यवः” । षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते तेषां भवनं क्षेत्रं षष्टिक्यं एकैकम् । तिल्यं तैलीनवन्माषादेः क्षेत्रविषये द्विरूपता स्यात् । यथा तिल्यं तैलीनं द्वे तिलानां भवने क्षेत्रे । एवं माष्यं माषीणं द्वे माषाणां भवने क्षेत्रे । उमा अतस्यस्तासां क्षेत्रं उम्यं औमीनं द्वे । अणुधान्यभेदस्तत्क्षेत्रे अणव्यं आणवीनं द्वे । भंगा मातुलानी तत्क्षेत्रं भंग्यं भांगीनं द्वे ॥ ७ ॥ शेषाणां त्रीह्यादिभ्य उक्तेभ्यो ऽन्धेषां मुद्गादीनां धान्यानामुद्भवोचितं क्षेत्रं मौद्गीनादि स्यात् । शेषधान्योद्भवोचितमिति वा पाठः । यथा मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् एवं कौद्रवीणम् । आदिना चाणकीर्णम् । गौधुमीनम् । कालायीनम् । कौलथीनम् । प्रैयंगवीनमित्यादि । धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ईनादेशः एकैकम् । “शाकशाकटं शाकशाकिनं द्वयं शाकक्षेत्रादिके क्लीबं । भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनाविति वार्तिकेन सिद्धमेतत् । आदौ उप्तं

“शाकक्षेत्रादिके शाकशाकटं शाकशाकिनम्” ॥

बीजाकृतं तृप्तकृष्टे सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥ ८ ॥

त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि तस्मिन् ॥

द्विगुणाकृते तु सर्वं पूर्वं शंवाकृतमपीह ॥ ९ ॥

द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढकिकादयः ॥

खारीवापस्तु खारीक उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥ १० ॥

पुनःपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रमस्य तु ॥

कैदारकं स्यात्कैदार्यं क्षेत्रं कैदारिकं गणे ॥ ११ ॥

पश्चात्कृष्टं क्षेत्रमुत्तकृष्टं तत्र बीजाकृतमित्येकम् । “ बीजेन सह कृतं कृष्टं बीजा-
कृतम् । कृषो द्वितीयंति डाच् । ” सीत्यं कृष्टं हल्यं त्रीणि कृष्टमत्रस्य । सीतया
हललेखया संमितं सीत्यम् । “ सीत्यमित्यपि । ” हलेन कृष्टं हल्यम् ॥ ८ ॥
त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यं चत्वारि वारत्रयकृष्टस्य । त्रिगुणं
“त्रिवारं” कृतं कृष्टं क्षेत्रं त्रिगुणाकृतम् । संख्यायाश्चेति डाच् । तस्मिन् त्रिगु-
णाकृते इत्यर्थः । द्विगुणाकृते ऽपि सर्वं पूर्वं योज्यम् । यथा द्विगुणाकृतं द्वितीया-
कृतं द्विहल्यं द्विसीत्यं चत्वारि वारद्वयकृष्टस्य । इह द्विःकृष्टे शंवाकृतमित्यपि नाम ।
“शंवशब्दो द्वितीयकर्षणं वर्तते इति रामाश्रमः । सिद्धांतकौमुद्यां तु शंवशब्दः प्रति-
लोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं प्रतिलोमं कर्षणीत्यर्थः । शंवाकृतमिति दंत्यादिरपि । ” एवं
पंच ॥ ९ ॥ उप्यते ऽस्मिन्निति वापः क्षेत्रम् । द्रोणादिपरिमितधान्यस्य वापादौ
द्रौणिकादयः स्युः । यथा द्रोणस्य वापः क्षेत्रं द्रौणिकः । आढकस्य वापः आढ-
किक्तः । आदिशब्दात्प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकः । “ कौडविकः ” इत्यादि ।
वापादावित्यादिशब्दात्पचादिग्रहः । द्रोणस्य पचो द्रौणिकः कट्टाहः । खारीवापः
खारीपरिमितं यत्रोप्यते स खारीकः एकम् । उत्तमर्णादयः खारीकांताः त्रिलिंग्याम् ।
वाच्यलिंगत्वात् ॥ १० ॥ वप्रः केदारः क्षेत्रं त्रीणि क्षेत्रस्य “ शेत इति श्रुत्यात-
स्य । ” वप्रः प्राकाररोधसोः । क्षेत्रे ताते चये रेणाविति हैमः । अस्य क्षेत्रस्य गणे
समूहे कैदारकं कैदार्यं “कैदारं” क्षेत्रं कैदारिकं इति चत्वारि ॥ ११ ॥ लोष्टं

लोष्टानि लेष्टवः पुंसि कोटिशो लोष्टभेदनः ॥

प्राजनं तोदनं तोत्रं खनित्रमवदारणे ॥ १२ ॥

दात्रं लवित्रमाबंधो योत्रं योक्रमथो फलम् ॥

निरीशं कुटर्कं फालः कृषको लांगलं हलम् ॥ १३ ॥

गोदारणं च सीरो ऽथ शम्यां स्त्री युगकीलकः ॥

ईषां लांगलदंडः स्यात्सीता लांगलपद्धतिः ॥ १४ ॥

लेष्टुः द्वे मृत्तिकखंडस्य । “ढेंकुळ, डिफळ इति ख्यातस्य । लोष्टं पुंस्यपि ।
लेष्टुः षंडे ऽपि लोष्टः स्यादिति बोपालितः ।” कोटिश “कोटीश इत्यपि” लोष्ट-
भेदनः द्वे लोष्टभंजनमुद्गरस्य “कुळव, डिफळा-इति ख्यातस्य । प्राजनं तोदनं
तोत्रं त्रीणि धृषादेस्ताडनोपयोगिनस्तोत्रस्य “आंसूड, चाबूक इति ख्यानस्य ।”
तुद्यत्ते अनेन तात्रम् । यलक्ष्यम् । तोत्रवेत्रैकपाणये । खनित्रं अवदारणं द्वे कुदालादेः
“कुदळ इति ख्यातस्य” ॥ १२ ॥ दात्रं लवित्रं द्वे ऽनुग्रति छिनत्ति अनेन
लवित्रं “इळा, कोपता” इति प्रसिद्धम् । आबंधः योत्रं योक्तं त्रीणि युगबंधनो-
पयोगिन्ग्रं रज्जौ “जुंपणी जोतें इति ख्यातायाम् ।” फलं निरीशं “निरीष-
मिति” कुटर्कम् । “दीर्घादिरिति मुकुटः”, फालः कृषकः “कृषिकः । कृषि-
काकृषिकौ फालकृषकाविति रुद्रातिस्त्रियामपि” । पंच लांगलम्याधः स्थिते काष्ठे
यस्याग्रं लोहेन प्रबध्यते । “आद्यत्रयं यत्र काष्ठे फालो निबध्यते तस्य । अंत्य-
द्वयं फालस्येत्यपि मतम् ।” फलति विशीर्यते भूमिरनेन-फालः । लांगलं हलं
“हलः । हलः फालवहः सीतेति विक्रमादित्यः । हालो हले पुमान् हाला
मदिरार्यां च योषितीति मेदिनी” ॥ १३ ॥ ग्रेनेस्फुं सीरः “शीर इत्यपि”
चत्वारि हलस्य । शम्या युगकीलकः द्वे युगस्य कीलके खीळ इति ख्याते ।
शम्यते धृषादिरनया शम्या लांगलस्य दंड ईषा स्यात् । “ईशा” । प्रभुशंकर-
योरीशः स्त्रियां लांगलदंडक इति तालव्यांते रुद्रभसौ । ईशः स्वामिनि रुद्रे च
स्यादीशा हलदंडक इति ज्ञांतेषु विज्ञः । एकं इसाड इति ख्यातस्य । लांगलप-
द्धतिः हलरचिता रेखा सीता स्यात् । “शीतः । शीता नभः सरिति लांगलपद्धतौ
“च. शीता दशानन्तरिपोः सहधर्मिणी च । शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च
शीतो ऽलसे च बहुवाररतौ च दष्ट इति तालव्यादौ धरणिः । एकं नांगराचें तास

पुंसि मेधिः खलेदारु न्यस्तं यत्पशुबन्धने ॥

आशुव्रीहिः पाटलः स्याच्छितशूकयवौ समौ ॥ १५ ॥

तोकमस्तु तत्र हरिते कलायस्तु सतीनकः ॥

हरेणुः स्फुरकौ चास्मिन्कारदूषस्तु कोद्रवः ॥ १६ ॥

मंगल्यको मसूरोऽथ मकुष्टकमयुष्टकौ ॥

वनमुद्गः सर्षपे तु द्वौ तंतुभकंदंबकौ ॥ १७ ॥

इति ख्यातस्य ॥ १४ ॥ पशुबन्धने वृषादिबन्धननिमित्ते यत्काष्ठं न्यस्तं निखातं तत्र मेधिः “मेधिरित्यपि” खलेदारु इति द्वे “मेढ इति ख्यातस्य ।” खलेदारुविति हलदन्तादिति सप्तम्या अलुक् । यद्वा खले धान्यमर्दनस्थले यदारु इति पृथक्पदं वा । आशुः व्रीहिः पाटलः “पाटलिरित्यपि । पाटलो कर्णोऽस्यास्तीति” त्रयं व्रीहेः । “पाटलो व्रीहिपाटल उच्यते इति नामद्वयमिति सुभूतिः” । तत्र आशु क्लीबे “पुंस्त्वपि” । आशुस्तु व्रीहिशीघ्रयोरिति हेमचन्द्रः । आशुव्रीहिः रित्येकं पदमिति सुभूतिः । आशुव्रीहौ पाटलो नाश्वेतरक्तेऽन्यालिंगवानिति रुद्रोऽपि ॥ व्रीह्यादिः । पुंसि धान्यमात्रेऽपि व्रीहिं वक्ष्यन्ति । शितशूकः यवः द्वे जव इति ख्यातस्य । “शितशूको द्वितालव्यः । मध्यतालव्योऽपि” ॥ १५ ॥ तत्र यवे हरिते हरिद्वर्णे तोकम इत्येकं “निःशूकयवस्य ।” कलायः सतीनकः । “सातीनक इति माधवः । प्रज्ञावण् । सतीलक इति मेदिनी ।” हरेणुः स्फुरकः चत्वारि “वाटाणा इति ख्यातस्य ।” कोरदूषः कोद्रवः “काद्रव इत्यपि” द्वे हरीक इति ख्यातस्य ॥ १६ ॥ मंगल्यकः मसूरः । “मसूरा मसूरा । वेश्यायां व्रीहिभेदे च मसूरा मसूरा ख्याता । मसूरमसूरौ पुंसि द्वावेतावपि चैतयोरिति रभसः । मसूरा मसूरा वा ना वेश्याव्रीहिप्रभेदयोरिति मेदिनी च । द्वे मसूर इति ख्यातस्य ।” मकुष्टकः “मकुष्टकः मकुष्टकः । विश्वमेदिन्योस्तु मकुष्टो व्रीहिभेदे नेति टवर्गद्वितीयांतः ।” मयुष्टकः “मयुष्टकः । मपुष्टकः । मपुष्टोऽपि मपुष्टकः मपुष्टोऽप्यन्यत्र ।” वनमुद्गः “व्रीणि मठ, मटकी इति ख्यातस्य ।” सर्षपः तंतुभः तंतुभोऽपि । कदंबकः त्रयं सांसव “शिरस” इति ख्यातस्य । “सर्षपः स्यात्सर्षप इति त्रिकाण्डशेषः” ॥ १७ ॥ एष सर्षपो धवलः शुभ्रश्चेत्सिद्धार्थ इत्येकम् । गोधूमः सुमनः द्वे गह्वं इति ख्यात-

सिद्धार्थस्त्वेष धवलो गौधूमः सुमनः समौ ॥

स्याद्यावकस्तु कुलमाषश्चणको हरिमंथकः ॥ १८ ॥

द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलापिंजश्च निष्फले ॥

क्षवः क्षुताभिजननो राजिका कृष्णिका ऽऽसुरी ॥ १९ ॥

स्त्रियौ कंगुप्रियंगू द्वे अतसी स्यादुमा क्षुमा ॥

मातुलानी तु भंगायां ब्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ॥ २० ॥

किंशारुः सस्यशूकं स्यात्कणिशं सस्यमंजरी ॥

धान्यं ब्रीहिः स्तंबकरिः स्तंबो गुच्छस्तृणादिनः ॥ २१ ॥

स्य । सुमनो ऽदंतः । यावकः कुलमाषः “कुलमास इति दंत्यांतः” द्वे अर्ध-
स्विन्नस्य यवादेः । “अर्धशिजे यवादिकं घुगन्या इति च ख्यातस्य” । धान्यभेद-
स्येत्येके । “शूकशून्ययवादेरित्यन्ये” । चणकः हरिमंथकः । हरिमंथज इत्य-
पि । “द्वे हरभरा इति ख्यातस्य” ॥ १८ ॥ तिलपेजः तिलापिंजः तिलान्निष्फला-
त्पिंजपेजाविति वार्तिकेणैव साधू । द्वे निष्फले तिले “वांश्चे तीळ रानतीळ इति
ख्यातिः । जर्तिल इत्यप्यस्य नाम । जर्तिलः कथ्यते सद्भिररण्यप्रभवस्तिल इत्युक्तेः” ।
क्षवः क्षुताभिजननः राजिका कृष्णिका आसुरी पंच राजसर्षपाख्यस्य कृष्णसर्षप-
स्य “मोहरी, राई इति ख्यातस्य” । क्षुतमभिजायते ऽनेनेति क्षुताभिजननः ।
“क्षुधाभिजनन इत्यपि । तत्र क्षुधामभिजनयतीति विग्रहः” ॥ १९ ॥ कंगुः
“कंगूरित्थपि” प्रियंगुः द्वे कांग, “राळे” इति ख्यातस्य । अतसी उमा क्षुमा
त्रयं जवंस इति ख्यातस्य । धान्यभेदस्य । मातुलानी भंगा द्वे भांग, तागाचं बीं
इति च ख्यातस्य । “तरंगभेदयोर्भंगो भंगा सस्यशणावहय इति रुद्रः” । ब्री-
हिभेदः अणुः स्यात् एकम् ॥ २० ॥ सस्यस्य शूकं सूक्ष्मं सूचितुल्यमग्रं किं-
शारुः स्यादेकं पुंसि “कूस इति ख्यातस्य” । सस्यस्य मंजरी निर्गतनूतनशिरः
कणिशं एकम् । कणाः सस्यस्य कणिशम् । “कणिशो धान्यशीर्षक इति ताल-
व्याते रणकोशः । मूर्द्धन्यांतो ऽपि” ॥ धान्यं ब्रीहिः स्तंबकरिः त्रयं ब्रीहियवादेः ।
स्तंबकरिरिदंतः पुंसि । तृणयवादेर्गुच्छो नालादिपुंजः स्तंबः स्यात् एकं “थोब
इति प्रसिद्धस्य” ॥ २१ ॥ अस्य गुच्छस्य यः कांडः स नाडी नालं च स्यात्

नाडी नालं च कांडो ऽस्य पलालो ऽस्त्री सः निष्फलः ॥
 कडंगरो बुसं क्लीबे धान्यत्वचि तुषः पुमान् ॥ २२ ॥
 शूको ऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे शमी शिंबो त्रिषूतरे ॥
 ऋद्धमावसितं धान्यं पूतं तु बहुलीकृतम् ॥ २३ ॥
 माषादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादयः ॥
 शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी ॥ २४ ॥
 तृणधान्यानि नीवाराः स्त्री गवेधुर्गवेधुका ॥

द्वे । स कांडोऽगृहीतफलत्वान्निष्फलः पलालः स्यात् ऋकं सरम्, कडबा, बाटूक इति ख्यातस्य । क्लीबे पलालम् । कडंगरः कुरंगर इति हरदत्तपाठः । बुसं “बुषयेषतुषारतोषा इति पभेदान्मूर्धन्यान्तमपि” द्वे पलालाद्विक्षोदैस्य ऋस इति ख्यातस्य । तुष इत्येकं ब्रीह्यादेस्त्वचि “कौंडा इति ख्यातयाम् ॥ २२ ॥ श्लक्ष्णं कृशं तीक्ष्णं निशितं एतादृशं यदग्रं यवादेस्तत्र शूक इत्येकम् । “क्लीबे शूकम् ।” शमी शिंबा “शिंबिः शिंबी चेत्यपि दंत्यादिष्वी” द्वे शेंग इति प्रसिद्धं माषाः दिफलस्य । उत्तरे ऋद्धादयश्चतवारो वाच्यलिङ्गाः । ऋद्धं आवसितं “अवसितम् । अवसितमृद्धे ज्ञाने ऽपीति विश्वः । द्वे अपनीततृणस्य राशीकृतस्य धान्यस्य । पूतं बहुलीकृतं द्वे अपनीतबुसस्य धान्यस्य । शूर्पादिना शोधितस्येत्येके ॥ २३ ॥ शमीप्रभवं धान्यं तत्र माषमुद्गादयो भेदाः । “यदुक्तं रत्नकोशे । मुद्गो माषो राजमाषः कुलित्थश्चणकस्तिलः । कलायस्तूवर इति शमीधान्यगणः स्मृत इति” एकम् । शूकसहितं धान्यं शूकधान्यं तत्र यवगोधूमादयो ज्ञेयाः एकम् । बृहन्नालो बहुलज्जलोत्पन्नो ब्रीहिविशेषः कलमः । एतदपेक्षया किञ्चिदपकृष्टः षष्टिरात्रेण पच्यमानः षष्टिकः । आदिशब्दाद्रत्तादिराजशाल्यादयः एते शालयः स्युः एकम् । अभी माषयवशालिकलमषष्टिकाद्याः पुंसि ॥ २४ ॥ नीवारो मुन्यन्नभेदः नेर “देवभात” इति प्रसिद्धः । बहुवचनात् श्यामाकृतद्वयो गृह्यते । एते तृणधान्यानि स्युः एकम् । गवेधुः “गवेधुरित्यपि” गवेधुका द्वे मुन्यन्नविशेषस्य “कसईचें बीं” इति प्रसिद्धस्य । इदं कसाड, कसा इति कोंकणे प्रसिद्धम् । गवा जर्लनं तत्र वा एधते । एध बृद्धौ । अयोग्रं मुसलः “द्वे मुसळ इति ख्यातस्य । क्लीबे

अयोध्रं मुसलो ऽस्त्री सांडूखलमुलूखलम् ॥ २५ ॥

प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री चालनी तितउः पुमान् ॥

स्यूतप्रसेवौ कंडोलपिटौ कटकिलिंजकौ ॥ २६ ॥

समानौ रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे ॥

पौरोगवस्तदध्यक्षः सूषकारास्तु बह्वः ॥ २७ ॥

आरालिका आंधसिकाः सूदा औदनिका गुणाः ॥

आपूपिकः कांदविको भक्ष्यकार इमे त्रिषु ॥ २८ ॥

मुसलम् ” । उलूखलं उलूखलं द्वे उलूखल “ उलूखल इति प्रसिद्धस्य ” ॥ २५ ॥
 प्रस्फोटनं शूर्पः “सूर्पमिति दंत्यादिरपि” द्वे “सूप इति ख्यातस्य ” । चालनी तितउः
 द्वे “चाळण इति प्रसिद्धस्य” । क्षुद्रच्छिद्रशतोपेतं चालनं तितउः स्मृत इति कात्यः ।
 “चालनं तितउ प्रोक्तमिति ह्रीबकांडे रत्नकोशः । न स्त्री तितउ चालनीति त्रिकां-
 डशेषः” । तनोति सारं तितउः तनोर्नडउः सन्वञ्चेति । स्यूतः प्रसेवः द्वे धान्यादिभ-
 र्णाभं कृतस्य वस्त्रभांडस्य पिशवी “गौणी, थैली इति ख्यातस्य ।” सीव्यते
 स्म स्यूतः । “स्योनप्रसेवावित्यपि पाठः ।” स्योनस्यूतप्रसेवकाविति रभसः ।
 कंडोलः पिटः “ पिंड इत्यपि । पिंडो बोले बले साद्रे देहागारैकदेशयोः । देह-
 मात्रे निवापे च गोलसिर्लहकयोरपीति मेदिनी ।” द्वे वेणुदलादिरचितभांडस्य
 “ पांटी, कणिग इत्यादिख्यातस्य ।” कटः किलिंजकः द्वे वंशादिविकारस्य
 “ करंज इत्यादिख्यातस्य ।” कटत्यावृणोतीति कटः ॥ २६ ॥ समाना-
 विति स्यूबादिभिर्युगलैः संबध्यते । रसवती पाकस्थानं महानसं त्रीणि पाकस्थान-
 स्य सैपाकघर, पाकशाला इति ख्यातस्य । तस्य पाकस्थानस्याध्यक्षः अधिकृतः
 पौरोगवः स्यात् एकं “ वांकनीस इति ख्यातस्य । पुरः पूजिता गौर्भूमिः पुरोग-
 वी तस्यैर्दमित्यण् । पौरोगवः ” सूषकारः बहवः ॥ २७ ॥ आरालिकः आंध-
 सिकः । अंधः ओदनं शिल्पः येषां तेषां ठक् । सूदः औदनिकः गुणः सम पाककर्तुः
 “ आचारी इति ख्यातस्य । आद्यं द्वयं व्यंजनकारस्येति क्षीरस्वामी । आपूपिकः
 कांदविकः भक्ष्यकारः “ भक्ष्यंकारः भक्षकार इत्यपि ” त्रीणि भक्ष्यकारस्य ।
 भक्ष्यं तैलपक्वदि । इमे पौरोगवाद्याः वाच्यलिंगाः ॥ २८ ॥ अश्मनं उद्धानं

अश्मन्तमुद्धानैमधिश्रयणी चुल्लिरंतिका ॥ . . .
 अंगारधानिकांऽंगारशकट्यपि हसंत्यपि ॥ २९ ॥
 हसन्यप्यथ न स्त्री स्यादंगारोऽलातमुल्मुकम् ॥ . . .
 क्लीबेऽवरीषं भ्राष्ट्रे ना कुंदुर्वा स्वेदेनी स्त्रियाम् ॥ ३० ॥
 अलंजरः स्यान्मणिकः कर्कर्यालुर्गलंतिका ॥ . . .
 पिठरः स्थाल्युखा कुंडं कलशस्तु त्रिषु द्वयोः ॥ ३१ ॥
 घटः कुटनिपावस्त्री शरावो वर्धमानकः ॥ . . .

“उध्मानमित्यपि” उन् ध्मायते ल्युट् । “उद्धारमित्यपि” अधिश्रयणी चुल्लिः
 “चुल्लीत्यपि” अंतिका । “अंदिकेत्यपि” अंयते अति अद्भि बंधने । ण्वल् ।
 पंच चुल्लेः “चूल इति ख्यातायाः । अश्मनोऽप्यंतोऽत्राश्मन्तः ।” श्रीच पाके ।
 अधिश्रयेतास्यां अधिश्रयणी । अंगारधानिका अंगारशकटी हसंती ॥ २९ ॥
 हसनी चतुष्कमंगारशकट्याः आगटी, “शेगेडी” इति ख्यातायाः । अंगारः अ-
 लातं उल्मुकं त्रीणि प्रज्वलत्काष्ठस्य । “आद्यमेकं निखारा इति ख्यातस्य । अ-
 श्मिद्वयं कोलीत इति ख्यातस्येत्यपि प्रतम् । अंगारमुल्मुके न स्त्री पुल्लिङ्गस्तु महो-
 सुत इति विश्वः” ॥ अंवरीषं भ्राष्ट्रः द्वे चणकादिभर्जनपात्रस्य “खापर, रान्हे
 इति ख्यातस्य ।” भृज्यते ऽस्मिन् भ्राष्ट्रः । कुंदुः स्वेदनी द्वे मद्यनिर्माणोपयोगिनो
 भाटीति प्रसिद्धपात्रस्य । कुंदुर्वा ना विकल्पेन पुमान् पक्षे स्त्री ॥ ३० ॥ अलंजरः
 “अलंजर इत्यपि” मणिकः द्वे महाकुम्भस्य “माठ, डेरा इति ख्यातस्य ।”
 कर्कर्यालुः “आलूरित्यपि” गलंतिका त्रयं तंडुलादिप्रक्षालनोपयोगिन्याः ग-
 लंतिकायाः “गळती इति ख्याताया वा, रोवळी इति लौकिकप्रसिद्धिः । अथवा झारी
 इत्यपि प्रसिद्धायाः ।” गलत्यंभो ऽस्या गलंतिका । पिठरः स्थाली उखा “उषेत्यपि”
 कुंडं चत्वारि स्थाल्याः । “पिठरः स्थाल्यां न क्लीबमिति मेदिनी । स्थालं भाच्चुबभेदे-
 ऽपि स्थाली स्यात्पाटलोखयोरिति मेदिनी । कुंडी कर्मण्डलौ जूरात्पतिवत्नीसुतौ पुमान् ।
 पिठरे तु न नेति विश्वमेदिन्यौ ।” कलशः । “दंत्यांतोऽपि । केन जलेन लसति
 कलसः” ॥ ३१ ॥ घटः कुटः बिप्ः चत्वारि कलशस्य । कलशं कलशी
 द्वयोरिति घटेन संबध्यते । घटी । अस्तीति शरावेण संबध्यते । शरावः “शराव इति

ऋजीषं पिष्टपचनं कंसोऽस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२ ॥

कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं सैवाला कुतुपः पुमान् ॥

सर्वमावपनं भांडं पात्रामृतं च भाजनम् ॥ ३३ ॥

दर्विः कंबिः खजाका च स्यात्तर्दूदरुहस्तकः ॥

अस्त्री शाकं हरितकं शिशुरस्य तु नाडिका ॥ ३४ ॥

कलंबश्च कडंबश्च वेषवार उपस्करः ॥

तिंतिंडीकं च चुक्रं च वृक्षाम्लमथ वेल्लजम् ॥ ३५ ॥

दंत्यादिरपि ” वर्धमानकः द्वे पात्रभेदस्य “मालटी इति प्रसिद्धस्य ।” ऋ-
जीषं “ऋजीषमित्यपि ।” ऋच शब्दे । बाहुलकात्कीषिच् पिष्टपचनं द्वे पि-
ष्टपात्रयोर्गणनः पात्रस्य “तृत्वा, कढई इति ख्यातस्य ।” कंसः पानभाजनं
“द्वे क्षीरादि” पानपात्रस्य ॥ ३२ ॥ कृत्तेश्चर्मणः स्नेहपात्रं तैलाद्याधारपात्रं
कुतूः स्यात् एक्रं “बुधला इति ख्यातस्य । स्त्रियाम् । कुतूरल्पा ऋस्वा चे-
त्कुतुपः । कुत्वा डुपच् । बुधली डुपकी इति लौकिकभाषायाम् । सर्वं “स्यूतादि
पिठरादि च” पात्रमात्रं आवपनादिसंज्ञम् । आवपनं भांडं पात्रं अमृतं भाजनं
पंच “भांडं आयधण इति ख्यातस्य । पिवत्सनेन पात्रम्” ॥ ३३ ॥ दर्विः
“दर्वी” कंबिः “कंबी” खजाका त्रयं स्त्रियां दर्व्याः “पळी इति ख्यातायाः ।”
खजति मथ्नाति पाकं खजाका । तर्दूः दारुहस्तकः द्वे दर्वीभेदस्य “डवली इति
ख्यातस्य । दारुणो हस्तको दारुहस्तकः” । तर्दूः पुंसि । अयं परिवेषणाद्युपयो-
गी । शाकं हरितकं शिशुः त्रयं वास्तुकादेः शाकस्य । शक्यते भोक्तुमनेन
शाकं । शिशुः पुंसि । सौभाजनेऽपि शिशुरुक्तः । अस्य शाकस्य नाडिका नालम्
॥ ३४ ॥ कलंबः कडंब इति च स्यात् द्वे “देंट इति ख्यातस्य” । वेषवारः
“वेसवारः वेशवार इत्यपि” उपस्करः द्वे शाकादिसंस्कारार्थं रचितहरिद्रासर्ष-
पमरीच्यादिचूर्णस्य । “आत्रेयसंहितायामुक्तम् । चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पली चव्य-
नागरम् । धान्याकं रजनीश्वेततंडुलाश्च समांशकाः वेसवार इति ख्यातः शा-
कादिषु नियोज्येदिति” “दश पलानि हरिद्रायाः । विंशतिपलानि धान्याकस्य ।
पंच पलानि शुद्धजीरकस्य । सार्द्धद्वयपलं मेथिकायाः । एतच्चतुष्टयं भर्जितमेव ग्राह्यम् ।
त्रीणि पलानि मरीचस्य । अर्द्धपलं हिंगोः । एतत्सर्वमेकत्र संयोज्य संमर्दितं वेसवार

मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् ॥
 जीरको जरणो अजाजी कणा कृष्णे तु जीरके-॥ ३६ ॥
 सुषवी कास्वी पृथ्वी पृथुः कालोपकुंचिका ॥
 आर्द्रकं शृंगबेरं स्यादथ छत्रा वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥
 कुस्तुंबरुं च धान्याकैमथ शुंठी महौषधम् ॥
 स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ॥ ३८ ॥
 आरनालंकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि च ॥
 अवंतिसोमधान्याम्लकुंजलानि च कांजिके ॥ ३९ ॥

इत्यन्ये” । तित्तिडीकं “तित्तिडीकमित्यपि” चुक्रं दृक्षाम्लं त्रयं तित्तिडीकस्यम्ल-
 भेदस्य “आमसोल इति ख्यातस्य” । वेहजम् ॥ ३५ ॥ मरीचं “मरिचमि-
 त्यपि” कोलकं कृष्णं ऊषणं धर्मपत्तनं षट्कं मरीचस्य मिरि इति ख्यातस्य ।
 ऊषणं दीर्घाद्यम् । “ऋस्वाद्यपि । उषणं मरिचे क्लीबमिति मेदिनी” । जीरकः
 जरणः अजाजी कणा चत्वारि जीरकस्य । अजाजी स्त्री ॥ ३६ ॥ सुषवी
 कारवी पृथ्वी पृथुः काला उपकुंचिका षट्कं कृष्णवर्णे जीरके “काले जिरे, का-
 लेरे इति ख्याते ।” आर्द्रकं शृंगबेरं द्वे अर्द्रकस्य । शृङ्गाः पूर्वरूपमिदम् ।
 “आले इति ख्यातम् ।” छत्रा वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥ कुस्तुंबरुं “कुस्तुंभरीति
 भरतमालायाम् ।” धान्याकं “धन्याकं । ऋस्वादीन्नि मुकुटः । धन्याकं धन्यकं
 धन्यं कुस्तुंभुरु धनीयकमिति रभसः । धनेयकमित्यपि” चत्वारि कौथिबिरिं
 “धणे” इति ख्यातस्य । “शुंठी” “शुंठिरिति ऋस्वांतोऽपि । सुधन्याशुंठिसैधव-
 मिति वैद्यकम् ।” महौषधं विश्वं नागरं विश्वभेषजं पंच शृङ्गाः । स्त्रियां तु विश्वा ।
 “विश्वस्य द्रोषस्य भेषजम् ॥ ३८ ॥ आरनालंकं सौवीरं कुल्माषाभिषुतं
 अवंतिसोमं धान्याम्लं कुंजलं कांजिकं सप्तकं कांजिकस्य । कुल्माषैरर्धस्त्रिभैर्यवा-
 दिभिरभिषूयते स्म कुल्माषाभिषुतम् । कुल्माषमिति पृथग्वा । कुल्माषं कांजिके-
 ऽपि चेति विश्वः । “कुल् अर्धस्त्रिभैः माषो ऽस्मिन्कुल्माषः ।” अघंताः सूयते
 अवंतिसोमम् । आह च “धन्वंतरिः ।” कांचिकं कांजिकं वीरं कुल्माषाभिषुतं
 तथा । अवंतिसोमं धान्याम्लमारनालं महारसम् । सौवीरं च सुवीराम्लं तथा चुक्रं

सहस्रवेधि जतुकं बाल्हीकं हिंगु रामठम् ॥

तत्पत्री कारवी पृथ्वी बाष्पिका कबरी पृथुः ॥ ४० ॥

निशाख्या कांचनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ॥

सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वशिरं च तत् ॥ ४१ ॥

सैधवो ऽस्त्री शीतशिवं माणिमंथं च सिंधुजे ॥

रौमकं वसुकं पाक्यं बिडं च कृतके द्वयम् ॥ ४२ ॥

सौवर्चले ऽक्षरुचके तिलकं तत्र मेचके ॥

तुषोदकमिति ॥ ३९ ॥ सहस्रवेधि जतुकं बाल्हीकं “बाल्हीकं” हिंगु रामठं पंच हिंगुवृक्षस्य निर्ग्रासे । सहस्रं विध्यति गंधेन सहस्रवेधि । इन्नंतं क्लीबे । तस्य हिंगुनः पत्री तत्पत्री । “त्वक्पत्री । तत्पत्री त्वचमाख्यातं त्वक्पत्री कारवीति चेति रुद्रः । त्वक्पत्रीति च कारव्यामिति हैमः ।” तत्पत्री पृथ्वी बाष्पिका “बाष्पिकेत्यपि पाठः” कबरी पृथुः पंचकं हिंगुतरोः पत्र्यामित्यर्थः ॥ ४० ॥ निशा कांचनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी पंच हरिद्रायाः । निशाख्या निशापर्याय-वाच्येत्यर्थः । तेन रजनी रात्रिरित्याद्यपि । निशावहेति कचित्पाठः । यत्सामुद्रं समुद्रभवं लवणं तत् अक्षीवं “अक्षिवमित्यपि” वशिरं “वसिरमित्यपि” द्वे ॥ ४१ ॥ सैधवः शीतशिवं “सितशिवं सितं शुभ्रं च तच्छिवं च” माणिमंथं सिंधुजं चत्वारि सिंधुजे लवणे “शेदेलोण इति ख्याते” । सिंधुदेशे भवं सैधवम् । माणिमंथपर्वते भवं माणिमंथम् । माणिमंथमित्यपि पाठः । रौमकं वसुकं । “वसू-कमिति हैमचंद्रः । वस्तकं । वस्तक इव वस्तकं अजगंधित्वात् । रौमके वस्तकं वस्विति नाममाला ।” द्वे शांभरलवणस्य । शांभरिदेशे रुमानामको लवणाकरः तत्र भवं रौमकम् । “शांभरलोण इति ख्यातम् । पाक्यं बिडं द्वयं द्वे नामनी कृतके कृत्रिमे लवणे “बिडलोण इति ख्याते” । पाके साधु पाक्यम् । क्षारमृत्तिकां हि पाचयित्वा लवणं कुर्वति ॥ ४२ ॥ सौवर्चलः अक्षं रुचकं त्रीणि मधुरलवणस्य लवणभेदस्य । हृद्यगंधमेणत् “संचळखार इति ख्यातम् ।” क्षत्र सौवर्चले मेचके कृष्णवर्णे तिलकमित्येकम् । यद्वेधाः । कृष्णसौवर्चलगुणा लवणे गंधवर्जित इति । मत्स्यंडी फाणितं “द्वे राब कांकवी इति ख्यातस्य” ।

मत्स्यंडी फाणितं खंडविकारः शर्करा सिता ॥ ४३ ॥
 कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्याद्रसाला तु मार्जिता ॥
 स्यात्तेमनश्च निष्ठानं त्रिलिंगं वासितावधेः ॥ ४४ ॥
 शूलाकृतं भट्टित्रे स्याच्छूल्यमुख्यं तु पैठरम् ॥
 प्रणीतमुपसंपन्नं प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥ ४५ ॥
 स्यात्पिच्छिलं तु विजिलं संमृष्टं शोधितं समे ॥
 चिक्रणं मसृणं स्निग्धं तुल्ये भावितवासिते ॥ ४६ ॥

खंडविकारः शर्करा सिता त्रीणि शर्करायाः “खडी साकर, पिठी साकर इति
 भेदभिन्नायाः ।” पंचापि शर्कराया इत्येके ॥ ४३ ॥ दध्यन्दिनां क्षीरस्य
 विकृतिः कूर्चिका । यदाहुः । दध्ना सह पयः पक्वं यत्तत्स्यादधिकूर्चिका । तत्रेण
 पक्वं यत्क्षीरं सा भवेच्छर्करा कूर्चिकेति । एकम् । रसाला मार्जिता द्वे दधिमधुशर्क-
 रामरीचार्द्रादिभिः कृतस्य लेह्यस्य “श्रीखंड इति ख्यातस्य । यदुक्तं सूदशाखे ।
 अर्द्धाढकः सुचिरं पर्युषितस्य दध्नः खंडस्य षोडश पलानि शशिप्रभस्य । सर्पिष्पलं
 मधु पलं मरिचं द्विकर्षं शुंख्याः पलार्धमपि चार्द्धपलं चतुर्णाम् । सूक्ष्मे षटे ललनय
 मृदुपाणिघृष्टा कर्पूरधूलिसुरभीकृतपात्रसंस्था । एषा वृकोदरकृता सरसा रसाला
 या स्वादिता भगवता मधुमूदनेनेति ।” तेमनं निष्ठानं द्वे व्यंजनस्य दध्नादेः
 “कढी इति ख्यातस्य ।” तिमत्यार्द्राभवत्यन्नमनेन तेमनम् । सृपाद्यपि तेमन-
 मुपचारात् । इतः परं वप्रसितांता वाच्यलिंगाः ॥ ४४ ॥ शूलाकृतं भट्टित्रं
 शूल्यं त्रयं शूलेन संस्कृतस्य मांसादेः शूलेन पक्वं शूलाकृतम् । शूलात्पाक इति
 डाच् । शूलं लोहशलाका । उख्यं पैठरं द्वे स्थालीसंस्कृतस्यान्नादेः । प्रणीतं
 उपसंपन्नं द्वे रसादिसंपन्नस्य व्यंजनादेः । प्रयस्तं सुसंस्कृतं द्वे प्रयन्ननिष्पन्नस्य
 घृतपक्वादेः ॥ ४५ ॥ पिच्छिलं विजिलं “विज्जलं विज्जनं चेत्यपि” द्वे मंडयु-
 क्तदध्यादेः “साई सुद्धां दहीं मठ्ठा इति ख्यातस्य ।” संमृष्टं शोधितं द्वे केश-
 कीटाद्यपनयनेन शोधितस्यान्नादेः । चिक्रणं मसृणं स्निग्धं त्रीणि स्निग्धस्य । चिगिति
 अव्यक्तं कषति चिक्रणम् । कण शब्दे । भावितं वासितं द्वे पुष्पादिद्रव्यांतरेण धि-
 वास्तितस्य । यथा धूपेन भावितास्तिलाः । वास्यते द्रव्यांतरेण मिश्रीक्रियते धूपपुष्पा-

आपकं पौलिःभ्यूषो लाजाः पुंभूम्नि चाक्षताः ॥
 पृथुकः स्याच्चिपिटको धाना भ्रष्टयवे स्त्रियः ॥ ४७ ॥
 पूषो ऽपूपः पिष्टकः स्यात्करंभो दधिसक्तवः ॥
 भिःसा स्त्री भक्तमंधोऽन्नमोदनो ऽस्त्री स दीदिविः ॥ ४८ ॥
 भिःसटा दग्धिका सर्वरसाग्रे मंडमस्त्रियाम् ॥
 मासराचामनिस्रावा मंडे भक्तसमुद्भवे ॥ ४९ ॥
 यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा ॥

दिना वा ऽधिवास्यते वासितमिति स्वामी । भूषितं वासितं विदुरिति मुनिः ॥ ४६ ॥
 आपकं । ईषत् पकं । आङ् ईषदर्थे ऽत्र । पौलिः अभ्यूषः “अभ्यूषः अभ्योषश्चापि ।”
 त्रयं “अर्द्धस्विन्नयवादेर्वृतादिना भर्जितयवादेर्वा घृतपक्वान्नस्य पोळी इत्यादि-
 प्रसिद्धस्य ।” लाजाः भर्जितव्रीहयः । पुंभूम्नि पुंसि बहुत्वे च । एवमक्षता अपि
 पुंभूम्नि । अक्षता यथा इति पुराणम् । एकैकस्याभिधानं पुं बहुत्वविधानार्थम् ।
 “लाजः स्यादार्द्रतंडुले । नपुंसकमुशीरे ऽथ स्त्रियां पुंभूम्नि चाक्षता इति मेदिनी ।
 अक्षतं न द्वयोः पंडे लाजेषु त्रिष्वहिसिते । यवे ऽपि कचिदिति मेदिनी ।”
 पृथुकः चिपिटकः द्वे आर्द्रभ्रष्टव्रीहितंडुलस्य “पोहे इति प्रसिद्धस्य ।” धाना
 इत्येकं भ्रष्टयवे वर्तते । नित्यं स्त्रियां बहुत्वे च ॥ ४७ ॥ पूषः अपूपः पिष्टकः
 त्रीणि तंडुलपिष्टरचितस्य भक्ष्यभेदस्य “वडा, घारगा इत्यादिख्यातस्य ।”
 अपूपः पिष्टपूपः स्यादिति मुनिः । यलक्ष्यम् । चंद्रांशुभिर्मलाः पूषाः शालितंडुलनि-
 मिता इति । दधियुक्ताः सक्तवो दधिसक्तवः करंभः स्यात् । “करंभ इत्यपि ।
 केन जलेन रंभते । रबि शब्दे । एकम् । सक्तवस्तु धानाचूर्णम् । ते च प्रायेण
 पुंभूम्नि । भिःसा भक्तं अंधः धन्नं ओदनः दीदिविः षट्कमन्नस्य । अंधः सांतम् ।
 ओदनो ऽस्त्री । दीदिविः पुंसि ॥ ४८ ॥ भिःसटा दग्धिका द्वे दग्धान्नस्य “करप
 इति ख्यातस्य” । सर्वेषां रसानां द्रवद्रव्याणां अग्रं अग्रिमो द्रवः मंडः स्यात् ।
 “ह्रीवे मंडम् । एकं निवळी इति ख्यातस्य ।” मासरः आचामः निस्रावः
 “निस्राव इति मुकुटः” त्रीणि भक्तसमुद्भवे मंडे नीस “पेज” इति ख्या-
 ते ॥ ४९ ॥ यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला पंच द्रवओदनस्य “आ-

“अक्षणाभ्यंजने तैलं कृसरस्तु तिलौदनः” ॥
 गव्यं त्रिषु गवां सर्वं गोविद् गोमयमस्त्रियाम् ॥ ५० ॥
 तच्च शुष्कं करीषो ऽस्त्री दुग्धं क्षीरं पयः समम् ॥
 पयस्यमाज्यदध्यादि द्रप्सं दधि घनैतस्तु ॥ ५१ ॥
 घृतमाज्यं हविः सर्पिर्नवनीतं नवोद्धृतम् ॥
 तच्च हैयंगवीनं यत् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम् ॥ ५२ ॥
 दंडाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः ॥
 तर्कं ह्युदश्चिन्मथितं पादांब्वर्द्धाबु निर्जलम् ॥ ५३ ॥

टवल, पातळ भात, कण्हेरी इति ख्यातस्य ।” यवागूर्दीर्घाता । “अक्षणेत्यद्वे क्षे-
 पकम् । अक्षणं अभ्यंजनं द्वे तैलस्य । तिलमिश्र ओदनः कृसरः स्यादेकम्” । गवां
 सर्वं गोरिदं गवि भवं गोविकार इत्याद्यर्थेषु यत्क्षीरादि तद्गव्यं स्यात्, एकम् “त्रिषु
 दधिदुग्धादेः” । गोविद् गोमयं द्वे गोः पुरीषे “शेण इति ख्याते” । गोविद्
 पांता स्त्री ॥ ५० ॥ तद्गोमयं शुष्कं करीषं स्यात् एकं “गोवरी इति ख्या-
 तस्य” । दुग्धं क्षीरं पयः त्रीणि “दूधं इति ख्यातस्य” । पयः सांतम् । पयसो
 विकारो यदाज्यदध्यादि तत्पयस्यं । “अदिना तर्कं नवनीतम्” । यदना-
 दितरत् श्लथं दधि तत् द्रप्सं स्यात् । “द्रप्स्यमिति भरतमालायाम् । द्रप्सः पुंस्य-
 पि” । एकं पातळ दहीं इति प्रसिद्धस्य ॥ ५१ ॥ घृतं आज्यं हविः सर्पिः
 चत्वारि घृतस्य । हविर्षी । सर्पिषी “हविः सर्पिपि होतव्ये इति हैमः” । अंज-
 नीयमाज्यम् । आङ्पूर्वादंजेः संज्ञायां क्यप् । नवनीतं नवोद्धृतं द्वे “लोणी इति
 ख्यातस्य” । मथिताद्भ्रो नक् . तत्कालमुद्धृतं ह्योगोदोहोद्भवं पूर्वदिनप्राप्तगोक्षी-
 रघृतं हैयंगवीनं स्यात् । एकं “एकरात्रपर्युषिताद्भ्र उत्पन्नस्य घृतस्य” ।
 ह्यः पूर्वदिने यो गोदोहस्तस्मादुद्भवो यस्य तत् हैयंगवीनं संज्ञायाम् । ह्यो गोदोहस्य
 हैयंगुरादेशः विकारार्थे खञ्च निपात्यते ॥ ५२ ॥ दंडाहतं कालशेयं अरिष्टं ।
 अरिष्टमशुभे तर्के सूतिकागार आसवे ॥ शुभे मरणचिन्हे चेति विश्वः । गोरसः
 चत्वारि दंडमथितस्य गोरसमाश्रय । तद्विशेषमाह । पादांबु, चतुर्थांशमुदकं यत्र
 तद्दंडाहतं तर्कमिच्युते । अर्धाबु अर्धमुदकं यत्र गोरसे तदुदश्चित् । तांतम् ।
 “उदकेन श्रयति वर्द्धते इति विग्रहः । दुओश्चि गतिवृद्ध्योः ।” निर्जलं

मंडं दधिभवं मस्तु पीयूषो ऽभिनवं पयः ॥
 अशनाया बुभुक्षा क्षुद्रासस्तु कवलः पुमान् ॥ ५४ ॥
 सपीतिः स्त्री तुल्यपानं सग्धिः स्त्री सहभोजनम् ॥
 उदन्या तु पिपासा तृट् तर्षो जग्धिस्तु भोजनम् ॥ ५५ ॥
 जेमनं लेहः आहारो निघासो न्याद इत्यपि ॥
 सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः फेला भुक्तसमुद्दिशतम् ॥ ५६ ॥
 कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् ॥
 गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरबल्लवाः ॥ ५७ ॥

जलसहितं दधिनंधनमात्रेण मथितमित्युच्यते । एकैकम् ॥ ५३ ॥ दधिभवं मंडं
 अग्रिमं मन्नु स्यात् । एकम् । क्लीबे । “दध्न उपरिभागस्य । वस्त्रनिस्तृतदधिजलस्येत्यपि
 मतम् ” । अभिनवं पयः नवप्रसूतायाः गोः क्षीरं सप्तद्विगुणं पीयूषः स्यात् ।
 पीयूषं सप्तदिवसानधि क्षीरे तथा ऽमृत इति विश्वमेदिन्यौ । पेयूषमिति मुकुटः ।
 तत्कथितं सत्पीयूषशब्दवाच्यमित्येके । एकम् । अशनाया बुभुक्षा क्षुत् त्रयं क्षुधः ।
 क्षुत्स्त्री धकारांतः । “अशनस्य इच्छा अशनाया । क्षुधेत्यन्यत्र ” । प्रासः
 कवलः द्वे “घांस इति ख्यातस्य । कवलार्थक इत्यपि पाठः ” ॥ ५४ ॥ सपी-
 तिः तुल्यपानं द्वे सहपानस्य । सग्धिः सहभोजनं द्वे “सहभोजनस्य ” । तत्र
 सग्धिः स्त्री । उदन्या पिपासा तृट् तर्षः चत्वारि तृषः । तृट् घांता । तर्षः पुंसि ।
 “तृषा लिप्सातृषोः स्त्रियामिति विश्वः ” । जग्धिः भोजनम् ॥ ५५ ॥ जेमनं “ज-
 मनमिति द्विरूपकोशः ।” लेहः “लेपः । लेपस्तु क्लेपने । अशने च सुरायां चेति
 हेमचंद्रः ।” आहारः निघासः “निघस इत्यपि ” न्यादः सप्त भोजनस्य । जग्धिः
 स्त्री । सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः त्रीणि तृप्तेः । पूर्वं भुक्तं पश्चात्समुद्दिशतं भुक्तसमुद्दिशतं
 भुक्त्वोत्सृष्टमिति यावत् सा फेला स्यात् । “फेलीरिति जटाधरः ” एकम् ॥ ५६ ॥
 कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामं इष्टं यथेप्सितं षट् यथेप्सितस्य । क्रियाविशेषणान्ये-
 तानि । यथाकामं भुंक्ते स्म । गोपः गोपालः गोसंख्यः गोधुक “गोदुहः । गोप-
 गोदुहबल्लवा इति त्रिकांडशेषः ।” आभीरः “अभीर इत्यपि । अभि ईरयति
 ईर मत्यादौ ।” बल्लवः षट् गोपालस्य । गोदुहौ ॥ ५७ ॥ गोमहिष्यादिकं पा-

गोमहिष्यादिकं पादबंधनं द्वौ गवीश्वरे ॥
 गोमान्गोमी गोकुलं तु गोधनं स्याद्गवां ब्रजे ॥ ५८ ॥
 त्रिष्वंशितंगवीनं तद्गोवो यत्राशिताः पुरा ॥
 उक्षा भद्रो बलीवर्दः ऋषभो वृषभो वृषः ॥ ५९ ॥
 अनङ्गान्सौरभेयो गौरुक्षणां संहतिरौक्षकम् ॥
 गव्या गोत्रा गवां वत्सधेन्वोर्वात्सकधैनुके ॥ ६० ॥
 वृषो महान्महोक्षः स्याद्वृद्धोक्षस्तु जरद्रवः ॥
 उत्पन्न उक्षा जातोक्षः सद्यो जातस्तु तर्णकः ॥ ६१ ॥
 शकृत्करिस्तु वत्सः स्यादम्यवत्सतरौ समौ ॥

दबंधनमित्युच्यते । पादे वा बंधनमस्येति । यादवं धनमित्येके पेटुः । तत्र
 गवादि यादवं वित्तमिति कोशांतरप्रमाणम् । आदिना खराजाविकादेर्ग्रहणम् । गोमान्
 गोमी द्वौ शब्दौ गवीश्वरे गवां स्वामिनि । गोमतौ । गोमिनौ । गोकुलं गोधनं द्वे
 गवां ब्रजे गोसंबंधिसमूहे ॥ ५८ ॥ यत्र पुरा गाव आशिताः भोजिताः तं-
 त्स्थानं आशितंगवीनं एकम् । त्रिषु लिंगत्रये । उक्षा भद्रः बलीवर्दः “बरीवर्दः”
 ऋषभः वृषभः वृषः ॥ ५९ ॥ अनङ्गान् । अनः शक्रदं वहतीति । अनः क्लीषं जले
 शोके मातृस्यंदनयोरस्तीति रभसः । सौरभेयः गौः, नव वृषभस्य । उक्षाणौ । अ-
 वङ्गाहौ । गावौ । “स्त्रियां अनङ्गाहौ । आमनङ्गुहः स्त्रियां वा । अनुङ्गुहीत्यपि ।”
 उक्षां वृषभाणां संहतिः समूहः औक्षकं स्यात् एकम् । गवां संहतिः गव्या गोत्रा
 द्वे । वत्सानां संहतिर्वात्सकम् । धेनूनां संहतिर्धैनुकम् । एकैकं क्रमेण ॥ ६० ॥
 महान्वृषो महोक्षः एकं “महावृषस्य । अचतुरेति साधुः । वृद्धोक्षः जरद्रवः द्वे
 वृद्धवृषभस्य । यन्मालायाम् । महोक्षः स्यादुक्षतरः स्कांधिकः स्कंधवाहकः ।
 षोडशब्दशनो वत्सः कूटो भगविषाणक इति । उत्पन्नः ब्रलीवर्दभावं प्राप्तः उ-
 क्षा जातोक्षः स्यात् एकम् । सद्यो जातो वृषस्तर्णकः स्यात् एकम् ॥ ६१ ॥
 शकृत्करिः वत्सः द्वे । दम्यः वत्सतरः द्वे स्पष्टतारुण्यस्य । वत्सत्वं स्वल्पम्
 वत्सतरः । षंडता गोपतित्वं तद्योग्य आर्षभ्यः एकम् । षंडः “शंड इत्यपि”

आर्षभ्यः षंडतायोग्यः षंडो गोपतिरिट्चरः ॥ ६२ ॥

स्कंधदेशे त्वस्य वहः सास्त्रा तु गलकंबलः ॥

स्यान्नस्तितस्तु नस्योतः प्रष्टवाङ् युगपार्श्वगः ॥ ६३ ॥

युग्मादीनां तु वोढारो युग्यप्रासंग्यशकटाः ॥

खनति तेन तद्वोढाऽस्येदं हालिकसैरिकौ ॥ ६४ ॥

धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः ॥

उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥

स तु सर्वधुरीणः स्याद्यौ वै सर्वधुरावहः ॥

माहेयी सौरभेयी गौरुस्त्रा माता च शृंगिणी ॥ ६६ ॥

गोपतिः इट्चरः “इत्वर इत्यपि” त्रीणि स्वेच्छाचारिणो वृषभस्य पोळ इति ख्यातस्य । षणोति दद्राति गर्भं षंडः । इषा इच्छया चरति इट्चरः ॥ ६२ ॥ अस्य वृषभस्य स्कंधदेशे वहः स्यात् एकं “खांदा इति ख्यातस्य ।” सास्त्रा गलकंबलः । द्वे गोः कंठे लंबमानस्य चर्मणः “सांकळी, कांबळ इति ख्यातस्य ।” नस्तितः नस्योतः “नस्तोत” इत्यपि पाठः । द्वे स्यूतनासिकस्य “वेसण्या बैल इति ख्यातस्य ।” नस्ये नासारंध्रे उक्तः रज्ज्वा प्रोतः नस्योतः । प्रष्टवाङ् “पष्ठवाङिति रेफरहितमिति स्वामी ।” युगपार्श्वगः द्वे दमनार्थं युगेन सह स्कंधे बद्धकाष्ठस्य । युगस्य स्कंधकाष्ठस्य पार्श्वं गच्छतीति युगपार्श्वगः ॥ ६३ ॥ युगस्य लोढा युग्यः । वत्सानां दमनकाले स्कंधे काष्ठमासज्यते स प्रासंगः तस्य वोढा प्रासंग्यः “लोढण्या बैल इति ख्यातः ।” शकटस्य वोढा शाकटः एकैकम् । तेन खनतीत्याद्यर्थे हालिकः सैरिकश्च स्यात् । यथा हलेन खनति हालिकः । एवं हलस्य वोढा हलस्यायं वा हालिकः । एवं सीरेण खनति सीरस्य वोढा सीरस्यायं वा सैरिकः । सीरो हलस्य पत्नीयः द्वे “नांगण्या बैल इति ख्यातस्य ” ॥ ६४ ॥ धूर्वहः धुर्यः धौरेयः धुरीणः धुरंधरः । धुरंधरेण सहिताः सधुरंधराः एते पंच शब्दाः धुरंधरवृषभस्य गाचक्राः । “धूर्वहशब्दो दीर्घादिः । वोरुपधाया इति दीर्घः ” ॥ एकधुरीणः एकधुरः एकधुरावहः त्रयं य एकामेव धुरं वहति तस्य ॥ ६५ ॥ यः सर्वामपि धुरं वहति स सर्वधुरीणः एकम् । माहेयी सौरभेयी गौः उक्ता

अर्जुन्या रोहिणी स्यादुत्तमा गोषु नैचिकी ॥ ६६ ॥
 वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः शबलीधवलादयः ॥ ६७ ॥
 द्विहायनी द्विवर्षा गौरैकाब्दा त्वेकहायनी ॥ ६८ ॥
 चतुरब्दा चतुर्हायण्येवं त्र्यब्दा त्रिहायणी ॥ ६९ ॥
 वशा वंध्या स्वलोका तु स्वद्रर्भाः स्य संधिनी ॥
 आक्रांता वृषभेणाथ वेहद्रर्भोपघातिनी ॥ ७० ॥
 काल्योपसर्गा प्रजने प्रष्टौही बालगर्भिणी ॥
 स्यादुचंडी तु सुकरा बहुसूतिः परेष्टुका ॥ ७० ॥

माता शृंगिणी ॥ ६६ ॥ अर्जुनी अस्या रोहिणी नवकं गवि । गवौ । मातरौ ।
 या गोषु उत्तमा सा गौनैचिकीत्येकम् । “निचिकी नैचिकी गौरुत्तमा तु निचिकी
 सा प्रकीर्तितेति ज्ञानमाला । नीचिका नीचिकी चेति द्विरूपकोशः ” नीचैश्चरति
 नैचिकी । वर्णावयवप्रमाणादीनां भेदात् शबलीधवलादयो गधां संज्ञाः । शबली
 चित्रवर्णा “शबलापि” । धवला शुक्लवर्णा “धवल्यपि” । आदिना कपिला
 पाटलेत्यादि । अवयवभेदात् लंबकर्णा वक्रशृंगीत्यादि । “प्रमाणभेदान् दीर्घा खर्वी
 वामनीत्यादि ।” एकैकम् ॥ ६७ ॥ वयोभेदात्संज्ञाभेदमाह । द्विवर्षा द्वे वर्षे प्रमा-
 णमस्याः सा गौरद्विहायनी एकम् । एकाब्दा गौः एकहायनी एकम् । चतुरब्दा गौः चतु-
 र्हायणी एकम् । त्र्यब्दा त्रिहायणी स्यात् एकम् । त्रिचतुर्भ्यां हायस्य णत्वं वाच्यम्
 ॥ ६८ ॥ वशा वंध्या द्वे “वांश्च इति रूपातायाः ।” अवतोका “वतोकेत्यपि”
 स्वद्रर्भा द्वे अकस्मात्पतितगर्भस्थाः । मृतवत्सा स्वद्रर्भेति माला । वृषभेण मैथु-
 नार्थे आक्रांता संधिनी । संधा गर्भाधानमस्त्यस्याः संधिनी वा एकम् । वृषोपगमनाद्र-
 र्भोपघातिनी वेहदित्युच्यते एकम् । तांतं स्त्रियाम् । विहंति गर्भं वेहन् । वेहद्रूपोपग-
 तेति भागुरिः ॥ ६९ ॥ प्रजने गर्भग्रहणे काल्या प्राप्तकाला सा गौरुपसर्गा एकम् ।
 बाला चासौ गर्भिणी च बालगर्भिणी सा प्रष्टौही । “प्रष्टौहीत्यपि पाठः । तत्र
 पृषोदरादित्वात् रलोपः” एकम् । अचंडी सुकरा द्वे अंकोपनायाः । बहुसूतिः परे-
 ष्टुका द्वे बहुप्रसवायाः ॥ ७० ॥ चिरप्रसूता “बष्कयणी बष्कयिणीत्यपि । बष्कयस्त-
 रणवत्सः सोऽस्त्यस्याः । बष्कयस्त्वेकहायनो वत्स इति शाकटायनः” द्वे दीर्घका-

चिरप्रसूता वष्कयैणी धेनुः स्यान्नवसूतिका ॥

सुवत्सा सुखसंदोह्या पीनोन्नी पीवरस्तनी ॥ ७१ ॥

द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा धेनुष्या बंधके स्थिता ॥

सक्षांसमीनां स्म यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ ७२ ॥

ऊधस्तु क्लीबमापीनं समौ शिवर्ककीलकौ ॥

न पुंसि दाम संदानं पशुरज्जुस्तु दामेनी ॥ ७३ ॥

वैशाखमंथमंथानमंथानो मंथदंडके ॥

कुठरो दंडविष्कंभो मंथनी गर्गरी सगे ॥ ७४ ॥

लेन प्रसूतीयाः । धेनुः नवसूतिका द्वे नूतनप्रसूतायाः । सुवत्सा सुखसंदोह्या “सुखसंदुह्येत्यपि” द्वे सुशीलायाः “मिसकीन इति ख्येतायाः” । पीनोन्नी पीवरस्तनी द्वे स्थूलस्तन्याः ॥ ७१ ॥ द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा द्वे द्रोणपरिमित दुग्ध-
दात्र्याम् । बंधकं आधिस्तत्र स्थिता ऋणरुद्धिपर्यंतं उत्तमर्णगृहे दोहनार्थं स्थापितेति
यावत् सा धेनुष्या एकम् । बंधकं स्यतद्विनिमय इति विश्वः । बंधकं आधिर्नाम गाहाण
इति लौकिकभाषाधाम् । या वर्षे वर्षे प्रसूयते सा समासमीनेत्येकं पंचाक्षरम्
॥ ७२ ॥ ऊधः आपीनं द्वे गोस्तनस्य “कांस इति ख्यातस्य ।” ऊधः सातं
क्लीबम् । शिवर्कः कीलकः द्वे गवां बंधनार्थं निखातस्य कर्णस्य “मेढ इति ख्या-
तस्य” । दाम संदानं द्वे बंधनरज्जोः “दावे इति ख्यातायाः ।” संदीयते
बध्यते ऽनेन संदानम् । दाम नांतम् । स्त्रियां तु दामा दामानौ । पशुरज्जुः दामनी
“बंधनीत्यपि पाठः” द्वे यस्यामेकस्यां बहुग्रंथियुतायां बहवो वृषा बध्यन्ते
तस्या रज्जोः “दावण इति ख्यातायाः ।” चरणपाशस्येत्येके ॥ ७३ ॥
वैशाखः मंथः मंथानः मंथाः मंथदंडकः पंच मंथनदंडस्य “रवी इति ख्यातस्य ।”
मंथाः मंथानौ । कुठरः । “कुठर इति पाठे तु कुट कौटिल्ये बाहुलकादरः ।”
दंडविष्कंभः द्वे यत्र मंथदंडो बध्यते तस्य स्तंभस्य “धुसळखांब इति ख्यातस्य ।”
मंथनी गर्गरी द्वे मंथ्यमानदधिपात्रस्य । मंथते ऽस्यां मंथनी । कलशीत्यपि पाठः
॥ ७४ ॥ उष्ट्रः क्रमेलकः मयः महांगः चत्वारि उष्ट्रस्य । उष्ट्रस्य शिशुः कर्भ

उष्ट्रे क्रमेलकमयमहागाः करभः शिशुः ॥
 करभाः स्युः शृङ्खलका दारवैः पादबंधनैः ॥ ७५ ॥
 अजा छागी शुभच्छागवस्तच्छगलका अजे ॥
 मेढोरभ्रोर्णायुमेषवृष्णय एडकैः ॥ ७६ ॥
 उष्ट्रोरभ्राजवृंदे स्याद्रौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् ॥
 चक्रीवंतस्तु बालेया रासभा गर्दभाः खराः ॥ ७७ ॥
 वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक् ॥
 पण्याजीवो आपणिकः क्रयविक्रयिकश्च सः ॥ ७८ ॥
 विक्रेता स्याद्विक्रयिकः क्रायिकक्रयिकौ समौ ॥
 वाणिज्यं तु वणिज्या स्यान्मूल्यं वस्तोऽप्यवक्रयः ॥ ७९ ॥

इत्येकम् । दारवैः कृष्टमयैः पादबंधनैरुपेताः करभाः शृङ्खलकाः स्युरेकम् ॥ ७५ ॥
 अजा छागी द्वे, “शेळी” इति ख्यातायाः । शुभः “तुभः” स्तभः “स्तुभश्चेत्यपि” ।
 छागः वस्तः छगलकः अजः पञ्चकमजस्य, “बोकड इति ख्यातस्य” । मेढूः उरभ्रः
 उरणः ऊर्णायुः मेषः वृष्णिः एडक, “सप्तकं मेढरं एडका इति ख्यातस्य” ।
 अविरित्यपि । ऊर्णायुरुदंतः ॥ ७६ ॥ उष्ट्राणां वृंदे औष्ट्रकम् । उरभ्राणां वृंदे और-
 भ्रकम् । अजानां वृंदे आजकम् । क्रमादेकैकम् । चक्रीवान् बालेयः रासभः गर्दभः खरः
 पञ्च गर्दभस्य “गाढ्य” इति ख्यातस्य ॥ ७७ ॥ वैदेहकः सार्थवाहः नैगमः “नि-
 गमः । निगमो वाणिजे पुरीमिति विश्वः” । वाणिजः वणिक् पण्याजीवः आपणिकः
 क्रयविक्रयिकः अष्टौ क्रयविक्रयिभ्यां वर्तमानस्य “वाणी इति ख्यातस्य । वणिक्
 स्त्रियाम् । वणिज्यायां पुमान्वाणिजिकेऽपि च इति विश्वः” । वणिजौ ॥ ७८ ॥
 विक्रेता विक्रयिकः द्वे वस्त्रपत्रादि दत्त्वा तन्मूल्यं गृह्णतः “विकणारा इति ख्यातस्य
 विक्रयेण जीवति विक्रयिकः” । क्रायिकः, क्रयिकः द्वे मूल्येन वस्त्रादि गृह्णतः
 “विकत घेणारा इति प्रसिद्धस्य । क्रयेण जीवति क्रयिकः” । वाणिज्यं “वणि-
 ज्यमपि । दूतवणिग्भ्यां चेति यः” । वणिज्या द्वे वणिजां कर्मणि “वाणीपणा
 इति ख्याते । वणिजां कर्म वाणिज्यं” । मूल्यं वस्तुः अवक्रयः त्रयं विक्रेयवस्तूनां
 मूल्यस्य “मोल इति ख्यातस्य” । वस्त्यस्मिन्वस्तुप्राप्तिरिति वस्तुः ॥ ७९ ॥

नीवी परिपणो मूलधनं लाभो ऽधिकं फलम् ॥

परिदानं परीवर्तो नैमेयतिमयावपि ॥ ८० ॥

पुमानुपनिधिन्यासः प्रतिदानं तदर्पणम् ॥

क्रये प्रसारितं क्रय्यं क्रयं केतव्यमाश्रये ॥ ८१ ॥

विक्रेयं पणितव्यं च पण्यं क्रय्यादयस्त्रिषु ॥

क्षीये सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ॥ ८२ ॥

विपणो विक्रयः संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु ॥

नीवी “नीविरित्यपि” परिपणः मूलधनं कथविक्रयादिव्यवहारे यन्मूलधनं तस्य भाण्डवल इति ख्यातस्य । नीवी स्त्री । परिपणने वृद्ध्यर्थं प्रयुज्यते परिपणः । मूलधनादधिकं निष्पन्नं कालान्तरेण स लाभः स्यात् “एकं नफा इत्यादि ख्यातस्य” । परिदानं “प्रतिदानमित्यपि” परीवर्तः “परिवर्त इत्यपि” नैमेयः “वैमेयोऽपि” निमयः “विमय इत्यपि” चत्वारि परिवर्तनस्य “मोवदला इति प्रसिद्धस्य” । मेडू प्रणिदाने । निमानं निमयः ॥ ८० ॥ उपनिधिः न्यासः द्वे निक्षेपस्य “ठेक्, पुरलेलें द्रव्य इति प्रसिद्धस्य” । स्मृतौ तेषां भेदो नास्ति । तस्य निक्षेपस्य निक्षेप्रे अर्पणं प्रतिदानमित्युच्यते । एकम् । प्रतीपं दानं प्रतिदातुम् । क्रये “क्रयविषये ग्राहका गृह्णीयुरिति बुद्ध्या” उदापणे प्रसारितं वस्तु तत् क्रय्यं एकम् । यत्केतव्यमात्रं यत्रापि वर्तते तत्क्रेयम् ॥ ८१ ॥ एवं विक्रेयं पणितव्यं पण्यं त्रयं विक्रेयस्य वस्तुनः । क्रय्यादयो वाच्यलिंगाः । सत्यापनं “सत्यापना । सत्यापना सत्याकृतिरिति त्रिकाण्डे बोधालितात्” । सत्यंकारः सत्याकृतिः त्रयं अवश्यं मयैतत्केतव्यमित्यादिरूपस्य सत्यस्य करणे “सई करणें इति ख्याते । सत्यंकारस्तु लोके सच्चार, विसार इत्यादिप्रसिद्धः ।” सत्यस्य कृतिः सत्याकृतिः । सत्यादशपथ इति डाच् ॥ ८२ ॥ विपणः विक्रयः द्वे “विक्रणें इति ख्यातस्य” । आदश “दशशब्दमधिव्याप्य” एकाद्या अष्टादशांताः संख्याशब्दाः संख्येये वर्तमानास्त्रिषु । यथा एका शटी । एकः पटः । एकं वस्त्रम् । दश स्त्रियः । दश पुरुषाः । दश कुलानि । “न तु विप्रस्यैक इत्यादि” एवं अष्टादशपर्यन्ताः उदाहर्तव्याः । तत्र

विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥ ८३ ॥

संख्यार्थं द्विवहुत्वे स्तस्मात्तु ज्ञानवतेः स्त्रियः ॥

पंक्तिः शतसहस्रादि क्रमादशगुणोत्तरम् ॥ ८४ ॥

यौतवं द्रव्यं पाय्यमिति ज्ञानार्थकं त्रयम् ॥

मानं तुलांगुलिप्रस्थैर्गुजाः पञ्चाद्यमाषकः ॥ ८५ ॥

चतुष्पर्यता वाच्यालिंगाः । शेषं त्रिषु समानम् । हिशब्दादेशां संख्येये एव वृत्तिर्न तु संख्यायामिति सूचितम् । विंशत्याद्याः विंशतिमारभ्य परार्द्धपर्यताः सर्वाः संख्याः सदैकत्वे नित्यमेकवचनांताः । संख्येये संख्यायां च वर्तते । तत्र संख्येये यथा । एकोनविंशतिः पटाः । विंशत्या पुरुषैः कृतम् । संति शतं गाव इत्यादि । संख्यायां यथा । पटानां विंशतिः । गवां शतम् ॥ ८३ ॥ संख्यार्थं द्विवहुवचने स्तः । संख्यांतरार्थं वर्तमानाया विंशत्यादिसंख्यायाः द्विवचने बहुवचने अपि भवत इत्यर्थः । यथा द्वे विंशती । गवां शतानि । “ तिस्रो विंशतय इत्यादि । तासु विंशत्यदिषु नवतिपर्यताः स्त्रियाम् ॥ पंक्तिरिति । पंक्तिर्दशसंख्या तामारभ्य दशगुणं उत्तरं यत्र तादृशं संख्यानं क्रमात् शतसहस्रादि स्यात् । पंक्तिर्दशाक्षरच्छन्दो दशसंख्यावलिष्वपि इति विश्वः । यथा दशगुणा पंक्तिः शतं स्यात् । शतं दशगुणं सहस्रं स्यात् । एवमशुतादि । यदाहुः । एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः । अर्बुदमब्जं खर्वनिर्बमहापद्मशंकवस्तस्मात् । जलधिश्चात्यं ध्वं परार्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः । संख्यायाः स्थानानां व्यवहारार्थं कृताः पूर्वैरिति ॥ ८४ ॥ यौतवं द्रव्यं पाय्यं इति त्रयं ज्ञानार्थकम् समानमर्थं यस्य तत् । परिमाणवाचकमित्यर्थः । यौतवं ओष्ठचातवर्णम् । पाय्यं तालव्यसंयुक्तांतम् । तन्मानं तुलांगुलिप्रस्थैर्भिद्यते । तुलामानं अंगुलिमानं प्रस्थमानं चेति त्रिविधमित्यर्थः । एतदेवोन्मानप्रमाणपरिमाणशब्दैः क्रमेण व्यवह्रियते । “ यदुक्तम् । उर्ध्वमानं किंलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्याभिन्ना तु सर्वत इति ” । पञ्च गुजाः आद्यमाषकः शास्त्रीषो माषकः स्यात् । यथा च शास्त्रं पञ्चकृष्णलो माष इति । एकम् । आद्येति विशेषणं द्विकृष्णलस्य राजतमाषस्य व्यावृत्त्यर्थं । तस्य शास्त्रे प्रायशो व्यवहाराभावात् ॥ ८५ ॥ ते षोडश माषा अक्षः कर्षश्च

ते षोडशाक्षः कर्षो ऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम् ॥
 सुवर्णधिसौ हेम्नो ऽक्षे कुरुबिस्तस्तु तत्पले ॥ ८६ ॥
 तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ॥
 आचितो दश भारः स्युः शाकटो भार आचितः ॥ ८७ ॥
 कार्षापणः कार्षिकः स्यात्कार्षिके ताम्रिकेः पणः ॥
 अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः ॥ ८८ ॥
 कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ॥

स्यात् । “अस्त्री पुंसि क्लीबे च” द्वे “तोळा इति ख्यातस्य ।” कर्षचतुष्टयं पलं स्यात् एकम् । सुवर्णः बिस्तः द्वे हेम्नः सुवर्णस्याक्षे अशीतिगुंजाभिस्तुलिते सुवर्णं प्रवेत्यर्थः । “रुद्रस्तु । सुवर्णं सुवर्णधिस्योरिति क्लीबमाह ।” तस्य हेम्नः पले कुरुबिस्तः इत्येकम् ॥ ८६ ॥ पलानां शतं तुला स्यात् “एकं स्त्रियाम् । विंशतिस्तुलाः एका भारः स्यात् एकम् । भारः स्याद्विंशतिष्वे विष्णौ पलानां द्विसहस्रक इति कोशांतरम् ।” पुरुषेण हि द्वे पलसहस्रे वोढुं शक्येते । भ्रियत इति भारः । दश भारः आचित इति स्युः । शः शाकटः शकटेन वोढुं शक्यो भारः सोऽप्याचित इत्येकम् । “आचितः शकटोन्मेषे पलानामयुतद्वय इति विश्वः” ॥ ८७ ॥ कार्षापणः कार्षिकः द्वे राजतकर्षपरिमितरूपकस्य “रूपया इति ख्यातस्य । कार्षापणो ऽस्त्री कार्षिके पणषोडशिके ऽपि चेति कोशांतरम् ।” ताम्रिके ताम्रसंबन्धिकर्षप्रमाणे तस्मिन्कार्षिके पण इत्येकं पैसा इति ख्यातस्य । इति तुलामानमुक्तम् । अंगुलिमानं हस्तादि तु नृवर्गे उक्तम् । प्रस्थमानं त्वाह । आढकादयः शब्दाः परिमाणार्थकाः परिमाणविशेषवाचकाः पृथक् प्रत्येकं भिन्ना इत्यर्थः । “तत्र आढक इत्येकं पायली इति ख्यातस्य । द्रोण इत्येकं अदमणी इति ख्यातस्य । द्वे अप्यस्त्रियाम् । खारी इत्येकं दीडमणी इति ख्यातस्य । खार इति पुंसि वा । खारिरिद्वि न्हस्वांतोऽपि स्त्रियाम् । वाह इत्येकं वारामणी इति ख्यातस्य । निकुञ्चक इत्येकं मूठ इति ख्यातस्य” ॥ ८८ ॥ “कुडव इत्येकं पावशेर इति ख्यातस्य । कुटप इति मुकुटः । कुडपो वा । कुडवप्रमाणं तु मृद्रेणुकाष्टलोहादेः पात्रं यच्चतुरंगुलम् ॥ विस्तीर्णं च तपोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् । प्रस्थ इत्येकं शेर इति ख्यातस्य ।” आद्यशब्दाच्छूर्पभारादिग्रहः । यदाहुः । पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुडवस्त-

पादस्तुरीयो भागः स्यादंशभागौ तु वंटके ॥ ८९ ॥ :

द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु ॥ .

हिरण्यं द्रविणं द्युम्नमर्थैर्विभवा अपि ॥ ९० ॥

स्यात्कोशश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृतांकृते ॥

ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यं रूप्यं तद्वयमाहृतम् ॥ ९१ ॥ .

गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भं हरिन्मणिः ॥ .

शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागो ऽथ मौक्तिकम् ॥ ९२ ॥

मुक्ताऽथ विटुमः पुंसि प्रवालं पुन्रपुंसकम् ॥

चतुष्टयम् । चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुर्प्रस्थं तथाढकम् । अष्टाढको भवेद्द्रोणो द्वि-
द्राणः शूर्प उच्यते । सार्धशूर्पो भवेत्खारी द्विशूर्पी द्रोण्युदाहृता । तमेव भारं जानी-
याद्वाहो भारचतुष्टयमिति । “अन्यच्च । अष्टमुष्टि भवेत्किञ्चित्किञ्चिदष्टौ तु पुष्कलम् ।
पुष्कलानि तु चत्वारि आढकः परिकीर्तितः । चतुराढको भवेद्द्रोण इत्येतन्मानलंक्ष-
णमित्युक्तम् ।” अत्र पलादित्रयं अभिन्नम् । सत्तद्देशभेदात्संख्यान्यथात्वं च । यथा
मगधदेशे । द्रोणस्तु खार्याः खलु षोडशांशः स्यादाढको द्रोणचतुर्थभाग इत्यादि । रूप-
कादेश्चतुर्थभागः पाद इत्युच्यते एकं “पायली इत्यादि ख्यातस्य” अंशः भागः वंटकः
त्रीणि भागमात्रस्य “वांटा इति ख्यातस्य” ॥ ८९ ॥ द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थं
ऋक्थं धनं वसु हिरण्यं द्रविणं द्युम्नं अर्थः राः विभवं त्रयोदश धनस्य । तत्र अ-
र्थादित्रयं पुंसि । रा द्वयोर्विभवे स्वर्णे इति रुद्रः । रायौ रायः ॥ ९० ॥ कोशः हिरण्यं
द्वे अपि घटिताघटितयोर्हेमरूप्ययोः । कोशस्तालव्यान्तो मूर्द्धन्यान्तो वा । ताभ्यां हेम-
रूप्याभ्यां यदन्यत्ताम्रादिकं तत्कुप्यं स्यात् । एकम् । कुप्यं ष्वस्वादि गुपेरादेः कुत्वं च
संज्ञायामित्यनेन गकारस्य ककारः । अर्थाद्विरण्यमरूप्यं च कुप्यं तद्वयं कुप्यमकुप्यं च
आहृतं “मुद्रितं चेत्” रूप्यं “एकं नाणं इति ख्यातस्य ।” रूपमाहन्यते ऽस्य रूप्यम् ।
रूपादाहृत इति यप् । रूप्यं स्यादाहृतस्वर्णरजतं रजते पि चेति विश्वः ॥ ९१ ॥
गारुत्मतं मरकतं अश्मगर्भः हरिन्मणिः चत्वारि पाद इति प्रसिद्धस्य मूणेः । शो-
णरत्नं लोहितकः पद्मरागः त्रीणि पद्मरागस्य “माणीक इति ख्यातस्य” । मौ-
क्तिकं ॥ ९२ ॥ मुक्ता द्वे “मोती इति प्रसिद्धस्य ।” मुच्यते शुक्तिभिर्मौक्ति-
कम् । विटुमः प्रवालः “द्वे पौवळं इति ख्यातस्य । क्लीबे प्रवालम् ।” रत्नं मणिः

रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥ ९३ ॥

स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ॥

तपनीयं शातकुंभं गांगेयं भर्म कर्बुरम् ॥ ९४ ॥

चाभीकरं जातरूपं महारजतकांचने ॥

रुक्मं कार्तस्वरं जांबूनदमष्टापदीऽस्त्रियाम् ॥ ९५ ॥

अलंकारसुवर्णं यच्छृंगीकनकमित्यदः ॥

दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥ ९६ ॥

रीतिः स्त्रियामारकूटो न म्रियामथ ताम्रकम् ॥

शुल्वं म्लेच्छमुखं द्यष्टं वरिष्ठोदुंबरं च ॥ ९७ ॥

द्वे अश्मजातौ मरकतादौ मुक्तादिकेऽपि वर्तेते । तत्र मणिः स्त्रीपुंसयोः । “स्त्रियां ङीपंतोऽपि मर्षा ।” आदिशब्दाद्विद्रुमेऽपि । रमंतेऽस्मिन् रत्नम् । कनकं कुलिशं नीलं पद्मरागं च मौक्तिकम् । एतानि ऽत्र रत्नानि रत्नशास्त्रविदो विदुः । सुवर्णं रजतं मुक्ताश्मजावर्तं प्रवालकम् । रत्नपंचकमाख्यातं शेषं वस्तु प्रचक्षते इति वा । मुक्ताफलं हिरण्यं च वैदूर्यं पद्मरागकर्म ॥ पुष्परागं च गोमेदं नीलं गारुत्मकं तथा । प्रवालमुक्तान्युक्तानि महारत्नानि वै नयेति” ॥ ९३ ॥ स्वर्णाद्येकोनविंशतिः सुवर्णस्य । तत्र हेमभर्मणी नांते ॥ ९४ ॥ अष्टापदं ङ्गीपुंसयोः । शातकुंभमिति द्विरूपकोशः । कर्बुरमिति दीर्घमैध्यं शब्दरत्नावल्याम् । “कर्बूरं । कर्बूरः स्यात्पुमान् शठ्यां सुवर्णे पुंनपुंसकमिति मेदिनी । भर्ममित्यदंतमपि द्विरूपकोशः” । गांगेयं नाम गंगायाः अपत्यम् । तदुक्तं वायुपुगणे ॥ यं गर्भं सुपुत्रे गंगा पावकादीप्ततेजसम् । तदुल्वं पर्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत इति । जातरूपमित्यत्र प्रशस्तं जातं जातरूपम् । प्रशंसायां रूपम् ॥ ९५ ॥ यदलंकाररूपं सुवर्णं तत् शृंगीकनकमित्येकम् । शृंगीति पृथगपि । यन्मालाभूषणं कनकं शृंगीति । दुर्वर्णादिपंचकं रजतस्य । “तत्र खर्जूरं नहस्वोकारमिति रामनाथः ।” अपिशब्दात्तारं कलधौतमित्यपि ॥ ९६ ॥ रीतिः आरकूटः द्वे पित्तलस्य “तत्र रीतिः स्त्रियाम् । रीतीत्यपि । आरकूटः पुंसि ङीवे च ।” ताम्रकं शुल्वं म्लेच्छमुखं द्यष्टं “द्विष्टमपि” वरिष्ठं उदुंबरं “लौदुंबरं भवेत्ताम्रे फलादौ यज्ञशाखिन इत्यजयः ।” षट् ताम्र-

लोहो ऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी ॥ १

अंशमसारो ऽथ मंडूरं सिंहाणमपि तन्मले ॥ ९८ ॥

सर्वं च तैजसं लोहं विकारस्त्वयसः कुशी ॥

क्षारः काचो ऽथ चपलो रसः सूतश्च पारदो ॥ ९९ ॥

गुवलं माहिषं शृंगमभ्रकं गिरिजांमले ॥

स्रोतोऽंजनं तु सौवीरं कापोतांजनयामुने ॥ १०० ॥

स्य ॥ ९७ ॥ लोहः शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसं “कृष्णायसमिति रत्नमाला ।”
अयः अंशमसारः सप्त लोहस्य । “अंशमसारं च शस्त्रकमित्यमरमाला ।” मंडूरं
सिंहाणं “सिंहानमित्यपि” पाठः । “सिंघाणमित्यपि” द्वे लोहमलस्य लोहकीट
इति ख्यातस्य । मंडूरं टवर्गमध्यम् ॥ ९८ ॥ सर्वमपि तैजसं सुवर्णरजतादिकं
लोहमित्युच्यते । “प्रज्ञाद्युणि लोहमित्यपि” । यद्वा सर्वं स्वर्णादि तैजसं लोहं न
स्यात् । “तैजसो विकारस्तैजसम्” । यदुक्तम् । सुवर्णं रजतं चाभ्रं रीतिः कांस्यं
तथा त्रयम् । सीमं कालायसं चैवमष्टौ लोहानि चक्षत इति । अयस्तु विज्ञेयलोह-
संज्ञम् । अयसो विकारः फालप्रव्यः कुशी स्यात् । यच्छाश्वतः । कुशी वला कुशी
फाले इति । एकं स्त्रीलिंगम् । क्षारः काचः द्वे काचस्य “काचं बाण्डव्वार
इति ख्यातस्य” क्षरति क्षारः । चपलः रसः सूतः पारदः । “पारतः । रसे-
द्रः पारदः प्रोक्तः पारतः ऽपि निगद्यत इति तारपालः । पारतस्तु श्रमाकपांडुः सू-
तस्तु रहितो मलात् । पारदस्तु मनाक् शीतः सर्वे तुल्यगुणाः स्मृता इति शब्दा-
र्णवः” । चत्वारि पारदस्य “पारा इति ख्यातस्य” ॥ ९९ ॥ यन्माहिषं शृंगं
तद्गुवलमित्येकम् । पारदो हि प्रायेण गुवले निधाप्यते तत्र तदभिधानम् । अभ्रकं गि-
रिजामलं द्वे “अभ्रक इति ख्यातस्य” अभ्रस्य प्रतिकृतिरभ्रकम् । गिरिजम् ।
अमलमिति कश्चित् । तन्मते त्रीणि । “गिरिजं गिरिजाबीजममलं गुवलध्वजमिति
वाचस्पतिः” स्रोतोऽंजनं सौवीरं कापोतांजनं यामुने चत्वारि सौवीरांजनस्य “सु-
रमा इति ख्यातस्य” यमुनास्रोतसो जलमंजनं स्रोतोऽंजनम् । सुवीरकेशे भवं
सौवीरम् । भ्रन्वन्तरिस्तु । अंजनं मेचकं कृष्णसौवीरं स्यात्सुवीरजम् । कापोत्तकं
यामुने च स्रोतोऽंजनमुदाहृतमिति ॥ १०० ॥ तुत्थांजनं शिखिग्रीवं वितुन्नकं

तुत्थांजनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरके ॥

कर्परी दार्विकाकाथोद्भवं तुत्थं रसांजनम् ॥ १०१ ॥

रसगर्भं तार्क्ष्यशैलं गंधाश्मनि तु गंधिकः ॥

सौगंधिकश्च चक्षुष्याकुलाल्यौ तु कुलत्थिका ॥ १०२ ॥

रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पुष्पकं कुसुमांजनम् ॥

पिंजरं पीतनं तालमालं च हरितालके ॥ १०३ ॥

गैरेयमर्थ्यं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु ॥

बोलगंधरसप्राणपिंडगोपरसाः समाः ॥ १०४ ॥

हिंडीरोऽब्धिकफः फेनः सिंदूरं नागसंभवम् ॥

मयूरकं कर्परी पंच तुत्थांजनस्य मोरचूद इति ख्यातस्य । तुदत्यक्षिरोगान् तुत्थम् । तुत्थं न तदंजनं च । दार्विका दारुहरिद्रा तत्काथोद्भवम् । तस्याः काथे “समभागेन अजादुग्धेन” मंस्कृतं तुत्थं तुत्थांजनं रसांजनादिसंज्ञं स्यात् । “दर्विकेत्यपि ।” रसांजनम् ॥ १०१ ॥ रसगर्भं तार्क्ष्यशैलं त्रीणि । केचित्तुत्थरसांजनमिति समस्तं पेटुः । गंधाश्मा गंधिकः “गंधक इत्यपि” सौगंधिकः त्रीणि गंधकस्य । चक्षुष्या कुलाली कुलत्थिका त्रयं “तुत्थविशेषस्य निष्ठा सुरमा इति ख्यातस्य ।” चक्षुषे हिता चक्षुष्या । कुले तिष्ठति तत्प्रतिकृतिः कुलत्थिका ॥ १०२ ॥ रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पुष्पकं “पुष्पकमित्यपि” कुसुमांजनं क्त्वारि संतप्तपित्तलादुत्पन्नस्य” जस्ताचं फूल इति ख्यातस्य । “पुष्पकेतु उदंतं क्लीबे । पिंजरं पीतनं तालं आलं “अलं । हरितालमलं तालवर्णकं नटभूषणमिव माधवः ।” हरितालकं पंच हरितालस्य ॥ १०३ ॥ गैरेयं अर्थ्यं गिरिजं अश्मजं शिलाजतु पंच शिलाजतुनः “शिलाजित इति ख्यातस्य” । अर्थ्यते रसायनार्थिभिरर्थ्यम् । शिलाभां स्रवलाक्षाकृतित्वाच्छिलाजतु । बोलः गंधरसः “रसगंध इति स्वामी । राजदंतादित्वात् ।” प्राणः पिंडः गोपरसः पंच गंधरसस्य । “रक्त्या बोळ इति ख्यातरा” । गोपः रसश्चेति पृथगपि । अत्र गोस इति मुकुटः । गां जलं स्यति । षोऽतकर्मणि । गोप इति स्वामी । गंधप्रधानो रसोऽस्य गंधरसः ॥ १०४ ॥ रिष्टं उदुक्कः । “हिंडीर इत्यपि” । हिंडिर इति शब्दरत्नावल्याम् । अब्धिकफः फेनः

नागसीसकयोगेष्टवप्राणिः त्रपु पिञ्चटम् ॥ १०५ ॥
 रंगवंगे अथ पिञ्चुस्तूलोऽथ कमलोत्तरम् ॥
 स्यात्कुम्भं वन्हिशिखं महारजनमित्यपि ॥ १०६ ॥
 मेषकंबल ऊर्णायुः शशोर्णं शशलोमंनि ॥
 मधु क्षौद्रं माक्षिकादि मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ॥ १०७ ॥
 मनःशिला मनोगुप्ता मनोवहा नागजिर्विहका ॥
 नैपाली कुनटी गोला यवक्षारो यवाग्रजः ॥ १०८ ॥
 पाक्योऽथ सर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः ॥

त्रयं सागरमलाख्यम् अमुद्रफेनस्य । सिंदूरं नागसंभवं द्वे “सिंदूर इति ख्यातस्य ।”
 नागात्सीसात्संभवोऽस्य नागसंभवम् । नागं सीसकं योगेष्टं वपुः “वद्वैमिति मु-
 कुटः । वधु वर्द्धने । वृद्धिर्वापिभ्यां रन् ” । चत्वारि सीसस्य “शिसं इति ख्य-
 तस्य ।” त्रपु पिञ्चटम् ॥ १०५ ॥ रंगं वंगं चत्वारि वंगे “कथिख इति ख्यातेन”
 पिञ्चुः तूलः द्वे कार्पासस्य । कमलोत्तरं कुम्भं वन्हिशिखं महारजनं चत्वारि कु-
 सुंभस्य । रज्यते वस्त्राद्यनेन रजनम् । महश्च रुद्रजनं च महारजनम् ॥ १०६ ॥
 मेषकंबलः ऊर्णायुः द्वे कंबलस्य । ऊर्णायुरुदनः पुंसि । शशोर्णं शशलोमं द्वे शश-
 लोमः । मधु क्षौद्रं माक्षिकं त्रीणि मधुनः । आदिनभ्रप्रपौत्तिकादिग्रहणम् । म-
 धूच्छिष्टं सिक्थकं द्वे “मेष इति ख्यातस्य” । मधुना उच्छिष्यते मधूच्छिष्टम् ॥ १०७ ॥
 मनःशिला “मनःशिल इति” द्विरूपकोशः । मनोगुप्ता मनोवहा नागजिर्विहका च-
 त्वारि मनःशिलायाः । “मनःशब्दवाच्या शिला मनःशिला ।” नैपाली कुनटी
 गोला त्रीणि नैपालदेशोद्भवायां मनःशिलायाम् । सप्तैकार्थो इत्येके । यवक्षारः य-
 वाम्रजः ॥ १०८ ॥ पाक्यः त्रीणि दग्धयवांकुरेभ्यो जायमानस्य क्षारभेदस्य
 “जवखार इति ख्यातस्य ।” सर्जिकाक्षारः । “सृजिकाक्षार इति रामनाथः ।”
 कापोतः सुखवर्चकः त्रीणि क्षारभेदस्य “सज्जीखार इति ख्यातस्य” । सर्जिकां
 दग्ध्वा क्षार्यते यः स सर्जिकाक्षारः । सौवर्चलं रुचकं द्वे क्षारभेदस्य “सौवर्चला-
 र इति ख्यातस्य” । प्रागुक्तमपि क्षारप्रसंगाद् पुनरुक्तम् । पंचाभि सर्जिकाक्षारस्यै-
 ति सुभूत्यादयः । त्वक्क्षीरी वंशरोचना “वंशलोचनेति हेमचंद्रः” द्वे वेणुंजन्य-

सौवर्चलं स्याद्रुचकं त्वक्क्षीरी वंशरोचना ॥ १०९ ॥

शिग्रुजं श्वेतमरिचं मोरटं मूलमैक्षवम् ॥

अधिकं पिप्पलीमूलं चटिकाशिर इत्यपि ॥ ११० ॥

गोलोमी-भूतकेशो ना पत्रांगं रक्तचंदनम् ॥

त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥ १११ ॥

॥ इति वैश्यवर्गः ॥

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः ॥

आचंडालास्तु संकीर्णा अंबष्ठकरणादयः ॥ १ ॥

स्यौषधिविशेषस्य “वंशलोचन इति ख्यातस्य” । त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंश-
क्षीरी तु वैणवीति कोशांतरम् ॥ १०९ ॥ शिग्रुजं श्वेतमरिचं द्वे सौभांजनबीजस्य
“श्वेत्तयाचं वीं इति ख्यातस्य” । इक्षुसंबंधिमूलकं मोरटं स्यात् एकं “इक्षुमू-
लस्य” । अधिकं पिप्पलीमूलं चटिकाशिरः । “चटिकाशिर इति हेमचंद्रः । चट-
कायाः शिर इव । चटिका शिरः इति पृथगपि । शिरो ना पिप्पलीमूल इति मे-
दिनी” । त्रयं पिप्पलीमूलस्य । “पिप्पलीमूले इति ख्यातस्य” ॥ ११० ॥
गोलोमी भूतकेशः द्वे “जटाभांसी इति प्रसिद्धायाः” । गौरिव लोमान्यस्याः
सा गोलोमी । गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्रुचाभूतकेशयोरिति विश्वः । पत्रांगं रक्त-
चंदनं द्वे रक्तचंदनसदृशस्य रक्तसारस्य “कृष्णसिंसक, पतंग इति च ख्यातस्य ।
पत्राण्यंगे ऽस्य पत्रांगम् ।” त्रिकटु त्र्यूषणं “त्र्युषणमिति द्विरूपकोशः” व्योषं
त्रीणि शुंठपिप्पलीमरीचानां समाहारस्य । त्रिफला “तृफला । तृफला त्रिफला चेति
त्रिकांडशेषः ।” फलत्रिकं द्वे हरीतक्यामलकूत्रिभीतकफलानां समाहारस्य
॥ १११ ॥ इति वैश्यवर्गः ॥ ४ ॥ शूद्रः अवरवर्णः वृषलः जघन्यजः जघन्या-
त्पादाज्जातः । जनी प्रदुर्भावे । चत्वारि शूद्रस्य । चंडालो ब्राह्मण्यं शूद्राज्जातस्तम-
भिव्याप्तं वक्ष्यमार्णा अंबष्ठकरणादयः । “आक्षिना उग्रादयः ।” संकीर्णाः प्रति-
लीमानुलोमजत्वान्मिश्राः । एकम् । द्वेच संकरजातीयाः करणांबष्ठामेमागधमाहिष्य-
क्षतसूतवैदेहकरथकारपारसवचंडालाख्याः एकादशेति ॥ १ ॥ शूद्रा शूद्रजातिरंगना

शूद्राविशोस्तु करणौ ऽवष्टौ वैश्याद्विजन्मनोः ॥

शूद्राक्षत्रिययोरुग्रो मगधः क्षत्रियाविशोः ॥ २ ॥

माहिषो ऽर्षाक्षत्रिययोः क्षत्ता ऽर्याशूद्रयोः सुतः ॥ १

ब्राह्मण्यो क्षत्रियात्सूतस्तस्मां वैदेहको विशः ॥ ३ ॥

रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यं यस्य संभवः ॥

स्याच्चण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः ॥ ४ ॥

कारुः शिल्पी संहतैस्तैर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः ॥

कुलकः स्यात्कुलश्रेष्ठी मालाकारस्तु मालिकः ॥ ५ ॥

विट् वैश्यः तयोः सुत इति ब्रह्म्यमाणेनान्वयः । स करण इत्येकम् । स तु लेखन-
वृत्तिः । वैश्यायां ऽर्षाज्जातः सुतोऽवष्टौ । स तु चिकित्सावृत्तिः । शूद्रायां
क्षत्रियाज्जातः उग्रः । स तु शस्त्रवृत्तिः । क्षत्रियायां वैश्यज्जातो मगधः । स
तु राजादिस्तुतिपाठवृत्तिः । एकैकम् ॥ २ ॥ अर्या वैश्या । वैश्यायां क्षत्रिया-
ज्जातो माहिषः माहिष्यः । अस्य ज्योतिषं गण्कुनं शास्त्रं स्वरशास्त्रं च जीविका ।
माहिष्यो ऽर्षाक्षत्रिययोरित्यपि पाठः । अर्या क्षत्रिया तस्यां शूद्राज्जातः क्षत्ता । तस्य
वृत्तिः पापधिकादि । क्षत्तारौ । ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सुत इत्युच्यते । तस्य
गजबन्धनमन्थानां वाहनं कर्म सारथेरित्यादिर्जीविका । तस्यां ब्राह्मण्यां वैश्या-
ज्जातो वैदेहकः । चतुःषष्टिकलाकर्मशैक्ष्यं तदुपजीविका । पण्यांगनानां राज्ञां च
कुर्यात्संगं तदिच्छया । उपजीव्यं तु तस्वेवेति । एकम् ॥ ३ ॥ करण्यौ शूद्रविशोः
सुताग्रां माहिष्याद्वैश्याक्षत्रिययोः जाताज्जातो रथकारः स्यात् । अस्य वर्तनं तु ।
रथकर्मेधनादिभिः । ब्राह्मण्यां वृषलेन शूद्रेण य उत्पादितः स चण्डालः स्यात् ।
“चाण्डाल इत्यपि ।” मृतचैलैर्नद्यमांसैः श्मशाने तस्य जीवनमित्येकैकम्
॥ ४ ॥ कारुः शिल्पी द्वे चित्रकारादेः । शिल्पं कला सास्त्यस्य शिल्पी ।
“तक्षा च तंतुवायश्च नापितो रजकस्तथा । पुञ्चमश्चर्मकारश्च कारवः शिल्पिनो
मता इत्यपि ।” तैः सजातिभिः संहतैः श्रेणिः । सजातीयशिल्पसंघः श्रेणि-
रित्यर्थः । स स्त्रीपुंसलिङ्गः । एकम् । कुलकः “कुलिकः । कुलिको नागभेदे
स्याद्भुभेदे कुलसंज्ञक इति मेदिनी ।” कुलश्रेष्ठी द्वे शिल्पिकुलप्रधानस्य । शिल्पि-
भेदानाह । मालाकारः मालिकः द्वे “माळी इति प्रसिद्धस्य ।” पुष्पमाला

कुम्भकारः कुलालः स्यात्पलगंडस्तु लेपकः ॥

तंतुवायः कुर्विदः स्यात्तुन्नयायस्तु सौचिकः ॥ ६ ॥

रंगाजीवश्चित्रकरः शस्त्रमार्जोऽसिधावकः ॥

पादूकृश्मकारः स्याद्वयोकारो लोहकारकः ॥ ७ ॥

नाडिंधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारकः ॥

स्याच्छांखिकः कांबविकः शौल्विकस्ताम्रकुट्टकः ॥ ८ ॥

तक्षा तु वर्द्धकिस्त्वष्टा रथकारस्तु काष्ठतट् ॥

ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः कौटतक्षोऽनधीनकः ॥ ९ ॥

पण्यमस्य मालिकः ॥ ५ ॥ कुम्भकारः कुलालः “ द्वे कुम्भकार इति ख्यातस्य । ”
 पलगंडः लेपकः द्वे गृहादौ लेपकारस्य “ गंवडी इत्यादि ख्यातस्य । ” तंतुवायः
 “ तंश्चवायः तंश्चवायः तंश्चवाप इति ओष्ठचांतोऽपि । ” कुर्विदः “ कुर्विद
 इत्यपि । कुर्विदः कर्त्तवे । ” द्वे पटानां निर्मातरि “ कोष्ठी इति ख्याते ” । तुन्नवायः
 सौचिकः द्वे फंचुक्यादेर्निर्मातरि “ शिपी इति ख्याते । ” सूच्या वानं शिल्पमस्य
 सौचिकः ॥ ६ ॥ रंगाजीवः चित्रकरः द्वे “ चित्तारी, रंगागी इत्यादि ख्यातस्य । ”
 रंगं श्वेतपीतरक्तोदिकमाजीवति रंगाजीवः । शस्त्रमार्जः असिधावकः द्वे शस्त्रधर्ष-
 णोपजीविनः “ शिकलमार इति ख्यातस्य । ” पादूकृत् चर्मकारः द्वे “ चांभार
 इति ख्यातस्य । ” पादूः पादप्राणि करोति पादूकृत् तांतः ॥ योकारः लोहकारकः
 द्वे “ लोहार इति ख्यातस्य । व्यो इत्यव्ययं लोहवीजवाचीति श्रीभोजः ” ॥ ७ ॥
 नाडिंधमः स्वर्णकारः कलादः रुक्मकारकः “ चत्वारि स्वर्णकारस्य “ सोनार
 इति ख्यातस्य ” । शांखिकः कांबविकः द्वे शंखवलयदेः कर्तरि कंकणकार,
 “ कांसार ” इति ख्याते । शौल्विकः ताम्रकुट्टकः द्वे “ तांघट इति ख्यातस्य ”
 शुल्बं ताम्रं तद्धटनं शिल्पमस्य शौल्विकः ॥ ८ ॥ तक्षा वर्द्धकिः त्वष्टा रथ-
 कारः काष्ठतट् पंच वर्द्धकेः “ सुतार इति ख्यातस्य । ” वर्द्धयति छिनत्ति
 काष्ठं वर्द्धकिः । तक्षाणौ । त्वष्टारौ । काष्ठं तद्धनोति तनूकरोति काष्ठतट् । काष्ठ-
 तक्षौ । ग्रामाधीनो यस्तक्षा स ग्रामतक्ष इत्येकं “ गांवचा सुतार इति ख्यातस्य । ”
 “ ग्रामकौटार्यां च तक्ष्ण इति टच् । अनधीनकः । स्वाधीनो यस्तक्षा स कौट-

क्षुरी मुंडी दिवाकीर्तिनांपितांताषसायिनः ।

निर्णेजकः स्याद्रजकः शौण्डिको मंडहारकः ॥ १० ॥

जाबालः स्यादजाजीवो देवाजीवस्तु देवलः ॥

स्यान्माया शांबरी मायाक्रूरस्तु प्रतिहारकः ॥ ११ ॥

शैलालिनस्तु शैलूषा जायाजीवः कृशाश्विनः ॥

भरता इत्यपि नटाश्रारणास्तु कुशीलवाः ॥ १२ ॥

मार्दगिका मौरजिकाः पाणिक्कदास्तु पाणिघाः ॥

वेणुध्माः स्युर्वैणविका वीणावादास्तु वैणिकाः ॥ १३ ॥

तक्षः स्यात् । एकम् ॥ ९ ॥ क्षुरी मुंडी । क्षुरि मुंडि इति ण्वस्वघटितपाठोऽपि । दिवाकीर्तिः नापितुः अंतोवसायी पंच नापितुः “नाह्वी इति ख्यातस्य” । निर्णे-
जकः रजकः द्वे वस्त्राणां धावकस्य “परीट इति ख्यातस्य” । शौण्डिकः
मंडहारकः द्वे सुराजीविनः “कलाल इति ख्यातस्य” । मुंडा सुरा सा पण्यमंस्य
शौण्डिकः ॥ १० ॥ जाबालः अजाजीवः द्वे अजापालस्य “मंडपौळ, मंडक्या,
धनगर इति ख्यातस्य” । देवाजीवः “देवाजीवीत्यपि” । देवलः द्वे देवसेवोप-
जीविनः “गुरव, देवळी इति ख्यातस्य” । देवं लक्ष्मणया तत्त्वं लातीति देवलः ।
माया शांबरी द्वे इंद्रजालस्य “गारूड इति ख्यातस्य” । शंबराख्यस्यासु-
रस्येयं शांबरी । मायाक्रूरः प्रतिहारकः “प्रतिहारिकः प्रतिहारक इत्यपि द्वे मा-
याविनः गारूड इति ख्यातस्य” । प्रतिहारो व्याजः प्रयोजनमस्य स तथा ॥ ११ ॥
शैलाली शैलूषः जायाजीवः कृशाश्वी भरतः “भारत इत्यपि । कृशाश्वेन ज्व य-
त्प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते । रंगावतीरी शैलूषो नटे भरतभारताविति वाचस्पतिः ।”
नटः षट्कं नटेषु “नटवा इति ख्यातेषु” । नटति नृत्यति नटः । चारणः कुशीलवः
द्वे कथकानां नटविशेषाणाम् । “कुत्तिसतं शीलमस्त्यस्य कुशीलवः” ॥ १२ ॥
मार्दगिका मौरजिकाः द्वे मृदंगवादनकुशलामां, “मृदंगी पखवाजी इति ख्याता-
नाम्” । पाणिवादः पाणिघाः द्वे ये पाणितलेनैव पाण्यं मृदंगमृदं ध्वनिमनुकर्वन्ति
तेषां “हाताचे तालधारी इति ख्यातानाम्” । वेणुध्माः वैष्णविकाः द्वे वेणुवादिनां
“पांवेकरी इति ख्यातानाम्” । वेणुध्माः आदितः, सोमपावत् । वीणावादाः वैणि-
काः द्वे वीणावादनं शिल्पमेषां “विणेकरी इति ख्यातानाम्” ॥ १३ ॥ जीवांतकः

जीवांतकः शाकुनिको द्वौ वायुरिकजालिकौ ॥

वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् ॥ १४ ॥

भृतको भृतिभुक् कर्मकरो वैतनिकोऽपि सः ॥

वार्तावहो वैवधिको भारवाहस्तु भारिकः ॥ १५ ॥

विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथक्जनः ॥

निहीनोऽपसदो जाल्मः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः ॥ १६ ॥

भृत्ये दासेरदासेयदासगोप्यकचेटकाः ॥

नियोज्यकिंकरप्रेष्यभुजिष्यंपरिचारकाः ॥ १७ ॥

पराचितपरिस्कंदपरजातपरैधिताः ॥

“जीवांतक इत्यपि” शाकुनिकः द्वे पक्षिणां हन्तरि “पक्ष्यांचा पारधी इति ख्यातेन” वायुरिकः जालिकः द्वे जालेन मृगान्वध्नतः । वायुरा मृगबन्धनी तथा चरति वायुस्ति । वैतंसिकः कौटिकः मांसिकः त्रयं यो मांसविक्रयेण जीवति तस्य “खुटिक् इति ख्यातस्य” । वीतसेन मृगपक्ष्यादिबन्धनोपायेन चरति वैतंसिकः । कूटेन मृगादिबन्धनयंत्रेण चरति कौटिकः । मांसं पण्यमस्य मांसिकः ॥ १४ ॥ भृतकः भृतिभुक् कर्मकरः वैतनिकः चत्वारि वतनोपजीविनः “चाकर, मजूर इति प्रसिद्धस्य” । भृतिवैतनं भृतिं वेतनं भुंक्ते भृतिभुक् । वार्तावहः वैवधिकः “विव-
धिक इत्यपि” द्वे वार्ताया वह्नके “कावड्या इति ख्याते” । विवधः पर्याहारः तं वहति वैवधिकः । विवधविवधशब्दौ उभयतः बद्धशिक्ये स्कंधवाह्ये काष्ठे वर्तते । भारवाहः भारिकः “द्वे ओझेकरी इति ख्यातस्य । भारीति नांत्तोऽप्यन्यत्र” ॥ १५ ॥ विवर्णः पामरः नीचः प्राकृतः पृथक्जनः निहीनः अपसदः “अपशेद इति भरतमा-
लायाम्” जाल्मः क्षुल्लकः “खुल्लकः । खुल्लकस्त्रिषुनीषेऽल्पे इति रभसः” इतरः दश नीचस्य ॥ १६ ॥ भृत्यः दासेरः दासेयः दासः “दाश इति तालव्यांतोऽपि” गोप्यकः चेटकः “चेडक् इत्यपि” नियोज्यः किंकरः प्रेष्यः “प्रेष्य इत्यपि” भुजिष्यः परिचारकः एकादश दासस्य । प्रेष्य इत्यत्र प्रादूहोदेति वृद्धिः ॥ १७ ॥ पराचितः “पराजितोऽपि । परैरजीवते स्म” परिस्कंदः “परिष्कंदः परेश्वलि वा षत्वम् । परिष्कन्नः परिस्कन्नश्च इत्यपि” परजातः परैधितः चत्वारि परेण संवर्धि-

मंदस्तुंदपरिमृज. आलस्यः शीतकौ ऽलसो ऽनुष्णः ॥ १८ ॥

दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूत्थानं उष्णश्च ॥ १९ ॥

चंडाललक्षमातंगदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥ १९ ॥

निषादश्च अंतवासी चंडालपुक्कसाः ॥

भेदाः किरातशशरपुलिंदा म्लेच्छजातयः ॥ २० ॥

व्याधौ मृगवधाजीवो मृगयुलुब्धकोऽपि सः ॥

कौलेयकः सारमेयः कुकुरो मृगदंशकः ॥ २१ ॥

शुनको भषकः श्वा स्यादलर्कस्तु स योगितः ॥

श्वा विश्वकद्विमृगयाकुशलः सरमा शुनी ॥ २२ ॥

तस्य । परैराचीयते वर्धयते पराचितः । मंदः तुंदपरिमृजः “अत्रि तुंदपरिमाजोऽपि ।”
 आलस्यः शीतकः अलसः अनुष्णः पट् अलसस्य । अलसमस्त्यस्य अलसः अंश
 आद्यच् । “अलस एव आलस्यः स्वार्थे ण्यञ् । अणि आलसे इत्यपि ” ॥ १८ ॥
 दक्षः चतुरः पेशलः पटुः सूत्थानः उष्णः पट् दक्षस्य । “उष्णत्वं शीत्रिकारि-
 त्वमस्यास्तीत्युष्णः ।” चंडालः पुत्रः मातंगः दिवाकीर्तिः जनंगमः “जलंगम
 इत्यपि ” ॥ १९ ॥ निषादः । निषादः स्वरभेदे ऽपि चंडाले धीवरांतर इति कोशां-
 तरे । श्वपचः “श्वपाकः इत्यपि ” अंतवासी चंडालः पुक्कसः । “पुक्कसः श्वपचे
 ऽधम इति मेदिनी” दंश चंडालस्य । अत्रावांतरभेदोऽस्ति किञ्चित्सो ऽकादतः ।
 किरातादयस्त्रयो म्लेच्छजातश्चंडालानां भेदाः । किरति शशन् किरातः । अरण्य-
 चरा एते । “पुलिंकः कथ्यते म्लेच्छे पुलिंदो ऽपि निगद्यते इति भाष्यपालः” ॥ २० ॥
 व्याधः मृगवधाजीवः मृगयुः लुब्धकः चत्वारि व्याधस्य । विध्यति मृगान्व्याधः ।
 कौलेयकः सारमेयः कुकुरः “कुकुर इत्यनादिकोशः । कुर्कुर इति राजमुकुटः ।”
 मृगदंशकः ॥ २१ ॥ शुनकः भषकः श्वा सप्त शुनकस्य । श्वानौ । “कुकुरस्तु
 शुनिः श्वानः कपिलो मंडलः शुन इति बृहस्पतिः ।” योगितः प्रयोगेण उन्म-
 त्तत्वं प्रापितः श्वा अलर्कः स्यात् “अलर्क इति मुकुटः” एकम् । यो मृगया-
 कुशलः श्वा स विश्वकद्वुरित्येकं “पारधी कुत्रा इति ख्यातस्य । विश्वं कंदते ।
 कदि आवहाने ।” शुनी सरमा स्यात् एकम् सरमा देवशुनी । सामान्याभिधानं

विट्चरः सूकरो ग्राम्यो वर्करस्तरुणः पशुः ॥

आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् ॥ २३ ॥

दक्षिणारुलुब्धयोगादक्षिणेर्मा कुरंगकः ॥

चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः ॥ २४ ॥

प्रतिरोधिपरास्कंदिपाटच्चरमलिम्लुचाः ॥

चौरिका स्तेन्यचौर्ये च स्तेयं लोप्त्रं तु तद्धने ॥ २५ ॥

वीतंसस्तूपकरणं बंधने मृगपक्षिणाम् ॥

उन्माथः कूटयंत्रं स्याद्वायुरा मृगबंधनी ॥ २६ ॥

तूपचारात् ॥ २३ ॥ यो ग्राम्यः सूकरः स विट्चरः स्योत्पन्नं “गांवडुकर इति ख्यातस्य । यस्तरुणः पशुरजादिः स वर्करः एकं वकरा इत्यादि ख्यातस्य तरुणपशुमात्रस्य ।” आच्छोदनं मृगव्यं आखेटः मृगयो चत्वारि पापद्वेः “शिकारी इति ख्यातायाः । मृगया स्त्रियाम्” ॥ २३ ॥ लुब्धयोगात् लुब्धकसंबन्धादक्षिणारुदक्षिणे पार्श्वे उरुवर्णमस्य स कुरंगको दक्षिणेर्मा स्यात् । व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः एकम् । दक्षिणेर्माणं । “चौरः” पञ्चाद्यचि चोर इत्यपि । “ऐकागारिकः । एकमसंहार्यं प्रयोजनमस्य । ऐकागारिकट् चोरे इति निपातनान् साधुः । स्तेनः दस्युः तस्करः मोषकः ॥ २४ ॥ प्रतिरोधिः परास्कंदिः पाटच्चरः “पाटच्चर इत्यपि” । चोरजीर्णपटयोः पटच्चर इति नामानुशासनम् । मलिम्लुचः देश चोरस्य । चौरिका “चौरिकेत्यपि” । स्तेन्यं स्तेयं । “स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेन्यमिति प्यञ्जतं केचिदिच्छन्ति । स्तेनाद्यंत्रलोपश्चेति वार्तिकेण स्तेयमिति च सुसाधु । स्तेयं स्तेन्यं च चौर्ये स्याच्चौरिकाचौरिके स्त्रियामिति वाचस्पतिः” । चौर्यं चत्वारि स्तेयस्य च चौरस्य भावः चौरिका । चौर्यं षट् लोप्त्रं स्यात् । “लोत्रं । लोत्रमश्रुणि चोस्ति इति विश्वः । लोतमिति जटाधरः । एकम् ॥ २५ ॥ मृगपक्षिणो बंधननिमित्तं पदुपकरणं, पाशजालादि स वीतंस इत्येकम् । “वीतंस इत्यपि ।” उन्माथः कूटयंत्रं द्वे मृगपक्षिबंधनार्थं छलेन यद्यंत्रं निवेद्यते तत्र “सांपळा इति ख्याते” । वागुर्गं मृगबंधनी द्वे जालीकृतरज्जुविशेषे “मृगांघे जाले इति ख्याते” ॥ २६ ॥ शुल्बं “शुल्बेत्यपि ङीष्तापि” वराटकं

शुल्बं वराटकं स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः ॥
 उद्धाटनं घटीयंत्रं सलिलोद्वाहनं प्रहेः ॥ २७ ॥
 पुंसि वेमो वायदंडः सूत्राणि नरिं तंतवः ॥
 वाणिर्व्यूतिः स्त्रियौ तुल्ये पुस्तं लेण्यादिकर्मणि ॥ २८ ॥
 पंचालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदंतादिभिः कृता ॥
 जंतुत्रपुर्विकारे तु जातुषं त्रापुषं त्रिषु ॥ २९ ॥
 पिटकः पेटकः पेटा मंजूषाऽथ विहंगिका ॥

रज्जुः वटी गुणः पंच रज्जाः “सुखं दोरी चन्हाट इति ख्यातायाः ।” तत्र वराटकोऽस्त्रियाम् । रज्जुः स्त्रियाम् । वटी स्त्रिषु । रज्जुः शुल्बा वराटो नलि रत्न-कोशः । “शुष्पं वटाकर” इति स्वामिपाठः । प्रहेः कृपात्मलिलमूर्ध्वं वाह्यते येन तस्मिन् यंत्रे “गद्गाट, लट इति ख्याते” उद्धाटनं घटीयंत्रं चेति द्वयमित्यर्थः ॥ २७ ॥ वेमा “वेम इत्यपि” वायदंडः “वायदंड इत्योष्ठमध्योऽपि” द्वे वस्त्रव्यूतिदंडस्य “कोष्ठवाचे धोटे इति ख्यातस्य” । व्यति संतननेन वेमा वंमानौ । ऊयते इति वायः वाने नैर्धौ वायदंडः तालव्यमध्यः । सूत्राणि तंतवः द्वे “सूत इति ख्यातस्य । सूत्रतंतुरिति समस्तं हारावल्याम्” । तंतुः पुंसि । वाणिः व्यूतिः । “व्यूतिरिति द्विरूपकोशः । विशिष्टा ऊतिर्व्यूतिः” द्वे तंतुवानस्य “विणणे इति ख्यातस्य” । लेप्यं मृदा पुत्तलिकादिकरणम् । आदिना काष्ठ-पुत्तलिकाकर्म गृह्यते तत्र पुंस्त्वमित्येकम् । “यदुक्तम् । मृदा वा दारुणा वाथं वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा । लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयत इति” ॥ २८ ॥ वस्त्रदंतादिभिः कृता पुत्रिका पंचालिका स्यात् । “पंचालिकेत्यपि” । पंचभिर्वर्णैरुच्यते भूष्यते । घञ् एकं बाहुल्ये इति ख्यातस्य । पुत्र इवेति कन् । तंतो गजदंतः आदिना चर्मकाष्ठ-मृच्छिलेत्यादिग्रहणम् । जंतु लाक्षा तद्विकारो जातुषम् । त्रपु वंगं तद्विकारस्तुषुषम् । एकैकम् । त्रपुजतुनोः षुक् ॥ २९ ॥ पिटकः पेटकः पेटा “पेटेति मुकुटः । पीडेति स्वामी” मंजूषा चत्वारि वस्त्रालंकारादिस्थानार्थं कृताया मंजूषायाः पेशी इति ख्यातायाः । आद्यौ पेटारिकायां परौ महतामिति स्वामी । विहंगिका भारयष्टिः द्वे शिकयाधारलगुडस्य “खुंटी इत्यादि ख्यातस्य” । इयं भारोद्वादनार्थं चतुर्दंडिकेति

भोरग्रष्टिस्तदालंबि शिंक्यं काचो ऽथ पादुका ॥ ३० ॥

सादूरूपानत्स्त्री सैवानुपदीना पदायता ॥

नधी वधी वरत्रा सादश्वादेस्ताडनी कशा ॥ ३१ ॥

चांडालिका तु कंडोलवीणा चंडालवल्लकी ॥

नाराची स्यादेपणिका शाणस्तु निकषः कषः ॥ ३२ ॥

ब्रश्चनः पत्रपरशुरीषिका तूलिका समे ॥

तैजसावर्तनी मूषा भस्त्रा चर्मप्रसेविका ॥ ३३ ॥

सभ्याः । शिंक्याधारस्कंधग्राह्योर्लगुंड इति द्विविधाः । विहंगमेत्यपि पाठः । तस्यां भारयष्ट्यामालंबते तन्नालंबि शिंक्यं काचः स्यात् । काचः शिंक्ये मणौ नेत्रगंगभेदे मृदंतर इति विश्वः । द्वे अलम्बमानस्य रज्जुपंजरस्य “ शिंके इति ख्यातस्य । ” पादुका ॥ ३० ॥ पादूः उपानत् त्रयमपि स्त्रियां पादत्राणस्य “ जोडा इति ख्यातस्य । ” सैवोपानत् पदायता, पदवत् आयता पादायापेन बद्धा अनुपदीना एकं अनुगायन्ने सादृश्ये वा अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत् इति कौमुद्यामुत्तमम् । “ वाहीणे इति ख्यातस्य ” । नधी वधी वरत्रा त्रयं चर्ममय्या रज्ज्वाः “ वाधी इति ख्यातायाः ” । अश्वादेस्ताडनी रज्जुः कशा स्यात् एकं “ जेरबंद इति ख्यातस्य । आदिना उट्टगर्दभचोगादिग्रहः ” ॥ ३१ ॥ चांडालिका “ चंडालिकेत्यपि ” कंडोलवीणा “ कंडोलवीणेत्यपि कंडोलीति पृथगपि ” चंडालवल्लकी त्रयं क्लिनरीति ख्याताया अंशजवीणायाः । नाराची एषाणिका द्वे स्वर्णकाराणां नाराचाकृत्यो लोहशलाका तत्र “ कांटा, तराजू इति ख्याते । ” शाणः निकषः कषः त्रीणि स्वर्णादि यत्र घर्षणेन परीक्ष्यते तस्यां शिलायां “ कसोटी, निसाणा इत्यादि ख्यातायाः ” ॥ ३२ ॥ ब्रश्चनः पत्रपरशुः द्वे स्वर्णादिच्छेदनार्थस्य परशोः “ कानस इति ख्यातस्य । ” ईषिका “ इषिका इषीका इत्यपि ” तूलिका द्वे फुलाकाभेदस्य “ सळई इति ख्यातस्य । ” तैजसं आवर्त्यते यत्र सा तैजसावर्तनी । स्वर्णादिपार्कार्थः “ पात्रविशेषः मूषा स्यात् “ मूस इति ख्याता । ” “ मुषा मूषी मुषी । मूषा तैजसावर्तनी मूषीति शब्दार्णवः । मूषस्तेय इत्यस्माद्विदाद्यङि ण्वहस्वादिरपि । ण्वहस्वा मुषा मुषी । ” एकम् । भस्त्रा चर्मप्रसेविका । “ चर्मप्रसेवकं इत्यपि ” द्वे अभिज्वलनार्थस्य चर्मप्रसेवकस्य “ भाना इति ख्यातस्य ” ॥ ३३ ॥

आस्फोटनी वेधनिका कृपाणी कर्तरी समे ॥ ३४ ॥
 वृक्षादनी वृक्षभेदी टंकः पाषाणदारणः ॥ ३४ ॥
 ककचो स्त्री करपत्रमारी चर्मप्रभेदिका ॥
 सूर्मि स्थूणा अयःप्रतिमा शिल्पं कर्म कलादिकम् ॥ ३५ ॥
 प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया ॥
 प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरूपमोपमानं स्यात् ॥ ३६ ॥
 वाच्यलिंगाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक् ॥
 साधारणः समानश्च स्युरुत्तरपदे त्वमी ॥ ३७ ॥

आस्फोटनी “लास्फोटनी” वेधनी तु लास्फोटन्यां स्फोटनी वृषभंशिकेति वाच-
 स्पतिः ” वेधनिका द्वे मण्यादेर्वेधोपयुक्तस्य शस्त्रभेदस्य “संज्ञिता इति ख्या-
 तस्य ” । कृपाणी कर्तरी द्वे स्वर्णपात्रादि विच्छिद्यते येन तस्य कातर इति ख्या-
 तस्य । वृक्षादनी वृक्षभेदी द्वे वृक्षभेदनार्थस्य शस्त्रभेदस्य “काकसु, तासणी इति
 ख्यातस्य ” । टंकः “तंक इत्यपि ” पाषाणदारणः द्वे पाषाणदारणार्थस्य धनभे-
 दस्य “टांकी इति प्रसिद्धस्य ” ॥ ३४ ॥ ककचः करपत्रं द्वे काष्ठादिविदार-
 णार्थस्य करवत इति ख्यातस्य । आरा चर्मप्रभेदिका द्वे चर्मवृण्डनार्थस्य शस्त्रभे-
 दस्य आरी इति ख्यातस्य । सूर्मि “सूर्मिरिति वा ” स्थूणा अयःप्रतिमा
 त्रयं लोहप्रतिमायाः । कलागीतनृत्यादिकं यत्कर्म तच्छिल्पम् । आदिना रथकारा-
 दिकर्म ॥ ३५ ॥ प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया प्रतिकृतिः
 अर्चा प्रतिनिधिः अष्टौ प्रतिमायाः । “प्रतिकृत्य मीयते एनेन प्रतिमानम् । माङ्
 माने ” । प्रतिनिधिः पुंसि । उपमा उपमानं द्वे उपमितकरणस्य । “भावे
 करणे च । येनोपमीयते या उपोपमितिस्तयोरेते नामनी इत्यर्थः । केचित्तु पूर्वा-
 न्विते इत्याहुः ” ॥ ३६ ॥ समादिसप्तकं समांतरस्य । “मह मानेन वर्तते
 समानं मानमस्येति वा समानः । एने वच्यलिंगाः ” । सदृक् शांतः । अमी
 निभसंकाशादयः उत्तरपदे स्थितोः सदृशेष्वमी वाच्यलिंगाश्च स्युः ॥ ३७ ॥ यथा
 पितृनिभः पुत्रः । नित्यसमासोऽयं पित्रा सदृश इत्यर्थः । मातृनिभा कन्या मनुः
 सदृशीत्यर्थः । आदिना भूतरूपकल्पादिग्रहः । “यथा पितृभूतः पितृरूपः ।

निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ॥

कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ॥ ३८ ॥

भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पणः इत्यमिः ॥

सुरा हलिप्रिया हाला, परिसुद्धरुणात्मजा ॥ ३९ ॥

गंधोत्तमाप्रसन्नेराकादंबर्यः परिसुता ॥

मदिरा कश्यमद्ये चाप्यवदंशस्तु भक्षणम् ॥ ४० ॥

शुंडापानं मदस्थानं मधुवारा मधुक्रमाः

मध्वासवो माधवको मधु माध्वीकमद्वयोः ॥ ४१ ॥

पितृकल्पः । "कर्मण्या विधा भृत्या भृतिः भर्म वेतनं ॥ ३८ ॥ भरण्यं "भरण्येत्यपि" भरणं मूल्यं निर्वेशः पणः एकादश वेतनस्य । सुरा हलिप्रिया हाला परिसुत वरुणात्मजा ॥ ३९ ॥ गंधोत्तमा प्रसन्ना इरा कादंबरी परिसुता मदिरा कश्यं मद्यं त्रयोदश मद्यस्य । कदंबे जातो रसः कादंबस्तं राति कादंबरी ।" तत्र-पैट्टी पैट्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरेति वचनात् सुरादि द्वयं गौड्यादित्रिविधमद्यस्य । शेषं मद्यमात्रस्येत्येके । पानरुचिजननार्थं यद्व्यंजनं भक्ष्यते सोऽवदंश इत्येकं "भर्जितचणकादिभक्षणस्य" ॥ ४० ॥ शुंडापानं मदस्थानं द्वे मद्यगृहस्य । "शुंडा पानं इति पृथगपि । शुंडा पानगृहं मता । अप्यंबुहस्तिदीपेश्याहस्तिहस्तसुरासु चेति मेदिनी । शुंडापि जलहस्तिन्यां मदिराकरिहस्तयोरिति विश्वः । पानं पीतिभाजनरक्षणे इति मेदिनी ।" पीयते ऽस्मिन्पानम् । मधुवारः मधुक्रमः द्वे मधुपानपरिपाक्याः "मधुजे वारः समयः मधुवारः ।" मध्वासवः माधवकः मधु माध्वीकं । "मार्द्धीकमित्यपि । मृद्धीका द्राक्षा तम्याः विकारः । तस्य विकार इत्यण् ।" चत्वारि मधुकपुष्पोद्भवस्य मद्यस्य । "द्वौ द्वौ पर्यायावित्यपि मतम् । मार्द्धीकमिति पाठे मध्वादि द्वयं द्राक्षारसस्य ।" तत्र माध्वीकं मधु च द्वयोः न किंतु क्लीबे एव ॥ ४१ ॥ मैरेयं । मिरायां देशविशेषे ओषधिविशेषे वा भवम् । नैर्द्धादिभ्यो ढक् । आसवः सीधुः "तालव्यादि-रमि शीधुरिति । यद्यपि शीधुरिक्षुरसैः पक्कैरपक्कैरासवो भवेत् । मैरेयं धातकी-पुष्पगुडधानांबुसंहितमिति माधवः । तथापि भेदमनादृत्योक्तम्" त्रयमिक्षुशाकादि-

मैत्रेयमासवः सीधुर्मदको जंगलः समौ ॥ . .

संधानं स्यादभिषवः किंण्वं पुंसि तु नमहूः ॥ ४२ ॥

कारोत्तरं सुरासुण्ड आपानं पानगीष्ठिका ॥ . .

चषकोऽस्त्री पानपात्रं सरकोऽप्यनुतर्षणम् ॥ ४३ ॥

धूर्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्तो द्यूतकृतसमाः ॥ . .

स्युल्लमकाः प्रतिभुवः सभिका द्यूतकारकाः ॥ ४४ ॥

द्यूतोऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ॥ . .

पणोऽक्षेषु ग्लहोऽक्षांस्तु देवनाः पाशकाश्च ते ॥ ४५ ॥

जन्यस्य मद्यविशेषस्य । सीधुर्मदको । आसवः पुंसि । मेदकः जंगलः । द्वे सुरा-
कल्कस्य । मद्यमेदस्येनेकं । “जगलो मदनं दुमे । मेदके पिष्टय्ये चति कोशा-
नरम्” । संधानं अभिषवः द्वे मद्यसंधानस्य । फलवंशकुन्दादिकं दीर्घकालं यत्सं-
धीयते तस्येत्येके । किंण्वं कण्वमित्यपि । नमहूः द्वे तंडुलादिद्रव्यकृतसुरांबी-
जस्य । “मत्तूनम्रकृतप्लानस्येत्यन्ये ।” नम्रद्वौ ॥ ४२ ॥ सुराया सुण्ड
अग्रभागः । कारोत्तरः । “कारेण क्रियया उत्तरः । कारोत्तरः । कारोत्तरं
इत्यपि” एकम् । आपानं पानगीष्ठिका द्वे पानार्थायाः सभायाः । “आ संभूय
पिबंत्यत्र आपानम्” । चषकः पानपात्रं द्वे मद्यपात्रस्य । चषकोऽस्त्री सुरा-
पात्रे मधुमद्यप्रभेदयोरिति । मेदिनी । सरकः अनुतर्षणं द्वे मद्यपानस्य । अपि-
शब्दात्सरकोऽप्यस्त्री । सरकं वा नानुतर्षो नेति रत्नकोशः । सरकः सीधुपानेक्षु-
शीधुनो मद्यभाजन इत्यजयः ॥ ४३ ॥ धूर्तः धार्त इत्यपि पाठः । धावनेन अर्त्तः ।
अक्षदेवी कितवः अक्षधूर्तः द्यूतकृतं पंच द्यूतकृतः “सौगटीबाज, जुवेबाज इति
ख्यातस्य ।” अक्षैर्दीव्यति अक्षदेवी इन्नंतः । लमकः प्रतिभूः द्वे ऋणादौ प्रतिनिधि-
भूतस्य “जामीन इति ख्यातस्य । प्रति प्रतिनिधिर्भवति प्रतिभूः ।” सभिकाः द्यूतका-
रकाः द्वयं ये द्यूतं कारयन्ति तेषाम् । “सभा द्यूतप्राश्रयत्वेनास्यास्ति सभिकाः” ॥ ४४ ॥
द्यूतः अक्षवती कैतवं पणः चत्वारि द्यूतस्य । “अक्षाः पाशकाः संत्यस्यां सा
अक्षवती ।” पणः ग्लहः इति द्वे द्यूतजये भूतं भाषाबंधेन । ग्राह्यं तस्य । अक्षः
देवः पाशकः त्रयं शारिपरिणयने हेतुभूतस्य पाशस्य “फांसे इति ख्यातस्य”
॥ ४५ ॥ शारीणामितस्ततो नयने परिणाय इत्येकम् । अस्त्रियासित्यस्य अष्टापदेन

परिणयस्तु शारीणां समंतान्नयने ऽस्त्रियाम् ॥
 अष्टापदं शारिफलं प्राणिद्यूतं समाव्हयः ॥ ४६ ॥
 उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्ये ऽत्र यौगिकाः ॥
 ताद्वर्म्यादन्यतो वृत्तावृत्त्या लिंगांतरे ऽपि ते ॥ ४७ ॥
 ॥ इति शूद्रवर्गः ॥

इत्यभरसिंहकृतौ नामलिंगानुशासने ॥

द्वितीयः कांडो भूम्यादिः सांग एव समर्थितः ॥ १॥ ॥ ४९ ॥

शब्देन संबंधः । अष्टापदं शारिफलं द्वे शारीणामाधारस्य कोष्टकयुक्तस्य वस्त्रादेः
 “सारीपट इति ख्यातस्य ।” शारयस्तु काष्ठादिरचितो द्यूतोपकरणविशेषः
 सींगटी इति लौकिकभाषायां प्रसिद्धः । प्राणिद्यूतं प्राणिनां मेषकुक्कुटादीनां द्यूतं मिथो
 युद्धलक्षणः श्रीङ्गादिशेषः समाव्हयः । अप्राणिभिः कृतं यत्तु तद्दोके द्यूतमुच्यते ।
 प्राणैर्मे क्रियते यत् स विज्ञेयः समाव्हय इत्युक्तेः । एकम् ॥ ४६ ॥ अत्र
 केषांचिल्लिङ्गभेदविधानाभावात्प्राप्तर्भपूर्णत्वं परिहरति । उक्ता इति । अत्र शूद्रवर्गे
 यौगिकाः कुम्भकारमालाकारप्रभृतयश्च शब्दाः काव्यपुराणादिषु पुंस्येव भूरिप्रयोगत्वा-
 त्प्रचुरप्रयोगदर्शनादेकस्मिन्नेव लिंगे उक्ता निर्दिष्टास्ते ऽन्यतो ऽन्यत्र स्त्रीत्वादिविशिष्टे
 विशिष्यवृत्तौ सत्यां ताद्वर्म्यां विशिष्टानां विशेष्यधर्मत्वाल्लिंगांतरे स्त्रीलिंगादाव-
 प्यहनीयाः । अपिशब्दात् रूढा अपि करणकुलालादयो जातिवचनात् पुंसि स्त्रियां
 च वर्तते इति ज्ञेयम् । यस्यावयवशक्य एवार्थो बुध्यते स यौगिकः । यस्यावयवश-
 क्तिमनपेक्ष्य समुदायशक्तिमात्रेणार्थो बुध्यते स रूढः । तत्र यौगिको लिंगांतरे ।
 यथा कुम्भकारी स्त्री । कुम्भकारं कुलम् । एवं मालिकारी । मालाकारम् । अणंत-
 त्वात्स्त्रियां ङीष् । अयौगिको यथा करणी । कुलाली । अत्र जातेरस्त्रीविषया-
 दिति ङीष् ॥ ४७ ॥ ॥ इति शूद्रवर्गः ॥ ॥ श्रीमत्यभरविवेके महेश्वरेण
 विरचिते एवायं भूम्यादिद्वितीयः कांडः समाप्तः ॥ ४९ ॥ ॥ ४९ ॥

अमरकोशद्वितीयकांडस्य वर्गानुक्रमेण श्लोकसंख्याः

वर्गाकाः	वर्गनाम्नानि	मूलश्लोकाः	क्षेपकश्लोकाः	
१	भूमिवर्गः	१८	१	
२	पुरवर्गः	२०	॥	
३	शैलवर्गः	८	॥	संकलनयुक्तं मूलश्लोका
४	वनौषधिवर्गः	१६९॥	०	१० ७३३॥
५	सिंहादिवर्गः	४३	२॥	क्षेपकश्लोका १२ ७४५॥
६	मनुष्यवर्गः	१३९॥	१	
७	ब्रह्मवर्गः	५७	५	
८	क्षत्रियवर्गः	११९॥	०	
९	वैश्यवर्गः	१११	१॥	
१०	शूद्रवर्गः	४७	०	

अथ

सटीकांमस्कौशस्य

तृतीयं कांडम्

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि ॥

लिंगादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः ॥

गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥ २ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अथ तृतीयकांडो व्याख्यायते । तत्र वृक्षप्रमाणवर्गानाह । विशेष्यनिघ्नैरिति । सामान्ये साधारणत्वात्सामान्याख्ये ऽस्मिन्कांडे विशेष्यनिघ्नैर्विशेष्यं स्त्रीदारादिपूर्वोक्तं तृदधीनलिङ्गवचनैः सुकृत्यादिभिः शब्दैः तथा संकीर्णैः परस्परविजातीयार्थैः कर्मपारायणादिभिः तथा नानार्थैः अनेकार्थेषु वर्तमानैर्नानाकलोकादिभिः अव्ययैराडादिभिरलिङ्गसंग्रहैः स्त्रियामीदृद्धिरामैकाजित्यादिभिरादिशब्दानामसंग्रहैश्च लंकाशेफालिकेत्यादिभिः शब्दैरुपलक्षितास्तत्तन्नामका वर्गाः वक्ष्यन्त इति शेषः । ते च वर्गाः स्वतंत्रा नेत्याह । वर्गसंश्रया इति । वर्गाः संश्रया येषां ते । पूर्वोक्तस्वर्गादिवर्गसंबन्धिन एवेत्यर्थः ॥ १ ॥ इह शास्त्रे रूपादिभेदेनैव प्रायशो लिङ्गनिर्णयः तद्वदेवात्रापि वर्गे स्यादिति भ्रमनिरासार्थं व्यापकं-लक्षणमाह । स्त्रीदाराद्यैरिति । यादृशैः स्त्रीलिङ्गत्वादियुक्तैः स्त्रीदाराद्यैः पदैर्यद्विशेष्यं स्त्रीदारादिरूपं यथा प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य विशेष्यस्य भेदका व्यावर्तका गुणद्रव्यक्रियाविशिष्टाः शब्दास्तथा स्युः । विशेष्यस्य यादृशे लिङ्गवचने तादृशल्लिङ्गवचना एव भवेयुरित्यर्थः । तत्र गुणः सुकृतादिस्तद्विशिष्टो यथा । सुकृतिनी स्त्री । सुकृतिनो दाराः । सुकृति कुलम् । द्रव्यं दंडादि तद्विशिष्टं यथा । दंडिनी स्त्री । दंडिनो दाराः । दंडि कुलम् । क्रियावचनादिव्यापारस्तद्विशिष्टो यथा । पाचिका स्त्री । पाचका दाराः । पाचकं कुलम् ॥ २ ॥ सुकृती पुण्यवान् धन्यः त्रयं भाग्यसंपन्नस्य । “ धन्या

सुकृती पुण्यवान् धन्यो महेच्छस्तु महाशयः ॥ १ ॥
 हृदयालुः सहृदयो महोत्साहो महोद्यमः ॥ २ ॥
 प्रवीणे निपुणं भिन्नविज्ञे निष्णातशिक्षिताः ॥ ३ ॥
 वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥
 पूज्यः प्रतीक्ष्यः सांशयिकः संशयपन्नमानसः ॥ ५ ॥
 दक्षिणीयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ६ ॥
 स्युर्वदाम्यस्थूललक्ष्यदानशौडा बहुप्रदे ॥ ७ ॥
 जैवातृकः स्यादायुष्मानंतर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ॥ ८ ॥

धात्र्यामलकयोः स्याद्वन्नं पुण्यवति त्रिष्विति विश्वमेदिन्यौ । सुकृतमस्यास्ति सु-
 कृती । धनं लब्धा धन्यः धनार्हा इत्यर्थः । महेच्छः महाशयः द्वे उदारचित्तं यस्य
 तस्य दयालोः । “आशयः स्यादभिप्राये मानसाधारयोरपीति मेदिनी ।” हृदयालुः
 सहृदयः “सहृदय इति पाठः । अत्र प्रशस्तपरत्वं हृदयशब्दस्य । हृदयवान्
 हृदयिक इत्यपि ” द्वे यस्य चित्तं प्रशस्तं तस्य । महोत्साहः महोद्यमः द्वे दुराप्रे-
 ऽपि कृत्ये ऽध्यवसितक्रियस्य । “महानुद्यमो ऽस्य महोद्यमः ” ॥ ३ ॥ प्रवीणः
 निपुणः अभिज्ञः विज्ञः निष्णातः शिक्षितः वैज्ञानिकः “ब्रीह्यादित्वाट्टनि विज्ञानिक
 इत्यपि ” कृतमुखः कृती कुशलः दश प्रवीणस्य । “कृतं कर्म प्रशस्तमस्य
 कृती ” ॥ ४ ॥ पूज्यः प्रतीक्ष्यः द्वे । एतल्लक्ष्यम् । भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता
 ते इति । सांशयिकः संशयपन्नमानसः द्वे संशयमापन्नं मानसं यत्र स्थाण्वादौ
 तस्य । तथा च संशयविषमोभूतो ऽर्थः सांशयिक इति दीक्षिताः । संशयमापन्न
 इति ठक् । दक्षिणीयः दक्षिणार्हः दक्षिण्यः “दाक्षिण्य इत्यपि ” श्रीणि यो
 दक्षिणामर्हति तस्य ॥ ५ ॥ वदान्यः “वदान्य इत्यपि ” स्थूललक्ष्यः “स्थूललक्ष
 इत्यपि ” दानशौडः बहुप्रदः चत्वारि दानशूरस्य । “मां याचस्वेति वदति
 वदान्यः । स्थूलैर्मेहद्विर्लक्ष्यते स्थूललक्ष्यः । जैवातृकः आयुष्मान् द्वे । “जैवा-
 तृकः पुमान्सोमे कृषकायुष्मतांश्चिष्वित विश्वमेदिन्यौ । अतिशयितमायुरस्यायु-
 ष्मान् । ” अंतर्वाणिः शास्त्रवित् द्वे शास्त्रास्त्र । “अंतर्वाणयति । वण शब्देन ”
 ॥ ६ ॥ परीक्षकः कारणिकः द्वे प्रमाणैरर्थनिश्चायकस्य । “करणैश्चरति कारणिकः ।”

परीक्षकः कारणिको वरदस्तु समर्द्धकः ॥

हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमत्ता हृष्टमानसः ॥ ७ ॥

दुर्मना विमना अंतर्मनाः स्यादुत्क उन्मनाः ॥

दक्षिणे सरलोदारौ सुकलो दातृभोक्तारि ॥ ८ ॥

तत्परं प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः ॥

प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥

गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ ॥

इभ्य आढ्यो धनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता ॥ १० ॥

अधिभूनायको नेता प्रभुः परिवृद्धोऽधिपः ॥

वरदः समर्द्धकः द्वे वराणां दातारि । हर्षमाणः विकुर्वाणः प्रमत्ताः हृष्टमानसः चत्वारि हृष्टचेतसः । “प्रकृष्टं मनो यस्य प्रमत्ताः” ॥ ७ ॥ दुर्मनाः विमनाः अंतर्मनाः त्रीणि सर्तानि व्याकुलचेतसः “दुःस्थितं मनो ऽस्य दुर्मना” । विगतं विविधं नो मनो यस्य विमनाः ॥” उत्कः उच्छ्रद्धात्स्वार्थे कन् । उन्मनाः द्वे उत्कण्ठितस्य । “उद्भूतं मनो ऽस्य उन्मनाः ।” दक्षिणः सरलः उदारः त्रयं सरलस्य । दक्षति वर्धते ऋज्वाशयत्वीदक्षिणः । यो दातृ चामौ भोक्ता च तत्र सुकल इत्येकम् ॥ ८ ॥ तत्परः प्रसितः आसक्तः त्रीणि “तात्पर्ययुक्तस्य । तत्परं उत्तमं यस्य तत्परः ।” इष्टार्थोद्युक्तः उत्सुकः द्वे अभिमतार्थे सोद्योगस्य । प्रसितासक्ताविष्टा उद्युक्ता इति पाठे आविष्टांतं चतुष्कमासक्ते । “पंचापि तत्परपर्याया इत्येके ।” प्रतीतः प्रथितः ख्यातः वित्तः विज्ञातः विश्रुतः षट् ख्यातस्य । “प्रथते स्म प्रथितः । प्रथ प्रख्याने” ॥ ९ ॥ कृतलक्षणः आहतलक्षणः “आहतलक्षण इत्यपि” द्वे शौर्यादिभिः ख्याते । “लक्षणं नाम्नि चिह्ने चेति विध्वः । आहतमभ्यस्तं लक्षणमस्य । आहतं गुणिते ऽपि स्यादिति विध्वः ।” यल्लक्ष्यम् । ककुत्स्थ इत्याहतलक्षणोऽभूदिति । इभ्यः आढ्यः धनी त्रीणि “इभ्यो धनवतीभ्यां तु करेण्वां सल्लकीतगदिति हेमचंद्रः । बहुधनमस्य धनी ।” स्वामी ईश्वरः । ईश्वरो मन्मथे शंभौ नाथे स्वामिति वाच्यवत् इति विश्वमेदिन्यौ । पतिः ईशिता ॥ १० ॥ अधिभूः नायकः नेता प्रभुः परिवृद्धः अधिपः दश प्रभोः । ईशितारौ । अधि-

अधिकर्षिः समृद्धः स्यात्कुटुंबव्यष्टस्तु यः ॥ ११ ॥

स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ॥

वरांगरूपेपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥ १२ ॥

निर्वार्यः कार्यकर्ता यः संपन्नः सत्वसंपदा ॥

अवाचि मूकोऽथ मनोजवसः पितृसन्निभः ॥ १३ ॥

सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः ॥

लक्ष्मीर्वाल्लक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान् स्निग्धस्तु वत्सलः ॥ १४ ॥

स्यादयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः ॥

स्वतंत्रोऽपारुधः स्वैरी स्वच्छंदो निखग्रहः ॥ १५ ॥

भुवौ । नेतारौ । अधिकर्षिः समृद्धः द्वे सुसंपन्नस्य । “अधिकाः कर्षयिष्य
अधिकर्षिः ।” कुटुंबव्यष्टस्तु ॥ ११ ॥ अभ्यागारिकः उपाधिः त्रीणि कुटुंब-
पोषणादिव्यापारयुक्तस्य । “अभ्यागारे नियुक्तः अभ्यागारिकः । अगारांतादुन्
इकादेशः । उपाधिर्नित्यं पुंसि । अंगान्यवयवाः रूपं लावण्यं त्रैरंगरूपैरूपेतो यः स
सिंहसंहनन इत्येकम् ॥ १२ ॥ ” सत्वसंपदा व्यसनेऽभ्युद्ये मनःसत्त्वं तत्स-
पत्त्यां संपन्नः सन्कार्यं करोति स निर्वार्य इत्येकम् । “विध्ययि इत्यपि । संपन्न
इत्यत्र संयुक्त इति पाठः । व्यसनेऽभ्युद्ये चापि ह्यविकारं सदा मनः । तत्सत्व-
मिति च प्रोक्तं नृयविद्विर्बुधैः किलेति स्मरणान् । ” अवाक् मूकः द्वे “मूयते
बध्यते वागस्य । ” मनोजवसः । “मनोजव इत्यपि । मनोजवः पितृसन्निभः
इति नाममाला । ” पितृसन्निभः द्वे पितृतुल्यस्य ॥ १३ ॥ परिणेत्रे औदरपूर्व-
कमलंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुद इत्येकम् । “कुकुद इत्यपि । ” लक्ष्मीवान्
लक्ष्मणः श्रीलः “श्रील इत्यपि ” श्रीमान् चत्वारि लक्ष्मीवनः । स्निग्धः वत्सलः
वत्से पुत्रादिस्नेहपात्रेऽभिलाषोऽस्यास्ति द्वे स्नेहयुक्तस्य ॥ १४ ॥ दयालुः कारु-
णिकः कृपालुः सूरतः “सूरत इत्यपि ” चित्वास्ति दयाशीलस्य । स्वतंत्रः अपा-
वृत्तः स्वैरी “स्वैर इत्यपि ” स्वच्छंदः निखग्रहः पंच स्वच्छंदस्य । “स्वः आत्मा
तंत्रं प्रधानं यस्य स्वतंत्रः ” ॥ १५ ॥ परतंत्रः पराधीनः परवान् नाथवान्
चत्वारि पराधीनस्य । “परः स्वाम्यस्यास्ति परवान् । ” परवंतौ । अधीनः

परतंत्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ॥

अधीनो निघ्न आयत्तो ऽस्वच्छंदो गृह्यको ऽप्यसौ ॥१६॥

खलपूः स्याद्बहुकरो दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ॥

जाल्मो ऽसमीक्ष्यकारी स्यात्कुंठे मंदः क्रियासु यः ॥१७॥

कर्मक्षमो ऽलंकर्मणिः क्रियावान्कर्मसूद्यतः ॥

स कर्मः कर्मशीलो यः कर्मशूरस्तु कर्मठः ॥ १८ ॥

भरण्यभुक्कर्मकरः कर्मकारस्तु तत्क्रियः ॥

अपस्नातो मृतस्नात आमिषाशी तु शौष्कुलः ॥ १९ ॥

निघ्नः आयत्तः अस्वच्छंदः गृह्यकः पंचक्रमधीनमात्रे । इमं धिगतः अधीनः अधि
उपरि इनोऽयस्येति वा । “न स्वच्छंदो ऽस्यास्वच्छंदः ।” नवानामैकार्थत्वमित्येके
॥ १६ ॥ खलपूः बहुकरः द्वे संमार्जनादिकारिणः । खलं चत्वरं पुनाति
मार्जयति खलपूः । खलपूः । दीर्घसूत्रः चिरक्रियः द्वे यः स्वल्पकालसाध्यं
त्रिरेण करोति तस्यालसविशेषस्य । दीर्घं सूत्रं व्यवस्था यस्य दीर्घसूत्रः । सूत्रं
तत्तुल्यवैस्थितिगति विश्वः । चिरेण क्रिया ऽस्य चिरक्रियः । जाल्मः असमीक्ष्य-
कारी द्वे यो गुणदोषानविमृश्य करोति तस्य । यः क्रियासु मंदो ऽलसो मूढो
वा स कुंठ इत्येकम् ॥ १७ ॥ कर्मक्षमः अलंकर्मणिः द्वे कर्मणि शक्तस्य ।
“कर्मणे क्रियुष्यै अलं समर्थः अलंकर्मणिः ।” कर्मसु य उद्युक्तः स क्रिया-
वान् एकम् । कर्मः । कर्मशीलः द्वे नित्यं कर्मण्येव प्रवृत्तस्य । मिथां तु कर्मि ।
कर्मशूरः कर्मठः द्वे प्रयत्नेन य आगच्छं कर्मं पुरिषयापयति तस्य । “कर्मणि
घटते कर्मठः ।” कर्मणि घटो ऽठच् इति पाणिनिः ॥ १८ ॥ भरण्यभुक् भरण्यं
वेतनं भुंक्ते “कर्मण्यभुगित्यधि” कर्मकूरः द्वे वेतनं गृहीत्वा कर्म करोति तस्य ।
तत्कर्मैव क्रिया यस्य स तत्क्रियः । वेतनं विनापि क्रियावान् स कर्मकार इत्येकम्
अपस्नातः मृतस्नातः द्वे मृतमृद्दिश्य स्नातस्य । आमिषाशी शौष्कुलः द्वे मत्स्य-
मांसभक्षकस्य । शाष्कुल इति वा पाठः । “शुष्केलः । शुष्कलः शुष्कमांसस्य
पणिके पिशिताशिनीति हैमः ।” ॥ १९ ॥ बुभुक्षितः क्षुधितः जिघत्सुः अश-
नायितः चत्वारि बुभुक्षितस्य । अत्तुमिच्छुः जिघत्सुः । सन्नतादुः “अशनस्य

बुभुक्षितः स्यात्क्षुधितो जिघत्सुस्थानायितः ॥
 परान्नः परपिंडादो भक्षको घस्मरो ऽद्वरः ॥ २० ॥
 आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते ॥
 उभौ स्वात्मभरिः कुक्षिभरिः स्वोदरपूरके ॥ २१ ॥
 सर्वान्नीनस्तु सर्वान्नभोजी गृध्रस्तु गर्धनः ॥
 लुब्धो ऽभिलाषुकस्तृष्णक् समौ लोलुपलोलुभौ ॥ २२ ॥
 सोन्मादस्तून्मदिष्णुः स्यादविनीतः समुद्धतः ॥
 मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवाः कामुके कमिता ऽनुकः ॥ २३ ॥
 कम्प्रः कामयिता ऽभीकः कमनः कामनो ऽभिकः ॥

इच्छा अशनाया सा ज्ञाता ऽस्य । " परान्नः परपिंडादः द्वे परान्नोपजीविनः ।
 भक्षकः घस्मरः अद्वरः त्रीणि भक्षणशीलस्य । " अत्तीत्यद्वरः " ॥ २० ॥
 आद्यूनः औदरिकः द्वे विजिगीषाविवर्जिते, उत्कर्षेच्छारहिते । बुभुक्षया ऽत्तं-
 पीडिते इत्यर्थः । उदरे प्रसितः औदरिकः । उदरादृगाद्यूनः इति, ठक् । अत्तं-
 भरिः कुक्षिभरिः द्वे यः स्वोदरं विभर्ति तस्य । " पोटभरु इति ख्यातस्य । "
 आत्मानं विभर्ति आत्मभरिः ॥ २१ ॥ सर्वान्नीनः सर्वान्नभोजी द्वे यः सर्वेषां
 वर्णानां अन्नानि भुङ्क्ते तस्य परमहंसादेः । गृध्रः गर्धनः द्वे आकांक्षाशीलस्य ।
 लुब्धः अभिलाषुकः तृष्णक् त्रीणि अभिलाषशीलस्य । " लुभ्यति-स्म लुब्धः ।
 अभिलष्यतीति अभिलाषुकः लष कांतौ कांतिरिच्छा । लषपतेत्युकञ् । " पंचापि
 लुब्धस्येति केचित् । तृष्णजौ । लोलुपः लोलुभः द्वे अतितृष्णाशीलस्य । " गर्हितं
 लुपति लोलुपः " ॥ २२ ॥ सोन्मादः । " उन्मद इति सून्मादं इति वा
 पाठः । सु अतिशयित उन्मदो ऽस्य । " उन्मदिष्णुः द्वे उन्मादशीलस्य ।
 अविनीतः समुद्धतः द्वे दुर्विनीतस्य । " न व्यन्यायि अविनीतः । " मत्तः शौण्डः
 उत्कटः क्षीवः " क्षीवन्निति नांतो ऽप्यस्ति " चत्वारि मत्तस्य । शृंढायां पानागारे
 भवः शौण्डः । तत्र भवेत्यण् । शौण्डो मत्ते कं विख्याते इति विश्वः । " उत्कटस्ती-
 व्रमत्तयोरिति हैमः । " कामुकः कमिता अनुकः ॥ २३ ॥ कम्प्रः कामयिता
 अभीकः कमनः कामनः अभिकः नव कामुकस्य । अनु कामयते अनुकः ।

विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः ॥ २४ ॥

वृषः प्रणेयो निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः ॥

धृष्टे धृष्णग्वियातश्च प्रगल्भः प्रतिभान्वितः ॥ २५ ॥

स्यादधृष्टे तुं शालीनो विलक्षो विस्मयान्विते ॥

अधीरि कातरस्त्रस्तं भीरुभीरुकं भीलुकाः ॥ २६ ॥

आशंसुराशंसितरि गृह्यालुग्रहीतुरि ॥

श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते पतयालुस्तु पातुकं ॥ २७ ॥

लज्जाशीलेऽपत्रपिण्डुर्वंदारुरभिवादके ॥

अभीको दीर्घमभ्यो 'ह्रस्वमभ्यश्च' । विधेयः विनयग्राही वचनेस्थितः आश्रवः चत्वारि वचनग्राहिणि । "प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा विधातुं" शक्यः विधेयः । वचने तिष्ठति एव वचनेस्थितः । तत्पुरुषे कृतीत्यलुकः ॥ २४ ॥ वृषः प्रणेयः द्वे वशं गतस्य । "प्रकर्षेण" नेतुं शक्यः प्रणेयः । "अत्र विधेयाद्विषडपि वशंगतस्य वा । निभृतः विनीतः प्रश्रितः, त्रयं विनीतस्य । "नितरां अभारि निभृतः । भृञ् भरणे ।" धृष्टः धृष्णकः "धृष्णुरित्यपि" धियातः त्रीणि अविनीतस्य । "विरुद्धं यातं चेष्टितं यस्य वियातः ।" धृष्णजौ प्रगल्भः प्रतिभान्वितः द्वे सप्रतिभस्य । प्रत्युत्पन्नमतित्वं प्रतिभा । "प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मतेति रुद्रः" ॥ २५ ॥ अधृष्टः शालीनः, द्वे सलज्जस्य । विलक्षः विस्मयान्वितः द्वे "परकीयधर्मशालादौ प्राप्ताश्चर्यस्य ।" अधीरः कातरः, द्वे भयक्षुत्पिपासादिव्याकुलस्य । "ईषत्तरति कातरः । ईषदर्थे चेति कोः 'कदिशः' ।" त्रस्तः "त्रस्तुरित्यपि" भीरुः "भीत इत्यपि" भीरुकः भीलुकः चत्वारि भयशीलस्य ॥ २६ ॥ आशंसुः आशंसिता द्वे वांछाशीलस्य । गृह्यालुः ग्रहीता द्वे ग्रहणशीलस्य । श्रद्धा आस्तिक्यवृद्धिस्तया युक्ते श्रद्धालुर्गित्येकम् । पतयालुः पातुकः द्वे पतनशीलस्य । "पतयति" तच्छीलः पतयालुः ॥ २७ ॥ लज्जाशीलः अपत्रपिण्डुः द्वे लोकलज्जायुक्तस्य । "लज्जाशीलमस्य लज्जाशीलः ।" वंदारुः अभिवादकः द्वे वंदनशीलस्य । "वंदते तच्छीलः वंदारुः ।" शरारुः चातुकः हिंसः, त्रीणि हिंसाशीले । "शृणोति नच्छीलः । शरारुः ।" वर्धिष्णुः

शरारुर्धातुको हिंस्रः स्याद्वर्द्धिष्णुस्तु वर्द्धनः ॥ २८ ॥
 उत्पतिष्णुस्तत्पतिता अलंकरिष्णुस्तु मंडनः ॥ २९ ॥
 भूष्णुर्भविष्णुर्भविता वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ ॥ २९ ॥
 निराकरिष्णुः क्षिप्रुः स्यात्सांद्रस्निग्धस्तु मेदुरः ॥ ३० ॥
 ज्ञाता तु विदुरो विदुर्विकासी तु विकस्वरः ॥ ३० ॥
 विसृत्वरौ विसृमरः प्रसारी च विसारिणि ॥ ३१ ॥
 सहिष्णुः सहनः क्षंता तितिक्षुः क्षमिता क्षमो ॥ ३१ ॥
 क्रोधनो ऽमर्षणः कोपी चंडस्त्वत्यंतकोपनः ॥ ३२ ॥
 जागरूको जागरिता घूर्णितः प्रचलायितः ॥ ३२ ॥
 स्वप्नश्च शयालुर्निद्रालुर्निद्राणशयितौ समौ ॥ ३३ ॥

वर्द्धनः द्वे वर्द्धनशीलस्य । “वर्द्धते तच्छीलः” वर्द्धिष्णुः ॥ २८ ॥ उत्पतिष्णुः
 उत्पतिता द्वे उत्पतनशीलस्य । “उत्पतति तच्छीलः उत्पतिष्णुः” अत्र ये
 तृन्निष्णुचस्नुक्कुक्कमरजित्यादयः प्रत्ययास्ते तच्छीलतद्धर्मतत्समुत्पत्तिषु बोद्धव्यौ ।
 तच्छीलस्ये प्रयोगः प्रायेण । अलंकरिष्णुः मंडनः द्वे अलंकरणशीले । भूष्णुः भविष्णुः
 भविता त्रीणि भवनशीले । वर्तिष्णुः वर्तनः द्वे वर्तनशीले ॥ २९ ॥ निराकरिष्णुः
 क्षिप्रुः “क्षिप्रुरिति केचिन्” द्वे निराकर्तरि । सांद्रो घनः स चासौ स्निग्धश्च
 सांद्रस्निग्धः मेदुरः स्यान् एकम् । यल्लक्ष्यम् । मेधैर्मेदुरमंबरमिति । ज्ञाता विदुरः
 विदुः त्रयं ज्ञातरि । “वेदनशीलः विदुरः” विकासी “तालव्यांतो ऽपि”
 विकस्वरः “विकस्वर इत्यपि” द्वे विकासशीले ॥ ३० ॥ विसृत्वरः विसृमरः
 प्रसारी विसारी चत्वारि प्रसरणशीले । सहिष्णुरित्यादिषट् क्षमाशीले ॥ ३१ ॥
 क्रोधनः अमर्षणः कोपी त्रीणि कोपशीलस्य । “अवश्यं कुप्यति कोपी ।”
 चंडः अत्यंतकोपनः द्वे अतिक्रोधशीले । जागरूकः जागरिता द्वे जागरणशीले ।
 घूर्णितः प्रचलायितः द्वे निद्राघूर्णितस्य । घूर्ण भ्रमणौ । “प्रचलाया जातोऽस्येति
 प्रचलायितः” ॥ ३२ ॥ स्वप्नश्च शयालुः निद्रालुः त्रीणि निद्राशीलस्य
 “शयालुः स्यादजगरे निद्राशीले च कुकुर इति विश्वमेदिन्यौ ।” स्वप्नजौ ।
 निद्राणः निद्रित इत्यपि शयितः द्वे सुप्तस्य । पराङ्मुखः पराचीनः द्वे विमुखस्य ।

पराङ्मुखः पराचीनः स्यादवाङ्म्यधोमुखः ॥ ३३ ॥

देवानंचति देवद्यङ् विष्वद्यङ् विष्वगंचति ॥

यः सहांचति सध्यङ् स सतिर्यङ् स्तिर्योऽचति ॥ ३४ ॥

वदो वदावदो वक्ता वागीशो वाक्पतिः समौ ॥

वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि ॥ ३५ ॥

स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक् ॥ ३६ ॥

दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ शक्लः प्रियंवदे ॥ ३६ ॥

लोहलः स्यादस्फुटवाग्गर्ह्यवादी तु कद्वदः ॥

“परांचत्यनभिमुखी भवति मुखस्य पराङ्मुखः ।” अवाङ् अधोमुखः द्वे “अ-
वांचत्यधोभुखी भवति अवाङ् ।” अवांचौ ॥ ३३ ॥ यो देवानंचति गच्छति पूजयति
वा स देवद्यङ् । एकम् । चांतम् । “स्त्रियां देवद्रीची ।” यो विष्वक् समंतादंचति
गच्छति स विष्वद्यङ् “विष्वद्यङ् इति तालव्यमध्यो ऽपि ।” स्त्रियां विष्वद्रीची ।
विष्वदेक्ष्मोश्च टेरश्रंभतावप्रत्यये इति प्राणिनिः । चांतं एकम् । यः सहांचति तुल्यं
गच्छति स सध्यङ् । एकम् । मध्यंचौ । “स्त्रियां स्तधीची । सहस्य सधिरिति पाणिनिः ।
यत्तिरो वक्त्रमंचति स तिर्यङ् । एकम् । तिरसस्तिर्यलोप इति पाणिनिराह ॥ ३४ ॥
वदः वदावदः वक्ता त्रीणि वक्तरि । वागीशः वाक्पतिः द्वे अनवद्योदामवादिनि ।
“वाचोयुक्तिपटुः” पटुरिति पृथगपि । वाग्मी पटौ सुराचार्य इति विश्वमेदिन्यौ
वाग्मी द्वे नैयायिकस्य । वाचोयुक्तीति वाग्दिगिति पृथ्वा अलुक् । “प्रशस्ता
वागस्य वाग्मी ।” वावदूकः अतिवक्ता द्वे बहुभाषिणि ॥ ३५ ॥ जल्पाकः
वाचालः वाचाटः बहुगर्ह्यवाक् चत्वारि यो बहु अवाच्यं वक्ति तस्य । कुत्सितं
बहु भाषते वाचालः वाचाटः । अलजाटचौ बहुभाषिणीति सूत्रेण साधू । “जल्पाकी ।
षित्वास्त्रियां ङीप् ।” दुर्मुखः मुखरः अवद्धमुखः त्रयमनर्गलमुखस्य । “निंदितं
मुखमस्य मुखरः । न बद्धं स्त्रियमित् मुखमस्य अवद्धमुखः ।” शक्लः प्रियंवदः
द्वे प्रियवदिदि । शक्नोति वक्तुमिति शक्त इति स्वामी । शक्न इति सर्वधरः
॥ ३६ ॥ लोहलः अस्फुटवाक् द्वे अस्फुटवादिनि । “न स्फुटा तागस्यास्फुट-
वाक् ।” गर्ह्यवादी कद्वदः द्वे कुत्सितभाषिणि । कुत्सितं वदति कद्वदः । रथव-

समौ कुवादकुचरौ स्यादसौम्यस्वरो ऽस्वरः ॥ ३७ ॥

खणः शब्दनो नांदीवादी नांदीकरः समौ ॥

जडो ऽज्ञः ण्डकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते ॥ ३८ ॥

तूष्णींशीलस्तु तूष्णीको नम्रो ऽवासां दिगंबरौ ॥

निष्कासितो ऽवकृष्टः स्यादपध्वस्तस्तु धिक्कृतः ॥ ३९ ॥

आत्तगर्वो ऽभिभूतः स्याद्दापितः सार्धितः समौ ॥

प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निरस्कृतः ४० ॥

दयोश्चेति कोः कदादेशः । गर्ह्यं वदति गर्ह्यवादी । कुवादः कुचरः द्वे दोषकथन-
शीले । “ कुत्सितं चरति कुचरः । ” असौम्यस्वरः अस्वरः द्वे काकादिस्वर-
वदपस्वरयुक्तस्य ॥ ३७ ॥ खणः शब्दनः दे शब्दशीलस्य । नांदीवादी नांदी-
करः द्वे स्तुतिविशेषवादिनः । “ नांदीं वदति तच्छीलः नांदीवादी । ” आशीर्व-
चनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रवर्तते ॥ देवद्विजनृपादीनां तम्मात्रादीति कीर्त्यत इति
भरतः । जडः अज्ञः द्वे अत्यंतमूढस्य । यदुक्तम् । इष्टं प्राप्तिष्टे ना सुखदुःखे वा
न चेह शो मोहांत । विंदति पर्ववशगः संभवेदिह जडसंज्ञकः पुरुष इति । यो
वक्तुं श्रोतुं च शिक्षितो न भवति स ण्डमूकः । अण्डमूक इति पाठे नास्त्येण्डो
मूको ऽस्मादिति विग्रहः । ण्डो यधिरः । त्रिंशो ऽनेडमूकः स्याच्छटे वाक्श्रुति-
वर्जित इति रभंसः ॥ ३८ ॥ तूष्णींशीलः तूष्णीकः द्वे तूष्णींभावयुक्तस्य । शीले
को मलोपश्चेति-वार्तिकेन तूष्णीमो मस्य लोपः । “ तूष्णींशीलं यस्य तूष्णीं-
शीलः । ” नम्रः अवासां दिगंबरः त्रीणि नम्रस्य । अवाससौ । निष्कासितः
निष्कासित इत्यपि अवकृष्टः द्वे निर्गमितस्य । अपध्वस्तः धिक्कृतः द्वे निर्भर्त्स-
तस्य ॥ ३९ ॥ आत्तगर्वः “ आत्तगंधः । ” गंधो गंधक आमोदे लेशे संबंधगर्व-
योरिति विश्वः । गंधो गर्वो लभो ऽपि चेति त्रिकांडशेषः । अभिभूतः द्वे भग्नद-
र्पस्य । आत्तगंधः पलायित इति कोशांतरे । पलायनकर्तुरपि । लक्ष्यम् । कर्णो
ऽपि भूत्वा कथमात्तगंधः इति भारतचंपुः । “ चत्वोर्यो ऽपि पर्याया इत्येके । ”
दापितः “ दायित इत्यपि । तत्र दय दाने इति धातुः ” सार्धितः द्वे “ धनादिकं
अदापितस्य अदापितस्य धनादेर्वा । ” धनादिकं दापयतीति दापित इति राजमुकुटः ।
प्रत्यादिष्टादि चतुष्कं निराकृतस्य ॥ ४० ॥ निष्कृतः विप्रकृतः द्वे विवर्णीकृतस्य ।

निरुतः साद्विप्रकृतो विप्रलब्धस्तु वंचितः ॥
 मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥ ४१ ॥
 अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तो बद्धः कीलितसंयतौ ॥
 आपन्नः आपत्प्राप्तः सात्कांदिशीको भयद्रुतः ॥ ४२ ॥
 आक्षारितः क्षारितो अभिशस्तः संकसुको अस्थिरः ॥
 व्यसनार्तोपरक्तौ द्वौ विहस्तव्याकुलौ समौ ॥ ४३ ॥
 विह्वलो विव्वलः स्यात्तु विवशो अरिष्टदुष्टधीः ॥
 कश्यः कशार्हः सन्नद्धे त्वाततायी वधोद्यते ॥ ४४ ॥
 द्वेष्ये त्वक्षिगतो वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ ॥

विप्रलब्धः वंचितः द्वे “ वंचनं प्राप्तस्य । ” मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धः हतः
 चत्वारि मनसि हतस्य । “ कृतमनोभंगस्येत्यर्थः ” ॥ ४१ ॥ अधिक्षिप्तः प्रति-
 क्षिप्तः द्वे “ कृतक्षिप्तस्य ” कस्यचिच्छैर्योदिकं प्रति स्पर्धमानस्य । दुर्वचनम-
 धिक्षेपः इति राजमुकुटः । बद्धः कीलितः संयतः त्रीणि रज्ज्वादिना निबद्धस्य ।
 आपन्नः आपत्प्राप्तः द्वे आपन्नं गतस्य । “ अस्पद्यते स्म आपन्नः । ” कांदिशीकः
 भयद्रुतः द्वे भयात्पलायितस्य । कांदिशं गच्छामीति चिंतयन् पलायितः कांदि-
 शीकः ॥ ४२ ॥ आक्षारितः क्षारितः अभिशस्तः अश्रुं लोकापवादेन दूषितस्य ।
 मैथुननिमित्तं मिथ्यादूषितस्येति केचित् । “ आक्षारो मैथुनं प्रत्याक्रोशो जातो
 अस्य आक्षारितः । ” संकसुकः अस्थिरः द्वे चलप्रकृतेः । “ संकसतीति संकसुकः ।
 कस गतौ । ” व्यसनार्तः उपरक्तः द्वे व्यसनफीडितस्य । विहस्तः व्याकुलः द्वे
 शोकादिभिरितिकर्तव्यतामूढस्य । “ विक्षिप्तो हस्तो यस्य विहस्तः ” ॥ ४३ ॥
 विह्वलः विव्वलः द्वे शोकादिना गात्रभंगं प्राप्तस्य । “ विव्वलतीति विव्वलः ।
 व्वल चलने । ” विवशः अरिष्टदुष्टधीः द्वे आसन्नमरणदूषितबुद्धेः । “ अरिष्टेन
 दुष्टा धीर्यस्य । ” कश्यः कशार्हः द्वे कशाघातमर्हतः । कश्च वेत्रम् । सन्नद्धे
 वर्मिन्ते जिघांसौ आततायीत्येकम् । “ आततं यथा तथा अयितुं शीलमस्य । अय
 गतौ ” ॥ ४४ ॥ द्वेष्यः अक्षिगतः द्वे द्वेषार्हस्य । “ द्वेषुमर्हः द्वेष्यः । ” वध्यः
 शीर्षच्छेद्यः द्वे वधार्हस्य । “ वधमर्हति वध्यः । ” यो विषेण वध्यः हंतव्यः स

विष्यो विषेण यो वध्यो मुसल्यो मुसलेन यः ॥ ४५ ॥

शिश्विदानोऽकृष्णकर्मा चपलश्चिकुरः समौ ॥ ४६ ॥

दोषैकदृक् पुरोभागी निकृतस्त्वन्नुजः शठः ॥ ४६ ॥

कर्णेजपः सूचकः स्यात्पिशुनो दुर्जनः खलः ॥ ४७ ॥

नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वंचकः ॥ ४७ ॥

अज्ञे मूढयथाजन्तमूर्खवैधेयबालिशः ॥ ४८ ॥

कदर्ये कृपणश्चुद्रकिंपञ्चानमितंपचाः ॥ ४८ ॥

निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः ॥ ४९ ॥

विष्य इत्येकम् । यो मुसलेन वध्यः स मुसल्यः एकम् ॥ ४५ ॥ शिश्विदानः अकृष्णकर्मा द्वे पुण्यकर्मणः । “शिश्विदानः कृष्णकर्मेति पाठे द्वे वापकर्मणः । अत्र श्विता वर्णे इति धातोः श्वितेर्दशेत्यानच् दत्तं सनो लुक् च । श्वेतिमुच्छति शिश्विदानः ।” चपलः चिकुरः द्वे यो विचारप्रतरेण झटिति वधाद्विकार्यमाचरति तस्मिन् । दोषैकदृक् पुरोभागी द्वे दोषमात्रं पठ्यतः । “दोष एकोस्मिन् दृक् ज्ञानस्य दोषैकदृक् ।” निकृतः अनुजः शठः त्रयं यस्यांतःकृष्णं वक्रं तस्य । “निकृतति निकृतः । कृती छेदने” ॥ ४६ ॥ कर्णेजपः तत्पुरुषे कृतीति समस्या अलुक् । सूचकः द्वे कर्णे परापवादं वदतः । विस्मृतबोधकस्येति कश्चिन् । पिशुनः दुर्जनः खलः त्रयं परस्परभेदनशीलस्य । पिशुनः सूचकस्यापि पर्यायो वा । नृशंसः घातुकः क्रूरः पापः चत्वारि परद्रोहशीले । “नृन् शंसति नृशंसः ।” धूर्तः वंचकः द्वे प्रतारणशीलस्य । “धूर्वन् हिंसति धूर्तः” ॥ ४७ ॥ अज्ञः मूढः “मुग्ध इत्यपि” यथाजातः मूर्खः वैधेयः बालिशः षण्मूर्खस्य । बालिशस्तु शिशौ मूर्खे इति । “जातं जन्मकालविशेषमनतिक्रम्य वृत्ते तदस्यास्ति यथाजातः ।” कदर्यः कृपणः शुद्रः किंपञ्चानः मितंपचाः । मितनखे चेति खच् मुमागमः । पंच यो धर्मात्पुत्रदारादिकं पीडयन् लोभादर्थसंचयं करोति तस्य । “कुत्सितोऽर्थः स्वामी कदर्यः । किंपचः अनमितंपच इति छेदो वा । तत्र न मितंपचोऽमितंपचः । तद्विज्ञोऽमितंपचः” ॥ ४८ ॥ निःस्वः दुर्विधः दीनः दरिद्रः दुर्गतः पंच दरिद्रस्य । “स्वान्निष्क्रान्तो निःस्वः ।” वनीयकः “मनीषक

वनीयको याचनको मार्गणे याचकार्थिनौ ॥ ४९ ॥

अहंकारवानहंयुः शुभंयुस्तु शुभान्वितः ॥

दिव्योपपादुका देवा नृगवाद्या जसंयुजाः ॥ ५० ॥

स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः प्रक्षिसर्पादयोऽडजाः ॥

इति प्राणिवर्गः ॥

उद्भिदंस्तरुण्युल्माद्या उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ५१ ॥

सुंदरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् ॥

कांतं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मैज्जलम् ॥ ५२ ॥

तदासिचनकं तृप्तेर्नास्त्यंतो यस्य दर्शनात् ॥

इत्यपि याचनकः मार्गणः याचकः अर्थी पंच याचकस्य ॥ ४९ ॥ अहंकारवान् अहंयुः
द्वे अहंकारिणः अहंकारो यस्यास्ति अहंकारवान् । मतुप् । अहमिति मांतमव्ययम् ।
अहंयुरित्त्वत्त्वे मत्वर्थीयो युम् प्रत्ययः । एकं शुभंयुरित्यत्रापि । अहंशुभमोर्युस् इति पा-
णिनिः । शुभंयुः शुभान्वितः । अहंशुभयुक्तस्य । अकस्मादुपपद्यंत इत्युपपादुकाः
दिवि भवाः दिव्याः दिव्याश्च ते उपपादुकाश्च । नारकव्यावृत्त्यर्थं दिव्यपदम् । मातापि-
त्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा अदृष्टसहकृतेभ्यो गुणेभ्यो जातिभ्ये देवास्ते दिव्योपपादुका
उच्यन्ते एकम् । नृगवाद्या जरायुजाः स्युः एकम् । आद्यशब्दादश्चादयः । गर्भा-
शयो जरायुस्ततो जाता जरायुजाः । कृमिदंशाद्याः स्वेदजाः स्युः एकम् । आद्यश-
ब्दान्मत्कुणमशकादयः ॥ ५० ॥ स्वेदहेतुत्वादूष्मा म्वदः ततो जाताः स्वेदजाः
पक्ष्यादयोऽडजाः । एकम् । अंडेभ्यो जाता अंडजाः आदिना मत्स्यादिग्रहः ।
॥ इति प्राणिवर्गः ॥ ५१ ॥ तरुण्युल्माद्या उद्भिदः । ते हि जायमाना भुवमुद्भिदंती-
त्युद्भिदः । आद्यशब्दात्तृणादिग्रहः । एकम् । उद्भिन् उद्भिज्जं उद्भिदं त्रयमुद्भिदि
॥ ५२ ॥ सुंदरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनं कांतं मनोरमं “मनोहरमित्यपि ।”
रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मैज्जलं द्वादश सुंदरम् । सुशोभनं समं सर्वमस्य सुषमं सुविनिर्दुर्भ्य
इति समः सस्य षत्वम् । रम्यं मनोरमं सौम्यं भद्रकं रामणीयकमित्यपि ॥ ५२ ॥
यस्य दर्शनात् दृष्टमनुसोस्त्वरेततो नास्ति । यद्वहुशो दृष्टमप्यधिकामेव प्रीतिं जनयतीति

अभीष्टे ऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् ॥ ५३ ॥
 निकृष्टप्रतिकृष्टार्थरेफयप्रावमाधमाः ॥
 कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्योणकाः समाः ॥ ५४ ॥
 मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् ॥
 पूतं पवित्रं मेध्यं च वीधं तु विमलार्थकम् ॥ ५५ ॥
 निर्णिकं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् ॥
 असारं फल्गु शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके ॥ ५६ ॥
 क्लीबे प्रधानं प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमाः ॥
 मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवर्हो ऽनवरार्ध्यवत् ॥ ५७ ॥
 परार्ध्याग्रप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्यार्ग्रयमग्रियम् ॥ ✓

यावत् तदासेचनकं स्यात् । “ असेचनकमित्यपि ” । अभीष्टं अभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियं षडभीष्टस्य । “ अभ्यामुमिष्यते स्म अभीप्सितम् ” ॥ ५३ ॥
 निकृष्टः प्रतिकृष्टः अर्वा । अर्वा तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गक इति कोशांतरे ।
 रेफः “ रेपः । रेपः स्यान्नदिदेतं कूर ईत विश्वः ” याव्यः अवमः अचमः कुपूयः
 “ कपूय इत्यपि । पृषोदरादित्वाद्भवम् । ” कुत्सितः अवद्यः खेटः गर्ह्यः ।
 अणकः “ आणकं इत्यपि ” - त्रयोदशाधमस्य । “ खेटति त्रासयति खेटः । ”
 अर्वा नांतः । अर्वह्यौ ॥ ५४ ॥ मलीमसं मलिनं कच्चरं मलदूषितं चत्वार्यनुज्ज्व-
 लस्य । “ कुत्सितं चरति कच्चरम् । ” पूतं पवित्रं मेध्यं त्रीणि । वीधमि-
 त्येकं विमलार्थकं स्वभावनिर्मलस्येत्यर्थः । “ विमलात्मकमित्यपि पाठः । ”
 ॥ ५५ ॥ निर्णिकतादिर्पचकमपनीतमलस्य । असारं फल्गु द्वे निर्बलस्य । शून्यं
 “ शून्यमित्यपि । शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वमिति यत् । ” वशिकं तुच्छं
 रिक्तकं चत्वारि “ रिक्तस्य ” ॥ ५६ ॥ प्रधानं प्रमुखः प्रवेकः अनुत्तमः उत्तमः
 मुख्यः वर्यः वरेण्यः प्रवर्हः अनुवरार्ध्यः ॥ ५७ ॥ परार्ध्यः अग्रः प्राग्रहरः
 प्राग्र्यः अग्र्यः अग्रियः अग्रियः सप्तदश प्रधानस्य । “ मुखमिव मुख्यः । अवर-
 स्मिन्नर्द्धे भवः अवरार्ध्यः न अवरार्ध्यः अनवरार्ध्यः । ” तत्र प्रधानं नित्यं क्लीबे ।
 पूर्वोत्तरशब्दास्तुल्यार्था इति वता ज्ञापितम् । श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलः सत्तमः अति-

श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ॥ ५८ ॥

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुंजराः ॥

सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठाश्च गोचरीः ॥ ५९ ॥

अप्राप्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ॥

विशंकटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥

वृद्धोरुविपुलं पीनपीवी तु स्थूलपीवरे ॥

स्तोकाल्पक्षुल्लकाः सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु ॥ ६१ ॥

स्त्रियां मात्रा त्रुटिः पुंसि लवलेशकणाणवः ॥

अत्यल्पे ऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयो ऽणीय इत्यपि ॥ ६२ ॥

शोभनः पञ्चात्यंतशोभनस्य । “अतिशयेन सन् सत्तमः ।” श्रेयांसौ ॥ ५८ ॥

व्याघ्रादय एते शब्दा उत्तरपदे श्रेष्ठार्थो गोचरो विषयो येषां ते । “गोचरा इत्यत्र वाचकः इति पाठः क्वचित् ।” यथा पुरुषो ऽयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः ।

पुरुषश्रेष्ठ इत्यर्थः । आद्यशब्दात्सोमादयः । नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः ।

उपमिते व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे इति विशेष्यस्य पूर्वनिपाने व्याघ्रादेरुत्तर-
पदत्वम् ॥ ५९ ॥ अप्राप्यं अप्रधानं उपसर्जनं ण्यमप्रधानस्य । “प्राप्याद्विघ्नम-
प्राप्यम् ।” तत्राप्रधानेऽप्यसर्जने द्वे द्वयहीने द्वयं स्त्रीपुंसौ ताभ्यां हीने स्त्रीबे

इत्यर्थः । विशंकटं पृथु बृहत् विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥ वृद्धं
उरु विपुलं नव विस्तीर्णस्य । पीनं पीव स्थूलं पीवरं चत्वारि स्थूलस्य ।

स्त्रीपुंसयोस्तु पीवा । स्तोकः अल्पः क्षुल्लकः त्रयमल्पस्य । सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं
कृशं तनु । तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्पे विरले कृशे इति कोशांतरे ॥ ६१ ॥

मात्रा त्रुटिः लवः लेशः कणः अणुः पञ्चादश सूक्ष्मस्य । स्तोकाद्यष्ट्यंता एकार्था
इत्येकं । तत्र मात्रात्रुटी स्त्रियौ । “त्रुटीति डीबंतो ऽपि क्वचित् ।” लवादिः

पुंसि । शेषं विशेष्यनिघ्नम् । अत्यल्पे ऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयो ऽणीय इत्यपि इति
कोशांतरे । “एतन्मूलगतमेवास्मिन् सर्वत्रास्य मूलग्रन्थ एव दर्शनात् । रामाश्रम्या-

दिष्वपि तथा ग्रहणाच्च । अल्पिष्ठं अल्पीयः कनीयः अणीयः चत्वार्यत्यल्पे ।”
॥ ६२ ॥ प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यं अदभ्रं बहुलं बहु पुरुहः “पुरुहमित्यपि पुरह-

प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु ॥ ६३ ॥
 पुरुद्वौ पुरु भूयिष्ठं स्फारं भूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥
 परःशताद्यास्तेषां परा संख्या शतादिकात् ॥ ६४ ॥
 गणनीये तु गण्यं संख्याते गणितमथ समं सर्वम् ॥ ६४ ॥
 विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलं खिलानि निःशेषम् ॥
 समग्रं सकलं पूर्णमखंडं स्यादन्ननेके ॥ ६५ ॥
 घनं निरंतरं सांद्रं पेलवं विरलं तनु ॥
 समीपे निकटासन्नसन्निकृष्टसनीडवत् ॥ ६६ ॥
 सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत् ॥
 उपकंठांतिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्यग्रम् ॥ ६७ ॥
 संसक्ते त्वव्यवहितमपदांतरमित्यपि ॥

मिति च । ” पुरु भूयिष्ठं स्फारं “ स्फिरमित्यपि । ” भूयः भूरि द्वादश बहु-
 लस्य । पुरुद्वौ । क्लीबे तु पुरुद्वौ ॥ ६३ ॥ येषां संख्येयानां संख्या शतात्सह-
 स्राश्च परा ते क्रमेण परःशताः परःसहस्राः स्थित्यर्थः एकैकम् । राजर्दतादित्वा-
 च्छतसहस्रयोः परनिपातः । पारस्करादित्वात्सुट् । विशेष्यनिष्ठत्वाद्वाच्यलिङ्गता ।
 यलक्ष्यम् । परःशतानां विदुषां समाज इति । गणनीयं गण्यं द्वे गणयितुं
 शक्यस्य । संख्यातं गणितं द्वे यस्य संख्या कृता तस्य । समं सर्वम् ॥ ६४ ॥
 विश्वं अशेषं कृत्स्नं समस्तं निखिलं अखिलं निःशेषं समग्रं सकलं पूर्णं “ पूर्व-
 मित्यपि पाठः । पूर्वं पूरणे । ” अखंडं अनूनकं चतुर्दश समग्रस्य ॥ ६५ ॥ घनं
 निरंतरं सांद्रं त्रीणि निबिडस्य । “ निर्गतमंतरमस्मात्तन्निरंतरम् । ” पेलवं विरलं
 तनु त्रीणि विरलस्य । समीपः निकटः आसन्नः सन्निकृष्टः सनीडः ॥ ६६ ॥
 सदेशः अभ्याशः “ अभ्यास इति दंत्यांत इति मुकुटः । ” सविधः समर्यादः
 सवेशः उपकंठः अंतिकः अभ्यर्णः अभ्यग्रः अप्यभितः पंचदश समीपस्य ।
 तत्राभित इत्यव्ययम् । “ समानं नीडं वासस्थानमस्य सनीडः । उपगतः कंठः
 सामीप्यमस्य उपकंठः ” ॥ ६७ ॥ संसक्ते अव्यवहितं अपदांतरं “ अप-
 दांतरमित्यपि ” त्रीणि संलग्नस्य । “ न व्यवधीयते स्म अव्यवहितम् । ” नेदिष्ठं

नेदिष्ठमंतिकतमं स्यादूरं विप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥
 दवीयश्च दविष्ठं च सुदूरं दीर्घमायतम् ॥
 वर्तुलं निस्तलं वृत्तं बंधुरं तून्नतानतम् ॥ ६९ ॥
 उच्चप्रांशुन्नतोदग्रोच्छिस्तास्तुंगे ऽथ वामने ॥
 न्यङ्नीचखर्वह्रस्वाः स्युरवाग्रे ऽवनतानतम् ॥ ७० ॥
 अरालं वृजिनं जिह्वमूर्मिमकुंचितं नतम् ॥
 आविद्धं कुटिलं भुमं वेलितं वक्रमित्यपि ॥ ७१ ॥
 ऋजावजिह्वप्रगुणौ व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ॥
 शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः ॥ ७२ ॥
 स्थास्नुः स्थिरतरः स्थेयानेकरूपतया तु यः ॥
 कालव्यापी स कूटस्थः स्थावरो जंगमेतरः ॥ ७३ ॥

अंतिकतमं द्वे अंतिकनिकटस्य । दूरं विप्रकृष्टकं द्वे ॥ ६८ ॥ दवीयः दविष्ठं सुदूरं
 त्रयमत्यंतदूरस्य । दवीयांसौ । दीर्घं लायतं द्वे “दीर्घस्य ।” वर्तुलं, निस्तलं
 वृत्तं “त्रौष्णिध्वर्तुलस्य ।” स्युस्त्वभावादुन्नतमुपाधिवशादीषन्नतं च तद्वंधुरमित्यर्थः
 “बंधुरमित्यपि” एकम् ॥ ६९ ॥ उच्चः प्रांशुः उन्नतः उदग्रः उच्छिस्तः तुंगः षट्
 उन्नतस्य । “उच्चैस्त्वमस्य उच्चः । उन्नति स्म उन्नतः ।” वामनः न्यक् नीचः खर्वः
 न्ह्रस्वः पंच न्ह्रस्वस्य । न्यक् षांतः । स्त्रियां तु नीची । अवाग्रे अवनतं । आनतं
 त्रयमधोमुखस्य । “अवनतमग्रमस्य अवाग्रम्” ॥ ७० ॥ अरालं वृजिनं जिह्वं
 ऊर्मिमत् कुंचितं नतं आविद्धं कुटिलं भुमं वेलितं वक्र एकादश वक्रस्य । “कुटिं
 कौटिल्यं लाति कुटिलम्” ॥ ७१ ॥ ऋजुः अजिह्वः प्रगुणः त्रीण्यवक्रस्य ।
 “भिन्नो जिह्वादजिह्वः ।” व्यस्नः अप्रगुणः आकुलः त्रयमाकुलस्य । “भिन्नः
 प्रगुणाप्रगुणः ।” शाश्वतः ध्रुवः नित्यः सदातनः सनातनः पंच नित्यस्य ।
 “शाश्वद्भवः शाश्वतः” ॥ ७२ ॥ स्थास्नुः स्थिरतरः स्थेयान् त्रीण्यतिस्थिरस्य ।
 “स्थानशीलः स्थास्नुः ।” स्थेयांसौ । य एकरूपतया एकेनैव स्वभावेन काल-
 व्यापी कालस्य व्यापक आकाशादिः स कूटस्थः कूटो निश्चलः सन् तिष्ठतीति ।
 कूटो ऽस्त्री निश्चले राशाविति मेदिनी । स्थावरः जंगमेतरः द्वे अचरस्य ॥ ७३ ॥

चरिष्णु जंगमचरं त्रसमिगं चराचरम् ॥ ७४ ॥
 चलनं कंपनं कंपं चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥
 चंचलं तैस्लं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ॥
 अतिरिक्तः समधिको दृढसंधिस्तु संहतः ॥ ७५ ॥
 कर्कशं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् ॥ ७५ ॥
 जठरं मूर्तिमत् मूर्तं प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ॥ ७६ ॥
 पुराणे प्रतनं प्रत्नं पुरातनचिरंतनाः ॥
 प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः ॥ ७७ ॥
 नूतनश्च सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु ॥
 अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम् ॥ ७८ ॥

चरिष्णु जंगमं चरं त्रसं इगं चराचरं चरिचलिपतीति वार्तिकेन—चरुर्तेद्वित्वे अ-
 ध्यासस्याकारः । एवं चलाचलं इत्यत्रापि । पट् चरस्य । “चरणशीलं चरिष्णु ।”
 चलनं—कंपनं कंपं त्रयं कंपशीलेभ्य । चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥ चंचलं
 तरलं पारिप्लवं परिप्लवं सप्तकं चलस्य । “परिप्लवति पारिप्लवम् । चपलं चटुलं
 चैवेत्यपि पाठः ।” अतिरिक्तः समधिकः द्वे अधिकभूतस्य । “सम्यगधिकः
 समधिकः ।” दृढसंधिः संहतः द्वे दृढसंधानयुक्तस्य ॥ ७५ ॥ कर्कशं
 “कृक् खटं । खरुखटमिति कृवर्गद्वितीयादिरपि ।” कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं
 दृढं जठरं मूर्तिमत् मूर्तं नव कठिनस्य । “मूर्तिः काठिन्यमस्यास्ति मूर्तिमत् ।”
 जठरं टवर्गद्वितीयमध्यम् । प्रवृद्धं प्रौढं एधितं त्रयं प्रवृद्धस्य ॥ ७६ ॥ पुराणं प्रतनं
 प्रत्नं पुरातनं चिरंतनं पञ्च पुरातनस्य । पुराभवं पुराणं सायंचिरेबि साधुः पुरा-
 णप्रोक्तेति निपातनात् । पुराणं प्रत्नशास्त्रयोरित्युक्तत्वात् । प्रत्यग्रः अभिनवः नव्यः
 नवीनः नूतनः नवः ॥ ७७ ॥ नूतनः सप्त नूतनस्य । “प्रतिनवमग्रमस्य प्रत्यग्रः ।”
 सुकुमारं कोमलं मृदुलं मृदु चत्वारि कोमलस्य । अन्वक् अन्वक्षं अनुं अनु-
 पदं चत्वारि पश्चादित्यर्थे । अव्ययीभावत्वात् क्लीबमव्ययं च । “पदस्य पश्चादनु-
 पदम् ” ॥ ७८ ॥ प्रत्यक्षं “समक्षमित्यपि” ऐन्द्रियकं द्वे इन्द्रियग्राह्यस्य ।

प्रत्यक्षं स्याद्वैन्द्रियकमप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् ॥

एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रिकायनावपि ॥ ७९ ॥

अप्येकसर्ग एकाग्र्यीऽप्येकायनगतोऽपि सः ॥

पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या अथास्त्रियाम् ॥ ८० ॥

अंतो जघन्यं चरममंत्यपाश्चात्यपश्चिमाः ॥

मोघं निरर्थकं स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्बणम् ॥ ८१ ॥

साधारणं तु सामान्यमेकाकी त्वेक एककम् ॥

भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि ॥ ८२ ॥

उच्चावचं नैकभेदमुच्चंडमविलंबितम् ॥

अरुंतुदस्तु मर्मस्पृग्बाधं तु निरर्गलम् ॥ ८३ ॥

इन्द्रियेणानुभूतं ऐन्द्रियकम् । अप्रत्यक्षं अतीन्द्रियं द्वे इन्द्रियैरब्राह्मस्य धर्मादेः । अन-
ध्यक्षमित्यपि, स्पष्टः । “अपरोक्षमैन्द्रियकं परोक्षं स्यादतीन्द्रियमिति ।” एकतानः
अनन्यवृत्तिः एकाग्रः एकायनः ॥ ७९ ॥ एकसर्गः एकाग्र्यः एकायनगतः सप्तै-
काग्रस्य । “एकं तानमस्ति एकतानः । तत्तु श्रद्धोपकरणयोः ।” आदिः पूर्वः
पौरस्त्यः प्रथमः आद्यः पंचकर्मस्य । पुरोभवः पौरस्त्यः । दक्षिणापश्चेति त्यक्-
प्रत्ययः । “आ प्रथमं दीयते गृह्यते आदिः” तत्रादिः पुंसेव ॥ ८० ॥ अंतः
जघन्यं चरमं अंत्यं पाश्चात्यं पश्चिमं षडंत्यस्य । तत्रांतः पुंनपुंसकयोरेव । यथा
स्वच्छंदा स्त्री कुलस्यांतः । मोघं निरर्थकं द्वे व्यर्थस्य । “निर्गतोऽर्थो यस्मात्त-
न्निरर्थकम् ।” स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तं उल्बणं त्वत्वारि “स्पष्टस्य” ॥ ८१ ॥
साधारणं सामान्यं द्वे एकमप्यनेकसंबन्धि साधारणम् । जातिवाचिसामान्यं तु ह्यीवम् ।
एकाकी एकः एककः त्रयमसंहाये । भिन्नः अन्यतरः “एकतर इति पाठः”
एकः एव अन्यः इतरः षट् भिन्नार्थकाः भिन्नस्य वाचका इत्यर्थः । त्वशब्दः
सर्ववत् । त्वौत्वे ॥ ८२ ॥ उच्चावचं नैकभेदं द्वे बहुविधस्य । उदक् च
अवाक् च उच्चावचम् । मयूरव्यंसकादिः । उच्चंडं अविलंबितं “अविलंबन-
मिति क्षीरस्वामी” द्वे तूर्णस्य । अरुंतुदः मर्मस्पृक् द्वे मर्मभेदिनः । मर्मस्पृशौ ।
अबाधं निरर्गलं द्वे निर्बाधस्य । “न बाधाऽस्य अबाधम्” ॥ ८३ ॥ प्रसंख्यं

प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्टु च ॥
 वामं शरीरं सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणम् ॥ ८४ ॥
 संकटं ना. तु संबाधः कलिलं गहनं समे ॥
 संकीर्णं संकुलाकीर्णं मुंडितं परिवापितम् ॥ ८५ ॥
 ग्रंथितं संदितं दृढं विस्तृतं विस्तृतं ततम् ॥
 अंतर्गतं विस्मृतं स्यात्प्राप्तप्रणिहिते समे ॥ ८६ ॥
 वेल्लितं प्रेखिताधूतचलिताकंपिता धुते ॥
 नुत्तनुन्नास्तनिष्ठयूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः ॥ ८७ ॥
 परिक्षिप्तं तु निवृतं मूषितं मुषितार्थकम् ॥

प्रतिकूलं अपसव्यं अपष्टु चत्वारि विपरीतस्य । “ प्रगतं सव्यं त्रैसव्यम् । यद्वामं
 शरीरं तत्सव्यं एकम् । यदक्षिणं शरीरं तदपसव्यं एकम् ॥ ८४ ॥ संकटं. संबाधः
 द्वे अल्पावकाशे वर्त्मादौ । ना पुमान् । कलिलं गहनं द्वे दुग्धिगम्यस्य । यथा
 गहनं शास्त्रम् । दुर्ज्ञानमित्यर्थः । संकीर्णं संकुलं आकीर्णं त्रीणि जनादिभिरत्यंतमि-
 श्रस्य । “ यथा संकीर्णवर्गः केचित्तु एतान्पूर्ववर्णयान्हुः । संकीर्णमपि त्रीणामिति
 प्रयोगान् । ” मुंडितं परिवापितं द्वे कृतमुंडनस्थौ ॥ ८५ ॥ ग्रंथितं । ग्रथितमित्यपि
 पाठः । संदितं “ गुणितं गुणितं चेत्यपि पाठः ” दृढं त्रीणि गुणितस्य । विस्तृतं
 विस्तृतं ततं त्रीणि लब्धप्रसरस्य । “ विस्तीर्यते स्म विस्तृतम् । ” अंतर्गतं विस्मृतं द्वे
 “ विस्मृतस्य । विस्मर्यते स्म विस्मृतम् । ” प्राप्तं प्रणिहितं द्वे लब्धस्य । “ प्राप्यते स्म
 प्राप्तम् ” ॥ ८६ ॥ वेल्लितः प्रेखितः आधूतः चलितः आकंपितः धुतः षड्विधत्कंपितस्य ।
 “ वेल्लयते स्म वेल्लितः । वेष्टु चलने । प्रेखोलितस्तरलितोल्लासितांदोलितावपीति को-
 शांतरम् । ” नुत्तः नुन्नः अस्तः निष्ठयूतः निष्ठूतः इत्यपि । आविद्धः क्षिप्तः ईरितः
 सप्त प्रेरितस्य । “ नुद्यते स्म नुत्तः ” ॥ ८७ ॥ परिक्षिप्तं निवृतं द्वे प्राक्परादिना
 सर्वतो वेष्टितस्य । “ निव्रियते स्म निवृतम् । वृञ् आवरणे । ” मूषितं मुषितं द्वे
 चौरितस्य । “ मुष्यते स्म मूषितम् । ” प्रवृद्धं प्रसृतं द्वे प्रसरणयुक्तस्य । प्रसरति
 स्म प्रसृतम् । “ न्यस्तं निस्तृष्टं द्वे निक्षिप्तस्य । “ निस्तृज्यते स्म निस्तृष्टम् । स्तृज
 विसर्गे । ” गुणितं आहतं द्वे अभ्यावर्तितस्य । यथा मंचभिराहताश्चत्वारो

प्रवृद्धप्रसृते न्यस्तनिसृष्टे गुणिताहते ॥ ८८ ॥

निदिग्धोपचिते गूढगुप्ते गुंठितरूपिते ॥

द्रुतावदीर्णे उद्गुणोद्यते कर्णचितशिक्षियते ॥ ८९ ॥

घ्राणघ्राते दिग्धलिप्ते समुदक्तोद्धृते समे ॥

वेष्टितं स्याद्वलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् ॥ ९० ॥

रूणं भ्रुमे ऽथ निशितक्षणुतशातानि तेजिते ॥

स्याद्विनाशोन्मुखं पक्कं ऋणऋतौ तु लज्जिते ॥ ९१ ॥

वृत्ते तु वृतव्यावृत्तौ संयोजित उपाहितः ॥

प्राप्यं गम्यं समासाद्यं स्यन्नं रीणं स्नुतं सुतम् ॥ ९२ ॥

विशतिः ॥ ८८ ॥ निदिग्धं उपचितं द्वे समृद्धस्य । निदिह्यते स्म निदिग्धम् । दिह उपचये । गूढं गुप्तं द्वे गोपनयुक्तस्य । यथा मंत्रो गुप्तो विधातव्यः । गुंठितं “गुंठितमित्यपि । गुडवेष्टने” रूपितं द्वे भूलिलिप्तस्य । “गुंठाळलेलं इति ख्यातस्य वा ।” द्रुतं अवदीर्णं द्वे द्रवीभृतस्य । उद्गुणं उद्यतं द्वे “उत्तोलितस्य शस्त्रादेः ।” कर्णचितं शिक्षियतं द्वे “दिक्कये स्थापितस्य” ॥ ८९ ॥ घ्राणं घ्रातं द्वे नासिकया गृहीतगंधस्य पुष्पादेः । दिग्धं लिप्तं द्वे “विलिप्तस्य ।” समुदक्तं । यथा समुदक्तमुदकं कूपात् । उद्धृतं द्वे उन्नोतस्य “कूपादेर्जलादेः ।” वेष्टितं वलयितं संवीतं रुद्धं आवृतं पंच वेष्टितस्य “नद्यादिना नगरादेः” ॥ ९० ॥ रूणं भ्रुमे द्वे व्यथितस्य । “भग्नस्य वा काष्ठहस्तपादादेः ।” निशितं “निशातमित्यपि । शाच्छोरन्यतरस्यामितीत्वविकल्पान् ।” क्षणुतं शातं तेजितं चत्वारि शाणादिना तीक्ष्णीकृतस्य शस्त्रादेः । “निशायते स्म निशातम् । शो तनूकरणे । विनाशोन्मुखं प्रत्यासन्नविनाशं पक्कं स्यात् एकम् । “पच्यते स्म पक्कम्” ऋणः ऋतः लेज्जितः त्रयं संजातलज्जम्य ॥ ९१ ॥ वृत्तः वृतः व्यावृत्तः “वावृत्तं इति केचित्” त्रयं कृतवराण्य । यलक्ष्यम् । पौरोहित्याय भगवान्वृतः काव्यः किलासुरैरिति । संयोजितः “संयोगित इति भरतमालायाम् ।” उपाहितः द्वे संयोगं प्रापितस्य । प्राप्यं गम्यं समासाद्यं त्रीणि प्राप्तुं शक्यस्य । “समासाद्यते प्राप्यते तत्समासाद्यम् ।” स्यन्नं रीणं स्नुतं सुतं चत्वारि प्रसृतस्य । “स्यंद्यते स्म स्यन्नम् । स्यंदू प्रस्रवणे” ॥ ९२ ॥ संगूढः संकलितः द्वे योजितस्यांकादेः ।

संगूढः स्यात्संकलितोऽवगीतः ख्यातगर्हणः ॥
 विविधः स्याद्बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः ॥ ९३ ॥
 अवरीणो धिकृतश्चाप्यवध्वस्तीऽवचूर्णितः ॥
 अनायासकृतं फाण्टं स्वनितं ध्वनितं संभे ॥ ९४ ॥
 बद्धे-संदानितं मूतमुद्धितं संदितं सितम् ॥
 निष्पक्वे कथितं पाके क्षीराज्यहविषां शृतम् ॥ ९५ ॥
 निर्वाणो मुनिवन्ध्यादौ निर्वातस्तु गतेऽनिले ॥
 पक्वं परिणते गूनं हन्ने मीढं तु मूत्रिते ॥ ९६ ॥
 पुष्टे तु पुषितं सौढे क्षांतमुद्धांतमुद्धते ॥

यथा द्वौ त्रयः पंच च संकलिता दश भवन्ति । अवगीतः ख्यातगर्हणः द्वे निदि-
 तस्य । “अवगीयते निद्यते स्म अवगीतः ।” विविधः बहुविधः नानारूपः
 पृथग्विधः चत्वारि “नाना रूपं यस्य नानारूपः ॥ ९३ ॥ अवरीणः धिकृतः द्वे
 निदितमात्रस्य । अवध्वस्तः “अपध्वस्तुः । अपध्वस्तं परिहृत्येति निदितेऽप्यव-
 चूर्णित इति विश्वः” अवचूर्णितः द्वे नूणीकृतस्य । अनायासकृतं अनायासेन कृतः
 केषांविशेषः फाण्टं स्यात् एकम् । क्षुब्धस्वातेत्यादिना अनायासे निपातितम् ।
 माधवस्तु नवनीतभावात्प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्टं इति वेदभाष्ये आह । स्वनितं
 ध्वनितं द्वे शब्दितस्य ॥ ९४ ॥ बद्धं संदानितं मूतं “मूर्णमिति मुकुटः”
 उद्धितं “उद्धितमित्यपि” संदितं सितं पट वद्धस्य । मूढं बंधने क्तः मूतम् । दो
 अवखंडने उत्पूर्वः संपूर्वश्च बंधनार्थः उद्धितं । संदितं । निष्पक्वं कथितं द्वे साकल्येन-
 पक्वस्य “कषायादेः ।” क्षीरादीनां पाके शृतमित्येकम् । यथा शृतं क्षीरं पक्व-
 मित्यर्थः । क्षीराज्यपयसां शृतमित्यपि पाठः ॥ ९५ ॥ निर्वाण इत्येकं मुनिवन्ध्यादौ
 प्रयुज्यते ननु वाते । यथा निर्वाणो मुनिः निर्मुक्तः इत्यर्थः । निर्वाणो वन्धिः निर्गन्त
 इत्यर्थः । आदिशब्दान्निर्वाणो हस्ती “निर्मन्त्र इत्यर्थः ।” निर्वाणो वात इति
 निःपूर्वोद्घातेनिष्ठास्य नत्वम् । एकम् । गते अनिले निर्वात इत्येकम् । पक्वं परिणतं
 द्वे पाकं प्राप्तस्य । गूनं हन्ने द्वे कृतपुगीपोत्सर्गस्य । “हृद्यते स्म । हृदपुरीषोत्सर्गे”
 भीढं मूत्रितं द्वे कृतमूत्रोत्सर्गस्य ॥ ९६ ॥ पुष्टं पुषितं द्वे कृतपोषणस्य । सौढं
 क्षांतं द्वे क्षमां प्राप्तस्य । उद्धांतः “उद्धातमिति मुकुटः । उद्धातमिति राम-

दांतस्तु दमिते शांतः शमिते पार्थिते ऽर्दितः ॥ ९७ ॥

ज्ञप्तस्तु ज्ञपिते छन्नश्छादिते पूजिते ऽर्चितः ॥

पूर्णस्तु पूरिते क्लिष्टः क्लिशिते ऽवसिते सितः ॥ ९८ ॥

पुष्टप्लुष्टोषिता दग्धे तष्ट्वष्टौ तनूकृते ॥

वेधितच्छिद्रितौ विद्धे विन्नवित्तौ विचारिते ॥ ९९ ॥

निष्प्रभे विगतारोकौ विलीने विद्रुतद्रुतौ ॥

सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ दारिते भिन्नभेदितौ ॥ १०० ॥

ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तंतुसंतते ॥

स्यादर्हिते नमस्यितं नमसितमपचायितार्चितापचितम् १०१

नाथः” उद्भवः द्वे “वमनेन त्यक्तस्यान्नादेः ।” दांतः दमितः द्वे दर्मं प्रापितस्य । यथा-दमितमिन्द्रियम् । शांतः शमितः द्वे शमनं प्रापितस्य । यथा शांतो रोगः निवर्तित इत्यर्थः । पार्थितः अर्दितः द्वे याचितस्य । अर्दितं प्राचितेऽपि स्याद्वातव्याधौ च हिंसिते इति कोशांतरे ॥ ९७ ॥ ज्ञप्तः ज्ञपितः द्वे “बोधं प्रापितस्य ।” छन्नः छादितः द्वे “आच्छादितस्य ।” पूजितः अर्चितः “अर्चित इत्यपि पाठः । अर्च पूजायां” द्वे । पूर्णः पूरितः द्वे । वादांतशांतपूर्णेत्यादिना णिचि निष्ठांता निपातिताः । क्लिष्टः क्लिशितः द्वे क्लेशं प्राप्तस्य । अवसितः सितः द्वे समाप्तस्य । षोऽतकर्मणोत्यतो निष्ठा ॥ ९८ ॥ पुष्टः प्लुष्टः उषितः दग्धः चत्वारि दग्धस्य । तष्टः त्वष्टः तनूकृतः त्रीणि “अतनुस्तनुरकारि तनूकृतः ।” यथा तष्टं क्वाष्टं शस्त्रेणाल्पीकृतमित्यर्थः । वेधितः छिद्रितः विद्धः त्रीणि । यथा कर्णौ विद्धौ । विन्नः वित्तः विचारितः त्रीणि “प्राप्तविचारस्य” ॥ ९९ ॥ निष्प्रभः विगतः अरोकः त्रयं दीप्तिहीनस्य । विगतौ वीतनिष्प्रभाविति रुद्रः । विलीनः विद्रुतः द्रुतः त्रीणि द्रवीभूतस्य घृतादेः । सिद्धः निर्वृत्तः निष्पन्नः त्रयं सिद्धस्य । दारितः भिन्नः भेदितः त्रीणि “भेदं प्रापितस्य” ॥ १०० ॥ ऊतं स्यूतं उतं त्रितयं तंतुसंतते । यथा प्रोक्तः पटः तंतुभिरनुस्यूत इत्यर्थः । अर्हितं नमस्यितं नमसितं अपचायितं अर्चितं अपचितं षडर्चितस्य । नमस्यितं नमसितमित्युभयत्र नमोवरिवेतिक्यच् क्यस्य विभाषेति यलोपबिकल्पः । एवं वरिवसितेत्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ १०१ ॥ वरिवसितं

वरिवसिते वरिवसितमुपासितं चोपचरितं च ॥

संतापितसंतप्तौ धूपितधूपयितौ च दूनंश्च ॥ १०२ ॥

दृष्टे मत्तस्तृप्तः प्रहृन्नः प्रमुदितः प्रीतः ॥

छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्कणम् ॥ १०३ ॥

सस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं व्युत्तं गलितम् ॥

लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च ॥ १०४ ॥

अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ॥

आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च ॥ १०५ ॥

त्रातं त्राणं रक्षितमवितं गोपायितं च गुप्तं च ॥

अवगणितमवमनावज्ञाते स्वमानितं च परिभूते ॥ १०६ ॥

त्यक्तं हीनं विधुतं समुद्भिन्नं धूतमुत्सृष्टं ॥

उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपितम् १०७

वरिवसितं उपासितं उपचरितं चत्वारि शुश्रूषितस्य । संतापितं संतप्तं धूपितं
धूपयितं दूनं पंच संतापितस्य । “ एभ्यः अकर्मकेभ्यः कर्तरि क्ते ऽप्येतान्येव रू-
पाणि ॥ १०२ ॥ दृष्टः मत्तः तृप्तः प्रहृन्नः प्रमुदितः प्रीतः षट् प्रमुदितस्य ।

छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्कणं अष्टौ खंडितस्य ॥ १०३ ॥

सस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं व्युत्तं गलितं सप्त व्युत्तस्य । “ एभ्यो गत्यर्थकर्म-
केति कर्तरि क्ते एतान्येव रूपाणि । ” लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितं आसादितं भूतं

षट् प्राप्तस्य ॥ १०४ ॥ अन्वेषितं गवेषितं अन्विष्टं मार्गितं मृगितं पंच गवेषि-
तस्य । यथा इतस्ततो गवेषितो ऽपि चोरो न दृष्टः । आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं

समुन्नं उत्तं सप्त क्लिन्नस्य । यथा स्तिमितलोचनो ऽश्रुभिः ॥ १०५ ॥ त्राणं त्राणं

रक्षितं अवितं गोपायितं गुप्तं षट् रक्षितस्य । अवगणितं अवमत्तं अवज्ञातं अवमानितं
परिभूतं पंच “ अवमानितस्य ” ॥ १०६ ॥ त्यक्तं हीनं विधुतं समुद्भिन्नं धूतं उत्सृष्टं

षडुत्सृष्टस्य । उक्तं भाषितं उदितं जल्पितं आख्यातं अभिहितं लपितं षडुदितस्य
॥ १०७ ॥ बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नं अवसितं अवगतं सप्तावगतस्य ।

बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते ॥

ऊरीकृतमुररीकृतमंगीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ १०८ ॥

संगीर्णविदितं संश्रुतं समाहितोपश्रुतोपगतम् ॥

ईलितं शस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि ॥ १०९ ॥

अपि गीर्णवर्णिताभिष्टुतेडितानि स्तुतार्थानि ॥

भक्षितचर्वितलीढप्रत्यवसितगिलितखादितंप्सातम् ॥ ११० ॥

अभ्यवहृतान्नजग्धग्रस्तग्लस्ताशितं भुक्ते ॥

क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठवंहिष्ठाः ॥ १११ ॥

क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीनरबहुलप्रकर्षार्थाः ॥

साधिष्ठद्राधिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठन्हसिष्ठवृदिष्ठाः ॥ ११२ ॥

बाढ्यायतबहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये ॥

॥ इति विशेष्यनिघ्नवर्गः ॥ ॥ ७ ॥

ऊरीकृतं “ऊरीकृतमित्यपि” उररीकृतं “अंगीकृतं आश्रुतं प्रतिज्ञातं ॥ १०८ ॥

संगीर्णं विदितं संश्रुतं समाहितं उपश्रुतं “प्रतिश्रुतमित्यपि” उपगतं एकादशा-

गीकृतस्य । ईलितं शस्तं पणायितं पनायितं प्रणुतं पणितं पनितं । संगीर्णं संविदितं

संश्रुतमित्यपि क्वचित्पाठः ॥ १०९ ॥ गीर्णं वर्णितं अभिष्टुतं ईडितं स्तुतं द्वादश

स्तुतार्थानि । भक्षितं चर्वितं लीढं “क्षिप्रमित्यपि” प्रत्यवसितं गिलितं खादितं

प्सातं ॥ ११० ॥ अभ्यवहृतं अन्नं जग्धं ग्रस्तं ग्लस्तं अशितं भुक्तं चतुर्दश

खादितस्य । प्सा, भक्षणे प्सातम् । “अद्यते स्म अन्नम् ।” क्षेपिष्ठादयः क्षिप्रादीनां

प्रकर्षार्थाः । प्रकर्षोऽर्थो येषां ते तथा अतिशयविशिष्टेषु क्षिप्रादिषु क्रमेण वर्तते इत्यर्थः ।

यथा ऽतिशयेन क्षिप्रः क्षेपिष्ठः । अतिशयेन क्षुद्रः क्षोदिष्ठः । अत्र प्रेष्ठादिचतुष्टये

प्रयोरुत्थूलबहुला एवेष्टनः प्रकृतयः अभीप्सितादीनां निर्देशस्तु तत्पर्यायत्वात् ।

अतिशयेन प्रियः प्रेष्ठः इत्यादि । एकैकम् ॥ १११ ॥ ११२ ॥ बाढादीनामतिशये

साधिष्ठद्वयः स्युः । अत्र व्यायतबहुवामना दीर्घस्फिग्न्हस्वानां पर्यायाः । अतिशयेन

बाढः साधिष्ठः । एवं वृन्दारकातेषु अतिशयविशिष्टेषु द्वाधिष्ठादिक्रमेणैकैकं ज्ञेयम् ।

“वृन्दारको मुख्यः” ॥ इति विशेष्यनिघ्नवर्गः ॥ ॥ पूर्वकाण्डद्वये स्वर्गादिनामानि

प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैः संकीर्णैः लिंगमुन्नयेत् ॥ .

कर्म क्रियां तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः ॥ १॥

साकल्यासंगवक्त्रे पारायणपरायणे ॥

प्रकरणैः सजातीयानि निबद्धानि । अत्रापि काण्डे 'सुकृत्यादीनि विशेष्यनिघ्नानि
न्यबध्नात् । इदानीं पूर्वेषां संकीर्णत्वापत्तिभयेन ये पूर्व नोक्तास्तत्संग्रहार्थं संकीर्ण-
प्रकरणमारभते ॥ अत्र हि कर्मक्रियादयो भाववचनाः अपरस्परादिविशेष्यनिघ्नः ।
स्तंबघ्नादिः करणवचनः । तथा समूहवचन आपूपिकादिः । एवं संकीर्णैः संकी-
र्णार्थैः संकीर्णलिंगैश्च कथनात्संकीर्णवर्गोऽयम् । भिन्नजात्यर्थसंसर्ग एव हि संकरः ।
स चात्र प्रायेण विद्यत इति इहैव तद्व्यपदेशः । नन्वत्र संकीर्णत्वे विशेषविधानाभावे
च कथमत्र लिंगज्ञानं स्यादित्याकांक्षायां तदुपायमाह । प्रकृतीति । संकीर्णभाञ्चि
अत्र वर्गे वक्ष्यमाणलिंगसंग्रहेऽहोत्तरीत्या प्रकृत्यर्थेन प्रत्ययार्थेन च आद्यशब्दात्क-
चिद्रूपभेदादिना लिंगमुन्नयेत् ऊहेत् । तत्र प्रकृत्यर्थेन यथा । 'अपरस्परेति' विभ-
क्तिप्रकृतित्वात्प्रकृतिः । नृस्याः सततक्रियासंबन्धान् क्रियायोगः । 'अपरत्वादिगुण-
योगश्च । एवं गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधिभिः परगामिन इत्यभिधेयलिंगात्वम् । प्रत्य-
यार्थेन यथा । स्फातिप्रभृतीनां क्तिन्नादिप्रत्ययांतानां स्त्रीभावादावनिक्तिन्निति वक्ष्यमा-
णत्वात्स्त्रीलिंगत्वम् । तथा संधिप्रभृतीनां किप्रत्ययांतानां कोषोः किरिति वक्ष्यमाण-
त्वात्पुंस्त्वं रूपभेदेन कर्मादेः क्लीबत्वादि । साहचर्येण च ङिङ्गे डमरविप्लवाविति ङिब-
स्य पुंस्त्वं संकीर्ण इत्युपलक्षणम् । वर्गांतरेष्वप्यनिश्चितलिंगानां मुत्प्रीतिरित्यादीनां
प्रकृतिप्रत्ययादिभिरेव लिंगोनिश्चयात् । कर्म क्रिया द्वे क्रियायाः । तच्छब्देन क्रिया प-
रामृश्यते । क्रियासातत्ये गम्ये सति अपरस्परा इत्येकं नाम अपरस्पराः सार्थी गच्छन्ति ।
अपरे च परे च संघाः सततं गच्छन्तीत्यर्थः । सातत्यमविच्छेदः । अपरस्पराः क्रिया-
सातत्य इति सुट् निपात्यते । सातत्ये किं । अपरस्पराः सकृद्रच्छन्ति । वाच्यलिंग-
त्वादपरस्परा योषितः । अपरस्पराणि कुलानि । " निर्दिष्टं कर्म सातत्यं सुधीभि-
रपरस्परमिति भागुरिणोक्तत्वात् । तत्सातत्ये क्रियायाः क्रियावतां च नैरंतर्ये । तद्यथा ।
क्रियासातत्ये अपरस्परं गच्छन्ति । क्रियावतां च सातत्ये तु लिंगत्रयम् " ॥ १॥
साकल्यवचनं पारायणं । पारम्यायनम् । पूर्वपदादिति णत्वम् । आसंगवचनं परायणं
" तुरायणमित्यपि पाठः । तुर त्वरणे । तुरस्य अयनम् । " पारायणं समासंग-

यदृच्छा स्वैरिता हेतुशून्या त्वास्या विलक्षणम् ॥ २ ॥
 शमथंस्तु शमः शान्तिर्दातिस्तु दमथो दमः ॥
 अवदानं कर्म वृत्तं काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥
 वशक्रिया संवननं मूलकर्म तु कार्मणम् ॥
 विधूननं विधुवनं तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥
 पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तधारणमित्यपि ॥
 सेवनं सीवनं स्यूतिर्विदरः स्फुटनं भिदा ॥ ५ ॥
 आक्रोशनमभीषंगः संवेदो वेदना न ना ॥ ०

कात्स्न्यपारगतावपीति मेदिनी । आसंगः आसक्तिस्तद्वचनं क्रमेणैकैकम् । यदृच्छा
 स्वैरिता द्वे स्वच्छेदताग्रा । हेतुशून्या कारणरहिता आस्या स्थितिर्विलक्षणं स्यात्
 विगतं लक्षणमालोचनं यत्र । तदुक्तं भागुरिणा । विलक्षणं मितं स्थानं यद्भवेन्निष्प्र-
 यीजनमिति । एकम् ॥ २ ॥ शमथः शमः शान्तिः त्रयं चित्तोपशमस्य । दातिः
 दमथः दमः त्रयमिन्द्रियनिग्रहस्य । वृत्तं कर्म भूतपूर्व चरित्रं तदवदानं एकम् ।
 “प्रशस्तकर्मणो वा” । “अपदमित्यपि पाठः । काम्यदानं काम्यस्य तुलापु-
 रुषादेर्दानं तत्प्रवारणं एकम् । “प्रहारणमिति भरतमालायाम् । प्रवारणं महादान-
 मिति त्रिकाण्डशेषः ” ॥ ३ ॥ वशक्रिया संवननं “संवदनं ।” स्यात्संवदनमा-
 लोचे वशीकारे भण्डकमिति “मेदिनी” द्वे मणिमंत्रादिना वशीकरणस्य । मूल-
 कर्म । ओषधीनां मूलैरुच्चाटनादि यत्कर्म तत्कार्मणमेकम् । विधूननं विधुवनं
 “विधुननमित्यपि जटाधरः” द्वे कंपनस्य । तर्पणं प्रीणनं अवनं त्रीणि तृप्तेः ॥ ४ ॥
 पर्याप्तिः परित्राणं हस्तधारणं “हस्तवारणमित्यपि” त्रीणि वधोद्यतनिवारणस्य ।
 सेवनं सीवनं स्यूतिः त्रयं सूचीक्रियायाः । शिवणे इति लौकिकभाषायाम् ।
 “सेवन्तु सेवनं स्यूतिरिति पाठो ता ।” विदरः स्फुटनं “स्फोटनमिति भरत-
 मालायाम् ।” भिदा त्रयं द्विधाभावस्य । उकलणं इति लौकिकभाषायाम् ॥ ५ ॥
 आक्रोशनं अभीषंगः “अभीषंग इत्यपि । उपसर्गस्येति दीर्घत्वविकल्पात्” द्वे
 गालिप्रदानस्य शिव्या देणे इति प्रसिद्धस्य । संवेदः वेदना द्वे अनुभवस्य । तत्र
 वेदना न पुनरिति । “अतो वेदनमित्यपि ।” समूहं अभीषंगः द्वे सर्वतो व्याप्तेः ।

संमूर्छनमभिव्याप्तिर्याच्चा भिक्षाऽर्थनाऽर्दना ॥ ६ ॥

वर्धनं छेदने ऽथ द्वे आनन्दनसभाजने ॥

आप्रच्छन्नमध्यायः संप्रदायः क्षये क्षिया ॥ ७ ॥

ग्रहे ग्राहो वशः कांतौ रक्षौस्त्राणे रणः कणे ॥

व्यधे वेधे पंचा पाके हवो हूतौ वरो वृतौ ॥ ८ ॥

ओषः श्लोषे नयौ नाये ज्यानिर्जीर्णौ भ्रमो भ्रमौ ॥

स्फातिर्वृद्धौ प्रथा ख्यातौ स्पष्टिः पृक्तौ स्रवः स्रवे ॥ ९ ॥

एधा समृद्धौ स्फुरणे स्फुरणां प्रमितौ प्रमा ॥

प्रसूतिः प्रसवे श्र्योते प्राघारः क्लमथः क्लमे ॥ १० ॥

याच्चा भिक्षा अर्थना अर्दना चत्वारि याचनस्य । याच्चेति यजयाचंति नङ् ॥ ६ ॥
वर्धनं छेदनं द्वे कर्तनस्य । आनन्दनं “आमंत्रणमिति क्वचित्पाठः” सभाजनं
“स्वभाजनमिति राजमुकुटः । आप्रच्छन्नं त्रीणि स्वागतुसंप्रभौदिना विहितस्यानं-
दस्य । आम्नायः संप्रदायः द्वे गुरुपरंपरागतस्य समुपदेशस्य । क्षयः क्षियं द्वे
अपचयस्य ॥ ७ ॥ ग्रहः ग्राहः द्वे ग्रहणस्य । वशः कांतः द्वे इच्छायाः ।
रक्षणः “रक्षा” त्राणः द्वे रक्षणस्य । रणः कणः द्वे शब्दकरणस्य । व्यधः
वेधः द्वे वेधनस्य । पंचा पाकः द्वे “पचनस्य ।” हवः हूतिः द्वे अहिहानस्य ।
वरः वृतिः द्वे वेष्टने संभक्तौ ज्ञ । “तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मत इति ।”
॥ ८ ॥ ओषः श्लोषः “श्लोष इत्यपि शब्दार्थकोशे” द्वे दाहस्य । नयः नायः
द्वयं नीते । ज्यानिः जीर्णिः द्वे जीर्णतायाः । भ्रमः भ्रमिः द्वे भ्रान्तेः । स्फातिः
वृद्धिः द्वे “वृद्धेः ।” प्रथा ख्यातिः द्वे “प्रख्यातेः ।” स्पष्टिः पृक्तिः द्वे स्पर्शस्य ।
स्रवः स्रवः द्वे प्रस्रवणस्य ॥ ९ ॥ एधा “विधेस्त्यपि ।” विधा गजान्ते ऋद्धौ च
प्रकारे वेतने विधाविति मेदिनी । समृद्धिः द्वे उपन्नस्य । स्फुरणं स्फुरणा
“स्फुलनं स्फोरणं स्फारणं स्फुरणं चेत्यपि” द्वे “स्फुरणस्य ।” प्रमितिः प्रमा द्वे
यथार्थज्ञानस्य । प्रसूतिः प्रसवः द्वे गर्भविमोचनस्य । श्र्योते प्राघारः द्वे घृतादेः
क्षरणे । क्लमथः क्लमः द्वे ग्लानेः ॥ १० ॥ उत्कर्षः अतिशयः द्वे प्रकर्षस्य ।

उत्कर्षो ऽतिशये संधिः श्लेषे विषय आश्रये ॥
 क्षिपाया क्षेपणं गीर्णिर्गिरौ गुरणमुद्यमे ॥ ११ ॥
 उन्नाय उन्नये श्रायः श्रयणे जयं जयः ॥
 निगादो निमदे मादो भमद उद्देग उद्भमे ॥ १२ ॥
 विमर्दनं परिमलो ऽभ्युपपत्तिरनुग्रहः ॥ ---
 निग्रहस्तद्विरुद्धः स्यादभियोगस्त्वभिग्रहः ॥ १३ ॥
 मुष्टिबंधस्तु संग्राहो ङिवे डमरविप्लवौ ॥
 बंधनं प्रसितिश्चारः स्पर्शः स्पष्टोपतप्तरि ॥ १४ ॥
 निकारो विप्रकारः स्यादाकारस्त्विंग इंगितम् ॥

संधिः श्लेषः द्वे संधानस्य । विषयः आश्रयः “आशय इत्यपि” द्वे “आश्रयस्य ।” क्षिपा क्षेपणं द्वे “प्रेरणस्य ।” गीर्णः गिरिः द्वे निगरणस्य “गिळणे इति कुर्यात्स्य ।” गुरणं, “गूरणमिति मुकुटः” उद्यमः द्वे “भाराद्युद्यमनस्य” ॥ ११ ॥ उन्नायः उन्नयः द्वे ऊर्ध्वं नयनस्य ऊहस्य च । श्रायः श्रयणं द्वे सेवायाः । जयनं जयः द्वे “जयस्य ।” निगादः निगदः द्वे कथनस्य । मादः मदः द्वे हर्षस्य । उद्देगः उद्भमः द्वे उद्देजनस्य ॥ १२ ॥ विमर्दनं परिमलः द्वे कुकुमादिमर्दनस्य । परिमलो विमर्देऽपीति विश्वः । अभ्युपपत्तिः अनुग्रहः द्वे अंगीकृतस्य । ततोऽनुग्रहाद्विरुद्धो निग्रहः स्यात् । विग्रहस्तु विरोधः स्यादिति । अथवा निग्रहस्तु निरोधः स्यादिति वा क्वचित्पाठः । एकम् । अभियोगः अभिग्रहः द्वे कलहावहानस्य ॥ १३ ॥ मुष्टिबंधः संग्राहः द्वे मुष्टिना दृढग्रहणस्य । ङिवः डमरः विप्लवः त्रयं नरलुंठनादेरुपसर्गविशेषस्य । प्रलयस्य वा । अशक्नोति कलहस्येति रामस्वामी । बंधनं प्रसितिः चारः त्रीणि बंधनस्य । “चारस्थानेऽभ्युपपत्तिं पठित्वा स्वारादीनां चतुर्णां पर्यायतामाह स्वामी । सृष्टशब्दोपतापयोः अच् भ्रञ्जाद्यण् । स्वारः । १” स्पर्शः “स्पर्श इति रेफहीनो ऽपि” स्पष्टा “स्पष्टेत्यपि” उपतप्ता त्रयं उपतापाख्यरोगविशेषस्य । “संतप्तस्य वा” । स्पृशतीति स्पर्शः । स्पर्शो रुजायां दाने चेति विश्वः ॥ १४ ॥ निकारः विप्रकारः द्वे अपकारस्य । आकारः इंगः इंगितं “इंगितः” त्रयं “अभिप्रायानुरूपचेष्टितस्य” ॥

परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥ १५ ॥

अपहारस्त्वपचयः समाहारः समुच्चयः ॥

प्रत्याहारं उपादानं विहारस्तु परिक्रमः ॥ १६ ॥

अभिहारो अभिग्रहणं निर्हारो अभ्यवकर्षणम् ॥

अनुहारो अनुकारः स्यादर्थस्यापंगमे व्ययः ॥ १७ ॥

प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्प्रवहो गमनं बहिः ॥

वियमो वियमो यमो यमः संयमसंयमौ ॥ १८ ॥

हिंसाकर्माभिचारः स्याज्जांगर्या जागरा द्वयोः ॥

विघ्नोऽतरायः प्रत्यूहः स्यादुपघ्नोऽतिकाश्रये ॥ १९ ॥

निर्वेश उपभोगः स्यात्परिसर्पः परिक्रिया ॥

परिणामः विकारः द्वे प्रकृतेरन्यथाभावे । यथा मृद्विकारो घटः । विकृतिः विक्रिया द्वे विरुद्धक्रियायाः । परिणामस्यैव पर्यायाविभावपि वा । यथा कुण्डलं कनकस्यैव विकृतिः परिणाम इत्यर्थः ॥ १५ ॥ अपहारः अपचयः द्वे अपहरणस्य । समाहारः समुच्चयः द्वे राशीकरणस्य । सम्यगाहणमेकत्र करणं समाहारः । सम आङ्पूर्वकस्य हृच् हरण इत्येतस्य रूपम् । प्रत्याहारः उपादानं द्वे इंद्रियाकर्षणस्य । विहारः परिक्रमः द्वे पद्भ्यां गतेः । यल्लक्ष्यम् । सुरांगनानामवनौ परिक्रम इति ॥ १६ ॥ अभिहारः “अभ्याहार इत्यपि” अभिग्रहणं द्वे चौर्यकरणस्य । निर्हारः अभ्यवकर्षणं द्वे श्ल्यादेर्निष्काशनस्य । अनुहारः अनुकारः द्वे विडम्बनस्य । यथा खणखणेति नूपुरध्वनेरनुकारः । अर्थस्य धनादेरपंगमे व्यय इत्येकम् । खर्व इति लौकिकभाषायाम् ॥ १७ ॥ प्रवाहः प्रवृत्तिः द्वे जलादीनां निरंतरगतेः । यद्वहिर्गमनं स प्रवह इत्येकम् । वियमः वियमः यमः यमः संयमः संयमः षट् संयमस्य योगांगस्य ॥ १८ ॥ हिंसाकर्म हिंसाफलकं कर्म जागरणमारणादि अभिचारः स्यात् एकम् । जागर्या “अग्रिया जागर्तिश्चेति राजमुकुटः” जागरा द्वे जागरणस्य । तत्र जागरा स्त्रीपुंसयोः । विघ्नः अंतरायः प्रत्यूहः त्रीणि विघ्नस्य । समीपभूत आश्रये उपघ्न इत्येकम् । उपघ्न आश्रयेतिसूत्रेण सिद्धमेतत् । “आश्रयणस्य वा” ॥ १९ ॥ निर्वेशः उपभोगः द्वे “उपभोगस्य” । परिसर्पः परिक्रिया द्वे परिजनादिवेष्टनस्य । विधुरं प्रविश्रुषः द्वे अत्यंतवियोगस्य । “वैकल्ये-

विधुरं तु प्रविश्लेषे ऽभिप्रायश्छंद आशयः ॥ २० ॥
 संक्षेपणं समसनं पर्यवस्था विरोधनम् ॥ ;
 परिसर्या परीसारः स्यादस्या त्वाप्तना स्थितिः ॥ २१ ॥
 विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः ॥
 संवाहनं मर्दनं स्याद्विनाशः स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥
 संस्तवः स्यात्परिचयः प्रसरस्तु विसर्पणम् ॥
 नीवाकस्तु प्रयामः स्यात्सन्निधिः सन्निर्कर्षणम् ॥ २३ ॥
 लवो ऽभिलावो लवनं निष्पावः पवने पवः ॥
 प्रस्तावः स्यादवसरस्त्रसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥
 प्रजनः स्यादुपसरः प्रश्रयप्रणयो समौ ॥

ऽपि च विश्लेषे विधुरं विकले त्रिष्विति मेदिनी । “ अभिप्रायः छंदः आशयः
 त्रीणि “ अभिप्रायस्य । ” छंदो ऽदंतः ॥ २० ॥ संक्षेपणं समसनं द्वे अविस्ता-
 रस्य । पर्यवस्था विरोधनं, द्वे विरोधक्यं । परिसर्या परीसारः “ परिसार इति
 शब्दार्थकोशः ” द्वे परितः सरणस्य । आस्या आसना स्थितिः त्रीणि “ आस-
 नस्य ” ॥ २१ ॥ विस्तारः विग्रहः व्यासः त्रयं विस्तृते । विस्तारः शब्दसं-
 बंधी चेद्विस्तर इत्येकम् । संवाहनं मर्दनं द्वे अंगमर्दनस्य । गथा पादसंवाहनम् ।
 विनाशः अदर्शनं द्वे तिरोधानस्य ॥ २२ ॥ संस्तवः परिचयः द्वयं परिचितौ ।
 प्रसरः विसर्पणं द्वे “ त्रणादिप्रसरणस्य । ” नीवाकः प्रयामः द्वे धनधान्यादिषु
 जनानामादरेति शयस्य । नितरामुच्यते नीवाकः सन्निधिः “ सन्निधं ” सन्नि-
 कर्षणं द्वे नैकत्रयस्य । सन्निधिः पुंसि ॥ २३ ॥ लवः अभिलावः लवनं त्रयं
 धान्यादिच्छेदनस्य । निष्पावः पवनं पवः त्रीणि धान्यादीनां पूतीकरणस्य । संकी-
 र्णत्वाङ्गिसंकरः । प्रस्तावः अवसरः द्वे प्रसंगस्य । यथा । अवसरपठिता वाणी-
 त्यादि । त्रसरः “ तसर इति वा पाठः ” सूत्रवेष्टनं द्वे तंतुवायकृतसूत्रवेष्टनभेदस्य
 तृसरीर्ष इति प्रसिद्धस्य ॥ २४ ॥ प्रजनः उपसरः द्वे स्मरणहणस्य । प्रश्रयः प्रणयः
 द्वे प्रेम्णः । प्रसर इति वा पाठः । प्रसरः प्रणये वेगे इति मेदिनी । धीशक्तिः
 निष्क्रमः द्वे बुद्धिसामर्थ्ये । निष्क्रमो बुद्धिसंपत्ताविति विश्वः । “ शुश्रूषा श्रवणं

धीशक्तिर्निष्क्रमोऽस्त्री तु संक्रमो दुर्गसंचरः ॥ २५ ॥

प्रत्युक्रमः प्रयोगार्थः प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ॥

स्यादभ्यादानमुद्धात आरंभः संभ्रमस्त्वरः ॥ २६ ॥

प्रतिबंधः प्रतिष्ठंभोऽवनायस्तु निपातनम् ॥

उपलंभस्त्वनुभवः समालंभो विलेपनम् ॥ २७ ॥

विप्रलंभो विप्रयोगो विलंभस्त्वतिसर्जनम् ॥

विश्रोवस्तु प्रतिख्यातिरवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥

निपाठनिपठौ पाठे तेमस्तेमौ समुंदने ॥

आदीनवास्रवौ क्लेशे मेलके संगसंगमौ ॥ २९ ॥

चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहौ च विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणः इति । ”
 संक्रमः दुर्गसंचरः द्वे दुर्गमार्गस्य । “दुर्गादिप्रवेशक्रियायां वा । ” संक्रमते
 संक्रम्यते वा ऽनेन संक्रमः । स न स्त्रियाम् । “दुर्गसंचार इत्यन्यत्र” ॥ २५ ॥
 प्रत्युक्रमः “प्रत्युक्रांतिरित्यपि” प्रयोगः द्वे युद्धार्थमतिशयितोद्योगस्य । प्रयोगोऽर्थो यस्य सः । “प्रयुद्धार्थे” इत्यपि पाठः । प्रत्युक्रमः प्रयुद्धार्थे इति भागुरिः । ”
 प्रक्रमः उपक्रमः द्वे प्रथमारंभस्य । अभ्यादानं उद्धातः आरंभः त्रयमारंभमात्रस्य ।
 यलक्ष्यम् । उद्धातः प्रणवो यासामिति । प्रक्रमादिपंचाप्येकार्था वा । संभ्रमः त्वरा द्वे
 संवेगस्य । आवेक्षस्तु त्वरा त्वरीति वाचस्पतिः ॥ २६ ॥ प्रतिबंधः प्रतिष्ठंभः द्वे
 कार्यप्रतिघातस्य । यथा मणिमंत्रादिप्रतिबंधादग्रेरनुष्णतेति । अवनायः निपा-
 तनं “नियातनमित्यपि” पाठः । द्वे अधोनयनस्य । उपलंभः अनुभवः द्वे
 साक्षात्कारस्य । समालंभः विलेपनं द्वे कुंकुमादिना विलेपने ॥ २७ ॥
 विप्रलंभः विप्रयोगः द्वे रागिणोर्विच्छेदस्य । विलंभः अतिसर्जनं द्वे अतिदानस्य ।
 विश्रावः प्रतिख्यातिः “प्रविख्यातिरित्यपि” द्वे अतिप्रसिद्धेः । अवेक्षा प्रतिजागरः
 द्वयं वस्तूनां अवेक्षणस्य ॥ २८ ॥ निपाठः निपठः पाठः त्रीणि “पठनस्थे । ”
 तेमः स्तेमः समुंदनं त्रयमार्दीमावस्य । आदीनवः आस्रवः क्लेशः त्रीणि क्लेशस्य ।
 आस्रवन्तींद्रिबाण्यनेनेति । आश्रवस्तालव्यमध्य इति केचित् । मेलकः संगः संगमः
 त्रीणि “संगमस्य । ना मेलः संगमो नां वलयमंरमाला” ॥ २९ ॥ संवीक्षणं

संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ॥

परिर्भः परिष्वंगः संश्लेषः उपगूहनम् ॥ ३० ॥

निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ॥

प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥

उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ॥ —

अर्तनं च ऋतीयां च हृणीया च घृणार्थकाः ॥ ३२ ॥

स्याद्व्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ॥

पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ॥ ३३ ॥

प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनम् ॥

स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥ ३४ ॥

- “अन्वीक्षणं, अन्वेष्टनं गवेषणं चेत्यपि ।” विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः पंच
 तत्पिर्येण वस्तूनां गवेषणस्य । परिर्भः “परिर्भः इत्यपि” परिष्वंगः संश्लेषः
 उपगूहनं चत्वारि आलिंगनस्य ॥ ३० ॥ ‘निर्वर्णनं’ निध्यानं दर्शनं आलोकनं
 ईक्षणं पंच निरीक्षणस्य । “दर्शनालोकलक्षणमित्यपि पाठः ।” प्रत्याख्यानं
 निरसनं प्रत्यादेशः निराकृतिः चत्वारि निराकरणस्य ॥ ३१ ॥ उपशायः विशायः
 द्वौ पर्यायेणानुक्रमेण यत्प्रहरकादीनां शयनं तदेवार्थो ययोस्तौ तथा । अर्तनं ऋतीया
 हृणीया “हृणिता । मोहो बीज्या जुगुप्सा च हृणीया हृणिता घृणेति वाचस्पतिः ।
 निहृणीया हृणिता चेति द्विरूपकोशामरमालयोः ।” घृणो चत्वारि जुगुप्सायाः ।
 करुणाया इति कश्चित् । ऋतिः सौत्रो धातुः जुगुप्सायामिति बहवः । कृपायामिति
 केचित् । घृणः जुगुप्साकृपयोरिति विश्वः ॥ ३२ ॥ व्यत्यासः विपर्यासः व्यत्ययः
 विपर्ययः “विपर्याय इति भरतमालायाम्” चत्वारि व्यतिक्रमस्य । पर्ययः
 अतिक्रमः अतिपातः उपात्ययः चत्वारि अतिक्रमस्य ॥ ३३ ॥ समाहूय यद्-
 त्यादीर्षां प्रेषणं तत्र प्रतिशासनं स्यात् एकम् । क्रतुषु द्विजन्मनां छंदोगानां स्तुतिभूमिः
 स्तवनदेशः संस्तावः एकम् । समेत्य स्तुतयत्र संस्तावः यज्ञे समि स्तुव इति
 घञ् ॥ ३४ ॥ यस्मिन्काष्ठे काष्ठं निधाय तक्ष्यते तनूक्रियते स काष्ठरूप आधार

निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्धमः ॥
 स्तंबस्तु स्तंबघनः स्तंबो येन निहन्यते ॥ ३५ ॥
 आविधौ विध्यते येन तत्र विष्वक्समे निघः ॥
 उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ॥ ३६ ॥
 निम्नरोद्धारविश्रावोद्गाहास्तु गरणादिषु ॥ ३७ ॥
 आरत्यवरतिविरतय उपरामेऽथास्त्रियां तु निष्ठेवः ॥
 निष्ठेयूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिन्नानि ॥ ३८ ॥
 जवने जूतिः सातिस्त्ववसानेऽस्यादथ ज्वरे जूतिः ॥
 उदजस्तु पशुप्रेरणमकरणिरित्यादयः शापे ॥ ३९ ॥

उद्धनः एकम् । ऊर्ध्वं हन्यते ऽस्मिन् उद्धनः । उद्धनोत्थाधानमिति सूत्रेण साधुः ।
 स्तंबस्तृणगुच्छो येन निहन्यते स खनित्रविशेषः स्तंबघ्नः स्तंबघनः द्वे । खुरपे, विळा
 इति लौकिकभाषायाम् ॥ ३५ ॥ येन विध्यते तत्र शस्त्रादौ आविध इत्येकं
 “भ्रमरसूच्यादेः विधेः इत्यादिख्यातस्य ।” विष्वक्समे सर्वतः समाने वृक्षे
 निघ इत्येकं “तुल्यारोहपरिणाहवृक्षादेः ।” उत्कारः निकारः द्वौ धान्यस्य उत्क्षेपण-
 मर्थो ययोस्तौ तथा ॥ ३६ ॥ निगरादयो गरणादिषु । यथा मरणे अभ्यवहारे नि-
 गार इत्येकं “गिळणं इति ख्यातस्य । उद्गरणे” वमुने उद्गारः । “विश्रवणे”
 शब्दे विश्रावः इत्येकं “शिक इति ख्यातायाः ।” उद्ग्रहणे ऊर्ध्वोत्थस्य ग्रहणे
 उद्गाहः “ढंकर इति ख्यातः ।” एकैकम् ॥ ३७ ॥ आरतिः अवरतिः विरतिः
 उपरामः उपरम इत्यपि चत्वार्युपरतेः । निष्ठेवः निष्ठेयूतिः निष्ठेयूतं निष्ठीवनं
 चत्वारि मुखेन श्लेषोत्सर्गस्य । “क्लीवे निष्ठेवम् ।” अभिन्नानि एकार्थोनीत्यर्थः
 ॥ ३८ ॥ जवनं जूतिः द्वे वेगस्य जू इति सौत्रो धातुः गतौ वेगे च कृतियूतिजुतीति
 सूत्रेण साधुः । सातिः अवसानं द्वे अंतस्य । ज्वरः जूतिः द्वे ज्वरस्य । पशूनां गवा-
 दीनां प्रेरणं उदजः स्यात् एकम् । शापे आक्रोशे द्योत्ये अकरणिरित्यादयः । आक्रोशे
 नञीति भावे करोतेरनिः । अदिशब्दादजीवनिः । “अजननिः । अवग्राहः निग्राह
 इति ।” यथा आः पाप कथमकरण्या न लज्जसे । अजीवनिस्ते शठ भूयान्
 ॥ ३९ ॥ गोत्रांतेभ्यः अपत्यार्थप्रत्ययांतेभ्यः औपगवादिशब्देभ्यस्तस्य वृंदमित्यर्थे औ-

गोत्रांतेभ्यस्तस्य वृंदमित्यौपगवकादिकम् ॥

आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ॥ ४० ॥

माणवानां तु माणव्यं सहायानां सहायता ॥

हल्या हलानां ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् ॥ ४१ ॥

द्वे पशुकानां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठमनुक्रमात् ॥

खलानां खलिनी खल्याऽप्यथ मानुष्यकं नृणाम् ॥ ४२ ॥

ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक्पृथक् ॥

अपि साहस्रकारीषवार्मणार्थवर्णादिकम् ॥ ४३ ॥

॥ इति संकीर्णवर्गः ॥

नानार्थाः केऽपि कांतादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः ॥

पगवकादिकं स्यात् । यथा । उपगोरपत्यानि पुमांसः औपगवांस्तेषां समूह औपगवक-
भूगोत्रोक्षेति वृत् अकादेशेन साधुः । आदिशब्दाद्दर्गकं दाक्षकमित्यादि । एकैकम् ।
इतः परमावर्गसमाप्तेर्वृंदमित्यधिकाः । अचेतसः जडानां अपूपादीनां वृंदं आपूपिकम् ।
शाष्कुलिकम् । सान्त्तिकम् । इत्यादि एकैकम् । अचित्तहस्तिधेनोष्ठगिति सूत्रेणैमे
साधवः ॥ ४० ॥ माणवानां समूहो माणव्यम् । माणवा बालाः । सहायाः सखा-
यस्तेषां समूहः सहायता । हलानां समूहो हल्या एकैकम् । ब्राह्मण्यं वाडव्यं द्वे
ब्राह्मणानां समूहस्य ॥ ४१ ॥ पशुका अस्थिविशेषास्तासां समूहः पार्श्वम् । पृष्ठानां
समूहः पृष्ठम् । यज्ञविषये ऽदः स्मरन्ति । खलिनी खल्या द्वे खलानां समूहस्य ।
नृणां मानुष्याणां समूहो मानुष्यकम् ॥ ४२ ॥ ग्रामाणां समूहो ग्रामता जनानां समूहो
जनता । धूमानां समूहो धूम्या । पाश्यानां समूहः पाश्या । गला बृहत्काशास्तेषां
समूहो गल्या । सहस्राणां समूहः साहस्रम् । करीपाणां समूहः कारीषम् ।
कारीषं शुष्कगोमयम् । वर्मणां समूहः वार्मणम् । वर्म कवचम् । अथर्वणां
समूहः अथर्वणम् । एकैकम् । आदिशब्दाच्चार्मणमांगभ्रं चार्मिणमित्यादि । चर्मिणां
समूहश्चार्मिणम् ॥ ४३ ॥ इति संकीर्णवर्गः ॥ ॥४॥ ॥ अथानेकार्थवर्गः । ननु
ध्वं ॥ नेकार्था आरभ्यन्ते । तेषां प्रागुक्तवर्गेष्वभिहितत्वात् । यद्यत्र वक्ष्यन्ते तर्हि

भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥

आकाशे त्रिदिवे नाको लोकस्तु भुवने जने ॥ ..

पद्ये यशसि च श्लोकः शरे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥

जंबुकौ क्रोष्टुवरुणौ पृथुकौ चिपिटार्भकौ ॥ ..

आलोकौ दर्शनद्योती भेरीपटहमानकौ ॥ ३ ॥

उत्संगचिन्हयोरंकः कलंकोऽकापवादयोः ॥ ..

तक्षकौ नागवर्द्धकयोरर्कः स्फटिकसूर्ययोः ॥ ४ ॥

कुतः प्रागुक्तम् इत्यत आह । नानार्था इति । अत्र वैक्ष्यमाणेषु कान्तादिवर्गेष्वेव केऽपि नानार्था उक्ता नतु प्रागुक्तपर्यायेषु । यथा । मारुते वेधसि बध्रे पुंसि कः कं शिरोऽनुनोरिति । भूरिप्रयोगा यत्र कुत्रापि काव्यादिषु कविभिः प्राचुर्येण प्रयुक्ता ये नालोकादयः शब्दास्ते पूर्वोक्तेषु येषु पर्यायेषु दृश्यन्ते तेषु पर्यायेषु अपिशब्दादत्रापि कान्तादिषु कीर्तिताः । यथा नाकशब्दः प्रचुरप्रयोगत्वात्प्राक् स्वर्गाकाशयोरुक्तोऽपि पुनरिहोक्तः । जंबुकशब्दस्तु सुगालपर्यायेष्वेवोक्तो नतु वरुणपर्यायेषु । भूरिप्रयोगत्वाभावात् । इह तु जंबुकौ क्रोष्टुवरुणावित्युभयत्रोच्यते ॥ १ ॥ नाक इत्येकं नाम ककारांतम् आकाशस्वर्गे च वर्तते । “न अकं दुःखमत्र, नाकः न भ्राजति सूत्रे निपातितः ।” भुवने स्वर्गादौ जने च लोक इत्येकम् । “लोक्यते लोकः ।” पद्ये अनुष्टुपादौ वृत्ते यशसि कीर्तौ श्लोक इत्येकम् । “श्लोक्यते श्लोकः । श्लोक संघाते ।” यशसि यथा । उत्तमश्लोको हरिः । शरे वाणे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥ क्रोष्टा सुगालः । वरुणः प्रसिद्धः उभौ जंबुकशब्दवाच्यौ । “जंबुकः फेरवे नीचे पश्चिमाशापतावपीति मेदिनी ।” चिपिटो भ्रष्टव्रीहितंदुलः पोहे इति लौकिकभाषायाम् । अर्भकः शिशुः तावुभौ पृथुकौ । पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत् इति । दर्शने प्रकाशश्चालोकौ । “आलोकस्तु पुमान् द्योते दर्शने बंदिभाषण इति मेदिनी ।” भेरीपटहं वाद्यविशेषौ । तूर्यागत्वादेकवद्भावः । उभावानकौ । “आनकः पटहे भेर्यमृदंगे ध्वनदंबुद इति मेदिनी ” ॥ ३ ॥ उत्संगः क्रोडः तत्र चिन्हे चांकः । “अंकी रूपकभेदीऽगचिन्हरेखाजिभूषणे । रूपकांशान्तिकोत्संगस्थाने कं पापदुःखयोरिति मेदिनी ।” चिन्हे त्रेषारोपे च कलंकः । “कलंकोऽकेऽपवादे च कालाध्यसमलेऽपि चेति मेदिनी ।” नागविशेषे त्वष्टरि च तक्षकः । स्फटिकसूर्ययोरर्कः शब्दो वर्तते । “अर्कोऽर्कपणे स्फटिके रवी ताम्रे दिवस्पताविति मेदिनी ॥ ४ ॥

मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽबुनोः ॥
 स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके ॥ ५ ॥
 उलूके करिणः पुच्छमूलोपांते च पेचकः ॥
 कर्मडलौ च करकः सुगते च विनायकः ॥ ६ ॥
 किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च शूककीटे च वृश्चिकः ॥
 प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिष्वेकदेशे तु पुंस्ययम् ॥ ७ ॥
 स्याद्भूतिकं तु भूनिबै कचृणे भूस्तृणे ऽपि च ॥
 ज्योत्स्निकायां च घोषे च कोशातक्यथ कट्फले ॥ ८ ॥
 सिते च खदिरे सोमवल्कः स्यादथ सिल्हके ॥

मारुते वायौ वेधसि ब्रह्मणि ब्रध्ने सूर्ये क इत्येकाक्षरं नाम पुंसि । तद्रूपं तु ।
 कः कौ काः इत्यादि देववत् । शिरसि जले च कर्मिति क्लीबम् । सुखे
 ऽपि कम् । “कौ ब्रह्मणि समीरुत्तमयमदक्षेषु भास्करे । मयूरेऽग्नौ च पुंसि
 स्यात्सुखशीर्षजलेषु कर्मिति मेदिनी ।” तुच्छधान्ये तंडुलशून्ये धान्ये संक्षेपे
 अविस्तारे भक्तसिक्थके अन्नावयवे पुलाक इत्येकम् ॥ ५ ॥ करिणो गजस्य
 पुच्छमूलोपांते गुदाच्छादकमांसपिंडे उलूकः पक्षिभेदस्तत्र च पेचकः । कर्मडलौ
 चकारादूर्ध्वोपले दाडिमद्भौ च करकः । करकस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाडिमे ऽपि
 च । द्वयोर्मधोपले न स्त्री करकं च कर्मडलाविति मेदिन्याम् । सुगते बुद्धे चका-
 राद्विद्वरांजे गरुडे च विनायकः ॥ ६ ॥ हस्ते हस्तप्रमाणे वितस्तौ च किष्कुः ।
 प्रकोष्ठे ऽप्यमपुंसक इति रुद्रः । शूककीटे शूकसदृशरोमव्याप्ते कीटविशेषे
 चकारादलौ कर्कटे वृक्षविशेषे ऽष्टमराशौ च वृश्चिकः । प्रतिकूले च प्रतीकः ।
 तत्र प्रतिकूले त्रिषु । अवयवे पुंसि ॥ ७ ॥ भूनिबै किराततित्ते कचृणं भूस्तृणं
 च गंधनृणविशेषौ तत्र भूतिकम् । ज्योत्स्निकायां पटोल्यां “घोषे अपामार्गे च”
 कोशासिकी । कोशातकः कञ्जे पुंसि पटोल्यां घोषके स्त्रियामिति मेदिनी ॥ ८ ॥
 कट्फले कायफल इति ख्याते वृक्षभेदे शुक्लखदिरे च सोमवल्कः । सोम इव
 वल्को वल्कलमस्य । सिल्हके पण्यभेदे तिलकल्के निःस्नेहतिलचूर्णे च पिण्याकः ।
 रामठे हिङ्गुनि । चकाराद्वाल्हिके देशे ऽथ धीरे च । पृथ्व्यमध्यं च बाल्हिक-

तिलकल्के च पिण्याको बाल्हीकं रामठेऽपि च ॥ ९ ॥

महेंद्रगुग्गुल्लकव्यालग्राहिषु कौशिकः ॥

रुक्तापर्शकास्वतंतकः स्वल्पेऽपि क्षुल्लकस्त्रिषु ॥ १० ॥

जैवातृकः शंशांकेऽपि खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः ॥

व्योघ्रेऽपि पुंडरीको ना यवान्यामपि दीपकः ॥ ११ ॥

शालावृकाः कपिकोष्ठश्चानः स्वर्णेऽपि गैरिकम् ॥

पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यादलीकं त्वप्रियेऽनृतै ॥ १२ ॥

शीलान्वयावन्तके द्वे शल्के शकलवल्कले ॥

साष्टे शते सुवर्णानां हेमन्युरोभूषणे पले ॥ १३ ॥

मिति । बाल्हीकमित्यापि ॥ ९ ॥ व्यालग्राह्याहितुंडिकः । कौशिको नकुले
व्यालग्राहे गुग्गुलुशक्रयोः । विश्वामित्रे च कोशजोलूकयोरपि कौशिकः इति विश्वः ।
रुक् रोग- तापः संतापः । शंका भयं अत्रातंक इति नाम । स्वल्पे अपि
शब्दास्त्रीचकनिष्ठदरिद्रेष्वपि क्षुल्लकः । क्षुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्प इति कोशांतरात्
॥ १० ॥ जैवातृकः पुमान्सोमे दीर्घायुः कुशयोस्त्रिषु । अपिशब्दात्पक्षिभेदे च
वर्तकः । अपिशब्दादग्नौ दिग्गजादौ च पुंसि पुंडरीकः । सितांभोजादौ ह्येवे
च । यवानी ओषधीभेदः अजमोदाग्नयः । अपिशब्दाद्वर्हिचृडेऽपि दीपकः
प्रकाशेऽपि । “ दीप्यकं इत्यपि ” ॥ ११ ॥ कन्यादयः शालावृकाः स्युः ।
अपिशब्दाद्रेरु इति ख्याते धातौ च गैरिकम् । “ गैरिकं धातुरुक्मयोरिति
मेदिनी । ” व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येष्वपि पीडने इति विश्वः ॥ १२ ॥
शीलं स्वभावोऽन्वयो वंशः तत्रानूकमिति । “ अनुकं तु कुले शीले पुंसि स्यादनु-
जन्मनीति मेदिनी । ” शकलं खंडम् । वल्कलं त्वक द्वे शल्के इति । सुवर्णा-
नां हेमः कर्षणं साष्टे शतेऽष्टाधिकशतके निष्कः । सहाष्टभिर्वर्तस इति साष्टम् ।
सराजस्त्वयमितिवत् । यथेहन्नि सुवर्णमात्रे उरसो वक्षसो भूषणे हेमपले च
दीनारे सांख्यवहारिके द्रव्यभेदे च निष्कः । पलं कर्षचतुष्टयम् । गुंजानामशीतिः
कर्षः ॥ १३ ॥ शमलं पुरीषम् । एनः पापम् । “ त्रिषु पापशये कल्कोऽस्त्री विट्

दीनारे ऽपि च निष्को ऽस्त्री कल्को ऽस्त्री शमलैनसोः ॥

दंमे ऽप्यथ पिनाको ऽस्त्री शूलशंकरधन्वनोः ॥ १४ ॥

धेनुका तु करेण्वां च मेघजाले च कालिका ॥

कारिका यातनावृत्त्योः कर्णिका कर्णभूषणे ॥ १५ ॥

करिहस्तं ऽङ्गुलौ पद्मबीजकोश्यां त्रिषूतरे ॥ —

वृन्दारकौ रूपिमुख्यावेके मुख्यान्यकेत्रलाः ॥ १६ ॥

स्याद्दंभिकः कौकुटिको यश्चादूरेरितेक्षणः ॥

लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः ॥ १७ ॥

“भूभृजितंबवलयचक्रेषु कटको ऽस्त्रियाम् ॥

सूच्ये क्षुद्रशक्तौ च रोमहर्षे च कंटकः ॥ १८ ॥

किट्टेभद्रंतयोरिति विश्वः । कल्को ऽस्त्री घृततैलादिशेषे दंमे विभीतके इति मेदिनी ।

पिनाको ऽस्त्री रुद्रापाये पांसुवर्षत्रिशूलयोरिति मेदिनी ॥ १४ ॥ करेण्वां हस्तिन्यां

जङ्गराभवप्रसूतायां रवि धेनुका । मेघजाले मेघवृन्दे चकारादेवताविशेषे ऽपि

कालिका । वृत्तिविवरणश्लोकः । यथा गृह्यकारिका । “यातनाकृत्योरित्यपि

पाठः । कारिका नट्टोषिति । कृतौ विवरणश्लोके शिल्पयातनयोरपि । नपुंसकं

तु कर्मादौ कारके कर्त्तरि त्रिविविति मेदिनी ” ॥ १५ ॥ करिहस्तं ऽङ्गुलौ गजशुङ्गाम्

अङ्गुलौ कमलांतर्गतकोशे च कर्णिका । “कर्णिका करिहस्तां प्रक्रमध्याङ्गुलावपि ।

क्रमुकादिच्छटांशे ऽब्जवराटे कर्णभूषण इति मेदिनी ” । उत्तरे अतः परं खांतेभ्यः

प्राक् शब्दस्त्रिषु त्रिलिङ्गा इत्यर्थः । “वृन्दारकः, सुरे पुंसि- मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिविविति

मेदिनी । ” मुख्यश्चान्यश्च केवलश्चेति एके स्युः ॥ १६ ॥ दंभिको मायावी । यो-

ऽदूरेरितेक्षणः स च कौकुटिक इत्युच्यते । संज्ञायां ललाटकुकुटयौ पश्यति इति

सूत्रेण ढक्प्रत्यये कौकुटिकलालाटिकशब्दौ साधू । कुकुटीशब्देन तत्पाताहः स्वल्प-

देशो लक्ष्यते । ये भृत्यः कोपप्रसादचिह्नज्ञानाय प्रभोर्भालं ललाटमेव पश्यति । भाव-

दर्शीत्यसि पाठः । यश्च कार्याक्षमः प्रभोः कार्यं कर्तुमशक्तः तावुमौ लालाटिकौ ।

लालाटिकः सदा लस्ये प्रभुभावनिदर्शिनीत्यजयः । इतो भूभृजितंबेत्यादयः केचिद-

मूलका एव पञ्च श्लोकाः अतस्तेषां व्याख्यानभावः ॥ १७ ॥ इति कांताः ॥

पाकौ पक्तिशिशू मध्यरत्ने नेतरि नायकः ॥
 पर्यंकः स्यात्परिकरे स्याद्व्याघ्रे ऽपि च लुब्धकः ॥ २ ॥
 आद्रोक्षंमपि लुब्धक इत्यपि पाठः ॥
 पेटकस्त्रिषु वृंदे ऽपि गुरौ प्रेक्ष्ये च देशिकः ॥
 खेटकौ ग्रामफलकौ धीवरे ऽपि च जालिकः ॥ ३ ॥
 पुष्परेणौ च किंजल्कः शुल्को ऽस्त्री स्त्रीधने ऽपि च ॥
 स्यात्कल्लोले ऽप्युत्कलिका वार्द्धकं भाववृंदयोः ॥ ४ ॥
 करिण्यां चापि गणिका दारकौ बालभेदकौ ॥
 अंधे ऽप्यनेडमूकः स्यात् टंकौ दर्पाश्मदारणौ ॥ ५ ॥
 ॥ इति पञ्च क्षेपकाः ॥ इति कांतवर्गः ॥
 मयूखस्त्वट्करज्वालाखलिबाणौ शिलीमुखौ ॥
 शंखौ निधौ ललाटास्थिनं कंबौ न स्त्रीन्द्रिये ऽपि खम् ॥ ७ ॥
 घृणिज्ज्वले अपि शिखे ॥ इति खांताः ॥ शैलवृक्षौ नगावृगौ ॥
 आशुगौ वायुविशिखौ शरार्कविहगाः खंगाः ॥ ९ ॥
 पतंगौ पक्षिसूर्यौ च पूगः क्रमुकवृंदयोः ॥

अथ खांतानाह । त्विट्करज्वालासु मयूखः । अत्र त्विट् शोभा । करः किरणः ।
 भ्रमरशरौ शिलीमुखौ । शिली शल्यं मुखे ययोस्तौ । निधौ निधिभेदे ललाटास्थिनं
 कंबौ च शंखः । अपिशब्दादाकाशे ऽपि शून्ये खम् । खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्यबिंदौ
 विहायस्ति । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकमिति मेदिनी ॥ १८ ॥ घृणिः
 किरणः अपिशब्दाच्चूडायां प्रपदे बहिचूडायां च शिखा । इति खांतवर्गः । अथ गां-
 तानाह । शैलवृक्षौ नगसंज्ञकविगसंज्ञकौ च । विशिखौ बाणः । बाणार्कपक्षिणः
 खगशब्दवाच्याः । अर्केति ग्रहणमुपलक्षणम् ॥ १९ ॥ चकाराच्छालिप्रभेदे पतंगः
 क्रमुको वृक्षभेदः । तत्फले तु क्लीबं पगम् ॥ वृंदं समूहः । पशवो हरिणाद्याः ।

पशवो ऽपि मृगस्य वेगः प्रवाहजवयोरपि ॥ २० ॥
 पसगः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि ॥
 गजे ऽपि नागमातंगावपांगस्तिलके ऽपि च ॥ २१ ॥
 सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ॥
 योगः सन्नहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥
 भोगः सुखे रुयादिभृतावहेश्च फणकायधोः ॥
 चातके हरिणे पुंसि सारंगः शबले त्रिषु ॥ २३ ॥
 कपौ च प्लवगः शापे त्वभिषंगः पराभवे ॥

अपिशब्दात् मृगशीर्षे मार्गणायां च मृगः । जवो रंहः । अपिशब्दाद्विष्ठादेर्बहिर्नि-
 र्गमेऽपि वेगशब्दः स्यात् ॥ २० ॥ कौसुमसंबन्धिनि रेणौ परागः । स्नानेन स्ना-
 नीयं गन्धचूर्णविशेषः । आदिना सुरतादिश्रमशांतये कामशास्त्राद्युक्तं यत्कर्पूरादिचूर्णं
 तद्ग्रहः । अपिशब्दादुपरागे ऽपि । परांगः रजसि धूलौ । नागमातंगौ गजे वर्तते ।
 अपिशब्दात्काद्रवेयर्नागकेशरनागवल्लीहास्तिनपुरमेघमुस्तकादौ । नागः पुंसि । क्लीबं
 सीसलवंगयोः । अपिशब्दाच्चंडाले ऽपि मातंगः । “अपिशब्दात्” नेत्रस्यांतं ऽगहीने
 चापांगः । अपांगस्त्वंगहीने स्यान्नेत्रांतं तिलकेऽपि चेति विश्वः ॥ २१ ॥ स्वभावः
 प्रकृतिः । निर्मोक्षस्त्यागः । निश्चये यथा । गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते इति रघुः ।
 अध्यायः व्याख्यादिविरामस्थानं सृष्टिनिर्माणं एतेषु सर्गः । “सर्गस्तु निश्चयाध्या-
 यमोहोत्साहात्मसृष्टिष्विति मेदिनी ।” सन्नहनं कवचः । उपायः सामादिः ।
 ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधः । संगतिः संगम इत्यादिषु योगशब्दः । “योगो ऽपूर्वार्थ-
 संप्राप्तौ संगतिर्ध्यानयुक्तिषु । वपुःस्थैर्ये प्रयोगे च विष्कंभादिषु भेषजे । विश्रब्ध-
 यातके द्रव्योपायसन्नहनेष्वपि । कामेषु ऽपि चेति मेदिनी ” ॥ २२ ॥ रुयादि-
 भृतौ पुण्यस्त्रीणां । आदिशब्दाद्भस्त्रश्चादिकर्मकराणां भृतौ मूल्ये पालने भरणे
 वा भोगः । पालने ऽभ्यवहारे च निर्वेशे पुण्ययोषितीति विश्वः । अहेः सर्पस्य ।
 शबले कबुरे चर्लिंग्याम् । “सारंगः पुंसि हरिणे चातके च मतंगजे । शबले
 त्रिष्विति मेदिनी ” ॥ २३ ॥ कपौ वानरे चकारात्के सारध्यादौ च प्लवगः ।
 शापे आक्रोशे पराभवे तिरस्कारेऽभिषंगः । यानाद्यंगे रथशकटादीनामवयवे

यानाद्यंगे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु ॥ २४ ॥

स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रवृणिभूजले ॥

लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौर्लिंगं चिह्नशेषसोः ॥ २५ ॥

शृंगं प्राधान्यसान्वोश्च वरांगं धूर्धगुह्ययोः ॥

भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥

इति गांताः परिधः परिघाते ऽस्त्रे ऽप्योघो वृद्धे ऽभसां रये ॥

मूल्ये पूजाविधावर्घोऽहोदुःखव्यसनेष्वर्धम् ॥ २७ ॥

त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः ॥ इति घांताः ॥ काचाः शिख्यमृज्जददृष्ट्युजः ॥

युगः । युग्मे द्वये कृतत्रेतादिषु हस्तचतुष्टये औषधभेदे च युगम् ॥ २४ ॥ इषुः शरः । पशू सुरभिवृषौ । वृणिः रश्मिः । स्वर्गादीनां दशानां द्वंद्वक्यम् । लक्ष्य-दृष्ट्या प्रयोगानुसारेण गोशब्दः स्त्रियां पुंसि चोत्रेयः । पथा सुरभौ स्त्रियाम् । वृषभे पुंसि । गौः स्वर्गं धृषभे रश्मौ वज्रे शीतकरे पुमान् । अर्जुनीनेत्रदिग्बा-णभूवागादिषु गोषितीति विश्वः । योषिति स्त्रीलिंगे । कोशांतरे तु । गौर्नादित्ये बलीवर्दे स्त्रिरणंकृतभेदयोः । स्त्री तु स्यादिशि भारतां भूमौ च सुरभावाप । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्रांबुरश्मिदग्बाणलोभस्त्विति । शेषः शिखः । अनुमाने हरमूर्ति-भेदे च लिंगम् । “ लिंगं चिह्ने ऽनुमाने च सांगव्योक्तप्रकृतावपि । शिवमूर्तिविशेषे-ऽपि मेहने ऽपि नपुंसकमिति मेदिनी ” ॥ २५ ॥ प्रागन्यं प्रभुत्वम् । सानुः शिखरम् । चक्रात्पशोरवयवे शृंगम् । शृंगं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडांबुयं-त्रके । पाषाणोत्कर्षयोश्चापि शृंगः स्यात्कूर्चशीर्षक इति मेदिनी । ” मूर्धो मस्तकः । गुह्यं योनिः । श्रीः संपच्छोभा । काम इच्छा च । माहात्म्यं ऐश्वर्यं । यत्नः प्रयत्नः । अर्ककीर्ती सूर्ययशसी भगम् । “ भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकी-र्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे मेक्षे ऽथ ना रवाविति मेदिनी ” ॥ इति गांतवर्गः ॥ २६ ॥ अथ घांतानाह । परिघाते परितो हनने अस्त्रे लोहमयलगुडे अपिशब्दास्त्रीगभेदे च परिधः । अभसां रये जलप्रवाहे ओघः । परंपरायां नृत्यभेदे च मूल्ये पण्ये पूजोपहारे चार्घः । अंहः पाण्ड । दुःखं जरामरणादिकम् । व्यसनं मृगयाद्यूतादि । विपद्वागद्वेषादि वा तत्राघम् ॥ २७ ॥ इष्टे “ मनोज्ञे ऽल्पे ऽगुरौ ” लघुस्त्रिषु । “ निःसारे च त्रिषु । ” इति घांताः ॥ ॥ घांतकथनानंतरं चक्रांताः स्मृताः ।

विपर्यासे, विस्तरे च प्रपञ्चः पावके शुचिः ॥ २८ ॥

मास्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु ॥

अभिष्वंगे स्पृहायां च गभस्तौ च रुजिः स्त्रियाम् ॥ २९ ॥

॥ इति चांताः “प्रसन्ने भल्लुके ऽप्यच्छो गुच्छः सवकहारयोः ॥

परिधानांचले कच्छो जलप्रांते त्रिलिङ्गकः ॥ १ ॥ -

इतिक्षेपकश्छातः” केकिताक्ष्यावहिभुजौ दंतषिप्रांडजा द्विजाः ।

अजा निष्णुहरच्छाया गोष्ठाध्वनिर्वहा व्रजाः ॥ ३० ॥

धर्मराजौ जिनयमौ कुंजौ दंते ऽपि न स्त्रियाम् ॥

वलजे क्षेत्रपूर्वारे वलजा वल्गुदर्शना ॥ ३१ ॥

शिक्यं दधिभांडादिलंतनार्थं रज्जुसमूहकृत आश्रयविशेषः । मृद्भेदो मृद्विशेषः ।

यल्लक्ष्यम् । काचः काचो मणिर्मणिरिति । दृग्युक् नेत्ररोगः पटलप्रायः । एते त्रयः

काचाः । विपर्यासे वैपरीत्ये । चात्प्रतारणे प्रपञ्चः । पावके ऽम्रौ शुचिः पुंसि

॥ २८ ॥ मास्याषाढे अमात्ये सचिवे अत्युपधे उपधा धर्माद्यैः परीक्ष्यं तामति-

क्रांते शुद्धचित्ते इत्यर्थः । “तैषु च पुंसि ।” शुचिर्मीष्माग्निशृंगारेष्वाषाढे

शुद्धमंत्रिणि । ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धं ऽनुपहते त्रिष्विति मेदिनी । मेध्ये पवित्रे

सिते शुक्ले च त्रिषु । स्पृहायामत्यामन्तौ गभस्तौ किरणं चकारादीप्तौ शोभायां

च रुजिः ॥ २९ ॥ इति चांताः । “अपिशब्दात्स्फटिके अच्छः । स्तंबे कलापे

च गुच्छः । तुन्नवृक्षे नांदुर्खी इति प्रसिद्धे नौकांगे च कच्छः” ॥ १ ॥ इति छांताः ।

अथ जातानाह । केकिताक्ष्यौ मयूरगरुडौ । अहीम्भुक्ते इत्यहिभुक् । विप्रेत्युपलक्षणं

क्षत्रवैश्ययोः । विप्रक्षत्रियकिट्शूद्रा वर्णास्त्वाद्या द्विजाः स्मृता इति स्मृतेः ।

अंडजाः पक्षिणः एते द्विजाः । छागो धस्तः । अजो हरौ हरे कामे विधौ छागे

रघोः ध्रुत इति विश्वः । गोष्ठं गोस्थानकम् । अध्वा मार्गः । निवहः संघः । एते

व्रजाः ॥ ३० ॥ जिनो बुद्धः । युधिष्ठिरे ऽपि धर्मराजशब्दः । दंतदंते कुंजः

अपिशब्दान्निर्कुंजे “हनौ चापि पुन्नपुंसकलिङ्गः” क्षेत्रे नगरद्वारे च वलजं

क्षीबम् । “वलजं गोपुरे क्षेत्रे सस्यसंगरयोरपीति मेदिनी ।” वल्गुदर्शना वरक्षी-

त्यर्थः वल्गु सुपरं दर्शनं यस्याः सा । वरिजा वरयोषायामिति कोशांतरात् ॥ ३१ ॥

समे क्षमांशे रणे ऽप्याजिः प्रजा स्यात्संततौ जने ॥
 अब्जौ शंखशशांकौ च स्वके नित्ये निजं त्रिषु ॥ ३२ ॥
 ॥ इति जांताः ॥ पुंसात्मनि प्रवीणे च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिंगकः ॥
 संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्तद्यैश्चार्थसूचना ॥ ३३ ॥
 ॥ इति जांताः ॥ काके भगंडौ करटौ गजगंडकटी कटौ ॥
 शिपिविष्टस्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे ॥ ३४ ॥
 देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा दिष्टं दैवे ऽपि न द्वयोः ॥
 रसे कटुः कट्वकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः ॥

समे क्षमांशे भूमागे तत्र आजिरिति । रणे संग्रामे । संततिरपत्यम् । चकाराद्ध-
 न्वंतरावब्जः । पद्मं ऽपि अब्जम् । स्वके आत्मीये नित्ये चिरस्थिते । यथा धर्मो निजः
 नित्य इत्यर्थः । इति जांताः ॥ ३२ ॥ अथ जांतानाह । आत्मनि पुरुषे क्षेत्रज्ञः पुंसि ।
 प्रवीणे तु वाच्यलिंगकः । चेतना धीः नानाभिधानम् । हस्ताद्यैर्हस्तभ्रूलोचना-
 दिभिर्या अर्थसूचना प्रयोजनविज्ञापनं सापि संज्ञा । “गायत्री सूर्यस्त्री च संज्ञा । तदुन्म-
 मेदिन्याम् । संज्ञा नामनि गायत्र्यं चेतनारविद्योभिः । अर्थस्य सूचनायां च हस्ता-
 द्यैरपि योषितीति ” ॥ ३३ ॥ अत्र क्षेपकोऽयम् । दोषज्ञौ वैद्यविद्वांसौ ज्ञो विद्वान्सो-
 मजो ऽपि च । विज्ञौ प्रवीणकुशलौ कालज्ञौ ज्ञानिकुकुटाविति ॥ १ ॥ इति जांताः ॥ अथ
 जांतानाह । काकश्चे भगंडो हस्तिकपोलश्च काके भगंडौ “करटौ स्याताम् कट्टो गज-
 गंडे स्यात्कुसुमे निंद्यजीवने । एकादशाहादिश्राद्धे दुर्दुरूटे ऽपि वायसे । करटो वाद्य-
 भेदे इति मेदिनी ” । गजगंडः कटिश्च कटौ स्याताम् । कटिः श्रोणिः । “कटः
 श्रोणौ क्रियाकारे कलिजे ऽतिशये शवे । समये गजगंडे ऽपि पिप्पल्यां तु कटी
 मतेति विश्वः । ” रुजा निष्केशशिराः खलतिः तस्मिन्दुश्चर्मणि निष्कुषितत्वचि
 महेश्वरे शिपिविष्टः । “शिपिविष्टः शिविपिष्ट इति राजमुकुटः ” ॥ ३४ ॥ देव-
 शिल्पिनि विश्वकर्माण्यपिशब्दाद्रविभेदे काष्ठतक्षे त्वष्टा । दैवे प्राक्तनकर्मणि विष्टम् ।
 नपुंसकम् । अपिशब्दात्काले तु ना । रसे पिप्पल्यादिरसभेदे कटुः पुंसि । अकार्ये
 करणानर्हे । कटुः क्लीबम् । मत्सरतीक्ष्णयोस्त्रिषु । क्षेमे कल्याणे । अशुभे ऽमंगले ।
 अभावे अशुभस्यैवाभावे रिष्टमिति । शुभाशुभे अरिष्टे । सूतिकागृहं चारिष्टम् ।

रिष्टं क्षेमाशुभाभावेऽवरिष्टे तु शुभाशुभे ॥ ३५ ॥
 मायानिश्चल्यंत्रेषु कैतवानृतराशिषु ॥
 अयोधने शैलशृंगे सीरांगे कूटमस्त्रियाम् ॥ ३६ ॥
 सूक्ष्मैलायां त्रुटिः स्त्री स्यात्कालेऽल्पे संशयेऽपि सा ॥
 आर्त्युत्कर्षाश्रयः कोटयो मूले लग्नकचे जटा ॥ ३७ ॥
 व्युष्टिः फले समृद्धौ च दृष्टिर्ज्ञाने ऽक्षिण दर्शने ॥
 इष्टिर्गोच्छयोः सृष्टं निश्चिते बहुनि त्रिषु ॥ ३८ ॥
 कष्टे तु कृच्छ्रगहने दक्षामंदागदेषु च ॥
 पटुर्द्वौ वाच्यलिङ्गौ च ॥ इति टांताः ॥ नीलकंठः शिवेऽपि च ३९
 पुंसि कोष्ठोऽंतर्जठरं कुसूलोऽतर्गहं तथा ॥

“अरिष्टमशुभे तत्रैव सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिन्हे चेति मेदिनी । ”
 ॥ ३५ ॥ मायादिषु नवसु कूटम् । तदस्त्रियाम् । अन्यथाकारदर्शनं माया ।
 निश्चलमविकारमाकाशादि । त्रुटं मृगबंधनविशेषः । कैतवं कपटम् । अनृतं
 असत्यम् । राशिः पुंजः । अयोधनो लोहहननार्थ आयुधविशेषः । सीराग्रं हलाम् ।
 ॥ ३६ ॥ सूक्ष्मैला प्रसिद्धा । काले नहस्वाक्षरचतुर्थभागग्रहणात्मके कालभेदे ।
 अल्पे लेखे । संशये संदेहे । आर्तिश्चापाग्रम् । उत्कर्षः प्रकर्षः । अश्रिः कोणः ।
 संख्याभेदे ऽपि कोटिः । स्यात्कोटिरश्मौ चापाग्रे संख्याभेदप्रकर्षयोरिति विश्वः ।
 मूले संश्लिष्टकेशे जटामास्यां वेदविकृतौ च ॥ ३७ ॥ फले साध्ये समृद्धौ संपदि
 व्युष्टिः । अक्षिण चक्षुषि । यागो यज्ञः । इच्छा स्पृहा । “इष्टिर्मताभिलाषे ऽपि
 संग्रहश्लोकयागयोरिति मेदिनी । ” बहुनि प्रचुरे । मुक्तनिर्मितयोश्च सृष्टम् । सृष्टि-
 निश्चिते बहुले त्रिष्विति क्वचित्पुस्तके पाठः ॥ ३८ ॥ कृच्छं दुःखम् । गहनं दुर-
 धिगम्यतः प्रांतम् । उभे कष्टे । दक्षोऽनलसः । अर्मदस्तीक्षणः । अगदो रोगहीनः । एते
 पटवः ॥ द्वौ क्षष्टपटू वाच्यलिङ्गौ ॥ इति टांताः ॥ अथ टांतानाह । अपिशब्दान्मयूरे
 ऽपि नीलकंठः ॥ ३९ ॥ अंतर्जठरं जठरस्यांतरम् । कुसूलो धान्यागारम् । अंतर्गृहं
 गृहाभ्यंतरं च एतेषु कोष्ठः पुंसि । निष्पत्तिर्निष्पादनम् । नाशः अदर्शनेम् । अंतः

निष्ठा निष्पत्तिनाशांताः काष्ठोत्कर्षे स्थितौ; दिशि ॥ ४० ॥

त्रिषु ज्येष्ठो ऽतिशस्ते ऽपि कनिष्ठो ऽतियुवाल्पयोः ॥ इति ठांताः ॥

दंडो ऽस्त्री लगुडे ऽपि स्याद्दुडो गोलक्षुपाकयोः ॥ ४१ ॥

सर्पमांसात्पशू व्याडौ गोभूवाचस्त्वडा इलाः ॥

क्ष्वेडा वंशशलाकाऽपि नाडी नाले ऽपि षट्क्षणे ॥ ४२ ॥

कांडो ऽस्त्री दंडबाणार्धवर्गावसरवारिषु ॥

स्याद्भांडमश्वाभरणे ऽमत्रे मूलवणिग्धने ॥ इति डांताः ॥ ४३ ॥

भृशप्रतिज्ञयोर्बाढं प्रगाढं भृशकृच्छयोः ॥

शक्तस्थूलौ त्रिषु दृढौ व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ ॥ ४४ ॥ इति डांताः ॥

प्रध्वंसः । स्थितौ मयांदायां कालविशेषे ऽपि ॥ ४० ॥ अतिशस्ते सुप्रशस्ते ।

अपिशब्दादतिवृद्धे । अम्रजे मांसि च ज्येष्ठः अतियूनि वाले । अनुजे ऽपि कनिष्ठः ॥

इति ठांताः ॥ दंडो दमे, मानभेदे लगुडे यमसैन्ययोः । व्याडभेदे प्रकांडे

ऽश्वे कोणमंथनयोरपि । अभिमाने ग्रेहे दंडश्च दंडांशोः पारिपार्श्वक इत्यपिशब्दान्

ज्ञेयाः । गोलो मृदादिगुडकः । इक्षुपाकः इक्षुविकारः । “हस्तिस्त्राहे ऽपि गुडः ।”

स्तुहीगुडिकयोर्गुडा ॥ ४१ ॥ मांसात्पशुव्याघ्रः । मांसमत्तीति मांसात् स चासौ

पशुश्चेति । डलयोरेकत्वेन व्यालश्च । “खले ऽपि च ।” गोर्धेनुः । डलयोरैक्यादिडा

इलाश्च इला बुधपत्नी च ॥ वंशशलाका पंजराद्यर्था वा शूर्पाद्यर्था वेणुशलाका

क्ष्वेडा । अपिशब्दाद्विषे पुंसि । “सिंहनादे च स्त्रियाम् । क्ष्वेडा वंशशलाकायां

सिंहनादे च योषिति इति कोशांतरे ।” षट्क्षणमिते काले नाले अपिशब्दाच्छिरा-

दिषु च नाडी । “शिरायां गंडदूर्वायां चर्मायां कुहनस्य चेति मेदिनी” ॥ ४२ ॥

दंडादिषु षट्सु कांडः । स च पुन्रपुंसकयोः । अर्वा कुत्सितः । वर्गः परिच्छेदः ।

यथा प्रथमकांडे ऽभिहितम् । अवसरः प्रस्तावः । अमत्रे पात्रे । मूलं, यद्वेणिक-

धनम् तत्र च भांडम् । कंधनादिनिर्मिते ऽश्वाभरणे भूषणमात्रे च ॥ ४३ ॥ इति

डांताः । भृशमत्यर्थं प्रतिज्ञा स्वीकारः । दृढे ऽपि प्रगाढम् । “शक्तः समर्थः तत्र

स्थूले च दृढः । विन्यस्ते संहते च व्यूढः । पृथुले च ।” ॥ ४४ ॥ इति डांताः ॥ स्त्रिया अयं

भ्रूणो ऽर्भके स्त्रैर्गर्भे बाणो बलिसुते शरे ॥

कणो ऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे संघाते प्रमथे गणः ॥ ४५ ॥

पणो द्यूतादिषूत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धने ऽपि च ॥

मौर्व्या द्रव्याश्रिते सत्त्वशौर्यसंध्यादिके गुणः ॥ ४६ ॥

निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः ॥

वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु वा ऽक्षरे ॥ ४७ ॥

अरुणो भास्करे ऽपि स्यादर्णभेदे ऽपि च त्रिषु ॥

स्थाणुः शर्वोऽप्यथ द्रोणः काके ऽप्याजौ रवे रणः ॥ ४८ ॥

ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु ॥

स्त्रैः स्त्रैश्चासौ गर्भश्च तस्मिन् बाले च भ्रूणः । बलिपुत्रे शरे च बाणः । “बाणः स्या-
द्रोस्तने दैत्यभेदे केवलं काण्डयोगिति मेदिनी ।” अतिसूक्ष्मं वस्तुनि धान्यांशे च कणः ।
प्रमथे रुद्रानुचरे गणः ॥ ४५ ॥ द्यूतमभ्यादिभिः क्रीडा । आदिना मेषकुक्कुटादियुद्धा-
दिकं तत्रे उत्सृष्टे न्यस्वार्थे । भृतौ वेतभे मूल्ये विक्रयवस्तुद्रव्ये धने काकेणीच-
तुष्टये च पणः । “अपिशब्दात् ग्लहे क्रय्यशांकारिकायां च ।” तदुक्तं धरण्याम् ।
पणो माने वराटानां मूल्ये कार्षापणे धने । द्यूते विक्रय्यशाकादौ बद्धमुष्टौ ग्लहे भृता-
विति । मौर्व्या ज्यायां द्रव्याश्रिते रसगंधादौ । आदिशब्दस्य प्रत्येकं संबंधात्सत्वरज-
आदौ शौर्यचातुर्यादौ संधिविग्रहादौ इन्द्रिये अदेष्टित्युक्ते च गुणः । “गुणो मौर्व्यामप्र-
धाने रूपादौ सूद इन्द्रिये ॥ त्यागे शौर्यादिसत्त्वादिमध्याद्यावृत्तिरज्जुषु शुक्लादा-
वपि वट्यां चेति मेदिनी ” ॥ ४६ ॥ निर्व्यापारस्थितौ तूष्णीमधःस्थाने कालवि-
शेषे मुहूर्तस्य द्वादश भागे उत्सवे पुत्रजन्मादौ क्षणः । “पर्वणि च ।” विप्रक्षत्रि-
यादौ शुक्लपीतादौ स्तुतौ स्तवे च वर्णः । अक्षरे वर्णं वा ह्येवे पुंसि चेत्यर्थः । “वर्णो
द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च ॥ स्तुतौ ना न स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेपन इति
मेदिनी ॥ ४७ ॥ “वर्णभेदे कपिले ।” अपिशब्दात्सूर्यसारथौ । “अव्यक्तरागे
संभारणि च ।” सो ऽरुणशब्दः । “अपिशब्दात्” स्तंभादौ स्थेयुषि च स्थाणुः ।
“अपिशब्दात्” अश्वत्थाम्नः पितरि परिमाणविशेषे च द्रोणः । आजौ युद्धे रवे
शब्दे । काके ऽपि च रवे रणः इत्यपि पाठांतरम् ॥ ४८ ॥ श्रेष्ठो मुख्यः । “ग्राम-

ऊर्णा मेषादिलोमि स्यदावर्ते चांतरा भ्रुवोः ॥ ४९ ॥
 हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ॥
 त्रिषु पांडौ च हरिणः स्थूणा स्तंभे ऽपि वेश्मनः ॥ ५० ॥
 तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे जुष्टासाकरुणे घृणे ॥
 वणिकपथे च विपणिः सुरा प्रत्यक् च वारुणी ॥ ५१ ॥
 करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे द्रविणं तु बलं धनम् ॥
 शरणं गृहरक्षित्रोः श्रीपर्णे कमले ऽपि च ॥ ५२ ॥
 विषाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं क्लीबं खरे त्रिषु ॥
 प्रमाणं हेतुमर्यादाशस्त्रेयत्ताप्रमातृषु ॥ ५३ ॥

णीर्भोगिके पत्यौ प्रधाने नापिते ऽपि चेति विश्वप्रकाशः । ग्रामं गयतीति ग्रामेणीः । अग्र-
 ग्रामाभ्यामिति णत्वम् । मेषलोमि भ्रुवोरंतरावर्ते च ऊर्णा । आदिना शशोष्मादीनां च
 लोम सा ऊर्णा । स्त्रेणी तु चक्रवर्त्यादीनां महायोगिनां च महापुरुषलक्षणभूता मृणाल-
 तंतुसूक्ष्माः शुभ्रायता प्रज्ञास्तावर्ता प्रायेण भवन्ति ॥ ४९ ॥ हेमः सुवर्णस्य प्रतिमा या च
 हरिता हरिद्वर्णा । “हरिणी हरितायां च नारीमिदृत्तमदयोः । सुवर्णप्रतिमायां चेति मे-
 दिनी ।” पांडौ पांडुरवर्णे चकारान्मृगभेदे वेश्मनो गृहस्य स्तंभे स्थूणा । अपिशब्दाहो-
 हस्य प्रतिमायाम् ॥ ५० ॥ स्पृहा वांछा । पिपासा पानेच्छा । जुष्टासा निंदा “करुणा
 च घृणेत्युच्यते ।” वणिकपथे पण्यवीथ्यां आपणे पण्ये च विपणिः । सुरां मद्यम् ।
 प्रत्यक् प्रतीची दिक् । उभे कारुण्यौ । “गंडदूर्वापि वारुणी । वारुणी गंडदूर्वायां
 प्रतीचीसुरयोः स्त्रियामिति कोशांतगतः ” ॥ ५१ ॥ इभ्यां हस्तिन्याः करेणुः स्त्री-
 लिंगा । इभे हस्तिनि करेणुर्ना पुल्लिङ्गः बलं पगाक्रमः । गृहे रक्षितरि शरणम् ।
 “वधरक्षणयोरपि शरणम् ।” चकारादग्निमंथे च श्रीपर्णम् ॥ ५२ ॥ अभिमरो
 युद्धम् । खरे तिग्मे । “तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्ककं । क्लीबं यथाग्रजे
 पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोस्त्रिष्विति मेदिनी ।” हेतुर्धूमादिः । मर्यादा सीमा ।
 इयत्ता परिच्छेदः । प्रमाणा ज्ञाता एष्वर्थेषु प्रमाणशब्दो वर्तते । “प्रमाणं
 नित्यमर्यादाशास्त्रेषु सत्यवादिनि । इयत्तायां च हेतौ च क्लीबैकत्वे प्रमातरीति
 मेदिनी ” ॥ ५३ ॥ साधकतमं क्रियासिद्धौ प्रकृत्यो हेतुः । साधकतमं करणमिति

करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ॥

प्राण्युत्पादे संसरणमसंबाधचमृगतौ ॥ ५४ ॥

घंटापथे ऽथ वांतात्रे समुद्गिरणमुन्नये ॥

अतस्त्रिषु विषाणं स्यात्पशुशृङ्गेभदंतयोः ॥ ५५ ॥

प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्यां प्रवहे ना तु चतुष्पथे ॥

संकीर्णौ निचिताशुद्धौ विरिणं शून्यमूषरं ॥ ५६ ॥

“सेतौ च वरणो नेणी नदीभेदे कचोच्चये ॥” इति णांताः ॥

देवसूर्यौ विवस्वतौ सरस्वतौ नदार्णवौ ॥

पक्षिताक्षर्यौ गरुत्मंतौ शकुंतौ भासपक्षिणौ ॥ ५७ ॥

उग्र्युत्पातौ धूमकेतू जीमूतौ मेघपर्वतौ ॥

पाणिनिराह । यथा रामेण बाणेन हतां वालीत्यत्र हननक्रियां प्रति बाणस्य साधकतम-
त्वात् करणत्वमस्ति । क्षेत्रं सम्योत्पत्तिस्थानम् । करणं साधने क्षेत्रे इति विश्वः ।
अपिशृङ्गेदाहकर्मभिः । “करणं करणे कायं साधनेन्द्रियकर्मसु ५ कायस्थं क्षेत्रबंधे च
नाट्यणीतप्रभेदयोः । पुमान् शूद्राविशोः पुत्रे वानरादी च कीर्त्यते इत्यत्रयः । प्राणिना-
मुत्पादे जन्मनि । असंबाधचमृगतौ निर्बाधसैन्यगमने घंटापथे च संसरणम् ॥ ५४ ॥
वांतात्रे भुक्तोद्दिष्टतात्रे । उन्नये जलपात्रादेरुर्ध्वनयने । उन्मूलिते च “उद्गिरणम् ।”
अतः परं वक्ष्यमाणां णांतशब्दास्ते त्रिषु । पशुशृङ्गं चेभदंतश्च तयोः विषाणम् । स्त्रियां
विषाणी ॥ ५५ ॥ क्रमेण निम्ना क्रमनिम्ना सा चासौ उर्वी च पृथ्वी तत्र । प्रवहे नम्रे चतु-
ष्पथे प्रवणः पुंस्येव । निचितो व्याप्तः । अशुद्धः अमित्रः । “संकीर्णं संकटे व्याप्ते कुत्र-
चिद्वर्णसंकर इत्यत्रयः ।” शून्यं निराश्रयो देशः । ऊषरं स्थलभेदः तद्विरिणमिति
स्यात् । “दीर्घादिरपि । इरणमित्यपि ईरणमिति च । ईरणं तूषरं शून्यमित्युक्त-
त्वात् ॥ ५६ ॥ सेतौ च वरणो नेणी नदीभेदे कचोच्चय इत्यमूलकः ॥ इति
णांताः ॥ अथ तांतांनाह । नदः सरिद्विशेषः । तक्षर्यौ गरुडः । भासः पक्षिभेदो
गोष्ठकुटुटाख्यः । पक्षी प्रक्षिमात्रम् ॥ ५७ ॥ उत्पातौ धूममयी तारा । “प्रहभेदे ऽपि
धूमकेतुः । जीवनं जलं मुंचतीति जीमूतो मेघः । पृषोदरादिः । जीमूतो ऽद्वैतधृतिकरे
देवताडे पयोधरे इति मेदिनी । धूमकेतुः स्मृतो वन्हावुत्पातप्रहभेदयोरिति विश्वः ॥”

हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे मरुतौ पवनामरौ ॥ ५८ ॥

यन्ता हस्तिपके सूते भर्ता धातरि पोष्टरि ॥ ५९ ॥

यानपात्रे शिशौ पोतः प्रेतः प्रार्ण्यतरे मृते ॥ ५९ ॥

ग्रहभेदे ध्वजे केतुः पार्थिवे तनये सुतः ॥ ६० ॥

स्थपतिः कारुभेदे ऽपि भूमिधरे नृपे ॥ ६० ॥

मूर्धाभिषिक्तो भूपे ऽपि ऋतुः स्त्रीकुसुमे ऽपि च ॥

विष्णावप्यजिताव्यक्तौ सूतस्त्वष्टरि सारथौ ॥ ६१ ॥

व्यक्तः प्राज्ञे ऽपि दृष्टांतोऽविमौ शास्त्रनिदर्शने ॥

क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रे ॥ ६२ ॥

वृत्तांतः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कात्स्न्यवार्तयोः ॥

पाणिः करः । नक्षत्रं, त्रयोदशम् । पवनो वायुरमरश्च मरुत्संज्ञौ ॥ ५८ ॥
महामात्रसंरिथी यन्तारौ । धानां धारकः । “स्वामिन्यपि भर्ता ।” यानपात्रे
वहित्रे “गृहस्थाने वाससि च पोतः । प्रार्ण्यतरे भूतांतरे ॥ ५९ ॥ केतुर्ना
रूपताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणीति मेदिनी । पार्थिवे राज्ञि । तनये पुत्रे । कारुः
शिल्पी तद्भेदे । अपिशब्दात्कंचुकिनि जीवेष्टियाजके च स्थपतिः । भूमिधरः
शैलः ॥ ६० ॥ “अपिशब्दात्” प्रधाने क्षत्रियमात्रे च मूर्धाभिषिक्तः । स्त्रीकु-
सुमे रजसि हेमन्तादौ च ऋतुः अजितश्चाव्यक्तश्चेति तकारांताविमौ विष्णावपि
वर्तते । अपिशब्दादपरिभूते शंकरे चाजितः । अव्यक्तः शंकरे विष्णावव्यक्तं
महदादिके । आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटे त्वधिधेयवदिति विश्वः । त्वष्टरि
शिल्पिभेदे । क्षत्रियाद्वाङ्मणीजेऽपि सूतः सारथिर्बन्दिनोरिति विश्वः ॥ ६१ ॥
स्फुटे ऽपि व्यक्तः । शास्त्रं तर्कादि । निदर्शनमुदाहरणम् । इमे उभौ दृष्टांतौ ।
द्वाःस्थे द्वारपाले । वैश्यायामित्युपपाठः । क्षत्ता शूद्रक्षत्रियाजे इति विश्वको-
शान् । चात् भुजिष्यातनये ॥ ६२ ॥ प्रकरणं प्रस्तावः । प्रकारो भावेः ।
कात्स्न्यं सांकल्यम् । वार्ता जनश्रुतिः । नृत्यस्थाने नृत्यमंडपे । नीवृद्धिशेषो जन-
पदविशेषः स च पश्चिमसागरस्थो द्वारावती । आनर्तो नृत्यशालायां जने जन-

आनर्तः क्षमरे नृत्यस्थानेनीवृद्धिशेषयोः ॥ ६३ ॥

कृतांतो यमसिद्धांतदैवाकुशलकर्मसु ॥

श्लेष्मादि रसरक्तादि महभूतानि तद्गुणाः ॥ ६४ ॥

इंद्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः ॥

कक्षांतरे ऽपि शुद्धांतो नृपस्यासर्वगोचरे ॥ ६५ ॥

कासू सामर्थ्ययोः शक्तिर्मूर्तिः काठिन्यकाययोः ॥

विस्तरवह्नयोर्व्रततिर्वसती रात्रिवेश्मनोः ॥ ६६ ॥

क्षयार्चयोरपचितिः सातिर्दानावसानयोः ॥

अतिः पीडाधनुष्कोट्योर्जातिः सामान्यजन्मनोः ॥ ६७ ॥

प्रचारस्यंदयोरीतिरीतिर्दिवप्रवासयोः ॥

पदांतर इत्यजर्थः ॥ ६३ ॥ यमो धर्मराजः । दैवं प्राक्तनं कर्म । अकुशलकर्म पापम् । श्लेष्मादयो धातुशब्दवाच्याः । आदिशब्दात्पितृप्रहः । रस महारपरिणामज्ञो भागविशेषः । रसरक्तादीत्यादिना ज्ञसामंज्जतिप्रहः । महभूतानि पृथिव्यादीनि पंच । तद्गुणा गंधादयः ॥ ६४ ॥ इंद्रियाणि चक्षुरादीनि । अश्मविकृतिः मनःशिलादिः । शब्दयोनिः भू सत्ताधामित्यादिः । भूवादयो धातव इति सूत्रान् । नृपस्य कक्षांतरे राजधानीस्थानविशेषे । असर्वगोचरे इति कक्षांतरस्य विशेषणम् । अपिशब्दादंतःपुरे आशौचांते च शुद्धांतः ॥ ६५ ॥ कासूः महाराष्ट्रभाषायां सैतीति ख्यातः आयुधभेदः । कासूर्विकलवाची स्यात् । कासूः शक्त्यायुधेऽपि चेति विश्वान् । काठिन्यं दृढता । वल्ली लता । रात्रौ गृहे च वसतिः ॥ ६६ ॥ क्षयो हानिः अर्चो पूजा तत्रापचितिः निष्कृतौ व्यये च । अवसानं अंतः । धनुष्कोटिः चापाग्रम् । “आतिरिति पीठः । उपसर्गादतीति वृद्धिः ।” सामान्यं गोत्वादि । मालत्यां च जगतिः । “जातिः सामान्यगोत्रयोः । मालत्यामालक्यां च चुल्ल्यां कपिलजन्मनोः । जातीफले छंदसि चेति द्वैमः” ॥ ६७ ॥ प्रचारः लोकाचार इति यावत् । स्यंदः प्रसवणं । तत्र रीतिः । “रीतिः प्रचारे स्यंदे च लोहकिट्टारकूटयोरिति विश्वः ।” दिवे प्रधासे च रीतिः । दिवो विप्लवः । स च सप्तविधः । अति-

उदये ऽधिगमे प्राप्तिस्त्रेता त्वमित्ये युगे ॥ ६८ ॥

वीणाभेदे ऽपि महती भूतिर्भस्मनि संपदि ॥

नदीनगर्वोर्नागानां भोगवत्यर्थं संगरे ॥ ६९ ॥

संगे सभायां समितिः क्षयवासावपि क्षिती ॥

स्वेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः ॥ ७० ॥

जगती जगति छंदोविशेषे ऽपि क्षितावपि ॥

पंक्तिश्छंदो ऽपि दशमं स्यात्प्रभावे ऽपि चायतिः ॥ ७१ ॥

पक्षिर्गतौ च मूले तु पक्षतिः पक्षभेदयोः ॥

प्रकृतिर्योनिलिंगे च कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः ॥ ७२ ॥

सिकताः स्युर्वालुकापि वेदे श्रवसि च श्रुतिः ॥

वृष्टिरनावृष्टिः शलभाऽमूषकाः शुकाः । स्वचक्रं परचक्रं च सप्तैतां हेतयः स्मृता इति भेदान् । उदये उत्पत्तौ । अधिगमे लभे । अमित्रये दक्षिणगार्हपत्याह्वनीयाख्ये । द्वितीये युगे । त्रेताशब्द आरंभतः ॥ ६८ ॥ वीणाभेदो नारदी वीणा । महस्वयुक्ताया भार्यादौ च । अणिमादौ न भूतिः । “भूतिर्भस्मनि संपदि । मांसपाकविशेषे च जनने गजमंडन इत्यमरशेषः ।” नद्यां नागानां नगर्यां च भोगवती । संगरादित्रये समितिः ॥ ६९ ॥ वासो निवासः । अपिशब्दान्मेदिन्याम् । कालभेदे च क्षितिः । सूर्यप्रभादिषु हेतिः ॥ ७० ॥ जगति लोके क्षितौ भुवि छंदोविशेषे द्वादशाक्षरपादकवृत्ते जगती । “अपिशब्दाज्जने ।” दशमं छंदः दशाक्षरपादकं आवलिरपि पंक्तिः । उत्तरकाले ऽप्यायतिः । “आयतिः संयमे दध्यै प्रभावागामिकालयोरिति विश्वः” ॥ ७१ ॥ वीरभेदे सैन्यभेदे च पक्षिः । पक्षभेदयोरिति षष्ठी । पक्षशब्दो मासार्धवाची खगावयववाची च अतो द्विवचनम् । मासार्धस्य मूले प्रतिपदीत्यर्थः । पक्षिपक्षस्य मूले ऽधोदेशे । पक्षस्य मूलं पक्षतिः पक्षतिरिति सूत्रेण तिप्रत्ययः योनिलिंगे द्वंद्वैक्यम् । योनौ लिंगे च प्रकृतिः । चकारात्प्रधानत्वे अमात्यादौ स्वभावे च । आद्यशब्दादारभ्यतीक्ष्णतीक्ष्णरत्यः । भारती सात्वती चैव कैशिक्यारभटी तथा ॥ चतस्रो वृत्तयश्चैता यासु नाट्यं प्रतिष्ठितमिति । चकाराज्जीविकायां सूत्रत्रिवरणे च वृत्तिः ॥ ७२ ॥ सिकताशब्दो वालुकायां स्त्रीलिंगो बहुवचनांतश्च । अपिशब्दात्सिकतान्वितदेशे च

वनिता जनितास्यर्थानुरागायां च योषिति ॥ ७३ ॥
 गुप्तिः क्षितिर्व्युदासे ऽपि धृतिर्धारणधैर्ययोः ॥
 बृहती क्षुद्रवार्ताकी छंदोभेदे महत्त्वपि ॥ ७४ ॥
 वासिता स्त्रीकरिण्योश्च वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ ॥
 घातं फल्गुन्यरोगे च त्रिष्वप्सु च घृतामृते ॥ ७५ ॥
 कलधौतं रूप्यहेम्नोर्निमित्तं हेतुलक्ष्मणेः ॥
 श्रुतं शास्त्रावधृतयोर्युगपर्याप्तयोः कृतम् ॥ ७६ ॥
 अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥
 युक्ते क्षमादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु ॥ ७७ ॥

शर्करायां च कीर्तितं । अवसि कणे । “ श्रुतिः श्रौत्रे तथाग्राये वार्तायां श्रोत्र-
 कर्मणीति विश्वः । ” जनिता ऽत्यंतानुरागो यस्यां तस्य योषिन्मात्रे च वनिता ।
 वनिता जनितास्यर्थगुणयोषिति योषिर्त्येति विश्वः ॥ ७३ ॥ क्षितिर्व्युदासे भूविवरे ।
 गतार्थक्षिते कृत्वन्ने इति सुभृतिः । अपिशब्दाद्रक्षणं च गुप्तिः । गुप्तिः कागग्रहे प्रोक्ता
 भूगर्ते रक्षणे ऽधमे इति विश्वः । तुष्टौ योगभेदे “ अध्वरे ” च धृतिः । क्षुद्रवार्ताकी
 ओषधिविशेषः । बृहती क्षुद्रवार्ताक्यां कंटकायां च वाचकेति विश्वः । छंदोभेदो
 नवमं छंदो बृहती । महती विपुला सापि बृहती स्यात् ॥ ७४ ॥ स्त्रीकरिण्यो-
 योषिर्द्वैस्तिन्योर्वासिताशब्दः । रामस्वामी तु वाशितेति, तालव्यमध्यमाह । वाश्ट शब्दे
 इत्यस्य रूपम् । धान्ये पक्षिशब्दे च वासितं क्लीबम् । वृत्तौ जीविकायाम् । जनश्रुति-
 र्वृत्तांतः फल्गुन्यसारे क्लीबम् । रोगरहितं त्रिषु । घृतामृते द्वे अप्सु वर्तेते । चका-
 रान् घृतमाज्ज्वले क्लीबम् । अमृतं तु घृते पीयूषे यज्ञशेषे च ॥ ७५ ॥
 रूप्यं ध्रजतम् । लक्ष्म चिन्हम् । अवधृतमाकर्णितम् । युगे प्रथमयुगे पर्याप्ते
 अत्यर्थे कृतम् ॥ ७६ ॥ जीवानपेक्षि साहसरूपं कर्म महाभीतिर्महद्भयं अत्या-
 हितं स्यात् । युक्ते न्याय्ये । क्षमादा क्षित्यादिपंचके । ऋते सत्ये । प्राणिनि
 जंतौ । अतीते वृत्ते । प्राण्यतीत इति द्वंद्वैक्यम् । समे सदृशम् । भूतं क्षमादौ-
 पिशाचादौ न्याय्ये सत्योपमानयोरिति विश्वः ॥ ७७ ॥ पद्ये श्लोके । अतीते भूते

वृत्तं पद्ये चरित्वे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले ॥ ७८ ॥
 महद्राज्यं चावगीतं जन्ये स्याद्गर्हिते त्रिषु ॥ ७९ ॥
 श्वेतं रूप्येऽपि रजतं हेमि रूप्ये सिते त्रिषु ॥
 त्रिष्वतो जगदिगेऽपि रक्तं नील्यादिरागि च ॥ ८० ॥
 अवदातः सिते प्रीते शुद्धे बद्धार्जुनौ सितौ ॥
 युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतोऽथ संस्कृतम् ॥ ८१ ॥
 कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽप्यनंतोऽनवधावपि ॥
 ख्याते हृष्टे प्रतीतोऽभिजातस्तु कुलजे बुधे ॥ ८२ ॥
 विविक्तौ पूतविजनौ मूर्छितौ मूढसोऽच्छ्रयौ ॥

दृढे गाढे निस्तले वर्तुलेऽतीतादौ त्रिलिंग्यां वृत्तम् । राज्यं चकारात् बृहत् महत् ।
 महद्राज्ये विशाले चेति विश्वः । जन्ये जनापवादे गर्हिते निर्दिष्टेऽवगीतम्
 ॥ ७८ ॥ अपिशब्दाच्छुद्धेऽपि श्वेतम् । श्वेतं रूप्येऽन्यक्छुद्धं श्वेतो द्वीपादिभे-
 दयोरिति विश्वः । हेमि रूप्ये सिते च रजतम् । अतो रजतात् परे तांताः शब्दा-
 स्त्रिषु । इगे जंगमे भुवने च जगत् । नील्यादिरागयुक्तम् । रक्तोऽनुरक्ते नील्या-
 दिरंजिते लोहिते त्रिषु । क्लीबं तु कुंकुमे ताम्रे इति मेदिनी । त्रिष्वतो इत्यस्य स्थाने
 त्रिष्वतो इत्यपि पाठः । इतो रजतात् परे तांताः त्रिषु ॥ ७९ ॥ सितान्निष्येऽवदातः ।
 शुद्धं निर्मलम् । अर्जुनः शुक्लः बद्धश्च सितः । युक्ते न्याय्ये अतिप्रशस्ते मूर्षिते म-
 र्षिणि क्षंतरि च अभिनीतः ॥ ८० ॥ कृत्रिमे घटादौ । लक्षणोपेते शास्त्रोपलक्षणयुक्ते
 च संस्कृतम् । अनवधौ निःसीमे अमिश्रब्दाच्छेषादौ अनंतः । “अनंतः केशवे शेषे
 पुमाननवधौ त्रिषु इति मेदिनी । अनंतं खे निरवधाविति हैमः । ” ख्याते प्रसिद्धे
 हृष्टे च प्रतीतः । “प्रतीतः सादरं प्राज्ञे प्रथिते ज्ञाबहृष्टयोरिति हैमः । ” कुलजे
 कुलीने बुधे पंडितेऽभिजातः । “अभिजातः कुलीने स्यान्नाय्यपंडितयोस्त्रिविविति
 मेदिनी ” ॥ ८१ ॥ पूतं पवित्रम् । विजनो विगतजनः एकांत इत्यर्थः । एतौ
 विविक्तौ । “विविक्तं स्यादसंपृक्ते रहः पूतविवेक्त्रिविविति हैमः । ” मूढो मोहं गबः
 सीच्छ्रयो वृद्धियुक्तः द्वौ मूर्छितौ । अमलं चुक्रम् । त्रिरात्रिस्थं कांजिकमिति यावत् ।
 परुषो निष्ठुरः द्वौ शुक्ताख्यौ । “शुक्तं पूतमलनिष्ठुर इति मेदिनी । ” मेचकः

द्वौ चाकलपरुषौ शुक्तौ शिती धवलमेचकौ ॥ ८२ ॥
 सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्ते ऽभ्यर्हिते च सत् ॥
 पुरस्कृतः पूजिते ऽरात्यभियुक्ते ऽग्रतः कृते ॥ ८३ ॥
 निवातावांश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च कर्म यत् ॥
 जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्मरुच्छ्रिता उत्थितास्त्वमी ॥ ८४ ॥
 वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्ना आदृतौ सादरार्चितौ ॥ इति तांताः ॥
 अर्थो ऽभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ॥ ८५ ॥
 निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुरौ ॥
 समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे संबद्धार्थे हिते ऽपि च ॥ ८६ ॥
 दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ वीथी पदव्यपि ॥

कृष्णवर्णः । शिञ् निशाने इति धातोः क्तिनि शितिः । “निशिते ऽपि शितिर्भूजे
 नासितासितयोस्त्रिष्विति मेदिनी” ॥ ८२ ॥ धर्ममात्रे क्लीबं त्र्युक्ते त्रिषु सत् ।
 अस् धातोः शतृप्रत्यये अलोपः । साधौ मान्ये । अरात्यभियुक्ते शत्रुणाक्रान्ते
 अग्रतः कृते पुरःस्थिते ॥ ८३ ॥ आश्रयो निर्वीसः । अवातो वातवर्जितः । उभौ
 निवातौ । यच्छस्त्राभेद्यं कर्म कवचं तदपि निवाताख्यम् । यथा । निवातकवचो
 वीरः । निवातो दृढसञ्ज्ञाह इत्यजयः । जात उत्पन्नः । उन्नद्धो दृप्तः प्रवृद्धश्चैते
 उच्छ्रिताः । अमी वक्ष्यमाणा वृद्धिमदादय उत्थिताः ॥ ८४ ॥ वृद्धिमांश्च प्रोद्यत-
 श्रोन्पन्नश्चेति । अत्र कचिन् केचिन् उदास्थितेत्यादयः संति ते ऽमूलकत्वादुपेक्ष्याः ।
 इति तांताः ॥ अथ तांतानाह ॥ अभिधेयो वाच्यः । राः धनम् । वस्तु तत्त्वम् ।
 निवृत्तिर्निवर्त्तनम् । अत्र त्रिषये ऽप्यर्थः । “अर्थो हेतौ प्रयोजने । निवृत्तौ विषये
 वाच्ये प्रकारद्रव्यवस्तुष्विति हैमः” ॥ ८५ ॥ निपानमुपकूपजलाशयः । आगमो
 बौद्धशास्त्रादन्यच्छास्त्रम् । ऋषिजुष्टे जले ऋषिभिः सेवितोदके गुरावुपाध्याये च तीर्थं
 तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनागीरजःसु च । अवतारर्षिजुष्टांर्बुपात्रोपाध्यायमंत्रि-
 ष्विति मेदिनी । “निपानेत्यत्र निदानमित्यपि पाठः । निदानमुपायः” ॥
 शक्तिस्थे शक्तिमति । संबद्धार्थे । यथा समर्थः पदविधिः । हिते ऽनुकूले ॥ ८६ ॥
 क्षीणो रागो रसो ऽस्य क्षीणरागः । वृद्धो ऽतिवृद्धः । उभौ दशमीस्थौ ।

आस्थानीयत्वयोरास्थाः प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः ॥ ८७ ॥

“शास्त्रद्रविणयोर्ग्रन्थः संस्थाधारे स्थितौ मृतौ” ॥ इति थांताः ॥

अभिप्रायवशौ छंदोऽब्दौ जीमूतवत्सरो ॥

अपवादौ तु निंदाज्ञे दायादौ मृतबांधवौ ॥ ८८ ॥

पादाः रश्म्यंघ्रितुर्याशाश्चंद्राग्न्यर्कास्तमोनुदः ॥

निर्वादो जनवादेऽपि शादो जंबालशष्पयोः ॥ ८९ ॥

आरावे रुदिते त्रांतर्ग्यक्रंदो दारुणे रणे ॥

स्यात्प्रसादोऽनुरागेऽपि सूदः स्याद्व्यजनेऽपि च ॥ ९० ॥

गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविंदो हर्षेऽप्यामोदवन्मदः ॥

प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् ॥ ९१ ॥

दशमीस्थौ नष्टबीजे स्थविरे चेति विश्वः । पट्वी मार्गः अपिशब्दात् पंक्तिरपि ।

आस्थानी सभा । यत्नः प्रयत्नः । सानु पर्वताग्रम् । मानं परिमाणभेदः ॥ ८७ ॥

“शास्त्रद्रविणयोर्ग्रन्थः संस्थाधारे स्थितौ मृतावित्यन्यन् प्रक्षेपः पाठः ।” इति

थांताः ॥ ८७ ॥ अथ दांतानुह ॥ अभिप्राय आशयः । वशोऽधीनः । “छंदो वशेऽ

अभिप्राये च दृष्टपाषाणमात्रके । निष्पेषणार्थपट्टेऽपीति हैमः । “जीमूतो मेघः ।

वत्सरो वर्षम् । “अब्दः संवत्सरे मेघे गिरिभेदे च मुस्तक इति विश्वः ।” निंदा

गर्हा । आज्ञा शासनं तत्रापवादः । “अववाद इत्यपि पाठः ।” पुत्रो ज्ञातिश्च

दायादौ ॥ ८८ ॥ रश्मिः किरणः । तुर्याश्वतुर्थभागः । पादो मूलसितुर्याशा-

घ्रिषु प्रत्यंतपर्वते इति हैमः । तमो नुदतीति तमोनुत् । जनवादे लोकापवादेऽपि-

शब्दान्निर्णीतवादे निर्वादः । निर्वादः स्यात्परीवादपरिनिश्चितवादयोर्मरिति विश्वः ।

जंबाले कर्दमे । शष्पे बालवृत्ते ॥ ८९ ॥ आरावे आर्तवन्तौ । त्रातरिक्षके दारुणे

रणे भीषणे युद्धे च आक्रंदः । अनुरागेऽनुग्रहे । प्रसन्नतायां काव्यगुणे च प्रसादः ।

“प्रसादोऽनुग्रहे काव्यगुणस्वास्थ्यप्रसत्तिष्विति मेदिनी ।” व्यंजने तेमने सूचकारे

च सूदः ॥ ९० ॥ गोष्ठं गोस्थानं तस्याध्यक्षे गोपालादौ वृहस्पतौ कृष्णेऽपि गो-

विंदः । दकारांत आमोदशब्दो यथा हर्षे वर्तते अपिशब्दादतिनिर्हारि गंधे च तथा क्रंदो

ऽपि हर्षे । अपिशब्दाद्बर्गजदानरेतःसु चेत्यर्थः । प्रधानमेव प्राधान्यम् । राजलिङ्गे

छात्रादौ वृषाङ्गे वृषावयवे ककुदः ॥ ९१ ॥ संभाषा संभाषणम् । ज्ञियाकारः कर्म

स्त्री संविज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥

धर्मे रहस्युपनिषत्स्यादृतौ वत्सरे शरत् ॥ ९२ ॥

प्रदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मांघ्रिवस्तुषु ॥

गोष्पदं सेविते माने प्रतिष्ठाकृत्यमास्पदम् ॥ ९३ ॥

त्रिष्विष्टमधुरौ स्वादू मृदू चातीक्ष्णकोमलौ ॥

मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मंदाः स्युर्दौ तु शारदौ ॥ ९४ ॥

प्रत्यग्राप्रतिभौ विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥ इति दांताः ॥

व्यामो वटश्च न्यग्रोधावुत्सेधः काय उन्नतिः ॥ ९५ ॥

पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ ॥

परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके ॥ ९६ ॥

नियमः आजियुद्धं । नाम संज्ञा । एतेषु संकेते च स्त्रीलिङ्गं संविदिति नाम । “संवि-
त्संभाषणे ज्ञाने संयमे नान्नि तोषणे । क्रियाकारे प्रतिज्ञायां संकेताचारयोरपीति हैमः ।
स्त्री तु संविदुपनिषच्छरद्भिः संबध्यते । रहस्येकांते । वेदन्ते ऽप्युपनिषत्” ॥ ९२ ॥
व्यवसितिर्व्यवसायः । “प्रदं स्थाने विभक्तयन्ते शब्दे वल्लभैकवस्तुभ्योः । त्राणे
पादे पादचिह्ने व्यवसायापदेशयोरिति हैमः ।” सेविते गोभिरेव सेविते देशे
माने खुरप्रमाणे गोष्पदं । गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेष्विति सूत्रेण सुडागमः सस्य
षत्त्वं च निपात्यते । प्रतिष्ठा स्थानम् । कृत्यं कार्यम् । प्रतिष्ठाकृत्ये आस्पदशब्दो वर्तते ।
आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातनात् सुडागमः ॥ ९३ ॥ अतः परं वर्गसमाप्तेर्दा-
तास्त्रिषु । इष्टो मनोहरः । उभौ स्वादू । स्वादुर्मनोज्ञे मिष्टे चेति विश्वः । अती-
क्ष्णो ऽतिभूः । कोमलो ऽकठिनः । उभौ मृदू । मृदुः स्यात्कोमले स्वरे इति
विश्वः । मूढो मूर्खः । अल्पेऽथवा । मंदोदरी । अपटुरतीक्ष्णः निर्भाग्यो हीन-
भाग्यः । एते मंदाः ॥ ९४ ॥ प्रत्यग्रा अभिनवः । अप्रतिभो ऽप्रगल्भः । द्वाविमौ
शारदौ । “प्रगल्भो धृष्टः विशारदो बुधे धृष्टः इति हैमः ।” इति दांताः ॥ अथ
धांतानाह । प्रसारितभुजद्वधकुण्डलं व्यामः । वटो वृक्षभेदः । द्वयं न्यग्रोधाख्यम् ।
काष्ठो मेहः । उन्नतिरुच्छ्रायः ॥ ९५ ॥ परित आन्विह्यते ऽसौ पर्याहारो ध्यानादिः
मार्गः पंथाः एतौ विवधसंज्ञौ च भारेऽप्येतौ । यज्ञियतरोः पलाशादेः शाखायां
संमिथि तत्र उपसूर्यके सूर्यसमीपमंडले परिवेषाख्ये च परिधिः ॥ ९६ ॥ उत्समर्णगृहे

बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥ ११ ॥
 स्युः समर्थनकीवाकनियमाश्च समाधयः ॥ १२ ॥
 दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥ १३ ॥
 मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ॥ १४ ॥
 विधुर्विष्णौ चंद्रमसि परिच्छेदे बिलेऽवधिः ॥ १५ ॥
 विधिर्विधाने दैवेऽपि प्रणिधिः प्रार्थने चरे ॥ १६ ॥
 बुधवृद्धौ पंडितेऽपि स्कंधः समुदयेऽपि च ॥ १७ ॥
 देशे नदविशेषेऽब्धौ सिंधुर्नो सरिति स्त्रियाम् ॥ १८ ॥
 विधा विधौ प्रकारे च साधू रम्येऽपि च त्रिष्टु ॥ १९ ॥

ऋणमोचनपर्यंतं विश्वासारथं यद्वस्तु स्थाप्यते तद्वन्धकम् । गाहान इति लौकिक-
 भाषायां प्रसिद्धम् । वसनमापत्तिः । चेतःपीडा मानसी व्यथा । अधिष्ठानमध्या-
 सनं एते आध्यात्मिके । समर्थनं चोद्यपरिहारः । नीवाको वचनाभावः । नियमो-
 ऽङ्गीकारः एते समाधयः ॥ १२ ॥ दोषोत्पादनं दोषोत्पादस्तत्र प्रकृत्यादिषु
 प्रकृतिप्रत्ययागमादेशेषु इत्यणस्तुब्धदिषु यत्र ध्वनिमत्संज्ञलोपाभ्यामदर्शनशैल-
 मक्षरं तत्र । यो मुख्यं पित्रादिकमनुयाति तस्मिन् शिशौ । प्रकृतस्य प्रकांतस्य
 पदनिवृत्त्यभावः तत्रैतेषु अनुबन्धः ॥ १४ ॥ “विधुः शशांके कर्पूरे हृषीकेशे
 च राक्षस इति विश्वः ।” परिच्छेदे सीमि । बिले गते । कालेऽपि अवधिः ।
 विधाने कर्तव्ये दैवे प्राक्तनशुभाशुभकर्मणि ब्रह्मण्यपि विधिः ॥ १५ ॥ बुधवृद्धौ
 धातौ पंडितेऽपि वर्तते । अपिशब्दाद्बुधः सौम्ये । वृद्धः स्थविरे । समुदये समूहे ।
 यथा । अनलस्कंधवपुष्प इति । अपिशब्दात्काण्डे नृपेऽसे च । “स्कंधः प्रकाण्डे
 कार्येऽसे विज्ञानादिषु पंचसु । नृपे समूहे व्यूहे ज्ञेति हैमः ।” देशभेदेऽब्धौ
 समुद्रे सिंधुशब्दः पुंसि । “इभदाने च ।” नदीसामान्ये तु स्त्रीलिङ्गे । सिंधुः
 समुद्रे नद्यां च नदे देशभदानयोरिति विश्वः ॥ १८ ॥ विधौ विधाने ।
 प्रकारे विधाशब्दः स्यात् । यथा द्विविधं क्विविधमित्यादि । अपिशब्दाद्बुधेषु
 सज्जने “चारावपि” साधुः । जाया भार्या स्नुषा पुत्रस्य पत्नी तत्र स्त्रीमात्रे
 च बधूः । जायास्नुषयोः पार्थक्यं वर्तते इति द्योतनाय पृथक् तद्वहणम् ।

वधूर्जाया सुषा स्त्री च सुधा-लेपो ऽमृतं स्नुही ॥१०१॥

संधा प्रतिज्ञा मर्यादा श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥

मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रे ऽप्यंधं तमस्यपि ॥ १०२ ॥

अतस्त्रिंशु समुन्नद्धौ पंडितमन्यगर्वितौ ॥

ब्रह्मबंधुरधिक्षेपे निर्देशे ऽथावलंबितः ॥ १०३ ॥

अविदूरो ऽप्यवष्टब्धः प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ॥ इति धांताः ॥

सूर्यवन्ही चित्रभानू भानू रश्मिदेवाकरौ ॥ १०४ ॥

भूतात्मानौ धातुदेहौ मूर्खनीचौ पृथग्जनौ ॥

ग्रावणौ शैलपाषाणौ पत्रिणौ शरपक्षिणौ ॥ १०५ ॥

तरुशैलौ शिखरिणौ शिखिनौ वह्निबर्हिणौ ॥

देवाल्यादि धन लिप्यते सः लेपश्रृण्विशेषः । सुधा प्रासादभाक् द्रव्यं सुधा विद्युत्सुधामृतम् । सुधाहिभोजनं ज्ञेयं सुधा धात्री सुधा स्नुहीति मंजरी ॥ १०१ ॥ प्रतिज्ञा स्वीकारः । तत्र यथा सत्यसंधः । संप्रत्यय आह्वरः । स्पृहा कांक्षा-नत्र श्रद्धेति । क्षौद्रे माक्षिके । दैत्यचैत्रवसंतेषु दुभेदे च पुमान् मधुः । अक्षिहीने ऽप्यंधशब्दः । अंधस्तु तिमिरे क्लीबं चक्षुर्हीने ऽभिधेयवदिति विश्वः ॥ १०२ ॥ अतः परे धांतवर्गपर्यन्तास्त्रिंशु । पंडितमात्मानं मन्यते पंडितमन्यः । अधिक्षेपे निर्दाप्रयोगे यथा । हे ब्रह्मबंधो दुष्टोऽसीति । ब्रह्मबंधुरधिक्षेपे निर्देशे च द्विजन्मना-मिति विश्वः ॥ १०३ ॥ अवलंबितः आश्रितः । अविदूरः सन्नहिितः । उभाववष्टब्धौ । पृथग् प्रतिस्तंभे स्तंभु रोधने वा । अवाञ्छालंबनाविदूर्ययोरिति षत्वे अवष्टब्ध-शब्दः साधुः । अपिशब्दाद्ब्रह्मो ऽपि ॥ इति धांताः ॥ अथ नांतानाह । चित्रा भानवो रश्मयो ययोस्ती । लेष्टो ऽपि मंधः संधाधो गुह्यसंकटयोर्द्वयोः । बाधा निषेधे दुःखे च ज्ञान्मृचांद्रिसुरा बुधाः ॥ १०४ ॥ धाता च देहश्च । नीचो हीनजातिः । पृथग्-जन इति चतुरक्षरम् । “पृथक्कार्यो जनः पृथग्जनः ।” ग्रावा प्रस्तारे जलदे गि-राविति विश्वः । “पत्री-श्येने रथे कण्डे खगदुरथिकाद्रिष्विति विश्वः” ॥ १०५ ॥ बर्ही मयूरः । “शिखी त्वमौ-वृक्षे केतुग्रहे शरे । चूडावति बलीवर्दे मयूरे कुकुटे ह्य इति हैमः ।” लिप्ता वांछा । उपग्रह अनुकूलनम् । उभौ प्रतियत्नौ । “प्रतिय-

प्रतियत्नाबुभौ लिप्सोमग्रंहावथ सादिनौ ॥ १०६ ॥

दौ सारथिहयारोहौ वाजिनोऽश्वेषु पक्षिणः ॥

कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामप्यथ हायनाः ॥ १०७ ॥

वर्षार्चिर्ब्रीहिभेदाश्च चंद्राम्यर्का विरोचमाः ॥

क्लेशेऽपि वृजिनो विश्वकर्मा र्कसुरशिल्पिनोः ॥ १०८ ॥

आत्मा धृतौ धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च ॥

शक्रो घातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दौ घनाघनः ॥ १०९ ॥

घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरंतरे ॥

अभिमानो र्थादिदर्पे ज्ञाने प्रणयहिंसयोः ॥ ११० ॥

तस्तु संस्कारलिप्सोपग्रहणेषु चेति मेदिनी ॥ १०६ ॥ सारथिरंश्वारोहश्च सा-
दिनौ । “साद्री तुरंगमारोहे निषादिरथिनोरपीति हैमः ।” अश्वो हयः । इषुः शरः ।
पक्षी चैते वज्रजिनः । कुले कुलमुख्ये च जन्मभूम्यां जन्मस्थाने अभिजनः । अभि-
जनः कुले ख्यातो जन्मभूम्यां कुलपूज्य इति विश्वः ॥ १०७ ॥ वर्षोऽब्दः । अर्को र-
श्मिः ब्रीहिभेदश्चैते हायनाः । जहात्युदकमिति हायनो ब्रीहिः । जहति भावानिति हाय-
नो वर्षम् । जिह्मते प्राप्नोतीति वा हश्च वीहिकालयोरित्यनेन ण्युट् अनादेशः । प्रन्हाद-
पुत्रेऽपि विरोचनः । कल्मषेऽपि क्लीबं वृजिनम् । “वृजिनः क्लेशे वृजिनं भुम्भुऽव-
रक्तचर्मणीति हैमः ।” अर्केऽसुरशिल्पिनि च विश्वकर्मा ॥ १०८ ॥ अततीत्यात्मा ।
अत सातत्यगमने । मनिन् प्रत्ययः । वर्ष्म देहः । आत्मा कलेवरे यस्मै स्वभावे पर-
मात्मनि । चित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्तनेऽपि ज्ञेति धरणिः । शक्र इन्द्रः ।
घातुकश्चासौ मत्तेभश्चेति कर्मधारयः । तथा वर्षुकश्चासावब्दश्चेति । घनाघन इति
चतुरक्षरं नाम । शक्रघातुकमत्तेभवर्षुकाब्दा घनाघनाः इति क्वचित्पाठः ॥ १०९ ॥
मूर्तिगुणे काठिन्ये मेघे च घनः पुंसि । मूर्ते कठिने निरंतरे सांद्रे च त्रिषु । “घनं
स्यात्कांस्यतालादिवाद्यमध्यमनृत्ययोः । ना मुस्ताब्धयो घदाढ्येषु विस्तारे लोहमुद्गरे ।
त्रिषु सांद्रे दृढे चेति मेदिनी ।” अर्धपशुकुलगुणादिभिर्यो दर्पस्तस्मिन् ज्ञाने
प्रणये हिंसायां चाभिमानः ॥ ११० ॥ प्रभौ नृपे च पत्यौ वा मृगांकादौ राज-

.इनः सूर्यः प्रभौ राजा मृगांके क्षत्रिये नृपे ॥
 वाणिन्यौ नर्तकीदूत्यौ स्वन्त्यामपि याहिनी ॥ १११ ॥
 गहादिन्यौ वज्रतडितौ वंदायामपि कामिनी ॥
 त्वग्देहयोरपि तनुः सूना ऽधोजिह्विकापि च ॥ ११२ ॥
 कृतुर्विस्सारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके ॥
 मंदे ऽथ केतनं कृत्ये केतावुपनिमंत्रणे ॥ ११३ ॥
 वेदस्तत्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥
 उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि गंधनम् ॥ ११४ ॥
 आतंचनं प्रतीवाप्रजवनाप्ययनार्थकम् ॥
 व्यंजनं लांछनं श्मश्रुनिष्ठानावयवेष्वपि ॥ ११५ ॥
 स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम् ॥

शब्दः । “राजः प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे ह्येके च पुंस्ति स्यादिति मेदिनी ।” मृगांकाश्चंद्रः । “नर्तकीदूत्यौ वाणिन्यौ । वाणिनी नर्तकीमत्ताविदग्धा-
 वनितासु चेति मेदिनी ।” स्वन्त्यां नद्यां सेनायामपि ॥ १११ ॥ वज्रं कुलिशम् ।
 तडित्विद्युत् । वंदावृक्षे विजतीयप्ररोहे । योषिन्मात्रे विलासिन्यामपि कामिनीशब्दो
 वतते । तनुः काये त्वचि स्त्री स्यान्निष्वल्पे विरले कृश इति मेदिनी । अधो
 जिह्विका गलकंठिका सा सूना । अपिशब्दात्पुण्यां वधस्थाने ऽपि ॥ ११२ ॥
 कृतुर्यज्ञः । तुच्छके शून्ये मंदे च वितानं त्रिषु । मंदे यथा । वितानभूतहृदयः
 केतौ ध्वजे उपनिमंत्रणे निज्ञासे ऽपि केतनम् ॥ ११३ ॥ तत्त्वं चैतन्यम् ।
 तपो ब्रह्मा यथा ब्रह्मचारीति । वेदादिष्वे ब्रह्मशब्दः क्लीबे । विप्रवेधसोः पुंसि ।
 “ऋक्षिव्योगभिदोश्च । सूचने आशयप्रकाशने ऽपि ” ॥ ११४ ॥ प्रतीवापः
 क्षीसदौ तत्कादेर्निक्षेपः । अवनं वेगः । आप्यायनं प्रीणनम् । एतदर्थकमातंचनम् ।
 लांछनं चिन्हम् । निष्ठानं तेमनम् । अवयवो ऽवयवभेदः । स्त्रीपुंसयोरिति
 यावत् । एतेषु व्यंजनं नाम ॥ ११५ ॥ लोकवादे लोकापवादे पश्यादीनां युद्धे
 च “कुलीनत्वे च” कौलीनम् । निःसरणे ग्रहादेर्निर्गमे वनभेदे उपवने प्रयोजने

स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ॥ ११६ ॥

अवकाशे स्थितौ स्थानं क्रीडादावपि देवनम् ॥

उत्थानं पौरुषे तंत्रे सन्निविष्टोद्गमे ऽपि च ॥ ११७ ॥

व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणे ऽपि च ॥

मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्ये ऽर्थदापने ॥ ११८ ॥

निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम् ॥

निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणे ऽपि च ॥ ११९ ॥

व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे ॥

पक्ष्माक्षिलोम्नि किंजल्के तंत्वाद्यंशे ऽप्यणीयसि ॥ १२० ॥

तिथिभेदे क्षणे पर्व वर्त्म नेत्रच्छदे ऽध्वनि ॥

च उद्यानं नाम ॥ ११६ ॥ “स्थानं नित्यावकाशयोः । सांख्ये सन्निवेशे चेति हैमः ।” क्रीडायां व्यवहारे जिगीषादौ देवनम् । अक्षेष्णु देवनः प्रोक्त इति विश्वः । पौरुषे ज्योतिषे । तंत्रं कुटुंबकृत्ये स्यात्सिद्धांते चौषधोत्तमे । सन्निविष्टोद्गमे ऊर्ध्वोभवने । “उत्थानमुद्यमे तंत्रे पौरुषे पुस्तके रणे । प्रांगणोद्गम-
हर्षेषु मलरोगे ऽपि न द्वयोरिति मेदिनी ” ॥ ११७ ॥ प्रतिरोधे तिरस्कारे । “स्वातंत्र्यकृत्ये ऽपि व्युत्थानम् ।” मारणाद्यष्टके सैन्ये भेदे च साधनमिति नाम तत्र मारणे । यथा पारदसाधनम् । मृतसंस्कारे ऽभिदाहे । गतौ गमने । द्रव्ये धने । अर्थस्य धनप्रदापने ॥ ११८ ॥ निर्वर्तनं अर्थनिष्पादनम् । उपकरणं परिकरः । उपाय इति केचिन् । अनुव्रज्या अनुगमनम् । दाने त्यागे । न्यासार्पणे निक्षिप्तद्रव्यस्य अर्पणे निर्यातनम् ॥ ११९ ॥ भ्रंशे अप्रये पतने वा । दोष इत्यस्य प्रत्येकं संबंधः । कामजदोषस्तु मृगयाद्यूनस्त्रीमद्यपानेषु प्रसक्तिः । कोपजदोषस्तु वाक्पारुष्यादिः । “व्यसनं त्वशुभे सक्तौ पानस्त्रीमृगयक्षिषु । दैवानिष्टफले पापे विपत्तौ निष्फलोद्यम इति मेदिनी ।” अक्षिलोम्नि चक्षुर्लोम्नि किंजल्के केसरे । अणीयसि तंत्वाद्यंशे अल्पतरे सूत्राद्यंशे । पक्ष्येति नांतम् ॥ १२० ॥ तिथिभेदे ऽष्टमीदर्शादौ क्षणे उत्सवे पर्वे । “पर्व प्रस्तावोत्सवयोर्ग्रन्थौ विषुवदादिषु । दर्शप्रतिपत्संथौ च तिथिग्रन्थविशेषयोरिति हैमः ।” नेत्रप्रिधायकचर्मपुटे

अकार्यगुह्ये कौपीनं मैथुनं संगतौ रते ॥ १२१ ॥

प्रधानं परमात्मा धीः प्रज्ञानं बुद्धिचिन्हयोः ॥

प्रसूनं पुष्पफलयोर्निधनं कुलनाशयोः ॥ १२२ ॥

क्रंदमे रोदनान्धाने वर्ष्म देहप्रमाणयोः ॥

गृहदेहत्विट्प्रभावा धामान्यथ चतुष्पथे ॥ १२३ ॥

सन्निवेशे च संस्थानं लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः ॥

आच्छादने संपिधानमपवारणमित्युभे ॥ १२४ ॥

आराधनं साधने स्यादवाप्तौ तोषणेऽपि च ॥

अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि ॥ १२५ ॥

रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि वने सलिलकानने ॥

अध्वनि मार्गे कर्तम् ॥ अकार्ये अकरणार्हे गुह्ये उपस्थे कौपीनम् । कूपपतनमर्हति कौपीनं पापं तत्साधनत्वात्तद्वत् गोप्यत्वाद्वा पुरुषलिंगमपि तदाच्छादयित्वा द्वस्त्रमपि । संगतौ भार्यादिसंबन्धे । रते सुरते मैथुनं स्यात् ॥ १२१ ॥ धीः बुद्धिः । महामात्रे १. “प्रकृतौ प्रज्ञायाम्” च प्रधानम् । बुद्धिचिन्हयोः प्रज्ञानम् । “प्रसूनो वाच्यवज्जाते क्लीबं तु फलपुष्पयोरिति मेदिनी ।” कुले वङ्गो ॥ १२२ ॥ आन्धानमारावः । उभे क्रन्दनसंज्ञे । प्रमाणमियत्ता । उभयोर्वर्ष्म । “वर्ष्म देहप्रमाणौ तत्सुधराकृतिषु स्मृतमिति मेदिनी ।” गृहादीनि चत्वारि धामशब्दवाच्यानि । “धाम रश्मौ गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयोरिति हैमः ।” चतुष्पथे शृंगाटके ॥ १२३ ॥ सन्निवेशे अवयवविभागे संस्थानम् । “संस्थानं त्वाकृतौ मृतौ । चतुष्पथे सन्निवेश इति हैमः ।” “चिह्ने प्रधाने लक्ष्म ।” संपिधानं तिरोधानम् । अपवारणं वस्त्रदिना परिवृत्तिः । उभे आच्छादने संज्ञे । वस्त्रेऽप्याच्छादनम् ॥ १२४ ॥ साधने निष्पादने । अवाप्तौ लाभे । तोषणे तुष्टौ आराधनं स्यात् । चक्रं त्रयांगम् । पुरं नगरम् । अध्यासनमाक्रमणं अधिष्ठानं स्यात् ॥ १२५ ॥ स्वजातिश्रेष्ठे रत्नम् । यथा खीररत्नम् । मणावपि । सलिलं जलम् । काननमरण्यम् । उभे वने । “वर्नं प्रसवणे गेहे प्रवाहेऽभसि कानन इति हैमः ।” विरले सांतरे । स्तोकेऽल्पे । तलिनम् । “स्वच्छे च ।” तल प्रतिष्ठायामिति धातोरिनन् ।

तलिनं विरलं स्तोके वाच्यलिङ्गं तथोत्तरे ॥ १२६ ॥

समानाः संतसमैके स्युः पिशुनौ खलसूचकौ ॥

हीनन्यूनान्वनगर्ह्यौ वेगिशूरो तरस्विनौ ॥ १२७ ॥

अभिपन्नोऽपराधोऽभिग्रस्तव्यापद्रतावपि ॥ इति नांताः ॥

कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे.संहतांवपि ॥ १२८ ॥

परिच्छदे परीवापः पर्युप्तौ सलिलस्थितौ ॥

गोधुग्गोष्ठपती गोपौ हरविष्णू वृषाकपी ॥ १२९ ॥

बाष्पमूष्माश्रु कशिपुं त्वन्नर्माच्छादनं द्वयम् ॥

यथा तलिनं वाच्यलिङ्गं तथा उत्तरेऽपि नांतसमाप्तिपर्यंतं वाच्यलिङ्गाः ॥ १२६ ॥
 सन् पंडितः समः सदृशः एकश्चैते समानाः स्युः । एकस्मिन्नर्थे यथा । समा-
 नोदरौ बंधू एकोदरावित्यर्थः । खलो दुर्जनः । सूचकः कर्णेज्जपः । उभौ पिशुनौ ।
 “पिशुनं कुंकुमेऽपि च ।” कपिवक्त्रे च काके ना. सूचकैकूरयोस्त्रिविविति
 मेदिनी । ऊनोऽल्पः गृह्यो निगः द्वायेतौ. हीनन्यूनशब्दवाच्यौ । वेगी वेगयुक्तः ।
 शूरो बली ॥ १२७ ॥ अपराधोऽपराधवान् । अभिग्रस्तः शत्रुणाक्रान्तः ।
 व्यापद्रतः प्राप्तविष्कः । एते अभिपन्नवाच्याः । प्रक्षिप्तश्लोकद्वयं लिख्यते । लेख्ये
 भूम्यादिदानार्थं यातनाऽऽज्ञा च शासनम् । निदानमवसाने च सार्थं वार्द्धिषिके
 धनी । कक्षाफटेऽपि कौपीनं न ना खेदेऽपि वेदना । युष्मन् बलेऽथ भार्याभिजा-
 तिदोषेऽपि लाञ्छनम् ॥ इति नांताः ॥ ॥ भूषणे “अलंकारमात्रे” बर्हे मयूर-
 पिच्छे । तूणीरे इषुधौ । संहतौ संमुदाये । “कांच्यां च कलापशब्दः” ॥ १२८ ॥
 परिच्छदः पटमंडपाद्युपकरणम् । पर्युप्तिः सर्वतो वपनम् । डुवप् बीजसंताने धातुः ।
 सलिलस्थितौ जलाधारे परीवापः । गां दोग्धीति गोधुग्गोपालः गोष्ठाध्यक्षश्च गोपौ ।
 “गोपो ग्रामौघगोष्ठाधिकृतयोर्बलवे नृप इति विश्वः ।” वृषाकपिसंज्ञौ हरो विष्णुश्च ।
 “अग्निश्च” ॥ १२९ ॥ ऊष्मोष्णम् । अश्रु नैत्रोदकं च बाष्पसंज्ञम् । अश्रुवो-
 ष्माश्रु इत्येकं बाष्पसंज्ञमिति वदन्ति । अन्नं भोजनम् । आच्छादनं क्लृप्नम् ।
 एतत् द्वयं कशिपुसंज्ञम् । वक्ष्यमाणमस्त्रियामिति कशिपौ तल्पे चान्वीयते ।
 अट्टोऽट्टालिका । दाराः स्त्री । अत्र यथा गुरुतरूपः । स्तंबे तृणादिगुच्छे । अपि-

तर्ल्य शय्याद्वदारेषु संवेऽपि विटपो ऽस्त्रियाम् ॥ १३० ॥

प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः ॥

भेद्यलिङ्गा अमी कूर्मी वीणाभेदश्च कच्छपी ॥ १३१ ॥

“कुतपो मृगरोमोत्थपटे चाहोऽष्टमेऽशके ॥” इति पांताः ॥

स्वर्णे पुंसि रेफः स्यात्कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः ॥ इति पांताः ॥

अंतराभवसत्वे ऽश्वे गंधर्वो दिव्यगायने ॥ १३२ ॥

कंबुर्ना वल्ल्ये शंखे द्विजिव्हौ सर्पसूचकौ ॥

पूर्वो ऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुंवहुत्वे ऽपि पूर्वजान् ॥ १३३ ॥ इति बांताः

शब्दाद्विस्तोरशाखयोश्च । “पृथ्वे विटाधिपे ऽपि” विटपः ॥ १३० ॥ अमी

प्राप्तरूपादयश्चैव पांता भेद्यलिङ्गाः बुधे पंडिते मनोज्ञे मनोहरे च वर्तते । “प्राप्तरूपं मेन प्राप्तरूपः । स्वमेवे रूपं यस्य स्वरूपः । अभिलक्ष्ये रूपमस्याभिरूपः ।”

कूर्मी कमटी । वीणाभेदः सारस्वती वीणा । सरस्वत्यास्तु कच्छपीत्युक्तत्वात् । द्वे कच्छपी संज्ञे । कच्छपी वल्लकीभेदे डुलौ क्षुद्रगदांतर इति विश्वः ॥ १३१ ॥

“कुतपो मृगरोमोत्थपटे चाहो ऽष्टमे ऽशके ऽन्यत्र कचिन् ।” इति पांताः । स्वर्णे राक्षरे रेफः पुंसि । यथा रेफे परे लोपः । कुत्सिते रेफो वाच्यलिङ्गकः ।

शिफा शिखायां सरिति मांसिकायां च मातरि । शफं मूले तरूणां स्याद्वा-
सीनां चुरेऽपि च ॥ गुफः स्थादुफने बाहोरलंकारे च कीर्तितः ॥ इति सार्धं

पद्यं मूलादितरन् ॥ इति पांताः ॥ अथ ववयोः सावर्ण्यत्वात् बांतान्वांतांश्चाह । यो मरणजन्यमनोरंतराले स्थितः प्राणी सोऽंतराभवसत्त्वः तस्मिन् । अश्वे घोटे ।

दिव्यगायने विश्वावसुप्रभृतौ । गायनमात्रे च गंधर्वः । “गंधर्वस्तु नभश्चरे । पुंस्को-
किले गायने च मृगभेदे तुर्गमे । अंतराभवदेहे चेति हैमः” ॥ १३२ ॥ ना

पुंसीत्यर्थः । गजशंखयोरपि कंबुः । “ग्रीवायां च ।” सूचकः पिशुनः । पूर्व-
शब्दः प्राग्वाची वाच्यलिङ्गकः । यथा । पूर्वा नदी । पूर्वो ग्रामः । पूर्वं वनम् ।

यदा तु पूर्वजान् पितामहादीनाह तदा पुंसि बहुत्वे वर्तते । यल्लक्ष्यम् । पूर्वेषां-
मपि पूर्वजाः इति । पूर्वे स्युः पूर्वजाः पूर्वे ज्ञातय इति धरणिः । प्राक् पूर्वमग्रत

इति च ॥ १३३ ॥ इति बांताः ॥ घटः कलशः इभस्य गजस्य मूर्द्धाशः

कुंभौ घटेभमूर्द्धाशौ डिंभौ तु शिशुबालिशौ ॥
 स्तंभौ स्थूणाजडीभवौ शंभू ब्रह्मधिलोचनौ ॥ १३४ ॥
 कुक्षिभूणार्भकं गर्भा विसंभः प्रणयेऽपि च ॥
 स्याद्भेरी दुंदुभिः पुंसि स्यादक्षे दुंदुभिः स्त्रियाम् ॥ १३५ ॥
 स्यान्महारजने क्लीबं कुसुभं करके पुमान् ॥
 क्षत्रियेऽपि च न नाभिर्ना सुरभिर्गेषि च स्त्रियाम् ॥ १३६ ॥
 सभा संसदि सभ्ये च त्रिष्वध्यक्षेऽपि वल्लभः इति भांताः ॥
 किरणप्रग्रहौ रश्मी कपिभेकौ छवंगमौ ॥ १३७ ॥
 इच्छामनोभवौ कामौ शौर्योद्योगौ पराक्रमौ ॥

शिरोभागः । “ कुंभः स्यात्कुंभकर्णस्य सुते वेद्यापनौ घटे ॥ शिशुभेदे द्विपांसे
 चेति विश्वः । ” बालिशो मुखः । स्थूणा गृहस्तंभः । जडीभावो जडत्वम् ।
 “ शंभुर्ब्रह्मार्हतो शिव इति हैमः ” ॥ १३४ ॥ भूणो गर्भस्थो जंतुः । अर्भकः
 शिशुः । एते गर्भाः । “ गर्भः कुक्षौ शिशौ संधौ भूणे पनसकंठक इति हैमः । ”
 प्रणये शृंगारप्रार्थनायां अपिशब्दसन्निधासादौ विसंभः विश्रंभोऽपि । “ विसंभः
 केलिकलहे विश्राप्ते प्रणये वध इति विश्वहैमौ ॥ ” दुंदुभिर्भेरीयां पुंसि । अक्षे
 बालक्रीडोपकरणे तितरिङ्गि इति देशांतरप्रसिद्धे स्त्रियाम् । “ दुंदुभिः पुमान् ।
 वरुणे दैत्यभेर्बोश्च त्र्यक्षश्चिदुत्रिकद्वये इति मेदिनी ” ॥ १३५ ॥ महारजने
 पुष्पभेदे । येन रक्तं वस्त्रं कुसुभम् । करके कमंडलौ । क्षत्रिये नाभिः पुंसि ।
 अपिशब्दान्मुख्यनृपे चक्रमध्ये च । प्राण्यंगे तु द्वयोः । मृगभेदे तु स्त्रियाम् ।
 गवि सौरभेय्याम् । सुरभिः स्त्री । चकाराद्वसंतजातीफलचंपकेषु ना । सुगंधिमनो-
 ज्ञयोस्त्रिषु । सुवर्णे पंकजे च क्लीबम् ॥ १३६ ॥ संसदि सदसि । सभ्यः
 सदस्यः । “ स्त्रियां सामाजिके गीष्ठ्यां द्यूतमंदिरयोः सभेति रभसः । ” अपिश-
 ब्दाद्व्ययिते । “ कुलीनाश्चे ” च वल्लभः । वल्लभो दयिते अध्यक्षे सलक्षणतुरंगम इति
 कोशांतरात् ॥ इति भांताः ॥ अथ भांतानाह । अश्वादेर्बध्नन् प्रग्रहः । रश्मिः
 पुमान् दीधितौ स्यात्पक्षप्रग्रहयोरपीति मेदिनी ॥ १३७ ॥ मनोभवो मदनः । शौर्यं
 सामर्थ्यम् । पुण्यादौ षट्के धर्मशब्दस्तत्र । यमोऽतकः । न्याये यथा धर्माध्यक्षः ।

धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः ॥ १३८ ॥

उपायपूर्व आरंभ उपधा चाप्युपक्रमः ॥

वणिक्पथः पुरं वेदो निगमो नागरो वणिक् ॥ १३९ ॥

नैगमौ द्वौ बले रामो नीलचारुसिते भिषु ॥

शब्दादिपूर्वो वृन्दे ऽपि ग्रामः क्रांतौ च विक्रमः ॥ १४० ॥

स्तोमः स्तोत्रे ऽध्वरे वृन्दे जिह्वस्तु कुटिले ऽलसे ॥

उष्णे ऽपि घर्मश्चेष्टालंकारे भ्रांतौ च विभ्रमः ॥ १४१ ॥

गुल्मा रुक्स्तंबसेनाश्च जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः ॥

स्वभावे यथा क्रूरधर्मा । आचारे धर्मशास्त्रोक्ते । सोमं पिबति स्म सोमपाः ॥ १३८ ॥ उपायं ज्ञात्वा य आरंभः स उपायपूर्वः । अमात्यशीलपरीक्षोपाय उपायः । चिकित्सायां चोपक्रमः । उपक्रमः स्यादुपधा चिकित्सारंभविक्रम इति विश्वः । "वणिक्पथो वाणिज्यम् । पुरं नगरम् । वेद आम्नायः । एते निगमाः । " निगमो वाणिजे पुर्यां कटे वेदे वणिक्पथ इति मेदिनी । " नगरे भवो नागरः वणिक् चेतौ " द्वौ " नैगमौ ॥ " नैगमः स्यादुपनिषद्वणिजोर्नागरेऽपि चेति मेदिनी " ॥ १३९ ॥ बले बलदेवे पुंसि । नीलादिषु त्रिङ्गिण्यां रामशब्दः । नीली ऽसितः । चारुः मनोज्ञः । रामः पशुविशेषे स्याज्जामदग्नये हलायुधे । ~~राज्ये~~ स्थिते श्वेते मनोज्ञे ऽपि च वाच्यवदिति कोशांतरम् । शब्दादिपूर्वो ग्राम- शब्दो वृन्दे वर्तते । यथा शब्दग्रामः । अपिशब्दात्संवसथे " स्वरे च " ग्रामः । क्रांतिविक्रमणं पराक्रमे च विक्रमः ॥ १४० ॥ कचिदत्र स्तोमेत्यादिपद्यममूल- कमस्ति । अपिशब्दात्स्वेदांभसि घर्मः । चेष्टालंकारो हावः । शोभायां च विभ्रमः " ॥ १४१ ॥ रुक् रोगभेदः प्रीहाख्यः । स्तंबः कुशादिगुच्छो बेट इति द्र्यातः । सैन्यरक्षणे च गुल्मशब्दः । " गुल्मः सेनाघट्टभिदोः सैन्यरक्षण- रुग्भिदोः । स्तंब इति मेदिनी । " स्वसा भगिनी । कुलस्त्री कुलवधूः तयोर्जा- मिशब्दः । " प्रहरे संयमे यामो यामिः स्वसृकुलस्त्रियोरिति रभसात् । यामिः कुलस्त्रीस्वस्रोः स्त्रीतिक्तेः शान्तराज्ज अंतस्थादिरपि । " क्षितिर्भूमिः । क्षांतिस्तितिक्षा तयोः क्षमा । युक्ते योग्ये " क्षमम् " शक्ते हिते क्षमस्त्रिलिङ्गः । " धरणिस्तु ।

क्षितिक्षाल्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हितेः त्रिषु ॥ १४२ ॥

त्रिषु श्यामौ हरिकृष्णौ श्यामा स्माच्छारिवा निशा ॥

ललामं पुच्छपुंड्रांश्चभूषामांधान्यकेतुषु ॥ १४३ ॥

सूक्ष्ममध्याममध्याध्वे प्रधने प्रथमस्त्रिषु ॥

वामौ वल्गुप्रतीपो द्वावधमौ न्यूनकुत्सितौ ॥ १४४ ॥

जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् ॥ इति मांताः ॥

तुरंगगरुडौ ताक्ष्यौ निलयापचयौ क्षयौ ॥

श्वशुर्यौ देवश्यालौ भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषौ ॥ १४५ ॥

योग्ये शक्ते हिते क्षममित्याह ॥ १४२ ॥ हरितपालाशः । कृष्णः कालः

उभौ श्यामौ । शारिवा शतावरी निशा च श्यामा । “श्यामो वदे प्रयागस्य

वारिदे वृद्धदीरके । पिके च कृष्णहरितोः पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु मस्येचे सिंधु-

लवणे क्लीबं स्त्री शारिकैषधौ । अप्रसूतांगनायां च प्रियंगावापि च्येच्यते । अमु-

नायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृत्तिकौषधौ । नीलिकायामिति मेदिनी । पुंड्रमध्या-

दीनां ललाटचित्रम् । अश्वो घोटकः । “भूषा सामीप्यादंश्वस्यैव ।” प्रधान-

मेव प्राधान्यम् । केतुर्ध्वजः षट्सु ललामम् । “ललामेत्यपि । प्रधानध्वजश्चतुर्गुणै-

पुंड्रवालंधिलक्ष्मसु भूषावाजिप्रभावेषु ललामं स्याललाम चेति रुद्रः ॥ १४३ ॥

अध्यात्मं आत्मन्यधिकृतं लिंगदेहम् । अपिशब्दात्कैतवे । सूक्ष्मं स्यात्कैतवे

अध्यात्मे पुंस्यणै त्रिषु चाल्पक इति मेदिनी । आद्ये आदौ प्रधने मुख्ये

त्रिष्विति यावन्मांतमधिकारः । प्रतीपो विपरीतः । वल्गुर्यथा । वामलोचनाः

स्त्रियः । “वामः कामे सव्ये पर्याधरे उमानाथे प्रतीकूले चारौ वामा तु योषि-

तीति हैमः ।” न्यूनश्च कुत्सितश्चाधमौ ॥ १४४ ॥ जीर्णं प्राप्तपरिणामम् । परि-

भुक्तं भुक्तोद्भिन्नतम् । द्वयं यातयामसंज्ञम् । यातः यामः उपभोगकालो यस्य । तदुक्तं

हैमे । यातयामोऽन्यवज्जीर्णे परिमुक्तोद्भिन्नतेपि चेति ॥ इति मांताः ॥ अथ यांताग्राह ।

अश्वगरुडौ ताक्ष्यसंज्ञौ । “ताक्ष्यस्तु स्यंदने वाहे गरुडे गरुडाग्रजे ॥ अश्वकर्णावहयुत-

रौ स्यादिति हैमः ।” निलयो गृहम् । अपचयो जहासः । उभौ क्षयौ । “क्षयो गेहे

कल्पांते उपचये रुजीति हैमः ।” श्यालो भार्याभ्राता । श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः ।

भ्रातृपुत्रः शत्रुपुत्रश्च भ्रातृव्यौ ॥ १४५ ॥ रसदब्दो ध्वनदंबुदः । इंद्रः शक्रः ।

पर्जन्यौ रसदब्देद्रौ स्यादर्थः स्वामिवैश्ययोः ॥

तिष्यः पुष्ये कलियुगे पर्यायो ऽवसरे क्रमे ॥ १४६ ॥

प्रत्ययो ऽधीनशपथंज्ञानविश्वासहेतुषु ॥

रंध्रे शब्दे ऽथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ॥ १४७ ॥

स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये नागानां मध्यमे गते ॥

समयाः शपथाचारकालसिद्धांतसंविदः ॥ १४८ ॥

व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः ॥

अत्ययो ऽतिक्रमे कृद्वे दोषे दंडे ऽप्यथापदि ॥ १४९ ॥

युद्धायत्योः संपरायः पूज्यस्तु श्वशुरे ऽपि च ॥

उभौ पर्जन्यौ । “मेघशब्दे ऽपि पर्जन्यः ” प्रभुवैश्ययोरर्थः । पुष्यक्षे बुर्ययुगे च तिष्यः । अवसरे प्रस्तावे क्रमे च पर्यायः । “पर्यायस्तु प्रकारे स्यान्निर्माणे ऽवसरे क्रम इति विश्वः ” ॥ १४६ ॥ प्रत्ययनं प्रत्ययः । प्रतीयते अनेन वा प्रत्येतीति वा प्रत्ययः । इण्गतौ एरच् अथवा पचादित्वात् साधुः । अधीनादिषु सूत्रसु प्रत्ययशब्दस्तत्रा-
 ऽधीनं यथा । राजप्रतगयाः प्रजा । शपथः रूपतम् । ज्ञाने यथा । प्रत्यक्षप्रत्ययः । विश्वासे यथा । न शत्रोः प्रत्ययं गच्छेत् । हेतौ यथा । गार्हस्थ्यं भार्याप्रत्ययम् । रंध्रे छिद्रे । शब्दे यथा । चिकीर्षीतीत्यत्र सन् प्रत्ययः । “ प्रत्ययः शपथे रंध्रे विश्वोक्ताचारहेतुषु ॥ प्रथितत्वे च सन्नादावधीनज्ञानयोरपीति विश्वः । ” चिरद्वेषे पश्चात्तापे चानुशयः । “ अनुबन्धे च ” ॥ १४७ ॥ अक्षाकल्ये ऽकात्स्न्ये । ना-
 गानां हस्तिनां यन्न शीघ्रं नापि मंदं गमनं तत्रेत्यर्थः । स्थूलोच्चयो गंडोपले ऽपि च । गजानां मध्यमगते ऽप्यसक्रत्यकरंडयोरिति मेदिनी । शपथादयः समयाः । तत्र शपथे यथा । कृतसमयो ऽपि चोरो दंड्यः । संवित् संभाषा । “ समयः श-
 पथे भाषासंपदोः कालसंविदोः । सिद्धांताचारसंकेतनियमावसरेषु च । क्रियाकारे च निर्देशे इति हैमः ” ॥ १४८ ॥ व्यसनानि द्यूतादीनि । अशुभमिति दैवविशेषणम् । विपद्विपत्तिरेतन्नयं अन्यसंज्ञम् । अशुभदैवे यथा । निःस्वो भूदनेन सः । अतिक्र-
 मे उल्लघने । “ अपिशब्दात् नानाशे चात्ययः । ” आपदादित्रये संपरायः ॥ १४९ ॥ आयतिः उचारकालः । अपिशब्दात्पूजार्हे ऽपि पूज्यः । सेनायाः पृष्ठभागे तिष्ठति

पश्चादवस्थायिबलं समवायश्च सन्नयौ ॥ १५० ॥

संघाति सन्निवेशे च संस्त्यायः प्रणयास्त्वमी ॥ ..

विसंभयाञ्जप्रिमाणो विरोधेऽपि समुच्छयः ॥ १५१ ॥

विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि ॥

निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्री समायां च प्रतिश्रयः ॥ १५२ ॥

प्रायो भ्रूयंतगमने मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि ॥ ..

रहस्योपस्थयोर्गुह्यं सत्यं शपथतथ्ययोः ॥ १५३ ॥

वीर्यं बले प्रभावे च द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये ॥

धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽमौ भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ॥ १५४ ॥

कशेरुहेमोर्गागेयं विशल्या दंतिकाऽपि च ॥

यत्सैन्यं तत्पश्चादवस्थायिबलं । समवायः समूहः । उभौ सन्नयौ ॥ १५० ॥
सन्निवेशे स्थाविशेषे । “विस्तृतौ च संस्त्यायः ।” अमी विसंभवादयस्त्वयः
प्रणयाः । विसंभो विश्वासः । “प्रसरश्च प्रणयः ।” वैरोन्नत्योः समुच्छय इति
रभसः ॥ १५१ ॥ यस्य संस्त्यादेर्षो जलादिज्ञातो नित्यसेवितस्तस्य तत्र वि-
षयः । शब्दादिभ्यः शब्दस्पर्शरूपरसगंधाश्च विषयाः । देशगोचरौ विषयौ ।
निर्यासः काथरंसः । अपिशब्दाद्विलेपनादौ । कषायो रसभेदे स्यादंगरागे विलेपन
इति विश्वः । आश्रये “अभ्युपगमे” च प्रतिश्रयः ॥ १५२ ॥ भूयिष्ठे
यथा प्रायेण ब्राह्मणा भोज्याः । बाहुल्येनेत्यर्थः । अंतो नाशो गम्यतेऽनेन । त-
त्रानशने यथा । प्रायोपवेशः कृतः । प्रायश्चानशने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपीति
विश्वः । क्रतौ यज्ञे कोपे च मन्युः । “शोकं च ।” रहस्यं गोप्यम् । तथ्यमृतम् ।
“कृतयुगे च सत्यम्” ॥ १५३ ॥ बलं सामर्थ्यम् । प्रभावस्तैजोविशेषः ।
तत्र वीर्यम् । “वीर्यं तेजःप्रभुवयोः । शुक्ले शक्तौ चेति हैमः ।” भव्ये
सत्त्वे गुणाश्रये पृथिव्यादौ द्रविणे च द्रव्यम् । “द्रव्यं भव्ये धने क्षमादौ जतुदु-
मन्निकारयोः । विलेपे भेषजे, रीत्यामिति हैमः ।” भे नक्षत्रे । अभ्यौ वैहौ ।
शुभाशुभमिति शुभमशुभं वा जन्मांतरीयं यत्कर्म तद्भाग्यमित्युच्यते । ऐश्वर्ये-
ऽपि ॥ १५४ ॥ कशेरु स्वनाम्नैव ख्यातम् । दंतिका निकुंभः । अपिशब्दादिशि-
खा गुडूच्यपि विशल्या । “त्रिपुटायां च ।” श्रीलक्ष्मीः । “वृषाकपायी जीवत्यां

वृषाक्रमायी श्रीगौर्योरभिख्या नामशोभयोः ॥ १५५ ॥

आरंभो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् ॥

उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ॥ १५६ ॥

छाया सूर्यप्रिया कांतिः प्रतिबिम्बमनात्मनः ॥

कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः कांच्या मध्येभवंधने ॥ १५७ ॥

कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेदे धनादिभिः ॥

जन्यं स्याज्जनवादेऽपि जघन्योऽस्येऽधमेऽपि च ॥ १५८ ॥

शतावर्गुमयोः श्रियामिति हैमः । ” नामाभिधानम् । शोभा कांतिः तत्राभिख्येति ।
 “ अभिख्या त्वभिधाने स्याच्छोभायां च यशस्प्रीतिं मेदिनी ” ॥ १५५ ॥ आरं-
 भादयो नव शब्दाः क्रियाशब्दवाच्यास्तत्रारंभे यथा । सर्वाः क्रिया मंत्रमूला नृपाणाम् ।
 निष्कृतौ प्रायश्चित्ते यथा । महापातकिनां पुंसां प्राणांतिका क्रिया स्मृता । शिक्षायां
 यथा । क्रिया हि वस्तुपहिता प्रसीदति । पूजने यथा । देवक्रियापरस्तपस्वी ।
 संप्रधारणं विचारः । तत्र यथा । क्रिया विना को हि जानाति कृत्यम् । उपाये
 यथा । सप्त सामादिकाः क्रियाः । कर्मणि यथा । निष्कृत्यस्य कुतः सुखम् ।
 चेष्टायां यथा । मृतः किं निष्क्रियो यतः । चिकित्सायां यथा । पूर्वं ज्वरे स-
 मुत्पन्ने क्रिया पूर्वज्वरानुगा ॥ १५६ ॥ सूर्यप्रियादिचतुष्टके छायाशब्दः । सूर्य-
 प्रियः शनैश्चरमाता । कांतौ यथा । विच्छायाः । प्रतिबिम्बे यथा । संछाया आदर्शः ।
 आतपाभावे यथा । नष्टच्छाया मध्याह्नः । “ छाया भक्तौ प्रतिमायामर्कयो-
 षित्यनुरूपे । उत्कोच पालने कांतौ शोभायां च तमस्प्रीति मेदिनी । ” हर्म्यादेः
 राजगृहादेः प्रकोष्ठेऽतर्गृहे । यथा । सप्त कक्ष्या भतिक्रम्येति । कांची मेखला ।
 मध्येभवंधने दर्शनायाम् । मध्ये भागे यदिभवंधनं तत्रेत्यर्थः । “ कक्ष्या गृहप्र-
 कोष्ठे स्यात्सदृश्योद्योगकार्थिषु । बृहत्तिकेभनाड्योश्चेति हैमः ” ॥ १५७ ॥
 क्रिया कर्म । कृत्या देवतानामाजैवतविशेषः । यल्लक्ष्यं भागवते । तथा स निर्ममे
 तस्मै कृत्यां कालानलोपमामिति । क्रियायां यथा । कां कां कृत्यामकार्षीः ।
 धनर्क्षाभूम्यादिभिर्भेदनीयो भः परग्राप्ततपुरुषादिस्तत्र कृत्याशब्दो वाच्यलिङ्गः ।
 जनशब्दं निन्दितवादेऽपिशब्दाद्युद्धादौ । “ जन्यं हृद्दे परीवादे संप्रामे च नपुं-
 सकमिति मेदिनी । ” अंसेऽधमे च जघन्यः । अपिशब्दाच्छिभे । “ जघन्यं
 हेमले ह्रीं चरमे गर्हितेऽन्यवादिभि मेदिनी ” ॥ १५८ ॥ चकाराद्वचनाहं-

गर्हीहीनौ च वक्तव्यौ कल्यौ सज्जनिरामयौ ॥

आत्मवानमपेतोऽर्थादर्थ्यौ पुण्यं तु चार्षपि ॥ १५९ ॥

रूप्यं प्रशस्तरूपे ऽपि वदान्यो वृत्तुवागपि ॥

न्याय्ये ऽपि मध्यं सौम्यं तु सुंदरे सोमदैवते ॥ इति यांताः ॥ १६० ॥

निवहावसरौ वारौ संस्तरौ प्रस्तराऽध्वरौ ॥

गुरुं गीष्पतिपित्राद्यौ द्वापरौ युगसंशयौ ॥ १६१ ॥

प्रकारौ भेदसादृश्ये आंकाराविंगिताकूर्तौ ॥

पि वक्तव्यशब्दः । वक्तव्यं कुत्सिते हीने वचनार्हे च वाच्यवदिति मेदिनी । अहीन-
स्थाने अधीन इति कुत्रचित्पाठी दृश्यते । सज्जः सोपकरणः । निरामयो नीरोगः ।
उभौ कल्यौ । कलासु साधुः कल्यः । उपस्यपि कल्यम् । “ कल्यं प्रभाते क्लीबं
स्यात्कल्यौ वाक्श्रुतिवर्जिते । सज्जनीरोगदक्षेषु कल्याणवचने ऽपि च । उपायवचने
ऽपि स्यादिति मेदिनी ” । आत्मवान् धीमान् । अर्थोद्योऽनपेतः अपमतो न
भवति स चार्षः । “ अर्थ्यः संप्रार्थ्ये न्याय्यविज्ञयोरिति हैमः । ” चारु सुंदरं
अपिशब्दात्सुकृतधर्मयोः “ पावने च ” पुण्यम् । “ पुण्यं त्रिषु मनोज्ञे स्यात्क्लीबं सुकृत-
तधर्मयोरिति विश्वः ” ॥ १५९ ॥ प्रशस्तं रूपं यस्य तस्मिन् । रूपादाहवप्रशंसयोर्विप-
इति सूत्रेण साधुः । अपिशब्दात् । रूप्यं म्यादाहतस्वर्णरजते रजते ऽपि च ॥ रम्ये
प्रशस्तरूपे तु वाच्यवदिति विश्वः । अपिशब्दादातर्यपि वदान्यः । न्याय्ये उचिते
ऽपिशब्दादक्लमे च । “ न्याय्यावलग्नयोर्मध्यमंतरे चाधमे त्रिष्विति श्रमसंज्ञा ”
सोमदैवते यथा । सोमश्चेन्द्रो दैवतमस्य सौम्यं हविः “ सौम्यो ज्ञे ना त्रिष्वनुभे
मनोज्ञे सोमदैवत इति मेदिनी ” ॥ १६० ॥ सर्वज्ञभिषजौ वैद्यौ कल्यौ कुलवधू-
सरित् । फलकल्याणयोर्भव्यं योग्यं सांप्रतिके त्रिषु ॥ १ ॥ क्रिया चारातिक्रमे ऽपि
जलाधारे ऽपि चाशयः ॥ दैत्याचार्ये ऽपि धिष्यो ना कषायः सुरभावपि ॥ २ ॥
चंद्रोदये विताने ऽपि स्यादान्नायोऽन्वये श्रुतौ ॥ इदं सार्धं श्लोकद्वयं कुत्रचित्पुस्तके
मूले ऽपि दृश्यते ॥ इति यांताः ॥ अथ रांतानाह । निवहो वृंदः । अवसरः प्रस्तावः
उभौ वारौ । वारः सूर्यादिदिवसे वारो ऽवसरवृंदयोरिति । प्रस्तारो दर्भमुष्टिर्दर्भशय्या
वा । अध्वरः क्रतुरुभौ संस्तरौ । आद्यशब्दाद्वेदशास्त्राध्यापकश्च गुरुः ॥ १६१ ॥
भेदो विशेषो यथा । पलांडुभेदा गृजनादयः । सादृश्यं यथा । मर्कटप्रकारं

किंशारू सस्यशूकेषु मरू धन्वधराधरौ ॥ १६२ ॥

अद्रयो दुमशैलार्काः स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ ॥

ध्वांतरिदानवा वृत्रा बलिहस्तांशवः कसः ॥ १६३ ॥

प्रदरा भंगनारीरूक्बाण्य अस्त्राः कंचा अपि ॥

अजातशृंगो गौः काले ऽप्यश्मश्रुर्ना च तूबरौ ॥ १६४ ॥

स्वर्णे ऽपि राः परिकरः पर्यंकपरिवारयोः ॥

मुक्ताशुद्धौ च तारः स्याच्छारो वायौ स तु त्रिषु ॥ १६५ ॥

कर्बुरे ऽथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः ॥

करोति । इंगितं चेष्टितम् । किंशारूनां मस्यशूके विशिखे कंकपक्षिणीति मेदिनी । स-
स्यस्थाने धान्थ ईति कुत्रचित् पाठः ॥ धन्वा निर्जलदेशः । धराधरः पर्वतः सौ ऽपि मरु-
स्थलीसंबंधान्मरुः ॥ १६२ ॥ दुमशैलार्केषु अद्रिशब्दो वर्तते स्त्रियाः स्तनः कुचः । अ-
द्र्यो मेघः । उभौ पयोधरौ “पयोधरः कोशकारे नालिकेरे स्तन ऽपि च ॥ कशेरुमेघयोः
पुंसीति मेदिनी । ” अरिः शत्रुः । दानवा दनुजभेदः । “ वृत्रो मेघे रिपौ
वर्ति दानवे वासवे गिराविति हेमः । ” राक्षा ग्राह्यभागो बलिः । अंशू रश्मिः
॥ १६३ ॥ नारीरूक् स्त्रीणां रोगभेदः । प्रदरा रोगभेदे स्पृष्टिदारशरभंगयो-
रिति । कंचाः केशाः । अपिशब्दात्कोणे ऽप्यम्बः । न जाने शृंगे यस्य स एवं-
भूतो गौः । काले ऽश्मश्रुन्धानममये ऽपि यो ना पुरुषो ऽश्मश्रुः श्मश्रुरहितस्तावु-
भावपि तूबरौ । “ काल इत्युभाभ्यां संबध्यते । तूबरो ऽश्मश्रुपुरुषे प्रौढाशृंगा-
रके ऽपि च । पुरुषे व्यंजनत्यक्ते स्यात्कषायरसे ऽपि चेति मेदिनी ” ॥ १६४ ॥
अपिशब्दाद्विच्यमात्रे रा इत्येकाक्षरम् । “ भवेत्परिकरं व्राते पर्यंकपरिवारयोः ।
प्रगाढगात्रिकाबंधे विवेकारंभयोरुपीति विश्वः । गत्नारंभौ परिकराविति त्रिकाण्ड-
शेषः । ” तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके । तारं च रजते ऽत्युच्चस्वरे-
ऽप्यन्यवदीरितमिति विश्वः । स तु शारशब्दः । कर्बुरः शबलवर्णः । शारः
स्याच्छबले वाच्यलिङ्गः पुंसि समीरणे ॥ १६५ ॥ आजिर्युद्धम् । संवित्
क्रियाकारः । प्रतिज्ञायां यथा । सत्यसंगरः । “ संगरो युधि चापदि ।
क्रियाकारे विते चांगीकारे क्लीबं शमीफल इति मेदिनी । ” गुप्तवादे रह-

वेदभेदे गुप्तवादे मंत्रो मित्रो स्वावपि ॥ १६६ ॥

मखेष्टः यूपखंडेऽपि स्वरुर्गृह्येऽप्यवस्करः ॥

आडंबरस्तूर्यस्वे गजेंद्राणां च गजिते ॥ १६७ ॥

अभिहारोऽभियोगे च चौर्ये सन्नहवेऽपि च ॥

स्याज्जंगमे परीवारः खड्गकोशे परिच्छेदे ॥ १६८ ॥

विष्टरो विष्टपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ॥

द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनंतरे ॥ १६९ ॥

विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुनां पिंगले त्रिषु ॥

सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु ॥ १७० ॥

सिकर्तव्यावधारणे मंत्रः “मंत्रो देवादिसाधने ॥ वेदांशे गुप्तवादे भवेति हैमः ।”
अपिशब्दात्सख्यौ मित्रं क्लीबम् । मित्रं सुहृदि न द्वयो रित्युक्तत्वात् ॥ १६६ ॥
“यूपे तक्ष्यमाणे प्रथमपतितं शकलं यूपखंडम् ।” अपिशब्दाद्भोलौ च स्वरुः । स्वरु-
र्वध्वनौ बाणं यूपखंडेऽपि च स्वरुः । गृह्ये उपस्थे । अपिशब्दाद्रूपेऽप्यवस्करः ।
तूर्यरवो वाद्यध्वनिः । आडंबरः समारंभे गजगजिततूर्ययोरिति कोशांतरम् ॥ १६७ ॥
अभियोगी अभिग्रहणम् । चोरस्य कर्म चौर्यम् । सन्नहनं कवचादिग्रहणम् । एते-
ष्वभिहारः । जंगमे जंगमविशेषे परिजन इति यावत् । खड्गकोशे असिपिधायके
चर्मादौ परिच्छेदे उपकरणे परीवारः ॥ १६८ ॥ विष्टपी वृक्षः । दर्भमुष्टिश्चि-
माणं तु । पंचाशता भवेद्ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टम् इत्यादि । पीठमाद्यं यस्य तदासनं
च विष्टरः । आद्यशब्दात् कृष्णाजिनादि । अत्र पीठं काष्ठादिमयमासनम् । द्वाःस्थे
द्वारपाले प्रतीहारः । अनंतरोक्ते प्रतीहारे प्रतीहारीत्यपि शब्दः । सन्तु पुंस्त्वक्तावपि
स्त्रियाम् । उपसर्गस्य घञीति दीर्घः । गौरादित्वात् ङीष् । अपिशब्दात् द्वाःस्थितायां
च योषितीति मेदिनी । अयमिन्नंत इति न भ्रमितव्यम् । रांतेषु तस्य पाठायो-
जात् ॥ १६९ ॥ विपुल इति नकुलविशेषणम् । तेन विशालनकुले विष्णौ च
बभ्रुः पुंसि । पिंगले त्रिषु । “बभ्रुः पिंगाऽग्निश्लिषु । मुनीं विशाले नकुले
विष्णाविति हैमः ।” स्थिरांशो वृक्षादेः कठोरभागः । तत्र यथा । शिंशपासारः ।
न्याय्ये न्यायादनपेते । वरे श्रेष्ठे । “सारो बले स्थिरांशे च मज्जिन् पुंसि जले धने ।
न्याय्ये क्लीबं त्रिषु वर इति मेदिनी ” ॥ १७० ॥ “द्युतकारे यणे च ।”

दुरोदरो द्यूतकरि पणे द्यूते दुरोदरम् ॥
 महारण्ये दुर्गपथे कांतारं पुन्नपुंसकम् ॥ १७१ ॥
 मत्सरो ऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ॥
 देवांहृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये ॥ १७२ ॥
 धंशांकुरे करीरो ऽस्त्री तेरुभेदे घटे च ना ॥
 ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरो ऽस्त्रियाम् ॥ १७३ ॥
 यमानिलेंद्रचंद्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥
 शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥ १७४ ॥
 शर्करा कर्परांशे ऽपि यात्रा स्याद्यापने गतौ ॥

दुरोदरश्चतुरक्षरः । द्यूते दुरोदरं क्लीबम् । दुर्गपथे दुर्गमवर्त्मनि । “कांतारो ऽस्त्री
 महारण्ये बिले दुर्गमवर्त्मनि । पुंसि स्यादिक्षुभेद इति मेदिनी” ॥ १७१ ॥
 अन्यशुभद्वेषे परसंपत्त्यसहने मत्सरः पुंसि । तद्वन्ति मात्सर्ययुक्ते कृपणे च
 मत्सरो ऽभिधेयलिंगकः । देवादेवसकृदाहृते ऽभीप्सिते तरः पुंसि । श्रेष्ठे त्रिषु ।
 मनाक्प्रिये, ईषदिष्टे क्लीबम् । “वरो जामातरि वृतौ देवतादेरभीप्सिते ॥ पिष्टे
 पुंसि त्रिषु श्रेष्ठे कुंकुमे तु नपुंसकम् । वरी प्रोक्ता शतावर्षाश्चरा च स्यात्फल-
 त्रिके । मनागिष्टे वरं क्लीबं केचिदाहुस्तदव्ययमिति मेदिनी” ॥ १७२ ॥
 वंशस्य वेधोरंकुरे करीरः, पुन्नपुंसकयोः । ना पुमान् । चमूजघने सेनापञ्चाङ्गार्गे
 प्रतिसरो ना पुल्लिङ्गः हस्तसूत्रे मंगलार्थं मंत्रैरभिमंत्रितं सूत्रं यत्करे बद्धयते तत्र ।
 “भवेत्प्रतिसरो मंत्रभेदे माल्ये च कंकणे । व्रणशुद्धौ चमूपृष्ठे पुंसि न स्त्री तु
 मंडले । आरक्षे करसूत्रे च नियोज्ये त्वन्यलिंगक इति मेदिनी” ॥ १७३ ॥
 यमादिषु चतुर्दशसु हरिशब्दो वर्तते । तत्र त्रयोदशसु ना पुमान् । कपिलवर्णे
 त्रिलिङ्गः । अनिलो वायुः । अंशुः किरणः । वाजी हयः शुक्रः पक्षिभेदः । अहिः
 सर्पः । “लोकांतरहरिद्वर्णयोश्च हरिः” ॥ १७४ ॥ कर्परांशे सिकतासु । अपि-
 शब्दाखंडविकृत्यादौ शर्कराशब्दः । “शर्करा खंडविकृतावुपलाकर्परांशयोः ।
 शर्करान्वितदेशे ऽपि रुग्भेदे शकले ऽपि चेति मेदिनी” । याप्यते ऽनेन यापनं
 तस्मिन् । यात्रा तु यापनोपाये गतौ देवार्चनोत्सव इति विश्वः । भ्वादिषु चतुर्षु

इरा भूवाक्सुराऽप्सु स्यात्तद्दी निद्राप्रमीलयोः ॥१७५॥

धात्री स्यादुपमाता ऽपि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥ ..

क्षुद्रा व्यंगा नटी वेश्या सरघा कंटकारिका ॥ १७६ ॥

त्रिषु क्रूरे ऽधमे ऽल्पे ऽपि क्षुद्रं मात्रं परिच्छेदे ॥ ..

अल्पे च परिमाणे सा मात्रं कात्स्न्ये ऽवधारणे ॥१७७॥

आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रं कलत्रं श्रोणिभार्ययोः ॥ ..

योग्यभाजनयोः पात्रं पत्रं वाहनप्रक्षयोः ॥ १७८ ॥

निदेशग्रंथयोः शास्त्रं शस्त्रमायुधलोहयोः ॥

इरा शब्दः । सुरा मद्यम् । आपो जलम् । अमाक्षिना सर्वेन्द्रियापटुलं प्रमीला ।
 “ तंद्रेति टावतो पि ” ॥ १७५ ॥ उपमात्रादिषु धात्रीशब्दः । उपमाता क्षीर-
 प्रदा । क्षितिः पृथ्वी । आमलकी वृक्षभेदः । अपिना जनन्यापि धात्री । व्यंगा-
 दिषु क्षुद्रा । व्यंगा हीनांगी । नटी नर्तनशीला । सरघा मधुमक्षिका । कंटकारिका
 बृहती । “ क्षुद्रा व्यस्त्रीनटीव्यंगाबृहतीसरघासु , च । चांगेरिकायां हिंसायां
 मक्षिकामात्रवेश्ययोरिति हैमः ” ॥ १७६ ॥ क्रूरादित्रये क्षुद्रं त्रिषु । “ क्षुद्रो दरिद्रे
 कृपणे निकृष्टे ऽल्पनृणांसयोरिति हैमः । ” परिच्छेदादित्रये मात्रा स्त्रियाम् । कात्स्न्या-
 दिद्वये क्लीबम् । परिच्छेदे यथा । महामात्रः । अल्पे यथा । शाकमात्रा । परिमाणे
 यथा । किं हस्तिमात्रं ऽकुशः । कात्स्न्ये यथा । जीवमात्रं न हिंसात् । अवधारणे तु ।
 पयोमात्रं भुंक्ते । धने कर्णभूषायां वर्णावयवे च मात्रा । “ मात्रं त्वधृतौ स्वर्णे
 कात्स्न्ये मात्रा परिच्छेदे । अक्षरा ऽवयवे द्रव्ये माने ऽल्पे कर्णभूषणे । काले वृत्ते
 चेति हैमः ” ॥ १७७ ॥ आलेख्यं भित्त्यादौ नानावर्णलेखनम् । “ चित्रं खे
 तिलके ऽद्भुते । आलेख्ये कर्बुर इति हैमः । ” श्रोणिः कटिः । “ दुर्गस्थाने नृपा-
 द्दीनां कलत्रं श्रोणिभार्ययोरिति रभसः । ” योग्ये यथा । दानपात्रं श्रोत्रियः । “ मात्रं
 तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयांतरे । पात्रं सुवादौ पर्णे च राजमंत्रिणि ज्ञेयम् इति
 विश्वः । पर्णे च पत्रम् । पत्रं तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोरिति विश्वः ” ॥ १७८ ॥
 निदेश आज्ञा । ग्रंथो व्याकरणादिः । तत्र शास्त्रम् । जटा वृक्षमूलम् । अंशुकं
 वस्त्रभेदः । नेत्रं वस्त्रविशेषः स्यादिति मंजरी । “ नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले

स्याज्जटंशुर्कयोर्नेत्रं क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ॥ १७९ ॥

मुखाग्रे क्रोडहलयोः पोत्रं गोत्रं तु नास्ति च ॥

सत्रमाच्छादनं यज्ञे सदा दाने वनेऽपि च ॥ १८० ॥

अजिरं विषये कायेऽयंवरं व्योम्नि वाससि ॥

चक्रं राष्ट्रेऽप्यक्षरं तु मोक्षेऽपि क्षीरमप्सु च ॥ १८१ ॥

स्वर्णेऽपि भूरिचंद्रौ द्वौ द्वारमात्रेऽपि गोपुरम् ॥

गुहादंभौ गवहरे द्वे रहोऽतिकमुपवहरे ॥ १८२ ॥

पुरोऽधिकमुपर्यग्राण्यगारे नगरे पुरम् ॥

द्रुमस्य च ॥ रथे चक्षुषि नद्यां तु नेत्रीं नेतृणि वाच्यवदिति मेदिनी । ” पत्न्यां देहे च क्षेत्रम् । “क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोरिति मेदिनी विश्वप्रकाशौ । इदं शरीरं कौतये क्षेत्रमित्यभिधीयते इति श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ” ॥ १७९ ॥ क्रोडः सूकरः । तस्य हलस्य च मुखाग्रे पोत्रम् । पोत्रं वस्त्रे मुखाग्रे च सूकरस्य हलस्य चेति विश्वः । चकारादोत्रं शैलं कुलेऽपि च ॥ “गोत्रं कुलाख्ययोः । सभावनीये बोधे च काननक्षेत्रवंतमेविति मेदिनी । ” आच्छादनं वस्त्रम् । मदादानं नित्यत्यागः । “अपिशब्दाद्वने कैतवे च सत्रशब्दः ” ॥ १८० ॥ विषये रूपादौ अपि न चत्वरे अजिरम् । “अजिरं ददरे काये विषये प्रांगणेऽनिल इति हैमः । ” व्याख्याकाशः । वाससि वस्त्रे । “अंवरं वाससि व्योम्नि कर्पासे च सुगंधक इति विश्वः । ” अपिशब्दात्सैन्यरथांगयोश्चक्रम् । “चक्रं प्रहरणे गण्डे । कुलालाद्युपकरणे राष्ट्रे सैन्यरथांगयोः । जलावर्ते दंभ इति हैमः । ” अपिशब्दाद्वर्णब्रह्मणोरप्यक्षरम् । “अक्षरं स्यादपवर्गे परमब्रह्मवर्णयोः । गगने धर्मतपसांश्वरे मूलकारण इति हैमः । ” द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्येत इति भगवद्गीतायामक्षरवाच्यः कश्चिन् कूटस्थः पुमान् मनीयते ॥ चकागदुधे क्षीरम् ॥ १८१ ॥ भूरिशब्दश्चंद्रशब्दश्चैतौ द्वौ रातौ स्वर्णेऽपि वर्तते । तत्र स्वर्णे भूतिरूपभेदात् क्षीबम् । “अपिशब्दात् । भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गक इति मेदिनी । ” कर्पूरादौ च चंद्रः । “चंद्रः कर्पूरकापिलसु-

मंदिरं चाथ. राष्ट्रो ऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे ॥ १८३ ॥

दरो ऽस्त्रियां भये श्वभ्रे वज्रो ऽस्त्री हीरके पवौ ॥

तंत्रं प्रधाने सिद्धांते सूत्रवाये परिच्छदे ॥ १८४ ॥

औशीरश्रामरे दंडे ऽप्यौशीरं शयनासने ॥

पुष्करं करिहंस्ताग्रे वाद्यभांडमुखे जले ॥

व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थौषधिविशेषयोः ॥ १८५ ॥

अंतरमवकाशावधिपरिधानांतुर्धिभेदतादर्थ्ये ॥

भांशुस्वर्णवस्त्ररिष्विति मेदिनी । ” न केवलं पूर्वोक्ते किं तु द्वारमात्रे ऽपि गोपुरं ।
 “ गोपुरं द्वारि पूर्वोक्ते कैवर्तमुत्तमं ऽपि चेति मेदिनी ॥ गृहहरस्तु गृहादंभनिकुं-
 जगहनेष्वपीति विश्वः । ” रहो विजनम् । अतिरंजं समीपम् । द्वे उपवहरसंज्ञे
 ॥ १८२ ॥ पुर इत्यादीनि त्रीणि अग्रशब्दवाच्यानि । तत्र पुरेः पुरस्तात् ।
 यथा अग्रगामी । अधिकं यथा । सामं शतम् । उपरि यथा । वृक्षमग्रम् । “ अग्रं
 पुरस्तादुपरि परिमाणे फलस्य च ॥ आलंघने. समूहे च प्राप्ते च स्यात्पुंसकम् ॥
 अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवादति मेदिनी । ” पुरं मंदिरं चेति द्वयम् ।
 गारे गृहे नगरे च वर्तते । गृहोपरिगृहं पुरमिति धरणिः । पुरं द्वारीरे नगरे
 गृहपाटलिपुत्रयोरिति हैमः । मंदिरं नगरे क्लीबमिति मेदिनी । विषये जनपदे
 उपद्रवे मरणादौ च राष्ट्रः । “ स च पुत्रपुंसकः ” ॥ १८३ ॥ श्वभ्रे गते ।
 हीरके मणिभेदे । पवौ भिदुरे । प्रधाने यथा । स्वतंत्रः । सिद्धांते यथा ।
 तांत्रिकः । सूत्रवायपरिच्छदयोश्च तंत्रशब्दः । “ तंत्रं कुटुंबकृत्ये स्यात्सिद्धांते
 चौषधोत्तमं ॥ प्रधाने तंतुवाये च शास्त्रभेदे परिच्छदे ॥ श्रुतिशास्त्रांतरे हेतावु-
 भयार्थप्रयोजने ॥ इति कर्तव्यतायां चेति मेदिनी ” ॥ १८४ ॥ चामर इति
 दंडविशेषणम् । चमरस्यायं चामरस्तत्र । शयनासन्नयोः समुदितयोरौशीरसंज्ञेति
 स्वामी । सुभूतिस्तु पृथगेव व्याख्येयम् । गजशुङ्गादिष्वष्टसु पुष्करम् । वाद्यभांडं
 वादनीयपात्रं तन्मुखे । खड्गफले खड्गमध्ये । पद्मे नलिने । तीर्थविशेषे कुष्ठाख्यौ-
 षधिविशेषे च । “ पुष्करं द्वीपतीर्थाहिखगराज्ञौषधांतरे ॥ तूषास्ये ऽसिफले क्रांटे
 शुङ्गाम्रे खे जले ऽबुज इति हैमः ” ॥ १८५ ॥ अवकाशादिषु त्रयोदशसु अंतर-
 शब्दः । अवकाशे यथा । अंतरे हिमम् । अवधौ यथा । मासांतरे देयम् । परिधाने

छिद्रात्मीयविमाबहिरवसस्मध्येऽतरात्मनि च ॥ १८६ ॥

मुस्तेऽपि पिठरं राजकशेरुष्यपि नागरम् ॥

शार्बरं त्वंधतमसे घातुके भेद्यलिंगकम् ॥ १८७ ॥

गौरोऽरुणे सिते पीते व्रणकार्यप्यरुष्करः ॥

जठरः कठिनेऽपि स्यादधस्तादपि चाधरः ॥ १८८ ॥

अनाकुलेऽपि चैकाग्रो व्यग्रो व्यासक्त आकुले ॥

यथा । अंतरे शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः । अंतर्धौ यथा । पर्वतांतरितो रविः ।
भेदे यथा । अदंतरं सर्षपशैलराजयोः । तादर्थ्ये यथा । त्वदंतरेण ऋणमेतम् ।
छिद्रे यथा । परांतरे प्रहर्तव्यम् । आत्मीये यथा । अयमत्यंतरो मम । विनार्थे
यथा । अंतरेण पुरुषकारमिति । लहिर्यथा । अंतरे चंडालगृहाः । बाह्या इत्यर्थः ।
अवसरे यथा । अंतरंगः सेवकः । मध्ये यथा । आवयोरंतरे जातः पर्वतः ।
अंतरात्मनि यथा । दृष्टोऽतरे ज्योतीरूपः । चकारांसादृश्ये यथा । हकारस्य
घकारोऽतरवमः ॥ १८६ ॥ पिठरश्चन्द्रः मुस्ते मुस्तके । अपिशब्दक्रमस्थाने ।
पिठरः स्थाल्यां ना ह्नीयं मुस्तमंथानदंडयोरिति मेदिनी । राजकशेरु जलजतृणमूलं
“ नागरमोथा इति ख्यातम् । ” नागरं मुस्तके शुंठ्यां विदग्धे नगरोद्भव इति
मेदिनी । अंधतमसे गाढांधकारे । घातुके हिंसे शार्बरशब्दः । “ घातुकेभे
नृलिंगकमित्यपि पाठः । घातुकश्चासाविभश्च तत्र पुल्लिङ्गमित्यर्थः ” ॥ १८७ ॥
“ गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धे चाभिधेयवत् । नाश्वेतंसर्षपे चंद्रे न द्वयोः पद्म-
केसर इति मेदिनी । ” भल्लातकफलेऽप्यरुष्करः । “ अरुष्करो व्रणकृति त्रिषु
भल्लातके पुमानिति मेदिनी । व्रणकार्येऽप्यरुष्कर इत्यपि पाठः । ” उदरेऽपि जठरः ।
“ जठरः कुक्षिवृद्धयोरिति हैमः । ” अधस्तादंनूर्ध्वे ओष्ठेऽपि “ हीनेऽपि
च ” अधरः ॥ १८८ ॥ अनाकुले स्वस्थे । अपिशब्दादेकतानेऽपि । व्यासक्ते
द्विधा व्यापृष्टे । अकुले ह्यनेकार्थन्यस्तचित्ते व्यग्रः । उपर्यादित्रये उत्तरः । उपरि
यथा । इति उत्तरम् । उदीच्ये यथा । नर्मदोत्तरे विक्रमशकः । श्रेष्ठे यथा । मुनि-
पूत्तरो वसिष्ठः । “ उत्तरं प्रतिवाक्ये स्यादूर्ध्वोदीच्योत्तमेऽन्यवत् । उत्तरस्तु
विराटस्य तनये दिशि चोत्तरेति विभः । ” एषामुपर्यादीनां विपर्यये वैपरीत्ये श्रेष्ठे

उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यादमुत्तरः ॥ १८९ ॥

एषां विपर्यये श्रेष्ठे दूरानात्मोत्तमाः पराः ॥

स्वादुप्रियौ तु मधुरौ क्रूरौ कठिननिर्दयौ ॥ १९० ॥

उदारो दातृमहतोरितरस्त्वम्यनीचयोः ॥

मंदस्वच्छंदयोः स्वैरः शुभ्रमुद्दीप्तशुक्लयोः ॥ १९१ ॥

इति रांताः ॥ चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः ॥

दुमप्रभेदमातंगकांडपुष्पाणि पीलवः ॥ १९२ ॥

कृतांतानेहसोः कालश्चतुर्थेऽपि युगे कलिः ॥

स्यात्कुरंगेऽपि कमलः प्रावारेऽपि च कंबलः ॥ १९३ ॥

करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यंगजे स्त्रियाम् ॥

चानुत्तरः । श्रेष्ठे तु ३ विद्यमान उत्तरः श्रेष्ठो यस्मादिति विग्रहः ॥ १८९ ॥

दूरादयस्त्रयः पराः अनात्मा आत्मनोऽन्यः । “परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे क्लीबं तु

केवल इति मेदिनी ।”, रसे च मधुरः । क्रूरस्तु कठिने घोरे नृशंसे त्वभिधेयवदिति

विश्वः ॥ १९० ॥ दक्षिणे चोदारस्त्रिपु । उदारो दातृमहतोर्दक्षिणे चाभिधेयवदिति

कोशांतरात् । नीचः पामरः । स्वच्छंदः स्वाधीनः । प्रदीप्ते शुक्ले च शुभ्रम् । “शुभ्रं

स्यादभ्रके क्लीबमुद्दीप्तशुक्लयोस्त्रिष्विति मेदिनी” ॥ १९१ ॥ इति रांताः ॥ अथ लां-

तानाह । चूडा शिखा । किरीटं मुकुटम् । संयता बद्धा ये च केशास्ते त्रयो मौलयः ।

त्रय इति मौलेः पुंस्त्वसूचनायोक्तम् । “मौलिः किरीटे धम्मिहे चूडायामनपुंस-

कम् । नाऽशोकद्रौ स्त्रियां भूमाविति तु मेदिनी ।” पीलुः पुमान् प्रसूने स्यात्पर-

माणौ मतंगजे । अस्थिखंडे च तालस्य कांडपादपभेदयोरिति मेदिनी । मातंगो

गजः । कांडो बाणः ॥ १९२ ॥ अनेहाः समयः । “कालो मृत्यो महाकाले

समये यमकृष्णयोरिति मेदिनी ।” कलहेऽपि कलिः । “कलिः स्त्री कलिक्वायां

ना शूराजिकलहे युग इति मेदिनी । अपिशब्दात्कमलं मुलिले ताम्रे जलजे व्योम्नि

भेषजे ।” प्रात्रियत इति प्रावारः । सास्त्रायां नागराजेऽपि कृममपि च

कंबलः ॥ १९३ ॥ करो राजदेयभागः । उपहार उपचारः । तत्र बलिः पुंसि ।

“दैत्यप्रभेदे च बलिः ।” प्राण्यंगजे त्वक्संकोचे बलिः स्त्रियाम् । स्थौल्यादित्रये

स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः ॥ १९४ ॥

वातूलः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ॥

भेद्यलिंगः शठे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः ॥ १९५ ॥

मलो ऽस्त्री पापविद्विज्जन्यस्त्री शूलं रुगायुधम् ॥

शंकावपि द्वयोः कीलः पालिः रुयश्चकपंक्तिषु ॥ १९६ ॥

कला शिल्पे कालभेदे ऽप्याली सख्यावली अपि ॥

अब्ध्यंबुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ॥ १९७ ॥

बलम् । “बलं गंधरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोरिति मेदिनी ।” काले हला-
युधे च बलो ना पुमान् । “बलिस्तु बलिनि कांके दैत्यभेदे हलायुध इति हैमः”
॥ १९४ ॥ कारणायां वातसमूहे । वातविकारासहे प्राणिनि वातूलस्त्रिषु । “वातूलो
वातुलो ऽपि स्यादिति द्विरूपकोशात् नहस्वमध्या ऽपि ।” शठे व्यालो वाच्यलिंगः ।
दुष्टगजे सिंहे ऽपि च व्यालः ॥ १९५ ॥ विट् पिष्टः । किट्टं स्वेदादिजन्यं
मलम् । “कृपणे च विशेष्यलिंगम् । शूलो ऽस्त्री रोग आधुधे । मृत्युकेतनयोगे-
स्त्विति मेदिनी ।” शंकौ लोहादिमयकीलके । अपिंशब्दाज्ज्वालायामपि कीलः ।
स्त्रियां तु कीला । “कीलो ऽग्नितेजसि । कफोणिस्तंभयोः शंकाविति तु हैमः ।”
पालिः स्त्रीलिंगा । अतः पाली च । अश्रिधारा कोणो वा । अंक उत्संगः चिन्हं
वा । पंक्तिः श्रेणिः । “पालिः कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पंक्तिचिन्हयोरित्यजयः ।
सश्मश्रुयुवती पालिः पंक्तिः कर्णलतापि चेति त्रिकांडशेषः । पालिः कर्णलताग्रे
ऽश्रौ पञ्चावकप्रभेदयोः । छात्रादिदेगे स्त्री पाली यूकासश्मश्रुयोषितोरिति मेदिनी”
॥ १९६ ॥ शिल्पे गीतवाद्यादिनैपुण्ये । कालभेदे त्रिंशत्काष्ठात्मके काले कला ।
“अपिना कला स्यान्मूलवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशे च चंद्रस्य
कलनाकालमानयोरिति मेदिनी ।” सख्यां पंक्तौ बालिः । आलिर्विशदाशये । त्रिषु
स्त्रियां वयस्यायां सेतौ पंक्तौ च कीर्तितेति मेदिनी । अब्ध्यंबुविकृतौ चंद्रोदयादिना
जलधिर्बलवृद्धौ काले मर्यादायां च वेला । “वेला काले च जलधेस्तीरनारिवि-
कारयोः । अक्लिष्टमरणे रोगे सीम्नि वाचि बुधस्त्रियाम् । भोजने ऽपीश्वराणां स्यादिति
विश्वप्रकाशः” ॥ १९७ ॥ कृच्छिकाः ताराः । बहुत्वात् बहुत्वम् । गावो धेनवो

बहुलाः कृत्तिका गावो बहुलोऽमौ शितौ त्रिषु ॥

लीलाविलासक्रिययोरुपला शर्करापि च ॥ १९८ ॥

शोणितं भस्म कीलालं मूलमाद्ये शिफाभयोः ॥

जालं समूह आनाथगवाक्षक्षारकेष्वपि ॥ १९९ ॥

शीलं स्वभावे सदृत्ते सस्ये हेतुकृते फलम् ॥

छदिर्नेत्ररुजोः क्लीबं समूहे पटलं न ना ॥ २०० ॥

अधःस्वरूपयोरर्क्षा तलं स्याच्चाभिषे पलम् ॥

बहुलाख्याः । अमौ च बहुलः पुंसि । शितौ कृष्णवर्णे त्रिषु । “बहुला नीलि-
कायां स्यादेलायां गवि योषिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भूम्नि जिहायसि त्रपुंसकम् ।
पुंस्यमौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोरिति मेदिनी ।” विलासे क्रियायां च
लीला । “लीलां विदुः केलिविलासखेलाशृंगारभावप्रभवक्रियस्विति विश्वप्रकाशः ।”
शर्कराः सिकताः खंडविकृतिर्वा । अश्मनि पुंसि । उपलः प्रस्तरे रत्ने शर्करायां
स्मृतोपला ॥ १९८ ॥ शोणिते रक्ते अभस्मि जले च कीलालं नम । आद्ये
शिफायः वृक्षजटायां भे नक्षत्रविशेषे मूलम् । आद्ये यथा । मूलप्रकृतिः । “मूलं
प्रार्थानयोरुडौ । विकुंजशिंफयोः स्त्रीये शिलायां च वशीकृतौ । प्रतिष्ठायामिति
हैमः ।” अर्थयोगिति पाठे मूलं धनम् । समूहो जालम् । यथा जनजालम् ।
आनाथः शणसूत्रादिकृतो रज्जुसंघः । गवाक्षो वात्सयनम् । क्षारको स्फुटक-
लिका । एतेषु जालम् । “दंभे ऽपि जालम्” ॥ १९९-॥ स्वभावे प्रकृतौ
सदृत्ते सञ्चरिते शीलम् । सस्ये वृक्षादीनां फले सस्यमित्युक्ते हेतुकृते हेतुना
साधिते । यथा यागस्य फलं स्वर्गः । बाणाग्रे ऽपि फलम् । “फलं हेतुकृते ज्ञातीफले
फलकसस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोरिति हैमः ।” छदिश्च
नेत्ररुक्च छदिर्नेत्ररुजौ तयोः । छदिषि गृहाच्छादने । समूहे न नेत्युक्ते पटलं पटलेति
च । “अथ पटलं पिटके च परिच्छदे । छदिर्दुष्प्रोगतिलके क्लीबं वृन्दे पुनर्न नेति
मेदिनी” ॥ २०० ॥ अधो यथा । रसातलम् । स्वरूपे यथा । वक्षस्तलम् ।
तलं स्वरूपाधरयोः खड्गमुष्टिचपेटयोरिति । “तलं स्वरूपेऽनूध्वे ऽस्त्री क्लीबं ज्या-
घातवारणे । कानने कार्यबीजे च पुंसि तलमहीरुहे । चपेटे च त्सरौ तंत्रीघाते
सव्येन पाणिनेति मेदिनी ।” पलमुन्मानमांसयोरिति रुद्रः । और्वानले वाडवामौ ।

और्वानले ऽपि पातालं चैलं वस्त्रे ऽधमे त्रिषु ॥ २०१ ॥

कुंकूलं शंकुभिः कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुषानले ॥

निर्णीते केवलमिति त्रिलिंगं त्वेककृत्स्नयोः ॥ २०२ ॥

पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु ॥

प्रवालमंकुरे ऽप्यस्त्री त्रिषु स्थूलं जडे ऽपि च ॥ २०३ ॥

करालो दंतुरे तुंगे चारौ दक्षे च पेशलः ॥

मूर्खे ऽर्भके ऽपि बालः स्याल्लोलश्चलसतृष्णयोः ॥ २०४ ॥

इति लांताः ॥ दवदावौ वनारण्यवन्ही जन्महरौ भवौ ॥

मंत्री सहायः सन्निवौ पतिशाखिनरा धवाः ॥ २०५ ॥

अवस्रः शैलमेषार्का आज्ञावहानाध्वरा हवाः ॥

“विवरे पातालम् ।” पातालं नागलोके स्याद्विवरे वाङ्मयानले । वस्त्रे चैलं क्लीबं
अधमे त्रिषु । स्त्रीत्वे तु चैली । “त्रेलमित्यपि पाठः” ॥ २०१ ॥ शंकुभिः कीर्णे
कीलैर्व्योम्ने श्वभ्रे गते कुंकूलम् । तुषामौ कुंकूलः । निर्णीते निश्चिते यथा । केवलं
मूर्खः । एकस्मिन्यथा । केवलोऽयं व्रजति । कृत्स्ने यथा । केवला भिक्षवः । स्त्रीलिंगे
केवली । “केवलः कुहने पुमानिति मेदिनी” ॥ २०२ ॥ पर्याप्तिः सामर्थ्यं ।
शिक्षिते कुशलं त्रिषु । यथा कुशला कुलवधूः । प्रवालो ऽस्त्री क्लिप्तलयं वीणादंडे
च विद्रुम इति मेदिनी । स्थूलं पीवरे ऽपि त्रिषु । “स्थूलं कूटे ऽथ निष्प्रज्ञे पीवरे
चान्यलिंगक इति मेदिनी” ॥ २०३ ॥ दंतुरे उन्नतहंतयुक्ते । यथा दंष्ट्राकरालः ।
तुंगे उन्नते । “करालो दंतुरे तुंगे भीषणे चाभिभेयवन् । स सर्जरसतैले ना क्लीबं
कृष्णकुटेरक इति मेदिनी” चारुदक्षयोः पेशलः । “बालो ऽज्ञे ऽश्वे भपुच्छयोः । शिशौ
ज्हीबेरकचयोरिति हैमः ।” सतृष्णः साकांक्षः ॥ २०४ ॥ इति लांताः ॥ अथ वां-
तानाह । वनं काननम् । अरण्यवन्हीः वनाग्निः । तत्र वांतौ दवदावौ । भवः क्षेमे च
संस्परे सत्तायां प्राप्तजन्मनोरिति मेदिनी । मंत्री प्रधानम् । सहायः सखा एतयोरर्थे
सन्निवौ । पतिर्भर्ता । शाखी वृक्षभेदः । नरो मनुष्यः एते धवाः । “धवो धूर्ते नरे
पतौ । द्रुमैद इति हैमः” ॥ २०५ ॥ “अविर्नाथे रवौ मेषे शैले मूषिककंबल
इति मेदिनी ।” आज्ञादयस्त्रयो हवर्षज्ञाः । आवहानं हूतिः । अध्वरो यज्ञः ।

भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०६ ॥

स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ॥

अविश्वासेऽपन्हवेऽपि निकृतावपि निहवः ॥ २०७ ॥

उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसरे महः उत्सवः ॥

अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २०८ ॥

स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये ॥

शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशवो मृतः ॥ २०९ ॥

ध्रुवो भभेदे क्लीबं तु निश्चिते शांश्चते त्रिषु ॥

स्रो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्रोऽस्त्रियां धने ॥ २१० ॥

सत्तादिषट्के भावः । सत्तायां यथा । घटभावः पटभावः । आत्मनि यथा । स्वभावं भावयेद्योगी । “क्रियलीलापदार्थेषु विभूतिबुधजंतुषु गत्यादौ च भावः । केचित् सत्तास्थाने स्वत्वमिति पठन्ति” ॥ २०६ ॥ उत्पादे उत्पत्तौ । गर्भमोचने प्रसूतौ प्रसवः । “अपत्ये च प्रसवः” अपह्नवे अपलापे । निकृतां शाठ्ये ॥ २०७ ॥ उत्सेक उद्गतिः । अमर्षः कौपः । इच्छायाः प्रसरो वेगः । महः क्षण आनंदावसर इति यावत् । एतेषु उत्सवः । सतां मतेर्ज्ञानस्य निश्चये यथा । महानुभावा इति । “भावसूचने चानुभावः” ॥ २०८ ॥ आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानाय यत्स्थानम् । “यश्च जन्महेतुस्तत्र प्रभवः । जन्महेतुः पित्रादिः । स्थानं ग्रन्था । गंगाप्रभवो हिमवान् । गंगाज्ञानस्य प्रथमस्थानं हिमवानित्यर्थः । जन्ममूलमपि प्रभवः । यथा वाल्मीकिः काव्यप्रभवः ।” प्रभवो जन्ममूले स्याज्जन्महेतौ पराक्रमे । ज्ञानस्य चादिमस्थान इति मेदिनी । शूद्रायां विप्राज्जाते तनये शस्त्रे परश्वधार्य्ये पारशवः । पारशवः पुमानित्यपि पाठांतरम् ॥ २०९ ॥ भभेदे नक्षत्रविशेषे ध्रुवः पुंसि । निश्चिते अवधारिते ध्रुवं क्लीबम् । यथा ध्रुवं मूर्खः । शांश्चते नित्ये ध्रुवस्त्रिषु । यथा जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य चेति । “ध्रुवः शंकौ हरे विष्णौ वटे चोत्तानपादजे । वसुयोगभिदोः पुंसि क्लीबं निश्चिततर्कयोरिति मेदिनी ।” अतौ स- गोत्रे आत्मनि क्षेत्रज्ञे स्वः पुंसि । आत्मीये स्वसंबन्धिनि । “स्वं त्रिलिंगम् । धनेस्वः पुन्नपुंसके” ॥ २१० ॥ क्लीकट्यां यो वस्त्रस्य बंधस्तत्र । पणिपणे “राज्यपुत्रादेर्बंधके ।

स्त्रीकट्टीकस्त्रबंधे ऽपि नीवी-परिपणे ऽपि च ॥ .

शिवा गौरीफेरवयोर्द्वंद्वं कलहयुग्मयोः ॥ २११ ॥

द्रव्यासुव्यवसायेषु स्त्वमस्त्री तु जंतुषु ॥

क्लीबं नपुंसकं षंडे वाच्यलिंगमविक्रमे ॥ २१२ ॥

इति वांताः ॥ द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ द्वौ चराभिमरौ स्पशौ ॥

द्वौ सशी पुंजमेषाद्यौ द्वौ वंशौ कुलमस्करो ॥ २१३ ॥

रहःप्रकाशौ वीकाशौ निर्वेशो भृतिभोगयोः ॥

कृतांते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु ॥ २१४ ॥

अपिना ” कर्णिकां मूलधने नीवी । “नीवी स्त्री कटिवस्त्रबंधने । मूलद्रव्ये परिपण इति हैमः । ” फेरवः सृगालः । “ शिवा झाटामलोमयोः । किरौ शम्पां पथ्याथा-त्रयोरिति हेमचंद्रः । ” युग्मे द्वये । “ द्वंद्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुग्मयोरिति विश्वः ” ॥ २११ ॥ द्रव्ये वस्तुनि । असुषु प्राणेषु । व्यावसाये वीर्यातिशये । यथा सत्ववान् । जंतुषु स्त्वमस्त्रियाम् । “ सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्तं व्यवसायस्वभावयोः । पिशाचादाव्रात्मभावे बले प्राणेषु जंतुष्विति हेमचंद्रः । षंडे तृतीयप्रकृतौ क्लीबमिति वकारांतं नाम नपुंसकं नपुंसकलिंगे । ” अविक्रमे ऽलसे क्लीबो “ वाच्यलिंगः । ” ब्रह्मयोः सार्वण्यादस्यात्र पाठः । “ अस्त्री नपुंसके क्लीबं वाच्यलिंगमविक्रम इति रुद्रः ॥ क्लीबो ऽपौरुषषंडयोरिति हैमः । क्लीबं स्यात्षंडके न स्त्री वाच्यलिंगस्त्वविक्रम इति मेदिनी ” ॥ २१२ ॥ इति वांताः ॥ अथ शांतानाह ॥ मनुजो मनुष्यः । “ विट् स्मृतो वैश्यमनुजप्रवेशेषु मनीषिभिरिति विश्वः । ” चरो गूढपुरुषः । अभिमरो युद्धं तत्र स्पशौ ऽदंतः ॥ आद्यशब्दादृषभादिराप राशिः । मस्करो वेणुः । “ वंशः संघे ऽन्वये वेणौ पृष्ठाद्यवयवे ऽपि चेति हैमः ” ॥ २१३ ॥ रहो विजृम्भः । “ विकाश इत्यपि । विकाशो रहसि व्यक्त इति हैमः । ” भृतिर्वैतर्क्यम् । “ भोग उपभोगः । मूर्छने च निर्वेशः । ” कृतांतो यमः । क्षुद्रः कृपणः । कर्षकः कृषीवलः । “ कीनाशः कर्षकक्षुद्रोपांशुघातिषु वाच्यवत् । यमे नेति मेदिनी ” ॥ २१४ ॥ पदे व्याजे । अपदेशः स्मृतो लक्ष्ये निमित्त

पदे लक्ष्ये निमित्ते ऽपदेशः, स्यात्कुंशमप्यु च ॥

दशाः ऽवस्थानेकविधाप्याशा तृष्णापि चायंता ॥ २१५ ॥

वशा स्त्री करिणी च स्यात् कुंशे ज्ञाने ज्ञातरि त्रिष्टु ॥

स्यात्कर्कशः साहसिकः कंठेरामसृणावपि ॥ २१६ ॥

प्रकाशो ऽतिप्रसिद्धे ऽपि शिशावज्ञे च बालिशः ॥

कोशो ऽस्त्री कुङ्कुले खड्गपिधाने ऽर्थौघदिव्ययोः ॥ २१७ ॥

इति शांताः ॥ सुरमत्स्यावनिमिषौ पुरुषावात्ममानवौ ॥

काकमत्स्यात्खगौ ध्वाक्षौ कक्षौ तु तृणवीरुधौ ॥ २१८ ॥

अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ प्रैषः प्रेषणमर्दने ॥

व्याजयोरपीति विश्वः । कुशो रामसुते दर्भे । “योक्ते द्वीपे च” पुंसि । जले
ह्रीवम् । अनेकविधवाल्यादिरूपा दशा । अपिशब्दाद्द्वन्वांते ऽपि दशाः स्त्रियां बहुत्वे ।
दशा वर्ताववस्थायां वस्त्रांते व्युद्देशा अपि । आयता दीर्घा या तृष्णा स्पृहा सा
आशा चकाराद्दिगप्यग्ना ॥ २१५ ॥ योषाहंस्तिन्योर्वशा । “वशां बंध्यासुता-
योषास्त्रीगंवीकरिण्येषु चेति मेदिनी ।” ज्ञाने बुद्धौ । दक्षु स्त्रियां दर्शने ज्ञेत्रे
बुद्धौ च त्रिषु वीक्षक इति मेदिनी । साहसिको विवेकरहितः । अमसृणो
दुःस्पर्शः । “कर्कशः परुषे कूरे कृपणे निर्दये दृढे । इक्षौ साहसिके कासम-
र्द्धकापिल्ययोरपीति विश्वः ” ॥ २१६ ॥ अपिशब्दाद्वातपे ऽमि प्रकाशः । प्रकाशो-
ऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रहासावपयोः स्फुट इति विश्वः । कुङ्कुलं मुकुले । खड्गस्य
पिधाने आच्छादने । अर्थौघे धनसमूहे । दिव्ये शपथभेदे कोशः कोषश्च । नाशः क्षये
तिरोधाने जीवितेशः प्रिये यमे ॥ नृशंसखड्गौ निखिशावंशुः सूर्याश्वः करः ॥ १ ॥
आश्वाख्यशालिशीघ्रार्थे पाशो बंधनशस्त्रयोरिति सार्धश्लोकद्वयं पुस्तकांतरे क्षेपकं द-
श्यते ॥ २१७ ॥ इति शांताः ॥ अथ शांतानीह । सुरमत्स्यावुभौ अनिमिषौ स्तः ।
आत्मा क्षेत्रज्ञः । “पुरुषश्चात्मनि नरे पुत्रागे चेति हेमचंद्रः ।” मत्स्यमत्ति खादन्ति म-
त्स्यात् यो बकादिः खगः सच ध्वाक्षः । “ध्वाक्षस्तु काकबकयोस्तर्कुदे भिक्षुके गृह
इति विश्वप्रकाशः । कार्पासबीजनिष्कासनयंत्रं तर्कुटम् ।” वीरुलता । “कक्षो
वीरुधि दोर्मूले कच्छे शुष्कतृणे वन इति हैमः ” ॥ २१८ ॥ प्रग्रहे ऽश्वादि-
रज्जौ । रश्मौ किरणे । मर्दनं पीडा । प्रैषः प्रेषणपीडयोरिति । “प्रैषः स्यात्प्रे-

पक्षः सहाये ऽप्युष्णीषः शिरोवेष्टकिरीटयोः ॥ २१९ ॥

शुक्ले भूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः ॥

द्यूते ऽक्षे शारिफलके ऽप्याकर्षो ऽथाक्षमिन्द्रिये ॥ २२० ॥

ना द्यूतांगे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिंदुमे ॥

कर्षवार्ता करीषाग्निः कर्षूः कुल्याभिधायिनी ॥ २२१ ॥

पुंभावे तत्क्रियायां च पौरुषं विषमं सु च ॥

उपादाने ऽप्यामिषं स्यादपराधे ऽपि किल्मिषम् ॥ २२२ ॥

षणे क्लेशे मर्दनोन्मादयोरपीति विश्वः । ” अपिशब्दान्मासार्धादौ पक्षः । “ पक्षो मासाद्धके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः । चुह्रीरंध्रे पतत्रे च वाजकुंजरपार्श्वयोरिति मेदिनी । ” वल्लकृतं शिरसो वेष्टनं शिरोवेष्टः । किरीटं मुकुटम् । “ उष्णीषं लक्षणांतरे । शिखेवेष्टे किरीटे स्यादिति हैमः ” ॥ २१९ ॥ शुक्लं लातीति शुक्लो वृषणः । भूषिके उंदुरे सुकृते धर्मे । “ वृषो गव्याखुधर्मयोः ॥ पुंराशिभेदयोः शृंग्यां वासके शुक्ले ऽपि च ॥ श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थे चेति हैमः । ” द्यूतादित्रये आकर्षः । अक्षे पाशके । शारिफलकं शारीणां द्यूतोपकरणानां फलकं पीठिका । “ ना कर्षो द्यूत इन्द्रिये ॥ पाशे शारिफले चैव कोट्टाभ्यासवस्तुनि । आकर्षणे ऽपि पुंसि स्यादिति मेदिनी । ” इन्द्रिये ऽक्षं क्लीबम् । “ अक्षं सौवर्चले तुल्ये हृष्टिके इति हैमः । अक्षो ज्ञातार्थ-
शकटष्यवहारेषु पाशके ॥ रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे विभीतकतरावपि ॥ चक्रे कर्षे पुमानिति मेदिनी । ” द्यूतांगादौ पुंसि ॥ २२० ॥ द्यूतांगे पाशके । कर्षे मान-
भेदे । चक्रे रथावयवे । कलिंदुमे विभीतके । वार्ता जीविका । करीषाग्निः शुष्कगोमयानलः । करीषाग्निः पुमान्कर्षः कुल्यायामपि च स्त्रियाम् । कुल्या नदीभेदः ॥ २२१ ॥ पुंभावे पुरुषस्य भावे तत्क्रियायां पुरुषस्य कर्मणि पौरुषम् । “ पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्वविस्तृतदोः पाणिनृमाने त्वभिधे-
यर्वादिति मेदिनी । ” चकांगद्वारले ऽपि विषम् । उपादाने उत्क्रोचे ऽप्यामिषम् । “ आमिषं पुत्रपुंसकम् । भोग्यवस्तुनि संभोगेऽप्युत्क्रोचे पलले ऽपि चेति मेदिनी । ” पापे ऽपि किल्मिषं “ रोगे ऽपि च ” ॥ २२२ ॥ वृष्टौ मेघवर्षणे । लीकं धत्ते

स्यादृष्टौ लोकधात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियम् ॥

प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा भिक्षा सेवार्थना भृतिः ॥ २२३ ॥

त्विट् शोभापि त्रिष्टु परं व्यक्षं कात्स्न्यनिकृष्टयोः ॥

प्रत्यक्षे ऽधिकृते ऽध्यक्षो रुक्षस्त्वप्रेम्पयचिक्कणे ॥ २२४ ॥

इति पांताः ॥ रविश्चेतच्छदौ हंसौ सूर्यवन्ही विभावसू ॥

वत्सौ तर्णकवर्षौ द्वौ सारंगाश्च दिवौकसः ॥ २२५ ॥

शृंगारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ॥

पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे ॥ २२६ ॥

लोकधातुर्जबुद्धीपस्तस्यांशे भारतादिखण्डे । वत्सरे ऽब्दे वर्षशब्दः स्यात् । नृत्ये-
क्षणं प्रज्ञा चेति द्वयं प्रेक्षासंज्ञम् । “प्रेक्षा धोरीक्षणं नृत्तमिति हैमादीक्षणं
नृत्यं चेति पृथगपि ।” अर्थना याच्या । भृतिर्वेतनम् । “भिक्षितवस्तुनि च
भिक्षा” ॥ २२३ ॥ अपिशब्दात्कांतौ वाचि रुचौ त्विट् स्त्रीति रभसः । परे
वक्ष्यमाणान्नयः शब्दास्त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । कात्स्न्यं साकल्यं । निकृष्टे
ऽधमे । परशुरामो ऽपि न्यक्षः । न्यक्षः परशुरामे स्यात् न्यक्षः कात्स्न्यनिकृष्टयोः रिति
कोशांतरात् । “नियतानि अक्षाणि दृषीकाणि यस्मिन् न्यक्षः ।” प्रत्यक्षे साक्षा-
त्प्रमिते अधिकृते नियुक्ते ऽध्यक्षः । “अधिकृतान्यक्षाण्यस्याध्यक्षः ।” अप्रेम्णि स्नेहा-
भावे । अचिक्कणे अमसृणे ॥ २२४ ॥ इति पांताः ॥ अथ सांतानाह । श्वेतच्छदो विहग-
भेदः । “हंसः स्यान्माभसौकसि । निर्लोभनृपविष्ण्वर्कपरमात्मन्यमत्सरे । योगिभेदे
मन्त्रभेदे शरीरमरुदंतर इति मेदिनी ।” तर्णको गोवत्सः । “वत्सः पुत्रादिवर्षयोः ।
तर्णके नोरसि क्लीबमिति मेदिनी ।” सारंगाश्चातकाः । देवा अपि दिवौकसः ।
“दिवोकाश्च द्विवौकाश्च पुंसि देवे च चातक इति स्मिरूपकोशः” ॥ २२५ ॥
शृंगारादौ शृंगारवीरकरुणादौ नन्नविधे । विषे गरले । वीर्ये तेजसि । गुणे स्वाद्वम्लादौ ।
रागे द्रवे रसशब्दः स्यात् । यथा रागे । रसिको बुवा । “रसो गंधरसे जले । शृंगारादौ
विषे वीर्ये तित्तादौ द्रवरागयोः । देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमानिति मेदिनी ।”
उत्तंसश्चावतंसश्चेति सांतद्वयं कर्णपूरे कर्णाभरणविशेषे शेखरे शिरोभूषणे च
वर्तते ॥ २२६ ॥ देवभेदे यथा । अष्टौ वंस्तः । धनरत्नयोर्वसु क्लीबम् । “वसुर्ना

देवभेदे ऽनले रश्मौ वसु रत्ने धने वसु ॥

विष्णौ च वेधाः स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः ॥ २२७ ॥

लालसे प्रार्थनौत्सुक्यैर्हिंसा चौर्यादिकर्म च ॥

प्रसूरश्चापि भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥ २२८ ॥

ज्वालाभासौ न पुंसर्चिज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु ॥

पापापराधशोरागः खगबाल्यादिनोर्वयः ॥ २२९ ॥

तेजःपुरीषयोर्वर्चो महस्तूत्सवतेजसोः ॥

रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे राहौ ध्वांते गुणे तमः ॥ २३० ॥

देवभेदाग्निभायेऽक्षकसजसु । क्लीबं वृद्धयोषधे श्यालरैरन्नमधुरे त्रिविविति मेदिनी ।
 चकाराद्विरिञ्चे ऽपि वेधाः । “वेधा धातृज्ञविष्णुष्विति हैमः ।” हितस्याशंसा
 हिताशंसा । अहेः सर्पस्य दंष्ट्रा च तस्योराशीरिति सातं नाम वर्तते । “तत्स्त्रियाम् ।”
 आशीरुगदंष्ट्रायां प्रियवाक्याभिलाषयोरिति कोशांतरम् ॥ २२७ ॥ प्रार्थना
 याच्ञा । औत्सुक्यमुद्युक्तता । उभे लालसे । “तृष्णातिरेके च लालसा । लालसौ-
 त्सुक्यतृष्णातिरेक्याच्ञासु त्व द्वयोरिति मेदिनी ।” चंशब्दाद्वधे ऽपि हिंसा आदिना
 वृत्तिनाशादिकर्म । अर्धौ वडवा । जनन्यामपि प्रसूः । “प्रसूरश्चाजनन्योश्च कंद-
 लीवीरुधोः स्त्रियामिति मेदिनी ।” रोदसी रोदस्यौ इति सातद्विवचनांते
 स्यातामेकयोक्त्या भूमिद्यावौ द्वे अप्युच्येते । पृथगपि प्रयोगोऽस्ति । यदुक्तम् । रोदश्च
 रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयोगे ऽप्यनयो रोदस्यावपि रोदसी इति ।
 “रोदसीत्यव्ययमप्यस्ति । यदुक्तम् । द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति
 चेति ” ॥ २२८ ॥ ज्वालायां भासि च दीप्तौ आर्चिः । भादित्रये ज्योतिः । भं
 नक्षत्रम् । द्योक्तः प्रकाशः । दृष्टिः कनीनिकामध्यभागः । “अग्नौ दिवाकरे च
 ज्योतिः पुंसि ।” आगः पापे ऽपराधे च । “आगः स्यादेनोवदधे मंताविति हैमः ।”
 आदिना यौवनादि वयः ॥ २२९ ॥ पुरीषं गूढम् । “वर्चो नपुंसकं रूपे
 विष्टायामपि तजस्ति । पुंसि चंद्रस्य तनय इति मेदिनी ।” उत्सवे तेजसि च
 महः । “गुणे गुणभेदे ।” स्त्रीणां पुष्पे आर्तवे च “रेणुपरागयोश्च रजः ।
 अदंतो ऽप्ययम् । रजो ऽयं रजसा सार्धे स्त्रीपुष्पगुणधूलिज्विलजयः ।” रावहादि-
 त्रये च तमः । “पापं शोके च ” ॥ २३० ॥ पद्ये गायत्र्यादिवृत्ते । अभिलाषे

छंदः पद्ये ऽभिलाषे च तपः कृच्छ्रादिकर्म च ॥

सहो बलं सहा मार्गो नभः खं श्रावणो नमाः ॥ २३१ ॥

ओकः सद्भाश्रयश्रौकाः पयुः शीरं पयो ऽबु च ॥

ओजो दीप्तौ बले स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये ॥ २३२ ॥

तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रे ऽप्यतस्त्रिषु ॥

विद्वान् विदंश्च बीभत्सो हिंस्रो ऽप्यतिशये त्वमी ॥ २३३ ॥

वृद्धप्रशस्यो ज्यायान् कनीयांस्तु युवाल्पयोः ॥

वरीयांस्तूरुवरयोः सांधीयान्साधुबाढयोः ॥ २३४ ॥

इति सांताः ॥ दले ऽपि बर्हं निर्बधोपरामार्कादग्रे ग्रहाः ॥

इच्छायाम् । “छंदः पद्ये च वेदे च स्वैराचाराभिलाषयोरिति मेदिनी ।” कृच्छं
सांतपनादिघ्नतम् । आदिना चांद्रायणादि । तपो लोकांतरे ऽपि च । “धर्मे च
तपः ।” बले सहः क्लीबम् । मार्गो मार्गशीर्षः । अत्र पुंसि । “सहो बले ज्यो-
तिषि च पुंसि हेमंतमार्गधोरिति कोशांतरम् ।” खमाकाशः । तत्र नभः क्लीबे ।
श्रावणे पुंसि । “नभो व्योम्नि नभो घ्राणे विसतंतौ पतद्गृहे । प्रावृषि श्रावणे इति
हैमः” ॥ २३१ ॥ सद्य गृहम् । “ओकः अदंतो ऽप्ययम् । ओक उचः कः इति
निपातनात् ।” आश्रय आश्रयमात्रम् । “ओकस्त्वाश्रयमात्रे स्यादिति हैमः ।
ओजो दीप्तिप्रकाशयोः । अवष्टम्भे बले धातुतेजसीति हैमः ।” इन्द्रियनदीवेगयोः
स्रोतः ॥ २३२ ॥ प्रभावादित्युक्ते तेजः । “तेजस्त्वद्धेतुसोर्बले । नवनीते
प्रभावे ऽप्राविति हैमः ।” अतः परं सांतसमाप्तिपर्यंतं वाच्यलिङ्गाः । विद्वन् ज्ञाता ।
चकारादात्मज्ञो ऽपि विद्वान् । विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पंडिते चाभिधेयवदिति विश्वः ।
हिंसे क्रूरे । अपिशब्दाद्रसभेदे ऽपि बीभत्सः । “बीभत्सो विकृते क्रूरे रसे पार्थे-
ऽवृणात्मनीति हैमः” ॥ २३३ ॥ अमी कथ्यमाण ज्ञायआदयः सांधीयः पर्यताः
ज्ञाता वृद्धादीनां बाढपर्यतानां अतिशये ज्ञेयाः । अतिशयेन वृद्धे प्रशस्ये स्तुत्ये च
ज्यायान् । अतिशयितयोर्युवाल्पयोः कनीयान् । ऊरुर्महान् वरः श्रेष्ठस्त्योरतिशयित-
योर्वरीयान् । अतिशयेन साधुः सांधीयन् । अतिशयितं बाढं सांधीयः । अतिशयने ऽर्थे
। इष्टनीयसुन्भ्यां इमे शब्दाः साधवः ॥ २३४ ॥ इति सांताः ॥ अथ हांतानाह । दले
पत्रे अपिशब्दात्पिच्छे ऽपि बर्हम् । “बर्हं तणैपरिवारे कलापे इति हैमः ।” निर्बधी-

द्वार्यापीडेः काथरसे निर्व्यूहो नागदंतके ॥ २३५ ॥

तुलासूत्रे ऽश्वादिरश्मौ प्रग्रहः प्रग्रहो ऽपि च ॥

पत्नीपरिजनादानमूलक्षपाः परिग्रहाः ॥ २३६ ॥

दारेषु च गृहाः श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः ॥

व्यूहो वृंदे ऽप्यहिर्वृत्रे ऽप्यग्नीद्वर्कास्तमोऽपहाः ॥ २३७ ॥

परिच्छेदे नृपार्हेऽर्थे परिवर्हो ॥ इति हांताः ॥ ऽव्ययाः परे ॥

आङ्गीषदर्थे ऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे ॥ २३८ ॥

दयो ग्रहाः । निर्बध आग्रहविशेषः उपरागश्चंद्रार्कग्रहणम् । ग्रहो निग्रहनिर्बधग्रहणेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च संहिकेयोपरागयोरिति विश्वः ॥ द्वारि द्वारे । आपीडे शेखरे । काथरसे कथितद्रव्यरस । नागदंतके गृहादिभित्तिस्थकीलद्वये निर्व्यूहः ॥ २३५ ॥ इस्ते धृष्ट्वा तुलया द्रव्यमुन्मीयते तत्तुलासूत्रं तत्र । अश्ववृषादिरश्मौ च प्रग्रहप्रग्रहौ । “प्रग्रहः स्यात्तुलासूत्रे वृषादीनां च बंधी ॥ प्रग्रहः किरणे भुजे ॥ तुलासूत्रे ऽश्वादिरश्मौ सुवर्णे हरिपादपे । बंधे बंधामिति हैमः ।” परिजनः परिवारः । आदानं स्वीकारः । “परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरपि शपथ परिवारे च राहुदक्षस्थभास्कर इत्यजयः” ॥ २३६ ॥ दारेषु पत्न्याम् । चकारात्सद्यनि गृहाः पुंभूम्नि । या वरस्त्री उत्तमा स्त्री तस्याः श्रोण्यां कट्यामारोहः । यथा वरारोहा । अपिशब्दादवरोहे गजारोहे च । “आरोहो दैर्घ्य उच्छ्राये स्त्रीकट्यां मानभिद्यपि । आरोहणे गजारोहे इति हेसंचंद्रः ।” अपिशब्दाद्व्यूहः स्याद्वलविन्यासे । अहिर्वृत्रासुरे सर्पे “निर्माणतर्कयोश्च ।” वह्निचंद्रसूर्यास्तमोपहाः । “जिने च तमोपहः ॥ २३७ ॥ नृपार्हेऽर्थे राजयोग्यद्रव्ये सितच्छादौ । परिवर्हस्तु राजार्हस्तुन्यपि परिच्छद इति । “परिवर्हः परिवारः ।” परे ऽत ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणा आङ्गीषदशब्दा अव्यया उच्यन्ते । अव्ययलक्षणं तु । सदृशं त्रिषु हिंशेषु सर्वासु च विभक्तिषु ॥ वचनेषु च रावेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति । तेषामत्र वर्गे ऋपन्यासस्तु पूर्ववन्नानार्थत्वान् । इति हांताः ॥ आङ्गित्यव्ययं ईषदर्थदिबतुके । तस्य उक्तारो ऽनुबंधः । ईषदर्थे यथा । आपिगलः ईषत्पिगल इत्यर्थः । अभिव्याप्तौ यथा । आसत्यलोकादापातालात् । सीमार्थे यथा । आसमुद्रं राजदंडः । धातुयोगजे क्रियायोगजे ऽर्थे यथा । आहरति “आक्रामनीत्यादि” ॥ २३८ ॥

आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्ये ऽप्यास्तु स्यात्कोपपीडयोः ॥ २३८ ॥

पापकुत्सेषदर्शे कु भिद् निर्भर्त्सन्निन्दयोः ॥ २३९ ॥

चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये ॥

स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ प्रकर्षे लङ्घने ऽप्यति ॥ २४० ॥

स्वित्प्रश्ने च वितर्के च तु स्याद्भेदे ऽवधारणे ॥

यः प्रगृह्यसंज्ञकः आ इति निपातः सः स्मृतौ स्मरणे वाक्ये वाक्यपूरणे च वर्तते । प्रगृह्यस्त्वचि नित्यं प्रकृत्या वर्तते तत्र । स्मृतौ यथा । आ एवं किल तन् । वाक्ये तु आ एवं सन्यसे ॥ “आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्ये ऽनुकंपायां समुच्चय इति मेदिनी ।” सविसर्गस्त्वा इति यो निपातः स पीडायां कोपे च वर्तते । तत्र पीडायां यथा । आः शतम् । कोपे यथा । आः पाप किं विकृत्यसे । “आः स्मरणे ऽपाकरणे कोपसंतापयोरपीति कौशांतरम् ।” पापाद्यर्थत्रये कुशब्दः । पापे यथा । कुकर्म । कुत्सायां यथा । आपथः । ईषदर्थे यथा । कवोष्णम् । कु पापीयसि कुत्सायामीषदर्थे निवारण इति हैमः । कु कुत्सायां निवारण इति विश्वः ।” अपकारशब्दैर्मयोत्पादनं निर्भर्त्सनम् । दोषाख्या-
नमात्रं निंदा । निर्भर्त्सेन यथा । धिक् त्वां ताडनार्हमनध्ययनशीलम् । निंदायां यथा । धिक् परस्त्रीगामिनं पुरुषम् ॥ २३९ ॥ अन्वाचयाद्गर्थच-
तुप्ते चशब्दः । अन्यतरस्यानुषंगिकत्वे ऽन्वाचयः । तत्र यथा भिक्षामट गां चानय । समाहारः समूहः तत्र यथा । संज्ञा च परिभाषा च संज्ञापरिभाषम् । मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । यथा धवश्च खदिरश्च धवखदिरौ । परस्परनिर-
पेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । तत्र यथा । ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति । “च पादपूरणे पक्षांतरे हेतौ विनिश्चय इति त्रिकांडशेषः ।” आशीर्गशीर्वादः तत्र । यथा स्वस्ति ते भूयात् । क्षेमे निरुपद्रवे । यथा स्वस्ति गच्छ । “पुण्ये । यथा स्वस्तिमान्स्वर्गमश्नुते । आदिना स्वस्ति स्यान्मंगले । पुण्ये ऽप्याशंसायामपि कचिदिति मेदिनी । प्रकर्षे अति । यथा अत्युत्तमो विष्णुः । अति प्रकर्षे लङ्घने भृशे स्तुतावसंप्रतिक्षेपे ऽपीति हैमः ।” अतिवेलं जलधितलम् ॥ २४० ॥ प्रश्नवि-
तर्कयोः स्वित् । प्रश्ने यथा । किं स्वित्कुशलमस्ति । वितर्को नानापक्षविपर्ययोः । यथा स्वैश्वर्यत्वं विष्णोराहोस्विच्छिवस्य । “स्वित्प्रश्ने च वितर्के च तथैव पादपूरण

सकृत्सहैकवारं चाप्याराहूरसमीपयोः ॥ २४१ ॥

प्रतीच्यां चरमे पश्चादुताप्यर्थविकल्पयोः ॥

पुनःसहार्थयोः शश्वत्साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः ॥ २४२ ॥

खेदाजुकंपासंतोषविस्मयामंत्रणे बत ॥

हंत हर्षे ऽनुकंपायां वाक्यारंभविषादयोः ॥ २४३ ॥

प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः ॥

इति मेदिनी । "भेदावधारणयोस्तु शब्दो यथा । क्षिण्णमांसं तु पुष्टिकृत् । क्षिण्णैर्मतं तु तद्युक्तम् । " तु पादपूरणे भेदे समुच्चये ऽवधारणे । पक्षांतरे नियोगे च प्रशंसायां विनिग्रह इति मेदिनी । "सहार्थे एकवारं च सकृत् । यथा सकृद्यांति । सकृदपि कुंया-
द्रयाश्चाद्धम् । दूरे "आरात्" । यथा आराच्छब्दोः सदा वसेत् । समीपे तु सखायं स्थापयेदारात् ॥ २४१ ॥ प्रतीच्यां पश्चिमदिशि । चरमे ऽत्ये च पश्चात् । यथा । "पश्चा-
दस्तंगतो रविः । पश्चिमे नयसि नैमिषं वशी ।" अपिशब्दस्यार्थः समुच्चयस्तत्र विकल्पे चोतेशब्दो यथा । उत भीम उतार्जुनः । विष्णुरुत शिवः सौम्यः । "उत प्रश्नवि-
तर्कयोः । समुच्चये विकल्पे चेति हैमः । अजयस्तु उतापी द्वौ च बादार्थाविति ।"
पुनरर्थे पौनःपुन्ये सहार्थे च शश्वत् । यथा शश्वद्विष्णुं स्मरेत् । शिष्यैः शश्वद्रतो
गुरुः । "शश्वत्स्यादात्मभ्रमे च मंगले । पुरा कल्पे सदार्थे च पुनरर्थे च दृश्यत
इति मेदिनी । अजयस्तु शश्वत्सहसदर्थयोरित्याह । शश्वत्सह पुनर्नित्य इति हैमश्च ।"
प्रत्यक्षे तुल्ये च साक्षात् यथा । साक्षात् दृष्टो मया हरिः । साक्षात्क्षमीरियं वधूः
॥ २४२ ॥ खेदाद्यर्थपंचके बत । यथा । अहो बत महत्कष्टमिति । बत निःस्वो ऽसि ।
बत पतिरालिंगितः । अहो बतायं ध्रुव आप देवम् । एहि बत सखे । "बतेत्यव्ययं
दंत्योष्ट्यादीत्यज्ञयः ।" हर्षादिचतुष्के हंतशब्दः । "हर्षे यथा । हंत लाभः शतगुणः ।
अनुकंपायां यथा । हंत दीनो रक्षितव्यः ।" वाक्यारंभे यथा । हंत ते कथयिष्यामि ।
"विषादे यथा । हंत जातमजातारः प्रथमेन त्वया ऽरिणा । हंत दाने ऽनुकंपायां
वाक्यारंभविषादयोः । निश्चये च प्रमोदे चेति हैमः" ॥ २४३ ॥ यो मुख्येन
सदृशः प्रतिनिधिस्तत्र प्रतिशब्दो यथा । अभिमन्युं प्रति परीक्षित् । वीप्सा
व्याप्तुश्चिह्नी तत्र । यथा । तीर्थं तीर्थं प्रति गच्छति । लक्षणायां यथा । वृक्षशाखां
ति विद्योतते विद्युत् । आदिना इत्थंभूताख्यानादौ । प्रयोगत इति शिष्टप्रयोगानु-

इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु ॥ २४४ ॥

प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थे अत इत्यपि ॥

यावत्तावच्च सांकल्ये अवधौ स्नाने अवधारणे ॥ २४५ ॥

मंगलानंतरारंभप्रश्नकात्स्न्येष्वथो अथ ॥

वृथा निरर्थकाविध्योर्नाना स्नेकोभयार्थयोः ॥ २४६ ॥

सारेण प्रतिशब्दस्य प्रक्षेपः । “प्रतीत्यंभूतभागयोः । प्रतिदाने प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणयोरपीति हैमः ।” हेत्वर्थे इतिशब्दः । यथा रामो हंतीति रावणः पलायते । प्रकरणं प्रकारः । यथा विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा इति वर्णाः । प्रकाशे यथा । इति पाणिनिः । पाणिनिशब्दो लोके प्रकाशते इत्यर्थः । “प्रकर्षे इति पाठः ।” आदिशब्दादेवमर्थः । यथा । क्रमादमुं नारद इत्यबोधि । समाप्ताववसाने यथा । धर्ममाचरेदिति । “इति स्वरूपे सान्निध्ये विवक्षानियमेऽपि च । हेतौ प्रकारप्रत्यक्षप्रकर्षेष्ववधारणे । एवमर्थे समाप्तौ स्यादिति हैमः” ॥ २४४ ॥ प्राच्याद्यर्थचतुष्टये पुरस्तात् । प्राच्यां पूर्वदिशि । प्रथमे यथा । पुरस्ताद्भुक्ते । पुरार्थेऽतीति यथा । पुरस्ताद्वासोऽमूत् । अग्रतोऽग्रे यथा । पुरस्तादुपस्तंक्रमः । यद्वाग्रत इति । अपिशब्दः प्राच्याद्यर्थे स्थात् । साकल्यादौ यावत्तावच्चच्छब्दौ । यथा यावदत्तं तावद्भुक्तम् । अवधौ यथा । मूलाच्छाखां यावत्प्रकांडः । स्नाने परिमाणे यथा । यावत्स्वर्णं तावद्भजतम् । अवधारणे निश्चये यथा । श्रोत्रियं तावदामंत्रयस्व । “यावत्कात्स्न्ये अवधारणे । प्रज्ञेसायां परिच्छेदे स्नानाधिकारसंभ्रमे । पक्षांतरे चेति मेदिनी” ॥ २४५ ॥ अथो अथ इमौ शब्दौ मंगलादिषु । मंगले यथा । अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । अनंतरे यथा । स्नानं कृत्वा अथ भुंजीत । आरंभे यथा । अथ शब्दानुशासनं लिख्यते । प्रश्ने यथा । अथ वक्तुं समर्थोऽसि । कात्स्न्ये यथा । अथ धातून्ब्रूमः । “अथो अथ समुच्चये । मंगले संशयारंभाधिकारानंतरेषु च । अन्वादेशे प्रतिज्ञायां प्रश्नसांकल्ययोरपीति हैमः ।” निरर्थके वृथा । नवथा । वृथा दुग्धोऽनद्वान् । अविधौ विधिहीने । वृथा । यथा वृथा दानम् । “वृथा निष्कारणे वंध्ये वृथा स्याद्विधिवर्जित इति विश्वः ।” अनेकार्थे स्नानशब्दो यथा । नानाविधा जनाः । उभयार्थे यथा । नानाविधं न सज्जेत । “नानाविनोभयानेकोऽर्थेष्विति हैमचंद्रः” ॥ २४६ ॥ पृच्छायां यथा । को नु धावति । विकल्पे यथा ।

नु पृच्छायां विकल्पे च पश्चात्सादृश्ययोरेव ॥

प्रश्नावधारणाऽनुज्ञानुनयामंत्रणे ननु ॥ २४७ ॥

गर्होऽसमुच्चयप्रश्नशंक्कासंभावनास्वपि ॥

उपमायां विकल्पे वा सामि त्वर्थे जुगुप्सिते ॥ २४८ ॥

अमा सह समीपे च कं वारिणि च मूर्धनि ॥

इवेत्यमर्थयोरेवं नूनं तर्के ऽर्थनिश्चये ॥ २४९ ॥

वृष्णीमर्थे सुखे जोषं किं पृच्छायां जुगुप्सने ॥

अयं भीमो नु धर्मो नु । “नु प्रश्ने ऽनुनये ऽतीतार्थे विकल्पवितर्कयोरिति हैमः । पश्चादर्थे सादृश्यार्थे चानु ।” पश्चादर्थे यथा । रथमनुगच्छति । सादृश्ये यथा । ज्येष्ठ अनुकरोति । “अनु लक्षणवीप्सेत्थंभूतभागेषु सन्निधौ । सादृश्यायामहीनेषु पश्चादर्थसहार्थयोरिति हैमः । प्रश्नादिपंचके ननु यथा ।” प्रश्ने यथा । ननु किमेतत् । अवधारणे नन्वयं योगी । “अनुज्ञायां यथा । ननु गच्छ ।” अनुनयः सांत्वनम् । ननु कोपं मुंचे दयां कुरु । आमंत्रणं संबोधनम् । ननु राजन् । “नन्वाक्षेपे चरिप्रश्ने प्रत्युक्तावधारणे । याकथारंभे ऽप्यनुनयामंत्रणानुज्ञयोरपीति हैमः” ॥ २४७ ॥ गर्हादिपंचके क्रमादपिशब्दो यथा । अपि सिंचेत्पलांडुम् । स्त्रियं पालय पुत्रमपि । अपि जानासि किंचित्त्वम् । अपि चोरो भवेत् । अपि स्थाणुं जथेद्रामः । युक्तपदार्थे कामचारक्रियासु च अपिशब्दः । उपमाविकल्पयोर्वाशब्दः स्यात् । उपमायां यथा । आशीविषो वा संक्रुद्धः । विकल्पे यथा । शिधं वा यदि वा विष्णुम् । “वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चय इति विश्वः ।” अर्थे सामि यथा । सामि संमिताक्षी । जुगुप्सिते यथा । सामि कृतमकल्याणकारि ॥ २४८ ॥ सहार्थे यथा । पुत्रेणामा भुंक्ते । समीपे यथा । अमात्यः समीपवर्तीत्यर्थः । अमांतिकसहार्थयोरिति कोशांतरे च । कं शिरः-सुखवारिष्विति मेदिनी । इवार्थे इत्थमर्थे च एवंशब्दो यथा । अग्निरेवं द्विजः अग्निरिवेत्यर्थः । इत्थमर्थे प्रकारे । एवं वादिभि देवर्षौ । “एवं प्रकारोपमयोरंगीकारे ऽवधारणे इति धरणिहेमचंद्रौ । तर्के नूनं यथा । नूनमयमतियज्वनां प्रियः । अर्थनिश्चये यथा । दुर्द्रे ऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ।” नूनं निश्चिततर्कयोरिति विश्वः ॥ २४९ ॥ वृष्णीमर्थे मौने यथा । जोषं तिष्ठ । “सुखे यथा । जोषमासीत वर्षासु । जोषं सुखे

नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधीपगमकुत्सनेः ॥ २५० ॥

अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवचकम् ॥

हुं वितर्के परिप्रश्ने समयातिक्रमध्ययोः ॥ २५१ ॥

पुनरप्रथमे भेदे निर्मिश्रयन्तिषेधयोः ॥

स्यात्प्रबंधे चिरातीति निकटांगामिके पुरा ॥ २५२ ॥

स्तुतौ । मौनलंघनयोश्चापीति हैमः । पृच्छायां किं । यथा । किमाद्रियेरन् रमिकाः
 कृतिं ते । ” जुगुप्सने किं । यथा । से किं राना यः प्रजां न रक्षति । “किं वितर्के
 परिप्रश्ने क्षेपनिर्दाप्रकारयोगिति विश्वः । ” प्राकाश्यादिपंचके नामशब्दः । प्राकाश्यं
 प्रसिद्धिः । यथा । हिमालयो नाम नगाधिराजः । संभाव्यं कथंचिदर्थे यथा ।
 भविष्यति मुद्धं नाम । क्रोधे यथा । मम वैरी रावणो नाम पापः । इष्टमः सद्गुण-
 गीकारः । “यथा । शत्रोः संकाशादृह्णाति नाम । कुत्सने यथा । को नामायं प्रल-
 पति मे विशतः सभायाम् । नाम कोपेऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणे अपि च । संभाव्यकु-
 त्साप्राकाश्यविकल्पेष्वपि दृश्यत इति मेदिनी ” ॥ २५० ॥ भूषणमलंकारः
 पर्याप्तिः परिपूर्णता । शक्तिः सामर्थ्यं । वारणं जैतदर्थे अलंशब्दः क्रमेण । यथा ।
 अलंकृतः शिशुः । अलं भुक्तवान् । अलं मल्लो मल्लाय । अलं महीपालः तव
 श्रमेण । “ अलं निरर्थके इति हैमः । ” वितर्कपरिप्रश्नयोर्हुंकारः । “ वितर्के हुं
 अलं मृगतृष्णा हुं । परिप्रश्ने हुं देवदत्तोऽयम् । हुं वितर्के चानुमताविति त्रिकांडशेषः । ”
 हुं वितर्के परिप्रश्ने हुं रूपोक्त्यनुनीतिष्विति विश्वः । “ हुं वितर्के परिप्रश्ने हुं
 लज्जायां निवारणे इति हैमः । ” समीपमध्ययोः समया । “ समीपे यथा । समया
 पत्तनं नदी । मध्ये यथा । समया शैलयोग्रामः ” ॥ २५१ ॥ प्रथमाभाषे यथा ।
 पुनरुक्तम् । भेदे यथा । किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः । “ पुनरप्रथमे मतम् । अधिकारे च भेदे
 च तथा पक्षांतरेऽपि चेति मेदिनी । ” निश्चये निर्यथा । निरुक्तम् । निषेधे निर्धनो राजा ।
 “ निर्निश्चये क्रांताद्यर्थे निःशेषप्रतिषेधयोरिति हैमः । ” प्रबंधादिषु पुराशब्दः ।
 प्रबंधे यथा । पुराधीते । अविस्तमपाठीदित्यर्थः । चिरंतनं । पुराणमिति यावत् ।
 तत्र यथा । पुरातनं अतीतं भूतम् । निकटः सन्निकटः । आंगामिकं भावि । पुरा
 पुराणि निकटे प्रबंधातीतभाविष्विति विश्वमेदिन्यौ ॥ २५२ ॥ ऊररीत्येको

ऊर्युरी चोररीं च विस्तारं ऽगीकृतौ त्रयम् ॥

स्वर्गे परे च लोके स्वर्वात्तासंभाव्ययोः किल ॥ २५३ ॥

निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनये खलु ॥

समीपोभयतः शीघ्रसाफल्यभिमुखे ऽभितः ॥ २५४ ॥

नामप्राकाश्ययोः प्रादुर्मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि ॥

तिरोऽन्तर्धानं तिर्यगर्थे हा विषादशुर्गतिषु ॥ २५५ ॥

अहहेत्यद्भुते खेदे हि हेतावधारणे ॥४॥ इति नानार्थवर्गः ॥

दीर्घादिः शब्दः । ऊरुरीत्यपरो न्हस्वादिरिति भेदाद्विरुक्तिः । “विस्तारं ऽगीकृतौ च ऊर्यादित्रयम् । यथा ऊरुरी करोतीत्यादि । स्वः स्वर्गे । यथा स्वर्ग्यां स्नाति नारदः । ” परे इति लोकविशेषणम् । “परे लोके यथा । स्वर्गतस्य क्रिया कार्या पुत्रैः परमभौततः । ” स्वः स्वर्गपरलोकयोरिति विश्वः । वार्तायां यथा । जवान कंसं किल वासुदेकः । संभाव्यं संभावनीयम् । “तत्र यथा । गुरुन्किलातिशेते शिष्यः । किल शब्दस्तु वार्तायां संभाव्यानुनयार्थयोरिति विश्वः । किल संभाव्य-
“वार्तायोः । हेत्वरुच्योरलोके चेति हैमः ॥ २५३ ॥ निषेधे खलु । यथा खलु रुदित्वा । वाक्यालंकारे वाक्यभूषायां एतत्सत्त्वाहुः । जिज्ञासायां यथा । खलु जानासि । अनुनये यथा । देहि खलु वाचकम् । “खलु स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासायां च सांख्ये ॥ वीप्सामाननिषेधेषु पूरणे पदवाक्ययोरिति मेदिनी । ” समीपादिपंचके-
ऽभितः । “समीपे यथा । वाराणसीमभितः भागीरथी । ” उभयत इत्यु-
भयार्थः । यथा । अभितः कुरु चामरौ । शीघ्रार्थे यथा । अभितो ऽधीश्व । साफल्ये यथा । अभितो वनदाहः । “अभिमुखे यथा । अभितो हिंसको हंति मामिव परिधावति ” ॥ २५४ ॥ नास्मि प्राकाश्ये च प्रादुः । “नास्मि यथा । प्रादुरासी-
ञ्चक्रपाणिः । ” प्राकाश्ये यथा । प्रादुर्वृद्धिर्भविष्यति । “अन्योन्यार्थे मिथो यथा । वासिष्ठकौडिन्यमैत्रावरुणानां मिथो न विवाहः । ” रहसि मिथो यथा । मिथो मंत्रयते । मिथो ऽन्योन्यं मिथो रह इति विश्वः । अंतर्धाने तिर्यगर्थे च तिरः । “अंतर्धाने यथा । तिरोभूयास्ते । तिर्यगर्थे यथा । तिरोवर्तते चंद्रः । ” विषादाद्यर्थत्रये हाकारः । विषादे यथा । हा रमणीयो गतः कालः । शुचि शोके यथा । हा राम वनं गतो ऽसि । अतौ पीडायां यथा । हा हतो ऽस्मीति । “कुत्सार्थे च हा शब्दः ” ॥ २५५ ॥

चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ॥

मुहुः पुनः पुनः शश्वत्भीक्ष्णमसकृत्समाः ॥ १ ॥

साक् झटित्संजसान्हाय द्राक् मंक्षु सपदि द्रुते ॥

बलवत्सुष्ठु किमुतं स्वत्यतीव च निर्भरे ॥ २ ॥

पृथग्विनांतरेणर्ते हिरुक् नानां च वर्जने ॥

अद्भुते यथा । अहह बुद्धिप्रकर्षो राज्ञः । खेदे यथा । अहह नीतो द्यूतेन मया कालः । “अहहा दीर्घांतमपि । अत्र किप् । अहहेत्यद्भुते खेदे, परिक्लेशप्रकर्षयोः । संबोधने ऽपीति मेदिनी ।” हेतौ कारणे हि । यथा । अभिरक्षास्ति धूमो हि दृश्यते । अवधारणे निश्चये यथा । चंद्रो हि शीतः । हि पादपूरणे हेतौ विशेषे ऽप्यवधारणे । प्रश्ने हेत्वपदेशे च संभ्रमासूययोरपीति मेदिनी । दीर्घांतपाठो ऽप्यस्ति । ह्री दुःखहेतावाख्यातो विषादे विस्मये ऽपि चेति । इति नानार्थवर्गः ॥ चिराय चिररात्राय चिरस्य एते निपाता आद्या येषां ते तथा । आद्यशब्दाच्चिरेण चिरात् चिरं इति षट् चिरार्थकाः । दीर्घकालस्य वाचका इत्यर्थः । “क्रमेणोदहरणानि । यथा । चिराय संतर्प्य समिद्धिरग्निम् । चिररात्राय संचितम् । चिरंस्त्र दृष्टैव मृतोत्थितेव । चिरेण नाभिं प्रथग्नेदविंदवः । चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ । स चिरं तपसि स्थितः ।” मुहुः पुनः पुनः शश्वत् अभीक्ष्णं असकृत् एते पंच समाः अर्थास्तुल्याः । “यथा । मुहुः पश्यसि कौतिय । आगच्छति पुनः पुनः । वन्यवृत्तिमिमां शश्वन् । अभीक्ष्णमक्षुण्णतया ऽतिदुर्गमम् । असकृज्जलपानाच्च सकृत्तांबूलचर्वणात् । अजयस्तु । अभीक्ष्णशब्दमनव्ययमप्याह । अभीक्ष्णं तु पौनःपुन्ये सर्वदार्थे च दृश्यत इत्यनव्ययप्रकरणे पाठात् ” ॥ १ ॥ साक् झटिति अंजसा अन्हाय द्राक् मंक्षु सपदि एते सप्त द्रुते शीघ्रे । “यथा । साक् वयो याति देहिनाम् । वृक्षं झटित्यारुरोह । अंजसा याति तुरगः । अन्हाय सूर्येण तमो निरस्तम् । द्राक् भविष्यति सुखं तव प्रिये । मंक्षु ह्यपादि सरितः पटलैरलीनाम् । वृचसस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम् ।” बलवत् सुष्ठु किमुतं सु अति अतीव षट् निर्भरे अतिशये । “यथा । पुनर्वशित्वा बलवन्निगृह्य । सुष्ठु पीतं मया घृतम् । किमुतावर्द्धत क्षेत्रम् । अतिवृष्टिः । अतीव शोभते राजा ” ॥ २ ॥ पृथक् विना अंतरेण ऋते हिरुक् नाना एते षट् वर्जने । “विनार्थे यथा । किंचिद्वत्वा पृथक् क्रिया । क्षणमप्युत्सहते न मां विना । अंतरेण सुतं नास्ति सुखं संसा-

यत्तद्यतस्ततो हेतावसाकल्ये तु चिञ्चन ॥ ३ ॥
 कदाचिज्जातु सार्धं तु साकं सत्रा समं सह ॥
 आनुकूल्यार्थकं प्राध्वं व्यर्थके तु वृथा मुधा ॥ ४ ॥
 आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुत च ॥
 तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वति ॥ ५ ॥
 दिवाह्नीत्यथ दोषा च नक्तं च रजनायिति ॥
 तिर्यगर्थे साचि तिरोऽप्यथ संबोधनार्थकाः ॥ ६ ॥
 स्युः प्याट् पाडंग हे है भोः समया निकषा हिरूक् ॥

रिणां भुवि । ऋते पुण्यात्स्वर्गतिर्न । हिरूक् फर्म न मोक्षः स्यात् । विष्णुं नाना
 मोक्षदो नास्ति देवः । ” यत् तत् यतः ततः चत्वारि हेतौ कारणे । “यथा । यन्न र-
 म्यं तरस्तिभ्यः । तदिदं परिरक्ष शोभने । यतो गंगाभसि स्नातः । ततो निष्कल्मषो
 नरः । ” चित्तं च न द्वयं असाकल्ये । यथा कश्चिन् । कञ्चन ॥ ३ ॥ कदाचित् जातु द्वे
 कस्मिंश्चित्काले । “स्मृतिः कदाचित् भवति । ज्ञानं ते जातु सूतमम् । ” सार्धं साकं
 सत्रा समं सह पंचकं सहेतुर्थे । “यथा । सार्धं दानवत्रैरिणा । पत्न्या साकं पतिभुक्ते ।
 सत्रा कलगेण सुखं संमश्रुते । समं वधूभिस्तरुणा रमन्ते । विश्वासधूमं सह रत्नभा-
 भिः । ” प्राध्वमिर्येकमानुकूल्ये । वृथा मुधा द्वे व्यर्थके । “यथा । वृथा पुष्टः ।
 बुधा मुधा भ्रमंत्यत्र । ” ॥ ४ ॥ आहो उताहो किमुत किं किमु उत षट् विकल्पे ।
 “यथा । देव आहो गंधर्वः । उताहो ब्रह्म चोच्यते । किमुत त्वं शिवो ब्रह्मा ।
 स्थाणुरयं किं पुरुषः । गृहं किमु वनं गतः । विष्णुरत शिवः सेव्यः । ” तु हि च
 स्म ह वै षट् श्लोकचरणपूर्णायां । “यथा । रामस्तु लक्ष्मणं प्राह । अहं हि यास्ये
 नगरम् । स च प्राह च राजानम् । मया स्म भुक्तम् । स ह तं प्राह लक्ष्मणः । तेन
 वै हतः । ” सु अति द्वे पूजने । “सु स्तुतम् । अत्युत्तमः ” ॥ ५ ॥ अह्नी-
 त्यर्थे दिवाशब्दः । दोषा नक्तं द्वे रात्रावित्यर्थे । “यथा । चोराश्च दोषा ययुः ।
 नक्तं गृहस्थो भुञ्जीत । ” साचि तिरः द्वे तिर्यगर्थे । “कृतं साचि धनुस्तेन ।
 तिरा गत्वा समीक्षेत् ” ॥ ६ ॥ प्याट् पाट् अंग हे है भोः एते षट् संबोध-
 नार्थकाः स्युः । “यथा । प्याट् भीम यज्ञं रक्षस्व । एवं पाडित्यादि । ” समया
 निकषा हिरूक् त्रयं सामीप्ये । यथा ग्रामं समया । विलम्ब्य लंकां निकषा हनि-

अतर्किते तु सहसा स्वात्पुः पुरंतो ऽग्रतः ॥ ७ ॥

स्वाहा देवहविर्दाने औषट् वौषट् वषट् स्वधा ॥

किंचिदीषन्मनागले प्रेत्यामुत्रे भवांतरे ॥ ८ ॥

व वा यथा तथैवैव साम्ये ऽहो ही च विस्मये ॥

मौने तु तूष्णीं तूष्णीकां सद्यः सपदि तत्क्षणे ॥ ९ ॥

दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानंदे ऽथांतरे ऽतरा ॥

अंतरेण च मध्ये स्युः प्रसह्य तु हठार्थकम् ॥ १० ॥

व्यति । “पर्वतस्य हिरूक् नदी ।” सहसेत्येकमतर्किते । यथा । द्विवः प्रसूनं सहसा पपात । सहसा विदधीत न क्रियाम् । पुरः पुरतः अग्रतः त्रयमग्रे इत्यर्थे । “यथा । पुरः पश्यसि किं बाले । पुरतः स्थाप्य सर्वेशम् । लेखः प्रत्यर्थिनोऽग्रतः” ॥ ७ ॥ स्वाहा औषट् वौषट् वषट् स्वधा पंचैते देवेभ्यो हविर्दान-विशेषे प्रयुज्यन्ते । तत्र पितृदाने स्वधाशब्दः प्रसिद्धः । किंचित् ईषत् मनाक् त्रयमग्रे । “यथा । किंचिद्विकसितं समम् । ईषदुष्णं पयः पिब । मनाक् विहस्य संतुष्टः ।” प्रेत्य अमुत्र द्वयं जग्मांतरे । “यथा । प्रेत्य स्वर्गे महीयते । इह चामुत्र च फलम्” ॥ ८ ॥ व वा यथा तथा इव एव पट् साम्ये । तत्र वशब्दो यथा । शात्रवं व वपुर्यशः । “मणी वोष्टस्य लंबेते प्रियौ वत्सतरौ ममेत्यत्र इवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्य इति कौमुद्यामुक्तम् । यथा बुभुक्षितस्यान्नं तथैवार्तस्य चौषधम् । इंदुर्गिंदुरिव श्रीमान् । अग्निरेवं द्विजः । वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे तु तदव्ययमिति मेदिन्यादिः । अतो व वा यथा तथेत्यादिमनोरमाक्तः पाठः साधुः ।” न तु वद्वायथेत्यादिः । अपत्यादिपद्मायमध्ये ऽणूफिवादीनामनुक्तेश्च । अहो ही द्वे विस्मये । यथा । अहो रूपमहो सत्वम् । ही विस्मयविषादयोरिति विश्वः । तूष्णीं तूष्णीकम् । “यथा तूष्णीं स्थित्वा क्षणं भूयः । तूष्णीकां जलमध्यगः ।” सद्यः सपदि द्वे तत्काले । “यथा । सद्यो हतः समुत्तस्थौ । शत्रुं जयान सपदि” ॥ ९ ॥ दिष्ट्या समुपजोषं द्वे आनंदे । यथा । दिष्ट्या ते देवर्षिनः कांते । समुपजोषं भूयात् । अंतरे अंतरा अंतरेण त्रीणि मध्ये स्युः । यथा । अनयोरंतरे तिष्ठ । त्वां मां चांतरा अंतरेण वा कर्मडलुः । प्रसह्येत्येकं हठार्थकम् ॥ १० ॥

युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने, अभीक्ष्णं शश्वदनारति ॥

अंभावे नह्यनो नापि मास्मभ्मालं च वारणे ॥ ११ ॥

पक्षांतरे चेद्यदि च तत्त्वे त्वद्वांजसा द्वयम् ॥

प्राकाश्ये प्रादुराविः आदोमेवं परमं मते ॥ १२ ॥

समंततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ॥

अकामानुमतौ काममसूयोपगमे ऽस्तु च ॥ १३ ॥

सांप्रतं स्थानं द्वयं युक्ते । यथा । स्वयं छेत्तुमसांप्रतं न युक्तमित्यर्थः । “कमशो वच्मि सांप्रतमिति वा ।” स्थाने हृषीकेश तत्र प्रकीर्त्या । अभीक्ष्णं शश्वत् द्वयं अनादौ अंजसं । “अभीक्ष्णमुष्णैरपि तस्य सोष्मणः । शश्वत्कालः ।” नहि अ नो न चत्वारि जभावे । “यथा । नहि स्वात्मारामं विषयमृगतृष्णां प्रमयति । अराजदैविकं नष्टम् । नो चक्षी किं कुलालः । न मे किंचन दह्यति ।” अस्याद-
भवे स्वल्पार्थे इति विश्वः । मास्म मा अलं त्रयं वारणे । यथा । मास्म कार्षीरिदं
“धुत्र । मा कुरु । अलं महीपाल तव श्रमेण ॥ ११ ॥ चेत् यदि द्वयं पक्षांतरे ।
“यथा । संत्यं चेत्तपसा च किं शुचि मनो ययमिति तीर्थेन किं ।” अद्वा अंजसा
द्वे तत्त्वार्थे । यदि स्त्रैण देवी यमनिर्गतदेहार्धघटनादवति त्वामद्वा । “अंजसेति
रुरुधुः कुचग्रहैः ।” प्रादुः आविः द्वयं प्राकाश्यं स्पष्टत्वे । यथा प्रादुरासीत् ।
“आविर्बभूव ।” ओं एवं परमं त्रयं मते अंगीकारे । “यथा । ओमित्युक्त-
वतो ऽथ शार्ङ्गिणः । एवं यदाह भगवान् । परममित्युक्त्वा ।” ओमित्यनुमते
प्राक्तं प्रवणे चाप्युपक्रम इति विश्वः । एवं प्रकारोपमयारंगीकारे ऽवधारण इति
च ॥ १२ ॥ समंततः परितः सर्वतः विष्वक् चत्वारि सर्वत इत्यर्थे । “समं-
ततो वर्पति मेघः । आयांति परितः श्रियः । सर्वतो वाति पवनः । विष्वक् पतति
किरणाः ।” अकामानुमतौ अनिच्छयानुमतौ काममित्येकम् । “त्वं हनिष्यसि
चेत्कामम् । कामं कर्णांतविश्रांते विशाले तस्य लोचने । कामं प्रकामे ऽनुमतावमूया-
नुमे । ऽपि चेति हैमविश्वप्रकाशौ ।” असूयापूर्वकस्थीकारे अस्त्वित्येकम् । यथा ।
तथाविधस्तावदशेषमस्तु नः । “चकारात्काममित्यपि ।” अस्तु स्यादभ्यनुज्ञाने-
ऽसूयांगीकारयोर्पीति मेदिनी ॥ १३ ॥ नन्वित्येकं विरोधोक्तौ । “यथा ननु

ननु च स्याद्विशोधोक्तौ. कञ्चित्कामप्रवेदने ॥
 निःषमं दुःषमं भ्रूह्ये यथास्वं तु यथायथम् ॥ १४ ॥
 मृषा मिथ्या च वितथे यथार्थं तु यथातथम् ॥
 स्युरेवं तु पुत्रवैवेत्यवधारणव्यचकाः ॥ १५ ॥
 प्रागतीतार्थकं नूनमवश्यं निश्चये द्वयम् ॥
 संवद्वर्षे ऽवरे त्वर्वागमेवं स्वयमात्मना ॥ १६ ॥
 अल्पे नीचैर्महत्युच्चैः प्रायो भूम्न्यदुते शनैः ॥
 सना नित्यं बहिर्बाह्ये स्मातीते ऽस्तमदर्शने ॥ १७ ॥

एवं मन्यसे तर्हि किमपि न स्यात् । ” कञ्चिदित्येकं कामप्रवेदने इष्टपरिप्रश्ने । इच्छायां
 आख्याने वा । “यथा । कञ्चिज्जीवति मे माता । निःषमम् दुःषमम् द्वे निचे । यथा ।
 निःषमं वक्ति मे मूर्खः । दुःषमं वर्तते वधूः । ” यथास्वं यथायथं द्वे यथायोग्यमि-
 त्यर्थे । “यथास्वमाश्रमे चक्रे । यथायथं फलायंते” ॥ १४ ॥ मृषा मिथ्या द्वे वितथे
 असत्ये । “उच्छ्रयसौदर्भगुणा मृषोद्याः । मिथ्योक्तं त्वया । ” यथार्थं यथातथं द्वयं
 सत्ये । “यथा । यथार्थमुक्तं नान्यत् । गुरुर्यथातथं वक्ति । तथाशब्दस्तथशब्दा
 वा संत्यर्थः । ” एवं तु पुनः वै वा पंच निश्चयार्थकाः स्युः । “यथा । एवमेव
 यथा प्राह । रावणं तु दुरात्मानमवधीद्राघवः प्रभुः । ” पुनर्व्यासो वै धर्मज्ञः ।
 वैवेत्यत्र वा एवेति वा छेदः ॥ १५ ॥ प्रागित्येकं अतीतार्थकम् । यथा प्राक् । नूनं
 अवश्यं द्वयं निश्चिते । नूनं शरणं प्रपन्ना । “अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वापि विष-
 याः । ” नूनं निश्चिततर्कयोरिति विश्वः । संवदित्येकं वर्षे । यथा प्रभवाख्या संवत् ।
 अर्वागित्येकं अवरे । “कुले ऋतुत्रयादर्वाक् मंडनान्नं तु मुंडनम् । ” आं एवं
 द्वयं अंगीकारे । यथा आं कुर्मः । “एवं कुर्मः । ” स्वयमित्येकं आत्मनेत्यर्थे
 ॥ १६ ॥ नीचैरित्येकमल्पे । “तथापि नीचैर्विनयाददृश्यत । ” उच्चैरित्येकं महति ।
 “यथा । शृंगारमुच्चैर्गिरेरिदम् । ” प्राय इति भूम्नि बाहुल्ये । यथा । प्रायो नववधूः
 कांतम् । शनैरिति अदुते मांये । यथा । शनैर्याति पिपीलिका । स्मेत्येकं नित्ये । यथा ।
 सनातनः । बहिरिति बाह्ये । “यथा । निष्कासितो बहिर्ग्रामात् । ” स्मेत्यतीते । यथा ।
 वक्ति स्म व्यासः । अस्तमिति दर्शनाभावे । यथा । सायमस्तमितो रविः ॥ १७ ॥

अस्ति सत्त्वे रुषोक्तावुं ऊं प्रश्ने ऽनुवये त्वयि ॥
 हुं तर्के स्यादुषा रात्रेरवसावे नमो नतौ ॥ १८ ॥
 पुनर्थेऽग निंदायां दुष्टु सुष्टु प्रशंसने ॥
 सायं साये प्रगे प्रातः प्रभाते निकषांऽतिके ॥ १९ ॥
 परुत्परस्यैषमो ऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ॥

अस्तीति सत्त्वे । यथा । अस्ति परलोक इति मतिर्यस्य स आस्तिकः । “रुषोक्तौ कोपेपोक्तौ उ । यथा । उ आगतः शत्रुः । उ संबोधनरोपोक्त्योरनुकंपानियोगयोः । पदपूरणे च पादपूरणे ऽपि च दृश्यन्त इति मेदिनी ।” ऊमिति प्रश्ने । ऊं गच्छति बहिर्ध्वम् । सहस्वपाठे उमित्यपि । रुषोक्तावुं उं प्रश्ने इति पाठांतरम् । हुं प्रश्ने इत्यपि पाठः अयित्यनुनये सांत्वने । “यथा । अयि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशम् । अयि वद राघवं तर्धम् ।” हुमिति तर्के । “स्याच्चेत्किं हुं प्रपद्यते ।” उषेति रात्रेरवसाने । यथा । उषातनो वैयुः । नमः प्रणामे । “नमो ब्रह्मण्यदेवाय” ॥ १८ ॥ अंगेति पुनर्थे । यथा । मूर्खो ऽपि ज्ञावमन्यते किमंगं विद्वान् । किंपुनरित्यर्थः । दुष्टु निंदायाम् । यथा । दुष्टु खलत्वम् । सुष्टु प्रशंसने । यथा सुष्टु सांत्व्यम् । सायमिति साये दिनांतरे । यथा । सायं संध्यामुपासिष्ये । प्रगे प्रातः द्वे प्रभाते । “यथा । प्रगे नृपाणामथ तोरणाद्विहिः । यः पठेत्प्रातरुत्थाय ।” निकषेति समीपार्थे ॥ १९ ॥ पूर्वेऽब्दे गते वर्षे परुदित्येकम् । पूर्वतरे गतवर्षात्पूर्ववर्षे परारित्येकम् । यति वर्तमानेऽब्दे ऐषम् इत्येकम् । “त्रयाणां यथा । परारि गतः कांतः । परुन्नामत ऐषमो ऽपि नागतः ।” यतीति शत्रन्तस्येणः सप्तम्या रूपम् । अत्रादि अस्मिहनीत्यर्थे अद्यशब्दः । “यथा । अद्य गंतुं न शक्नोमि ।” अथ पूर्वे ऽह्नीत्यादिशब्देन उत्तरेऽह्नीत्यादिषट्कस्य ग्रहणम् । “पूर्वेऽह्नीत्याद्यर्थे पूर्वादिशब्देभ्य एद्युसप्रत्यये पूर्वेषुरित्यादयः सप्त शब्दा भवन्ति । क्रमेण यथा । पूर्वस्मिन्नहनीत्यर्थे पूर्वेषुः । पूर्वेषुरिष्यते प्रातः पूर्वेषुः पूर्ववासर इति रुद्रः ।” उत्तरस्मिन्नहनि उत्तरेषुः । “नांदीमुखा दुत्तरेषुर्विन्नाहः परिकीर्तितः ।” अपरस्मिन्नहनि अपरेषुः । “आगतानपरेषुः स्तान् ।” अधरस्मिन्नहनि अधरेषुः । “अधरेषुः प्रसूता सा । अधरस्तु पुमानोष्ठे हीने ऽनूर्ध्वे च वाच्यवत् ।” अन्यस्मिन्नहनि अन्येषुः । “अन्येषुरात्मानुचरस्य भावम् ।” अन्यतरस्मिन्नहनि अन्यतरेषुः । “अन्यतरेषुः पितरं ब्रक्ष्यसि ।”

अद्यात्राह्यथ पूर्वोऽहीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥ २० ॥

तथाऽधरान्यान्तरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ॥

उभयद्युश्चोभयेद्युः परे त्वहि प्ररेद्यवि ॥ २१ ॥

ह्यो गतेऽनागतेऽहि श्वः परश्चस्तु परेऽहनि ॥

तदा तदानीं युगपदेकदा सर्वदा सदा ॥ २२ ॥

एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा ॥

दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ २३ ॥

॥ इत्यव्ययवर्गः ॥

इतरस्मिन्नहनीतरेद्युः । कष्टदिनादितरेद्युः प्रियो द्रष्टव्यः ” ॥ २० ॥ उभयद्युः ।
उभयेद्युः द्वे उभयस्मिन्नहनीत्यर्थे । युश्चोभयात् वृत्तव्य इति धातुिकेणोभयशब्दात्
द्युः प्रत्ययः । चकारात् द्युः प्रत्ययश्च । “उभयद्युंरूपोषणम्” परेद्यंवीत्येकं परेऽहनि ।
“मित्रं दृष्टं प्ररेद्यवि” ॥ २१ ॥ ह्य इत्येकं गतेऽहनि । “ह्यः सर्वमभवत्कार्यम्”
श्च इत्येकमनागते आगामिन्यहनि । ततः परेऽहनि परश्च इत्येकम् । “श्वः पर-
श्चश्च यथा । अद्य श्वो वा परश्चो वा सर्वं कर्म भविष्यति । परश्चस्तत्परेऽहनीति
पाठांतरम् ।” तदा तदानीं द्वे तस्मिन्काल इत्यर्थे । “यथा । तदा चक्षुष्मतां
प्रीतिः । यदा स्यात्प्रियया संगस्तदानीमेव मे सुखम् ।” युगपत् । एकदा एकस्मि-
न्काल इत्यर्थे । “यथा । शत्रुमित्रोदासीनाः युगपदाहताः । भवन्शतमेकदा दत्तम् ।”
सर्वदा सदा द्वे सर्वस्मिन्काले इत्यर्थे । यथा । “सर्वदा सर्वदोऽसीति । यांचते
याचकः सदा” ॥ २२ ॥ एतर्हि संप्रति इदानीं अधुना सांप्रतं पञ्चकमुस्मिन्
काल इत्यर्थे । “यथा । एतर्हि क्रियते कार्यं । संप्रत्यसौ गृहं याति । इदानीमस्मि
संवृत्तः । बलावल्लपाधुना । तत्रास्ते सांप्रतं मुनिः ।” तथेति समुच्चये । पूर्वादौ
दिशि । पूर्वादौ देशे । पूर्वादौ काले वा प्रागादयः स्युः । “दिशि प्राग्दिगित्यादि ।
देशे प्राग्देश इत्यादि । काले प्राक्काल इत्यादि ।” पूर्वादौ इत्यादिशब्देनोत्तरप-
श्चिमदक्षिणाधरोर्ध्वादीनां ग्रहणम् । प्रत्यगादय इत्यादिशब्देन त्ववागित्यादिग्रहः ।
“उच्चरात् अधरात् दक्षिणात् उत्तरेण अधरेण दक्षिणेन दक्षिणा दक्षिणाहि
दक्षिणतः उत्तरतश्च संगृह्यते ।” ऊर्ध्वे तूपरि उपरिष्ठादिति ॥ २३ ॥ इत्यव्ययवर्गः ॥

सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्वितसमासजैः ॥

अनुक्तैः संग्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोच्येत् ॥ १ ॥

लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः ॥

स्त्रियामीदृद्धिरामैकाच् संयोनिप्राणिनाम् च ॥ २ ॥

नाम त्रिद्युन्निशावंलीकीणादिर्भूतदीन्हियाम् ॥

अथ लिङ्गसंग्रहवर्गमाह ॥ सलिङ्गशास्त्रैः प्राणिन्याद्युक्तलिङ्गानुशासनसहितैः सन्नादिप्रत्ययजैश्चिकीर्षादिशब्दैः कृज्जैः श्रपाकादिभिः तद्वितप्रत्ययजैः अणायंतैः समासजैरदंतोत्तरपदो द्विगुरित्यादिनोक्तैः बाहुल्येन पूर्वमनुक्तैः शब्दैरयं संग्रहः क्रियत इति शेषः । इहास्मिन्संग्रहवर्गे लिङ्गमुन्नेयदूहेत् । कथमित्याकांक्षायां संकीर्णवदिति । यथा संकीर्णवर्गे प्रकृत्यादिभिरुन्नेयं तथात्राप्युन्नेयत् । तत्र प्रकृत्यर्थेन यथा । अर्थधीः पुंस्ति चेति । प्रत्ययार्थेन यथा । स्त्रियां क्तिन् । प्रकृतिप्रत्ययार्थैरित्याद्यशब्दात्क्रियाविशेषणानां नपुंसकत्वं एकत्वं च यथा । शोभनं पञ्चतीत्यादि ॥ १ ॥ सन्नादिकृत्तद्वितसमासजविषयं पूर्वोक्तशब्दलिङ्गादन्यलिङ्गं लिङ्गशेषः तस्य विधिः व्यापी स्त्रिविषयस्य व्यापको भवति । यदि प्रागुक्तैरिहोक्तैश्च विशेषविधिभिः न बाधितः स्यात् तर्ह्येवं व्यापी भवेदित्यर्थः । एतेनास्य लिङ्गविशेषविधेरुत्सर्गभूतस्य स्वर्गादेवर्गा अपवादा वेदितव्याः । तत्र प्रागुक्तानां विशेषाणां पुनरुक्तिदोषप्रसंगाद्विस्तरभस्माच्च नपुनरिह विधानम् । तथा हि । स्वर्गपर्यायं इह पुंसि वक्ष्यते । तस्य धादिवौ द्वे स्त्रियां कीबे त्रिविष्टपमिति पूर्वोक्तमपवादः । नीप्रभृतीनां तु कृतः कर्तरीत्यादिना वक्ष्यते । यद्यपि पूर्वलिङ्गमुक्तं तथाप्यमात्रप्रापणार्थतया लिङ्गानुशासनमिहापि प्रधानमेव । स्त्रियामित्यधिकारोऽयं मसीशब्दपर्यंतं ज्ञेयः । ईदूतौ ईकारोकारौ विरामौ अवसानस्थौ यस्य तदीदृद्धिरामं तच्च तदेकाच्च ईदूद्धिरामैकाच् । ईदंतमूदंतं वा यदेकस्वरं शब्दरूपं तत्स्त्रियामित्यर्थः । यथा । धीः श्रीः भूः भ्रूः । नयतीति नीरित्यादौ कृतः कर्तरीति बाधितत्वाद्वाच्यलिङ्गत्वम् । यीनिर्भगं तत्सहितानां प्राणिनां नाम् स्त्रियाम् । यथा । माता दुहिता धेनुर्गित्यादि । दारशब्दादौ तु दाराः पुंभूमीति बाधकं प्रागुक्तम् । कलत्रशब्दस्य कलत्रं श्रोणिभार्ययोरिति क्लीबपाठो बाधकः । एवमुन्नेयमन्यत्रापि ॥ २ ॥ त्रिद्युदादिन्हीपर्यंतानां अष्टानां यन्नाम तत्स्त्रियाम् । यथा । त्रिद्युत्तडित् रात्रिः रजनिः वल्ली व्रततिः वीरुत् बीणा विपंचीत्यादि । “बीणा-

अदंतैर्दिगुरेकार्थो न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥

तल् वृंदे येनिकट्यत्र वैरमैथुनिकादिवुम् ॥

स्त्रीभावादावनिक्तिगणवुल्णच्णवुच्चस्यव्युजिजइनिशाः ॥ ४ ॥

दिग्भूनदीधियामिति पाठः कश्चित् । ” अदंतैर्मूलादिशब्दैर्द्वैक्य एकार्थः समाह्वारार्थो द्विगुसमासः स स्त्रियां स्यात् । यथा । पंचामां मूलनां समाहारः पंचमूली । एवं त्रिलोकी षडध्यायीत्यादि । अदंतैरिति किम् । पंचानां कुमारीणां समग्रहारः पंचकुमारि । पंचराजमित्यद्दौ टच् अदंतत्वे सत्यपि पात्रादिस्वान्नपुंसकत्वमित्येके । एकार्थ इति किम् । पंचसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पंचकपालः । न स इति । मात्र-युगाद्युत्तरपदैः अदंतैः एकार्थो द्विगुः स्त्रियां न स्यात् । यथा । पंचपात्रम् । चतुर्युगीम् । त्रिभुवनम् ॥ ३ ॥ तल्प्रत्ययः स्त्रियां संतु भावाद्यर्थे विहितः । तत्र भावे यथा । शुक्लता । कर्मणि ब्राह्मणता । समूहे ग्रामता । स्वार्थे देवता । वृंद इति । वृंदे समूहे य इनि कट्यत्र एतै चत्वारः प्रत्ययाः स्त्रियाम् । यथा । पाशादिभ्यो यः । पाशप्रनां समूहः पाश्या । वात्या । खलादिभ्य इनिः । खलिनी पद्मिनी । रथादिभ्यः कट्यच् । रथकट्या । पुवं गोत्रा । वृंदे किं । मुखे भवो मुख्यः । दंडोऽस्त्यस्य । दंडी । वैरेति । मिथुनस्य कर्म मैथुनिकम् । वैरमैथुनादौ च यो वुन्प्रत्ययः स स्त्रियाम् । वृद्धाहुन्वैर-मैथुनिकयोरिति पाणिनिसूत्रात् । तत्र वैरे विरोधार्थे यथा । अश्वमहिषिका । अश्व-महिषस्येदं वैरमित्यर्थः । एवं काकोलूकिका । मैथुनिकार्यां यथा । अत्रिभर-द्वाजिका । अत्रिभरद्वाजयोरियं मैथुनिका । विवाहरूपसंबन्ध इत्यर्थः । एवं कुत्सश्च कुशिका च तयोर्मैथुनिकं कुत्सकुशिकिका । “वुन्ग्रहणं वुच् उपलक्षणम् । यथा । काशिका गार्गिकया श्लाघते । कश्चित् वैरमैथुनिकादिवुरिति पाठः । ” आदिना वीप्सा-दौ वुनो ग्रहणम् । स्त्रियां भावादिः स्त्रीभावादस्तस्मिन् । स्त्रियामित्यधिकृत्य भावादौ ये विहिताः प्रत्यया अनिक्तिगणवुल्णच् स्युरित्यर्थः । अनिर्यथा । अक्रोशे नव्यनिः । अकरणिः अजीवनिः । क्तिन् यथा । कृतिः गतिः । एवल् यथा । प्रच्छ-द्रिका प्रवाहिका आसिका । णच् यथा । व्यावक्रोशी । एवल् यथा । शायिका । इक्षु-भक्षिका । क्यप् यथा । ब्रज्या इज्या । “स्त्रीभावादौ किम् । वदः सुप् क्यप् च । मृषां ब्रह्मभूयम् । ” युच् यथा । काष्णा आसना । इव् यथा । वापिः वास्ति । कौ-कारिमकार्थीः । इव उपलक्षणार्थत्वादिण् इक् च । यथा । आज्ञिः कृषिः । अंङ् यथा । पचा त्रपा भिदा । निर्यथा । ग्लानिः म्लानिः हानिः । शप्रत्ययो यथा । क्रिया इच्छा ॥ ४ ॥

उणादिषु निरुरीश्च ऊयांबूडंतं चल स्थिरम् ॥

तत्क्रीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टापाहवः ण दिक् ॥ ५ ॥

घृत्रो जः सा क्रिया ऽस्यां चेदांडपाता हि फाल्गुनी ॥

श्येनपाता च मृगया तैलपाता स्वधेति दिक् ॥ ६ ॥

स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिविवक्षा ऽपचये यदि ॥

उणादिषु ये निः ऊः ईः एते त्रयः स्त्रियां स्युः । तत्र न्यंतो यथा । श्रेणिः
 “ श्रेणिः द्रोणिः । उणादिष्वनिरिति पाठे अनिर्यथा । धरणिः धमनिः सरणिः । ”
 ऊदंतो यथा । चमूः कर्षूः । ईदंतो यथा । तंत्रीः “ तरीः । ” ऊयंतं अश्वितं
 ऊडंतं च राश्रलं जंगमं स्थिरं स्थावरं वा तत् स्त्रियां स्यात् । जंगमं यथा । नारी
 शिंको ब्रह्मवधूः । स्थावरं यथा । कदली माला कर्कधूः । तच्छब्देनात्र मुष्ट्या-
 दिकं निर्दिश्यते । तेन प्रमर्थः । तन्मुष्ट्यादिकं प्रहरणं यदि क्रीडायां वर्तते तर्हि
 तस्मिन्नर्थे विहितो णप्रत्ययः स्त्रियाम् । तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां ण इति सूत्रात्
 दिगित्यनेनोक्तोदाहरणोद्देशः । तेन द्रांडा मौसलेति चांदाहर्तव्यम् । मुष्टिः प्रहरण-
 मस्यां क्रीडायां मौष्टा । पाहवः प्रहरणमस्यां क्रीडायां पाहवा ॥ ५ ॥ सा
 घञतवाच्या । दंडपातादिक्रिया ऽस्यां फाल्गुन्यादिकायामित्यर्थे घञताद्विहितो यो
 वप्रत्ययः स स्त्रियां स्यात् । घञः सा ऽस्यां क्रियेति च इति सूत्रात् उदाहरति दंड-
 पातो ऽस्यां फाल्गुन्यां दांडपाता फाल्गुनी । एवं श्येनपातो ऽस्यां श्येनपाता
 मृगया । तैलपातो ऽस्यां स्वर्धाक्रियायां तैलपाता । श्येनतैलस्येति मुम् । पितृदाने
 स्वधामतमित्यमरमाला । वररुचिना तु स्वधा क्रिया प्रवेणीति स्त्रीलिंगतोक्ता । इति-
 शब्देन मुंसलपातो ऽस्यां मौसलपाता भूमिरित्यादिसिद्धिः । कचिद्देशे फाल्गुनपौर्ण-
 मास्यां दंडपातेन क्रीडा भवतीति । दिगित्यनेन दांडपातादिकं उदाहरणमिति सूचितम्
 ॥ ६ ॥ यदि अमचये ऽल्पत्वं विवक्षा वक्तुमिच्छा स्यात्तर्हि मृणाल्यादयः स्त्रीलिंगाः
 स्युः । यथा । अल्पं । मृणालं मृणाली । आदिशब्दयथा । ण्स्वो वंशो वंशी । गौरा-
 दित्वात् ङीष् । एवं कुम्भीमृणालीच्छत्रीपटीतटीमठीत्यादयः । ण्स्वार्थे कन्प्रत्ययः
 स्त्रियाम् । यथा पेटिका । काचिदिति क्तिम् । अल्पो वृक्षो वृक्षक इत्यादि न स्त्रियाम् ।
 अथ ऊयांबूडंतमित्यादिनोक्तलिंगानामपि केषां चिन्नाम्नां सुखेन लिंगज्ञानाय पृथक्
 पाठं कांतादिभ्रमेणाह । लंकेति । लंका राक्षसपुरी । शोफालिका पुष्पभेदः वृक्षभे-

लंका शैफालिका टीका धातकी पंजिकाऽऽढकी ॥ ७ ॥

सिधका सारिका हिका प्रात्रिकोल्का पिपीलिका ॥

तिंदुकीकणिका भंगिः सुरंगासूत्रिमाढयः ॥ ८ ॥

पिच्छावितंडाकाकिण्यशूर्णिः शाणी दुणी दरत् ॥

सातिः कंथा तथा ऽऽसंदी नाभी राजसभाऽपि च ॥ ९ ॥

इति । “ स तु निर्गुडी इति प्रसिद्धः । ” टीका विषमपदव्याख्या । धातकी वृक्ष-
भेदः “ धायटी इति प्रसिद्धा । ” पंजिका निःशेषपदव्याख्या । आढकी तुवरी
“ बूर इति प्रसिद्धा ” ॥ ७ ॥ सिधका वृक्षभेदः । सारिका पक्षिभेदः
“ साळुंकी इति प्रसिद्धा । ” हिका स्वरभेदः “ ऊर्ध्ववातप्रवृत्तौ शब्दविशेषः
उचकी इति प्रसिद्धः । ” प्राचिका वनमक्षिका । “ प्रक्षिभेद इति स्वामी । ”
उल्का तेजःपुंजः । पिपीलिका कीटभेदः मुंभी इति प्रसिद्धा । शनैर्यति पिपीलिक
इति पुंस्त्वमपीति स्मृमी । “ तिंदुकी वृक्षभेदः “ टेंभुरणी इति प्रसिद्धा । ”
कणिका परमाणुः । भंगिः क्रौटिल्यभेदः । “ विच्छित्तिर्वा । व्यञ्जच्छलनिभे भं-
गिवैदर्भीतनमीलिकेति रभंसः । ” सुरंगा विवरंभेदः “ सुरंग इति ख्यतः । ” सूचि-
व्यधनी । सूचिर्नृत्यभेदे च व्यधनीशिखयोरपीति रत्नकोशः । “ माढिः पत्रशि-
रा । ” माढिर्देन्यं पत्रशिरेति हैमः ॥ ८ ॥ पिच्छा । “ शाल्मलिर्निर्यासः भक्तादिभंड-
श्च । पिच्छा शाल्मलिवेष्टके । पंक्तिपूगच्छटाकोशमण्डेष्वश्वपदामथै । मोचायां पिच्छल
इति हैमः । ” वितंडा वादभेदः । काकिणी पणचतुर्थांशः । “ काकिणी पणतुर्यांशे
मानदंडे च दृश्यते । कृष्णलैकवराटयोः स्यादुन्मानस्यांशकेऽपि चेति मेदिनी । रभ-
सस्तु नांतेष्वप्याह । पणोदसीनदंडानां तुर्यांशेऽपि च काकिनीति । आढकस्य पञ्चा-
शत्तमो भाग उदमानं । उक्तं च गणितावल्याम् । कुल्या स्यादष्टभिर्द्रोणैर्द्रोणपादेन
चाढकः । अतो ऽर्धशतिको भाग उदमानमुदाहृतमिति । चूर्णिः चूर्णिका । शाणी
शणपटविशेषः । “ निकष इति स्वामी । ” दुणी कर्णजलौका । “ दुणी कूम्या
जलद्रोण्यामिति हैमः । ” दरत् म्लेच्छजातिः । सातिर्दानावसानयोः । कंथा प्रावर-
णांतरम् । “ कंथा मृन्मयभित्तौ च तथा प्रावरणांतर इति मेदिनी । ” ऽऽसंदी आस-
नभेदः “ वेत्रासनमिति प्रसिद्धम् । ” अंगविशेषो नाभिः । राज्ञां सभेति तत्पु-
रुषः । सभाराजेत्यत्र राजपर्यायस्यैवेष्ट्यते इत्युक्तम् । तेन राजशब्दपूर्वकसभांत-
तत्पुरुषे क्लीबत्वस्य निषेधात् क्लीबत्वम् ॥ ९ ॥ झलरी वाद्यभेदः । “ झलरी झलरी

झल्लरी चर्चरी पारी होरा लट्वा च सिध्मला ॥

लाक्षा लिक्षा च गंडूषा गृध्रसी चमसी मसी ॥ १० ॥

॥ इति स्त्रीलिंगसंग्रहः ॥

पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ॥

च द्वे हुडुके बालचक्रक इति मेदिनी । "चर्चरी करशब्दः हर्षक्रीडा वा ।
 "चर्चरी गीतभेदे च केशभित्करशब्दयोरिति कोशांतरम् ।" पारी हस्तिपाद-
 रज्जुः । "पुरी पूरापरागयोः । पात्र्यां कपूरिकायां च पादबंधे च हस्तिनामिति
 हैमः ।" होरा लभार्थः । "होरा तु लभे राश्रये 'शाखरेखाप्रभेदयोरिति हैमः ।
 लट्वा ग्रामचटकः । "लट्वा करंजभेदे स्यात्फले वाये खगांतर इति मेदिनी ।" सिध्म-
 ला मत्स्यविकृतविति मेदिनी । सिध्मला शुष्कमीने स्त्री त्रिलिंग्यां तु क्लिप्तसिनीति
 त्रिकांडशेषः ।" लाक्षा जतु । लिक्षा यूकांडम् । गंडूषा जलादिना मुखपूरणम् ।
 "पुंसपि । गंडूषो मुखपूर्तौ स्याद्गृहस्थांगुलावपि । प्रसृत्या प्रमिते ऽपि स्यादिति
 हैमः । उन्नतनाभिस्तु गंडूषा नापि मुखपूर्तिरिति बोपालितः । गृध्रसी वातरोगभे-
 दः । स तु ऊरुसंधौ भवति । चमसी यज्ञपात्रभेदः । "प्रणीतेति प्रसिद्धा । माष-
 पिष्टपोलिकाविशेष इति वैद्यकग्रंथे । चमसो यज्ञपात्रस्य भेदे ऽस्त्री पिष्टके स्त्रिया-
 मिति मेदिनी । मसी कृज्जलम् । "मिला मसी जलं पत्रांजनं च स्यान्मसिर्द्वयोरिति
 त्रिकांडशेषः" ॥ १० ॥ इति स्त्रीलिंगसंग्रहः ॥ अथ पुल्लिंगसंग्रहः ॥ पुंस्त्वे इति
 पतद्ब्रह्मशब्दपर्यंतमधिकारः । भेदास्तुषितसाध्यादयः । अनुचराः सुनंदादयः तैः
 सहिताः सुरासुराः देवदैत्याः पर्यायैः सह पुंसि । सुरपर्याया यथा । अमरा निर्जरा
 देवा मरुत इत्यादयः । तद्भेदा यथा । तुषिताः साध्याः । इंद्रो मरुत्वान्मघवा ।
 सूरसूर्यार्यमा । हाहा हूहूः । तुंबुरित्यादिः । अनुचरा यथा । विष्णोरनुचरा
 जयक्विजयप्रभृतयः । रुद्रानुचरा नंदिकेश्वरादयः । एवं असुरपर्याया दैत्या दानवा
 इत्यादयः । तद्भेदाः बलिबुमुच्यादयः । असुरानुचराः कूश्मांडमुंडादयः । एवमु-
 च्यते । एतेषामपि दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियामित्यादिबाधकं स्मारयि-
 ष्यति । अबाधिता इति वक्ष्यमाणेन । स्वर्गादयश्चोनविंशतिः सभेदाः सपर्यायाश्च
 पुंसि स्युः । स्वर्गपर्यायो यथा । स्वर्गो नाकस्त्रिदिव इत्यादिः । द्यौदिवौ द्वे स्त्रियां

स्वर्गयागाद्रिमैघाब्धिद्रुकांलासिशरास्यः ॥ ११ ॥

करगंडोष्ठदोर्दितकंठवेशनखस्तनाः ॥

अह्नाहंताः क्ष्वेडभेदा रात्रांशोः प्रागसंख्यकाः ॥ १२ ॥

श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नता अबाधिताः ॥

क्लीबे त्रिविष्टपमिति बाधकं बलवत्तरं तद्विना पुंस्त्वम् । यागो यज्ञः । मखः ।
 कतुः । तज्जेदा अग्निष्टोमादयः । इष्टयादेर्बाधितत्वं वक्ष्यति । अद्रिः गिरिः पर्वतः ।
 तज्जेदा मेरुसह्यादयः । एषां मध्ये उपवादः चेदुक्तः शैलवर्गे । मेधी घन इत्यादिः
 पर्यायः । भेदः पुष्करावर्तादिः । अभ्रस्य तु अभ्रं मेघ इति क्लीबपाठो बाधकः । अंधिः
 समुद्र इत्यादयः समुद्रपर्यायाः । क्षीरोदादिर्भेदः । द्रुवक्षः । शाखीत्यादिपर्यायः ।
 वटादिर्भेदः । अत्रापि क्वचिद्रूपभेदादिना “ पाटलाग्निशपादौ ” अपवादा उक्ताः ।
 कालो दिष्टः समयः एवं पर्यायः । मासादयो भेदाः । अस्तिः खड्गः । नन्दकादयो
 भेदाः । “ ईल्यादौ बाधः । ” शरो बाणः । भेदो नारांचादिः । इषुर्द्वयोरिति विशेषी
 दर्शितः । अरिः शत्रुः । भेद आवताय्यादिः ॥ ११ ॥ करो राजप्राह्मभागो रश्मिः
 पाणिश्च । दीधित्यादीनां तु पुंस्त्वं बाधितम् । गंडः कपोलः । ओष्ठो दंतच्छदः ।
 दशनवसनादि तु रूपभेदात् बाधितम् । दोः प्रवेष्टः । भुजबाह्वोस्तु द्वयोरिति विशेषः ।
 दंतो रंदः । दंतस्थाने दंड इत्यपि पाठः । कंठो गलः । “ समीपगलभेदेषु कंठं त्रिषु
 विदुर्बुधा इति शाश्वतः । ” केशः कचः । नखः कररुहः । नखोऽस्त्रीत्यादिना
 बाधितम् । स्तनः कुचः । एते यथासंभवं सभेदपर्यायाः पुंसि । अह्नः अहश्च एतदंताः
 पुंसि स्युः । यथा । अह्नः पूर्वं पूर्वाह्नः । “ अह्नः अपरं अपराह्नः । ” द्वे अह्नी
 समाहृते द्व्यहः । क्ष्वेडभेदा विषविशेषाः पुंस्त्वे स्युः । यथा । सौराष्ट्रिकः । अत्र
 गरलं विषं पुंसि क्लीबे च । काकोलं इत्यादि बाधितम् । रात्रांता इति समासांत-
 स्यैकदेशानुकरणम् । एवमुत्तरत्रापि । रात्रश्चब्दोऽस्ते येषां ते यदि प्राक् असंख्या-
 वृचकशब्दरहितास्तर्हि पुंसि । यथा । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः सर्वरात्रः पूर्वरात्रः
 अपररात्रः । प्रायसंख्यका इति किम् । पंचरात्रम् । गणरात्रम् । पुण्यरात्रस्यार्धची-
 दिपाठात् क्लीबत्वं च ॥ १२ ॥ श्रीवेष्टादयो ये निर्यासाः द्रवसारवाचकाश्च पुंसि
 स्युः । श्रीवेष्टः सरलः । “ श्रीपिष्ट इति क्वचित्पाठः । ” आद्येन श्रीवासंभृकधू-
 पादयः । चकाराद्गुगुलुसिलहकादयः । अस् च अन् च तावन्तौ येषां ते असन्नताः

कशेरुजतुषस्त्वनि हित्वा तुरुविरामकाः ॥ १३ ॥

कषणभमरोपांता वयदंता अमी अथ ॥

द्रव्यचूमसिसुसन्नतमित्यादिना वक्ष्यमाणेन अप्सरआदीनां पूर्वोक्तेन च बाधकेनाबाधिताभ्येत्युपसि स्युस्तन् असन्ता यथा । अंगिराः वेधाः चंद्रमाः । अन्नता यथा । कृष्णवर्त्मा मघवा । अबाधिता इति किम् । इदं वयः । इदं लोमः । तुश्च रुश्च तुरुं तौ विराणे येषां ते तुरुविरामकाः । कशेरुजतुषस्त्वनि हित्वा तुशब्दांताश्च रुशब्दांताश्च पुंसि स्युरित्यर्थः । यथा । हेतुः सेतुः धातुः मंतुस्तंतुरित्यादि । कुरुः मेरुः किंशरुरित्यादि । कशेर्वाद्युपलक्षणं दारुश्मश्रुप्रभृतीनाम् । तत्र कशेरु अस्थिविशेषः । तृणविशेषो वा । जतु लाक्षा ॥ १३ ॥ कषणादयः षड्वर्णा उपांते अंत्यसमीपे येषांते तथा । यदीति । यदि एते कादिवर्णषट्कोपांता भ्रदंताः स्युस्तर्हि पुंसि भवंति । यथा । अंकः लोकः स्फटिकः । शुल्कं वल्कादि तु बाधितं पूर्वं । ओषधोषमाषष्ठक्षादयः षोपांताः । त्वर्धादयस्तु पूर्वं बाधिताः । पाषाणगुणकिरणादयो षोपांताः । विषाणादि बाधितम् । कौस्तुभदर्भशलभादिभोपांतः । कुसुंभादि बाधितम् । होमग्रामगुल्मव्यामादयो षोपांताः । पद्मादेर्वा पुंसीत्यादिना बाधितत्वम् । ईर्षरूसीकरसीरप्रभृतिः रोपांतः अजिरादेर्बाधः । पकारादिवर्णषट्कोपांताः अबाधिताश्चेत्पुंसि स्युः । अत्र यद्यदंता इति पूर्वोक्तं न संबध्यते । अथादित्वान् । पक्षुरोपांता यथा । यूपबाष्पकलापादयः । कुतपादिर्बाधितः । थकारोपांता वेपथुगेमंथादयः । नोपांता इनधनभान्वादयः । वनादिस्तु बाधितः । य्योपांता आंयव्ययजायुतंतुवायादयः । मृगयादिस्तु बाधितः । सोपांता स्सहासादयः । बिसांदिर्बाधितः । टोपांताः पटादयः । किरीटादेर्बाधकमुक्तम् । गोत्रेति । गोत्रं वंशः तस्मिन्नाख्या संज्ञा येषां ते गोत्राख्या ऋषिसंज्ञकाः गोत्रस्यादिपुरुषाः ये प्रवराध्यायपठिताः येऽप्यन्ये अपत्यप्रत्ययं विना गोत्रवाचित्वेन लोके प्रसिद्धास्ते पुंसि स्युः । यथा । भरद्वाजः गोत्रमस्माकम् । एवं कश्यपवत्सप्रभृतयः । चरणस्य वेदशाखाया आह्वयाः संज्ञाः पुंसि स्युः । यथा । कठः बह्वच इत्यादि ॥ १४ ॥ नास्मि संज्ञायां अकर्तरि च कारके भावमात्रे च विहितास्ते घञादयः सप्त प्रत्ययाः पुंसि स्युः । भावे चेति चकारादिसंज्ञायां च घञ् गृहीतः । घञन्ता युष् । आस्यत इति प्राप्तः । विदन्ति अनेन वेदः । प्रपतत्यस्मात्प्रपातः । भावः भावः पोकः त्यागः । अच् यथा । जयः चयः नयः । अप् यथा । करः गरः लवः । छवः । नङ् यथा । यज्ञः प्रश्नः । याच्वेत्यत्र तु पुंस्त्वं बाधितम् । नङ् उपलक्षणार्थं

पथनयसटोपांता शोत्राख्याश्रृणोहर्षाः ॥ १४ ॥

नाम्यकर्तरिभावे च घञ्जबन्डप्राधुचः ॥

ल्युः कर्तरीमनिच्भावे को घाः किः प्रादितो ऽन्यतः ॥ १५ ॥

द्वंद्वे ऽश्ववडवावश्ववडवा न समाहृते ॥

कांतः सूर्येण्डुपर्यायपूर्वो ऽयःपूर्वको ऽपि च ॥ १६ ॥

॥ षट्कश्चानुवाकश्च रल्लकश्च कुडंगकः ॥

त्वात् । स्वपो नन् । स्वप्रः । स्वप्रः संवेश इत्यपीति वा पुंस्त्वसिद्धिर्बोध्या । ”
णप्रत्ययो यथा । न्यादः । षप्रत्ययो यथा । उरञ्छब्दः । अथुच् । यथा । वेण्युः ।
ल्युरिति । कर्तरि नन्वादिल्युः पुंसि स्यात् । यथा । नन्दनः रमणः मधुसूदनः ।
भावे षृश्ववादिभ्यो य इमनिच् स पुंसि स्यात् । यथा । पृथोर्भावः प्रथिमा महिमा ।
भाव इति किम् । वृणोतीति वरिमा पृथ्वी । अत्र भावे इति शब्दो देहलीदीपन्यायेन
पूर्वत्र परत्र च संवाप्नोते । “ भावे को यथा । आखूत्यः प्रस्थः । ” प्रादितः
अन्यतश्च परो यो घुसंज्ञो धातुस्तस्माद्विहितः किप्रत्ययः पुंसि स्यात् । दापदैपै
विना दारूपो धारूपश्च , धातुर्घुसंज्ञकः । प्रादितो यथा । प्रधिः निधिः आदिः ।
अन्यतो यथा । जलधिः । इषुधेस्तु द्रव्यगति बाधितत्वं ॥ १५ ॥ द्वंद्वे सर्वा-
हारादन्यत्र द्वंद्वसमासे ऽश्ववडवौ पुंसि । स्वयमेवोदाहरति । अश्वश्च वडवाश्चा-
श्ववडवाः । एवमश्ववडवान् । अश्ववडवैरित्यादिप्रयोगः । , समाहारे त्वश्ववडव-
मिति क्लीबम् । सूर्यचंद्रपर्यायपूर्वकः कांतशब्दः पुंसि । यथा । सूर्यकांतः अर्क-
कांतः चंद्रकांतः इंदुकांतः सोमकांतः । अयोवाचकपूर्वको ऽपि कांतः पुंसि । यथा ।
अयंस्कांतः लोहकांतः ॥ १६ ॥ इदानीं पुल्लिङ्गविशेषपर्यंतमनुक्तानां कांतादि-
क्रममनतिक्रम्याह । षट्कः षष्ठकभेदः । अनुवाको ज्ञेदावयवः । रल्लकः कंबलः ।
कुडंगको वृक्षलतागहनम् । “ कुडंगक इत्यपि । ” पुंलो वाणावयवः । न्यूंखः
सामवेदे निपातित ओकारः । “ न्यूंख इति ऋस्वोकारो ऽपि । न्यूंखः सङ्ग्रह-
नोज्ञे च साम्नः षट्प्रवणे ऽपि चेति मेदिनी । ” समुद्रः संपुटकः । विटो धूर्तः ।
“ विटो द्रौ लवणे षिञ्जे मूषिके खदिरे ऽपि चेति मेदिनी । ” पट्टः काष्ठादिर-
चित आसनविशेषः । “ पट्टश्चतुष्पथे पीठे राजादेः शांसनान्तरे । व्रणादिबंधने
पेषाश्मनीति हैमः । ” धटस्तुला । “ धटो दिव्ये तुलायां स्याद्धटी चीरे च

पुंसो न्युंखः समुद्रश्च विटपट्टधटाः खटाः ॥ १७ ॥

कोट्टारघट्टहट्टाश्च पिंडगोंडपिचंडवत् ॥

मडुः करंडो लगुडो वरंडश्च किणो घुणः ॥ १८ ॥

दृतिंसीमंतहरितो रोमंथोद्रीथबुद्बुदाः ॥

कासमर्दो ऽर्बुदः कुंदः फेनस्तूपौ सयूपकौ ॥ १९ ॥

“वासस इति मेदिनी ।” अंधकूपादयः खटाः । “खटस्तृणे कफे । टंके-
ऽधकूपे प्रहार इति हैमः” ॥ १७ ॥ कोट्टो दुर्गपुरम् । अरघट्टः कूपभेदः ।
“अरैश्चक्रावयथसदृशैः काष्ठविशेषैर्वटयते रच्यते सो ऽरघट्टः । राहाट इति
प्रसिद्ध इत्यन्ये ।” कस्यचिन्मते टकारांतैष्वङ्गि भट्टभ्राम इति न्यायेन रेफांतो ऽपि
कोट्टार इति व्यक्षरो निबद्धः । “कोट्टारो नागरे कूपे पुष्करिण्याश्च पाटक इति
मेदिनी । घट्टः घाट इति प्रसिद्धः । हट्टः कयविक्रयस्थानम् । पिंडो मृदाविसंघातः ।
गोंडो नाभिः गोंडः पामरजातौ च वृद्धनाभौ च संमत इति रुद्रः ।” पिचंड
लुदरम् । “पिचिंड इत्यपि । शस्ते पिचिंडे उदरे पशोरव्यये पुमानिति मेदिनी ।”
पिचंडवत् गड्ढादयो ऽपि पुंसि स्युरिति वता निर्दिश्यते । गर्डुर्गलगंडः ।
“मडुः पृष्ठगुडे कुब्ज इति विश्वः ।” करंडो वंशादिकृतभांडभेदः । “करंडो
मधुकोशासिकारंडेषु दलाढक इति हैमः ।” लगुडो वंशादिदंडः । वरंडो
मुखरोगः । “वरंडो वदनव्यथा । अंतगवेदिसंधौ चेति हैमः ।” किणो
मांसप्रंथिभेदः । स तु खनित्रदंडादिसंवर्षणात्करतलादौ स्पष्टः । “व्रणजं चिन्हं
च किणः ।” घुणः काष्ठकृमिः । “घुणः स्यात्काष्ठवेधक इति रत्नकोशः ।”
॥ १८ ॥ दृतिः चर्मपुटकः । “दृतिश्चर्मपुटे मत्स्ये नेति मेदिनी ।” सीमंतः
केशवेशः । हरितपालाशवर्णः । “हरिदिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः ।
अस्त्रियां स्यान्नृणे चेति मेदिनी ।” रोमंथः पशूनां चर्वितचर्वणम् । उद्रीथः साम-
भेदः । “उद्रीथः प्रवणः सामवेदध्वनिरित्यरुणः ।” बुद्बुदो जलविकारः । कास-
मर्दो गुल्मभेदः । “अर्बुदो दृशकोटयः । अर्बुदो मांसकीले स्यात्परुषे दृशकोटिषु इति
मेदिनी ।” अर्दनिरिति पाठे अर्दनिरभिः । कुंदः शिल्पभांडम् । “कुंदो ऽच्युते
निधौ । चक्रभ्रमौ च माध्ये चेति हैमः ।” फेनो जलविकारः । स्तूपो वटकादि ।
यतौ यूपश्च । “यूप इत्यपि” ॥ १९ ॥ आतपः सूर्यालोकः । क्षत्रिये नाभिः ।

आतपः क्षत्रिये नाभिः कुणपश्चुरकैदराः ॥

पूरश्चुरप्रचुकाश्च गोहृङ्गुलपुद्रलाः ॥ २५ ॥

वेतालभल्लमल्लाश्च पुरोडाशोऽपि पट्टिशः ॥

कुल्माषो रभसश्चैव सकटाहः पतद्ग्रहः ॥ २६ ॥

॥ इति पुल्लिङ्गशेषः ॥

द्विहीनेऽन्यच्च खारण्यपर्णश्चब्रह्मिमोदकम् ॥

क्षत्रियवाची नाभिश्चन्दः । पुंसीत्यर्थः । कुणपः शवभेदः । “ कुणपः पूतिगंधौ शवेऽपि चेति मेदिनी । ” क्षुरो वीर्यशस्त्रम् । क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुर इति मेदिनी । “ केदरो व्यवहारपदार्थः । पूरो जलप्रवाहः । पूरः स्यादंशसां वृद्धौ व्रणसंशुद्धिखाद्ययोगिति हैमः । ” क्षुरश्चो वाणभेदः । “ खुरप्र इति कवर्गप्रतीत्यादिरपि । ” चुक्रः शीकभेदः । “ चुक्रस्त्वम्लेऽम्लवेतस इति हैमः । ” गोले चतुर्लपिडः । हिंगुलो गगद्रव्यभेदः । क्लीबे चोक्ते वैश्यवर्गे । “ हिंगुलो वर्णकद्रव्ये ना भंटाक्यां तु हिंगुलं भेदिनी । हिंगुलः स्यात्तु हिंगुलमिति मुकुटः । ” पुद्रलः आत्मा । पुद्रलः सुंदराकारं त्रिषु पुंस्थ-
त्मदेहयोगिति मेदिनी ॥ २० ॥ वेतालो भूताधिष्ठितशवः । भल्लः स्यात्पुंसि भल्लूक इति मेदिनी । मल्लो बाहुयुद्धकुशलः । पुरोडाशो हविर्भेदः । “ पुरोडाशो हविर्भेदे चमस्यां पिष्टकृत्य च । रसे सोमलतायाश्च हुतशेषे च कीर्तित इति विश्वः । ” पट्टिशोऽस्त्रभेदः । “ पट्टिस् इति दंत्यसांत्य इति मुकुटः । ” कुल्माषोऽर्धस्विन्नो यवः कुत्सितमाषो वा । कुल्माषं कांजिके यावके पुमानिति मेदिनी । रभसः हर्षः । “ रभसो हर्षवेगयोगिति विश्वः । ” सकटाहः कटाहसहितः कटाहशब्दश्च पुंसीत्यर्थः । कटाहो वटकादिपाकपात्रम् । कटाहो घृततैलादिपाकपात्रेऽपि कर्परे । कटाहः कूर्मपृष्ठे च सूपे च महिषीशिशार्विति विश्वः । कटाहः कूर्मकर्परे । द्वीपस्य च प्रभेदे चेति मेदिनी च । “ सनिष्ठीवतांबूलादिचर्वणनिक्षेपपात्रं पतद्ग्रहः ॥ २१ ॥ इति पुल्लिङ्गशेषः ॥ द्विहीने द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीने नपुंसके । अधिका-
रोऽयमाबालिहकात् । श्लोकद्वये प्राधान्येन निर्दिष्टा खादिशब्दषड्विंशतिः पर्यायैः सह क्लीबे । अत्रान्यदिति बाधितात् यदन्यसदेव क्लीबमिति सावधानार्थमुक्तम् । चकाराद्व-

शीतोष्णमांसरुधिरमुखोक्षिद्रविणं बलम् ॥ २२ ॥

फलहेमशुल्बलोहसुखदुःखशुभाशुभम् ॥

जलपुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥

कोट्याः शतादिसंख्याऽन्या वा लक्षाः नियुतं च तत् ॥

स्वाभरणादिसंग्रहः । स्वमिन्द्रियं व्योम च । तद्यथा । छिद्रं नभः वियत् इत्यादि ।
 अरण्यं विषिनं काननमित्यादि । पर्णं पत्रं दलम् । “पर्णं पत्रे किंशुके चेति मेदिनी ।”
 श्वभ्रं तु पातालमित्यादि । हिमं तु प्रालेयमित्यादि । “हिमं तुषारमलयोद्भवयोः स्यान्नपुंस-
 कमिति मेदिनी ।” उदकं तु जलं नीरम् । शीतं शीतलमित्यादि । उष्णं तिग्ममित्यद्दि ।
 शीतोष्णं गुणे क्लीबं तद्वति त्रिषु । “शीतं हिमगुणे क्लीबं शीतलालसयोक्षिध्विति
 मेदिनी । उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गक इति मेदिनी ।” मांसं पिशितं
 तरसमित्यादि । रुधिरं शोणितं रक्तम् । “रुधिरं ऽगारके पुंसि क्लीबं तु कुंकुमास्तु-
 जोरिति मेदिनी ।” मुखं तु वदनं वक्त्रम् । “मुखं निःसर्गौ वक्त्रे प्रारंभोपाययो-
 रपि । संध्यंतरे नाटकादेः शब्दे ऽपि च नपुंसकमिति मेदिनी ।” अक्षि तु नयनं
 नेत्रम् । द्रविणं धनमित्यादि । “द्रविणं कांचने धने । परदक्रमे बले ऽपि स्यादिति
 हैमः ।” बलशब्देन शक्तिसैन्यग्रहणम् । शक्तौ यथा । बलं शुष्ममित्यादि । सैन्यं
 चक्रमित्यादि ॥ २२ ॥ फलं फलमात्रं कपित्थमित्यादि । “हूलमित्यपि क्वचि-
 त्पाठः ।” हेम सुवर्णं कनकमित्यादि । शुल्बं ताम्रमित्यादि । “शुल्बं ताम्रे यज्ञ-
 कर्मण्याचरे जलसन्निधाविति मेदिनी ।” लोहं कालायसमित्यादि । सुखं शर्म
 शातमित्यादि । दुःखं तु कृच्छ्रं कष्टम् । शुभं कल्याणं कुशलमित्यादि । अशुभमकल्या-
 णमित्यादि । जलपुष्पाणि । कुमुदकमलकल्हारोत्पलादीनि । लवणं सैधवमित्यादि ।
 व्यञ्जनं तेमनं निष्ठानमित्यादि । “व्यञ्जनं रसश्रुचिह्नयोः । तेमने ऽवयवे ऽकादा-
 विति हैमः ।” व्यञ्जनविशेषाणामपि दधितक्रादीनां ग्रहणम् । अनुलेपनं कुंकुमादि ।
 अत्र बाधितादन्यत् इति किम् । आकाशो विहायान्यौः । अट्वाभरणानीत्यादिकम् ।
 एवमन्यदप्युक्तम् ॥ २३ ॥ कोट्याः अन्या कोटिशब्दं विना या शतादिसंख्या सा
 क्लीबे स्थात् । लक्षाशब्दो वा क्लीबे । पक्षे स्त्रियाम् । “लक्षा न पुंसि संख्यायां
 क्लीबं व्याजशूरव्ययोरिति मेदिनी ।” तदिति लक्षस्य पर्यायो नियुतमित्यर्थः ।
 उदाहरणं च । नियुतं शतं सहस्रमयुतमित्यादि । “शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं

द्वयचक्रमसिसुसन्नतं यदनांतमुकर्तरि ॥ २४ ॥

त्रांतं सलोपधं शिष्टं रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम् ॥

पात्राद्यदंतैरेकार्थो द्विगुलक्ष्यनुसारतः ॥ २५ ॥

द्वैकत्वाव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः ॥

मतम् । स्त्री कोटिरर्बुदमिति क्रमाद्दशगुणोत्तरमिति रत्नकोशः । ” असंतमिञ्जंत-
मुसंतमन्नंतं च यत् द्वयचक्रं द्विस्वरं तत् क्लीबे । असंतं यथा । पयः स्रवः । इसंतं
यथा । सर्पिः ज्योतिः । उसंतं यथा । वपुः यजुरित्यादि । अशंतं यथा । चर्म
शर्म, सामेत्यादि । अनेनैव क्लीबत्वे सिद्धे परतो यन्मर्मशब्दोपादानं तदस्याग्नित्य-
त्वज्ञापनार्थं । तेन गुणांधकारशोकेषु तमो राहौ पुमानयमित्याद्यपि सिद्धम् । अक-
र्तरि कर्तुरन्यत्र यदनांतं अनेत्यंतं यस्य तत्क्लीबे । यथा । गमनम् । मरणम् । दानम् ।
करणम् । वरणम् । अकर्तरीति किम् । इध्मत्रश्चनः कुठारः । नृदयतीति नैद्वनः रमणः
॥ २४ ॥ त्रांतं क्लीबे यथा । पात्रं वहित्रं दूर्ध्वं गात्रमित्यादि । संक्रारो लकारो
वा उपधा अंत्यात्पूर्वो यस्य तत् सलोपधम् । सोपधं यथा । विसम् । अंधतमसम् ।
लोपधं यथा कुलं मूलमित्यादि । शिष्टमिति यदवशिष्टं प्रागुक्तादन्यत् तच्च
प्रागुक्तम् । यदबाधितं तदपि त्रांतादिकं क्लीबे इत्यर्थः । शिष्टमिति किम् । पुत्रः वृद्धः
हंसः कंसः पनुसः शिला कालः गलः । संख्यापूर्वो रात्रशब्दः क्लीबे ।
रात्राह्लाहाः पुंसीति पुंस्त्वप्राप्तेरपवादोऽयम् । संख्यापूर्वरात्रं क्लीबमिति वार्तिकं रात्रां-
ह्लाहा इत्यस्य बाधकम् । त्रिरात्रम् । पंचरात्रम् । संख्ययेति किम् । अर्धरात्रः
मध्यरात्रः । पात्रादिभिरदंतैरेकार्थो यो द्विगुः स क्लीबे । पंचरात्रम् । औदिना
चतुर्युगम् । लक्ष्यानुसारतः शिष्टप्रयोगानुगमेनेत्यर्थः । अनेन पंचमूली त्रिलोकौ-
त्यादिरपवादः । एकार्थः किम् । पंचकपालः पुरोडाशः । द्विगुरयं तद्वितार्थः
॥ २५ ॥ द्वंद्वसंप्रासस्यैकत्वं अव्ययीभावश्च क्लीबे । द्वैक्यं यथा । पाणिपादम् । शि-
रोग्रीवम् । मार्दगिकपाणविकम् । अव्ययीभावो यथा । अधिस्त्रि । उपगंगम् । संख्यायां
अव्ययाच्च परः पथः क्लीबे । यथा । द्विपथम् । त्रयाणां, पथां, समाहारस्त्रिपथम् ।
चतुष्पथम् । अव्ययाद्यथा । विपथम् । कापथम् । संख्याव्ययादिति किम् । धर्मपथः ।
योगपथः । पथ इति समासांतानुकरणम् । समासे षष्ठीविभक्त्यंतात्परा छाया
क्लीबे । छायाबाहुल्ये इति पाणिनिसूत्रम् । सा चेद्वह्नां संबन्धिनी तर्ह्येव तदुदाहरति ।

षष्ठ्याश्छाया बहूनां चेद्विच्छायं संहतौ सभा ॥ २६ ॥

शालार्थापि पराराजामनुष्यार्थादराजकात् ॥

दासीसभं नृपसभं रक्षःसभमित्यादिशः ॥ २७ ॥

उपज्ञोपक्रमांतश्च तदादित्वप्रकाशने ॥

कोपज्ञकोपक्रमादिकथोशीनरनामसु ॥ २८ ॥

वीनां पक्षिणां छाया विच्छाया इति । इक्षुच्छायम् । बहूनामिति किम् । कुड्यच्छाया कुड्यच्छायमिति वा । स्त्रियां तु वक्ष्यते । संहतौ समूहविषये सभाशब्दः क्लीबे । अत्रापि षष्ठ्या इत्यनुवर्तते । यथा दासीनां सभा दासीसभम् । स्त्रीसभमित्यादि । संहताविति किम् । दासीनां सभा दासीसभा दासीगृहमित्यर्थः ॥ २६ ॥ शालार्था गृहार्था अपिशब्दात्संहत्यर्था च या सभा सा अराजकात् राजशब्दविवर्जितात् राजामनुष्यार्थान् राजार्थात् राजपर्यायात् अमनुष्यार्थात् रक्षआदिशब्दात्षष्ठ्यन्तात्परा चेत् क्लीबे । शाला गृहं अर्थो ऽभिधेयो यस्याः सा शालार्था । अराजकराजपर्यायात् यथा । इनसभम् । प्रभुसभम् । अमनुष्यार्थाद्यथा । रक्षःसभम् । पिशाचसभम् । अराजकात्मिकम् । राजसभा । “ राजपर्यायग्रहणान्निह चंद्रगुप्तसभा । राजविशेषो ऽयम् । ” षष्ठ्या इति किम् । नृपतिविषये सभा नृपतिसभा । नृणां पतिर्यस्यां सा चासौ सभा चेति वा नृपतिसभा । अमनुष्यार्थादिति किम् । दासीसभा । दासीनां शालेत्यर्थः । इमा दिश इति दासीसभमित्यादीनि क्रमेण त्रीण्युदाहरणानीत्यर्थः । तत्र दासीसभमित्यादि तु संहतावित्यस्यैव । इतरे तु शालासंहतिसाधारणे ॥ २७ ॥ तयोरुपज्ञोपक्रमयोरदित्वं प्रार्थम्यं तस्य प्रकाशने द्योतने उपज्ञांत उपक्रमांतश्च समासः क्लीबे स्यात् । उदाहरणमाह । उपज्ञायत इत्युपज्ञा । को ब्रह्मा तस्योपज्ञा कोपज्ञं प्रजा । कस्योपक्रमः कोपक्रमं लोकः । प्रजापतिना प्रथमं सृष्टत्वात्तैनादावुपज्ञाता प्रजेत्यर्थः । तदादित्वेति किम् । देवदत्तोपज्ञा । मृन्मयः प्रकारः । मृत्प्रकारस्यानेककारणत्वात् । देवदत्तेति सामान्यशब्देन च तदादित्वप्रतिपादनाभावे क्लीबत्वाभावः । एवं देवदत्तोपक्रमो रथः । अत्रापि षष्ठ्या इत्यनुवर्तते । उशीनराणां नामसु मध्ये षष्ठ्यन्तात्परा कथा क्लीबे । सौशमीनां कथा सौशमिकथम् । उशीनरादन्यत्र दाक्षिकथा । नामसु इति किम् । वीरणं कथा ॥ २८ ॥ चकार इत् अनुबंधो यस्य स चित् । नश्च णश्च कश्च चिश्च

भावे नणक्चिद्भयो ऽन्ये समूहे भावकर्मणोः ॥

अदंतप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः ॥ २९ ॥

क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वे ऽप्युक्ततोटके ॥

चोचं पिच्छं गृहस्थूणं तिरीटं मर्म योजनम् ॥ ३० ॥

राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः ॥

नणक्चित्रः । तेभ्यो ऽन्ये ये तव्यदादयो ऽदंता धातुप्रत्ययाः भावे विहितास्ते क्लीबे । तत्र धातुप्रत्यया यथा । भवितव्यम् । भाव्यम् । सहिब्रम् । भुक्तम् । नणक्चिद्भयो ऽन्य इति किम् । प्रश्नः न्यादः आख्युथः । वेपथुः । नणकेति घञ उपलक्षणम् । पाकः । भावे किम् । कर्तव्यो धर्मसंग्रहः । मृतां वैरी । समूहार्थे यथा । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गार्भिणम् । औपगवकम् । काकमित्यादि । भावे अदंता यथा । गोर्भवः गोत्वम् । शुचेर्भावः शौचम् । कर्मणि यथा । शौक्ल्यम् । राज्ञः कर्म राज्यम् । चौर्यम् । तलप्रत्ययस्य तु स्त्रीत्वमुक्तम् । पुण्यसुदिनाभ्यां परो विहितसमासांतौ ऽहन्शब्दः क्लीबे । पुण्यसुदिनाभ्यामहः क्लीबतेष्टेति वार्तिकेणेत्यर्थः । 'अहोहांता' इति पुंस्त्व-स्यापञ्चोऽथम् । पुण्याहम् । सुदिनाहम् । सुदिनशब्दः प्रश्नस्तार्थः ॥ २९ ॥ क्रिया-णामव्ययानां च भेदकानि विशेषणानि क्लीबे एकवचने च स्युः । क्रियाविशेषणं यथा । मंदं पचति । सुखं तिष्ठति योगिनः । सलीलं नृत्यति बाला । अव्ययविशो-षणं यथा । रम्यं स्वः । सुखदं प्रातः । अथ कानिचित्कंठरवेणाह । उक्तं सामवेदः । 'तोटकं वृत्तभेदः रूपकभेदश्च । चोचमुपभुक्तफलावशिष्टं तालफलं वा । कुदल्याः फलमिति कश्चित् । पिच्छं बर्ह । गृहस्थूणं गेहस्तंभः । तिरीटं वेष्टनम् । "त्रिरो-भूषणमिति केचित् ।" मर्म संधिस्थानम् । योजनं क्रोशचतुष्टयम् । "योजनं पर-मात्मनि । चतुष्क्रांश्यां च योगे चेति मेदिनी" ॥ ३० ॥ राजसूयवाजपेये यागभेदौ । "राज्ञा लतात्मकः सौमः सूयते ऽत्र राजसूयम् । वाजं पैष्टी सुरा-भ्रेयमत्र वाजपेयम् ।" कवेः कृतौ वर्तमानं गद्यम् । पदसमूहः पद्यं श्लोकः । "पद्यं श्लोके पुमान् शूद्रे पद्या वर्त्मनि कीर्तितेति मेदिनी ।" कवेः कृताविति किम् । गद्या वाक् । पद्या पद्धतिः । माणिक्यं रत्नभेदः । "माणिके मणिपूराख्ये नगरे भद्रं माणिक्यम् ।" भाष्यं पदार्थविवृतिः । "सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुक्ता-रिभिः ॥ स्वपदानि च वर्ण्यते भाष्यं भाष्यविदो विदुरिति ।" सिंदूररक्तचूर्णभेदः ।

माणिक्यभाष्यसिंदूरचीरचीवरपिंजरम् ॥ ३१ ॥

लोकायतं हरितालं विदलस्थालबालिहकम् ॥ इति नपुंसकसंग्रहः ॥

पुन्नपुंसकयोः शेषो ऽर्धचर्चपिण्याककंटकाः ॥ ३२ ॥

मोदकस्तंडकष्टकः शाटकः कर्पटो ऽर्बुदः ॥

“सिंदूरस्तरुभेदे स्यात्सिंदूरं रक्तचूर्णके । सिंदूरी रोचना रक्तवेल्लिका धातकीषु चेति विश्वप्रकाशः ।” चीरं वस्त्रभेदः । “चीरी झिल्लां नपुंसकं । गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालेखनभेदयोरिति मेदिनी ।” चीवरं मुनिवासः । “शाक्यभिक्षुप्रावरणमिति सुभूतिः ।” पिंजरं पक्ष्यादिबंधनागारम् । “पिंजरो ऽश्वांतरे पीते क्लीबं स्वर्णे च पीतक इति कोशांतरम् । पंजरमित्यपि पाठः” ॥ ३१ ॥ लोकायतं चार्वाकशास्त्रम् । हरितालं धातुभेदः । “हरितालं धातुभेदे स्त्री दूर्वाकाशरेखयोरिति मेदिनी ।” विदलं वंशदलकृतपात्रभेदः । स्थालं भांडभेदः । बालिहकं कुंकुमादि । “बालहकमिति च बालहवमित्यपि । बल्हुदेशे भवं बालहवम्” ॥ इति नपुंसकसंग्रहः ॥ अथ चिक्क-सपर्यताः पुंसि क्लीबे च स्युः । उक्तादन्यः शेषः । यथा शंखपद्मौ निधिवाचकौ पुंसि । कंदुनलिनवाक्चितौ तु पुन्नपुंसकयोः । तथा ऽत्रत्येशब्दो ऽपि यत्पर्याये बाधितस्तत्पर्यायाद्भिन्नश्चेत् पुन्नपुंसकयोरित्यर्थः । ऋचो ऽर्धमर्धचः । पिण्याकं तिलकल्कम् । “पिण्याको ऽस्त्री तिलकल्के द्विगुबाल्हीकसिलहक इति मेदिनी ।” कंटकं रोमहर्षादि । “कंटकः क्षुद्रशत्रौ च कर्मस्थानिकदोषयोः । रोमांचे च द्रुमांगे च कंटको मस्करे ऽपि चेति विश्वप्रकाशः । कंटको न स्त्रियां क्षुद्रशत्रौ मत्स्यादिकीकसे । नैयोगिकदिदोषोक्तौ म्याद्रोमांचद्रुमांगयोरिति मेदिनी” ॥ ३२ ॥ मोदकं भक्ष्यभेदः । “मोदकः खाद्यभेदे ऽस्त्री हर्षके पुनरन्यवदिति मेदिनी । मोदको हर्षुले खाद्यं इति हैमः ।” तंडकः उपतापविशेषः । “तंडकः खंजने फेने सभासप्रायवाचि च । गृहदारुतरुस्कंधमायाबहुलकेष्वपीति मेदिनी । दंडक इत्यपि ।” टंको ऽश्मदारणः । “टंको नीलकपित्थे च खनित्रे टंकने ऽस्त्रियाम् । जंघायां स्त्री पुमान्कोपे कौशासिमावदारण इति मेदिनी ।” शाटकः पटभेदः । कर्पटं स्थानभेदः वस्त्रभेदो वा । “खर्वटमित्यपि । यत्रैकतो भवेद्भ्रामो नगरं चैकतः स्मृतम् ॥ मिश्रं तु खर्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयमिति ।” अर्बुदं संख्याभेदः । पातकं ब्रह्महत्यादि । उद्योग उत्साहः । चरकं वैद्यशास्त्रभेदः । “करक इत्यपि

पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः ॥ ३३ ॥
 कुण्डं मुण्डं शीघ्रं बुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमम् ॥
 संगमं शतमानांमर्शंबलाव्ययं नांडवम् ॥ ३४ ॥
 कवियं कंदकार्पासं पासवारं युगंधरम् ॥
 यूपं प्रग्रीवपात्रीवे यूपं चमसचिक्कसौ ॥ ३५ ॥
 अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं शुबम् ॥
 तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् ॥ ३६ ॥
 ॥ इति पुन्नपुंसकसंग्रहवर्गः ॥

पाठस्तत्र स्यूतवस्त्रम् । "तमाली वृक्षभेदः । "तमालस्तिलके खड्गे तापिच्छे वरुणद्रुम इति मेदिनी । "आमलको धात्रीफलम् । नडोऽतर्विवरं "तृणभेदश्च" ॥ ३३ ॥
 कुण्डं रोगभेदः । कुण्डं रोगे पुष्करेऽस्तीति मेदिनी । कुण्डं भेषजरोगग्रेस्ति हैमः । मुण्डं शीघ्रम् । शीघ्रं मद्यम् । बुस्तं भृष्टं मांसं पनस्तदिफलासारभागश्च । क्वचित्पुस्तमिति पाठः । क्वचित् भस्त्रमपि । क्ष्वेडितं वीरकृतसिहनादः । "क्षेमं कुशलम् । "क्षेमोऽस्त्री लब्धरक्षणे । चंडायां ना शुभे न स्त्री कात्यायन्यां तु शोषितीति मेदिनी । "मोक्षेऽपि क्षेमः । कुट्टिमं भित्तिभेदः । "कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूरिति कोशांतरम् । फरसबंदीति ख्यात्यायाः । "संगमं संयोगः । शतमानं मानभेदः । अर्म अक्षिरोगभेदः । शंबलं वर्णभेदः "पाथेयं च । शबलोऽस्त्री संबलवत्कूलपाथेयमत्सर इति मेदिनी । "अव्ययं स्वरादिनिपातवाचकम् । "अव्ययोऽस्त्री शब्दभेदे नो विष्णौ निर्व्यये त्रिविवति मेदिनी । "नांडवं नृत्यभेदः" ॥ ३४ ॥
 कवियं महाराष्ट्रभाषया कडियाळीति प्रसिद्धम् । लगाम् इत्यपि । "नार्यां कवीखलीनं कवियं वा ना तुरंगमुखं भांडमिति बोपालितः । "कंदं पद्मिनीमूलादि । "कंदोऽस्त्री सूरणे सस्यमूले जलधरे पुमानिति मेदिनी । क्वचित्कर्मेति पाठः । "कार्पासं वस्त्रयोनिभेदः । "पारावारः पयोराशौ पारावारं तटद्वयमिति हैमः । युगंधरं कूबरम् । "यूपं युगांगभेदः । प्रग्रीवं द्रुमशीर्षकं "वातायनं मुखशाला वा । "पात्रीवं यज्ञपात्रभेदः । यूपं मुण्डं इति प्रसिद्धम् । "मुद्रामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकर्क्रे हित इत्युक्तं वैद्यके । "चमसचिक्कसौ पात्रभेदौ ॥ ३५ ॥ अर्धर्चादौ अस्मिन्वर्गे पुन्नपुंसकाधिकारे इति यावत् । घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं पाणिन्यादिभिरुक्तं तत्तु वैदिकम् । वेदै प्रसिद्धमिव्यर्थः । अतस्तदिह नोक्तम् । तल्लोकेऽप्यस्ति चेत् शेषवत् उक्तादन्यः शेष-

स्त्रीपुंसयोरेपत्ययोः द्विचतुःषट्पदोरगाः ॥

जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः ॥ ३७ ॥

ऊर्मिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको झाटलिर्मनुः ॥

मूषा सृपाटी कर्कधूर्यष्टिः शाटी कटी कुटी ॥ ३८ ॥

॥ इति स्त्रीपुंसशेषसंग्रहवर्गः ॥

स्त्रीनपुंसकयोर्भाविक्त्रिययोः ष्यञ् कचिञ्च वुञ् ॥

स्तद्वदस्तु शिष्टप्रयोगतो ब्राह्ममित्यर्थः ॥ ३६ ॥ इति पुन्रपुंसकसंग्रहवर्गः ॥ अप-
त्यान्ता अपत्यप्रत्ययान्ताः स्त्रीपुंसयोः स्तुः । यथा । उपगोः अपत्यं पुमान् औपग-
वः । उपगोरपत्यं स्त्री औपगवी । वैदेहः । वैदेही । गार्ग्यः । गार्गी । द्विचतुःष-
ट्पदोरगाः । “द्विपदचतुष्पदषट्पदवाचिनो भुजगवाचिनश्च जातिभेदाः स्त्रीपुंसयोः ।
तत्र द्विपदजातिभेदो यथा । मानुषः पुमान् । मानुषी स्त्री । ब्राह्मणः ब्राह्मणी ।”
शूद्रः शूद्रा । “अजादित्वाद्याप् ।” चतुष्पदो भेदो यथा । मृगः मृगीरा-
ह्यः हयी । षट्पदभेदो यथा । भृङ्गः भृङ्गी । उरगभेदो यथा । उरगः उरगी ।
नागः नार्गी । स्त्रीयोगैः सह पुमाख्याः पुत्रामानि स्त्रीपुंसयोः । यथा । इंद्रः ।
इन्द्राणी । मातुर्ध्रीता मातुलः । तस्य स्त्री मातुली । पुंज्ञि वर्तमानो मातुलः । स्त्री-
योगात्स्त्रीत्वे ऽपि वर्तते । शूद्रस्य स्त्री शूद्री । मल्लकादयश्च स्त्रीपुंसयोः । मल्लकः
पुष्पवल्लीभेदः । स्त्रियां तु मल्लिका ॥ ३७ ॥ ऊर्मिस्तरंगः । “मुनिरिति पाठः ।
मुनिर्यतीगुदीबुद्धपिलाधागस्तिकिशुक इति विश्वप्रकाशः ।” वराटकः कपर्दकः ।
स्त्रियां तु वराटिका । स्वातिर्नक्षत्रम् । “वर्णकश्चंदनम् । विलेपने । चंदने च वर्णकं
पुन्रपुंसकमिति रभसः । वर्णकश्चाग्ने स्त्री तु चंदने च विलेपने । द्वयोर्नील्यादिषु
स्त्री स्यादुत्कर्षं कांचनस्य चेति मेदिनी । झाटलिः किंशुकवृक्षसदृशः मोखा इति
प्रसिद्धः । मनुः स्वायंभुवादिः मंत्रो वा । मूषा तैजसावर्तनी । सृपाटी परिमाणभेदः । “
कर्कधूर्वदरी । यष्टिः लगुडः काठीति महाराष्ट्रभाषायाम् । शाटी षट्पदभेदः । “
देहावयवः । कुटी गृहकोष्टकः । अत्र मूषा नकारांतः ॥ ३८ ॥ इति स्त्री
ग्रहवर्गः ॥ भाविक्त्रिययोः भावे कर्मणि च वर्तमानः ष्यञ्प्रत्ययो वुञ्प्र-
क्चित्स्त्रीनपुंसकयोर्वर्तते । तत्र ष्यञ्प्रत्ययमुदाहरति । “उचितस्य भावः अ-
ौचिती च । मित्रस्य कर्म मैत्र्यं मैत्री वा । “एवं सामग्र्यं सामग्री वा ।”
त्यपि चिञ्

औचित्यमौचिती मैत्री मैत्र्यं बुत्रं प्रागुदाहृतः ॥ ३९ ॥
 षष्ठ्यंतप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशाः ॥
 स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं मोंश्चालमिसरे च दिक् ॥ ४० ॥
 आबन्ततोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि मश्च लुप् ॥
 त्रिखट्वं च त्रिखट्वी च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि ॥ ४१ ॥
 ॥ इति स्त्रीनपुंसकशेषः ॥

त्रिष्टु पात्री पुटी वाटी पेटी कुवलदाडिमौ ॥ इति त्रिलिंगशेषसंग्रहः ॥

आहंती ।” बुत्रप्रत्ययस्तु वैरमैथुनिकादिवुन् इत्थं प्रागुदाहृतः । तथा मिथुनस्य भ्रात्रः
 कर्म वा मैथुनिका मैथुनकं च । मनोज्ञादित्वाहुच् ॥ ३९ ॥ तत्पुरुषे षष्ठ्यंतं षष्ठी-
 स्यंतं प्राक्पदं यासां तांः षष्ठ्यंतप्राक्पदाः सेनाद्याः स्त्रियं क्लीबं च स्युः । उदा-
 हरति । नृणां सेना नृसेनम् । वेति विकल्पान्नृसेनापि । इतर इति एवमन्यत्राप्युदा-
 हर्तव्यमित्यर्थः । यवसुत्रं यवसुरा । कुड्यस्य च्छाया कुड्यच्छायं कुड्यच्छाया वा ।
 षष्ठाबहुवचनांतप्राक्पदा चेच्छाया क्लीब एवेति प्राग्दर्शितम् ॥ ४० ॥ आबन्ततोत्तरपदो
 ऽन्ततोत्तरपदश्च द्विगुसमासः पुंसि न स्यात् । किंतु स्त्रीनपुंसकयोः । अन्ततोत्तरपदस्य
 यो ऽत्यनकारस्तस्य लुप् लोपश्च स्यात् । आबन्तंत्यपदमुदाहरति । त्रिखट्वमिति ।
 तिस्रः खट्वः समाहृताः त्रिखट्वम् । त्रिखट्वी च । अन्ततोत्तरपदो यथा । त्र्यस्तक्षानः
 समाहृतास्त्रितक्षम् । त्रितक्षी च । तक्षन्शब्दस्यात्यनकारो लुप् ॥ ४१ ॥ इति स्त्रीनपुं-
 सकसंग्रहः ॥ पात्रादयो द्वाडिमौतास्त्रिषु त्रिलिंगाः । पात्रं पात्रः इत्यादि । पात्र्यमेत्रे
 त्रिष्विति मेदिनी । पात्रं तु कूलयोर्मध्ये पर्णे नृपतिमंत्रिणि । योग्यभाज्जनयोर्यज्ञभाण्डे
 नाट्यानुकर्तरीणि हैमः । वाटः पथि वृत्तौ वाटं वरुणं गात्रभेदयोः । वाटी वास्तौ
 युक्तेभ्योऽनकट्योरिति हैमः ।” कुवलं बदरीफलम् । “कुवलं चोत्पले मुक्ताफले ऽपि
 पात्रभेदले । कुड्गले मुकुरे पुंसि न द्वयोर्नरकांश्च इति मेदिनी ॥” इति त्रिलिंग-
 इत्युक्तं ॥ द्वंद्वैकत्वस्याव्ययीभावस्य च लिंगं प्रागुक्तम् । स्वप्रधाने उभयपदप्रधाने
 काधिकाख्ये द्वंद्वसमासे च तत्पुरुषे च यत्परमग्रिमपदस्थं लिंगं तदेव लिंगं स्यात् ।
 प्रसिद्धमिवलिंगं द्वंद्वतत्पुरुषयोरिति पाणिनिसूत्रम् । तत्र द्वंद्वे यथा । कुकुटम-

परं लिङ्गं स्वप्रधाने द्वंद्वे तत्पुरुषे ऽपि तत् ॥ ४२ ॥

अर्थांताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ॥

तद्वितार्थो द्विगुः संख्यासर्वनामतदंतकाः ॥ ४३ ॥

बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नामुन्नेयं तदुदाहृतम् ॥

गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधिभिः परगामिनः ॥ ४४ ॥

यूर्याविमे । मयूरीकुटुआविमौ । तत्पुरुषे यथा । धान्येनार्थे धान्यार्थः । सर्पाञ्जीतिः । सर्पभीतिः । सर्पभयम् । वाप्यश्वः ॥ ४२ ॥ उक्तस्य तत्पुरुषलिङ्गस्यापवादमौह । अर्थेति । अर्थांतशब्दाः परोपगाः परगामिनः वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । यथा । द्विजायाय द्विजार्थः सूपः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थं पयः । अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यमिति वार्तिकम् । प्रेति । प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः । “परं विशेष्यमुपगच्छंतीत्यर्थः ।” तत्र प्रादिपूर्वो यथा । अतिव्रजे भालामतिमालो हारः । अतिक्रांता मालामतिमालेयम् । अतिमालमिदम् । अवकुष्ठः केशिलया अवकोकिलः । अलंपूर्वो यथा । अलंकुमार्ये इत्यलंकुमारिरयम् । अलंकुमारिरियम् । अलंकुमारि इदम् । प्राप्तजीविको द्विजः । प्राप्तजीविको क्री । प्राप्तजीविकमिदम् । एवमापन्नजीविकः । तद्वितार्थो द्विगुर्धाच्यलिङ्गः । पंचकपालः पुरोडाशः । पंचकपालं हविः । संख्याशब्दाः सर्वनामसंज्ञकास्तदंतकाश्च परलिङ्गभाजः । संख्या यथा । एकः पुमान् । एकं कुलम् । द्वौ पुमांसौ । द्वे स्त्रियौ कुले च । “त्रयः पुरुषाः । तिस्रः स्त्रियः । त्रीणि कुलानि । एवं चत्वारः चतस्रः चत्वारि ।” षट्संज्ञकान्वक्ष्यति । विंशत्यादीनां लिङ्गं द्वितीयकांडे उक्तम् । शतादिकानां तु नपुंसकसंग्रहे । सर्वनाम यथा । सर्वो देशः । सर्वा नदी । सर्वं जलम् । एवं परः पुमान् । “संख्यमंतको यथा । ऊनत्रयः । ऊनतिस्रः । ऊनत्रीणि ।” सर्वनाममंतको यथा । परमसर्वः । परमसर्वा । परमसर्व ॥ ४३ ॥ अदिङ्नाम्नां बहुव्रीहिरन्यलिङ्गभाक् । तदुदाहरणं स्वयमुन्नेयम् । यथा । वृद्धा भार्या यस्य स वृद्धभार्यः ॥ बहुधनः बहुधना “बहुधनामेत्यादि । अदिङ्नाम्नामिति किम् । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोरंतरालं दिक् दक्षिणपूर्वा । दिङ्नामान्यंतराले इत्यनेनात्र बहुव्रीहिः गुणयोगेन द्रव्ययोगेन क्रियायोगेन च योपाधिर्विशेषणं तेन धर्मिणि प्रवृत्तास्ते धर्मिलिङ्गभाजः । गुणयोगेन यथा । गंधवती पृथ्वी । गंधवानश्म । गंधदत्कुसुमम् । द्रव्य-

कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणिना ।
 अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नान्यर्थभेदकाः ॥ ४५ ॥
 षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मच्छब्दव्ययम् ॥
 परं विरोधे शेषं तु त्रैविध्यं शिष्टप्रयोगतः ॥ ४६ ॥
 इति लिंगादिसंग्रहवर्गः ॥

बोगेन यथा । दंडिना स्त्री । क्रियागौणेन यथा । पाचिका स्त्री । गुणद्रव्यक्रियायोगो-
 पाधयः परगामिन इति पाठांतरम् ॥ ४४ ॥ असंज्ञायां कर्तरि कृत्प्रत्ययाः । परो-
 पगा यथा । करोतीति कर्त्री । कर्ता पुमान् । कर्तृ कलत्रम् । असंज्ञायां किम् ।
 प्रजा । हरिः । कर्तरि किम् । कर्मणि कर्तरि च वर्तमानाः कृत्प्रत्ययाः
 परगामिनः । कर्मणि यथा । कर्तेव्या भक्तिः । कर्तेव्यो धर्मस्त्वया । कर्तरि यथा ।
 वसतीति । कर्तेव्यम् । वास्तव्या मा । वास्तव्यं तत् । कर्तरि कर्मण्येति किम् ।
 कर्तेव्यं एधितव्यं त्वयः । तेन रक्तमित्याद्यर्थे अणादितद्धितप्रत्ययांतां नानार्थभेदकाः
 अनेकार्थविशेषणभूताः शिष्टिष्टन्त्राद्वाच्यलिंगा इत्यर्थः । यथा कुसुमेन रक्ता
 शाटी कौसुम्भी । कौसुम्भः पटः । कौसुम्भं वासः । तेन रक्तं रोगादित्यण् ।
 रक्ताद्यर्थे इत्यादिशब्दान्मथुराया आगतो माथुरो ऽयम् । इयं माथुरी । अणाद्यन्ता
 इत्यादिशब्दाद्भावे भवा ग्राम्या स्त्री । ग्राम्यः पुमान् । अत्र कृत्प्रत्ययः ॥ ४५ ॥
 षट्संज्ञकाः पातनांतसंख्या कतिशब्दश्च त्रिलिङ्गां समाः स्वरूपा नित्यं बहुषु वं-
 र्तमाना अंतो बहुवचनांताश्चेत्यर्थः । यथा । षडिमे । षडिमां । षडिमानि । पंच-
 भिरेताभिः । कति पुमांसः । कति स्त्रियः । कति कुलानि । युष्मदस्मच्छब्दौ
 तिष्ठंतपदान्यव्ययानि च त्रिषु समानि लिंगकृतविशेषरहितानीत्यर्थः । युष्म-
 च्छब्दो यथा । त्वं स्त्री । त्वं पुमान् । त्वं कलत्रम् । अस्मच्छब्दो यथा । आवां
 पुमांसौ । आवां स्त्रियौ । आवां कलत्रे । तिष्ठ यथा । स्थाली भवति । घटो
 भवति । पात्रं भवति । एवं दास भवतीत्यादि । अव्ययं यथा । उच्चैः सूरः ।
 उच्चैः स्त्री । उच्चैः कलत्रम् । उच्चैः प्रासाद इत्यादि । परस्मिति । विरोधे विप्रतिषेधे
 सति परं लिंगानुशासनं प्रवर्तते । यथा मानुषशब्दस्य कषणभमरोपांता इति प्रगु-
 क्तविधिना पुंस्त्वे एव प्राप्ते सति द्विचतुःषट्पदेत्यनेनोत्तरत्रोक्तेन स्त्रीपुंसविधिनि-
 श्चेयः । यथा मानुषीयम् । मानुषो ऽयमिति । शेषमिति शेषमत्रानुक्तम् । अभिधाना-

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ॥

सामान्यकाण्डस्तृतीयः सांग एव समर्थितः ॥ ४७ ॥

दिकं शिक्षानां महाकवीनां भाष्यकारादीनां प्रसिद्धो ज्ञेयम् । यद्वा अनुक्तं शब्द-
लिङ्गं शिष्टप्रयोगतो बोद्धव्यम् । लिङ्गभाष्यं लोकाश्रयत्वाद्भिगस्येति भाष्यो-
क्तेरित्यर्थः । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादेः सूत्रप्रत्याख्यानावसरे भाष्यकारे-
णोक्तम् ॥ ४६ ॥ उक्तमुपसंहरति । इति । इत्येवंप्रकारेणामरसिंहस्य कृतौ
नामलिङ्गशास्त्रे सामान्यनामा तृतीयः काण्डः प्रस्तावो वर्गसमूहो वा अंगैः
सहितः समर्थितो निरूपित इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ इंद्रश्चंद्रः काशकृत्स्नापिशलोशाकटा-
यनः ॥ पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयंत्यष्टादिशब्दिदकाः ॥ ॥ श्रीमत्यमरविवेके मद्देश-
रेण विरचित इत्थं सामान्यकाण्ड एषोऽतिमः समाप्तः ॥ अमरकोशः समाप्तः ॥

अमरकोशतृतीयकाण्डस्य वर्गानुक्रमेण श्लोकसंख्या-

वर्गाकाः	वर्गनामानि.	मूलश्लोकाः	क्षेपकश्लोकाः	
१	विशेष्यनिघ्नवर्गः	११२॥	०	मूलश्लोकाः
२	संकीर्णवर्गः	४३	०	४८०
३	नानार्थवर्गः	२५५॥	७॥	एवं ४८७॥
४	अव्ययवर्गः	२३	०	
५	लिङ्गादिसंग्रहवर्गः	४६	०	

शब्दाः क्रमणिकाः

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अ			अक्षोद	८६	२९	अग्रमास	१४७	६४
अ	३९२	११	अक्षोहिणी	२००	८१	अग्रिय	१४१	४३
अश	२३३	८९	अखड	२६७	६९	अग्रिय	२६९	५८
अंशु	२२	३३	अखात	६१	२७	अर्घ्य	२६९	५८
अंशुक	१५९	११५	अखिल	२६७	६९	अग्नेदिधिष	१३७	२३
अंशुमती	१०५	११५	अग	२९१	१९	अग्रसग	१९७	७३
अंशुमत्कला	१०५	११३		१४३	५०	अध्य	२६५	५८
अंस	१५९	११५	अगदंकार	१४५	१७	अय	२८	२३
अंसल	१५९	११५	अगम	८०	५	अय	२९३	२७
अश्व	१७३	३०	अगस्त्य	१९	२०	अधमर्षण	१७७	४८
अश्व	२८	२३	अगाध	५८	१५	अध्या	२२७	६७
अकरणि	२८५	३१	अगार	७३	५	अंक	१८	१००
अकूपार	५४	१	अगु	१६२	१२६	अंक	२८७	४
अकृष्णकर्मन्	२६३	४६	अगुरुशिशपा	९४	६२	अंकुर	८०	४
	९३	५८	अग्रायी	१७१	२१	अंकुर	१९०	४१
अक्ष	२४२	८६	अग्रि	१२	६०	अंकाट	८६	२९
	२००	४३	अग्रिकण	१२	६०	अंक्य	४२	५
	२४१	४५	अग्रिचित्	१६८	१२			
अक्षत	२२२	४७	अग्रिज्वाला	१०७	१२४	अंज	१४८	७०
अक्षदर्शक	१८१	५	अग्रित्रय	१७०	३०		३५०	७
अक्षदेविन्	२४९	४४	अग्रिभ	९	४२		३५४	१५
अक्षधूत	२४९	४४	अग्रिमन्थ	९५	६६	अंगण	७५	१३
अक्षर	३२८	१८२	अग्रिमुखी	८९	४२	अंगद	१५७	१०७
अक्षरचंचु	१८३	१५	अग्रिशिष	१६१	१२४	अंगना	१६	५
अक्षरचण	१८३	१५	अंग्रिशिखा	१०६	११७	अंगविक्षेप	१३१	३
अक्षरसंस्थान	१८३	१६		११०	१३६	अंगविक्षेप	४५	१६
अक्षवती	२४९	४५	अग्र्युत्पात	२५	१०	अंगसंस्कार	१६०	१२१
अक्षांशकीलक	१९४	५६		३००	५८	अंगहार	४५	१६
अक्षांति	४७	२४	अग्र	२६५	५८	अंगार	२१७	३०
	१५४	९३		३२८	१८३	अंगारक	२०	२५
अक्षि	३६६	२२	अग्रज	१४१	४३	अंगारधानिका	२१७	२९
अक्षिकुटक	१८९	३८	अग्रजन्मन्	१५६	३	अंगारवल्ली	९१	४८
अक्षिगत	२६२	४५	अग्रतस्तर	१९७	७२	अंगारवल्ली	१८०	९०
अक्षीव	८७	३१	अग्रतस्	३४५	२४५	अंगारशकटी	२१७	२९
	३२०	४१		३५०	७	अंगीकार	३१	५
						अंगीकृत	१७६	१०८

शब्दानुक्रमिका.

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अंगुलिमुद्रा ..	१५७	१०८	अंजलि ..	३२	१२	अस्तिविषा ..	१०२	९९
अंगुली ..	१५१	८२	अंजसा ..	११९	१	अतिबल ..	१४	७०
अंगुलीयक ..	१५७	१०७	अटनि ..	१०	८४	अतिशक्तिता ..	२०९	१०२
अंगुष्ठ ..	१५१	८२	अटहृषा ..	१०३	१०३	अतिशय ..	१४	६९
अग्नि ..	१४०	७१	अटवी ..	१०१	१	अतिशय ..	२८०	११
अग्निशोका ..	१०१	९२	अटा ..	१०४	३६	अतिशस्त ..	२९७	४१
अचंडी ..	२२७	७०	अट्ट ..	१०५	१२	अतिशोभन ..	२६६	५८
अचल ..	७७	१	अट्ट ..	१०५	१३०	अतिसंस्कृत ..	८०५	८०
अचला ..	६७	२	अट्टा ..	१०४	३६	अतिमर्जन ..	२८३	२८
अचिक्रण ..	३३९	२२४	अणक ..	३२६	५४	अतिमाराकिन ..	१४६	५९
अच्युत ..	५	१२	अणव्य ..	७	१	अतिमौरभ ..	८७	३३
खच्युभाषज ..	६	२४	अणि ..	१०४	५६	अतीक्ष्ण ..	३०८	९४
अच्छ ..	५८	१४	अगिमन् ..	१०८	३८	अतीत ..	३५३	१७
अच्छभल ..	११०	४	अर्णायम् ..	१०६	६२	अतीतनौक ..	५८	१४
अज ..	२२५	७६	अणु ..	१०५	६२०	अतीव ..	२७०	८५
अज ..	२९४	३०	अट ..	१२९	६२	अतीव ..	३४९	२
अजगंधिका ..	१११	१३९	अट्ट ..	१२९	७६	अतीव ..	४४	१५
अजगर ..	५१	५	अडकोज ..	१२०	१७	अतीव ..	२५५	३२
अजगव ..	३७	५	अडज ..	१२७	३३	अतीव ..	१०८	७६
अजन्य ..	२०५	१०९	अडज ..	२६४	५१	अतीव ..	३२०	३२
अजमोदा ..	११२	१४५	अट्ट ..	८८	४	अतीव ..	१४	७
अजशर्मा ..	१०६	११०	अनाकिन ..	३५१	७	अतीव ..	२६६	६३
अजस्र ..	१४	६१	अनाउम्प ..	५८	१५	अतीव ..	३०४	७७
अजहा ..	७९	८६	अनर्मा ..	२१४	२०	अतीव ..	२०	२७
अजा ..	२२०	७६	अनि ..	३५०	५	अतीव ..	३४५	२४६
अजाजी ..	२५२	३६	अनि ..	३४३	२००	अतीव ..	३४५	२४६
अजाजीव ..	२४१	११	अतिक्रम ..	२८४	३३	अतीव ..	२६७	६३
अजित ..	३०१	६१	अतिचरा ..	३२०	१४०	अतीव ..	२८२	२२
अजिन ..	१७७	४७	अतिचरा ..	११२	१४६	अतीव ..	३	८
अजिनपत्रा ..	१२६	२६	अतिचरा ..	११८	१६७	अतीव ..	१४६	६१
अजिनयानि ..	१२८	८	अतिचरा ..	११४	१५५	अतीव ..	१८७	३०
अजिर ..	७५	१३	अतिचरा ..	११७	७३	अतीव ..	५०	३७
अजिर ..	३२८	१८१	अतिचरा ..	१७४	३४	अतीव ..	३५२	१२
अजिह्व ..	२६८	७२	अतिचरा ..	३२	१०	अतीव ..	४५	१७
अजिह्वग ..	२०१	८६	अतिचरा ..	५८	१४	अतीव ..	४५	१९
अजिह्वका ..	४३	११	अतिचरा ..	७१	१६	अतीव ..	२५७	२०
अजिह्वदा ..	१०८	१२७	अतिचरा ..	१७६	३७	अतीव ..	३५५	२०
अज ..	२६१	३८	अतिचरा ..	२८४	३३	अतीव ..	५७	८१
अज ..	२६३	४८	अतिचरा ..	३३७	२१७	अतीव ..	१४	१६३
अजान ..	३१	७	अतिचरा ..	१४	७१	अतीव ..	४	१४
अजित ..	२७४	९८	अतिचरा ..	९६	७२	अतीव ..	३१९	१४४
अजन ..	१६	३	अतिचरा ..	८६	२६	अतीव ..	२६५	५४
अजनकशी ..	१०९	१३०	अतिचरा ..	२६९	७५	अतीव ..	२१०	५
अजनावती ..	१६	५	अतिचरा ..	२६०	३५	अतीव ..	१५३	९०
अंजलि ..	१५२	८५	अतिचरा ..	३७	१४	अतीव ..	३३७	१८८

शब्दमुक्तावली.

२.

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
अधरेयुस्	३५५ २१	अनन्ता	६७ २	अनुज	१४१ १४३
अधस्	५० १	अनन्यज	१०० १३	अनुजीविम्	१८२ १
अधामार्गव	१०० ८८	अनन्यवृत्ति	१०४ ११२	अनुत्पण	१४० १४३
अधिकहिं	२२५ ११	अनन्य	११३ १३६	अनुत्ताप	१४७ २५
अधिकांग	१०५ ६३	अनर्थक	११६ १५८	अनुत्तम	३२० १४७
अधिकार	१८५ ३४	अनल	६ २७	अनुत्तर	२६५ ५७
अधिकृत	१८१ ६	अनवधानत	३७० ७०	अनुनय	३३१ १८०
अधिकृत	२६२ ४२	अनवरत	३२० १४०	अनुनय	३५४ १८
अधित्यक्	७१ ७	अनवरत	३० २०	अनुषद	३६५ ७८
अधिप	२५४ ११	अनवरत	१२ ५७	अनुपदीना	२४६ ३१
अधिप	२५४ ११	अनवरत	४८ ३०	अनुपमा	१६ ४
अधिरोहिणी	७६ १८	अनवरत	१४ ६०	अनुपव	१५७ ७१
अधिवासन	१६४ १३४	अनवरत	२६५ ५६	अनुवोध	३०० ५८
अधिविधा	१३२ ७	अनवरत	२६५ ५७	अनुवोध	१६१ १०२
अधिभ्रयणी	११७ २५	अनवरत	१५३ ५२	अनुभव	२८३ २५
अधिष्ठान	३१४ १२५	अनवरत	१३२ ८	अनुभाव	४६ २१
अधीन	२०६ १६	अनवरत	३२२ १६७	अनुभाव	३३५ २५८
अधीन	१११ ५६	अनवरत	४६ ३२	अनुमति	२४ ८
अधीन	१११ ५६	अनवरत	१४३ ५०	अनुमति	३७ १०
अधीन	३५५ २३	अनवरत	१५१ ८२	अनुमति	१८३ १२
अधीन	२५८ २६	अनवरत	२७३ ५४	अनुमति	३८ १६
अधीन	१५५ ११७	अनवरत	१४ ६०	अनुमति	३६६ २६
अधीन	५ २१	अनवरत	११२ १४३	अनुमति	१८३ १०
अधीन	५० १	अनवरत	१५८ ११२	अनुमति	३६३ १७
अधीन	२६० ३३	अनवरत	३३६ २१२	अनुमति	३२० १४७
अधीन	१८१ ६	अनवरत	७ २८	अनुमति	२४३ १८
अधीन	३५० २२४	अनवरत	३ १०	अनुमति	२८१ १७
अधीन	४८ २०	अनवरत	१३ ६५	अनुमति	२८५ १३
अधीन	३१९ १४४	अनवरत	१४ ६५	अनुमति	१६८ १०
अधीन	१६७ ७	अनवरत	१०८ ७८	अनुमति	२६७ १५
अधीन	३० ३	अनवरत	२०५ १०४	अनुमति	६० १०
अधीन	१३२ ७	अनवरत	१८१ ६	अनुमति	२६३ ३२
अधीन	१७३ ३०	अनवरत	१५८ ३८	अनुमति	२६३ ४६
अधीन	१८४ १७	अनवरत	२०० ८१	अनुमति	३० २१
अधीन	१८४ १७	अनवरत	३४६ २४७	अनुमति	२०५ २
अधीन	७१ २५	अनवरत	२५७ २३	अनुमति	१८८ ३४
अधीन	१८४ १७	अनवरत	४५ १८	अनुमति	२२ १
अधीन	१६० १३	अनवरत	११४ ५७	अनुमति	८० ६
अधीन	१७० १७	अनवरत	१७६ ४०	अनुमति	२०३ ११६
अधीन	३९ २१	अनवरत	११८ ७६	अनुमति	२७७ ८१
अधीन	६ २६	अनवरत	२८१ १७	अनुमति	७५ ११
अधीन	५८ १४	अनवरत	१७५ ३७	अनुमति	३७ ६२
अधीन	२२५ ६१	अनवरत	४५ १८	अनुमति	३२९ १४६
अधीन	१५ १	अनवरत	२६० ७८	अनुमति	३५१ १०५
अधीन	५१ ४	अनवरत	२८० १३	अनुमति	३१६ १३२
अधीन	३०५ ८१	अनवरत	११७ ७१	अनुमति	२८१ १०

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
अंतर्हाटि	२७	अपकारगीति	१४	अपागि	{ १५४ ९४ २९२ २१
अंतरिक्ष	१२	अपक्रम	१११	अपान	{ १४ ६७ १४९ ७३
अन्तराप	५६	अपघन	७०	अपामार्ग	१०० ८८
अन्तरीय	१५९ ११७	अपचयित	१०१	अपाहत	२५५ १५
अन्तरे	३५१ १०	अपचित	१०१	अपासन	२०७ ११३
अन्तरेण	(३४९) ३	अपर्षविति	३७४ ३०२	अपि	३४६ २४८
अतर्गत	२७१ ८६	अपट्ट	५८	अपिधान	१८ १३
अंतर्धा	१८	अपत्य	२३७ २८	अपिनद्ध	१५६ ६५
अंतर्धि	१८	अपत्रपा	४६ २३	अप्प	२२२ ४८
अंतर्हार	७५	अपत्रपिण्यु	१२८ २८	अपोगंड	१४२ ४६
अंतर्मनस	२५४	अपभ्र	७१	अप्पणि	१३ ६४
अंतर्वत्नी	१३६	अपथिन्	१७	अप्पित्त	१२ ५९
अन्तर्वाणि	२५३	अपदांतर	१८	अप्रकांड	८१ ९
अन्तर्वेशिक	१८२	अपदिश	१८	अप्रगुण	२६८ ७२
अतावसायिन	२४१	अप्रदेश	{ ४९ ३३७	अप्रत्यक्ष	२७० ७०
अंतिक	२६७ ६७	अपध्वस्त	२६१ २९	अग्रह	२६६ ६०
अंतिक्तम	२६८	अपजंग	३४	अप्राप्त	८८
अंतिका	२१७ २९	अपयान	२०७ १११	अप्स	{ ४ ११ ५५
अन्तेवासिन	{ १६८ २४३ }	अपस्पर	२७७	अफल	८१ ७
अत्य	२७७ ८१	अपराजिता	{ १०३ ११३ } १०४ १४०	अवल	३६ २०
अत्र	१४७ ६६	अपराह्णपत्क	१०६ १८६	अवलमुख	२६० ३६
अन्दुक	१८० ४१	अपराध	१८६ २६	अवध्य	८१ ६
अंत्र	{ १४६ ३१० }	अपराह्ण	२३	अवला	१३१ २
अंधकरिपु	८ ३६	अपराह्णसू	३५५ २०	अवाध	२७० ८३
अंधकार	५१ ३	अपर्णा	९ ३९	अवज	{ १८ १४ २९५ ३६
अंधतमस	५१ ३	अपर्लप	३८ ७	अवजयोनि	५ १७
अंवस्	२२२ ४८	अपवर्ग	३१ ३०	अवद	{ २७ २० ३०७ ८८ ३२० १४६
अधु	६१ २६	अपवर्जन	१७३ ३०	अच्छि	{ ५४ १ ३०९ १००
अन्न	{ २२२ २७६ }	अपवाद	{ ३७ ३०७ } ८८	अच्छिकफ	२३६ १०५
अन्य	२७०	अपवारण	{ १८ ३१४ } १२४	अच्छिमु	१६५ ४
अन्यतर	२७०	अपशब्द	३४ २७१	अच्छिप्य	४१ १४
अन्यतरेद्युस	३५५	अपष्टु	२४२ १८३	अभय	१६४ ५९
अन्येद्युस	३५५	अपसद	१८३ २७१	अभया	५४ ३६
अन्वक्ष	२२६ ७८	अपसर्प	१८३ २७१	अभाषण	५४ ३६
अन्वक्	२६१ ७८	अपसव्य	१८३ २७१	अभिक्रम	२०३ १६
अन्वय	१६५ १	अपस्कृ	१८३ २८१	अभिव्या	३२२ १५५
अन्वाय	१६५ १	अपस्नात	२८१ ५४		
अन्वाहार्य	१७३ ३१	अपहार	२८१ ५४		
अन्विष्ट	२७५ १०५	अपांपति	५४ २		
अन्विपणा	१७३ ३२				
अन्वेषित	२७५ १०५				
अप् आप	५५ ३				

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
अभिग्रह	२८० १३	अभीक	२८७ २४	अमर्त्य	३ ८
अभिग्रहण	२८१ १७	अभीक्ष्ण	{ ३४९ १	अमर्ष	४७ २६
अभिघातिन	१८२ ११	अभीक्ष्ण	{ ३५२ ११	अमर्षण	२८९ ३२
अभिचर	१९७ ७३	अभीक्ष्ण	{ २६३ ५३	अमा	३४६ २४९
अभिचार	२८१ १९	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२	अमांस	१४१ ४४
अभिजन	{ १६५ १	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२	अमात्य	१८१ ४
अभिजात	{ ३४१ १७	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२	अमावरया	१४ ८
अभिज्ञ	३०५ ८१	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२	अमावास्या	२४ ८
अभिज्ञ	२८३ ४	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२	अभिन्न	३८२ ११
अभितस्त	{ २६७ ६७	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२	असुत्र	३८१ ८
अभिवान	३६ ८	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२	अमृणाल	११७ १६४
अभिध्या	४६ २४	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिनय	४५ १६	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिनव	२६० ७७	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिनवादिद	८० ४	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिनिरुक्त	१७५ ५५	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिनिर्याण	२०३ १९	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिनीत	{ ११९ १८	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिनीत	३१५ १२८	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिनीत	२८२ २०	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिनीत	२६१ ४०	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिनीत	३३६ २१६	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिनीत	{ ४६ २२	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिनीत	२११ ११०	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभियोग	२८० १३	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिरूप	३१६ १३१	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिलाव	२८२ २४	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिलाप	४७ २८	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिलापुक	२८७ ५२	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिवादक	२८८ २८	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिवादन	१७६ ४१	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिव्याप्ति	२७९ ६	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिशस्त	२६२ ४३	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिशक्ति	१७३ ३२	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिशाप	३७ ११	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिषंग	२९२ २४	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिषा	{ १७७ ४७	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिषा	{ २४९ ४२	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिषेक	२०३ ९५	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिष्टुत	२७६ ११०	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिस्तपात्	२०५ १०५	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिसारिक	१३३ १७	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिहार	{ २८१ १७	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिहित	{ ३२५ १६८	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिहित	२७६ १०७	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमर्त्य	३ ८	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमर्ष	४७ २६	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमर्षण	२८९ ३२	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमा	३४६ २४९	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमांस	१४१ ४४	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमात्य	१८१ ४	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमावरया	१४ ८	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमावास्या	२४ ८	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अभिन्न	३८२ ११	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
असुत्र	३८१ ८	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृणाल	११७ १६४	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृत	{ ११ ५१	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृत	{ ३१ ६	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृत	{ ५५ ३	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृत	{ १७२ २८	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृत	{ २०९ ३	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृत	{ ३०४ ७५	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृता	{ ९३ ५८	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृता	{ ९३ ५९	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृता	{ ९९ ८२	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृताधस्त	३ ८	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृता	{ ९२ ५४	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृता	{ १०३ १०६	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृता	{ १५ १	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृता	{ ३२८ १८१	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृता	{ २१७ ३०	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृता	{ २३९ २	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृता	{ ९६ ७१	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृता	{ ९९ ८४	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृता	{ १११ १४१	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृता	{ ४४ १४	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृता	{ १ ३९	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृता	{ ५५ ४	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृता	{ १७ ११	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृता	{ ६३ ६१	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृता	{ १७ ७	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृता	{ ८७ ३०	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृता	{ ५७ ११	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृता	{ ३९ २०	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृता	{ ५५ ४	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृता	{ ६४ ४१	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृता	{ ५५ ५	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृता	{ ३२ ९	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृता	{ १११ १४१	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृता	{ १११ १५१	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		
अमृता	{ ९७ ७३	अभीक्ष्ण	{ २७६ ११२		

शब्दः	पृष्ठ	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठ	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठ	श्लोकः
अभिनिका	१०	४३	अर्घ	२९	२७	अर्घाणी	१३४	१४
अग	३९	२७	अर्घ्य	२९	३३	अर्घी	१३४	१४
अयन	२६	१३	अर्घ्या	२९	३६	अर्घ	२६६	६४
	७१	१६	अर्चा	२९	३६	अर्घन्	१९०	४४
अयस्	२३६	९८	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	६६	८
अयप्रतिमा	२४७	३६	अर्चित	२९	२६	अर्चा	३६३	१६
अयि	३६४	१८	अर्चित	२९	६०	अर्चा	१४६	६९
अयोध	२१६	२६	अर्चित	२९	२२	अर्चा	१७४	६४
अयोधन	२९६	३६	अर्चित	२९	८०	अर्चा	११६	१६७
अर	१४	६८	अर्चित	२९	८०	अर्चा	१४६	६९
अरघट्ट	३६४	१६	अर्चित	२९	१३	अर्चा	१७४	३९
अरणि	१७०	१९	अर्चित	२९	४६	अर्चा	१७४	१०१
	७९	१	अर्चित	२९	१६७	अर्चा	३४७	२६१
अरण्य	३६६	२२	अर्चित	२९	६७	अर्चा	३६२	११
	७९	१	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
अरण्यानी	७९	१	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
अरत्नि	१६२	८६	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
अर	७६	१७	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
अरल	९३	९७	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
अरविद	६४	३९	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
अराति	१८२	११	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
अराल	२६८	७१	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
अरि	१८१	१०	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
अरित्र	६७	१३	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
अरिमेद	९१	६०	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
	७४	३६	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
	८७	३१	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
	९४	६२	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
अरिष्ट	११३	१४८	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
	२२३	६३	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
	१२४	२०	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
	२९६	३६	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
अरिष्टदुष्टधी	३६२	४४	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
	२१	२९	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
	२१	३२	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
अरुण	३३	१६	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
	२९८	४८	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
अरुणा	१०२	९९	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
अरुतुद	२७०	८३	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
	८९	४२	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
अरुणक	३३०	१८८	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
अरुस्	१४४	६४	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
अरोक	२७४	१००	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
अर्क	२१	२९	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
	२८७	४	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
अर्कपर्ण	९८	८१	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
अर्कबधु	४	१६	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११
अर्क	७६	१७	अर्चित	२९	१०१	अर्चा	३६२	११

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कर्हर्द	८	३७	कञ्ज	१०	१३	करोति	१४८	६९
कर्पदिन्	८	३४	कञ्ज	१०	१३	कर्क	१९१	४६
कर्पाट	७६	१७	कञ्जघ्नीवा	१०	१३	कर्कटक	५९	२१
कर्पाल	१४८	६८	कञ्ज	१०	१३	कर्कवी	११५	१५५
कर्पालभृत्	८	३४	कर	१०	१३	कर्कषू	८८	३६
कर्पि	११५	३	कर	१०	१३	कर्करी	२१७	३१
कर्पिकच्छु	१००	८७	करक	१०	१३	कर्करेडु	१२४	१९
कर्पित्थ	८४	२१	करज	१०	१३	कर्कश	११३	१४६
कर्पिउ	३३	१६	करज	१०	१३	कर्कश	२६९	७६
कर्पिला	१०६	१२०	करजक	१०	१३	कर्कार	११५	१५५
कर्पिवल्ली	१०२	९७	करट	१०	१३	कर्चूर	११४	१५४
कर्पिश	३३	१६	करण	१०	१३	कर्चूरक	११०	१३५
कर्पीतन	८५	२७	करण	१०	१३	कर्ण	१५४	९४
कर्पोत	१२३	१४	करंड	१०	१३	कर्णजलौकस	१२२	१३
कर्पोतपालिक	७६	१५	करतोया	१०	१३	कर्णधार	५७	१२
कर्पोतांग्रि	१०८	१२९	करपत्र	१०	१३	कर्णपूर	३३९	२२६
कर्पोल	१५३	९०	करवाल	१०	१३	कर्णवेष्टन	१५६	१०३
कर्फ	१४६	६२	करभ	१०	१३	कर्णिका	१५६	१०३
कर्फिन्	१४६	६०	करभूषण	१०	१३	कर्णिकार	१५६	१०३
कर्फोणि	१५१	६३	करमदक	१०	१३	कर्णिकार	१५६	१०३
कर्बध	५५	४	करभ	१०	१३	कर्णिकार	१५६	१०३
कम्	३४६	२४९	कररुह	१०	१३	कर्णिकार	१५६	१०३
कमठ	५९	२१	करवालिका	१०	१३	कर्पट	१५९	११
कमठो	६०	२४	करवीर	१०	१३	कर्पर	१५९	११
कमण्डलु	१७७	४६	करुशाखा	१०	१३	कर्परांश	३२६	११
कमन	२५७	२४	करुशीकर	१०	१३	कर्पमी	२२६	११
कमल	५५	३	करहाट	१०	१३	कर्पूर	१६३	१३
कमल	६४	४०	करहाटक	१०	१३	कर्पूर	१६३	१३
कमला	७	२८	कराल	१०	१३	कर्पूर	१६३	१३
कमलासन	५	१७	करिगजित	१०	१३	कर्पूर	१६३	१३
कमलोत्तर	२३७	१०६	करिणी	१०	१३	कर्पूर	१६३	१३
कमितु	२५७	२३	करिन्	१०	१३	कर्पूर	१६३	१३
कप	५०	३८	करिष्पिपली	१०	१३	कर्पूर	१६३	१३
कपन	२६९	७४	करिशावक	१०	१३	कर्पूर	१६३	१३
कप	२६९	७४	करीर	१०	१३	कर्पूर	१६३	१३
कपल	१५९	११६	करीष	१०	१३	कर्पूर	१६३	१३
कपल	३३१	११३	करुणा	१०	१३	कर्पूर	१६३	१३
कपलवायक	१९३	५२	करेडु	१०	१३	कर्पूर	१६३	१३
कवि	२१८	३४	करेणु	१०	१३	कर्पूर	१६३	१३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कर्माद्रिय	३११	५	कल्पलता	१११	५३	काकमाची	११४	१५१
कर्षक	२१०	६	कल्पांत	२८	२२	काकसुता	१०५	१६३
कर्षफल	६३	५८	कल्मष	२८	२३	काकली	४१	२
कर्ष	३३०	२२१	कल्माष	३३	२७	काकांगी	१०६	११८
कल	४१	२	कल्य	२३	२	काकिणी	३५९	९
कलकल	४०	२५	कल्य	१४५	९७	काकु	३७	१२
कलक	१८	१७	कल्या	२३३	२५९	काकुद	१५३	९१
कलत्र	३२७	१७६	कल्या	३८	१८	काकुदु	८९	३९
कलघोत	३०४	७६	कल्याण	२८	२५	काकोदुषारिका	९३	६१
कलंब	२०१	८७	कल्लोल	५५	६	काकोदर	१२	७
कलंब	२१८	३९	कवच	१९६	६४	काकोल	५२	१०
कलुभ	१८८	३५	कवरी	१११	१३९	काक्षी	१०९	१३१
कलम	२१५	२४	कवरी	१५५	९७	काक्षी	१०९	१३१
कलंबी	११५	१५७	कवल	१२०	४०	काक्ष	२३९	९९
कलख	१२३	१४	कवल	२२४	५४	काच	२४६	३०
कलल	१४०	३८	कवि	२०	२५	काच	२९३	२८
कलविक	१२४	१२	कवि	१६६	५	काचस्थाली	९२	५४
कलश	२१७	३१	कविका	१९२	४९	काचित	२७२	८९
कलशी	१०९	९६	कविय	३७१	३५	काचन	२३४	९५
कलहस	१२९	२३	कवोष्ण	२३	३५	काचनी	२२०	४१
कलह	२०९	१७४	कव्य	१७१	२४	काची	१५०	१०८
कला	१४	१५	कशा	२४६	३१	कांजिक	२१९	३९
कला	२४	११	कशाह	२६२	४४	कांड	२९७	४३
कला	३५३	११७	कशिपु	३१५	१३०	कांडपृष्ठ	१९६	६७
कला	१०	८	कशेरु	३६२	१३	कांडवत्	१३७	६९
कलानिधि	१८	१४	कशेरुका	१४८	६९	कांडीर	१९७	६९
कल	३१५	१२८	कश्मल	२०६	१०९	कांडेही	१०३	१०४
कल	२१३	१६	कश्य	१९१	४७	कातर	२५८	३६
आ	२०५	१०५	कश्य	२४८	४०	कात्यायनी	८	३८
आयलि	३३१	१९३	कप	२६२	४४	कात्यायनी	१३५	३७
आयिका	८३	१५	कप	२४६	३२	कादंब	१३५	२३
आयिका	९५	६७	कपाय	३२	९	कादंबरी	२४८	४०
आयिका	१२३	१६	कपाय	३२१	१५२	कादंबिनी	१७	८
आयिका	९३	५८	कप	५४	४	कादंबेय	५१	४
आयिका	९१	४८	कप	२९६	३९	कानन	७९	१
आयिका	२७१	८५	कस्तूरी	१६३	१२९	कानीन	१३७	२४
आयिका	२८	२३	कलहार	६३	३६	कांत	२६४	५२
आयिका	५८	१४	कल	१२५	२२	कांतलक	१०८	१२८
आयिका	१४८	७०	काक्षा	४७	२७	कांता	१२१	३
आयिका	२९०	१४	काक्ष्यताल	४१	४	कांतार	७१	१७
आयिका	२७	२१	काक्ष	१२४	२७	कांतार	३२६	१७१
आयिका	१०६	४०	काकचिबी	१०२	९८	कांतारक	३१७	१६३
आयिका	१८६	२४	काकतिदुक	८५	३९	कांतारिनी	१३३	१७
आयिका	१९०	४२	काकनासिका	१०६	११८	कांति	१८	१७
आयिका	१९०	४२	काकपक्ष	१५५	९६	कांति	२७९	८
आयिका	१९०	४२	काकपीलुक	८९	३९	कांदविक	२१६	२८

शब्दानुक्रमिका.

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कांदिशीक	२६२	४२	कार्तातिक	१८३	१४	कावचिक	१९६	६६
कापथ	७१	१६	कार्तिक	२६	१७	कावेरी	६३	३५
कापोल	१३०	४३	कार्तिकिक	२६	१८	काव्य	११६	१६२
कापोल	२३७	१०९	कार्तिके	९	४१	काश	११६	१६२
कापोलजन	२३५	१००	कार्त्स्न्य	३२७	१७७	काश्मीरी	८८	३५
	६	२६	कार्पास	१५८	१११	काश्मीर्य	८८	३६
	४७	२८	कार्पास	३७१	३५	काश्मीर	११२	१४५
काम	२२४	५७	कार्पासी	१०५	११६	काश्मीरजन्मन्	१६१	१२४
	३१	१३८	कार्प	३५६	१८	काश्यपि	२१	३२
कामगांमन्	१९८	७६	कार्पण	२७८	४	काश्यपी	६७	२
कामन	२५७	२४	कार्पक	२००	८३	काष्ठ	८२	१३
कामपाल	६	२४	काश्च	९०	४४	काष्ठकुहाल	५७	१३
कामम्	३३२	१३	काश्चपण	२३२	८८	काष्ठतश्	२४०	९
कामयित	२५७	२४	काश्चिक	२३२	६२	काष्ठा	१६	१
	१३१	३		२३२	१		२५	२१
काभिनी	३१२	११२	काल	३३	१४		२७७	४०
		२३		३३१	१८	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
काश्चक	२५७	२३		३३१	१९३	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
काश्चका	१३३	९	कालक	१४३	४९	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
काश्चकी	१३३	७९	कालकठक	१२४	२१	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
काश्चिष्य	१३३	१४६	कालकूट	५२	२१	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
काश्चल	१९३	५४	कालखंड	१४७	६६	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
काश्चविक	२४०	८	कालधर्म	२०७	११६	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
काश्चोज	१९१	४५	कालपृष्ठ	२००	८३	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
काश्चोजी	१९१	१३८	कालमेषिका	१००	९०	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
काम्यदान	२७८	३	कालमेषी	१०४	१०९	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
	१४८	७२	कालमेषी	१०१	९६	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
काय	१७८	५१	कालशेय	२२३	५३	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
कायस्था	९३	५९	कालस्य	५३	५३	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
कारक	२९	८८	कालस्कंय	८८	३८	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
कारणा	५४	३	कालस्कंय	९५	६८	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
कारणिक	२५४	७	कालस्कंय	९५	६८	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
कारंडव	१२८	३४	काडा	१०१	९४	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
कारंदा	९२	५६	काडा	१०४	१०९	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
	१०४	१११	काडा	१०४	१०९	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
कारवी	११४	१५२	कालागुरु	१६२	१२७	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
	११४	१५२	कालागुरु	१६२	१२७	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
	२२९	३७	कालागुरु	१६२	१२७	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
	२२०	४०	कालागुरु	१६२	१२७	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
कारवेष्ट	११		कालागुरु	१६२	१२७	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
कारा	२०८	११९	कालागुरु	१६२	१२७	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
कारिका	२९०	१५	कालागुरु	१६२	१२७	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
कारिष	२८६	४३	कालागुरु	१६२	१२७	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
कारु	२३९	५	कालागुरु	१६२	१२७	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
कामकृणिक	२५५	१५	कालागुरु	१६२	१२७	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
कारुण्य	४५	१८	कालागुरु	१६२	१२७	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
कारोत्तर	२४९	४३	कालागुरु	१६२	१२७	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
कारोत्तर	२३४	९५	कालागुरु	१६२	१२७	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
किञ्चुत.....	३४९	२	कुचाय.....	१५०	७७	कुच.....	२१७	१६६
किञ्चान.....	३५०	५	कुज.....	२०	२९	कुच.....	१९०	४३
किञ्चरुप.....	२६३	४८	कुचित.....	२६८	७१	कुहाल.....	१८५	९२
किञ्चदंती.....	१५	७७	कुञ्ज.....	७७	१८	कुनटी.....	३४७	२०८
किरण.....	२२	३३	कुञ्ज.....	२९४	३१	कुनाशक.....	१००	९१
किरात.....	२७३	३०	कुञ्जर.....	१८८	३४	कुन्त.....	२०३	९३
किराततक्त.....	११२	१४३	कुञ्जराशन.....	८४	२०	कुन्तल.....	१५५	९५
किरि.....	११९	२	कुञ्जल.....	२१९	३९	कुन्द.....	१९६	७३
किरीट.....	१५६	१०२	कुट.....	८०	५	कुन्द.....	१९६	१९
किर्मीर.....	३४	१००	कुट.....	२१७	३२	कुन्दर.....	१०७	१२१
किळ.....	३४८	२५३	कुटक.....	३१२	१३	कुन्दरुकी.....	१०७	१२४
किळास.....	१४४	५३	कुटज.....	१५	६६	कुपूय.....	२६५	५४
किळासिन्.....	१४६	६१	कुटन्नट.....	९२	५७	कुप्य.....	२३३	९१
किळजक.....	२१६	२६	कुटन्नट.....	१०९	१०१	कुवेर.....	१४	७१
किल्बिष.....	३३८	२२२	कुटिल.....	२६८	७१	कुवेर.....	१६	३
किशोर.....	१९१	४६	कुटी.....	७३	६	कुवेरक.....	१०८	१२७
किष्कु.....	२८८	७	कुटी.....	३७२	३८	कुवेराक्षी.....	९२	५५
किसलय.....	८३	१४	कुटंबव्यापृत.....	२५६	११	कुञ्ज.....	१४२	४८
कीकस.....	१४८	६८	कुटंबिनी.....	३३२	६	कुमार.....	९	४३
कीचक.....	११६	१६१	कुट्टनी.....	१३५	१९	कुमार.....	४३	१३
कीनाश.....	३३९	२१४	कुट्टिम.....	३७१	३४	कुमारक.....	८५	२५
कीर.....	१२४	२१	कुट्टर.....	२२८	७४	कुमारो.....	९७	७३
कीति.....	३४	११	कुट्टार.....	२०२	९२	कुमारो.....	१३२	८
कील.....	१०३	१९६	कुट्टरक.....	९८	७९	कुमुद.....	१६	३
कीलक.....	५८	७३	कुट्टव.....	२३२	८९	कुमुद.....	६३	३७
कीलक.....	५५	३	कुट्टगक.....	३६३	१७	कुमुदप्राव.....	६९	९
कीलक.....	३३३	१९९	कुट्टमल.....	८३	३६	कुमुदबाधव.....	१८	१३
आलित.....	२६२	४२	कुट्टप.....	२०८	११८	कुमुदिका.....	८९	४७
आय.....	११९	३	कुणप.....	३६५	२०	कुमुदिनी.....	६४	३९
आधि.....	६७	३	कुण्णि.....	१०८	१२८	कुमुदत.....	६५	९
आधूत.....	३४३	२४९	कुण्णि.....	१४२	३८	कुमुदती.....	६३	३८
आधूत.....	१४२	४८	कुण्ड.....	२५६	१७	कुम्बा.....	१७०	१८
आधूत.....	१४९	७५	कुण्ड.....	१३९	३६	कुम्बा.....	८७	३४
आधूत.....	३३४	२०२	कुण्ड.....	२१७	२१	कुम्भ.....	१८९	३७
आधूत.....	१२३	१७	कुण्डल.....	१५६	१०३	कुम्भ.....	३१७	१३४
आधूत.....	१२८	३५	कुण्डलिन्.....	५२	७	कुम्भकार.....	२४०	६
आधूत.....	१०९	१३२	कुण्डी.....	१७७	४६	कुम्भसंभव.....	१९	२०
आधूत.....	१५०	७७	कुतप.....	१७३	३१	कुम्भिका.....	६३	३८
आधूत.....	२५७	२१	कुतुक.....	४८	३१	कुम्भी.....	८९	४०
आधूत.....	१६१	१२७	कुतुप.....	२१८	३३	कुम्भीर.....	५९	२१
आधूत.....	१५०	७७	कुतु.....	२१८	३३	कुम्भीर.....	१२०	४
आधूत.....	१६३	१३२	कुतुहल.....	४८	३१	कुम्भीरक.....	२४४	२४
आधूत.....	१६३	१३२	कुत्सा.....	३७	१३	कुम्भीरक.....	१७	७४
आधूत.....	२६१	३७	कुत्सित.....	२६६	५४	कुम्भीरक.....	१७	७५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कुरङ्गक	८९७	७६	कुसीदिक	२१०	१	कृतांति	१३३	६१
कुरङ्ग	१२६	२३	कुसुम	२१३	१७	कृताभिक्षा	१३१	६४
कुरङ्गक	९७	७४	कुसुमांजन	२३६	१०३	कृति	१६६	६
कुरुविंद	११६	१५९	कुतुम्भ	६	२७	कृति	२६३	४
कुरुबिस्त	२३२	८६	कुसुम्भ	२३७	१०६	कृत्त	२७६	१०३
कुल	१३०	४१	कुसुति	४६	३०	कृत्ति	१७७	१४७
कुल	१६६	१	कुसुम्बुत	२१९	३८	कृत्तिवासस्	८	३३
कुलक	८९	३९	कुहना	१७९	६३	कृत्या	३२२	१५८
कुलक	११४	१५५	कुहर	५०	१	कृत्रिमभूपक	१६२	१२८
कुलक	२३९	५	कुह्व	२४	९	कृत्स्न	२६७	६५
कुलटा	१३३	१०	कुहुद	२५५	१४	कृपण	२६३	४८
कुलाधिका	२६६	१०२	कुट	७८	४	कृपा	४५	१८
कुलफालिका	१३२	७	कुट	१३०	४२	कृपाण	२०२	८९
कुलभेदिन	२३९	५	कुट	२५६	३६	कृपाणी	२४७	३४
कुलसंभव	१६६	२	कुटयंत्र	२४४	२६	कृपालु	१५५	१५
कुलबी	१३२	७	कुटशाल्मलि	९०	४७	कृपीटयोनि	१२	५६
कुलाय	१२९	३७	कुटस्थ	२६८	७३	कृमि	१२२	१३
कुलाय	२४०	६	कुप	६१	२६	कृमिकोशोत्थ	१५८	१११
कुलाली	२३६	१०२	कुप	५६	१०	कृमिग्र	१०३	१०६
कुलिश	१०	५०	कुपक	५७	१२	कृमि	१६२	१२६
कुली	१०३	९४	कुवर	१४९	७२	कृश	२६६	६१
कुलीन	१६६	३	कुर्व	१५४	५७	कृशा	१	५
कुलीर	५९	२१	कुर्व	१५४	९२	कृशा नस्	८	३
कुल्माष	२१४	१८	कुर्वशीर्ष	१६२	१४२	कृशा	२४१	१
कुल्माष	३६५	२१	कुर्विका	२२६	४४	कृषक	२६२	१
कुल्माषाभिपुत	२१९	३९	कुर्वेन	४९	३३	कृषि	२०९	१
कुल्य	१७८	६८	कृपर	१५१	८०	कृषिक	२०९	१
कुल्या	६३	३४	कृपासक	१६०	११८	कृषीवल	२११	१
कुवल	८८	३६	कर्म	५९	२१	कृष्ट	१६६	१
कुवल	३७३	४२	कुल	५६	७	कृष्टि	१६६	१
कुर्वलय	६३	३७	कुल्मांडक	११५	१५५	कृष्ण	५	१
कुवाद	२६१	३७	कुक्कण	१२४	१९	कृष्ण	३३	१
कुविंद	२४०	६	कुक्कण	१२४	१९	कृष्ण	२१९	३३
कुवेणी	५८	१६	कुक्कालास	१२२	१२	कृष्णपाकफल	९५	१
कुश	११७	१६६	कुक्कवाकु	१२३	१७	कृष्णफला	१०१	१६
कुश	३३७	२१५	कुक्काटिका	१५३	८६	कृष्णभेदी	९९	८६
कुशल	२५३	४	कुच्छ	५४	४	कृष्णला	१०२	९८
कुशल	३३४	२०३	कृत	१७८	५२	कृष्णलोहित	३३	१६
कुशी	२३५	९९	कृत	३०४	७६	कृष्णवर्त्मन्	११	५७
कुशीलक	२४१	१२	कृतपुख	१९६	६८	कृष्णवृन्ता	१२	५५
कुशेशय	६४	४०	कृतमाल	८५	२४	कृष्णसार	१२१	१०
कुश	१०८	१२६	कृतमुल	२५३	४	कृष्णा	१०१	९६
कुश	१४४	५४	कृतलक्षण	२५४	१०	कृष्णिका	२१४	१९
कुश	३७१	३४	कृतसापत्निका	१३२	७	केकर	१४३	४९
कुसीद	२०९	४	कृतहस्त	१९६	६८	केका	१२७	३१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
केकिन	१२७	३०	कोटवी	२३६	१७	कौतुहल	४८	३१०
केतकी	११८	१७०	कोटवी	२००	८७	कौटवीण	२१०	८
केतन	२०४	९९	कोटि	२०३	९३	कौतिक	१९७	७०
	३१३	११३		२९६	३७	कौति	१०६	१२०
केतु	३०१	६०	कोटिवर्षा	१०९	१३३	कौपीन	११४	१२१
केदर	३६५	२०	कोटिश	२१२	१२	कौसुदी	१८	१६
केदार	२११	११	कोट्टार	३६४	१८	कौमोदकी	७	३०
केनिपातक	५७	१३	कोट	१४४	५४	कौलटिनय	१३७	२७
केयूर	१५७	१०७	कोण	४२	६	कौलटेय	१३७	२६
केलि	४९	३२		२०३	१३		३३७	२७
कुवलय	१३४	२०३	कोदण्ड	२००	८३	कौलटेर	१३७	२६
कश	१५५	९५	कोद्व	२१३	१६	कौलीन	३१२	११६
केशपर्णी	१००	८९	कोप	३७	२६	कौलेयक	२४३	२१
केशपाश	१५५	९७	कोपना	१३१	४	कौशिक	८७	३४
केशव	५	१८	कोपिन्	२५९	३२		२८९	१०
	१४२	४५	कामल	२६९	७८	कौशेय	१५८	१११
केशवेश	१५५	९७	कोयष्टिक	१२८	३५	कौस्तुभ	७	३०
केशाशुभाम	१०७	१२२	कोरक	८३	१६	क्रकच	२४७	३५
केशिक	१४२	४५	कोरगी	१०८	१२५	ककर	९७	७७
कोशेन	१४२	४५	कोरदपक	३११	१६		१२४	१९
कोशिकी	१०८	१२६		५७	१९	क्रतु	१६९	१३
	६४	४३	कोल	८८	३६	क्रतुध्वंसिन्	८	३६
कोसर	८५	२५		११९	२	क्रतुध्वज	३	१
	९४	६९	कोलक	१६३	१२९	क्रथन्	२०७	११५
	९४	६९		११	३६	क्रदर्न	२०६	१०७
कोसिन्	११३	१	कोलदल	१०९	१३०		३१४	१२३
कोसमजित	१०३	२२	कोलबय	४२	७	क्रदित	४९	३५
कोस्ये	१०३	४०	कोलवल्ली	१०२	९७	क्रम	१७६	४०
कोस्य	१०८	३०	कोला	१०१	९७		८९	४१
कोस्य	२४९	४५	कोलाहल	४०	२६	क्रसुक	८९	४१
कोस्य	२११	२१	कोलि	८८	३६		११८	१०९
कोस्य	२११	२१	काविद	१६६	५	क्रमेलक	२२९	७५
कोस्य	२११	२१	काविदार	८५	२२	क्रयविक्रयिक	२२९	३८
कोस्य	६३	३७		१२९	३७	क्रयिक	२२९	७५
कोस्य	१५	७४	काश	३३३	११	क्रय्य	२३०	८१
कोस्य	५८	१५		३३७	२१७	क्रय्य	११७	६३
कोस्य	१०९	१३२	काशफल	१६३	१३०	क्रय्याट	११	६२
कोस्य	३१	६	काशातकी	२८८	८	क्रय्याद	१३	६२
कोस्य	१५५	९६	काष्ठ	२९६	४०	क्रायिक	२२९	७५
कोस्य	१५५	९६	काष्ण	२२	३५		३३	२
कोस्य	१२०	७	कोकुटिक	२४०	१७	क्रिया	३२२	१५६
कोस्य	१२२	२२		२०२	८९	क्रियावत	२५६	१८
कोकनद	६४	१२	कोक्षेयक	२०२	८९		४९	३२
कोकनदच्छावि	३३	१५	कोटतक्ष	३४०	१	क्रिडा	३१	३३
कोकिल	१२४	४९	कोटिक	२४२	१४	क्रुच	१२५	३२
कोकिलाक्ष	१०३	१०४	कोणप	१३	६२	क्रुच	४७	२६
कोदर	१८२	१३	कोतुक	४६	३१			

[illegible]

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
खग	{ १२७	३२	खारीक	१११	११	गंडकारी	१११	१४१
खग	{ २०१	८६	खारीबाप	२११	१०	गंडशैल	७९	३
खग	{ २११	१९	खिल	६८	९	गंडाली	११६	१४९
खगेश्वर	३१	३१	खुर	{ १०७	१३०	गंडीर	११९	१५७
खजाका	२१८	३४	खुर	{ ११२	४९	गंडपद	५९	२२
खज	१४३	४९	खुरणस	१४२	४७	गंडपदी	६०	२४
खजन	१२३	१९	खुरणस	१४२	४७	गंडपा	३६०	१०
खजरीट	१२३	१९	खट	२६५	५४	गतनासिक	१४२	४६
खट	३६४	१७	खिय	६१	२९	गद	१०३	५१
खट्वा	१६५	१३८	खिला	४९	३३	गद्य	३६९	३१
खट्वा	{ ११९	४	खोड	१४३	४९	गङ्गा	११३	५२
खट्वा	{ २०१	८९	ख्यात	२५४	९	गङ्ग	३१	७
खट्वा	११९	४	ख्यातगर्हण	२७३	९३	गंधकुटी	१०७	१२३
खट्वा	{ १८	१६	ख्याति	२७९	९	गंधन	३१२	११४
खट्वा	{ ६४	४२				गंधनाकुली	१०५	११४
खट्वा	८	३३	गगन	१५	१	गंधफली	{ ६२	५६
खट्वा	२२१	४३	गंगा	६२	३१	गंधफली	{ ९४	६४
खट्वा	९१	४९	गंगाधर	८	३६	गंधमादन	७८	३
खट्वा	१११	१४१	गङ्गा	१०८	३४	गंधमूली	११४	१५४
खट्वा	१२७	२८	गङ्गा	१८८	३६	गंधरस	२३६	१०४
खट्वा	७९	७	गङ्गा	१९०	४३		{ ४	११
खट्वा	२१२	१४	गङ्गा	१०७	१२३		{ ११	५५
खट्वा	११८	६९	गङ्गा	९	४१	गंधर्व	{ १२१	११
खट्वा	{ २२३	३५	गङ्गा	७४	८	गंधर्व	{ ११०	४४
खट्वा	{ २३५	७७	गङ्गा	५८	१७	गंधर्व	{ ३१६	१३२
खट्वा	१०२	४६	गङ्गा	३६४	१८	गंधर्वहरसक	९१	५०
खट्वा	१११	४६	गङ्गा	१४२	४८	गंधर्वह	१३	६५
खट्वा	१००	८९	गङ्गा	{ १२९	४०	गंधर्वहा	१५३	८९
खट्वा	१०४	१११	गङ्गा	२००	८१	गंधर्वहा	१३	६५
खट्वा	१४४	५३	गङ्गा	२९८	४५	गंधर्वहा	१६३	१३१
खट्वा	{ ११८	१७०	गङ्गा	१८३	१४	गंधाश्मन्	२३६	१०२
खट्वा	{ २३४	९६	गङ्गा	३	१७	गंधिक	२३६	१०२
खट्वा	११८	१७०	गङ्गा	२६७	६४	गंधिनी	१०७	१२३
खट्वा	{ १४२	४६	गङ्गा	२४	६	गंधोत्तमा	२४८	४०
खट्वा	{ २६८	७०	गङ्गा	९८	८०	गंधोली	१२६	२७
खट्वा	२६३	४७	गङ्गा	१०८	१२८	गंधोली	२२	३३
खट्वा	२५६	१७	गङ्गा	९	४०	गंधोली	५८	१५
खट्वा	२८६	४२	गङ्गा	{ ९६	७१	गंधोली	२०३	९५
खट्वा	२९२	४९	गङ्गा	{ १३६	१९	गंधोली	२०३	९५
खट्वा	३४८	२६६	गङ्गा	९५	६६	गंधोली	८८	३५
खट्वा	२१३	१५	गङ्गा	२६७	६४	गंधोली	५८	१५
खट्वा	२८६	४२	गङ्गा	२६७	६४	गंधोली	२४५	१०
खट्वा	६१	२७	गङ्गा	{ १५३	५०	गंधोली	५२	९
खट्वा	२७५	११०	गङ्गा	{ १८९	३७	गंधोली	९५	६७
खट्वा	२३२	८८	गङ्गा	११९	४	गंधोली	२७६	११२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गरी	१५	६९	गहन	७९	१३	गुडपुष्प	८६	२७
गङ्गा	७	३१	गङ्गा	७९	८५	गुडफल	८६	२८
गरुडध्वज	५	१९	गङ्गा	७९	६	गुडा	१०३	१०५
गरुडापज	२१	३२	गङ्गा	३२८	१८२	गुडची	९९	८२
गरुड	१२८	३६	गणेश	२३४	९४		२९	२९
गरुडमत्त	७	३१	गणेश	३६१	१५५		१८४	१९
गर्गरी	२२८	५७	गणेशकी	१६६	१२७	गुण	२०१	८५
गर्जित	१७	३४	गाढ	१४	७०		११६	२८
गर्त	५१	७७	गाणिक्य	७१३६	२६		२४५	२७
गदिभ	२२९	४३	गाणिव	२००	८४		२१८	४६
गदिभाड	८९	४३	गाडीव	२००	८४	गुणवृक्षक	५७	१२
गदिन	२५७	२२	गात्र	१४८	७०	गुणित	२७२	८८
गर्भ	१४०	३९	गात्रानुलेपनी	१८९	४०	गुठित	२७२	८९
गर्भक	३१७	१३५	गान	१६४	१३३	गुद	१४९	७३
गर्भक	१६४	१३५	गंधार	४०	२६	गुद	११६	१६२
गर्भागार	७४	८	मायत्री	९१	४९	गुद	९२	५५
गर्भाशय	१४०	३८	गारुड	१७१	२३	गुद	११६	१६०
गर्भिणी	१३६	२२	गारुडमृत्	२३३	९२	गुम	२७२	८९
गर्भापघातिनी	२२७	६९	गर्भिण	१३६	२३	गुमनाद	२७५	१६६
गर्भुत्	११७	१६५	गर्हपत्य	१७०	१९	गुमि	३०४	७५
गर्व	४६	२२	गालव	८७	६३	गुमि	२८०	
गर्वित	३१०	१०३	गिर	३४	१	गुमि	२०	
गर्हण	३७	१३	गिरि	७७	१	गुमि	१६	
गर्ह	२६५	५४	गिरिकर्णी	३८०	१२२	गुमि	२७६	
गर्हनादिन्	२६०	३७	गिरिका	१०३	१०४	गुमि	१३६	
गल	१५३	८८	गिरिज	१२२	१०	गुल्फ	१४९	
गलकबल	२२६	६३	गिरिजा	२३६	१०४			
गलतिका	२१७	३१	गिरिजामल	९	१०	गुल्म	३००	
गूलित	२७५	१०४	गिरिजामल	२३५	१००		३१८	
गुलोदेश	१९१	४८	गिरिमल्लिका	९५	६६	गुल्मिनी	८१	
गुल्या	२८६	४३	गिरिश	८	३३	गुवाक	११८	
गवय	२२१	११	गिरिश	८	३३	गुह	९	
गवल	२३५	१००	गिलित	२७६	११०	गुहा	७८	
गवाक्ष	७४	९	गीत	४०	२५		१०१	
गवाक्षी	२१५	१५६	गीर्ण	२७६	११०	गुहा	१०१	
गवाक्षर	२२५	५८	गीर्णि	२८०	११	गुहा	३२	
गवधु	२१५	४५	गीर्वाण	३	९	गुहा	१५३	
गवधुका	२१५	२५	गीर्वाण	२१	२४	गुहा	१५३	
गवेषण	१७३	३२	गीर्वाण	८७	३४	गुहा	२७२	
गवेषित	२७५	१०५	गुग्गुलु	१५७	१०५	गुहा	५२	
गव्य	२२३	५०	गुच्छ	११४	२१	गुहा	१८३	
गव्या	२२५	६०	गुच्छक	८३	१६	गुहा	१४८	
गव्यति	७१	१८	गुच्छाई	१५७	१०५	गुहा	२७३	
			गुजा	१०२	९८	गुहा	११३	
			गुह	१९७	४१	गुहा	२५७	

शब्दानुक्रमणिका.

२५.

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गुध्र	१२५	११	गोधापदी	१०६	११९	गोस्थातक	७०	१३
गुध्रसा	३६०	१०	गाधि	१५४	९६	गौतम	४	१५
गुष्टि	११४	१५१	गोधिका	५९	२२	गौधार	१२०	६
गृह	७३	६	गोधिकार	१२७	५६	गांधेय	१२०	६
	७३	५	गोभूम	२१४	१८	गौधिर	१२०	६
	३४२	२३७	गोनीद	२०९	२३२	गौर	३३	१३
गृहगोधिका	१२०	१२	गोनस	१५१	४	गौर	३३	१४
गृहपति	१८३	१५		१८१	७		३३०	१८८
गृहयाल	२५८	२७	गोप	२२४	५७	गौरत्र	१७४	३४
गृहस्थ	३६९	३०		३१५	१२९	गौरी	१३२	८
गृहागत	१७४	३५	गोपति	२२६	६२			
गृहाराम	७२	१	गोपरस	२३६	१०४	गौधीन	७०	१३
गृहावग्रहणी	७५	१३	गोपानसी	७६	१५	ग्रंथ	३२७	१७९
गृहिन	१६६	३	गोपायित	२७५	१०६	ग्रंथि	१६६	१६२
गृहीतृ	२५८	२७	गोपाल	२२४	५७	ग्रंथिक	२३८	११०
गृह्यक	१३०	४३	गोपी	१०५	११२	ग्रंथित	२७१	८६
	२५६	१६		७६	१६	ग्रंथिपणि	१०९	१३२
गेंदुक	१६५	१३८	गोपुर	१०९	१३२	ग्रंथिल	८८	३७
गेह	७३	४		३२८	१८२		९७	७७
गेरिक	७९	१	गोप्यक	१४२	१७	ग्रस्त	३९	३०
	२८९	१२	गोमन	२२०	५८		२८६	१११
गैय	२३६	१०४	गोमय	२२३	५०		२४	४
	२२६	६०	गोमाय	१२०	६	ग्रह	२७९	८
	२२६	६६	गोमिन	२२५	५८		३४१	२३६
	२९३	२५	गोमस	२२३	६३	ग्रहणीरुज	१४४	५६
क	१०२	५९	गोई	१४७	६५	ग्रहपति	२१	३०
क	१२१	१०	गोल	३६५	२०	ग्राम	७७	१९
क	१५२	८३	गोलक	१३९	३६		३९८	१४०
क	९९	८४	गोला	२३७	१०८	ग्रामणी	२९८	४९
क	२२५	५८	गोलीड	८९	२९	ग्रामतक्ष	२४०	७९
क	१०२	५९	गोलोमी	१०२	१०२	ग्रामता	२८६	४३
क	३१	८		११६	१५९	ग्रामाधीन	२४०	९
क	१०६	११९		२३८	१३१	ग्रामात	७७	२०
क	११५	१५६	गोवंदनी	९२	५५	ग्रामीणा	९०१	९४
क	३६४	१८	गोविंद	५	१९	ग्राम्य	३९	१९
	७७	१		३०७	९१	ग्राम्यधर्म	१७९	५७
गोत्र	१६५	१	गोविइ	२२३	५०	ग्रावन्	७७	१
	३२८	१८०	गोशाल	३७३	४०		७८	७४
गोत्रभि	१०	४५	गोशीष	१६३	१३१		३१७	१०५
	६७	३	गोष्ट	४०	१३	ग्रास	२२४	५४
गोत्र	२२५	६०	गोष्टपति	३१५	१२९	ग्राह	५९	२१
गोदांरण	२१२	१४	गोष्टी	१६९	१५		१७९	८
गोदुह	२२४	५०	गोष्पद	३०८	९३	ग्राहिन	८४	२४
	३१५	१२९	गोसंख्य	२२४	५७	ग्रावा	१५३	८८
गोधन	३२५	५८	गोस्तन	१५७	१०५	ग्रीष्म	२७	१८
गोधा	२००	८४	गोस्तनी	१०३	१०७	ग्रीव्यक	१५६	१०४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गलहति	१७६	१११	घोषिन्	१११	२	चंठकाशिरस् ..	२३८	११०
गलह	२४९	४६	घोटा	११८	३७	चणक	२१४	१८
गलान	१४६	६८	घोर	४६	२०	चंड	२६९	३२
गलहन्तु	१४६	६८	घोष	७७	२०	चंडा	१०८	१२८
गली	१८	१४	घोषक	१०६	११७	चंडात	७७	७६
घ			घोषणा	३०	१२	चंडातक	१६०	११९
घट	२१७	३२	घ्राण	१५३	८९	चंडाल	२३९	४
घटका	२८६	१०७	घ्राणतर्पण	३२	११	चंडालवल्लकी ..	२४३	१९
घटा	२०६	१०७	घ्रात	२७२	९०	चंडिका	२४६	३२
घटीयंत्र	२४६	२७				चडिका	९	३९
घट्ट	२६४	१८	च			चतु शाल	७३	६
घंटा	८९	३९				चतुर	२४३	१०
घंटापत्र	७१	१८				चतुरश्र	८६	२३
घंटारवा	१०३	१०७	च			चतुरानन	५	१६
	१७	७	च			चतुर्भद्र	१८०	५८
	४१	४	चक्रोत्तरक	१२८	३६	चतुर्भुज	५	२०
घन	२०२	९१				चतुर्वर्ग	१८०	५८
	२६७	६६	चक्र	१२६	५६	चतुष्पथ	७१	१७
	३१५	११०				चतुर्होयणी ..	७५	१३
धनरस	५२	५				चत्वर	७५	१३
धनसार	१६३	१३०	चक्रकारक	१०८	१२९	चतु	१७०	१८
धनाघन	३११	१०९	चक्रकाण	५	२०	चंद्र	११३	३६
धर्म	४९	३३	चक्रमर्दक	११३	१४७	चंद्र	३२८	१०२
धस्मर	५६७	२०	चक्रयान	१०९	५१	चंद्रक	१२७	११
धन्व	२३	२	चक्रला	११६	१६०	चंद्रभागा	१८५	१४
धाटा	१५३	८८	चक्रवर्तिन्	१८०	२	चंद्रमस	१०८	५६
धाटिक	२०४	९७	चक्रवर्तिनी	११४	१५३	चंद्रवाला	१०८	५६
धत	२०७	११६	चक्रवाक	१२९	२२	चंद्रशेखर	७	२
धातुक	२६३	४०	चक्रवाल	१७	६	(चंद्रसंज्ञ—) ..	१६३	११०
	२६९	२८				चंद्रहास	२०१	५
धासि	११८	१६७	चक्रांग	१२६	२३	चंद्रिका	१८	११
धाटिका	१४९	७२	चक्रांगी	९९	८६	चद्रिका	१४	१८
धुण	३६४	१८	धाकिन्	५२	७	चपल	२३६	९९
धूणित	२६९	३३	चक्रावत्	२२९	७७	चपल	२६३	४६
	४६	१८	चक्षुःश्रयम्	५२	७	चपला	१७	९९
धृणा	२६४	३२	चक्षुः	१५४	९३	चपेट	१०३	८६
	२९९	५१	चक्षुःप्या	२३६	१०२	चपेट	१५२	८४
धृणि	२३	२३	चंचल	२६९	७६	चमर	१२१	१०
धृत	२२३	५२	चंचला	१७	१९	चमरिक	८६	२३
धृति	३०४	७५	चंचु	११	५१	चमस	३७१	३६
धृष्टि	११९	२	चटक	१२८	३६	चमसी	३६०	१०
धृष्टक	११०	४३	चटका	१२४	१८	चमू	१९८	७८
धोणा	१५३	८९					२००	८१

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
चमूर	१२१	चामर	१८७	चिपिटक	१२२
चंपक	९४	चामीकर	२३४	चिबुक	१२३
चय	७३	चापेय	९४	चिरक्रिय	१२६
	१२९		९४	चिरटी	१२३
चर	१८३	चार	१८३	चिरतन	२६९
	२६९		२८०	चिरप्रमृता	२२८
चरक	३७९	चारटी	१८३	चिरात्राय	३४९
चरण	१४९	चारण	२४१	चिरस्य	३४९
चरणायुध	१२३	चारु	२६४	चिराय	३४९
चरम	२७०	चाचिक्य	१६१	चिरित्रित्व	६९
धर्मधमाभृत	७७	चालनी	२१६	चिलिचिम	६८
चराचर	२६९	चाप	१२३	चिल	१२६
चरिण्यु	२६९	चिकित्सक	१४६		१४६
चरु	१७१	चिकित्सा	१४३	चिन्ह	१८
चर्चरी	३६०	चिकुर	१६६	चीन	१२१
चर्चा	३०		२६३	चीर	३७०
	१६१	चिकुण	२२१	चीरी	१२६
	१७७	चिकस	३७१	चीवर	३७०
चर्म	२०२	चिचा	१०		१११
	१४३	चिन्	२७	चुक	२१८
चर्मकृपा	११२		३६०		३६६
चर्मकाग	२४०	चिता	२०८	शुक्रिका	१११
चर्मभद्रिका	२४७	चिति	२८८	शुद्ध	१४६
चर्मभद्रिका	२४६	चित	२९	शुद्धि	२१७
चित	१०७	चित्त	४३	चुचुक	१६०
	१७७	चित्तविभ्रम	४३		७७
चया	१७४	चित्तसमुत्पत्ति	४६	चूडा	१२७
चित	७६	चित्ताभांग	३०		१६६
	१७	चित्या	२०८	चूडामणि	१६६
चय	२६९		३४	चूडपटा	१६६
चयदल	८४	चित्र	४६	चूत	८७
चयन	२६९		३२७		१६४
चयचल	२६९		९१	चूर्ण	२०४
चित	२०३	चित्रक	९८	चूर्णकुंतल	१६६
	२७१		१६१	चूर्णि	३६९
चिक	१०२	चित्रकर	२४०	चुलिका	१६९
चिक	१०२	चित्रकृत	८६	चटक	२४२
चषक	२४९	चित्रतटुला	१०३	चेत	३६२
चवाल	१७०	चित्रपर्णी	१०१	चेतकी	९३
चाक्रिक	२०४		१२	चेतन	२७
चागरी	१११	चित्रभानु	३१	चेतना	३०
चाटकर	१२४		३१०	चेतस्	२९
चांडाल	२४३	चित्रशिखंडिज	२०	चेत्य	७४
चांडालिका	२४६	चित्रशिखंडिन्	२०	चैत्र	१६
चातक	१२३	चित्रा	१००	चैत्ररथ	१६
चातुर्वर्ण्य	१६६		१६६	चैत्रिक	२६
चाप	२००	चिता	४७	चैल	३३४

शब्दानुक्रमणिका.

२९.

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
जरायु	१४०	३८	जानु	२५०	४	जीवन	१०९	३
जरायुज	२६४	५७	जानुष	२४५	२३	जीवनी	११२	१४३
जल	५९	३	जाताक्ष	२२५	६१	जीवनीया	३१२	१४२
जलजंतु	५९	२०	जानु	१४३	७२	जीवनौषध	२०८	१२०
जलधर	१७	७	जाबाल	२४१	११	जीवितिका	९९	८२
जलनिधि	५४	२२	जामातु	१३८	३२	जीवितिका	९९	८३
जलनिर्गम	५६	७	जामि	३१८	१४३	जीवितिका	११२	१४२
जलनीली	६३	३८	जांबव	८४	१९	जीवा	११२	१४३
जलपुष्प	३६६	२३	जांबूनद	२३४	९५	जीवानु	२०८	१२०
जलप्राय	६९	१०	जायक	१६१	१२५	जीवांतक	२४२	१४
जलमुक्त	१७	७	जाया	१३२	६	जीविका	२०९	१
जलव्याल	५१	९	जायाजीव	२४१	१२	जीवितकाल	२०८	१२०
जलशायिन्	६	२३	जायापत्नी	१४०	३८	जगुप्सा	३७	१३
जलशुक्ति	६०	२३	जाय	१४३	५०	जुग	१११	१३७
जलाधार	६०	२५	जाय	१३९	३५	जुग	१७२	२५
जलाशय	६०	२५	जाल	५८	१६	जुग	२८५	३
जलाशय	११७	१६४	जालक	८३	१६	जुग	२८५	३
जलोच्छ्वास	५६	१०	जालिक	२४३	१४	जुग	४९	३५
जलाकान्	६०	२३	जाली	१०६	१४	जुग	४९	३५
जलाका	६०	२३	जान्म	२४२	१६	जुग	१९८	७४
जलपाक	२६०	३६	जान्म	२४६	१७	जुग	१९८	७७
जलपित	२७५	१६७	जिव	२५७	२०	जुग	२२४	५६
जल	१४	६८	जिगी	१००	७०	जुग	१९८	७४
जल	१९८	७३	जिग्व	१९८	७७	जुग	१९८	७४
जल	१९१	४५	जिन	४	१३	जुग	१८	१४
जल	१९८	७३	जिग्व	१०	४५	जुग	२५३	६
जल	२८५	३९	जिग्व	१९८	७७	जुग	२८९	११
जल	१६०	१२०	जिग्व	२६८	७१	जुग	१६२	१२६
जल	६२	३१	जिग्व	३१८	१४१	जुग	१०६	११८
जल	२८१	१९	जिग्व	५२	८	जुग	३४६	२५०
जल	२५९	३२	जिग्व	१५४	४१	जुग	१६६	५
जल	२५९	३२	जिग्व	१४१	४२	जुग	३७४	९८
जल	२८१	१९	जिग्व	१७	७	जुग	३७४	९८
जल	५३	११	जिग्व	१७	७	जुग	३०	१
जल	१९७	७३	जिग्व	१७	७	जुग	१८३	१५
जल	२९	३१	जिग्व	२१९	३६	जुग	१३९	३४
जल	३०६	८४	जिग्व	१४१	४२	जुग	२५९	३०
जल	२३४	९५	जिग्व	१५९	११५	जुग	१३९	३५
जल	१२	५६	जिग्व	२७९	९	जुग	३९	६
जल	१३५	१६	जिग्व	२०	२४	जुग	१८३	१४
जल	२९	३१	जिग्व	३०८	११९	जुग	३६७	३०
जल	९६	७२	जिग्व	९०	४४	जुग	२०१	२५
जल	३०२	६७	जिग्व	११२	१४२	जुग	२००	८४
जल	१६३	१३२	जिग्व	१२६	३६	जुग	२७९	९
जल	१६३	१३२	जिग्व	१२६	३६	जुग	२७९	९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ज्यायस्	१४१	४३	डिभ	१२९	३६	तंतु	२१३	१७
ज्येष्ठ	३४१	२३४	डिभा	३४७	१३४	तंतुभ	२४५	२८
ज्योतिरिगण	२६	१६	डिभा	१४१	४१	तंतुवाय	२१३	१७
ज्योतिष्क	२९७	४१	डुडुभ	६१	५	तंत्र	१२२	१३
ज्योतिष्मती	१२७	२८	डुलि	६०	२४	तंत्रक	२४०	६
ज्योतिस्	१८३	१४	ड			तंत्रिका	३२९	१८
ज्योत्स्ना	११३	१५०	ड			तंत्री	१५६	११२
ज्योत्स्नी	३४०	२२९	डका	४२	६	तप	९९	८२
ज्वर	१८	१६	त			तप	५०	३७
ज्वलन	२३	५	तक	३२३	६३	तप	३२७	२७६
ज्वाल	१४५	५६	तक्ष	२८७	४	तप	२७	१९
झ	१२	६६	तक्षक	२४०	४	तप	१७६	४३
झटामला	१२	६०	तक्षन	५६	५	तपन	२१	८१
झटिति	१४५	२	तट	६२	३०	तपनीय	५३	१
झर	७८	५	तदिनी	६१	२८	तपनीय	३३४	५४
झर	४२	८	तडभा	१७	५	तपस	२६	१५
झररी	३६०	१०	तडित्	१७	७	तपस	३४१	३३१
झप	५८	१०	तडित्व	३७०	३३	तपस्य	९६	१५
झपा	१०६	११७	तडक	१०३	१०६	तपस्विन्	१७६	४२
झटल	५९	३७	तडुल	११०	१३६	तपस्विनी	११०	१३४
झटलि	३७२	३८	तडुलीयक	४१	४	तप	२०	२६
झावुक	८९	४४	तन	२७१	८६	तप	३७	२७
झिटी	५७	९५	तनम	३५०	३	तमस	५१	५१
झिडिका	१२६	२८	तत्काल	१८७	२९	तमस	३४७	२३
झरुका	१२६	२८	तत्व	४३	९	तमस्विनी	२३	४
ट			तत्पर	२५४	९	नमाल	१५	६
टंक	२४७	३४	तथा	३५१	९	नमाल	३७१	३
टंक	३७०	३३	तथागत	४	१३	तमालपत्र	१६१	१
टिट्ठिभ	१२७	३५	तथ्य	३९	२२	तमिभ	५१	१
टीका	३५९	७	तदु	३५०	३	तमिभ	२३	२३
टुटुक	९२	५६	तदी	३५५	५२	तमी	२३	२३
ड			तदात्व	१८७	२९	तमी	२३	२३
डमर	२८०	१४	तदानीम्	३५५	२२	तमी	२३	२३
डमर	४२	८	तनय	१३७	२७	तमी	२३	२३
डयन	१९३	५२	तनु	१४८	७१	तमी	२३	२३
डुडु	९३	६०	तनु	२६६	६१	तमी	२३	२३
डिडिम	४२	८	तनु	२६७	६६	तमी	२३	२३
डिडिर	२३६	१०५	तनु	३१२	११२	तमी	२३	२३
डिडि	२८०	१४	तनु	१९६	६४	तमी	२३	२३
			तनु	१४८	७१	तमी	२३	२३
			तनु	२७४	९९	तमी	२३	२३
			तनु	१२	५६	तमी	२३	२३
			तनु	१२८	३६	तमी	२३	२३
			तनु	१५५	९९	तमी	२३	२३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
तरस	१४७	६३	तारा	१९	३१		८९	४०
तरस्विन्	१९८७	७३	तारुण्य	१४७	४७		१४३	४९
तरि	५७	१२७	तार्क्ष्य	७	३१	तिलक	१४७	६५
तरु	८०	५	तार्क्ष्यशैल	३१३	१४५		३६१	१२३
तरुण	१४१	४२		२३६	१०२		२२०	४३
तरुणी	१३३	८		४३	९	निलकालक	१४३	४९
तर्क	३०	३	ताल	१४८	१६५	तिलपणी	१६३	१३२
तर्कविद्या	३५	५		१५२	८३	तिलपिञ्ज	२१४	१९
तर्कारा	९४	६५	तालपत्र	१५६	१०३	तिलपेज	२१४	१९
तर्जनी	१५१	८१	तालपुष्पी	१०७	१२३	तिलित्स	९५	९
तर्णक	२०५	६१	तालमूलिका	१०६	११९	तिल्य	२१०	७
तर्ह	२१६	३४	तालवृत्तक	१६५	१४७	तिल्व	८७	३३
	१६९	१४	तालार्क	६	२५	तिप्य	१९	२२
तर्पण	२०४	५६	ताली	१०८	१२७	तिप्यफला	३२०	१४६
	२७८	४		११८	१७०		९३	५७
तर्मन्	१७०	१९	तालु	१५३	९१	तीक्ष्ण	२२	३६
तर्ष	४७	२६	तावत्	३४५	२४५	तीक्ष्णगंधक	२३५	९८
	२२४	५५	तिक्त	३३	९		२९९	६३
तल	२००	८४	तिक्तक	३३	९	तीर	८७	३१
	३३३	२०१	तिक्तका	११४	१५५	तीर्थ	१७८	५१
तल्लिन	३१६	१२६	तिक्तगाय	५५	२५		३०६	८६
तल्प	३१६	१३७	तिग्म	२२	३५	तीव्र	१४	७०
तल्लज	२३	२७	तिष्ठुबंतचय	३४	१२	तीव्रवेदना	५४	३
तल्लट	२७४	९९	तितउ	२१६	२६	त	३४३	२४१
तल्लकर	२४४	२४	तितिक्षा	४६	२४		३५०	५
तल्लव	४३	१०	तितिक्षु	२५९	३१		३५३	१५
तल्लव	३७१	३४	तित्तिरि	१२८	३५	तुंग	८५	२५
तल्लव	१३८	२८	तिनिश	८६	३६	तुंगी	१११	१३३
तल्लव	१८३	१५	तितिडी	९०	४३	तुच्छ	२६६	५५
तल्लव	१७६	४२	तितिडीक	२१८	३५	तुड	१५३	८९
तल्लव	९०	४६	तिडुकी	३५९	५	तुडिकेरी	१०५	११६
तल्लव	९५	६५	तिमि	५९	१९		१११	१३९
तल्लव	६४	४०	तिमिगिल	५०	२०	मुंडी (न)	९	४३
तल्लव	१०८	१२७	तिमित	२७५	१०६	तुथा	१०१	९५
तल्लव	२३	५	तिमिर	५१	३		१०८	१२५
तल्लव	१०६	१२०	तिरस	३४८	२५५	तुथाजन	२३६	१०१
तल्लव	१०६	१२०		३५०	६	तुद	१५०	७७
तल्लव	२३४	६७	तिरस्करिणी	१६७	१२०	तुदपरिभृज	२४३	१८
तल्लव	१६	५	तिरस्क्रिया	४७	२२	तुदिन्	१४१	४४
तल्लव	२४०	८	तिरीट	८७	३३	तुदिभ	१४१	४४
तल्लव	१२३	१७		३६९	३०		१४१	४४
तार	४१	१	तिरोधान	१८	१३	तुदिल	१४६	६१
	३२४	१६५	तिरोहित	२०७	११२		१४६	६१
तारकजित्	९	४२	तिर्यच	२६७	३४	तुल	१०८	१२७
तारका	१९	२१						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
तुलनाय	२४०	६	तुष	४७	२७	त्रिक	१५०	७६
तुलिका (व)	१०९	१३१	तृष्	२५४	६६	त्रिकुट	७७	२
तुल्ल	२०६	१०६	तृष्णक	२५७	२२	त्रिकुट	२३८	१११
तुली	११५	१५८	तृष्णा	२९९	५१	त्रिका	६१	२७
तुरग	१९०	४३	तेजन	११६	१६१	त्रिकूट	७७	२
तुरंग	१९०	४३	तेजस्क	११६	१६२	त्रिखट्ट	३७३	४१
तुरंगम	१९०	४३	तेजनी	९९	८३	त्रिखट्टी	३७३	४१
तुरगवदभ	१५	७४	तेजस	१४६	६२	त्रिखट्टी	२११	९
तुरासीह	१०	४७	तेजस	३४१	२३३	त्रिगुणाकृत	३५३	४१
तुरुष्क	१६२	१२८	तेजित	२७२	९१	त्रितक्ष	३७३	४१
तुला	२३२	८७	तेम	२८३	२९	त्रितक्षी	३७३	४१
तुलाकोटि	१५८	१०९	तेमन	२२१	४४	त्रिदशा	३	७
तुल्य	२४७	३७	तेजसावर्तिनी	२४६	३३	त्रिदशालय	२	६
तुल्यपान	२२४	५५	तेजिर	१३०	४३	त्रिदिव	२	६
तुवर	३५	९	तेलपणिक	१६३	१३१	त्रिदिवेश	३	७
तुष	९३	९	तेलपायिका	१२५	२६	त्रिपथगा	६२	३१
तुष	२१५	२२	तेलपाता	३५८	६	त्रिपुटा	१०४	१०८
तुषार	११०	१०	तेलनिवत्	२१०	७	त्रिपुटा	१०८	१२५
तुषित	३	१०	तैष	२६	१५	त्रिपुरांतक	८	३५
तुहिन	११	१८	ताक	१३७	२६	त्रिफला	१३८	१११
तृण	२०१	८९	ताकक	१२३	१७	त्रिभेडी	१०४	१०८
तृणी	२०१	८९	ताकम	२१३	१६	त्रियादी	२३	१४
तृणीर	२०१	८९	तोटक	३६९	३०	त्रिलोचन	८	३४
तृद	८५	४१	तोत्र	१८९	४१	त्रिवर्ग	१८०	८
तृण	१४८	६८	तोत्र	२१२	१२	त्रिविक्रम	५	२०
तृल	८९	४२	तोदन	२१२	१२	त्रिविष्टप	२	२
तृलिका	२४६	३३	तोमर	२०३	५३	त्रिष्टु	१०४	१०८
तृवर	३२४	१६४	तोमर	५२	४	त्रिष्टुता	१०४	१०८
तृष्णीश्रील	२६१	३७	तोय	१०४	१११	त्रिसंध्य	२३	३
तृष्णीक	२६१	३७	तोयपिपली	७६	१६	त्रिखीन्य	२११	९
तृष्णीकाम	३५१	९	तोयत्रिक	४३	१०	त्रिभुतस	६२	११
तृष्णीम्	३५१	९	त्यक्त	२७५	१०७	त्रिहन्त्य	२११	९
तृण	११८	१६७	त्याग	१७३	८२	त्रिहायणी	२२७	१६
तृणद्रुम	११८	१७७	त्रपा	४६	२३	त्रिहायणी	१०८	१३
तृणधान्य	२१५	२१	त्रपु	२३७	१०५	त्रुटि	२६६	३७
तृणध्वज	११६	१६८	त्रयी	३४	३	त्रुटि	२६६	३७
तृणराज	११८	१६८	त्रस	२६९	७४	त्रुटि	२६६	३७
तृणशून्य	९५	६९	त्रसर	२८२	२४	त्रुटि	२६६	३७
तृण्या	११८	१६८	त्रस्त	२५८	२६	त्रुटि	२६६	३७
तृतीयकृत	२११	९	त्राण	२७५	१०६	त्रुटि	२६६	३७
तृतीयाप्रकृति	१४०	३९	त्राण	२७९	८	त्रुटि	२६६	३७
तृप्त	२७५	१०३	त्रात	२७५	१०६	त्रुटि	२६६	३७
तृप्ति	२२४	५६	त्रापुष	२४५	२९	त्रुटि	२६६	३७
			त्रायती	११३	१५०	त्रुटि	२६६	३७
			त्रायमाणा	११३	१५०	त्रुटि	२६६	३७
			त्रास	४६	२१	त्रुटि	२६६	३७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
त्वच्	८२	१२	दंतधावन	१११	४९	दशा	१५९	११४
त्वच	११५	१३४	दंतभाग	१८९	४०	दश	३३७	३१५
त्वचिसार	११६	१६०	दंतशठ	८५	२१	दशानीकिनी	२००	८१
त्वर	३८३	५६	दंतुवाठा	१११	१४०	दस्यु	१८१	११
त्वरित	{ १४ १९८	६८ ७३	दंतावळ	१८८	३४	दस्य	२४४	२४
त्वरिनोदित	२३९	२०	दंतिक	११२	१४४	दहन	११	५४
त्वष्ट	२७४	९९	दंतिन्	१८८	३४	दहन	१२	५८
त्वष्ट	{ २४० २९५	१ ३५	दंदशक	५२	८	दाक्षायणी	१९	३१
त्वष्ट (व)	{ २२ ३३९	३४ २७४	दभ	२६६	६१	दाक्षाय्य	१२५	२१
त्वष्टांपति	२१	३०	दभ	१८५	२४	दाक्षिण्य	२५३	५
त्मुक्त	२८०	९०	दभ	२७८	३	दाडिम	{ ९४ ३७३	६४ ४२
द			दभथ	२७८	३	दाडिमपुष्पक	४९	४९
दंश	६०५	७	दभित	२७४	९७	दांडपाता	३५८	६
दंशत्र	१०६	६४	दभुनस	१२	५९	दात	२७५	१०३
दंशित	१९६	६५	दंभ	४८	३८	दात	१२४	२०
दंश	१२६	२७	दंभोलि	१०	५०	दातृह	२१२	१३
दंशिन	११९	२	दभ्य	२२५	६२	दात्र	२१२	१३
दंश	२४१	१९	दया	४५	१८	दान	{ १७३ १८५ १८९	२९ २० ३७
दक्षिण	२५४	१८	दयाल	२५५	१५	दानव	४	४२
दक्षिणस्थ	१७५	६०	दयित	२६५	५३	दानवारि	३	९
दक्षिणप्रि	१७०	१९	दय	{ ४६ ३२९	२१ १८४	दानशौड	२५३	५६
दक्षिणारु	२४४	२४	दय	३५९	९	दात	{ १७६ २७४	४३ ९७
दक्षिणार्ह	२५३	५	दरिद्र	२६३	४९	दाति	२७८	३
दक्षिणीय	२५३	५	दरि	७८	६	दापित	२६१	४०
दक्षिणमन्	२४४	२४	दरि	६०	२४	दामि	२२८	७३
दक्षिण	२७४	९९	दर्पक	५	९६	दामनी	२२८	७३
दक्षिणका	२२२	४९	दर्पण	१६५	१४०	दामोदर	५	१८
दक्षिण	{ २१ १८५ २९७	३१ २१ ४१	दर्भ	११७	३४	दाभिक	२१०	१७
दक्षिण	१८५	२१	दर्वि	२१८	५२	दायाद	३०७	८८
दक्षिण	१८५	२१	दर्वीकर	५२	८	दारद	५२	११
दक्षिण	१८५	२१	दर्श	{ २४ १७७	४८	दारु	१३२	६
दक्षिण	१८५	२१	दर्शक	१८१	६	दारित	२७४	१००
दक्षिण	१८५	२१	दर्शन	२८४	३१	दारु	{ ८२ ९२	१३ ५३
दक्षिण	१८५	२१	दल	८३	१४	दारुण	४५	२०
दक्षिण	१८५	२१	दव	३३४	२०५	दारुहरिद्रा	१७२	१०२
दक्षिण	१८५	२१	दविष्ठ	२६८	६९	दारुहस्तक	२१८	३४
दक्षिण	१८५	२१	दुवायस	२६८	६९	दार्वाघाट	१२३	१७
दक्षिण	१८५	२१	दशन	१५३	९१	दाविका	१०६	१०३
दक्षिण	१८५	२१	दशनवासस	१५३	९१	दावी	१०२	१०२
दक्षिण	१८५	२१	दशनबल	४	१४	दाव	३३४	२०५
दक्षिण	१८५	२१	दशमिन्	१४१	४३	दाविक	६३	३६
दक्षिण	१८५	२१	दशमीस्थ	३०६	८७			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
दाश.....	५८	१५	दधि.....	२६८	६९	दत्य.....	१८४	१६
दासपुत्र.....	१०९	१३१	दीर्घकोशका.....	६०	२५	दन.....	२७५	१०२
दास.....	२४२	१७	दीर्घदशिन.....	१६६	६	दूर.....	२६८	६८
दासी.....	९७	७४	दीर्घपृष्ठ.....	५२	८	दूरदशिन.....	१६६	६
दासीसभ.....	३६८	२७	दीर्घवृत्त.....	९२	५७	दूर्वा.....	११५	१५८
दासेय.....	२४२	११	दीर्घस्रज.....	२५६	१७	दुपिका.....	१४८	६७
दासेर.....	२४२	१७	दीर्घका.....	६१	२८	दुप्य.....	१६०	१३०
दिग्बर.....	२६१	३९	दुख.....	५४	३	दुप्या.....	१९१	४२
दिग्गज.....	१६	४	दुप्य.....	३६६	२३	दुष्ट.....	१४	७०
दिग्ध.....	{ २०१	८८	दुप्य.....	१०८	१२८	दुष्ट.....	२६९	७६
	{ २७२	९०	दुप्यवर्णिणी.....	१०५	११४	दुष्ट.....	२९७	४४
दित.....	२७५	१०३	दुप्यम.....	३५३	१४	दुष्टसंधि.....	२९९	७५
दितिसुत.....	४	१२	दुस्पर्षी.....	१००	९१	दुति.....	३६४	१९
दिधिपु.....	१३६	२३	दुस्पर्षी.....	१०१	९४	दुत्य.....	२७१	८६
दिधिपु.....	१३६	२३	दुकुल.....	१५९	१११	दुत्त.....	१५४	९३
दिन.....	२३	२	दुग्ध.....	२२३	५१	दुत्त.....	७८	४
दिनांत.....	२३	३	दुग्धिका.....	१०२	१००	दुत्त.....	१८७	३०
दिव.....	{ २	६	दुद्रुम.....	११३	१४८	दुष्टरजस.....	१३३	८
	{ १५	१	दुद्रुम.....	४२	६	दुष्टांत.....	३०१	६२
दितम.....	२३	२	दुद्रुमि.....	३१७	१२५	दुष्टि.....	१५४	९३
दिवस्पति.....	१०	४५	दुरध्व.....	७१	१६	दुष्टि.....	२९६	१८
दिवा.....	३५०	६	दुरालभा.....	१०९	९२	दुष्टेदु.....	२४	९
दिवाकर.....	२१	२८	दुरित.....	२८	२३	दुष्टेदु.....	३	३
दिवाकीर्ति.....	{ २४१	१०	दुगेदर.....	३२६	१७१	दुष्टेदु.....	४४	१३
	{ २४३	१९	दुर्ग.....	१८४	१७	दुष्टेदु.....	४४	१३
दिविषद.....	३	८	दुर्गत.....	२६३	४९	दुष्टेदु.....	४४	१३
दिवीकस.....	३	७	दुर्गीत.....	५३	१	दुष्टेदु.....	४४	१३
दिव्यगायन.....	३१६	१३२	दुर्गात.....	३२	१२	दुष्टेदु.....	४४	१३
दिव्योपपादुक.....	२६४	५०	दुर्गात.....	३२	१२	दुष्टेदु.....	४४	१३
दिश.....	१६	१	दुर्गात.....	३२	१२	दुष्टेदु.....	४४	१३
दिश्य.....	१६	२	दुर्गात.....	३२	१२	दुष्टेदु.....	४४	१३
दिष्ट.....	{ २२	१	दुर्गात.....	३२	१२	दुष्टेदु.....	४४	१३
	{ २९	२८	दुर्गात.....	३२	१२	दुष्टेदु.....	४४	१३
	{ २९५	३५	दुर्गात.....	३२	१२	दुष्टेदु.....	४४	१३
दिष्टांत.....	२०७	११६	दुर्गात.....	३२	१२	दुष्टेदु.....	४४	१३
दिष्टया.....	३५१	१०	दुर्गात.....	३२	१२	दुष्टेदु.....	४४	१३
दीक्षांत.....	१७२	२७	दुर्गात.....	३२	१२	दुष्टेदु.....	४४	१३
दीक्षित.....	१६७	४	दुर्गात.....	३२	१२	दुष्टेदु.....	४४	१३
दीदिवि.....	२२२	४८	दुर्गात.....	३२	१२	दुष्टेदु.....	४४	१३
दीधिति.....	२२	३३	दुर्गात.....	३२	१२	दुष्टेदु.....	४४	१३
दीन.....	२६३	४९	दुर्गात.....	३२	१२	दुष्टेदु.....	४४	१३
दीनाए.....	२९०	१४	दुर्गात.....	३२	१२	दुष्टेदु.....	४४	१३
दीप.....	१६५	१३८	दुर्गात.....	३२	१२	दुष्टेदु.....	४४	१३
दीपक.....	२८९	११	दुर्गात.....	३२	१२	दुष्टेदु.....	४४	१३
दीप्ति.....	२२	३४	दुर्गात.....	३२	१२	दुष्टेदु.....	४४	१३
दीप्य.....	१०४	१११	दुर्गात.....	३२	१२	दुष्टेदु.....	४४	१३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
देवी	४४	१३	द्रविण	२०५	१०२	द्रास्थित	१८१	६
	९९	८३		२३३	९७	द्रास्थितवर्षक	१८१	६
	१०७	१३३		२९९	५२	द्रिगुणाकृत	१११	९
देष्ट	१३८	३७		३६६	३२		११७	३२
देश	६९	८	द्रव्य	२३३	९०	द्रिज	२९४	३
देशरूप	१८६	२४		३२१	१५४	द्रिजराज	१८	१५
देह	१४६	७१	द्राक्	३४९	२	द्रिजा	२०६	१२०
देहली	७५	१३	द्राक्षा	१०३	१०७	द्रिजाति	२६६	७
देतेय	४	१२	द्राघिष्ठ	२७६	११२	द्रिजिह्व	३१६	१३३
देत्य	४	१२	द्राविडक	११०	१३५	द्रितीया	३३२	५
देत्यगुरु	२०	२५	हु	८०	५	द्रिप	१८८	३४
देत्या	१०७	१२३	द्रुकिलिम	९२	५३	द्रिपाद्य	१८६	२७
देत्यारि	५	१८	हुषण	२०२	९१	द्रिरद	१८८	३४
देन्य	३३१	१५३	द्रुषण	१२२	१४	द्रिरफ	१२७	२९
देध्य	१५९	११४	द्रुण	३५९	९	द्रिप	१८२	११
	२०	३१	द्रुणी	१४	६८	द्रिपत्	१८२	१०
देव	१७८	५१		२७२	८९	द्रिहायनी	२२७	६८
	१८३	१४	द्रुत	२७४	१००	द्रिप	६६	८
देवज्ञ	१३५	२०		३४९	२	द्रिपवती	६२	३०
देवज्ञा	३	९	द्रुम	८०	६	द्रिपिन्	११९	१
देवत	२७	२१	द्रुमामय	१६१	१२५	द्रिपण	१८२	१०
	१०१	९६	द्रुमोत्पल	९३	६०	द्रिप्य	२६२	४५
शाला	१९३	५३	द्रुमय	२३१	८५	द्रिप	१९३	५३
दोषज्ञ	१६६	५	द्रुहिण	५	१७	द्रिपस्तुर	९	४७
दोषा	१५०	६				द्रयट	२३४	७७
दोषिकृद्	६३	४६	द्रोण	२३२	८८			
दोस्	५१	८०		२९८	४८	घट	३६४	१७
दोहद	४७	२७	द्रोणकाक	१२४	२१	घत्तूर	१८	७७
दोहदवती	१३६	२१	द्रोणक्षीरा	२२८	७२	घन	२३३	१०
द्यु (स)	१५	२	द्रोणदुग्धा	२२८	७२	घनंजये	१३	५६
द्युति	१८	१७	द्रोण	५७	११	घनद	१५	७२
	२२	३४	द्रोण	१०१	१५	घनहरे	१०८	२२८
द्युमणि	२१	३०	द्रोहचित्तन	३०	४	घनाधिप	१५	७२
द्युम्न	२३३	९०	द्रोणिक	२११	१०	घनिन्	२५४	१०
द्युत	२४९	४५	द्रुद्र	१२९	३८	घनिष्ठा	१९	२२
द्युतकारक	२४९	४४	द्रयातिग	३३६	२११	घनुपट	८८	३५
द्युतकृत्	२४९	४४	द्रादशगुल	१७७	४५	घनुर्धर	१९७	६१
			द्रादशाल्मन्	१५२	८४	घनुष्मान्	१९७	६९
द्यो (द्यौः)	२	६		३०	२८	घनुस्	२००	८३
	१५	१	द्रप्स	३०	३	घन्य	२५३	३
द्योत	२२	३४	द्रार्	३२३	१६१	घन्व	३७०	८३
द्रप्स	२२३	५३	द्रार्	७५	१६	घन्वन	६८	११
द्रव	४९	३२	द्रार्	७५	१६	घन्वयास	१००	११
	२०७	१११	द्रारपाठ	१८१	६	घन्विम	१९७	६९
द्रवती	१०	८७	द्रार्थ	१८१	६	धमन	११६	१६२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
धर्मि	१५७	६५	धावनी	१०१	९३	धोरण	१९४	५८
धर्मि	१७९	१३०	धक्	३४३	२३९	धौतकौशेय	१५८	११३
धर्मि	१५५	१७	धक्कृत	२६१	३९	धौरितक	१९२	४८
धर	७७	१	धक्कृत	२७३	९४	धौरिय	२२६	६५
धरणि	६७	२	धिषण	२०	२४	ध्याम	११७	१६६
धरा	६७	४२	धिषणा	३९	१	ध्रुव	१९	२०
धरित्री	६७	२	धिष्य	३२१	१५४	ध्रुव	८१	८
धर्म	२८	२४	धी	३०	१	ध्रुव	२६६	४७२
धर्म	३४	३	धीन्द्रिय	३१	८	ध्रुव	३३५	२१०
धर्म	३१८	१३८	धीमत्	१६६	६	ध्रुवा	१०६	११५
धर्मचिन्ता	४७	२५	धीमती	१३४	१२	ध्रुवा	१७२	२८
धर्मध्वजिन्	१७९	५४	धीर	१६१	१२४	ध्वज	२०४	९९
धर्मपतन	२१९	३६	धीर	१६६	५	ध्वजिनी	१९८	७८
धर्मराज	४	१३	धीवह	५८	१५	ध्वनि	४०	२२
धर्मसंहिता	१३	६१	धीशक्ति	२८३	२५	ध्वनित	२७३	९४
धर्मणी	२९४	३१	धीसचिव	१८१	४	ध्वस्त	२७५	१०४
धर्मसंहिता	३६	६	धुभी	६२	३०	ध्वस्त	१२४	२०
धर्षणी	१३३	१०	धुह	१९३	५५	ध्वान	४०	२३
धव	१३९	१३	धुरधर	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३
धव	३३४	२५	धुरीण	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३
धवल	३३	१३	धुर्य	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३
ध्वला	२२७	६७	धुर्य	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३
ध्वज	१७१	२३	धुर्य	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३
ध्वज	१७१	२३	धुर्य	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३
गतकी	१०७	१२४	धुर्य	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३
धातु	५५९	७	धुर्य	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३
धातु	७९	८	धुर्य	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३
धातु	३६२	६५	धुर्य	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३
धातुपुष्पिका	१०७	१२४	धुर्य	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३
धातु	५	१७	धुर्य	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३
धात्री	३२७	१७६	धुर्य	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३
धाना	२२२	४१	धुर्य	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३
धानुष्क	१९७	६९	धुर्य	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३
धान्य	२१४	२१	धुर्य	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३
धान्यत्वक्	२१५	२२	धुर्य	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३
धान्याक	२१९	३८	धुर्य	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३
धान्यांश	२९८	४५	धुर्य	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३
धान्यामल	२१९	३९	धुर्य	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३
धामन	३१४	१२	धुर्य	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३
धामन	१९७	६९	धुर्य	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३
धामार्ग	१७०	८८	धुर्य	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३
धामार्ग	१०६	११७	धुर्य	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३
धाप्या	१७१	२३	धुर्य	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३
धारणा	१८६	२६	धुर्य	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३
धारा	१९२	४९	धुर्य	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३
धाराधर	१७	७	धुर्य	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३
धाद्रासपात	१७	११	धुर्य	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३
धातैराष्ट	१२५	२४	धुर्य	२२६	६५	ध्वान्त	५०	३

शब्दानुक्रमणिका.

३७.

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
नडसंहति	११८	१६८	नलद	११७	१६४	नाडी	११७	६६
नडया	११८	१६८	नलमीन	५८	१२०	नाडी	११७	३२
नडव	६९	९	नलिन	६४	३९	नाडीव्रण	११७	४२
नडल	६९	९	नलिनी	६४	३९	नाडीव्रण	११७	५४
नत	२६८	७१	नली	१०८	१२९	नाथवत्	२६६	१६
नतनासिक	१४२	४५	नल्य	७१	१८	नाद	४०	२३
नद	३००	५७	नव	१६१	७७	नादेयी	८७	३०
नदी	६१	२९	नवदल	६५	४३	नादेयी	८७	३८
नदीमातृक	७०	१३	नवनीत	२२३	५२	नादेयी	११७	६५
नदीसर्ज	९०	४५	नवमातिका	९६	७२	नादेयी	११७	११८
नधी	२४६	३१	नवसूतिका	२२८	७१	नाना	३४५	२४६
ननाद	१३८	२९	नवांवर	१५८	११२	नाना	३४५	३
ननु	३४६	२४७	नवीन	३६९	७७	नानारूप	२७१	९३
नन्दक	७	१०	नवोद्धृत	२२३	५२	नादीकर	२६१	३८
नन्दन	१०	१८	नव्य	२६९	७७	नादीवादिन्	२६१	३८
नन्दिक	९	४३	नष्ट	२०७	११२	नापित	२४१	१०
नन्दिक	९	४३	नष्टचेष्टता	४९	३३	नाभि	१९४	६६
नन्दिक	१०८	१२८	नष्टाग्रि	१७९	५३	नाभि	३९७	१३६
नन्दावर्त	७४	१०	नष्टदुकला	२४	९	नाभि	३५९	९
नपुंसक	१४०	३९	नस्तित	२२६	६३	नाम	३४७	२५०
नपत्री	१३८	३९	नस्त्योत	२२६	६३	नामधेय	३६	८
नभस	१६	१६	नहि	३५२	१९	नामन्	३६	८
नभस	२६	१६	ना	३५२	१९	नाय	२७९	९
नभस	३४१	२३१	ना	३५२	१९	नायक	२५४	१४
नभसगम	१२८	३४	नाक	१५	२	नायक	५३	१
नभरय	२६	१७	नाक	२८७	२	नायक	११	६१
नभस्वत्	१३	६६	नाकु	७०	२४	नायक	२०१	८७
नमस्	३५४	१८	नाकुली	१०५	११४	नाराची	२४६	३२
नमसित	२७४	१०१	नाकुली	१०५	११४	नारायण	५	१८
नमस्कारी	१११	१४१	नाकुली	१०५	११४	नारायणी	१०२	१०१
नमस्या	१७४	३७	नाग	५१	४	नारिकेर	११८	१६८
नमस्यित	२७४	१०१	नाग	१८८	३४	नारी	१३२	२
नमुचिसुदन	१०	४६	नाग	२३७	१०५	नाल	६४	४३
नय	२७४	९	नाग	२६६	२९	नाल	६४	४२
नयन	१५४	९०	नाग	२९२	२१	नाल	२१५	२२
नर	१३०	१	नाग	९४	६५	नाल	२१५	२२
नरक	५३	१	नाग	२३७	१०५	नार्विक	५७	१२
नरकांतक	६	२२	नाग	२१९	३८	नाव्य	५७	१०
नरवाहन	१५	७२	नाग	३३०	१८७	नाश	२०७	१४६
नर्तक	४३	११	नागर	२८८	३८	नासत्य	४१	५४
नर्तकी	४३	१०	नागर	५०	१	नासा	७९	१३
नर्तन	४३	८	नागलोक	१०६	११७	नासा	१७३	८९
नर्तिका	६२	३२	नागवल्ली	१०६	१२०	नासिका	१५३	८९
नर्मदा	४९	३२	नागसंभव	१२६	१०५	नास्तिकता	३०	४
नर्मन्	४९	३२	नागांतक	७	३१	निशलाक	१८५	२३
नलकूषर	१५	७३	नाटय	४३	१०	निशेष	२६७	६५
			नाटिधम	२४०	८	निशोधय	२६५	५६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
निःश्रेयसि	२६	१८	नितंदिनी	१३६	३	नियुत	३६६	२४
निःश्रेयस	३१	६	हितांत	१४	७८	नियुक्त	२०६	१०६
निःश्रेयस	३५३	१४	नित्य	१४	६९	नियोज्य	२४२	१७
निःसरण	७७	१९	नित्य	२६८	७२	निर	३४७	२५२
निःस्व	२६३	४९	निदाघ	२७	१९	निरन्तर	२६७	६६
निकट	२६७	६६	निदान	४९	३३	निरय	५३	१
निकर	१२९	३९	निदान	२९	२८	निरागल	२७०	८३
निकर्षण	७७	१९	निदिग्ध	२७२	८९	निरर्थक	२७०	८१
निकष	२४६	३२	निदिग्धका	१००	९३	निरवग्रह	२५५	१५
निकषा	३५४	१९	निदिग्धका	१००	९३	निरसह	२८४	३१
निकषा	३५०	७	निदेश	३२७	१७९	निरस्त	३९	२०
निकषात्मज	१३	६३	निद्रा	५०	३६	निरस्त	२०१	८८
निकाय	२३४	५७	निद्रा	२५९	३३	निराकारिण्यु	२५९	३०
निकाय	१३०	४२	निद्राण	२५९	३३	निराकृत	२६१	४०
निकाय	७३	५	निद्राण	२५९	३३	निराकृत	२६१	४०
निकार	२८०	१५	निधन	२०७	११६	निराकृति	१७९	५४
निकार	२८५	३६	निधि	१५	१२२	निराकृति	१८४	३१
निकारिण	२०७	११२	निधि	१५	७५	निरामय	१४५	५७
निकुचक	२३२	८८	निधुवन	१७९	५७	निरीश	२६२	१३
निकुज	७९	८	निधुवन	२७८	४	निरुक्ति	६३	२
निकुम्भ	११२	१४४	निध्यान	२८४	३१	निर्गुडी	९५	८८
निकुरव	१२९	४०	निनद	४०	२२	निर्गुडी	९६	७७
निकृत	२६२	४१	निनाद	४०	२२	निर्गुथन	२०७	११३
निकृत	२६३	४६	निदा	३७	१३	निर्गुथन	४०	२३
निकृति	४८	३०	निप	२१७	३२	निर्जर	३	७
निकृष्ट	२६५	५४	निपठ	२८३	२९	निर्जितेन्द्रियग्राम	१७६	४४
निकेतन	७३	४	निपाठ	२८३	२९	निर्जर	७८	५
निकोचक	८६	२९	निपातन	२८३	२९	निर्णय	३०	३
निकण	४०	२४	निपात	६०	२६	निर्णय	२८५	५६
निकाश	४०	१४	निपुण	२५३	४	निर्णयक	२४१	१०
निखिल	२६७	६५	निपुण	१४४	५५	निर्देश	१८६	२५
निगड	१९०	४१	निवर्हण	२०९	११२	निर्देश	१४	७०
निगद	२८०	१२	निम	२४८	३८	निर्देश	३४९	२
निगम	७२	१	निश्चत	२५८	१५	निर्मद	१८८	३६
निगम	३१८	१३९	निमय	२३०	८०	निश्चुक्त	५१	६
निगाद	२८७	१२	निमित्त	३०४	७६	निर्माक	५२	९
निगार	२८५	३७	निमिष	२५	११	निर्याण	१८९	३८
निगाल	१९१	४८	निमिष	५८	१४	निर्यातन	३१३	१९
निग्रह	२८०	१३	निमिष	६२	३०	निर्यास	३२१	१५३
निघ	२८५	३६	निब	९४	६२	निर्वपण	१७३	३०
निघास	२२४	५६	निबतरु	८६	२६	निर्वर्णन	२८४	३१
निग्र	२५६	१६	नियति	२९	२८	निर्वहण	४४	५५
निचुल	९३	६१	नियत	१९४	१९	निर्वाण	३१	६
निचूल	१५९	११६	नियत	३१	५	निर्वाण	२७३	९६
निज	२९५	३३	नियम	१७५	३८	निर्वात	२७३	९६
नित्य	७८	५	नियम	१७८	४९	निर्वादि	३७	१३
नित्य	१४९	७४	नियामक	५७	१२	निर्वादि	३०७	८९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
निर्वाण	२०७	११४	निष्ठान	३२१	४४	नीलिका	१९६	१७०
निर्वार्य	२६६	१३	निष्ठान	३१२	११९	नीलिनी	१०१	१६
निर्वासन	२०७	११३	निष्ठीवन	२८६	३८	नीली	१०१	१४
निर्दृष्ट	२७४	१०७	निष्ठुर	३१	१९	नीवाक	२४२	२३
निर्वेश	२४८	३९	निष्ठुर	२६९	७६	नीवार	२१६	२६
निर्वेश	२८१	२०	निष्ठुर	३७१	८७	नीवी	२३०	८०
निर्वेश	३३६	२१४	निष्ठुर	२८५	३८	नीवी	३३६	२११
निर्व्यथन	६०	२	निष्ठुर	२८५	३८	नीवृत्	६९	१
निर्व्यथ	३४२	२३६	निष्ठुर	२८५	३८	नीशार	१६०	११८
निर्हार	२८१	१७	निष्ठुर	२८५	३८	नीहार	१९	१८
निर्हारिन्	३२	११	निष्णात	२६३	४	नृ	३४६	२४७
निर्हृद	४०	२३	निष्पक्व	२७३	९६	नृति	३७	११
निलय	७३	६	निष्पत्ति	१३३	११	नृत्त	२७१	८७
निवह	१२९	३९	निष्पन्न	२७४	१००	नृत्त	२७१	८७
निवात	३०६	८४	निष्पाव	२८२	२४	नृत्तन	२६९	७७
निवाप	१७३	३१	निष्पभ	२७४	१००	नृत्तन	२६९	७८
निवीस	१२१	११३	निष्पवाणि	१६८	११२	नृत्तन	३४६	२४९
निवीस	१७८	६०	निसर्ग	६०	३८	नृत्तन	३६३	१६
निवृत्त	२७१	८८	निष्ठ	२७२	८८	नृत्तन	१६८	१०९
निवेश	१८८	३३	निस्तल	१३८	६९	नृत्तन	१३०	१
निशी	२३	४	निस्तर्हण	१०७	११४	नृत्य	४३	१०
निशांत	७३	४	निस्त्रिंश	२०१	८९	नृप	१८०	१
निशापति	१८	१४	निस्त्रिंश	२२२	४९	नृपलक्ष्मन्	१८८	३३
निशाख्या	३२०	४१	निस्त्रिंश	४०	२३	नृपसभ	३६८	२७
निशित	३७२	९१	निस्त्रिंश	४०	२३	नृपासन	१८७	३१
निशीथ	२४	६	निहमन	२०७	११४	नृशस	२६३	४०
निशीथिनी	२३	४	निहाका	६९	२२	नृत्तन	३७३	४०
निशीथ	३०	३	निहिसन	२०७	११३	नृत्त	२६४	११
निषभ	२०१	८८	निहीन	२४२	६६	नृत्त	१६४	९३
निषगिन्	१९७	६९	निहव	३८	१७	नृत्त	३२८	१७९
निषया	७२	२	निहव	३३६	२७७	नृत्त	१६४	९३
निषद्वर	६६	९	नीकाश	२४८	३८	नृत्त	२६८	६८
निषध	७८	३	नीच	३४२	१६	नृत्त	१६६	७९
निषाद	४०	१	नीचैस्	३६३	१७	नृत्त	६१	२७
निषाद	२४३	२०	नीड	१२९	३७	नृत्त	११४	६६
निषादिन्	१९४	६९	नीडोद्भव	१२८	३४	नृत्त	८६	२६
निषदन	२०७	११३	नीध	७६	१४	नृत्त	२७०	८३
निष्क	२९०	१४	नीप	८९	४२	नृत्त	२२९	७६
निष्कला	१३६	२१	नीर	६६	४	नृत्त	३१६	१४०
निष्कासित	२६१	३९	नील	३३	१४	नृत्त	२२७	६७
निष्कुट	७९	१	नीलकंठ	१३७	३०	नृत्त	३३७	१०८
निष्कुटि	१०८	१२६	नील	२९६	३९	नृत्त	२३०	८०
निष्कुह	८२	१३	नील	१२२	१३	नृत्त	२३०	८०
निष्कुम	२८३	२६	नील	१२६	२६	नृत्त	२३०	८०
निष्ठा	४४	१६	नीलांबर	६	२६	नृत्त	१६	२
निष्ठा	२९७	४०	नीलांबुजन्मन्	६३	७०	नृत्त	१८१	७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
नैर्ऋतः	१९७	७०	पंगु	१४३	४८	पण्डाजीव	२२९	७८
नो	३६२	११	पणपथा	१०२	१८२	पतर	१२७	३३
नौ	५७	१०	पचा	२७९	८	पतंग	१२७	२८
नौकादिड	५७	१३	पञ्जजर	१३०	११६	पतंगिका	२९१	२०
नौतार्य	५७	१०	पञ्चता	२०७	११६	पतंगिका	१२६	२७
न्यक्ष	३३९	२३४	पञ्चदशी	२५	७	पतत	१२७	३३
न्यग्रोध	८७	३२	पञ्चम	४४	१	पतत्र	१२८	३६
न्यग्रोधी	१५०	८७	पञ्चलक्षण	३५	५	पतत्रि	१२८	३३
न्यङ्	२६८	७०	पञ्चशर	६	२६	पतत्रिन्	१२७	३३
न्यङ्कु	१२१	१६	पञ्चशाख	१५१	८१	पतद्रह	१६५	१३९
न्यस्त	८७२	८८	पञ्चांगुल	९१	५१	पतद्रह	३६५	२५
न्याद	२२४	५६	पञ्चास्य	११८	१	पतयालु	२५८	२७
न्याय	१८६	२४	पञ्जिका	३५९	७	पताका	२०४	९९
भ्याद्य	१८६	२५	पट	१५९	११६	पताकिन्	१९७	७१
भ्यास	३२३	१६०	पटञ्जर	१५९	११५	पति	१३९	३५
भ्युवज	१४६	६१	पटल	७५	१४	पति	२५४	१०
भ्युल	३६४	१७	पटल	३३३	२००	पतिवली	१३२	७
द्युन	३१५	१२७	पटलप्रात	७५	१४	पतिवली	१३४	१२
प			पटवासक	१६५	१३९	पतिव्रता	१३२	६
पक्ष			पटह	४२	६	पतन	७२	१
पक्षक	७७	५०	पटह	२०६	१०८	पति	१९६	६६
पक्ष	२७२	९१	पटु	११४	१५५	पति	१९९	८०
पक्ष	२७३	९६	पटु	२४३	१९	पतिसंहति	३०३	७२
पक्ष	२५	१२	पटुपणी	१११	१३८	पत्र	४३	१४
पक्ष	१२८	५६	पटोल	११४	१५५	पत्र	१२८	३६
पक्ष	१५५	९८	पटोलिका	१०६	११८	पत्र	१५४	५८
पक्ष	२०१	८७	पट्ट	३६४	१७	पत्नी	३२७	१७८
पक्ष	३३८	२१९	पट्टिका	८९	४१	पत्नी	१३२	५
पक्षक	७५	१४	पट्टिन्	८९	४१	पत्रारथ	२४६	३३
पक्षाति	२२	१	पट्टिश	३६५	२१	पत्राशया	१५६	१०५
पक्षहार	७५	१४	पट्टिश	२३२	८८६	पत्ररथ	१२७	३३
पक्षभाग	१८९	४०	पण	२४८	३९	पत्रलेखा	१६१	१२२
पक्षमूल	१२८	३६	पण	२४९	४५	पत्रांग	१६३	१३२
पक्षांत	२४	५	पणव	२९८	४५	पत्रांगुलि	३३८	१११
पक्षिन्	१२७	३३	पणव	४३	८	पत्रांगुलि	१६१	१२२
पक्षिणी	५३	५	पणवयित	२७६	१०९	पत्रांग	१६३	१३२
पक्ष्मन्	३१३	१२०	पणित	२७६	१०९	पत्रांग	३३८	१११
पक्ष	२८	२३	पणितव्य	२३०	८२	पत्रांगुलि	१६१	१२२
पक्ष	५६	९	पंड	१४५	३९	पत्रांग	१६३	१३२
पक्षिल	६९	१०	पंडित	१६६	५६	पत्रांग	३३८	१११
पक्षरह	६४	४०	पंडितमन्त्र	३१०	३१०	पत्रांग	१६३	१३२
पक्षि	८०	४	पण्य	२३०	८२	पत्रांग	१६३	१३२
पक्षि	३०३	७१	पण्यवीथिक	७२	२	पत्रांग	१६३	१३२
			पण्या	११३	१५०	पत्रांग	१६३	१३२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पद	३०८	९३	परंपराक	१७२	२६	परिदेवन	३८	१६
पदग	१९६	६६	परवत्	२५६	१६	परिधान	१५९	११७
पदवी	७१	१६	परशु	२०२	९२	परिधि	२१	३२
पदाजि	११६	६६	परश्वध	२०२	९२	परिधि	३०८	९६
पदाति	१९६	६६	परश्वत्	३५९	५२	परिधिस्थ	१९६	६२
पद्	१९६	६७	पराक	२०५	१०२	परिपण	२३०	८०
पद्मति	७१	७५	पराक	११७	१३८	परिपथिन्	१८२	११
पद्म	१६	७५	पराग	२११	२१	परिपाटी	१७५	३७
पद्म	६४	३०	पराग	२११	२१	परिपूर्णता	१६४	१३७
पद्मक	१८९	३०	पराङ्मुख	२६०	३२	परिपेलव	२०९	१३१
पद्मचारिणी	११२	१४६	पराङ्मुख	२४२	१८	परिप्लव	२६९	७५
पद्मनाभ	५	२०	पराङ्मुख	२६०	३३	परिबर्ह	३४२	२३८
पद्मपत्र	११२	१४६	पराङ्मुख	२०७	१११	परिभव	४६	२२
पद्मराग	२३३	९२	पराङ्मुख	२०७	११२	परिभाषण	३७	१४
पद्म	७	२८	पराङ्मुख	२५६	१६	परिभृत	२७५	१०६
पद्मा	१००	८९	पराङ्मुख	२५७	२०	परिमल	३२	१०
पद्मा	११२	१४६	पराङ्मुख	२०७	११२	परिमल	२८०	१३
पद्मश्वर	६१	२८	पराङ्मुख	२५७	२	परिमल	२८४	३०
पद्माट	११३	१४७	पराङ्मुख	२५४	२०	परिवर्जन	२०७	११४
पद्मालया	७	२८	पराङ्मुख	२६५	५८	परिवर्जनी	४१	३
पद्मिन्	१८५	३५	पराङ्मुख	२०७	११३	परिवर्तपित	२७९	८५
पद्मिनी	६४	३९	पराङ्मुख	२०७	११७	परिवर्ति	१७९	५६
पद्म	३६९	३१	पराङ्मुख	२०४	२५	परिवृद्ध	२५४	११
पद्मा	७१	१५	पराङ्मुख	३२४	१६५	परिवृत्त	१७९	५५
पद्मस	९३	६१	पराङ्मुख	१६५	१२१	परिवेष	२१	३२
पद्मायित	२७६	१०९	पराङ्मुख	२८१	१६	परिव्याध	८७	३०
पद्मिन्	२७६	१०९	पराङ्मुख	२८१	२०	परिव्याध	९३	६०
पद्म	७५५	१०४	पराङ्मुख	२७१	८८	परिव्याध	१७६	४२
पद्मग	५२	८	पराङ्मुख	६१	२९	परिपद्	१६९	१५
पद्मगाशन	७	३१	पराङ्मुख	३४२	२३	परिष्कार	१५६	१०१
पद्म	५५	३	पराङ्मुख	२०२	९१	परिष्कृत	१५६	१००
पद्मस	२२३	५१	पराङ्मुख	२०३	२७	परिष्कृत	२८४	३७
पद्मस	३४१	२३३	पराङ्मुख	२०२	११	परिसर	७०	१४
प्रयस्य	२२३	५३	पराङ्मुख	२८२	२३	परिसर्प	२८१	२०
प्रयोधर	३२४	१६३	पराङ्मुख	१९५	६२	परिसूर्या	२८२	२१
पर	५६	८	पराङ्मुख	१७४	३५	परिस्कंद	२४३	१८
पर	१८२	११	पराङ्मुख	१७०	२०	परिस्तोम	१९०	४२
पर	३३१	१९०	पराङ्मुख	२४२	१७	परिस्थद	१६४	१३७
पर	२६७	६४	पराङ्मुख	२७३	९६	परिस्तु	२४८	३९
पर	२४२	१८	पराङ्मुख	१७९	५७	परिस्तुता	२४८	४०
परतंत्र	२५६	१६	पराङ्मुख	२५०	४६	परीक्षक	२५४	७
परसिंहाद	२५७	२०	पराङ्मुख	३५९	११४	परीभाव	४६	२२
परभृत	१२४	२०	पराङ्मुख	३५९	१३	परीवर्त	२३०	८०
परभृत	१२४	१९	पराङ्मुख	२७८	५	परीवाद	३७	११
परसुम्	३५२	१२	पराङ्मुख	२३०	८०	परीवाप	३१६	१२९
परमान	१७१	२४	पराङ्मुख	२३०	८०			
परमेष्ठिन	५	१६	पराङ्मुख	२३०	८०			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
परीवार	३२५	१६८	पलाश	८३	१४	पाठ	१६९	१४
परीवाह	५६	१०	पलाश	८६	२६	पाठ	२८३	२९
परीष्ट	१७३	३२	पलाश	११४	१५४	प्लाठा	९९	८४
परीवार	२८२	२१	पलाशित	८०	५	पाठिन	९८	८०
परीहास	४९	३२	पलिक्री	१३४	१२	पाठीन	५८	१८
परुत	३५४	२०	पलित	१४१	४१	पाणि	१५१	८१
परुष	३९	१९	पल्युक	१६५	१३८	पाणिगृहीती	१३२	५
परुस	११६	१६२	पल्लव	८३	१४	पाणिघ	२४९	१३
परुत	२०७	११७	पल्वल	६१	२८	प्राणिपीडन	१७९	५७
परुतराज	१३	६१	पव	२८२	२४	प्राणिश्रद्धा	२४१	१३
परुयवि	३५५	२१	पवन	१३	६६	पांडर	३२	१२५
परुष्टुका	३२७	८०	पवनाशन	२८२	२४	पांडु	३३	१३
परुधित	२४२	१८	पवमान	५२	८	पांडुकंचलिन	१०३	५४
परुष्णी	१२६	२६	पवि	१३	६६	पांडुर	३३	१३
परुकीटी	८७	३२	पवि	१०	५०	पातक	३७१	३३
परुजनी	१०२	१०२	पवित्र	११७	१६६	पाताल	५०	१
परुज्य	३२०	१४६	पवित्र	१७७	४५	पाताल	३३४	२०१
परु	८३	१४	पवित्रक	२६५	५५	पातुक	२५८	२७
परु	८६	१७	पवित्रक	५८	१६	पातुक	२५८	२७
परु	३६५	२२	पशुपति	७	३२	पात्र	१७१	२४
परुशाला	७३	६	पशुप्ररण	२८५	३९	पात्र	२१८	३३
परुशस	१८	७९	पशुरज्जु	२२८	७३	पात्र	३०७	१७८
परुयक	१६५	१३८	पश्रात्	३४४	२४२	पात्री	३७३	४२
परुयटन	१०४	३६	पश्रात्ताप	४७	२५	पात्रीव	३७१	३५
परुयतभ्र	७०	१४	पश्रिम	२७०	८१	माधस	५९	४
परुयय	१७५	३७	पश्रिमोत्तर	६५	७	पाद	७९	७
परुयवस्था	२८२	२१	पस्त्य	७३	५	पाद	१४९	७१
परुयाम	२२४	५७	पांशुला	१३३	११	पाद	३३३	८९
परुयामि	२७८	५	पांसु	२०४	९८	पाद	३०७	८९
परुयय	१७५	३७	पाक	१२९	३८	पादकटक	१५८	११०
परुयचन	२०९	३	पाक	२७९	८	पादग्रहण	१७६	४१
परुयषणा	१७३	३२	पाकल	१०८	१२६	पादप	८०	५
परुयत	७७	१	पाकशासन	९	४४	पादबंधन	२२५	५८
परुयन्	११६	१६२	पाकशामान	१०	४९	पादस्फाट	१४४	५२
परुयसंधि	३१३	१२१	पाकस्थान	२१६	२७	पादाग्र	१४९	७१
परुयुका	१४८	६९	पाक्य	२२०	४२	पादांगद	१५८	१०९
परुल	२३२	८६	पाखड	१७७	४५	पादात	१९६	६७
परुल	३३३	२०१	पांचजन्य	७	२९	पादानिक	१९६	६७
परुलगड	२४०	६	पांचालिका	२४५	२९	पादुका	२४६	६०
परुलकषा	१०२	९८	पाट	३५०	७	पादुका	२४६	६०
परुलल	१४७	६३	पाटबर	२४४	२५	पादुका	२४६	६०
परुलल	११३	१४७	पाटल	३३	७५	पादुका	२४६	६०
परुलल	२१५	२२	पाटल	२१३	१५	पादुका	२४६	६०
परुलल	२१५	२२	पाटला	९२	५४	पादुका	२४६	६०
परुलल	२१५	२२	पाटलि	८९	३९	पादुका	२४६	६०
परुलल	२१५	२२	पाटलि	९२	५४	पादुका	२४६	६०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पानीयशालिका	७४	७	पाणि	१४९	७२	पिठर	१२७	३१
पाथ	१८४	१७	पाणिग्राह	१८२	१७		३३	१८७
पाप	२८	२३	पालघ्न	११८	१६७		१८९	१७
	२६३	४७	पालकी	१८७	१७१	पिह	२३६	१०४
पापचेली	९९	८६	पालाश	३३	१४		३६४	९८
पाप्मन	२८	२३						
पाप्मन	१४६	८८	पालि	३०३	९३	पिहक	२६२	१२८
पामर	२४२	१६		३३२	१९६	पिहिका	१९४	५६
पामा	१४४	६३	पालिदी	१०४	१०८	पिह्यितक	९२	५३
	१६२	१२८	पाळवा	३६८	६			
प्रायस	१७१	२७४	पावक	१२	५७	पिण्याक	३८९	९
							३७०	३२
पायु	१४६	७३	पाश	१६६	९८	पितरौ	१३९	३७
पाय्य	२३१	८६		२४९	४६			
पाश	८६	८	पाशक	३४९	४६	पितामह	१३८	३३
पाशद	२३१	४९	पाशिन	१३	६४		१३८	३४
पारपयोपदेश	१६९	१०	पाशुपत	९८	८२	पितृ	१३८	३४
पारशत्रु	३३६	२०९	पाशुपात्य	२०९	२	पितृदान	१७३	६१
पारश्विक	१९७	७०	पाश्या	२८६	४३	पितृपाति	१३	६१
पारसीक	१९१	४६	पाश्वत्य	२८०	८१		१६	२
पारखेणय	१३७	२४	पापाण	७८	४	पितृपितृ	१३८	३३
पाशायण	२७७	३	पापाणदारण	४७	३४	पितृप्रभु	२३	३३
पाराशत	१२३	१४	पिक	१२४	१९	पितृवन	२०८	११८
पारावताग्नि	११३	१६०	पिग	३३	१६	पितृव्य	१३८	३१
						पितृसन्निभ	२६६	१३
पारावत	५४	१	पिगल	३३	१६	पितृ	१४६	६२
	३७१	३६				पित्र्य	१७१	२४
पाराशरिन्	७६	४२	पिगला	१६	४		१७८	११
पारिकांक्षिन्	७६	४२	पिचड	३६४	१८	पितृसन्	१२८	३४
			पिचडिल	१४१	४४	पिधान	९८	३३
पारिजातक	११	५३	पिचु	२३७	१०६	पिह	१६६	६६
	८६	२६	पिचुमंद	९४	६२	पिनाक	८	३७
पारितथ्या	१६६	१०३	पिचुल	८९	४०		२९०	१४
पारिप्लव	२६९	७६				पिनाकिन्		३३
पारिभद्र	८६	२६	पिचट	२३७	१०६	पिपासा	२२४	५६
पारिभद्रक	९२	५३				पिपीलिका	३६९	८
पारिभाष्य	१०८	१६६	पिच्छ	३६९	३०	पिप्पल	८८४	२०
पारियात्रिक	७६	३				पिप्पली	१०९	१७
पारिषद	८	२७	पिच्छा	३६९	९	पिप्पलीमूल	२३८	११०
पारिहाय	१६७	१०७	पिच्छिल	२२१	४६	पिपु	१४३	४९
पारी	३६०	१०				पिह	१४६	६०
पाठ्य	३७	१४	पिच्छिला	९४	६२	पिशग	३३	१६
पार्थिव	१८०	१	पिंज	२०७	११६	पिशाच	१४७	६३
पार्कती	९	३९						
पार्वतीनंदन	९	४२	पिंजर	३७०	३१	पिशित	१४७	६३
पार्श्व	१६०	७६	पिंजल	२०४	९९	पिशुन	२६३	१७४
	२८६	४२	पिट	२१६	२६		३१६	१२७
पार्श्वभाग	१८९	४०	पिटक	१४४	५३		१०९	२३३
पार्श्वस्थि	१४८	६९						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पिष्टकं	२१२	४८	पुण्यकं	१७५	३६	मुनेगं	१९७	७२
पिष्टपूजन	२१८	३२	पुण्यजन	१३	६३	पुरोगम्	१९७	७२
पिष्टात	१६५	१३९	पुण्यजनेश्वर	१५	७३	पुत्रोगामिन	१९७	७२
पीठ	१६५	१३८	पुण्यभूमि	६९	८	पुराडाश	३६५	२१
पीठन	२०६	१०९	पुण्यवत्	२५३	३	पुराभवस	१८१	५
पीडा	५४	२	पुत्तिका	१२६	२७	पुराभागिन	२६३	४६
पीत	३३	१४	पुत्रः	१३७	२७	पुरीहित	१८१	५
पीतदारु	९२	५३	पुत्रिका	२४५	२९	पुलाक	२८८	५
पीतदु	१०२	१०१	पुत्री	१४०	३७	पुलिन	५६	९
	१०२	१०१	पुद्गल	३६५	२०	पुलिद	२४३	२०
	१०२	१०१	पुन पुन	३४९	१	पुलीमजा	१०	४८
पीतन	१०२	१०१	पुनर्	३४७	२५२	पुषित	२७३	९७
	१०२	१०१	पुनर्	३५३	१५		१५	१
पीतसारक	१०	४३	पुनर्नव	११३	१४७	पुष्कर	५५	४
पीता	२२०	४१	पुनर्भव	१५१	८३		५४	४१
पीतांबर	५	१९	पुनर्भू	१३६	२३		११२	१४५
पीत्र	२६६	५६१	पुत्राग	८५	२५		१२९	१८५
पीनस	१४३	५१	पुमस	१३०	१	पुष्कराह	१२५	२२
पीनोघ्नी	२३८	७१	पुर	८७	३४	पुष्करिणी	६१	२७
	२३८	७१	पुरं सर	१०७	७२	पुष्कल	२६६	५८
पीपूष	२२४	८४	पुरतस्त	३५०	७	पुष्ट	२७३	९७
	२२४	८४	पुरद्वार	७६	१६		८३	१७
	२२४	८४	पुरंदर	१३०	७	पुष्प	१३६	२१
पीलपणी	१०१	१०१	पुरं श्री	१३०	७		३६६	२३
	१०१	१०१	पुरान	३५०	७	पुष्पक	११	७४
पीवन	२६६	६१		३५०	७		२३६	१०३
पीवर	२६६	६१	पुष्कृत	३०६	८३	पुष्पकेतु	२३६	१०३
पीवरस्तनी	२२८	७३	पुस्तानि	३४५	२४५	पुष्पदंत	१६	४
पुञ्जली	१३३	७७	पुगी	३४७	२५२	पुष्पधन्वन	६	२७
पुञ्ज	१३०	१	पुराण	३५	५	पुष्पफल	८५	२१
पुञ्जस	२४३	२०		२६०	७७	पुष्पस्त	८४	११
पुञ्ज	३६४	१७	पुराणपुरुष	६	२२	पुष्पलिह	१२७	२९
पुङ्गव	२६६	५९	पुरातन	२६०	७७	पुष्पवती	१३६	२०
पुच्छ	१९२	५०	पुरातन	३५	४	पुष्पवती	२५	१०
पुञ्ज	१३०	४२	पुरातन	३५	४	पुष्पसमय	२७	१८
पुटभेद	५६	७	पुरी	७२	१		१९	२२
पुटभेदन	७२	१	पुरीत	१४७	६६	पुण्य	३२०	१४६
पुरी	३७३	४२	पुरीप	१४८	६८	पुण्यरथ	१९२	५१
	३७३	४२	पुर	२६७	६३	पुस्त	२४५	७८
पुहरीक	६४	४१		२०	२०		११८	१६९
	२८९	११०	पुरुष	८५	२५	पृग	२९१	२०
पुंडरीकाक्ष	५	१९		१२०	११	पृजन	३२२	१५६
पुङ्ग	११७	१६३		३३७	२१८	पृजा	१७४	३५
पुङ्ग	९६	७२	पुरुषोत्तम	५	२१	पृजित	२७४	७९८
	२८	२४	पुरुह	२६७	६३		२५३	५
पुण्य	३२३	१५९	पुरुहत्	९	४४	पृज्य	३२०	१५०

शब्दानुक्रमणिका.

४५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पृत	१७७	४५	पृथुक	१२९	३८	पोत्रिम्	११९	३
पृतना	२१२	२३	पृथुल	२२३	४७	पोष्ट	३०१	५९
पृत्तिक	२६२	६५	पृथुरोमन्	२८७	३	पौडर्य	१०५	१२७
पृत्तिकरज	९३	६९	पृथुल	२६६	१७	पौत्रा	१३८	२९
पृत्तिका	९१	४८	पृथ्वी	६७	६०	पौर	११७	१६६
पृत्तिगंभि	९२	६४	पृथ्वीका	१०८	३७	पौरस्त्य	२७७	८०
पृत्तिफली	९३	६८	पृथ्वीका	१०८	४०	पौरुष	१६३	८७
पृष	३२२	९६	पृथ्वीका	१०८	१२५	पौरोगवं	३१६	२७
पृष	७२	४८	पृथ्वीका	१०८	१२५	पौर्णमास	१७७	४८
पृष	३६६	२०	पृथ्वीका	१०८	१२५	पौर्णमासी	२४	७
पृषणी	९०	४६	पृथ्वीका	१०८	१२५	पौलस्त्य	१५	७२
पृषित	२७४	९८	पृथ्वीका	१०८	१२५	पौलि	२२२	४७
पृषुष	१३०	१	पृथ्वीका	१०८	१२५	पौष	३६	१५
पृषी	२७४	९८	पृथ्वीका	१०८	१२५	प्याट	३५०	७
पृषी	२६७	६५	पृथ्वीका	१०८	१२५	प्रकर्ष	२७६	११२
पृषी	१८८	३२	पृथ्वीका	१०८	१२५	प्रकांड	२८	१७
पृषीमा	२७	७	पृथ्वीका	१०८	१२५	प्रकांड	८२	१०
पृषी	१७२	२८	पृथ्वीका	१०८	१२५	प्रकामम्	२२४	५७
पृषी	२७०	८०	पृथ्वीका	१०८	१२५	प्रकार	३२३	५६२
पृषी	३१६	१३३	पृथ्वीका	१०८	१२५	प्रकाश	२२	३४
पृषी	१७१	४३	पृथ्वीका	१०८	१२५	प्रकाश	३३७	२१७
पृषी	४	१२	पृथ्वीका	१०८	१२५	प्रकीर्णक	१८७	३१
पृषी	७७	२	पृथ्वीका	१०८	१२५	प्रकीर्णक	९१	४२
पृषी	३५५	२०	पृथ्वीका	१०८	१२५	प्रकीर्णक	२९	३९
पृषी	२१	२९	पृथ्वीका	१०८	१२५	प्रकीर्णक	५०	३७
पृषी	२७९	९	पृथ्वीका	१०८	१२५	प्रकीर्णक	१८४	१८
पृषी	३७	१०	पृथ्वीका	१०८	१२५	प्रकीर्णक	३०३	७२
पृषी	१९८	७४	पृथ्वीका	१०८	१२५	प्रकीर्णक	१५१	८०
पृषी	२००	८१	पृथ्वीका	१०८	१२५	प्रकीर्णक	२८२	५६
पृषी	३४९	३	पृथ्वीका	१०८	१२५	प्रकीर्णक	१८७	३१
पृषी	१०१	९२	पृथ्वीका	१०८	१२५	प्रकीर्णक	४०	२०
पृषी	२९	३१	पृथ्वीका	१०८	१२५	प्रकीर्णक	४०	२०
पृषी	१७५	३८	पृथ्वीका	१०८	१२५	प्रकीर्णक	४०	२०
पृषी	२४२	१६	पृथ्वीका	१०८	१२५	प्रकीर्णक	४०	२०
पृषी	३१०	१०५	पृथ्वीका	१०८	१२५	प्रकीर्णक	४०	२०
पृषी	२७३	९३	पृथ्वीका	१०८	१२५	प्रकीर्णक	४०	२०
पृषी	६७	३	पृथ्वीका	१०८	१२५	प्रकीर्णक	४०	२०
पृषी	२१९	३७	पृथ्वीका	१०८	१२५	प्रकीर्णक	४०	२०
पृषी	२२०	४०	पृथ्वीका	१०८	१२५	प्रकीर्णक	४०	२०
पृषी	२६६	६०	पृथ्वीका	१०८	१२५	प्रकीर्णक	४०	२०
पृषी	२७६	११२	पृथ्वीका	१०८	१२५	प्रकीर्णक	४०	२०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रचक्र	२०३	९६	प्रतिच्छाया	२४७	३६	प्रतीर	५६	७
प्रमल्लायित	२६१	३२	प्रतिजागर	२८३	२४	प्रतीवाप	३१२	११६
प्रचुर	२६७	६३	प्रतिज्ञात	२७६	१०८	प्रतीहार	७६	१६
प्रचेतम्	१३	६४	प्रतिज्ञान	३१	५	प्रतीहारी	१८१	६
प्रचोदनी	१०१	९४	प्रतिदान	२३०	८१	प्रतीहारी	३२५	१६९
प्रच्छदपट	१५९	११६	प्रतिधान	४०	२६	प्रतीहारी	३२५	१६९
प्रच्छन्न	७५	११४	प्रतिनिधि	२४७	३६	प्रतीहारी	७३	३
प्रच्छादिका	१४५	५५	प्रतिपत्	२२	१	प्रत्यक्ष	२६१	७७
प्रजन	२८३	२५	प्रतिपत्	३०	१	प्रत्यक्ष	३५५	२३
प्रजविन्	१९८	७३	प्रतिपन्न	२७६	१०८	प्रत्यक्षार्णी	१०७	८९
प्रजा	२८५	३९	प्रतिपादन	१७३	२९	प्रत्यक्षश्रेणी	१००	८८
प्रजाता	१३५	१६	प्रतिबद्ध	२६२	४१	प्रत्यक्ष	११२	१४४
प्रजापति	५	१७	प्रतिबंध	२८३	२७	प्रत्यक्ष	२७०	७५
प्रजावती	१३८	३०	प्रतिभय	४६	२०	प्रत्यक्ष	२६९	७७
प्रज्ञा	३०	१	प्रतिभान्वित	२५८	२६	प्रत्यक्ष	६९	७
प्रज्ञान	१३४	१२	प्रतिभू	२४९	४४	प्रत्यक्ष	७९	७
प्रज्ञु	१४२	४७	प्रतिमा	२४७	३६	प्रत्यक्ष	७२०	१४७
प्रहीन	१३९	५७	प्रतिमान	१८९	३९	प्रत्यक्ष	१८३	१३
प्रणय	२८२	२५	प्रतिमन्	२४७	३६	प्रत्यक्ष	१८२	१९
प्रणय	३२१	१५१	प्रतिमुक्त	१९६	६५	प्रत्यक्ष	२७६	११०
प्रणव	३५	४	प्रतियत्न	३११	१०६	प्रत्यक्ष	२६१	४०
प्रणाद	३७	११	प्रतियातना	२४७	३६	प्रत्यक्ष	२८४	३१
प्रणाली	६३	३५	प्रतिरोधिन	२४४	२५	प्रत्यक्ष	२६१	४०
प्रणिधि	१६३	९३	प्रतिवाक्य	३७	१०	प्रत्यक्ष	२८४	३१
प्रणिधि	३०९	९९	प्रतिवर्षा	१०२	९९	प्रत्यक्ष	२०१	८५
प्रणिहित	२७१	८६	प्रतिशासन	२८४	३४	प्रत्यक्ष	१०९	७९
प्रणीत	१७०	२०	प्रतिशयाय	१४३	५१	प्रत्यक्ष	२८१	१६
प्रणीत	२२१	४५	प्रतिश्रय	३२१	१५२	प्रत्यक्ष	२८३	२६
प्रणुत	२७६	१०९	प्रतिश्रव	३१	५	प्रत्यक्ष	२३	२
प्रणय	२५८	२५	प्रतिश्रुत	४०	२५	प्रत्यक्ष	२३	२
प्रतन	२६९	७७	प्रतिष्टम्भ	२८३	२७	प्रत्यक्ष	२८१	१९
प्रतक	१५२	८४	प्रतिसर	३२६	१७३	प्रत्यक्ष	२७०	८९
प्रताप	१८५	२०	प्रतिसीमा	१६०	१००	प्रत्यक्ष	३१९	१४४
प्रतापस	९४	८१	प्रतिहत	२६२	४१	प्रत्यक्ष	२५४	९
प्रति	३४४	३४४	प्रतिहारक	२४१	१११	प्रत्यक्ष	३३४	१६४
प्रतिकर्मन्	१५६	९९	प्रतिहास	९७	७६	प्रत्यक्ष	१६६	१३८
प्रतिकूल	२७१	८४	प्रतीक	१४८	७०	प्रत्यक्ष	५२	१०
प्रतिकृति	२४७	३६	प्रतीकार	२०६	११०	प्रत्यक्ष	१८७	२७
प्रतिकृष्ट	२६५	५४	प्रतीकाश	२४८	३८	प्रत्यक्ष	१५१	६१
प्रतिक्षिप्त	२५२	४२	प्रतीक्ष्य	२५३	५	प्रत्यक्ष	२४	६
प्रतिख्याति	२८३	२८	प्रतीची	१६	९	प्रत्यक्ष	६	२६
प्रतिग्रह	११९	७९	प्रतीत	२५४	९	प्रत्यक्ष	२०७	१११
प्रतिग्राह	१६५	१३९	प्रतीत	३०५	८१	प्रत्यक्ष	२०५	१०३
प्रतिष्ठा	४७	२६	प्रतीप	३१९	१४४	प्रत्यक्ष	२५	२९
प्रतिधातन	२०७	११४	प्रतीपदर्शनी	१३१	२	प्रत्यक्ष	१८१	५

शब्दानुक्रमणिका.

४७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रधि.....	१९४	६६	प्रलय.....	२८	३२	प्रसन्न.....	३५१	१०
प्रपञ्च.....	२९४	२८	प्रलय.....	४९	३३	प्रसाद.....	१८	१६
प्रपद.....	१४९	३१	प्रलाप.....	२०७	११६	प्रसाद.....	३०७	३०
प्रपा.....	७४	७	प्रवाप.....	३	१९	प्रसाधन.....	३२६	९९
प्रपात.....	७८	४	प्रवण.....	३००	५६	प्रसाधनी.....	१६५	१३९
प्रपितामह.....	१३८	३३	प्रवयस.....	१४१	४२	प्रसाधित.....	१६६	१००
प्रपुष्पाड.....	११३	१४७	प्रवह.....	२६५	५७	प्रसारिणी.....	११४	१५२
प्रपीडरीक.....	१०८	१२७	प्रवह.....	२८१	१८	प्रसारिन्.....	२५९	३१
प्रकुल.....	८१	७	प्रवहण.....	१९३	५२	प्रसित.....	२५४	९
प्रबन्धकल्पना.....	३५	६	प्रवहिका.....	३५	६	प्रसिति.....	२८०	१४
प्रवाधन.....	१६१	१२३	प्रवाहण.....	२७८	३	प्रसिद्ध.....	३१०	१०४
प्रभजन.....	१३	६६	प्रवाल.....	४२	७	प्रस.....	१३६	२९
प्रभञ्ज.....	३३५	२०९	प्रवाल.....	२३३	९३	प्रस.....	३४०	२२८
प्रभा.....	२२	१४	प्रवाह.....	२८१	१८	प्रसूता.....	१९५	१६
प्रभाकर.....	२१	२८	प्रवासन.....	२०७	११३	प्रसूति.....	२७९	१०
प्रभान.....	२३	३	प्रवाहिका.....	१४४	१५	प्रसूतिका.....	२३५	१६
प्रभावं.....	१८५	२	प्रविदारण.....	२०५	१०३	प्रसूतज.....	५४	३
प्रभिन्न.....	१८८	३६	प्रविश्लेष.....	२८२	२०	प्रसून.....	८३	१७
प्रभु.....	२५४	१३	प्रवीण.....	२५३	४	प्रसूजनयितांरौ.....	३१४	१२२
प्रभूत.....	२६७	६३	प्रवृत्ति.....	३६	७	प्रसूजनयितांरौ.....	३३९	१३७
प्रभृष्टक.....	१६४	१३५	प्रवृत्ति.....	४८१	१८	प्रसूत.....	३७२	८८
प्रमथ.....	४	१३	प्रवृत्ति.....	२६९	७६	प्रसूता.....	१४९	७३
प्रमथन.....	२०७	११५	प्रवृत्ति.....	२७२	८८	प्रसूति.....	१५२	८५
प्रमथागमि.....	८	३३	प्रवृत्ति.....	३०६	८४	प्रसूति.....	२१६	२३
प्रमद.....	२८	२४	प्रवेक.....	२६५	५७	प्रसूतक.....	४२	७
प्रमदधन.....	८०	३	प्रवेणी.....	१५५	५८	प्रसूतक.....	७८	४
प्रमदा.....	१३१	३	प्रवेणी.....	१९०	४२	प्रसूतक.....	३२३	१६१
प्रमनस्.....	२५४	७	प्रवेष्ट.....	१५१	८०	प्रस्ताव.....	२८२	२४
प्रमा.....	२७९	१०	प्रव्यक्त.....	२७०	८१	प्रस्थ.....	७८	५
प्रमाण.....	२९९	५३	प्रभ.....	३७	१०	प्रस्थ.....	३३२	४९
प्रमाद.....	४८	३०	प्रभय.....	२८२	२५	प्रस्थ.....	३०७	८७
प्रमापण.....	२०७	११३	प्रभित.....	२५८	१५	प्रस्थपुष्प.....	९८	७९
प्रोभिति.....	२७५	१०	प्रष्ट.....	१९७	७२	प्रस्थाप.....	२०३	९५
प्रमीत.....	१७३	२६	प्रष्टवाह.....	२२६	६३	प्रस्फोटन.....	११६	२६
प्रमीत.....	२०८	११७	प्रष्टौही.....	२२७	७७	प्रस्त्रण.....	७८	५
प्रमीला.....	५०	३७	प्रसन्न.....	५८	१४	प्रभाव.....	१४८	६७
प्रमीला.....	३२७	१७५	प्रसन्नता.....	१८	१६	प्रहर.....	२४	६
प्रमुख.....	२६५	५७	प्रसन्नता.....	२४८	४०	प्रहरण.....	२००	८३
प्रमुदित.....	२७५	१०३	प्रसन्नता.....	२०६	१०८	प्रहस्त.....	१५३	८४
प्रमोद.....	२८	२४	प्रसन्नता.....	२८२	२३	प्रहि.....	६३	२६
प्रयत्.....	१७७	४५	प्रसन्नता.....	२०३	९६	प्रहलिका.....	३५	६
प्रयस्त.....	२२१	४९	प्रसन्नता.....	२७९	१०	प्रहलिका.....	३५	६
प्रयाग.....	२८२	२३	प्रसन्नता.....	३३५	२०७	प्रांशु.....	३६८	७७
प्रयोगार्थ.....	३८३	२६	प्रसन्नता.....	८३	१५	प्राक्.....	३५३	१६
प्रलम्बन.....	६	२४	प्रसन्नता.....	२७१	८४	प्राक्.....	३५५	२३
			प्रसन्नता.....	२७१	८४	प्राकार.....	७३	३

शब्दानुक्रमिका.

४२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
फाणित	२२१	४३	वहिण	१२७	३०	बहुप्रद	२६३	६
फांट	२७३	९४	वहिन्	१२७	३०	बहुमूल्यः	१५८	११३
फाल	{ १५८	१११	वहिषुख	३	९	बहुरूप	१६२	१२८
फाल्गुन	२६	१२	वहिः	१३	५७	बहुल	{ ३६७	६३
फाल्गुनिक	२६	१५	वहिष्ठ	१०७	१२२	बहुला	{ १०८	१२५
फाल्गुनी	३५८	६	वः	६	३५	बहुला	{ ३३३	१२८
फाल्गुनी	८१	८	वल	{ ३६६	२२	बहुलीकृत	२१५	२३
फन	{ २३६	१०६	वला	१०७	१०२	बहुषारक	८८	३४
फेनिल	{ ८७	१९	वलाका	१२५	२५	बहुविध	२७३	९३
फेनिल	{ ८८	३६	वलात्कार	२०६	१०८	बहुवतस	६९	९
फेनव	१२०	५	वलाति	४०	४६	बहुसता	१०२	१००
फेन	१२०	५	वलाहक	१७	६	बहुस्मृति	२२७	७०
फेन	२२४	१५६	वलाहक	१७	६	बाकुची	१०१	९६
व			वलि	{ १६९	१४	बाद	{ १४	७०
व	१२५	२२	वलि	{ १८६	२७	बाद	{ २७६	११३
वकुल	९४	६४	वलि	{ ३३१	१९४	बाद	{ २९७	४४
वडिश	५८	१६	वलि	१४२	४५	बाण	{ २०१	८६
वत	३४४	२४३	वलि	१२४	४५	बाण	{ २१८	४५
वदर	८८	३७	वलि	१२४	४५	बाणा	९७	७४
वदरा	१०५	३१६	वलि	१२४	४५	बादर	२५८	१११
वदरी	६८	३६	वलि	१२४	४५	बाधा	५४	३
वदिव	२०४	९७	वलि	१२४	४५	बाधकिनेय	१३७	२६
वद	{ २६२	४१	वलि	१२४	४५	बाधव	१३९	३४
वद	{ २७३	९५	वलि	१२४	४५	बाहित	८४	१९
वधिर	१४२	४८	वलि	१२४	४५	वाल	{ १०७	१२२
वधिकी	१३३	१०	वलि	१२४	४५	वाल	{ १४१	४२
वधन	{ १८६	२६	वलि	१२४	४५	वाल	{ ३३४	२०४
वधन	{ २८०	१४	वलि	१२४	४५	वालगभिणी	२२७	७०
वधनालय	२०८	११९	वलि	१२४	४५	वालतनय	९१	७४९
वधस्तम्भ	१८९	४१	वलि	१२४	४५	वालनृण	११८	१६७
वधु	१३४	३४	वलि	१२४	४५	वालमृषिका	१६२	१२
वधुजीवक	९६	७३	वलि	१२४	४५	वाला	४४	१४
वधुता	१३९	३५	वलि	१२४	४५	वालिश	{ २६३	४८
वधुर	२६८	६९	वलि	१२४	४५	वालिश	{ ३३७	२१७
वधुल	१३७	२६	वलि	१२४	४५	वालेय	२२९	७७
वधुक	९६	७३	वलि	१२४	४५	वालेयशाक	१००	९०
वधुकपुष्प	९०	४४	वलि	१२४	४५	वालेय	१४०	४०
वधु	३२५	१७०	वलि	१२४	४५	वाण्य	३३५	१२०
वधुर	१००	९०	वलि	१२४	४५	वाण्यिका	३३०	४०
वधुरा	१११	१३९	वलि	१२४	४५	बाहु	१५१	८०
वह	{ १२७	३१	वलि	१२४	४५	बाहुज	१८०	१
वह	{ ३४१	२३५	वलि	१२४	४५	बाहुदा	६२	३४
वहपुष्प	१०९	१३२	वलि	१२४	४५	बाहुमूल	१५०	७९
			वलि	१२४	४५	बाहुपुष्ट	२०६	१०६
			वलि	१२४	४५	बाहुल	२६	१८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
बौद्धेलम्	१२	४२	बृहती	१०१	९३	भग	१५०	७६
बालिक	१९१	४५	बृहत्	३७४	७७	भगदर	२९३	२६
बालीक	३७०	३२	बृहत्	२०६	१०७	भगवत्	१४५	५६
बालीक	१६१	१२४	बृहत्	२६६	६०	भगवत्	४	१३
बालीक	२८९	९	बृहत्तिका	१६०	११७	भगिनी	१३८	२९
बालीक	२२०	४५	बृहत्कुक्षि	१४१	१४४	भग	५५	५
बाल्य	३५३	१७	बृहद्वात	१२	५७	भगी	२१४	२०
बिडाल	१२०	६	बृहत्पति	२०	२३	भंगि	३५९	८
बिडौनस	९	४४	बोधकर	२०४	९७	भजमान	१८६	२४
बिल	५०	१	बोधिदुम	६४	२०	भट	१९५	६१
बिंदु	१५५	६	बोल	२३६	१०४	भट्टि	२२१	४५
बिंदुजालक	१६९	३९	ब्रध्न	२१	२८	भट्टारक	४४	१३
बिंब	१८	१५	ब्रह्मचारिन्	१६६	३	भट्टिनी	४४	१३
बिंबिका	१११	१३९	ब्रह्मचारिन्	१७६	४३	भट्टाकी	१०५	११४
बिलेशय	५२	८	ब्रह्मण्य	८९	४१	भट्टिल	९४	६३
बिल्व	८७	३२	ब्रह्मत्व	१७८	५२	भट्टी	१००	९१
बिस	६४	४३	ब्रह्मदर्भा	११२	१४५	भट्ट	२८	२५
बिसकटिका	१२५	२५	ब्रह्मदार	८९	४१	भट्ट	२२५	५९
बिसप्रसन	६४	४१	ब्रह्मन्	५	१६	भट्टकुम्भ	१६४	३२
बिसिनी	६४	३९	ब्रह्मन्	३१२	११४	भट्टदार	५२	५३
बिस्ते	२३२	८६	ब्रह्मपुत्र	५२	१०	भट्टपणी	८८	३६
बीज	२९	२८	ब्रह्मवंधु	३१०	१०३	भट्टचला	११४	१५३
बीजकोश	६५	४३	ब्रह्मभूय	१७८	५२	भट्टशुस्तक	१११	१६०
बीजपूर	९८	७८	ब्रह्मयज्ञ	१६९	१४	भट्टयव	९५	६७
बीजाकृत	२११	८	ब्रह्मवर्चस	१७५	३९	भट्टश्री	१६३	१३१
बीज्य	१६६	३	ब्रह्मविदु	१७५	३९	भट्टासन	१८७	३१
बीभत्स	४५	१७	ब्रह्मसापुज्य	१७८	५२	भय	४६	३१
बीभत्स	४५	१९	ब्रह्मम्	७	२८	भयकर	४६	२०
बीभत्स	३३१	२३३	ब्रह्मम्	१७८	५०	भयद्रुत	२६२	४२
बुक	९८	८१	ब्रह्मजलि	१७५	३९	भयानक	४५	१७
बुका	१४७	६४	ब्रह्मासन	१७६	४०	भयानक	४५	२०
बुद्ध	४	१३	ब्राह्म	२७	२१	भूर	१४	६९
बुद्ध	२७६	१०८	ब्राह्म	१७८	६१	भूरण	२४८	३९
बुद्धि	३८	१	ब्राह्मण	१६६	४	भूर्य	२४८	३९
बुद्धि	३६४	१९	ब्राह्मणयष्टिका	१००	८९	भूर्यभुज	२५५	१९
बुध	२०	२६	ब्राह्मणी	१००	८९	भूरत	२४१	१२
बुध	१६६	५	ब्राह्मण्य	२८६	४१	भूरद्राज	१५५	१५
बुध	३०९	१००	ब्राह्मी	८	३७	भूर्ग	८	३६
बुधित	२७६	१०८	ब्राह्मी	३४	१	भूर्त	१३९	३५
बुध्न	८२	१२	भ	१११	१३७	भूर्त	३०९	५१
बुध्न	२२४	५४	भ	११	११	भूर्तदारक	४३	१२
बुध्नित	२५७	२०	भक्त	२२२	४८	भूर्तदारिका	४४	१३
बुध्न	२१५	२२	भक्षक	२५७	२०	भूर्तलिन	३७	१४
बुध्न	३७१	३४	भक्षित	२७६	११०	भूर्मन्	२३४	४४
			भक्ष्यकार	२१६	२८	भूर्मन्	२४८	३८
						भक्ष	३६५	२१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
भट्टातकी	८९	४३	भाव	४३	११	भुजग	६१	६
भल्लुक	११९	३	भाव	४६	२१	भुजंग	६१	६
भल्लुक	११९	४	भावबोधक	३३६	२०६	भुजंगभुज	१२७	३०
भव	३३४	२०६	भावित	१६४	१३४	भुजंगम	५१	६
भवन	३३	५	भावित	२२१	४६	भुजंगाक्षी	१०६	११६
भवानी	९	३९	भावित	३७६	१०४	भुजशिरस्	१६०	७८
भविक	२८	२६	भावुक	२८	२६	भुजांतर	१६०	७७
भवित	२६९	२९	भाषा	३४	१	भुजिष्य	२४२	१७
भविष्य	२६९	२९	भाषित	३४	१	भुवन	५०	१
भव्य	२८	२६	भाष्य	३७०	३१	भू	६८	६
भषक	२४३	२२	भास	३७	३१	भू	६७	२
भषा	२४६	३३	भास	३००	५७	भूत	४	११
भस्मगंधिनी	१०६	१२०	भास्कर	३१	२८	भूत	३७६	१०४
भस्मगर्भा	९४	३३	भारवत्	२१	३९	भूत	३०४	७७
भा	२२	३४	भिक्षा	२७९	६	भूतकेश	२३८	१११
भाता	२३३	८९	भिक्षा	३३९	१२३	भूतवशी	९६	७१
भागधेय	२९	२८	भिक्षु	१६६	३	भूतात्मन्	३१०	१०६
भागिनेय	१३७	३२	भिक्षु	१७६	४२	भूतावास	९३	५८
भागीरथी	६२	३१	भित्त	१८	१६	भूति	३०३	६९
भाग्य	२९	२८	भित्ती	७३	४	भूतिक	२८८	८
भाग्य	३३९	१६४	भिदा	२७८	५	भूतेश	८	३३
भाजक	२१८	३३	भिदुर	१०	५०	भूदार	११९	३
भाजक	२१८	३३	भिदिपल	२०२	९१	भूदेव	१६६	४
भाङ्ग	२९७	४३	भिन्न	२७४	१००	भूनिन्न	११२	१४३
भाद्र	२६	१७	भिपज	२७०	४२	भूप	१८०	१
भाद्रपद	२६	१७	भिपज	१४५	५७	भूपदी	१६	७०
भाद्रपदा	१९	२२	भिस्सटा	२२२	४९	भूधत्त	३०१	६०
भाद्र	२१	३१	भिस्ता	२२२	४८	भूमन्	३६३	१७
भाद्र	२२	३३	भी	४६	२१	भूमि	६७	२
भाद्र	३१०	१०९	भीति	४६	२१	भूमिजंजुका	८८	३८
भामिनी	१३१	४	भीम	४५	२०	भूमिधर	३०१	६०
भार	२३२	८७	भीरु	१३१	३	भूमिपृष्ठ	२०८	१
भारत	६८	६	भीरुक	२५८	२४	भूयस्	२६७	६३
भारती	३४	१	भीरुक	२५८	२६	भूयिष्ठ	२६७	६३
भारद्वाजी	१०६	११६	भीलुक	४५	२०	भूरि	३७७	६३
भारयष्टि	२४६	३०	भीष्म	४५	२०	भूरि	३८८	१८२
भारवाह	२४२	१५	भीष्म	६२	३१	भूरिफेना	११२	१४३
भारिक	२४२	१५	भूक	२७६	१११	भूरिमाय	१२०	५
भार्गव	२०	२५	भूकसमुद्रिमत	२२४	५६	भूरुंडी	१५	६९
भार्गवी	११६	१४८	भूय	२६८	७१	भूर्ज	१०	४६
भार्ग्वी	१००	८९	भुज	१९१	८०	भूषण	१५६	१७१
भार्ग्य	१३२	६				भूषित	१५६	१००
भार्ग्यपती	१४०	३८						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
भूषण	२९९	२९	भृगुज	१३९	३६	भंड	११	५१
भूषण	११८	१६७	भृगुजाया	१३८	३६	भंड	२२२	३९
भृगु	७८	४	भृगुभगिन्यौ	१३९	३६	भृगु	१५६	१०२
भृगु	११०	१३४	भृगुव्य	३१९	१४५	भृगु	२५९	२९
भृगु	१२३	१६	भृगुव्य	३१९	३६	भृगु	७४	९
भृगु	१२७	२५	भृगुव्य	३१९	३६	भृगु	१७	६
भृगुराज	११४	१५१	भृगुव्य	२१७	३०	भृगु	१८	१५
भृगुराज	१८८	३२	भृगुव्य	४३	११	भृगु	२१	१२
भृगुराज	१२६	२८	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१४४	५४
भृगुराज	१२६	४३	भृगुव्य	१५४	९२	भृगु	२०३	८९
भृगुराज	२४२	१५	भृगुव्य	४३	११	भृगु	१८०	२
भृगुराज	२४८	३८	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	२४१	१०
भृगुराज	२४२	१७	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१६६	१००
भृगुराज	२४८	२८	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	१४	७०	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	६०	२४	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	६०	२४	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	१८५	५१	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	२७४	१००	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	४३	६	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	१४३	५०	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	१७७	४७	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	४५	१९	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	१४३	५०	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	२९२	२३	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	३०३	६९	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	५२	८	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	१३१	५	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	२२४	५५	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	३५०	७	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	२०	३५	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	१८१	७	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	१८६	२३	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	४६	११	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	५०	३७	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	३०	४	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	५५	७	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	२७९	९	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	१२७	२९	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	१५५	९६	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	२७९	९	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	२७५	१०४	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	२२२	४७	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	२५६	१०१	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१
भृगुराज	१३९	३६	भृगुव्य	५०	३७	भृगु	१००	९१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मद्गुर	५९	१९	मनस्	२९	३१	मन्वन्तर	२७	२३
मद्य	२४५	४०	मनसिज	६	४७	मय	२२९	७५
मधु	२५	४५	मनस्कार	३०	२	मयु	१५	७४
	२४८	४१	मनाक्	३५	८	मयुष्टक	३१३	१७
	२३७	१०७	मनित	२७६	१०८	मयुस्व	२२	३३
	३१०	१०२	मनोप	३०	१		२९१	१८
मधुक	१७४	१०९	मनीषिन्	१६६	५	मयूर	१०४	१११
मधुकर	१२७	२९	मनु	३७२	३८		१२७	३०
मधुकुम्भ	२४८	४१	मनुज	१३०	१	मयूरक	१००	८५
मधुदुग्ध	८६	२७	मनुष्य	१३०	१		३३६	१०१
मधुप	१२७	३०	मनुष्यधर्मन्	१५	७२	मैकत	२३३	९२
मधुपर्णिका	८८	३९	मनीषुमा	२३७	१०८	मरण	२०७	११६
	१०५	०४	मनाजयस	२५५	१३	मरीच	२१९	३६
मधुपर्णी	००	८३	मनाज्ञ	२६४	५२	मरीचि	२०	२७
मधुमक्षिका	१२६	२६	मनाभव	३१७	१३८		२२	३३
मधुयष्टिका	१०४	१००	मनारथ	४७	१७	मरीचिका	२२	३५
मधुर	३२	०	मनारम्भ	२६४	७५२	मरु	६८	५
	३३१	१५०	मनोहत	२६२	४१		३२४	१६२
मधुरक	११२	१४२	मनाह्वा	२३७	१०८	मरुत्	१३	६५
	००	६३	मनु	१४६	२६		१६	२
मधुरसा	१०१	१०७	मन्त्र	३२५	१६६	मरुत	३०१	५८
मधुरा	११४	१५२	मन्त्रव्याख्याकृत	१६७	७	मरुत्वत्	९	४४
मधुरिका	१७३	१०५	मन्त्रिन्	१८१	४	मरुमाला	१०९	१३३
मधुशिशु	५	२०	मन्थ	२२८	७४	मलवक	९२	५७
मधुलिह	१२७	२९	मन्थदण्डक	२२८	७४		१८	७९
मधुवार	२४८	४१	मन्थन्	२३८	७४	मर्कट	११९	३
मधुव्रत	१२७	२९	मन्थन	२२८	७४	मर्कटैक	१२२	१३
मधुशिशु	८७	३१	मथर	१५७	१०२	मर्कटी	११	४८
मधुश्रेणी	९९	८४	मथान	२२८	७४		१००	८७
मधुमाल	८६	२८	मंद	२४३	१८	मर्त्य	१३०	१
मधुसूता	११२	१४२		३०८	१४	मर्दन	२८२	२२
मधूक	८६	२७	मंदगामिन्	१९७	७२	मर्दल	४३	७
मधुचिह्न	२३७	१०७	महाकिनी	११	५२	मर्मज्ञ	३६९	३०
मधूलक	८६	२८	मंदाक्ष	४६	२३	मर्मर	४०	२३
मधूलिका	५९	८४	मंदार	११	५३	मर्मरुष्ट	३७०	८३
मध्य	१५१	७९		८६	३६	मर्यादा	१८६	२६
	३२३	१६०		९८	८१	मल	१४७	६५
मध्यदेश	६९	७	मंदिर	७३	५	मलद्विषित	२६५	६५
मध्यम	४०	१	मंदुता	७४	७	मलयज	१६३	१३१
	१५१	७९	मदोष्ण	२२	३५	मलयू	१३	६१
मध्यमा	१३३	८	मंद्	४१	३	मलिन	२६५	५५
	१५१	४२	मन्मथ	६	२६	मलिनी	१३६	२०
मध्याह्न	२३	३		८४	२१	मलिम्लुच	२४४	२६
मध्यासव	२४८	४१	मन्या	१४७	६५	मलीमस	२६५	५५
मनःशिला	२३७	१०८	मन्यु	४७	२५	मल्ल	३६५	२१
				३३१	१५३	मल्लक	३७२	३७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मल्लिका	१५	६९	महेच्छ	३५३	३	मातृ	८	३७
मल्लिकाक्ष	१२५	२४	महेरुणा	१०७	१२४	मातृ	४४	१४
मल्लिगंधिन्	१६२	१२७	महेश्वर	७	३२	मातृ	१३८	२९
मसी	३६०	१०	महोक्ष	२२५	६१	मातृ	३३६	६६
मसूर	२१३	१७	महोत्पल	३४	३९	मात्र	३२७	१७७
मसूरविपला	१०४	१०९	महोत्साह	१५३	३	मात्रा	२६६	६२
मसृण	२२१	४६	महोत्सव	२५३	३	मात्रा	३२७	१७७
मस्कर	११६	१६७	महोत्सव	१०२	१००	माद	२८७	१२
मस्कारिन्	१७६	४२	महोत्सव	११३	१४८	माधव	५	१८
मस्तक	१५४	९६	महोत्सव	२१९	३८	माधव	२६	१६
मस्तिष्क	१४७	६६	मा	३५२	२९	माधवक	२४८	४१
मस्तु	२२४	५४	मा	१४७	६३	माधवी	७६	७२
मह	५०	३८	मांस	३६६	२२	माधवीक	२४८	४१
महत	२६६	६०	मांसल	१४१	४४	मान	४६	७२
महती	३०३	६९	मांसल	२९७	४२	मानव	१३०	१
महस	३४०	२३०	मांसल	२४२	१४	मानस	२९	३१
महाकंद	११३	१४८	मांसिक	२३७	१०७	मानसौकस	१२५	२३
महाकुल	१६६	६३	मांसिक	२३७	१०७	मानिनी	१३१	३
महाग	२२९	७५	मागध	२०४	९७	मानुष	१४०	१
महाजाली	१०६	११७	मागध	२३९	२	मानुष्यक	२८६	४२
महादेव	८	३४	मागधी	१०१	९६	माया	२४१	१८
महाधन	१५८	११३	माघ	२६	१५	मायाकार	२४१	११
महानस	२१६	२७	माघ	९६	७३	मायीदेवीसुत	४	१५
महामात्र	१८१	५	माघ्य	२१	३१	मायु	१४६	६२
महायज्ञ	१६९	१४	माठर	३५९	८	मायुर	१३५	४३
महारजत	२३४	९५	माठि	१४१	४२	मार	६	२६
महारजन	२३७	१०६	माणवक	१५७	१०६	मारजित	४	१३
महारपुत्र	७९	११	माणव्य	२८६	४१	मार्ग	२०७	११४
महाराजिक	३	१०	माणिक्य	३७०	३१	मार्ग	४४	१४
महाशौरव	५३	१	माणिमंथ	२२०	४२	मार्ग	१३	६५
महाशय	२५३	१३	माभंग	२४३	१९	मार्क	११४	१५१
महाश्री	१३४	१३	मातरपितरौ	२९२	११	मार्ग	२६	१४
महाश्वता	१०४	११०	मातरिष्वन्	१३	६४	मार्ग	७१	१५
महासहा	९७	७३	मातरि	१०	४८	मार्ग	२०१	८७
महासेन	९	४१	मातापितरौ	१३९	३७	मार्ग	२८४	३०
महिला	१३१	२	मातामह	१३९	३३	मार्ग	२६४	४९
महिष	११६	४	मातुल	१८	७७	मार्गशीर्ष	२६	१४
महिषी	१३१	५	मातुल	१३८	३१	मार्गित	२७५	१०५
मही	६७	३	मातुलपुत्रक	१८	७८	मार्जिना	८७	३३
महीक्षित	१८०	१	मातुलानी	१३८	१०	मार्जिना	१६०	१११
महीक्ष	७७	१	मातुलाहि	२१४	२०	मार्जिर	१२०	६
महीरुह	८०	५	मातुलाहि	५१	६	मार्जिता	२२१	४४
महीलता	५९	११	मातुली	१३८	३०	मार्जिता	२१	२९
महीसुत	२०	२६	मातुलंगक	९८	७८	मार्जिता	२४१	१३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मालती	१६	७२	मुक्ति	३१	६	मृच्छाल	१४६	६१
माला	१६४	१३६	मुक्त	७७	१९	मृच्छित	१४६	६१
मालाकार	२३९	१६	मुक्त	१६३	८९	मृच्छित	३०६	८२
मालातृणक	११८	१६७	मुखर	२६०	३६	मूर्त	१४६	६१
मालिक	२३९	६	मुखवासन	३२	११	मूर्त	२६९	७६
मालुधान	६१	६	मुख्य	१७६	४७	मूर्ति	१४८	७१
मालुर	८४	३३	मुख्य	२६६	२२	मूर्तिमत	३६९	७६
माल्य	१३४	१३६	मुह	१४३	४८	मूर्द्धन	३६४	९९
माल्यवत्	७८	३	मुह	३७१	३४	मूर्ध्नाभिपित्त	३८०	१
माषपर्णी	१११	१३८	मुडित	१४३	४८	मूर्ध्नाभिपित्त	३०१	६१
बार्म	२६	१३	मुडित	२७१	८६	मूर्वा	९९	८३
मासर	२२२	४७	मुडित	२४१	१०	मृल	८२	१२
मासिक	१७३	३१	मुद्	१७	७	मृल	३३३	१९९
मारु	३६२	११	मुदिर	१७	७	मृलक	११६	१६७
माहिष	२३९	६	मुद्रपर्णी	१०६	११३	मृलकर्मन्	२७८	४
भाह्येयी	१२६	६६	मुद्र	२०२	९१	मृलयन	२३०	८०
मितपञ्च	२६३	४८	मुद्रा	३६०	४४	मृल्य	२९९	७१
मित्र	१८३	१२	मुद्रा	४	१४	मृषक	२४६	३९
मित्र	१८३	१२	मुनि	४	१४	मृषा	२४६	३३
मित्र	३३६	१६६	मुनीन्द्र	४	१४	मृषा	३७२	३६
मिथस्	३४८	२६६	मुरज	४२	६	मृषिकपर्णी	१००	८८
मिथुन	१२९	३६	मुरमदन	६	२३	मृषित	२७१	८८
मिथ्या	३६३	१६	मुरा	१०७	१२३	मृषा	१२०	८८
मिथ्यादृष्टि	३०	४	मुपित	२७१	८८	मृग	२८४	३०
मिथ्याभियोग	३७	१०	मुष्क	१६०	७६	मृग	२९२	३०
मिथ्याभिशसन	३७	१०	मुष्कक	८९	३९	मृगणा	२८४	३०
मिथ्यामति	३३०	४	मुष्टिबन्ध	२८०	१४	मृगतृष्णा	२२	३६
मिथी	११०	१३४	मुसल	२१६	२६	मृगदंशक	२४३	२९
मिथ्या	१०३	१०६	मुसलिन	६	२६	मृगधूर्तक	१२०	६
मिसि	१०३	१०६	मुसली	१०६	११९	मृगनाभि	१६३	१२९
मिसि	११४	१६२	मुसली	१२२	१२	मृगवधुजीव	२४३	३१
मिहिका	१९	१८	मुस्तक	२६३	४६	मृगवधुजीव	२४६	२६
मिहिर	२१	२६	मुस्ता	११६	१६९	मृगमद	१६३	१२९
मीढ	२७३	९६	मुह	३४९	३६	मृगया	२४४	२३
मीन	६८	१७	मुहर्भाषा	३८	१६	मृगयु	२४३	२१
मीनकेतन	६	२६	मुहर्त	२६	११	मृगरुमज	१६८	१११
मुकुट	१६६	१०२	मुक	२६६	१३	मृगव्य	२४४	२३
मुकुट	६	२३	मुद	२६३	४८	मृगशिरस्	२०	२३
मुकुट	१०७	१२१	मुत	२७३	९६	मृगांश	१८८	११४
मुकुट	१६६	१४०	मुत	१४८	६७	मृगांश	१९९	११
मुकुल	८३	१६	मुत्रकृच्छ्र	१४६	६६	मृगादन	१९९	११
मुककञ्चुक	६१	६	मुत्रित	२७३	६६	मृगित	२७६	१०६
मुक्ता	२३३	९३	मुख	३६३	४८	मृगेन्द्र	११८	११
मुक्तावली	१६७	१०६	मुखी	२०६	१०९	मृजा	१६०	१२१
मुक्तास्फोट	६०	२३						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मृडः	८	३३	मेनकात्मजा	९	४०	यजमान	१६७	८
मृडनी	९	३९	मेरु	११	७५	यजुस्	३५	३
मृणाल	६४	४२	मलक	२८३	२९	यज्ञ	१६९	१३
मृत्	६८	४	मेघ	२२९	७६	यज्ञपुरुष	६	२२
मृत्	२०८	११७	मेघकबल	२३७	१०७	यज्ञशेष	१७२	२८
मृत्	२०९	३	मेह	१४६	५६	यज्ञांग	८५	२७
मृत्स्नात	२५६	१९	मेहन	१५४	७६	यज्ञिय	१७२	२७
मृत्तालक	१०९	१३१	मेघावरुणि	१९	२०	यज्ञिव	१६८	८
मृत्तिका	६८	४	मेघी	३७३	३९	यत्	३५०	३
मृत्तु	२०७	११६	मेघ्य	६७३	३९	यत्स	३५०	३
मृत्त्युजय	८	३३	मैथुन	१७९	५७	यति	१७६	४४
मृत्सा	६८	४	मैथुन	३१४	१२१	यतिन्	१७६	४४
मृत्ती	६८	४	मैरेय	२४९	४२	यथा	३५१	९
मृदंग	४२	५	मोक्ष	३१	७	यथाजात	३६३	४८
मृदु	२६९	७८	मोघ	२७०	८१	यथातथम्	३६३	१५
मृदु	२०८	९४	मोघा	९२	५४	यथायथम्	३६३	१४
मृदुत्वच्	९०	४६	मोचक	८७	३१	यथार्थम्	३६३	१५
मृदुल	१६९	७८	मोचा	१०५	११३	यथाह्वर्ण	१८३	१३
मृद्वीका	१०३	१०७	मोचा	१०५	११३	यथास्वम्	३६३	१४
मृध	२०९	१०४	मोदक	३७०	३३	यथास्ति	२२४	५७
सृषा	१५२	१५	मोदक	२३८	११७	यदि	३५२	१२
मृषार्थक	३९	११	मोदक	२४४	२४	यद्	२७८	२
मृष्ट	२६५	५६	मोदक	२४४	२४	यद्	१७४	५१
मैकलकन्यका	६२	३२	मोह	२०६	१०५	यद्	३०१	५९
मैखला	१५७	१०८	मोक्तिक	२३३	५२	यद्	१७४	५१
मैखला	२०२	९०	मोक्षीन	२१४	१	यद्	२८१	१८
मेघ	१७	६	मान	१७४	३६	यद्	१३	६१
मेघज्योतिस्	१७	१०	मोक्षिक	२४१	१३	यद्	६२	३२
मेघनादानुलासिन्	१२७	३०	मोक्षी	२०१	८५	यद्	१३	६१
मेघनामन्	११६	१५९	मौलि	३३१	१९२	यद्	१९१	४५
मेघनिर्घोष	१७	८	मौला	३५८	५	यद्	२२३	१५
मेघपुष्प	५५	५	मौलित	१८३	१४	यद्	२१०	७
मेघमाला	१७	८	मौलितिक	१८३	१४	यद्	२३७	१०८
मेघवाहन	१०	४७	मिष्ट	३९	२१	यद्	११६	१६१
मेचक	३३	१४	मिष्टदेश	६५	७	यद्	११८	१६७
मेचक	१२७	३४	मिष्टमुख	२३४	९७	यद्	२२२	५०
मेद	१५०	७६	य			यद्	२३७	१०८
मेद	२५९	७६	य			यद्	११२	१४५
मेदक	२४९	४३	यकृत्	१४७	६६	यद्	१००	९१
मेदस्	१४७	६४	यक्ष	४	११	यद्	१४१	४३
मेदिनी	६७	३	यक्ष	१५	७३	यद्	२१०	७
मेदुर	२५९	३०	यक्षकर्म	१६३	१३३	यद्	४२	६
मेधा	३०	२	यक्षपुष्प	१६२	१२७	यद्	३७	११
मेधि	२१३	१५	यक्षराज	१४	७१	यद्	३७२	३८
मेध्य	२६५	५५	यक्षमन्	१४३	५१	यद्	१०४	१०९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
यष्ट	१६७	८	युगल	१२९	३८	रक्तचन्दन	१६३	३३२
याग	१६९	१३	युग्म	१२९	३८	रक्तपा	११३	३३१
याचक	२६४	४०	युग्य	१२४	५८	रक्तफला	११३	३३१
याचनक	२६४	४९	युद्ध	२०५	१०३	रक्तसंध्यक	११३	३३१
याचना	१७३	३२	युध	२०५	१०५	रक्तसरोवर	११३	३३१
याचित	२०९	३	युध	२०५	१०५	रक्तसरोवर	११३	३३१
याचितक	२०९	४	युवति	१२५	५	रक्तसरोवर	११३	३३१
याचना	१७३	३२	युवन्	१४१	४२	रक्तसरोवर	११३	३३१
याजक	१७०	१७	युवराज	४३	४१	रक्तसरोवर	११३	३३१
यातना	५४	३	युथ	१२०	३५	रक्तसरोवर	११३	३३१
यातयाम	३१९	१४५	युथनाथ	१८८	३५	रक्तसरोवर	११३	३३१
यानु	१३३	६३	युथप	१८८	३५	रक्तसरोवर	११३	३३१
यानुधान	१३३	६३	युथिका	९६	७१	रक्तसरोवर	११३	३३१
यानु	१३३	६३	युप	४९	७१	रक्तसरोवर	११३	३३१
यात्रा	२०३	९५	युपक	३६४	१०५	रक्तसरोवर	११३	३३१
यादपति	५४	१७५	युपकटक	१७०	१०५	रक्तसरोवर	११३	३३१
यादस्	५९	२०	युपखंड	३२५	१०५	रक्तसरोवर	११३	३३१
यादसांपति	५३	६४	युपाग्र	१७०	१०५	रक्तसरोवर	११३	३३१
यान	१८४	१८	युप	१७०	१०५	रक्तसरोवर	११३	३३१
यानमुख	१८४	१८	योकत्र	११२	११२	रक्तसरोवर	११३	३३१
याप्य	१८५	५४	योग	२१२	२२	रक्तसरोवर	११३	३३१
याप्ययान	१८३	५३	योगेष्ट	२३७	१०५	रक्तसरोवर	११३	३३१
याम	१८४	१८	योग्य	१०५	११२	रक्तसरोवर	११३	३३१
यामिनी	२३५	१००	योजन	३६५	३०	रक्तसरोवर	११३	३३१
यामुन	२३५	१००	योजनवल्ली	१००	९१	रक्तसरोवर	११३	३३१
यामुनक	२६८	५	योज	२१२	१३	रक्तसरोवर	११३	३३१
याव	२६१	१२५	योद्ध	१९५	६१	रक्तसरोवर	११३	३३१
यावक	२१४	१८	योध	१९५	६१	रक्तसरोवर	११३	३३१
यावत्	३४५	२४५	योधसंराव	२०६	१०५	रक्तसरोवर	११३	३३१
यावन	१६२	१२८	योनि	१९०	७६	रक्तसरोवर	११३	३३१
यावर्क	१९७	७०	योषा	१३१	२	रक्तसरोवर	११३	३३१
यास	१००	९१	योषि	१३१	२	रक्तसरोवर	११३	३३१
युक्त	१८६	२४	योषि	१८७	२८	रक्तसरोवर	११३	३३१
युक्तरसा	१११	१४०	योषित	२३१	८५	रक्तसरोवर	११३	३३१
युग	१२९	३८	योषित	१३६	२७	रक्तसरोवर	११३	३३१
युगकीलक	२१२	२४	योषित	१४०	४०	रक्तसरोवर	११३	३३१
युगंधर	१९४	५७	रहस्य	१४	६७	रक्तसरोवर	११३	३३१
युगपत्	३५५	२२	रक्त	१६१	१२४	रक्तसरोवर	११३	३३१
युगपत्रक	५५	२२	रक्त	१०५	७९	रक्तसरोवर	११३	३३१
युगपार्श्व	२२६	६३	रक्तक	९६	७३	रक्तसरोवर	११३	३३१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
स्थकार्या	१९३	५५	स्थाल	८७	३३	राम	६	२४
स्थकार	२४४	९	स्थाल	११७	१६३	राम	१२१	११
स्थगुप्ति	२२९	४	स्थाल	२२१	४४	राम	३१८	१४०
स्थदु	१९४	५७	स्थित	१७	८	रामठ	२२०	४०
स्थदु	८६	२६	स्थानक	११३	१४८	रामा	१३१	४
स्थांग	१९३	५९	स्थानक	१८६	२३	राम	१७७	४६
स्थिक	१९४	५६	स्थानक	१८६	२३	राम	१६२	१२७
स्थिक	१९८	७६	स्थानक	२४	८	राम	१३२	४२
स्थिन्	१९५	६०	स्थानक	१९३	६२	राम	३३६	२१३
स्थिन्	१९८	७६	स्थानक	१०८	१२८	राम	३२१	१८३
स्थिन	१९८	७६	स्थानक	१६१	१२५	रामिका	१०१	५४
स्थय	१९१	४६	स्थानक	१५८	१११	रामिय	७४	१४
स्थया	७३	३	स्थानक	१८०	३	रामभ	२२९	७७
स्थया	१९३	५५	स्थानक	१८०	३	रामना	१०५	११४
स्थ	१५३	९१	स्थानक	३३०	१८७	रामना	१११	१४०
स्थन	१५३	९१	स्थानक	१८०	१	राम	२०	२६
स्थनच्छद	१५३	९०	स्थानक	१८०	१	राम	२६५	५६
स्थ	५०	२	स्थानक	१८०	४	राम	२३३	५०
स्थस	३६५	२१	स्थानक	७०	१३	राम	५०	३६
स्थणी	१३१	४	स्थानक	११४	१५३	राम	१	४३
रमा	७	२९	स्थानक	१६६	३	राम	१८२	१०
रभा	१०५	११३	स्थानक	१५	७२	राम	२५६	३५
रय	१४	६७	स्थानक	३०७	९१	राम	२०१	८९
रय	१५५	११६	स्थानक	१६६	२	राम	४६	२३
रय	३६३	१७	स्थानक	७०	१३	राम	२७१	९२
रय	४०	१२	स्थानक	८६	२३	राम	२३४	५७
रय	२६१	३८	स्थानक	७४	१०	राम	३०२	६८
रय	२१	३१	स्थानक	३५९	९	राम	२३६	१०३
रयना	१५७	१०८	स्थानक	३६९	३१	राम	१४३	५०
रयम	२२	३३	स्थानक	१२५	२४	राम	२३४	९५
रयम	३१७	१३७	स्थानक	८८	३५	राम	२४०	८
रय	३१	७	स्थानक	९०	४५	राम	३३९	२२४
रय	३२	९	स्थानक	१६२	१२६	राम	२७२	९१
रय	४५	१७	स्थानक	८०	४	राम	२२	३४
रय	२३५	९०	स्थानक	२१४	१९	राम	१११	५१
रय	३३९	२२६	स्थानक	५१	५	राम	१८	७८
रयगर्भ	२३६	१०२	स्थानक	५५	१९	राम	२४०	१०९
रयज्ञा	१५४	९१	स्थानक	६४	४१	राम	२४०	४३
रयज्ञा	१५४	९१	स्थानक	१८४	१८	राम	२२	३४
रयवती	२१६	२७	स्थानक	२३	४	राम	२६४	५२
रय	६७	२	स्थानक	१३	६१	राम	२६४	५२
रय	९९	८४	स्थानक	१३	६३	राम	१४३	५१
रय	१०७	१२३	स्थानक	३०	४	राम	१४३	५१
रयानन	२३६	१०१	स्थानक	२६	१६	राम	४०	२५
रयानन	५०	१	स्थानक	१९	२२	राम	४९	३६

शब्दानुक्रमिका.

५९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रक्त	२७२	९०	रोष	४७	२६	लता	८१	९
रुद्र	३	१०	रोहिणी	२२७	६७	लता	८३	११
रुद्राणी	९	३६	रोहित	३३	१६	लता	९६	७२
रुधिर	१४७	६४	रोहितक	१२१	१०	लता	१०९	१३३
रुद्र	२२१	१०	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रुद्राती	३८	२६	रोहितक	१२१	१०	लता	११३	१६०
रुष	४७	३६	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रुद्रा	११६	१६८	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रूप	३१	७	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रूपार्जावा	१३६	१०	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रूप्य	२७३	१६०	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रूप्य	२७३	१६०	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रूप्य	२७३	१६०	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रूप्याध्यक्ष	१८१	७	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रूपित	२७२	८९	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रूपित	१९२	४८	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रूप	२०४	१८८	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रूपक	२१३	१६	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रूपका	१०९	१२०	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रूपम्	१४६	६२	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रूप	२६६	१३२	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रूप	३१६	१३२	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रूपतीरमण	६	२४	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रुवा	६२	३२	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रु (रा)	२३३	९०	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रु	३२४	१६६	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रु	६०	२	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रुग	१४३	५१	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रुगहारिन्	१४६	५७	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रुचन	९०	४७	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रुचनी	१०४	१०६	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रुचनी	११३	१४६	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रुचिष्णु	१६६	१०१	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रुचिम्	२२	३४	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रुदन	१६४	९३	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रुदनी	१००	९२	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रुदसी	३४०	२२८	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रुदस्यौ	३४०	२२८	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रुपस्	६६	७	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रुप	२०१	८७	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रुमन्	१६६	९१	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रुमन्थ	३६४	१९	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रुमहर्षण	४९	३६	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०
रुमांच	४९	३६	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१६०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
लामज्जक	११७	१६६	लोप्य	२४४	२६	वज्रपुष्प	१७	७६
लालसा	४७	२८	लोभ	८७	३४	वज्रिन	१०	४६
लाला	३४०	२२८	लोपासुद्रा	१९	२०	वचन	२६३	४७
लालाटिक	१३८	६७	लोषण	१५६	९९	वचित	२६२	४१
लाव	२९०	१७	लोमशा	११०	१३४	वचुक	१२०	५
लासिका	१२८	३६	लोल	१६९	७४	वचुल	८६	२७
लास्य	४३	८	लोल	३३४	२०४	वचुल	८६	३०
लिकुच	४३	१०	लोलप	२६७	२२	वट	९४	६४
लिक्षा	९३	६०	लोलुभ	२६७	२२	वट	८७	३२
लिखित	३६०	१०	लोष्ट	२१२	१२	वटक	३६३	१७
लिङ्गवृत्ति	१७९	५४	लोष्टभेदन	२१२	१२	वटी	२४६	२७
लिपि	१८३	१६	लोह	१६२	१२६	वडवा	१९१	४६
लिपिकर	१८३	१६	लोह	२३६	९८	वड	२६६	६१
लिप्त	२७२	९०	लोह	२३६	९९	दणिक	२२९	७८
लिप्तक	२०१	८८	लोहकारक	२४०	२३	वणिकपथ	२९९	५१
लिप्ता	४७	२७	लोहपृष्ठ	१२३	१६	वणिज्या	२२९	७९
लिचि	१८३	१६	लोहल	२६०	३७	वटक	२३३	८९
लीढ	२७६	११०	लोहाभिसार	२०३	९४	वत्स	१६०	७८
लीला	४८	३३	लोहित	३३	१६	वत्स	३३९	२२६
लीला	४९	३२	लोहित	१४७	६४	वत्सक	९६	६६
लीला	३३३	१९८	लोहितक	२३३	९२	वत्सक	२२६	६२
लुठित	१९२	५०	लोहितचंदन	१६१	१२४	वत्सनाम	५२	११
लुब्ध	२६७	२२	लोहिताग	२०	२६	वत्सर	२५	१३
लुब्धक	२४३	२१	लोहित	२०	२६	वत्सर	२७	२०
लुब्धक	११९	४	लोहित	२०	२६	वत्सर	२५६	१४
लुप्ता	१२२	१३	लोहित	२०	२६	वत्सर	२५६	१४
लून	२७६	१०३	लोहित	२०	२६	वत्सर	२५६	१४
लूम	१०१	५०	लोहित	२०	२६	वत्सर	२५६	१४
लेख	३	८	लोहित	२०	२६	वत्सर	२५६	१४
लेखक	१८३	१६	लोहित	२०	२६	वत्सर	२५६	१४
लेखपत्र	१०	४६	लोहित	२०	२६	वत्सर	२५६	१४
लेखा	८०	४	लोहित	२०	२६	वत्सर	२५६	१४
लेखक	२४०	६	लोहित	२०	२६	वत्सर	२५६	१४
लेश	२६६	६२	लोहित	२०	२६	वत्सर	२५६	१४
लेष्ट	२१२	१२	लोहित	२०	२६	वत्सर	२५६	१४
लेह	२२४	५६	लोहित	२०	२६	वत्सर	२५६	१४
लोक	६८	६	लोहित	२०	२६	वत्सर	२५६	१४
लोक	२८७	१	लोहित	२०	२६	वत्सर	२५६	१४
लोकजित्	४	१३	लोहित	२०	२६	वत्सर	२५६	१४
लोकमार्त	७	२९	लोहित	२०	२६	वत्सर	२५६	१४
लोकायत	३७०	३२	लोहित	२०	२६	वत्सर	२५६	१४
लोकालोक	७७	३२	लोहित	२०	२६	वत्सर	२५६	१४
लोकेश	५	१६	लोहित	२०	२६	वत्सर	२५६	१४
लोचन	१६४	१९३	लोहित	२०	२६	वत्सर	२५६	१४
लोचमरतक	१०४	१११	लोहित	२०	२६	वत्सर	२५६	१४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वषट्कृत	१७२	२७	वैजिन्	१२८	३३	तामलूर	७०	१४
वसन्ति	३०३	६६	वाजिन्	१२०	४४	वामलोचना	१३१	३
वसनं	१५९	११५	वाजिशिला	३११	१०७	वामी	१३१	२
वसंत	२७	१८	वाजिशिला	७४	७	वामी	१९१	४६
वसा	१४७	६४	वाञ्छा	४७	२७	वायदेह	२४५	२८
	३	१०	वाटी	१७३	४२	वायस	१२४	२०
वसु	१८	८१	वाटपालका	१०३	१०७	वयसाराति	१२३	१५
	२३३	९०		१२	५९	वायसी	११४	१५१
	३४७	२२७	वाडव	१६६	४	वायसोली	११२	१४४
वसुक	१८	८०		१९१	४६	वायु	१३	६४
	२२०	४३	वाडवानल	१२	५९	वायुसख	१२	५८
वसुदेव	६	२३	वाडव्य	२८६	४१	वड	५५	३
वसुधा	६७	३	वाणि	२४०	२८	वार	१२९	३९
वसुधरा	६७	३	वाणिज	१२०	७८		३२३	१६१
वसुमती	६७	३	वाणिज्य	२०९	२	वारण	१८८	३४
वस्तु	३६२	१३		२२९	७९	वारणवुसा	१०५	११३
वस्त्र	१५९	११५	वाणिनी	३१२	१११	वारमुल्या	१३५	१९
वस्त्रयोनि	१५८	११०	वार्णा	३४	१	वार्मुवाण	१५५	६३
वस्त्रवेष्टमन्	१६०	११०	वात	१३	६६	वार्म्बी	१३५	१९
वस्त्र	२२५	७९	वातक	११३	१४९	वाराही	११४	१५१
वस्त्रसा	१४७	६६	वातकिन	१४६	५९	वारि	५५	३
वह	२२६	६३	वातपाथ	८६	२९	वारिद	१७	७
वन्दि	१२	५६	वातप्रमी	१२०	७	वारिपणी	६३	३८
	१६	२	वातप्रमी	१२०	७	वारिप्रवीह	७८	५
वन्दिशिल	२३७	१०६	वातप्रमृग	१२०	७	वारिवाह	१७	६
	३४६	२४८	वातरागिन्	१४६	५९	वारी	१९०	४३
वा	३५१	१५	वातायन	७६	९	वारुणी	२९९	५१
	३५३	१५	वातायु	१२०	८	वार्त	१४५	५७
वाक्यपति	२६०	३५	वातल	३३२	१९५		३०४	७५
वाक्य	३४	२	वात्या	३३२	१९५		३६	७६
वागीश	२६०	३५	वात्सक	२२५	६०	वार्त	३०४	७५
वागुरा	२४४	५६	वादित्र	४५	५	वार्तकी	१०५	११४
वाक्चुरिक	२४२	५४	वाद्य	४२	५	वार्तावह	२४२	१५
वाग्मिन्	२६०	३५	वान	८३	१५	वार्त्तक	१४०	४०
वाङ्मुख	३६	९	वानप्रस्थ	८६	२८	वार्धुपि	११०	५
दाच्	३४	१		१६६	३	वार्धुपिक	२१०	५
वाच्यम	१७६	४२	वानर	११९	६	वार्मण	२८६	४३
वाचक	३४	४	वानरपत्य	८०	३०	वार्पिक	११३	१५०
वाचस्पति	२०	२४	वानीर	८६	३०	वाल	१५५	४५
वाचाट	२६०	३६	वानेय	१०९	१३१	वालयि	१९२	६०
वाचाल	२६०	३६	वापी	६१	२८	वालपाश्या	१५६	१७३
वाक्चिक	३८	१७	वाप्य	१०८	१२६	वालहस्त	१९२	५०
वाक्पोषुक्ति	३६०	३५	वाम	३१९	१४४	वालुक	१०७	१२१
वाज	२०१	८७	वामदेव	८	३४	वालुका	२०३	७७३
वाजपेय	३६६	३१		१६	३	वालक	१५८	१११
वाजिदंतक	१०३	१०३	वामन	१४२	४६	वावदक	२६०	३६
				२६८	७०			

शब्दानुक्रमणिका.

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वाशिका	१०२	१०३	विक्रम	२०५	१०२	वितङ्गा	३५१	९
वाशित	४०	२१	विक्रम	३१८	१४०	वितथ	३९	२१
वास	७३	६	विक्रय	२३०	८३	वितरण	१७३	२९
वासक	१०३	१०३	विक्रयिक	१०९	७९	वितर्दि	१७६	१६
वासग्रह	७४	८	विक्रांत	१९८	७७	वितस्ति	१५२	८४
वासंती	९६	७२	विक्रिया	२८१	१५	वितान	१६०	१२०
वासयोग	१६४	१३४	विकृत	२३९	७९	वितान	३७२	११३
वासर	२३	२	विक्रय	२३०	८२	वितुन्न	११३	१४९
वामव	१०	७५	विक्रय	२६२	४४	वितुन्न	१०८	१२६
वासस	१५९	११२	विश्राव	२८५	३७	वितुन्नक	११३	१४९
वासित	१६४	१३४	विग्रत	२७४	१०५	वितुन्नक	२१९	३७
वासिता	३७४	७६	विगतातवा	१३६	२१	वितुन्नक	२३६	१०१
वास्तुकि	५१	७५	विग्र	१४२	४६	वित्त	२३३	९०
वासदेव	५	२७	विग्रह	१४८	७०	वित्त	२५४	९
वास	४४	१४	विग्रह	२०५	१०४	विदर	३७८	५
वास्तुक	७७	१५	विग्रह	२८२	२३	विदल	३७०	३२
वास्तोपनि	१०	४६	विग्रस	१७२	२८	विदारक	५६	१७
वास्त	१७३	५४	विग्र	२८१	१९	विदारी	१०४	११०
वाह	१९०	३४	विग्रराज	१	४०	विदारिग्या	१०५	११५
वाह	२३१	८८	विचक्षण	१६६	६	विदित	२५४	७
वाहद्रिपत्	१११	४	विचयन	२४४	३०	विदिश	१६	५
वाहन	१७४	१८	विचयन	२४४	३०	विदु	१८९	३७
वाहस	५१	५	विचयिका	१४४	५३	विदु	८६	३०
वाहित्व	१८५	३९	विचारणा	३०	२	विदु	२५९	२०
वाहिनी	१९८	७८	विचारित	२७४	५९	विदुल	८७	१०
वाहिनी	२००	८१	विचिकित्सा	३०	३	विदु	२७४	९५
वाहिनी	३६२	१११	विच्छेदक	७५	११	विदु	९९	८४
वाहिनीपति	१९५	६२	विच्छाय	३६८	२६	विद्याधर	४	११
वि	१२८	३३	विजुन	१८५	३२	विद्युत्	१७	९
विशति	२३१	८३	विजुन	३०५	८२	विद्युत्	१७	९
विककत	८८	३०	विजय	२०६	११०	विद्रधि	१४५	५६
विकच	८१	३०	विजिल	२२१	४६	विद्रव	२७७	१११
विकर्तन	९१	२९	विज्ञ	२५३	४	विद्रुत	२७४	१००
विकलग्न	१४२	४६	विज्ञात	२५४	९	विद्रुम	२३३	९३
विकसा	१००	९०	विज्ञान	३१	६	विद्रुमलता	१०८	१२९
विकसित	८१	८	विह	१४८	६८	विहस	१६६	५
विकस्वर	३५९	३०	विह	२०८	१७	विहस	३४१	२३३
विकार	२८१	१५	विह	३६४	१७	विहस	४७	२५
विकारिन्	२५९	३०	विह	७५	१५	विधवा	१३३	११
विकिर	१२८	३३	विह	४३	१४	विधा	३७९	१०१
विकिरण	९८	८०	विह	३१६	१३७	विधा	२४८	३८
विकुर्वाण	२५४	७७	विह	८०	५	विधान	५	१७
विकृत	४५	१९	विह	१११	५०	विधान	५	१७
विकृति	१४५	५८	विह	२४४	२३	विधि	२९	२८
विकृति	२८१	१५	विह	२२०	४२	विधि	१७६	४७
विकृति	२८१	१५	विह	१०३	१०६	विधि	३०९	९९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विधिदर्शिनः	१६९	१६	विप्रयोगः	२८३	२८	विद्विषित	४३	९
विभुः	१८	२२	विप्रलब्धः	२६२	४१	विडम्भ	२८३	२८
विधुतः	२७६	१४	विप्रलम्भः	२८३	३६	विलापः	३८	१६
विधुतुदः	२०	२९	विप्रलापः	३८	२८	विलासः	४८	३१
विधुरः	२८२	१०७	विप्रभिका	१६६	१६	विलीनः	२७४	१००
विधुवनः	२७८	२६	विप्रभुः	५५	२०	विलेपनः	१६४	१३३
विधूनकः	२७८	२८	विप्रवः	२८०	६	विलेपनः	२८३	२७
विधेयः	२५८	४	विप्रवः	२८०	१४	विलेपी	२२२	५०
विनयमाहिनः	२५८	४	विप्रवः	२८०	७	विद्वधः	३०८	९६
विना	३४४	२४	विप्रवः	२८०	९०	विवरः	५०	१
विनायकः	२८८	३	विप्रवः	२८०	२८	विवर्णः	२४२	१६
विनाशः	४८२	१४	विप्रवः	२८०	४	विवर्णः	२६२	४४
विनाशोन्मुखः	२७२	४०	विप्रवः	२८०	५९	विवस्वन्तः	२१	२९
विनीतः	१९५	२२	विप्रवः	२८०	३०	विषादः	३६	९
विन्ध्यः	७८	९१	विप्रवः	२८०	२२५	विषाहः	१७९	५६
विन्नः	२७४	४४	विप्रवः	२८०	३८	विशक्तः	१८५	२२
विद्युस्तः	२९७	२५	विप्रवः	२८०	१०१	विशक्तः	३०५	८२
विपक्षः	१८२	३	विप्रवः	२८०	३१	विशक्तः	२७३	५३
विपक्षी	४१	३	विप्रवः	२८०	१४७	विशक्तः	१७५	३८
विपणः	२३०	१९	विप्रवः	२८०	१०१	विशक्तः	४८	३१
विपणिः	७२	१०४	विप्रवः	२८०	८	विशक्तः	१६६	२
विपन्ति	२००	४४	विप्रवः	२८०	१४३	विशक्तः	३३६	२१३
विपथः	७१	११	विप्रवः	२८०	२५	विशक्तः	२६६	६०
विपद्	२००	३	विप्रवः	२८०	५१	विशक्तः	३२	१२
विपक्ष्य	२८४	६३	विप्रवः	२८०	५१	विशक्तः	२०७	११५
विपर्यासः	१६६	२	विप्रवः	२८०	५२	विशक्तः	११०	१३६
विपश्चितः	१६६	५३	विप्रवः	२८०	१८	विशक्तः	३२१	१५५
विपाटः	६२	५२	विप्रवः	२८०	५५	विशक्तः	२०७	११४
विपादिका	१४४	३३	विप्रवः	२८०	५६	विशक्तः	९	४२
विपीशा	५२	३३	विप्रवः	२८०	५६	विशक्तः	११९	२२
विपिनः	७९	१	विप्रवः	२८०	५६	विशक्तः	२८४	३२
विपुलः	२६६	६१	विप्रवः	२८०	५६	विशक्तः	२०७	११२
विप्रः	१६६	४	विप्रवः	२८०	५६	विशक्तः	३०७	११२
विप्रकारः	२८०	१५	विप्रवः	२८०	५६	विशक्तः	३०७	११२
विप्रकृतः	२६२	४१	विप्रवः	२८०	५६	विशक्तः	३०७	११२
विप्रकृतकः	२६८	६८	विप्रवः	२८०	५६	विशक्तः	३०७	११२
विप्रतीसारः	४७	२५	विप्रवः	२८०	५६	विशक्तः	३०७	११२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विश्व ...	२१९	३०	विश्ववाद ...	२१९	३०	वीर ...	२१९	३०
विश्वकर्तु ...	२४३	२१	विश्वसर्ज ...	२४३	२१	वीर ...	२४३	२१
विश्वकर्मन् ...	३११	१०८	विश्वसर्जन ...	३११	१०८	वीर ...	३११	१०८
विश्वभेषज ...	२१९	३८	विश्वसर्पण ...	२१९	३८	वीर ...	२१९	३८
विश्वभर ...	६७	२	विश्वसर्पण ...	६७	२	वीर ...	६७	२
विश्वभर ...	६७	२	विश्वसर्पण ...	६७	२	वीर ...	६७	२
विश्ववसु ...	३	१००	विश्वसर्पण ...	३	१००	वीर ...	३	१००
विश्वसर्ज ...	५	१७	विश्वसर्पण ...	५	१७	वीर ...	५	१७
विश्वरता ...	१६३	१७	विश्वसर्पण ...	१६३	१७	वीर ...	१६३	१७
विश्व ...	१०९	९३	विश्वसर्पण ...	१०९	९३	वीर ...	१०९	९३
विश्वस ...	१८६	२३	विश्वसर्पण ...	१८६	२३	वीर ...	१८६	२३
विष ...	५२	५७	विश्वसर्पण ...	५२	५७	वीर ...	५२	५७
विषधर ...	५२	७	विश्वसर्पण ...	५२	७	वीर ...	५२	७
विषमच्छद ...	८५	२३	विश्वसर्पण ...	८५	२३	वीर ...	८५	२३
विषय ...	३१	७	विश्वसर्पण ...	३१	७	वीर ...	३१	७
विषय ...	३२१	१२२	विश्वसर्पण ...	३२१	१२२	वीर ...	३२१	१२२
विषयि ...	३१	८	विश्वसर्पण ...	३१	८	वीर ...	३१	८
विषयैय ...	५३	११	विश्वसर्पण ...	५३	११	वीर ...	५३	११
विषा ...	१०९	९९	विश्वसर्पण ...	१०९	९९	वीर ...	१०९	९९
विषय ...	३००	५५	विश्वसर्पण ...	३००	५५	वीर ...	३००	५५
विषाणी ...	१०६	११९	विश्वसर्पण ...	१०६	११९	वीर ...	१०६	११९
विषय ...	२६	१४	विश्वसर्पण ...	२६	१४	वीर ...	२६	१४
विषय ...	२६	१४	विश्वसर्पण ...	२६	१४	वीर ...	२६	१४
विषय ...	१२८	३३	विश्वसर्पण ...	१२८	३३	वीर ...	१२८	३३
विषय ...	७६	१७	विश्वसर्पण ...	७६	१७	वीर ...	७६	१७
विषय ...	६८	६	विश्वसर्पण ...	६८	६	वीर ...	६८	६
विषय ...	३२५	१६९	विश्वसर्पण ...	३२५	१६९	वीर ...	३२५	१६९
विषय ...	५	१७	विश्वसर्पण ...	५	१७	वीर ...	५	१७
विषय ...	५४	३	विश्वसर्पण ...	५४	३	वीर ...	५४	३
विषय ...	१४८	६८	विश्वसर्पण ...	१४८	६८	वीर ...	१४८	६८
विषय ...	५	१८	विश्वसर्पण ...	५	१८	वीर ...	५	१८
विषय ...	१०३	१०४	विश्वसर्पण ...	१०३	१०४	वीर ...	१०३	१०४
विषय ...	१५	२	विश्वसर्पण ...	१५	२	वीर ...	१५	२
विषय ...	६२	३१	विश्वसर्पण ...	६२	३१	वीर ...	६२	३१
विषय ...	७	३१	विश्वसर्पण ...	७	३१	वीर ...	७	३१
विषय ...	२६३	४५	विश्वसर्पण ...	२६३	४५	वीर ...	२६३	४५
विषय ...	३५२	३३	विश्वसर्पण ...	३५२	३३	वीर ...	३५२	३३
विषय ...	५	१९	विश्वसर्पण ...	५	१९	वीर ...	५	१९
विषय ...	११४	१६१	विश्वसर्पण ...	११४	१६१	वीर ...	११४	१६१
विषय ...	९२	५६	विश्वसर्पण ...	९२	५६	वीर ...	९२	५६
विषय ...	२६०	३४	विश्वसर्पण ...	२६०	३४	वीर ...	२६०	३४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
दृथा	३४५	२४६	वेणि	१५५	९८	वेणव	८४	१८
दृष्ट	३५७	४	वेणी	९५	६५	वेणव	१७७	४६
दृष्ट	१०७	१२२	वेणु	११६	१६१	वेणविक	२४१	१३
दृष्ट	१४१	४२	वेणुक	१८९	४१	वेणिक	२४१	१३
दृष्ट	३०९	१००	वेणुध्व	२४१	१३	वेतंसिक	२४२	१४
दृष्टत्व	१४०	४५	वेतन	२४८	२८	वेतनिक	२४२	१५
दृष्टदार	११०	६३७	वेतस	८६	२९	वेतारणी	५३	२
दृष्टाभि	१४६	६१	वेतरवन्	६९	९	वेताडिक	२०४	९७
दृष्टवत्स	९	४४	वेताड	२६५	२१	वेतक	२३९	३
दृष्टसंघ	१४०	४०	पत्रवती	६३	६४	वेदही	१०१	९६
दृष्टा	१३४	१६	वेद	३४	३	वेद्य	१४५	५७
दृष्टि	२०९	९	वेदना	२७८	६	वेद्यपात्र	१०२	१०३
दृष्टिजीविका	२०४	४	वेदि	१७०	१८	वेद्यात्र	११	५४
दृष्टिमत्	३०६	८५	वेदिका	७६	१६	वेद्येय	२५३	४८
दृष्टोक्ष	२२५	६१	वेद्य	२७९	६	वेद्येय	७	३१
दृष्टयाजीव	२१०	५	वेधनिका	२४७	३४	वेनीनक	१८४	५८
दृष्ट	८३	१५	वेधमुख्यक	११०	१३५	वेनीत्रय	१३७	२५
दृष्ट	१२९	४०	वेधस्	३४०	२२७	वेद्याप्र	१०२	५३
दृष्टभेद	१२०	४१	वेधित	२७४	५५	वेद्य	४७	२५
दृष्टारक	२७६	११३	वेधु	५०	३८	वेरनिकतन	२०६	११०
दृष्टि	२९०	१६	वेमन	२४५	२८	वेरशुद्धि	२०६	११०
दृष्टि	२७६	११२	वेला	३३२	११७	वेरित	१८७	१०
दृष्टि	१२२	१४	वेल्	१०३	१०५	वेरधिक	२४२	१५
दृष्टिक	१२२	१४	वेल्ज	२१८	३५	वेरधत्	१३	६२
दृष्टि	२८८	७	वेल्जित	२६५	७०	वेशाख	२६	१६
दृष्टि	२८८	७	वेल्जित	२७१	८७	वेश्य	२०८	१
दृष्टि	२८८	७	वेल्जित	२७१	८७	वेश्रयण	१५	७२
दृष्टि	२८८	७	वेल्जित	२७१	८७	वेश्रान्तर	१२	५६
दृष्टि	२८८	७	वेल्जित	२७१	८७	वेश्रमणि	५८	१७
दृष्टि	२८८	७	वेल्जित	२७१	८७	वेपट	३५१	८
दृष्टि	२८८	७	वेल्जित	२७१	८७	वेप	३०१	६२
दृष्टि	२८८	७	वेल्जित	२७१	८७	वेप	२९	३१
दृष्टि	२८८	७	वेल्जित	२७१	८७	वेप	३३५	१८९
दृष्टि	२८८	७	वेल्जित	२७१	८७	वेप	३२०	१७६
दृष्टि	२८८	७	वेल्जित	२७१	८७	वेप	१६५	१४०
दृष्टि	२८८	७	वेल्जित	२७१	८७	वेप	४५	१६
दृष्टि	२८८	७	वेल्जित	२७१	८७	वेप	३१२	११५
दृष्टि	२८८	७	वेल्जित	२७१	८७	वेप	३६६	७३
दृष्टि	२८८	७	वेल्जित	२७१	८७	वेप	९१	५१
दृष्टि	२८८	७	वेल्जित	२७१	८७	वेप	२८४	३३
दृष्टि	२८८	७	वेल्जित	२७१	८७	वेप	२८४	३३
दृष्टि	२८८	७	वेल्जित	२७१	८७	वेप	५४	३
दृष्टि	२८८	७	वेल्जित	२७१	८७	वेप	२७९	८
दृष्टि	२८८	७	वेल्जित	२७१	८७	वेप	७१	१६

शब्दानुक्रमिका.

६७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
व्ययः.....	२८१	१७	व्योमकेशः.....	३६	१	शक्रपादपः.....	९३	६३
व्यलीकः.....	२८९	१२	व्योमन्.....	१६	११	शक्रपुष्पिका.....	११०	१३६
व्यवधा.....	१८	१२	व्योमयानः.....	११	६१	शक्रः.....	२६०	३६
व्यवसायः.....	३३६	२१२	व्योषः.....	२२७	१११	शंकरः.....	१७	३३
व्यवहारः.....	३३	९	वज्रः.....	{ १२९	३९	शंकुः.....	{ ५९	२०
व्यवायः.....	१७९	६७	वज्रः.....	{ २२४	३०	शंकुः.....	{ ५९	२०
व्यसनः.....	३३३	१२०	वज्रः.....	{ १७४	३६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्यसनस्ती.....	२६२	४३	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्यस्तः.....	२६८	७३	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्याकुलः.....	२६२	४३	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्याकोशः.....	२८१	१७	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्याघ्रः.....	{ ११९	११	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्याघ्रः.....	{ २६६	५९	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्याघ्रप्रनखः.....	१०८	१२३	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्याघ्रपादः.....	८८	३७	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्याघ्रपुच्छः.....	९१	६०	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्याघ्राटः.....	१२३	१६	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्याघ्री.....	१०१	९३	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्याजः.....	{ ४८	३०	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्याजः.....	{ ४९	३३	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्याडः.....	१९७	४२	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्याडागुधः.....	१०८	१२३	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्याधः.....	२४३	१२	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्याधिः.....	{ १०८	१२६	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्याधिः.....	{ १४३	५१	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्याधिधानः.....	८५	२४	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्याधितः.....	१४५	५८	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्यानुः.....	१४	६७	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्यापादः.....	३०	४	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्यामः.....	१५२	८७	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्यालः.....	{ ५२	७	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्यालः.....	{ ३३२	१०५	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्यालप्राहिन्.....	५३	११	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्यावृत्तः.....	२७२	९२	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्यासः.....	२८२	२२	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्याहारः.....	३३	१	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्युत्थानः.....	३१३	११८	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्युष्टिः.....	२९६	३८	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्युष्टः.....	२९७	४४	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्युष्टककटः.....	१९६	५५	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्युतिः.....	२४५	२८	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्यूहः.....	{ १२९	३९	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्यूहः.....	{ १९९	७९	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्यूहः.....	{ ३४२	२३७	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्यूहपार्ष्णिः.....	१९९	७९	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७
व्योकारः.....	२४०	७	वज्रः.....	{ २०३	९६	शंखः.....	{ १०९	१३७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शबर	२४३	२०	शरण	२९९	६२	शस्त्र	२००	८२
शबरालय	७७	२०	शर	२७	१६	शस्त्रार्क	२३६	९८
शबल	३४	१७	शरद	२७	२०	शस्त्रमार्ज	२४०	७
शबली	२२७	६७	शरभ	१२१	११	शस्त्राजीव	१०६	६७
शब्द	३१	७	शरव्य	२०१	८६	शस्त्री	२०२	९२
शब्दपृष्ठ	१५४	९४	शराय्मस	२०१	८६	शाक	११०	१३६
शब्दद	२६१	८८	शरारि	१२६	२६	शाक	२१८	३४
शम	२७८	३	शराव	२१७	३२	शाकट	२२६	६४
शमथ	२७८	३	शरावती	६३	३४	शाकुनिक	२४२	१४
शमन	१२२	६१	शरासन	२००	८३	शाकुतीक	१९७	६९
शमनस्वस्त	६२	३२	शरीर	१४८	७०	शाक्यमुनि	४	१४
शमल	१४८	६७	शरीरारिथ	१४८	६९	शाक्यमिह	४	१५
शमित	२७४	९७	शरीरिन्	२९	३०	शाखा	४२	११
शमी	२१५	२३	शर्करा	७०	११	शाखानगर	७२	२
शमीधान्य	२१५	२४	शर्कराधत्	७०	११	शाखामृग	११९	३
शमीर	६२	६२	शर्करिल	७०	११	शाखाशिका	८२	११९
शोषा	१७	९	शर्मन्	२८	२५	शास्त्रिन्	६०	५
शोषक	८२	२३	शर्व	७	३२	शास्त्रिक	२४०	८
शोष	१०	५७	शबरी	२३	३	शाटक	३७०	३३
शंकर	५५	४	शर्वाणी	९	३६	शाटी	३७२	३८
शंकरारि	१२९	१०	शल	१२०	७	शाठ्य	४८	३०
शंकरा	६	२७	शलभ	१२७	२८	शाण	२४६	३२
शंकरा	१००	८४	शलल	१२०	७	शाणी	३५९	५
शंकर	३७१	३४	शलली	१२०	७	शांडिल्य	८७	३२
शंकाक	२११	७०	शङ्कोट	८३	१५	शात	२८	२८
शंकर	६०	२३	शन्क	२८९	१३	शातकुम्भ	२३४	९४
शंभली	१२५	१९	शल्य	६२	६३	शातला	११२	१४३
शंभु	७	३२	शल्य	१२०	७	शात्रव	१८२	११४
शंभु	३१७	१३४	शल्य	२०३	६३	शूद्र	५६	९
शम्या	२१२	१४	शल्य	२०८	११८	शूद्र	३०७	८९
शम्याक	८५	२३	शल्य	१२१	११	शार्दूल	६९	१०
शय	१५१	८१	शल्य	१८	१५	शात	२७४	९७
शयन्	५०	३६	शल्य	२३७	१०७	शांति	२७८	३
शयनीय	१६५	१३८	शल्य	१२३	१४	शांती	२४१	१०१
शयल	२५९	३३	शल्य	२३७	१०७	शांती	३२४	१६५
शयित	२५९	३३	शल्य	२२५	६२	शार	८५	२३
शयु	५१	५	शल्य	३४९	१	शारद	३०८	९४
शम्या	१६४	१२७	शल्य	३४४	२४२	शारदी	१०४	१११
शर	११६	१६२	शल्य	३५२	११	शारफल	२५०	४६
शर	२०१	५७	शल्य	११८	१६८	शारिषा	१०५	११२
शरजन्मन्	९	४१	शल्य	२८	२६	शार्कर	७०	११
			शल्य	२७६	१०६	शार्किन्	५	१९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शार्दूल	११९	२१	शिशुज	२३८	११०	शिशुत्व	१४०	४०
शार्चर	३३०	५९	शिशित	४०	२४	शिशुमार	५९	२०
शाल	५९	१७	शिशिनी	२०२	८५	शिश्र	३५०	७६
शाला	८०	१९	शितशक	२१३	१५	शिशदान	३६३	४६
शाला	७३	५	शिति	३०६	८२	शिष्टि	१८६	२६
शालाष्टक	२८९	११	शितिकठ	२८	३४	शिष्य	१५८	११
शाली	२१५	११	शितिकारक	२८	३८	शिकर	१७	११
शालीन	२५८	१४	शिपविष्ट	२४५	३४	शीघ्र	१४	६५
शालुक	६३	२६	शिफा	८२	११		१९	१९
शाल्व	६०	३८	शिफाकंद	६४	४३		१९	१९
शाल्व	१४३	२४	शिफाका	१९३	५४	शित	८६	३०
शाल्व	२१०	२४	शिविर	१८८	३३		८८	३४
शाल्व	२१०	१०५	शिवा	२१५	२३		३६६	२२
शाल्व	९०	६	शिरम्	१५४	९५	शीतक	२४३	१८
शाल्वलीव	९०	४६	शिरम्	१९६	६४	शीतभीरु	९६	७०
शाल्वक	१२५	४७	शिरम्	१५५	९८	शीतल	१९	१९
शाल्व	६७	३८	शिगा	१४७	६५		११३	१४९
शाल्व	२६८	३३	शिरीष	९४	६३		१०३	१०५
शाल्व	२६८	७३	शिरीष	८२	१२	शीतशिव	१०७	१२२
शाल्व	२६८	४०	शिरीष	१९३	८८		२२४	४३
शाल्व	१८६	२५	शिरीष	१५६	१०२	शीघ्र	३७१	३४
शाल्व	४	१४	शिरीष	१५५	९५	शीघ्र	१५४	९५
शाल्व	३७७	१७९	शिरीष	१४८	९९	शीघ्र	१९५	६३
शाल्व	२५३	६	शिल	३०९	१३	शीघ्र	२६२	४९
शिकय	२४६	३०	शिला	७५	४	शीघ्र	१५५	५८
शिकय	२७२	८९	शिला	७८	४	शीघ्र	१९६	६४
शिक्षा	३५	४	शिलीजतु	२३६	१०४	शीघ्र	४७	२६
शिक्षित	२५३	४	शिली	६०	२४	शीघ्र	३३३	२००
शिक्षण	१२७	३१	शिलीमुख	२०१	१८	शुक	१०२	१३२
शिक्षण	१५५	९६	शिलीमुख	७७	१८		१२५	२१
शिक्षण	७८	४	शिलप	२४७	३६	शुकनास	१२	५७
शिक्षण	८२	१२	शिलप	२३९	७	शुक	३०६	८२
शिक्षण	७७	११	शिलपशाला	७४	७	शुक्ति	६०	२३
शिक्षण	३१०	१०६	शिव	२८	२५		१०९	१३०
शिक्षण	१२	६०	शिवक	२२८	७३		१२	५९
शिक्षण	१२७	३१	शिवमली	४८	५३		२०	२५
शिक्षण	१५५	९७		५	३९	शुक	२६	१६
शिक्षण	२९१	१९		९२	५२		१४६	६२
शिक्षण	१२	५८		९३	५९	शुकल	३६८	२१९
शिक्षण	१२७	३०	शिवा	१०८	१२	शुकान्ध	४	१२
शिक्षण	२३६	१०१		१२०	९	शुक	३२	१२
शिक्षण	१२७	३०		३३६	२११	शुच	४७	२५
शिक्षण	३१०	१०६	शिशिर	१९	१९		१२	६९
शिक्षण	९	४२	शिशु	२६	१८	शुचि	२६	१६
शिक्षण	८७	३१	शिशु	१२९	३८		३२	१२
शिक्षण	२१८	३४	शिशुक	५८	१८		४५	१७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शुभी.....	२११	३८	शृंगार.....	४५	१७	शौक्य.....	१४१	४१
शुडीपति.....	२४८	४१	शृंगणी.....	२२६	६६	शौड.....	२५७	२३
शुतुद्रि.....	६२	३३		९	४२	शौडिक.....	२४१	१०
शुद्धांत.....	७५	१२	शृंगी.....	६०	२५	शौडी.....	१०१	९७
	५०२	६५		१०२	१००	शौद्धोदनि.....	४	१५
शुनक.....	२४३	२२		१०६	११६	शौरि.....	५	२१
शुनी.....	२४३	४२	शृंगिकनक.....	२३४	९६	शौथि.....	२०५	१०३
	२८	२५	शृत.....	२७३	९५	शौत्तिक.....	२४०	८
शुभ.....	२२९	७६	शुखर.....	१६४	१३६	शौत्कुल.....	२६५	१९
	३६६	२३	शौफस्.....	१६०	७६	श्यात.....	२७९	१०
शुभंगु.....	२६४	५०	शौफालिका.....	९६	७०	श्यामान.....	२०८	११८
शुभान्वित.....	२४४	५०		३५९	७	श्याम्.....	१५५	९०
शुभ.....	३३२	१२	शुभुपी.....	३०	१	श्याम.....	३३	१४
	३३१	१९१	शुल.....	८८	३४	श्यामला.....	३३	१४
शुभदंती.....	१६	५	शुवाधि.....	१५	७५		१२	५५
शुभाशु.....	१८	१४	शुवाल.....	६३	३८	श्यामा.....	१०४	१०८
शुल्क.....	१८७	४७	शुप.....	५१	४		१०५	१२
	२३४	९७	शुक्ष.....	१६८	११		१४३	१४३
शुल्व.....	२४५	४७	शुखरिक.....	१००	८८	श्यामाक.....	११४	१६५
	३६६	२३	शुल.....	७७	१	श्याल.....	१३८	३२
शुश्रुपा.....	१७४	३५	शुलालिन.....	२४१	२२	श्याव.....	३३	१६
शुष्कमास.....	१४७	६३	शुलप.....	८७	३२	श्येत.....	३२	१२
शुष्म.....	२०५	१०२		२४१	१२	श्येन.....	१२३	१५
शुष्मन्.....	१२	५७	शुलिय.....	१०७	१२३	श्येनपाता.....	३५८	६
शुशु.....	२१५	२३	शुवल.....	६३	३८	शुदा.....	३१०	१०२
शुशुकीट.....	१२२	१४	शुवलनी.....	६२	३०	शुद्धातु.....	१६६	२१
शुशुधान्य.....	२१५	२४	शुशुव.....	१४०	४०		२५८	२७
शुशुशिवि.....	१००	८७	शुक.....	४७	२५	श्रयण.....	२८०	१२
शुद्र.....	२३८	१	शुशुचक्रेत.....	१२	५७	श्रवण.....	१५४	९४
शुद्रा.....	१३४	१३	शुशुचिम्.....	२२	३४	श्रवम्.....	१५४	९४
शुद्री.....	१३४	१३	शुशुण.....	३३	१५	श्रविष्ट.....	१९	२२
शुन्य.....	१६५	५६		६३	३४	श्रुणा.....	२२२	५०
शुर.....	१९८	७७	शुशुणिक.....	९३	५७	श्रुद्ध.....	१७३	३१
शुरप.....	२१६	१६	शुशुणरत्न.....	२३३	९२	श्रुद्धदेव.....	१३	६२
शुल.....	३३२	१९६	शुशुणित.....	१४७	६४	श्राय.....	२००	१२
शुलाकृत.....	२२१	४५	शुशुध.....	१४४	५२	श्रावण.....	२६	१६
शुलिन्.....	७	३३	शुशुधप्री.....	११३	१४९	श्रावणिक.....	२६	१९
शुल्वी.....	२२१	४५	शुशुधनी.....	७६	१८	श्री.....	७	२६
शुमाल.....	१२०	५	शुशुधित.....	२२१	४६		२००	८२
शुमल.....	१५७	१०९		२६५	५६	श्रीकंठ.....	८	३४
शुमलक.....	२२९	७५	शुफ.....	१४४	५२	श्रीघन.....	४	१४
	७८	४	शुभन.....	२६४	५२	श्रीद.....	१५	७३
शुभग.....	११२	१४२	शुभा.....	१८	१७	श्रीवति.....	५	२१
	२९३	२६	शुष.....	१४३	५१	श्रीपर्ण.....	९५	६६
शुभवेर.....	२१९	४७	शुशुकि.....	१२०	४३		२९९	५२
शुभाटक.....	७७१	१७	शुशुकिरेय.....	५२	१०	श्रीपणिका.....	८९	४०

३१०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
श्रीपर्णी	८८	३६	अवृत्ति	२०१	२	संवत्सर	२७	१०	संवत्सर	२७	१०
श्रीफल	८७	३३	अश्रु	१३८	३१	संवत्	३६३	१६	संवत्	३६३	१६
श्रीफला	१०१	९५	अश्रुगो	१४०	३७	संवन्न	२७८	४	संवन्न	२७८	४
श्रीमत्	२५५	१४	अश्रुय	३३४	१४५	संवर्त	२८८	२९	संवर्त	२८८	२९
श्रीमान्	८९	४०	अश्रु	१३८	३१	संवर्तिका	६५	४३	संवर्तिका	६५	४३
श्रील	२५५	१४	अश्रुश्रु	१४०	३७	संवत्थ	७७	१९	संवत्थ	७७	१९
श्रीवत्सलाञ्जन	६	२२	अम	१६२	६२	संवाहन	२५२	२२	संवाहन	२५२	२२
श्रीवाम	१६२	१२३	अमन	१६२	६२	संविद	३१	१	संविद	३१	१
श्रीवष्ट	१६२	१२३	अमन	१६२	६२	संविद	३१	१	संविद	३१	१
श्रीसंज्ञ	१६३	१२५	अमन	१६२	६२	संविद	३१	१	संविद	३१	१
श्रीहारितनी	९५	६९	अविद्य	१२०	७	संवीक्षण	२८४	३०	संवीक्षण	२८४	३०
श्रुत	२०४	७६	अवित्र	१४४	५४	संवीत	२७२	९०	संवीत	२७२	९०
श्रुति	३०४	३	अत	३२	१२	संवग	२७८	६	संवग	२७८	६
श्रुति	३०४	३	अत	३२	१२	संवग	२७८	६	संवग	२७८	६
श्रेणी	८०	४	अतगुरुत्	१२५	७३	संवग	२७८	६	संवग	२७८	६
श्रेणी	८०	४	अतगुरुत्	१२५	७३	संवग	२७८	६	संवग	२७८	६
श्रगम्	२८	३४	अतमरिच	२३८	११०	संशय	३०	३	संशय	३०	३
श्रगम्	२८	३४	अतमरिच	२३८	११०	संशय	३०	३	संशय	३०	३
श्रयसी	१०२	७७	अतरक्त	३३	१५	संशयापन्नमानस	२५३	५	संशयापन्नमानस	२५३	५
श्रयसी	१०२	७७	अतरक्त	३३	१५	संशयापन्नमानस	२५३	५	संशयापन्नमानस	२५३	५
श्रष्ट	२६६	५८	अतसुरमा	९६	७१	संश्रव	२७६	१०९	संश्रव	२७६	१०९
श्रष्ट	२६६	५८	अतसुरमा	९६	७१	संश्रव	२७६	१०९	संश्रव	२७६	१०९
श्रणि	१४३	७४	पटवभग	१६६	४	संश्लेष	२८४	३०	संश्लेष	२८४	३०
श्रणि	१४३	७४	पटवभग	१६६	४	संश्लेष	२८४	३०	संश्लेष	२८४	३०
श्रणि	१४३	७४	पटपद	१२७	७	संमुक्त	२६७	६८	संमुक्त	२६७	६८
श्रणिफलक	१४३	७४	पटपद	१२७	७	संमुक्त	२६७	६८	संमुक्त	२६७	६८
श्राव	१५४	९४	पटभिज्ञ	४	१४	संसद	१६५	१५	संसद	१६५	१५
श्राव	१५४	९४	पटभिज्ञ	४	१४	संसद	१६५	१५	संसद	१६५	१५
श्राविय	१६६	६	पटनून	९	४०	संसरण	७१	१८	संसरण	७१	१८
श्राविय	१६६	६	पटनून	९	४०	संसरण	७१	१८	संसरण	७१	१८
श्रीषट्	३५१	८	पटपथ	१०२	१०२	संसिद्धि	५०	३७	संसिद्धि	५०	३७
श्रीषट्	३५१	८	पटपथ	१०२	१०२	संसिद्धि	५०	३७	संसिद्धि	५०	३७
श्लक्ष्ण	२६६	६१	पटपथ्या	११४	१५४	संस्कार	१६४	१३४	संस्कार	१६४	१३४
श्लक्ष्ण	२६६	६१	पटपथ्या	११४	१५४	संस्कार	१६४	१३४	संस्कार	१६४	१३४
श्लष	२८०	११	पटपथिका	४०	१	संस्कारहीन	१७९	५४	संस्कारहीन	१७९	५४
श्लष	२८०	११	पटपथिका	४०	१	संस्कारहीन	१७९	५४	संस्कारहीन	१७९	५४
श्लष्मण	१४६	१०	पटज	१४०	३५	संस्कृत	३०५	८०	संस्कृत	३०५	८०
श्लष्मण	१४६	१०	पटज	१४०	३५	संस्कृत	३०५	८०	संस्कृत	३०५	८०
श्लष्मन्	१४६	६२	पट	१८२	३५	संस्तर	३२३	१६१	संस्तर	३२३	१६१
श्लष्मन्	१४६	६२	पट	१८२	३५	संस्तर	३२३	१६१	संस्तर	३२३	१६१
श्लष्मल	१४६	६०	पटिक	२४५	२४	संस्तव	२६२	२३	संस्तव	२६२	२३
श्लष्मल	१४६	६०	पटिक	२४५	२४	संस्तव	२६२	२३	संस्तव	२६२	२३
श्लष्मातक	८८	३४	पटिक्य	२१०	७	संरताव	२८४	३४	संरताव	२८४	३४
श्लष्मातक	८८	३४	पटिक्य	२१०	७	संरताव	२८४	३४	संरताव	२८४	३४
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्मातुर	९	४३	संस्त्याय	३२१	१५१	संस्त्याय	३२१	१५१
श्लोक	२८७	२	पाण्								

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सकृत्	३४४	२४१	सचिव	३३४	२०५	सहस्र	२४७	३७
सकृत्पुनः	१२४	२०	सज्जबाल	६०	१०	सहस्र	२४७	३७
सकृत्कला	९२	५२	सज्ज	१९६	६५	सदेश	२६७	६७
सक्रिय	१४५	७३	सज्जन	१६६	३	सधने	७३	४
सखि	१८३	१२	सज्जना	१८८	३३	सद्यस्	३५१	९
सखी	१६४	१२	सज्जना	११०	४२	सधर्मिणी	१०	२०
सख्य	१८३	१२	सञ्चय	१२९	३९	सधगञ्ज	२६०	३४
सगर्भ	१३५	३४	सञ्चारिका	१३५	१७	सनत्कुमार	११	५४
सगोत्र	१३५	३४	सञ्चयन	१३	६	सगा	३५३	१७
सग्निय	२२४	५५	सञ्चर	१२	६०	सनातन	२६८	७२
संकट	२७१	८५	सञ्चपन	२०७	११३	सनाभि	१३९	३३
संकर	७५	१८	सञ्ज्ञा	२९५	३३	सनि	१७३	३२
संकरपण	७५	२५	सञ्ज्ञा	१४२	४७	सनिष्ठीव	३५	२०
संकलित	२७१	१३	सञ्ज्ञा	१५५	९७	सनीड	२६७	६६
संकल्प	३०	२	सञ्ज्ञा	१२५	३७	सन्तत	१६	६५
संकसुख	२६२	४३	सन्	१६६	५	सन्तनि	१६५	१
संकाश	२४८	३०	सन्तत	३०६	८३	सन्तप्र	२७२	१०२
संकीर्ण	२७१	८५	सन्तत	१४	६९	सन्तमस	५१	४
संकीर्ण	३००	५६	सन्ती	१३२	६	सन्तान	११	५३
संकीर्ण	३०	१९	सन्तीनक	२१३	१६	सन्ताप	१२	६०
संकीर्ण	२७१	८५	सन्तीर्ध	१६८	१२	गतापित	२७१	८४
संकीर्ण	१६१	१२४	सन्तम	२६६	५८	सदान	२२८	७३
संकीर्ण	१०	४७	सन्तम	२०	२०	सदानित	२७३	९५
संकीर्ण	२८३	२१	सन्तम	३३६	२१२	सदाव	२०७	१११
संकीर्ण	२८२	२१	सन्तम	७१	६६	सन्तान	२७३	९५
संकीर्ण	२०५	१०४	सन्तम	३९	५२	सन्तान	२७१	८६
संकीर्ण	३०	२	सन्तम	३२१	१५३	सन्तान	३८	१७
संकीर्ण	२६७	६४	सन्तम	२३०	८२	सन्तान	१८४	१६
संकीर्ण	१६६	५	सन्तम	१७६	४३	सन्तान	३०	३
संकीर्ण	२३१	८३	सन्तम	२३०	८२	सन्तान	१२१	३५
संकीर्ण	२८३	२०	सन्तम	२०५	३	सन्तान	२०७	१११
संकीर्ण	३८	१८	सन्तम	२३०	८२	सन्तान	३१०	१०२
संकीर्ण	२८३	२०	सन्तम	३२८	१८०	सन्तान	२४९	४२
संकीर्ण	३०१	३४	सन्तम	३५०	४	सन्तान	१८४	१८
संकीर्ण	३२४	१६६	सन्तम	१८३	१५	सन्तान	२८०	११
संकीर्ण	२७६	१०९	सन्तम	१४	६८	सन्तान	२२७	६५
संकीर्ण	३६	६	सन्तम	१७१	२४	सन्तान	२३	३
संकीर्ण	२७३	५३	सन्तम	७३	५	सन्तान	८८	३५
संकीर्ण	३६	६	सन्तम	१६९	१५	सन्तान	१९६	६५
संकीर्ण	३०५	१०५	सन्तम	१६९	१६	सन्तान	३२१	१५०
संकीर्ण	२०२	९०	सन्तम	३५५	२०	सन्तान	२८२	२३
संकीर्ण	२८०	१४	सन्तम	१३	६४	सन्तान	१६७	६६
संकीर्ण	१३०	४१	सन्तम	२६८	७२	सन्तान	२८२	२३
संकीर्ण	५३	२	सन्तम	६२	३३	सन्तान	७७	१९
संकीर्ण	१८९	३१	सन्तम	२४७	३७	सन्तान	१८२	१०

शब्दानुक्रमणिका.

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सपादि	३५१	१९	समर्थ	३०६	५६	सख्य	१२३	१०
सपर्या	३४९	२२	समर्थन	३०६	२५	सख्य	२०६	१०६
सपिह	१६९	१४	समर्थक	२५४	७	सख्य	३६४	१७
सपीति	१७४	३५	समर्थीद	२५७	६७	सख्य	३६५	१३९
सपिह	१३९	३३	समर्थित	१३३	६१	सख्य	३००	५५
सपीति	२२४	५५	समर्थीय	१२९	४४	सख्य	२५७	२३
सप्तकी	१६७	१०८	समर्थला	३१६	२५७	सख्य	१४	१
सप्तती	१६९	३३	समसन	३८२	२१	सख्य	१००	९२
सप्तपण	८५	२३	समस्त	२६७	६५	सख्य	१८५	१३३
सप्तपि	२०	२७	समस्या	३६	७७	सख्य	१०९	१३३
सप्तला	९६	७२	सभा	२७	१०	सख्य	२८३	२९
सप्तचित्स	१२२	४३	समा	२७	१०	सख्य	२७५	१०५
सप्तचित्स	२२	५९	समांसमीना	२२८	७२	सख्य	३१०	१०३
सप्तचित्स	२१	२९	समाकषिन्	३२	११	सख्य	३५१	१०
सप्तचित्स	१९०	४४	समाधात	२०६	१०५	सख्य	१२१	९
सप्तचित्स	१६८	११	समाज	१३०	४२	सख्य	१२१	३९
सप्तचित्स	१३४	१२	समाधि	३१	५	सख्य	१७७	२०
सभा	७३	६	समान	३०९	९७	सख्य	२२१	११
सभा	३६९	१५	समान	१४	६७	सख्य	२७९	१०
सभा	३१७	१३७	समान	३४७	३७	सख्य	२२१	४६
सभाजन	२०९	७	समान	३१५	१२७	सख्य	२००	८२
सभासद	१७०	१६	समानोदय	१३९	३४	सख्य	२००	८१
सभास्तार	१७०	१६	समानोदय	२८३	२७	सख्य	३२०	१५०
सभिक	१४९	४४	समानोदय	१६८	१०	सख्य	३३४	१२४
सभ्य	१६६	३	समाश्रय	२०७	९९	सख्य	१६५	१३९
सभ्य	१७०	१६	समाश्रय	३६	७	सख्य	३५५	१२३
सभ्य	२४७	३७	समाश्रय	२८१	१६	सख्य	२७९	७
सम	२६७	६४	समाश्रय	२७६	१०९	सख्य	३२५	१५६
सम	२६७	६५	समाश्रय	३६	६	सख्य	१८६	२५
सम	२६७	६५	समाश्रय	२९०	४६	सख्य	२०५	१०५
सम	१०७	१०	समाश्रय	१६९	१५	सख्य	८१	७
सम	११७	१४१	समाश्रय	२०६	१०६	सख्य	२७१	८५
सम	१३०	४२	समाश्रय	३०३	७०	सख्य	१५०	७
सम	३७	१११	समाश्रय	२०६	१०६	सख्य	३३	३५
सम	१६९	१५	समाश्रय	२०६	१०६	सख्य	४९	३४
सम	१८६	२४	समाश्रय	८२	१३	सख्य	२८३	२६
सम	२६९	७५	समाश्रय	२०५	१०४	सख्य	२८	२४
सम	३५२	१३	समाश्रय	२६७	६	सख्य	७६	१८
सम	१०३	१०६	समाश्रय	१३	६५	सख्य	२७९	६
सम	४	१३	समाश्रय	१३	६५	सख्य	३९	२२
सम	४१	३	समाश्रय	१८	७९	सख्य	१८०	३
सम	३५०	४	समाश्रय	२८१	१५१	सख्य	२४९	४३
सम	२२	१४८	समाश्रय	३२१	१५१	सख्य	१२६	२६
सम	३२०	२५१	समाश्रय	२७५	१०७	सख्य	१२२	१२२
सम	३४७	७	समाश्रय	२७२	९०	सख्य	११४	१५२
सम	३५०	१०४	समाश्रय	१२९	४०	सख्य	७१	१५
सम	२०५	१०४	समाश्रय	१२९	४०	सख्य	७१	१५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सरस्वती	१५२	८६	सर्वार्थसिद्ध	४	१५	साकम्	३५०	४
सरसा	२४३	२२	सर्वो	२०३	१४	साकृत्य	२७७	२
सदल	{ १३ ६०		सर्वप	२१३	१७	साक्षात्	३४४	२४२
सरलद्रव	११३	१२९	सलिल	५५	३	सागर	५४	१
सरला	१०४	१०८	सल्लकी	१०७	१२४	सावि	३५०	६
सरस	६१	२८	सव	१११	१३	साति	{ २८५ ३०२	३९ ६७
सरसी	६१	२८	सर्वन	१७७	४७	सातिसार	१४६	५९
सरसीह	६४	४०	सर्वयत्	१८३	१२	सात्विक	४५	१६
सरस्वत	{ ५४ ३८०	१ ५७	सवितृ	२१	३१	सादिन्	{ ११५ ३११	६० १०६
सरस्वती	{ ३४ ६३	१ ३४	सविथ	२६७	६७	साधन	३१३	११९
सरित्	६१	२९	सर्व	२७७	६७	साधारण	{ २४७ २७०	३७ ८७
सरित्पति	५४	१	सर्व्य	२७१	८४	साधित	२६१	४०
सरीसृप	५२	७	सर्व्यष्ट	१९५	६०	साधित	२७६	११२
सर्ग	२१२	२३	सत्य	८२	१५	साधीयस्	३४१	३३४
सर्ज	१०	४४	सत्यमंजरी	२१४	२१	साधु	{ १६६ २६४ ३०९	३ ५२ १०१
सर्जक	१०	४४	सत्यशक	२१४	२१	साधुवाहिन	११०	४४
सर्जरु	११२	१२७	सत्यश्वर	१०	४४	साध्य	३	१०
सर्जिकाक्षार	१३७	१०९	सह	३५०	४	साध्यस	४६	२१
सर्प	५१	६	सहकार	८७	३३	साध्वी	१३२	६
सर्पराज	५१	४	महचारी	९७	७५	साधु	{ ७८ १७८	५ ५२
सर्पिस्	२२३	५२	सहज	१३९	३४	सात्व	{ ६८ १८५	१८ २१
सर्व	२६७	६४	सहधर्मिणी	१३२	५	सांख्यिक	१८७	२९
सर्वसहा	६७	३	सहज	२५९	३१	सांद्रः	{ २५५ २६७	३० ६६
सर्वज्ञ	{ ४ ८	३ ३५	सहभोजन	२२४	५५	साक्षाद्य	१७२	२७
सर्वतस्	३५२	१३	सहस	{ २६ २०५ ३४१	१४ १०२ ३३१	सामपदीन	१८३	१२
सर्वतोभद्र	{ ७४ १४	१० ६२	सहसा	३५०	७	सामन्	{ ३५ १८५	३ २१
सर्वतोभद्रो	८८	३५	सहस्य	२६	१५	सामान्य	{ २९ २७०	३१ ८२
सर्वतोमुख	५२	४	सहस्रष्ट	५८	५८	सामि	३४६	२४८
सर्वदा	३५५	२१	सहस्रपत्र	६४	४०	सामिधेनी	१७१	२२
सर्वधुरावह	२२६	६६	सहस्रवर्षी	११६	१५८	सामुद्र	२२०	४१
सर्वधुरीण	२२६	६६	सहस्रवर्षि	२२०	४०	सांप्रदायिक	२०५	१०४
सर्वमंगला	१	३९	सहस्रवर्षिन्	१११	१४१	सांप्रतम्	{ ३५५ ३५२	२३ ११
सर्वरस	१६२	१२७	सहस्रवर्षिन्	२१	३१	सायक	२८७	२
सर्वला	२०३	९३	सहस्रवर्षि	१०	४७			
सर्वलुगिन्	१७७	४५	सहस्रवर्षि	१९५	६२			
सर्ववदस्	१६६	९	सहस्रवर्षि	१७	७३			
सर्वलक्ष्मण	२०३	९४	सहस्रवर्षि	१९७	७१			
सर्वलक्ष्मि	१०४	१०८	सहस्रवर्षि	२६६	४१			
सर्वलक्ष्मिजिह्व	२५७	२२	सहस्रवर्षि	२५९	३१			
सर्वलक्ष्मि	२५७	२२	सहस्रवर्षि	५७	१२			
सर्वलक्ष्मि	२५७	२२	सहस्रवर्षि	१९८	७७			
सर्वलक्ष्मि	२५७	२२	सहस्रवर्षि	१८३	१४			
सर्वलक्ष्मि	२५७	२२	सहस्रवर्षि	२५३	५			

शब्दानुक्रमिका.

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सायम्	२३	३५४	सितछत्रा	११३	१५३	सख	३६६	२३
सार	३२५	१२०	सिता	२२१	४४३	सखयचक्र	२३५	१०९०
सारंग	१२३	१७	सिताभ	१६३	१३०	सखसंदोक्षा	२३८	४१
सारथि	२९२	२३	सिताभोज	२४	४१	सगत	४	११
सारमेय	१९४	५९	सिद्ध	२७४	२००	सगंगा	१०५	११४
सारव	२४३	२१	सिद्धि	२०	४	सगंधि	१२	११
सारस	६४	४०	सिद्धिार्थ	२१४	१८	सुचरित्रा	१३२	१
सारसन	१२५	२२	सिद्धि	१०५	११२	सुचलक	१५९	११६
सारिक	३२९	८	सिद्धम	१४४	६३	सुत	१३७	२७
सार्थ	१३०	४१	सिद्धमल	३६०	१०	सुतश्रेणी	१००	८८
सार्थवाह	२२९	७८	सिद्धमला	१९	२२	सुतात्मज्ञा	१३८	२९
सार्धम्	३५०	४	सिध्य	३५९	८	सुत्रामन्	१०	४५
साद्रि	२७५	१०५	सिधका	२४	९	सुत्या	१७७	४७
सार्वभौम	१६	४४	सिनीवाली	१९	६८	सुत्वन्	१६८	१०
साल	७३	३	सिन्धु	२३६	१०५	सुदर्शन	७	२९
सालपर्णी	१०५	११५	सिन्धु	३७०	३१	सुदाय	१८७	२८
साल्ना	२९६	६३	सिन्धु	५३	२	सुदर	२६८	६९
साल्व	१८५	३१	सिन्धु	५४	२	सुधर्मा	११	५१
साङ्ग	१९५	६२	सिन्धु	३०९	१००	सुधा	११	५१
सिंह	११८	१	सिन्धु	२२०	३	सुधांशु	१८	१४
सिंहनाद	२०६	१०७	सिन्धुसंगम	१६३	१२८	सुधी	१६६	५
सिंहपुच्छी	१०४	९३	सिन्धु	१६२	१४	सुनासीर	१	४४
सिंहसंहनन	२५५	१२	सिन्धु	२१२	४	सुनिष्पन्नक	११३	१४९
सिंहाण	२३५	८८	सिन्धु	२११	४२	सुंदर	२६४	५२
सिंहासन	१८७	३१	सिन्धु	२४९	२०	सुंदरी	१३३	४
सिंहास्य	१०३	१०३	सिन्धु	३६४	१९	सुपथिन्	७१	१६
सिंही	१०२	१०३	सिन्धु	१३१	३	सुपर्ण	७	३१
सिकता	३०३	७३	सिन्धु	७७	२०	सुपर्वन्	३	७
सिकतामय	५६	९	सिन्धु	२१२	१४	सुपाश्वक	८९	४३
सिकतावत्	७०	११	सिन्धु	६	२५	सुप्रतीक	१६	४
सिकथक	२३७	१०७	सिन्धु	२७८	५	सुप्रयोगविशेष	१९६	६८
सित	२७४	८०	सिन्धु	२३७	१०५	सुप्रलाप	३८	१७
			सिन्धु	१०३	१०५	सुभगासुत	१३७	२४
			सिन्धु	३४९	३	सुभिक्षा	१०७	१२४
			सिन्धु	२५३	२४	सुम	८३	१७
			सिन्धु	११३	१४७	सुमन	२६४	१८
			सिन्धु	२२७	७०	सुमनस	३	७
			सिन्धु	२५४	८	सुमनस	८३	१७
			सिन्धु	२६९	७८	सुमन्ता	१६०	७२
			सिन्धु	२८	२४	सुमनोरजस	८४	४७
			सिन्धु	२५३	३	सुमेरु	११	५२
			सिन्धु			सुर	३	७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सुरंगा	३५९	८	सुरसंस्कृति	२२	४१	सेना	१९८	७८
सुरज्येष्ठ	५	१६	सुरद	१८३	१५	सेनांग	१८८	३३
सुरत	२५५	१५	सुरदय	२५३	३	सेमनी	९	४२
सुरदीपिका	११	५२	सूकर	११९	२	सेमनी	१९५	६२
सुरद्विष	४	१२	सूक्ष्म	२६६	६१	सेनामुख	२००	८१
सुरनिम्नगा	६२	३१	सूक्ष्म	११९	३४४	सेनारक्ष	१९५	६१
सुरपति	१०	४६	सूचक	२६३	४७	सेवक	१८२	६
सुरभि	२७	१८	सूचन	३१२	३४४	सेवन	२७८	५
सुरभी	३३	११	सूचि	३५९	८	सेना	२०९	२
सुरा	३१७	१३६	सूत	१९४	५९	सव्य	११७	१६४
सुराभि	३७	१२३	सूत	२३९	३	सौहिकेय	२०	२६
सुराभि	११	५१	सूत	२३५	१९	सौक्य	५६	९
सुरलोक	२	६	सूत	३०१	६१	सौतवाहिनी	६२	३३
सुरवर्त्मन्	२५	१	सूतिकागृह	७४	८	सैनिक	१९५	६१
सुरसा	१८६	११४	सूतिमार्ग	१४०	३९	सैधव	१९०	४४
सुरा	२४८	३९	सूतान	२४३	१९	सैधव	२२०	४२
सुराचार्य	२०	२४	सूत	२४५	२८	सैन्य	१९५	६१
सुरार्म	२४९	४३	सूत	२८२	२४	सैन्य	१९५	७८
सुरालय	११	६२	सूत	२९६	२८	सैरंधी	१३५	१८
सुराष्ट्रज	१०९	१३१	सूत	३०७	९०	सैरिक	२२६	६४
सुवचन	३८	१७	सुना	३१२	११२	सैरिभ	११९	४
सुवर्ण	२३४	९४	सुत	१३७	२७	सैरुदक	९७	७६
सुवर्णक	८५	२४	सूत	३९	१९	सौद	२७३	९७
सुकृष्टि	१०९	९५	सूत	२२६	२७	सौद	१३९	१४
सुवहा	१६	७०	सूर	२१	२८	सोदय	२५७	२३
सुवहा	१०५	११५	सूरण	११५	१५७	सोन्माद	२५७	२३
सुवहा	१०६	११९	सुरत	२५५	१५	सोपपुत्र	२५	१०
सुवहा	१०७	११३	सुरसूत	२१	३२	सापान	७६	१८
सुवहा	१११	१४०	सुरि	१६६	६	साम	१८	१४
सुवासिनी	१३३	९	सुरि	२४७	३५	सोमप	१६८	९
सुव्रत	२२८	७१	सुर्य	२१	२८	सोमपातिन्	१६८	९
सुषम	२६४	५२	सुर्यतनया	६२	३२	सोमराजी	१०१	९५
सुषमा	१८	१७	सुर्यप्रिया	३२२	१२७	सोमराजी	१०१	९५
सुषवी	११४	१५५	सुर्यदुसंगम	२४	८	सोमवल्क	९१	५०
सुषि	२१९	३७	सूक्तिणी	१५४	९१	सोमवल्क	२८८	९
सुषि	५०	२	सूग	२०२	९१	सोमवल्लरि	१९१	१३७
सुषि	५१	४	सूणि	१९०	४१	सोमवल्लिका	१०६	९५
सुषिर	५०	१	सूणिका	१४८	६७	सोमवल्ली	९९	८२
सुषिर	५०	२	सूति	७१	१५	सोमोद्भवा	६२	३१
सुषिरा	२०८	१२९	सूपादी	३७२	३८	सौगंधिक	११७	१०२
सुषीम	१९	१९	सूमा	१२१	११	सौगंधिक	२३६	१०२
सुषण	१५	६७	सूट	२९६	३८	सौचिक	२४०	६
सुषिका	१०४	१०८	सूकपात्र	५७	१३	सौशमनी	१७	९
सुषु	३४९	२	सूचन	५७	१३	सौध	७४	१०
सुषु	३५४	१९	सुत	७७	१४	सौभागिनेय	१३७	२४
			सुत	८५	२५	सौभाजन	८७	३१

• 30 •

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सौम्य	२०	३६	जी	२३३	२	स्नव	२७७	१
सौरभेय	२२३	१६०	जीर्वाभिणी	२३६	६०	स्नातके	१७६	४३
सौरभेयी	२२६	६६	जीपुस्त	२२९	३८	स्नान	२६१	१२२
सौराष्ट्रिक	५२	१०	खगार	७५	११	स्नायु	१७७	६६
सौरि	२०	२६	स्थंडिल	१७०	१८		२६३	१२
सौवर्चल	३२०	७२	स्थंडिलशासन	१७७	४४	स्निग्ध	२२१	४६
सौविद	१८२	१०९	स्थपति	१६८	९		२६१	१४
सौविदल	१८३	१०९	स्थल	६८	६		२६१	३०
सौवीर	२१९	३७	स्थली	६८	५	स्तु	७८	८
सौहित्य	२३४	४२	स्थावर	१४१	४४	स्तुके	१०३	२०६
स्कंद	९	४२	स्थविष्ठ	२७६	१११	स्तुत	२७२	१२
स्कंध	८२	१०	स्थाणु	८१	३६	स्तुष्टा	१३३	९
स्कंधशाखा	१५०	७८	स्थांडिल	१७७	४८	स्तुही	१०३	१०६
स्कंधलन	८२	११	स्थान	३१३	४८	स्नेह	४७	२७
स्कंधलित	५०	३६	स्थानाय	७२	४८	स्पर्श	३१	७
रतन	२०६	१०८	स्थाने	३५२	४८		२८०	१४
रतन	१५०	७७	स्थापत्य	१५२	४८	स्पर्शन	१३	६४
रतनययी	१४१	४१	स्थापनी	१९१	११७		१७३	२९
रतनपा	१४१	४१	स्थामन्	२०६	११	स्पर्श	१८३	१३
रतनयित्तु	४७	७६	स्थापक	१८१	८	स्पर्श	३३६	२१३
रतनित	१०	८	स्थाल	३७०	८४	स्पष्ट	२७०	८१
रतनधरीमन्	११९	९	स्थाली	२७७	३१	स्पृका	१०९	१३३
रतन	८१	९	स्थाली	२६८	७३	स्पृशी	१००	१३
रतन	२१४	२१	स्थाली	१४०	४०	स्पृष्टि	२७९	९
रतन	२१४	२१	स्थाली	१६१	४०	स्पृष्टा	४७	३७
रतन	२८५	३६	स्थाली	२६८	७३	स्पृष्ट	२८०	१४
रतन	२८५	३६	स्थाली	१८६	४०	स्फात्रा	५२	९
रतन	१८८	३६	स्थाली	२८२	४०	स्फाति	३७९	९
रतन	३१७	३६	स्थाली	२६८	७३	स्फार	२६७	६३
रतन	८३	३६	स्थाली	१८६	२६	स्फिक्	१५०	७५
रतन	३७	३६	स्थाली	२८२	२१	स्फुट	८१	७
रतन	२७६	३६	स्थाली	२६८	७३		३७९	८१
रतन	३७	३६	स्थाली	६७	२	स्फुटन	२७८	९
रतन	२७६	३६	स्थाली	१०५	११५	स्फुरण	२७९	१०
रतन	३७	३६	स्थाली	१०	४६	स्फुरणा	२७९	१०
रतन	२७६	३६	स्थाली	२४७	३६	स्फुरण	१२	६०
रतन	३७	३६	स्थाली	२९९	५०	स्फुरण	८८	३८
रतन	२०४	३६	स्थाली	२६६	६१	स्फुरण	१७	१०
रतन	३६४	३६	स्थाली	३३४	२०३	स्फुरण	२७६	११२
रतन	२२४	३६	स्थाली	१५३	६	स्म	३५०	१७
रतन	२२४	३६	स्थाली	१५९	१११		३५७	१७
रतन	२८३	३६	स्थाली	३२०	१४	स्मर	६	२६
रतन	२४४	३६	स्थाली	२६८	७३	स्मर	८९	३६
रतन	२४४	३६	स्थाली	१०९	१३२	स्मित	४९	४४
रतन	२६६	३६	स्थाली	१९१	४६	स्मृति	३६	६
र			स्थाली	३३३	११४	स्मृति	४७	२९
र			स्थाली			स्मृद	१४	६७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
स्यन्दन	११३	२६	स्वरु	१०	०	हंसिका	१५८	११०
स्यन्दनारोह	११५	६०	स्वरूप	५०	३८	हंसिका	१००	८९
स्यदिर्ज्ञा	१४८	६७	स्वर्ग	३१६	१३१	हंस	४४	१५
स्यन्न	२७२	९२	स्वर्ग	२	६	हंस	३६४	१८
स्युत	२१६	२६	स्वर्ग	१३४	९४	हंसविलासिनी	१०९	१३०
स्युति	२७४	१०१	स्वर्णकार	२४०	८	हंस	२०६	१०८
योगाक	७२	५७	स्वर्णवीरी	१११	७३८	हंस	४४	१५
सांसिन्	८६	२८	स्वर्णदी	११	५२	हंस	१०९	१३०
साज	३४	१३०	स्वर्णो	११	२६	हंस	३४४	२४३
सव	२७९	९	स्वर्णेश्या	११	५४	हंस	२७३	९६
सवर्धर्मा	२३७	६९	स्वर्णेश	११	२९	हंस	११०	४४
सवर्ता	६५	३०	स्वर्णेश	११	२९	हंस	१११	१३८
सवा	१	८३	स्वर्णेश	११	२९	हंस	१११	१३८
सष्ट	५	१७	स्वर्णेश	११	२९	हंस	१११	१३८
सस्तक	२७५	११४	स्वर्णेश	११	२९	हंस	१११	१३८
साक	२४९	२	स्वर्णेश	११	२९	हंस	१११	१३८
सुत	२७२	९२	स्वर्णेश	११	२९	हंस	१११	१३८
सुव	१७२	२६	स्वर्णेश	११	२९	हंस	१११	१३८
सुवाटक्ष	८८	३७	स्वर्णेश	११	२९	हंस	१११	१३८
सोतस्	५०	११	स्वर्णेश	११	२९	हंस	१११	१३८
ज्योतस्वती	३३१	२३२	स्वर्णेश	११	२९	हंस	१११	१३८
सोताजन	२३५	१००	स्वर्णेश	११	२९	हंस	१११	१३८
स्व	१३९	३४	स्वर्णेश	११	२९	हंस	१११	१३८
स्वच्छ	२५५	१६	स्वर्णेश	११	२९	हंस	१११	१३८
स्वजन	१३९	३४	स्वर्णेश	११	२९	हंस	१११	१३८
स्वतंत्र	२५५	१६	स्वर्णेश	११	२९	हंस	१११	१३८
स्वर्षा	३५९	८	स्वर्णेश	११	२९	हंस	१११	१३८
स्वपिति	२०२	९२	स्वर्णेश	११	२९	हंस	१११	१३८
स्वन	४०	२२	स्वर्णेश	११	२९	हंस	१११	१३८
स्वानित	२७३	९४	स्वर्णेश	११	२९	हंस	१११	१३८
स्वप्न	५०	३६	स्वर्णेश	११	२९	हंस	१११	१३८
स्वप्नज	२५९	३३	स्वर्णेश	११	२९	हंस	१११	१३८
स्वर्षाव	५०	३८	स्वर्णेश	११	२९	हंस	१११	१३८
स्वभू	५	१८	स्वर्णेश	११	२९	हंस	१११	१३८
स्वर्षवरा	१३२	७	स्वर्णेश	११	२९	हंस	१११	१३८
स्वयम्	३२३	१६	स्वर्णेश	११	२९	हंस	१११	१३८
स्वयम्भू	५	१६	स्वर्णेश	११	२९	हंस	१११	१३८
सार	२	६	स्वर्णेश	११	२९	हंस	१११	१३८
स्वर	३५८	२५३	स्वर्णेश	११	२९	हंस	१११	१३८
	३५	४	स्वर्णेश	११	२९	हंस	१११	१३८

शब्दानुक्रमिका.

७९.

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
हर्ष	२८	२४	हिमा	३४०	२२८	तृषीक	३१३	२
हर्षमाण	२५४	७	हिमाकर्मन्	२८१	१६	तृषीकेश	५	१५
हृल	२१२	२४	हिन	२५१	२८	तृष्ट	२७५	१०३
हला	४४	११	हिक्का	३५१	८	तृष्टमानस	२५४	७
हलायुध	६	२४	हिणु	२२०	४०	हे	३६६	७
हलाहल	५२	१०	हिणुर्मास	१४	६२	हेति	३०३	६०
हलिन्	६	३५	हिणुल	३६५	२०	हेतु	२४	२८
हलिप्रिया	२४८	३९	हिणुल	१०५	११४	हेमकूट	७८	३
हल्य	२११	६	हिज्जल	१३	६१	हमदुर्गक	४५	२२
हल्या	२८६	४१	हिताल	११८	१६९	हमन्	२३४	१४
हल्यक	६३	३६	हिम	१९	१८	हमन्	३६६	२३
हव	३७१	२०६	हिम	३६५	२२	हमन्त	२६	१८
हविस्	१७२	२७	हिमवत्	७८	३	हमपुष्पक	१४	६३
हव्य	१७१	५२	हिमवालुका	१६३	१३०	हमपुष्पक	१६	७१
हव्यपाक	१७१	२४	हिमसंहति	१९	३८	हमर्त	११	५२
हव्यवाहन	१२	२२	हिमांशु	१८	३३	हरत्र	९	४१
हैस	४५	५८	हिमानी	१९	१८	हला	४८	३२
हसनी	२१७	१८	हिमावती	१११	१३८	हला	१९१	४७
हसंती	३१७	३०	हिरण्य	२३३	९१	हला	३६०	७
हस्त	१५२	८६	हिरण्य	२३३	९०	हम	१८८	३२
हस्त	१५९	१८	हिरण्यगर्भ	५५	१६	हमकती	९३	५९
हस्त	३०६	७८	हिरण्यवाह	६३	३६	हमकती	१०२	१०३
हस्तधारण	२७८	५	हिरण्यगतस्	१२	५८	हयंगवीम	१११	३८
हस्तिन्	१८८	३४	हिरण्यगतस्	३४९	३	हयंगवीम	२२३	१२
हस्तिनस	७६	१७	हिरण्यगतस्	३५०	७	होतृ	१७०	१७
हस्तिपक	१९४	५९	हिलमोचिका	११५	१७७	होम	१६९	१४
हस्त्यारोह	१९४	५९	हा	३५१	९	होडा	३६०	१०
हा	३४८	२५५	हीन	२७९	१७७	ह्यस्	३५५	५२
हाटक	२३४	९४	हीन	३१५	१२७	ह्रद	६०	२५
हायन	२७	२०	हुतभुक्प्रिया	१७१	२१	ह्रसिष्ठ	३६	११२
हार	१५७	१०७	हुतभुक्	१२	५८	ह्रस्व	१४२	४६
हारीत	१२८	३४	हुम्	३५४	१८	ह्रस्व	२६८	७०
हार्द	४७	२७	हुम्	३४७	२५१	ह्रस्वगवेषुका	१०६	११७
हाला	२४८	३९	हुति	३६	८	ह्रस्वांग	११२	१४२
हालिक	२२६	६४	हुति	२७९	५	ह्रस्वांग	१०	५०
हाव	४४	३२	हुह	११	५५	हादिनी	१७	९
हास	४५	१९	हृणीय	२८४	३२	हादिनी	६२	३०
हास्तिक	१८८	३६	हृद	१४७	३१	हृद	३१२	११२
हास्थ	४५	१७	हृदय	२९	६४	हृद	४६	२३
हाहा	११	५५	हृदयंगम	३८	१८	हृदि	२७२	९१
हि	३४८	२५५	हृदयाल	२५३	६४	हृदि	२७२	९१
हि	३५०	५	हृदय	२६५	६४	हृदिर	१०७	२४
			हृदय	२६५	६४	हृदिर	१०७	२४

शब्दः	पृष्ठम्	शब्दः	पृष्ठम्	शब्दः	पृष्ठम्
अ		कटीरीम	११९	चित्रकाय	११९
अशुभालिन्	२१	कमलोद्भव	१२०	चिरजीविन्	१२४
अक्षपाद	१६७	कर्ममोटी	१२०	चित्र	३८
अंज	९	कर्मसम्पन्न	२१	छ	
अच्छ	२१४	कपिल	१६७	छायानाथ	२१
अधोगत	१२३	किजल	३९१	ज	
अनेहमृक	२९१	कुट्टिम	७४	जगच्चक्षुष	२१
अग्निनोपति	२१	कुतप	३१६	अगती	६७
अग्निजन	२२२	कुभिनी	६७	जलशायिन	६६
अभियोग	३०	कुभानस	६२	जलालिक	२९१
अवधान	३६	कूलकषा	६२	जैमिनीय	१६७
अवलेप	४६	कुसर	२२३	झ	
अवष्टम्भ	४६	कशन्न	१४६	झजावात	१३
अवाकृभव	१६	कौशिक	१२३	ट	
अवाचीन	१६	क्षमा	६७	टंक	३९१
अष्टमूर्ति	८	क्षर	१३	न	
अहिर्बुध्न्य	८	क्षीरसागरकन्यका	७	तरिखान	२१
आ		क्षीरे	१७८	तारापथ	१६
आक्रोश	३८	ख		तिलौदन	२२३
आक्षेप	३८	खद्योत	२१	तेजसां प्रति	२१
आदिकवि	१७४	खनक	१२२	त्रयीतड	२१
आर्हक	१६७	खटक	२९१	द	
आशिस	६२	ग		दंतक	७९
इ		गजारि	८	दर्प	४६
ईन	२१	गंजा	७२	दव	१३
इन्द्रम	६९	गणिका	२९१	दारक	२९१
इला	६७	गह	७	दारुण	७
उ		गच्छरी	६७	दाव	१३
उत्कलिक	२९१	गाधेय	१७६	दिनमणि	२१
उदकम्भ	१६	गुच्छ	२९४	दिवस्पृथिव्यौ	७२
उदीचीन	१६	गोकर्ण	६२	दिवांश	१२३
उद्भव	७	गो	६७	दिवाभीत	१२३
उदुर	१२२	गंध	३७७	दुरपणु	१८०
उत्का	१३	घ		देशिक	२९१
ए		घूक	१२३	द्विरसन	७४
एकदृष्टि	१२४	च		द्रेकायन	१८६
औ		चंद्रशाला	७४	यावापृथिव्यौ	७२
ओलुक्क	१६७	चचिका	९	यावाभूमौ	७२
क		चर्मखंडा	१८०	ध	
कच्छ	२९४	चट	३८	धामनिधि	२१
कचकिन्	६३	चाटु	९	धात्री	६७
कटक	२९०	चांडुडा	१६७		
कटक	२९०	चार्वाक	४६		
		विस्तोदक			

शेषकश्लोकशब्दानुक्रमणिका.

२३

शब्दः	पृष्ठम्.	शब्दः	पृष्ठम्.	शब्दः	पृष्ठम्.
नाभिजन्मन्	१८१	भानुज	१६	वरण	३००
नायक	१८१	भूतधात्री	६७	वार्धक	२९१
नासामल	१८८	भूति	१३	वाल्मीकि	१७५
निधन	५	भोग	५२	त्रिधु	१६
निबद्धाभ्र	७४	भोग्य	५२	विपुला	६७
निर्झरिणी	६२	म	४६	विश्वमित्र	१७५
निशादन	१२३	मनाहारिन्	३९	विष्णु	३९
नेयायिक	१६७	महानद	१८	वृक	१२२
प		महावल्	१८	वृषी	१६७
पन्नम	११०	महावात	१३	वेदातिन्	१६७
पञ्चाक्ष	२१	महामनु	१६	वैशेषिक	१६७
पथक	२०१	मीमांसक	१६७	व्यास	१७५
पाक	२०१	सुगर्हिप	१२९	शाकशास्त्र	२११
पादवल्मीक	१८५	सुगर्हिप	१२९	शास्त्राक्षिक	२११
पाराशर्य	१७५	सुगर्हिप	१२९	शाप	३८
पञ्चप	१८५	सुगर्हिप	१२९	शार्ङ्ग	७
पुङ्गव	११०	सुगर्हिप	१२९	शिरोमूह	७४
पुष्पज	१२२	सुत	३०७	शक्र	१६
पुष्पगुण	६	मुडन	१२८	शुल्क	२९१
पूर्व	२०१	मुचपुष्प	७	शून्यवादिन्	१६७
पटक	२०१	मुघाध्वन	१६	शब्द	७
प्रकपन	२०१	मुत्रानुरागि	१२४	श्राव्य	३९
प्रकटोदित	२०	मुत्राति	१२४	श्रुता	३८
प्रणिधान	३८	मक्षण	२२३	श्रीवत्स	१७५
प्रत्यक्षभव	१६	रक्षा	१३	श्रीपद	१४५
प्रतीचीन	१६	रजोमृति	५	स	
प्रद्योतन	२१	रत्नगुभी	५७	सम्यक	५
प्राकृभव	१६	रतिकृजित	३९	सत्यवतीसुत	१७५
प्रार्थन	१६	रवि	१६	सदानन्द	५
प्राचेतस	१७४	रमा	७२	समाधान	३०
फ		रोदसी	७२	सरस्वती	६२
फणधर	५२	रोदर्यौ	७२	सांख्य	१६७
व		रोधावक्रा	६२	सागरांबरा	६७
वल्मीक	७	ल		सिंघाण	१४८
वृष	१६	लवणाकर	७२	समीप	३९
वृषाति	१६	लुब्धक	२९१	सोत्प्राप्त	३९
वृषाति	१६७	लुब्धजननी	७	सोलुठन	३९
वृषाति	१६७	लोकबंधु	२१	सौगत	१६७
भ		लोकबंधव	२१	स्मय	४६
भग	२१	ललितहान	५२	स्वर्भातु	१६
भणित	३९	लौकायतिक	१६७	स्याद्वादिक	१६७
भट्टाकरण	१७८	वृ		हंसवाहन	५
भसित	१३	वनहुताशन	१३	हरि	५२
भस्मन्	१३	वपन	१७८	हृदय	३९

